

Ҳамид Ғулом

АСАРЛАР

ҲАМИД ҒУЛОМ

АСАРЛАР

ТҮРТ ЖИЛДЛИК

Тошкент — 1979

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

ҲАМИД ҒУЛОМ

АСАРЛАР

ИККИНЧИ ЖИЛД

МАШЪАЛ

Роман

Тошкент — 1979

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Меҳрибон онам Қория Темир қизига
ҳурмат билан бағишлайман.

Г $\frac{70303-26}{352(06)-79}$ 156-79

Биринчи боб

Умрзоқ ота пўстлоғи эн тортиб, танаси кавак бўлиб кетган кекса толга суялиб ўтирибди. Унинг сувга ташлаган қармоғи хийла вақтдан бери қимир этгани йўқ. Эрталабдан ташланган қармоқларга тўрттагина бир қаричлик лаққа илинди, холос. Шу балиқ жониворлар шиша кўзларини жавдиратиб, челақдаги сувда типирчилаб-типирчилаб қўяди.

Сарғимтил-кўкиш барглар қоплаган сувда эшаклари ичига олинган эски қайиқ лопиллаб турибди. Бу — отанинг яна бир тирикчилик дастаги. Чол кечга қолган якка-ёлғиз йўловчиларни дарёдан шу қайиқда ўтказиб қўяди. Бунинг бадалига унга биров битта-яримта нон, яна биров чойчақа бериб кетади. Бугун бўлса, овнинг ҳам мазаси йўқ, йўловчилар ҳам кўринмайди.

Қуёш дарёнинг этак ёғига ботиб кетди. Зангори сувга тўш қўйган олабайроқ уфқнинг ранги тобора ўчиб, аста-секин қоронғилик чўкди, дарё сатҳи кўкариб, осмон туби қорайди. Чирчиқ соҳилларида кун ботиш палласи шундай бошланади. Бундай дақиқаларда кишини ўй босади, хотиралар тўлқини галаён қилади, хаёл қанотланади. Умрзоқ отадек, «ошини ошаб, ёшини яшаган», унинг ўз таъбири билан айтганда, «сақкиз марта юз ойни кўрган» кишиларнинг эсласа эслагудек ишлари, қилмиш-қидирмишлари бўлади. Улар кўрган бевафо дунёнинг доғ-достони айтган билан адо бўлмайди.

Ота дом-дараксиз кетган ёлғиз ўғли Раззоқни эслаб бутун вужудида алақандай бир ҳолсизлик сезди. Куз оқшомининг ҳозиргача унга сезилмаган нам сал-

қини энди аъзойи баданини сирқиратди, оёғини боди алам ўтказди. У, қавиқларидан пахтаси ситилиб чиққан бўз тўнининг барини белбоғидан бўшатиб, тиззалари ус-тидан яланг оёқларининг товонигача тортиб қўйди. Тол шохига осиглиқ фонарни ёқсаммикан, ёқмасаммикан, деб ўйлади; теварак-атрофни кўздан кечириб, ҳали унчалик қоронғилик тушмаганига қаноат ҳосил қилди шекилли, ўрнидан қимирламади.

Тун қўйнидаги дарё тобора ваҳималироқ вағиллар-ди: у жаҳонни ютиб юборишга шайланган қора аждадар ша-лига кирди. Соҳил яқинидаги гирдобларнинг буралиб-буралиб шовиллаши, сувнинг кўнгилини аллаловчи майин музиқийси йўқолди-ю, уларнинг ўрнини бўғиқ нола эгал-лади. Тун табиатининг бу изтиробли фиғонига шу яқин-даги тўқайларда кезиб юрган чиябўриларнинг йиғисимон увиллашлари қўшилди.

Тун зулмати, дарё ноласи Чирчиқ бўйида ёлғиз қол-ган чолни не хаёлларга олиб бормади. У, бевафо дунё-нинг борди-келдиларини ўйлаб, соқолини тутамлаганича ўтираркан, Тошкент бозорларида ҳаммоллик қилиб ўтган йигитлиги, оч-ночор кунлари кўз олдидан бир-бир ти-зилиб ўтди. Кейин, у, ягона ўғли «ишонган боғи, суюнган тоғи» Раззоқнинг айрилиқ дардини тортди. Хаёлида тўрт йил бурун бўлган воқеа жонланди. Уша йили Тошкент-нинг Қоратош маҳалласида мардикорликка олинадиганлар-га «жерба»¹ ташланганда халқ «бало ўқи» деб атаган ана шу «жерба тоши» келиб-келиб Раззоқ каби уч-тўрт кам-бағалнинг бошига урилди. Нима макр, қандай ҳийла иш-латилганига Умрзоқ отанинг ақли етмади, аммо бошқа маҳаллаларда ҳам фақат камбағалларнинг ўғиллари, марди-корликка олиб кетилаётганини ўз кўзи билан кўргандан кейин аламга чидаёлмай, Олмазорга йўл олган халқ оқи-мига қўшилди. Унинг хотини Каромат ҳам юз қуроқ па-ранжисини бошига илиб, шу ерга келди. Йигилганларни миршаблар ўраб олиб, миштиқ ўқталишди. Бир чол «Дод зolimнинг дастидан!» деб қичқириб юборди, аёллардан бири приставнинг ёқасига ёпишди. «Нега бойларнинг болалари бормади?!» деб бақирди алаким. «Кўрсат ҳо-кимингни бизга!» деб ҳайқирди йигитлардан бири. Ур-йи-

¹ «Жерба»—«жребий»нинг халқ тилида ўзгартirilган, бузил-ган шакли.

қит бошланди. Аёллар тўпида турган Каромат оломон олдиға тушиб югуриб кетди ва йўлини тўсмоқчи бўлган бир миршабнинг погонларини юлиб ташлади. Милтиқлар тилға кирди. Тасир-тусур кучайди. Биров гандираклади, бошқа биров қулади. Шу ерга етиб келган Умрзоқ тош йўлда қонға бўялиб ётган хотинини кўрди. Узини мурдага отди. Дод солди. Аччиқ-аччиқ йиғлади.

Бу орада халқ оқими Урда томонға йўл олди. Отиш-ма зўрайди. Аллақаерда пулемёт тириллади. Қий-чув, шовқин-сурон еру кўкни ларзаға солди. Умрзоқ буларнинг ҳаммасини олисдан эшитди. У Кароматни қонға бўялган паранжисига ўраб, ердан кўтариб олди-да, бағрига босиб, уйига йўл олди.

Уша куни қўзғолон бостирилиб, мардикорлар қизил вагонларда уруш бўлаётган юртларға олиб кетилди.

Умрзоқ маҳалладаги ўзига ўхшаш уч-тўрт ёр-биродарининг кўмаги билан хотинини «Тиконли мазор»ға қайтиб бормай, шаҳарни тарк этди ва шу ерда, Чирчиқ бўйида чайла тикиб, қолиб кетди...

Мана тўрт йилдирки ўғлидан дарак йўқ.

Умрзоқ ота шу йиллар ичида Раззоқдан дарак топармиканман деб, Қоратошға уч-тўрт марта бориб келди. Фақат бир гал умид учқуни йилт этгандек бўлди: Октябрь революцияси туфайли чоризмнинг оғир меҳнатидан, азоб-уқубатидан озод бўлиб келган йигитлардан бири — Мирҳосил Раззоқни Петроградда кўрганини айтди. Раззоқ Қизил Армияға кўнгилли бўлиб ёзилиб, оқларға қарши курашаман, деб қолибди. Мирҳосилнинг яна айтишича, Раззоқ: то бу ерларда, яъни Россияда душманларнинг бошини янчмагунимизча Туркистонда тинчлик ҳам, омонлик ҳам бўлмайди, деган эмиш. Умрзоқ ота бу гапнинг мағзини чақолмаган бўлса ҳам, ўғлининг тириклигини эшитиб, кўнгли анча кўтарилди.

Раззоқдан шундан кейин ҳам хат-хабар бўлмади. Ота авваллари: «Саводсизлик қурсин, болам бечора хат ҳам ёзолмайди» деб юрди, аммо ўғлининг эндиликда ким эканлигини мулоҳаза қилиб кўриб, «қизил аскар» деган гапнинг мағзини чақиб, маъносини танасига сингдириб олганидан кейин: «Дарвоқе, у саводини чиқариб олган бўлиши керак, нечук хат юбормайди?» деган фикр бошига келди. Ана шу фикр чолни беором қилиб қўйди. «Ё бирор дайди ўқ...» Хар гал шуни ўйлаганда, отанинг

манглайига совуқ тер чиқади, юраги шувиллаб, эти уву-шади.

Банорас кўкнинг у ер-бу ерида юлдузлар чақнай бошлади. Узоқдан қорайиб кўриниб турган тоғ ўрқачига тўлин ой миниб олди. Сув сатҳи ёришди. Умрзоқ ота кечга қолган йўловчига нишон хизматини ўтайдиган фонарини ёқиб қўймоқчи бўлди-да, ўнг қўлига таяниб, ўрнидан турди. Увушиб қолган чап оёғи ҳадеганда ёзила бермади. У толни икки қўллаб ушлаганча, бир муддат туриб қолди. Кейин, сал энгашиб, қўллари билан оёғини силаб уқалади. Ниҳоят, ғоз туриб, фонарга чўзилди. Гугурт бўлмаганидан, чақмоқ тошдан ўт чиқариб, пиликни тутатди. Пуфлади. Пиликнинг учи аланга тортди. Фонарнинг хира шишасидан атрофга ожизгина қизғиш шуъла ёйилди. Шу пайт қармоқ ҳам қимирлаб қолди. «Жонивор, сен ҳам нурга интиласан-а» деди Умрзоқ ота қармоқ ипини қулочлаб тортаркан. «Бор экансан-ку, лаққа-жон!»— қичқариб юборди ота, соҳил қумига шалп этиб тушиб, жон-жаҳди билан типирчилаётган салкам бир газлик лаққани оёғига билан босиб, икки қўллаб ушлар экан.

Умрзоқ ота ўлжаси билан овора бўлиб қолиб, ёнига келиб тўхтаган одамни пайқамади.

— Ўҳ-ў, ов жойида-ку!— деди йўловчи, чолнинг шошқин ҳаракатини кузатар экан.— Ассалому алайкум, ота-хон!

— Ҳа, ҳа...— Умрзоқ ота балиқни қопига солди-да, йўловчига қўл узатди.— Ваалайкум ассалом...

Умрзоқ ота йўловчи билан кўришаркан, уни бошдан-оёқ кўздан кечирди: пахтали шим, ағдарма этик, калта чарм пальто кийиб олиб, бошига чарм шапка бостирган, белидаги йўғон камарига наган таққан озғингина бу йигит йнгирма беш ёшлар чамасида эди. Умрзоқ ота уни биринчи марта кўриб турибди. Аммо у бундай кишиларни шаҳарда кўп учратган. Улар аксари «Қизил Шарқ» устахоналари, Салордаги пахта заводи ва айникса, Тупроққўрғон атрофида юришади.

«Бу ҳам ўшалардан бўлса керак,— ҳукм қилди ўзича чол.— Қумқишлоқдаги Ботиралиннинг ҳам доврўгини эшитдим, кўролмадим. Ё бу комиссар ўша азаматнинг олдига кетаётганмикин!..»

Комиссар қайиқни кўздан кечираётганини кўриб, Умрзоқ ота ундан сўради:

— Хизмат, болам?

— Қайиғингиздан фойдалансак, отахон.

— Маъқул.

Умрзоқ ота сувда лопиллаб турган қайиқнинг толга боғланган арқонини ечиш учун энгашиши билан, йўловчи унинг елкасидан ушлади:

— Уринманг, ўзим эплайман.

Йўловчи арқонни ечиб олди ва эшкакларни ўрнатди. Умрзоқ ота қайиқнинг бурнига яқинроқ қоқилган калта тахтага ўтирди. У ўрнашиб олиши билан йўловчи қайиққа сакраб чиқди ва бақувват қўллари билан эшкакларни эша бошлади.

— Фонарни ўчирмабмиз-ку, отахон?

— Ениғлиқ тураверсин, йўловчига белги...

Комиссар гоҳ чап, гоҳ ўнг эшкакни эшар, қайиқни бир текис юргизиб борарди. У ўйчан кўринарди. У тоғ ўркачидан ажралиб қорамтир кўкка хийлагина кўтарилган тўлин ойга қараганда, ҳорғинликдан ич-ичига кириб кетган маъюс кўзлари шуълада чўғдай йилтилади.

«Комиссарга ҳам осон эмас,— ўйлади Умрзоқ ота, йўловчига тикилиб,— бутун халқнинг ташвиши бошида» ҳаммани тўйдириш гамида юради-ю, ўзи тўйиб нон емайди, бояқиш...» Ота шу фикрни мулоҳаза қилар экан, яна Раззоқнинг соғинчи бағрини ўртади: «Балки, менинг ўғлим оч-наҳор юргандир. Балки, у ҳам комиссардир. Балки, менинг бўтам ҳам ишчиларга нон излаб юргандир...»

Отанинг кўзларини юмиб, хаёлга чўмганини кўрган йўловчи мулоғим товуш билан:

— Умрзоқ ота, ўғилдан дарак борми?— деб сўради.

Чол ўзини туш кўраётгандек, йўловчининг сўзларини тушида эшитгандек сезд.

— А, лаббай?— деди у кўзларини жавдиратиб. Бояги сўзларни тушида эмас, ўнгида эшитганига қаноат ҳосил қилгандан кейин, сўради:— Сиз Раззоқни биласизми, ўғлим?

— Эшитганман. Раззоқ ўн олтинчи йилда мардикорликка олиб кетилган. Каромат опани ҳам биламан — қаҳрамон оналаримиздан. Сизни ҳам биламиз, отахон.

Рўпарасида ўтирган йигитга маъюс кўзларини тикиб: — Тирикмикан ўғлим?— деб сўради чол. Унинг титроқ овозида умид оҳанги эшитилди.

— Тирик, отахон, тирик... Углингиз Раззоқ — инкилоб солдати. У ҳозир Фрунзе қўшинида жанг қилаётибди, деб эшитдим.

Чол аввал комиссарни «сабаби тасалли» каромат қилди-қўйди, деб ўйласа ҳам, энди, Фрунзе номини эшитгандан кейин, унинг сўзларига ишонди.

— Амирга қарши урушаётибди, денг?— Умрзоқ ота кўзларига севинч ёшлари тўлиб сўради.

— Балли, отахон, ўглингиз золимларни қийратаётибди.

Сув сатҳида шамол қалқиб, дарё шовқини кучайди. Йўловчи эгилиб, оғзини чолнинг қулоғига яқинроқ олиб келди-да, баландроқ гапирди:

— Амир тахтини ташлаб қочди, отахон. Бухорода ҳам Халқ Хукумати тузилди.

Чол, дарёнинг вағиллаши ичида гапим эшитилмай қолади деб ўйлади шекилли, овози борича деди:

— Энди уруш тугаса, Раззоқ ҳам келиб қолар-а?

— Келади, отахон, келади.

— Хайрият...— Чол алланималарни пичирлаб, йўловчини дуо қилди-да, кейин ундан сўради:— Сиз ўзингиз кимсиз, ўғлим, қаердан келаётибсиз?

— Ботирали Исмоиловман. Тошкент Шўросидан келаётибман.

— Ия, Қумқишлоқнинг раисиман денг! Яшанг, ўғлим! Таърифингизни кўп эшитганману, аммо кўролмайд юрардим...

Ботирали индамади, эшакни тезроқ эша бошлади.

Қайиқ қирғоққа яқинлашди. Ботирали уни ёнлатиб келиб, соҳилга сакраб чиқди-да, чолга қўл узатди; Умрзоқ ота ҳам қирғоққа чиқиб олгандан кейин, қайиқнинг бурнидаги арқонни тортиб, унга катта тош бостириб қўйди.

— Юринг, ота, жамоани кўрсатиб қўяман. Бориб турсиз.

— Жамоани кўрганман, ўғлим. Эл кўнглини жазм этди бу жамоа!.. Яшаворинг-ей!.. Қани, юринг, отангиз айлансин, сизга бир оз йўлдош бўлай!

Улар қирғоқ қумларини гичирлатиб босиб, бир неча дақиқа юргандан кейин, пичанзорни кесиб ўтган сўқмоққа чиқишди.

— Қумқишлоққа тез-тез бориб тураман,— деди, Ботиралидан икки қадам орқароқда келаётган чол.— У ер-

да ошнам бор Ғани... Гузарда самовар қўяди. Зериксам, битта-иккита балиқ кўтариб бориб, отамлашиб келаман.

— Ғани ота ошнангизми?

— Ҳа, Ғани самоварчи эски қадрдоним. Курмагур бир қоп ёнғоқ: борсам, сира зериктирмайди... Шу Ғани тушмагур, анави кун борганимда Абдурахмонбойнинг ҳикоясини айтиб, чойхонадагиларни роса кулдирди. Зиқна бой Қўйлиқдаги бир ошнасаникига меҳмон бўлиб борибди-да, унинг меҳмонхонасига кираётганда, ўз қўрасининг айвонидаги чироқни ўчирмагани эсига тушиб қолиб, орқасига қайтибди. Уртада ярим тош йўл бор эмасми... Хуллас, қўрасига етиб келиб, дарвозасини аста тақиллатибди. Ичкаридан келиннинг: «Ки-и-им?» деган товуши эшитилибди. «Занжирни туширмай қўя қол,— дебди бой.— Темири ейилмасин... Чироқни ўчирмай кетибман... Лампамой исроф бўлади...» «Вой, сизни қаранг,— депти келин.— Кетишингиз билан чирофингизни ўчириб қўйганмиз.— Шўх жувон экан шекилли, чолни масхара қилиб, пиқ-пиқ кулибди.— Занжир ейилмасин дейсиз, шундан шу ёққа юриб келиб, кавушингиз ейилмадими?» «Хотиржам бўл, келин,— бой келинга таскин берибди,— кавушим қўлтиғимда!»

Ботирали хохолаб кулиб юборди.

— Аммо келини роса бошлабди-да бойни... Абдурахмонбой чиндан ҳам пасткаш!

Улар яна бир неча қадам юришгандан кейин, Ботирали чўнтагидан пул чиқариб чолга узатди.

— Хайр, отахон, бу ёнғига ўзим кетавераман. Мана бу чойчақа...

— Бунингизни қўйинг, болам, хафа бўламан!— Чол Ботиралининг бу ишидан ранжиди.— Мен ўз фарзандимдан пул оламанми? Қўйинг-е, раис!

Ботирали мийиғида кулиб:

— Бўлмаса гап шу,— деди Умрзоқ отага,— мен Тошкентга эндиги тушишимда Раззоқнинг қачон келишини аниқ билиб сизга хабар қиламан. Сиз бўлсангиз, дарёдан шубҳали йўловчилар ўткудек бўлса, менга хабар қилиб турасиз: улар ким, қайси қишлоққа боришади, нима иш билан... Маъқулми?

— Маъқул.

— Мени ҳов... анави болохонадан топасиз. Уша ерда тураман. Кечаси келадиган бўлсангиз, Ғани отага учранг, ўзи бошлаб киради.

— Маъқул.

Ботирали чол билан хайрлашиб, сўқмоқ йўлдан тепаликка чиқди-да, арава йўлига тушиб олди.

У икки ёнига тартибсиз тераклар, толлар ўтқазилган чанг йўлда борар экан, шоликорликларнинг гоҳ у, гоҳ бу чеккасида қўнқайиб турган қамиш томларни кўрди. У ер-бу ерда похол ғарамлари кўзга ташланади. Улар тиниқ кўкда сузиб юрган ой шуъласида қумуш сандиқларга ўхшаб кетади. Милт этган чироқ йўқ. Олис бир ерда итлар гоҳ навбагма-навбат вовиллайди, гоҳ жўр бўлишиб, баравар авжга чиқади.

Бу қишлоқ, ундаги аҳвол Ботиралига яқиндагина чуқур қудуқ тубидай қоронғи бўлиб туюларди. Энди ҳар бир уй, ҳар бир хонадон, ҳар бир деҳқон унга таниш. У энди ўзини шу қишлоқда туғилиб ўсгандек ҳис қилади. Оз вақт ичида бу ердаги кишилар билан нон-қатиқ бўлиб, шу қадар ўзлашиб кетганига гоҳо ўзи ҳам таажжубланиб қўяди.

Ботирали бугун Тошсоветда бўлган кенгашни эслади. Инқилобий Ҳарбий Кенгаш аъзоси ва айни вақтда Туркистон Халқ Жумҳурияти Марказий Ижроқўми вакили Россиядаги аҳволни, Қизил Армия Қримни озод қилиш учун Перекопда Врангель қўшинларига қарши жанг қилаётганини, Кавказни озод қилиш учун кураш қизитиб юборилганини батафсил ҳикоя қилди. У Туркистоннинг кўп қишлоқларида бойлар ва уларнинг буржуа-миллатчи малайлари озиқ-овқат развёрсткасига тўсқинлик қилаётганини сўзлаб берди, ишчилар синфи ва камбағал деҳқонларнинг вакиллари бўлган совет ходимлари қишлоқда қандай вазифаларни бажаришлари кераклигига тўхталди. Душманлар ҳарбий давр қийинчиликларидан Совет ҳокимиятига қарши фойдаланаётган бир вақтда, бизнинг комиссарларимиз қишлоқ аҳолисига Совет давлатининг сиёсатини лўнда қилиб тушунтириб беришлари, камбағалларга таяниб иш кўришлари, ўртаҳол деҳқонларни Советдан бездирмасликлари, аксинча, Совет атрөфига уюштиришлари, бойлар, муштумзўрларнинг синфий башарасини фош қилиб ташлаб, уларнинг яширган ғаллаларини дарҳол давлат ихтиёрига олишлари лозим.

Ботирали вакилнинг сўзларини эшитиб ўтираркан, Қумқишлоқ кўз олдида гавдаланарди: бу ердаги бойларнинг зўравонлиги, батракларни ҳали ҳам қулдек билиб жабрлаши, ер тақсимотидаги найранглар, бекларнинг

фитналари... Демак, Ботиралини жуда оғир иш кутаёттибди!

Шарқ уйғонганлиги ҳақидаги сўзларни эшитган Ботиралининг кўз олдидан активлари: кечагина батрак бўлган, бугун Қўшчилар союзига раҳбарлик қилаётган Утап, Шўрога астойдил кўнгил қўйган ўртаҳол деҳқон Мавлон ака, тун-кун устахонада қолиб, қўшчиларнинг арава, омочларини созлаб бераётган Содик темирчи, яна қанчадан-қанча жонкуярлар бирма-бир ўтди.

Ботирали қишлоқ гузарига кирди. Чойхона рўпара-сидаги ёлғиз иморат болохонасининг деразасида нур йилт этди. Ботирали эрталаб Утап билан қилган суҳбатини ёслаб: «Дуруст, менинг келишимга активларни йиғиб ўтирганга ўхшайди» деб қўйди ўзига-ўзи. У йўл ёқасидаги ариқдан ҳатлаб ўтиб, жамоа Шўроси эшигига яқинлашганда, қоровул Қўлдош отанинг:

— Ким у?— деган, сурма ичган кишининг овозидек, бўғиқ товуши эшитилди.

— Мен Исмоиловман.— Ботирали ўзига йўл берган Қўлдош отадан сўради:— Қалай, одамлар йиғилдими? Қўйтери пўстин кийиб, елкасига берданка осиб олган чол эшик олдида Ботирали билан қўл олишиб кўришди.

— Яхши бориб келдингизми, раис? Жамоат жам.

Ботирали чироқ ёниб турган уй эшигини очди. Ичкаридан ғовур-ғувур ичида аллакимнинг бийрон-бийрон сўзлаётгани эшитилиб турарди. Аммо Ботирали кириши билан нотик гапдан тўхтади, олаговур ҳам тинди. Уйдагилар раисни кўриб, ўринларидан турдилар. Фақат тўрдаги бояги нотикгина ўтирган еридан қимирламади.

— Гапираверинг, ўртоқ Арслонбеков,— деди Ботирали, нотикқа қўл узатиб, у билан кўришар экан. Кейин уйдагиларга қаради:— ўтирингиз, ўртоқлар!

Ҳамма гурр этиб ўтирди.

Тахтадан қўполгина қилиб ясалган узун столга қизил алвон ёзилган. Унинг атрофидаги скамейкаларда йиғирмага яқин одам зич даврада ўтирарди. Шипга осиглиқ қирқинчи чироқнинг қалпоғи уй деворларининг тепа ёғига чўзиқ соя солган. Токчаларига қизил, кўк, сарғиш муқовали китоблар тизилган.

Ботирали чарм пальтоси билан шапкасини девордаги қозиққа илиб, ўзининг раислик ўрнига бориб ўтирди ва йиғилганларни бир-бир кўздан кечирди.

— Йиғилишиб сизни кутиб ўтирибмиз, раис,— деди баланд бўйли, девқомат Утап.— Мана, бўлис¹ ҳам келдилар...

Ботирали Утапга маъноли қараб қўйиб, уни бошидан оёқ кўздан кечирди. Унинг қора лос ҳошиялик кул ранг бўз тўнининг ёқасидан худди чўяндек қора, сержун кўкраги кўриниб турибди; бураб боғлаган белбоғига қизил қинли пичоқ осиб олган. Бошида офтоб ва ёмғирдан оқарган эски чуст дўппи. Капта соқол-мўйлови чўзиқ юзига ярашиб тушган. Тийрак қўй кўзлари доим кулимсираб туради. У ҳозир ҳам «бўлис» номини тилга олар экан, кўзлари кулимсиради.

— Бўлис бизни зериктирмай, ҳангамалашиб ўтирибдилар,— деди яна Утап.

— Яхши,— Ботирали гимнастёркасининг чўнтагидан ён дафтарини олиб, стол устига қўйди-да, гап бошлади.— Уртоқлар, Бухоро амири тахдан қулади. Бухорода Халқ Ҳукумати тузилди. Сизларни ғалаба билан табриклайман!

— Раҳмат, раҳмат!— уйда яна ғовур кўтарилди.— Соз бўпти! Айни муддао бўпти!

— Уртоқ Арслонбеков, сўзингиз чала қолмасин, гапиринг,— деди Ботирали, ғовур бир оз босилгач.

Яшил мовут китель, галифе шим, хром этик кийган, соч қўйиб, соқолини мўйчинак билан битталаб тозалаб терган. заҳил юз, кўк кўз Бўронбек кафтларини бир-бирига ишқаб:

— Жуда соз хабар келтирдингиз, дўстим, қани сўзлайверинг!— деди.

Утапнинг ёнида ўтирган паканагина, қотма йигит — Қамчи қувончига сизмай қичқирди:

— Амир занғар тўнғиз қўпибди-да!

— Жаҳаннам қаърига кетибди золим!— деб гап олди Содиқ темирчи.

— Сўнгни амирдан халос бўлибмиз-да!— кулиб қўйди яна Бўронбек.

Кўк кўзли, оқиш юзли новча Мавлон ака:

— Амирдан қутулганимиз рост бўлсин!— деб, қўлларини юзига сурди.— Эл-юрт касофатдан пок бўлибди, алҳамдулиллоҳ!..

— Тўғри айтасиз,— Ботирали Мавлон аканинг сўзларини маъқуллади.— Ҳаммамиз бир жон-бир тан бўл-

¹ «Бўлис» — «волоост» сўзнининг бузилган шакли; 20-йилларда халқ ичида волижроқўм раиси шундай аталарди.

сак, ҳар қандай довулга ҳам бардош берамиз, кемамиз манзилга омон етиб олади.

Бўронбек ҳамон турган ерида туриб, Ботиралига луқма ташлади:

— Ишга ўтайлик, Исмоилов!

— Ҳа, ишга ўтайлик.— Ботирали ён дафтарини ва- рақлади.— Мажлисни давом эттирамиз.

Ботирали бугун Тошсоветда ўтказилган кенгашни, жамоа олдида турган вазифаларни батафсил гапириб бер- ди. Унинг айтишича, қишлоқнинг асосий экини бўлган шолидан бу йил мул ҳосил олинган. Озиқ-овқат раз- вёрсткаси бўйича камбағал деҳқонларнинг ҳаммаси, ўрта деҳқонларнинг бир қисми дон топшириб бўлганлар. Ле- кин ғалласини яширганлар ҳам оз эмас. Айниқса, баъзи бойлар шолини яшириб, уни давлатга топширишдан бош тортмоқдалар. Уларнинг баъзи бирлари озиқ-овқат от- рядларини ҳатто қўраларига яқин йўлатмаган. Чунончи, Абдурахмонбой шундай қилган. У: «Катта ўғлим бол- шавой, ўзим ўртаҳолман, ҳукуматга арз қиламан, Мас- копгача бораман» деб дўқ урган. Аслида эса, бойнинг уч юз пуд шолини ерга кўмиб қўйгани ҳақида маълумот бор.

Ботиралининг гапи шу ерга етганда, мажлисдагилар- дан бири қичқирди:

— «Карвон»дан сўраш керак.

Ҳамма «Карвон»га қаради.

Эшик ёнидаги бурчакда, Мавлон акадан пастроқда, тулки терисидан тикилган узун телпагини бошига бос- тириб, қисик кўзли «Карвон» мудраб ўтирибди. У ўз ла- қабини эшитиши билан бир чўчиб тушди-да, Мавлон ака- ни тирсаги билан туртиб: «Нима деётир у?» деб сўради. Мавлон ака гапнинг лўндасини айтди қўйди.

— Бойнинг шолини қаерга яширганини Қобил била- ди, дейди.

— Қанақа шоли?—«Карвон» ўтирган ерида тўнғил- лади.— Етти ухлаб тушимга киргани йўқ.

— Ўрнингиздан туриб гапиринг, «Карвон»!— Ботир- али товушини кўтарди.— Бой билан битта қўрада яшаб туриб, шолисини қаерга кўмганини билмайсизми?

Қобил эринибгина ўрндан туриб, ён-веридогиларга олазарақ қаради.

— Хабарим йўқ.

Гапга Утап аралашди.

— Бойнинг ғалласини ўзи кўмиб берган бу аблаҳ...

— Ҳақорат қилма,— Қобил бармоғини бигиз қилиб, Утапга ўшқирди,— мен ҳам энангни...

Исмоилов кўнғироқ чалди.

— «Карвон», оғзингизни бемаза қилманг, бу ер — Шўро. Биз сизни канбағалсиз деб чақирдик. Ҳукуматга ёрдам берасизми, ё бойнинг сояси бўлиб юра берасизми?

Қамчи:

— «Карвон» бойнинг шалағ аравасини ҳайдаб юраверади!— дейиши билан, гурр... этиб кулги кўтарилди.

— Э, оғзингга қараб гапир-е, сўтак!— Қобил Қамчинни жеркиб ташлади,— ўзинг ҳайдамаганмисан унинг аравасини!

Қамчи жон-жаҳдида ўрнидан туриб кетиб, Исмоиловга қараб қўл кўтарди:

— Менга сўз беринг, раис!

— Сўзланг.

— Аввало, ювиндихўр «Карвон»нинг танобини тортиб қўйиш керак. У, ўз кўнглича, бой давлатининг ярминини менга беради деб юрибди. Бериб бўпти сенга зикна бой! Гўштини ўзи еб, суягини сенга ташлайди.

— Мен ит эмасман,— «Карвон» тўнғиллади.

Яна барала кулги кўтарилди.

— Ит эмассан, биламан,— Қамчи қўлини пахса қилиб гапираверди,— аммо бой сени эшакдай ишлатиб юрибди. Кучинг борида ем беради, ҳолдан кетганингдан кейин тошлоққа қўйиб юборади, очингдан тўнғиз қўпасан!

— Юм оғзингни, баччағар! — «Карвон» яна пўписа қилди.

— Мен гапнинг сирасини гапираман, «Карвон», сенин ўрнингда бошқа камбағал бўлса, Шўродан олган ернини бойга бериб қўймай, ўзи деҳқончилик қиларди, бир парча ватанлик бўларди. Сен хумпарга ўхшаб без бўлиб ўтирмасди.

— Мен хумпарми, сенми, номард!— деб қичқириб юборди «Карвон».

— Сатқайи гап сенга!— деди Қамчи, «Карвон»га қўл силтаб. Кейин Ботиралига қараб гапирди:— Бойнинг шолисини мен топиб бераман, раис.

— Масала равшан, ўртоқлар,— Ботирали ўрнидан турди.— Комиссия тузишимиз керак. Кимда қандай таклиф бор?

Одамлар номзод кўрсата бошлашди.

— Исмоилов!

— Утап!

— Қамчи!

— Арслонбеков!

Анча тортишувдан кейин, Ботирали раислигида ана шу тўрт кишидан иборат комиссия тузилди.

Ўртага жимлик чўкди. Ботирали кафтларини қизил алвонли стол чеккасига тираб туриб, ўйчан гапирди:

— Шўро тупроғида яшаб турган ҳар бир киши учун фақат икки йўл бор, ўртоқлар. Бу йўлларнинг бири — Ленин йўли, жаҳон инқилоби йўли. Бу йўлни танлаганлар, шу йўлдан борганлар бахт-саодатга етади. Иккинчи йўл — аксилинқилобчилар йўли. Бу йўлни танлаганларнинг умри қисқа. Уларнинг қора ниятлари чилпарчин бўлади. Биз янги ҳаёт қураётибмиз, ўртоқлар. Душманлар бизнинг бу ишимизга тиш-тирноқлари билан қарши турибдилар. Улар очликни, қийинчиликларни, машаққатларни пеш қилиб, бизни қўрқитмоқчи бўладилар. «Шўро сенга нима берди? — дейишади улар камбағалга. — Биринг икки бўлдими? Ер олганинг билан ҳосилингни давлат тортиб олаётибди-ку?» Меҳнаткаш деҳқонлар бу ифвога нима жавоб беришлари керак? Улар: «Ҳа, ғалламизни давлатга бераётибмиз. Бундан мақсадимиз шуки, оқларга қарши курашаётган оға-иниларимиз, ўғилларимиз, шаҳарлардаги оч ёр-биродарларимиз тўқ бўлсинлар. Эркимиз, озодлигимиз йўқолмасин. Осмонимиздаги булутлар тарқалиши билан танамиз илийди, жонимиз тинчийди. Рўзимизни сотсак ҳам, рўшнолик оламиз. Шунини билиб қўй, душман. Йўқол кўзимиздан, бошимизни оғритма!» деб жавоб беришлари керак.

Ҳамманинг кўзи нотикқа қадалди. Ботиралининг аниқ ва содда сўзлари хонадагиларнинг қалбига ўт ёқди. Қобил ўтирган ўрнидан аста туриб, эшик томонга юрди. Аммо хонанинг этакроғидаги курсида ўтирган Усмон Ороловнинг йўлини тўсди:

— Қайт. Жилмайсан.

Қобил ноилож бурчакка қайтиб, скамейканинг бир чеккасига шилқ этиб ўтирди.

— Шўро сизга ер, сув берди, ўртоқлар! — Ботирали гапида давом этди. — Шу ер зулмат билан қопланган эди. Коммунистлар фирқаси қоронғи кечамизни машъал ёқиб ёритди. Эндиликда ер, сув, нур, эрк билан таъминланган халқимиз бир ғайратига ўн ғайрат қўшиб ишламоғи, Шўро давлатининг суянчиғи бўлмоғи лозим!

— Балли!— деб юборди ўтирган ерида Утап.— Ҳуку-
матимиз бизга суянаверсин!

— Тошкент Шўроси сиз — деҳқон биродарлардан Тур-
кистон шаҳарларидаги очларга ғалла юборишингизни ил-
тимос қилди.— Ботирали сўзида давом этди.— Бу ишга
барча қишлоқларнинг деҳқонлари ўз улушларини қўшиш-
лари керак. Ҳўш, бизнинг улушимиз нима бўлади, ўр-
тоқлар? Қани, Қўшчилар союзининг раиси нима дейди?

— Беш юз пуд шоли берамиз!— деди Утап, бир
оз ўйлаб олгач.

— Жуда баланд кетдинг-ку! Беш юз пуд — айтмоқ-
қа осон!— деди кимдир.

— Оз-оздан бўлса ҳам йиғамиз!— Қамчи Утапнинг
гапини қувватлади.

— Тома-тома кўл бўлур!— луқма ташлади Мавлон
ака.

— Аввал бойнинг ғалласи тортиб олинсин!— деди
аллаким.

— Раҳмат, раҳмат, ўртоқлар!— Ботирали ҳаяжон
билан гапирди.— Ишчилар синфи бу яхшилигингизни си-
ра ҳам унутмайди!

Иккинчи боб

Қош қорайиб, йўловчи ўз оёқ учини кўролмайдиган
пайт бўлди. Қишлоқ масжидининг сўфиси Нурилла мах-
сум бойўғлиникига ўхшаш совуқ товуши билан шом на-
мозига чақирганидан бери ҳам ярим соатча фурсат ўтди.
Олис-яқинларда битта-иккита ўт мушук кўзидай милтил-
лади. Аммо бу катта қўрада ҳали чироқ ёқилгани йўқ.

Пахса деворлар нураб, қатор туяларнинг ўрқачла-
ридек баланд-паст бўлиб қолган. Қўра эгасининг аввал-
ги ҳафсаласи йўқ, пахсанинг ёмғир ювиб кетган ерлари-
га бир-икки йилдан бери лўмбоз босилмаган.

Қўра этагидаги девор устига бетартиб шох ёйган қо-
ратол зулмат қўйнида хаёлий шарпаларни эслатади. Ё
бўлмаса, шу иморатга, шу ердаги одамлар устига даҳшат-
ли булут босиб келаётганга ўхшайди. Тол ёнига «лайлак»
қилиб қўйилган фойтон бу ерни зулмат босганидан завқ-
ланиб чапак чалаётган шайтонга ўхшайди.

Қўранинг ана шу этагида, бурчакроқда қўқонарава
сиғадиган дарвоза бўлиб, унинг ёнида кичкина дарчаси-

га сарғимтил қоғоз ёпиштирилган ҳужра бор. Бунда Абдурахмонбойнинг хизматкори, гумаштаси, бойнинг ўз таъбири билан айтганда, «Карвон»и — Қобил хотини Баҳри билан истиқомат қилади. Булар шу қўрғоннинг посбонлари ҳам. Ҳужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши қўнқайган. Узун йўлакка ўхшайдиган қамиш томли бостирма — отхона. Илгари, бойнинг шаън-шавкати авжига минган замонларда, бу отхонада йигирмалаб йўрғалар, самантойлар, қашқалар кишнаб турарди. Энди бўлса биттагина қора йўрға курт-курт беда чайнаб турибди. У гоҳ эгарланади, гоҳ ҳовлидаги файтонга қўшилади... Шу ерда бир қўшхўкиз ҳам бор. Бироқ от ҳам, хўкизлар ҳам энди Қобилнинг номида.

Аслида, воқеа бундай бўлди: революциядан кейин, бойларнинг ер-мулки давлат ихтиёрига олинганда, камбағалларга ер бериш билан бирга, ўз қўл кучи билан ишлаш хоҳишини билдирган бойларга ҳам бир неча ботмон¹ дан ер қолдирилди. Ушанда Абдурахмонбой минг хил найранг ишлатиб, энг яхши ерларидан ўттиз ботмончасини содиқ қароли Қобил «Карвон», ўғиллари — Зиёдилла билан Ибодилла, кичик хотини Қумри ва келини Лаъли номига ҳужжат қилдириб олди. Бир неча қўшхўкиз, от, омов-бўйинтуруқлар ҳам шулар номига ёздирилди. Аммо шу номлари кўрсатилганлардан биргина Қобил ишлаётгани учун бой бошқа ерлари, қўшхўкизларини қишлоқдаги баъзи бир камбағал деҳқонларга ижарага бериб келаётибди. Бу «қалтис иш». Шу сабабдан бой ўз қўрасининг отхонасида ортиқча молларини сақламай, ҳали ҳам ўз найрангига учиб юрганларникида сақламоқда.

Қўранинг тўрида ва бостирманинг қаршисида бирига улаб солинган уч уй, икки айвон бор. Бостирманинг рўпарасидаги бир уй-бир айвонда бойнинг кичик ўғли Ибодилла хотини Лаъли билан туради. Тўрдаги икки уй, бир айвонда эса, бой катта хотини Ойша ва кичик хотини Қумри билан истиқомат қилади.

Бой бетоб. Унинг икки юз ботмон ери, қишлоқ гузаридagi саройи, тегирмону обжувозлари, Тошкентнинг Қорёғди маҳалласидаги ички-ташқи данғиллама иморатлари мусодара қилинганда, қамоқдан қолишига сабаб

¹ Ботмон ер — бир ботмон уруғ сепиладиган ер. Бир уруғ чорак десятина.

ҳам унинг ўша вақтда фалаж баҳонаси билан тўшакка ёпишиб ётиб олгани бўлди.

Абдурахмонбой ҳар галгидек, шу топда ҳам айвонда йўл-йўл тик кўрпачада, орқасини деворга бериб, ёстиққа суяниб ўтирибди. Енида кўғирчоққа ўхшаган чилим. Бой тамаки кайфини сураётгани йўқ: унинг чилими пешиндан бери хўрилламади. Мудроқ чолнинг гавдаси шу ерда бўлса ҳам, ўйи, хаёли бошқа ёқларда. У ўзининг шу қўрада, шу айвонда ўтирганини унутган. Бу қоронғида унинг афт-башарасини ҳам кўриб бўлмайди. Унинг арвоҳдай озгин эканлигини пайқаш мумкин, холос.

Қоронғи туша бошлаши билан бостирманинг рўпарасидаги уйда Ибодулла билан Лаъли ўртасида кунда бўладиган машмаша бошланди.

— Дадангизга айтинг, гугуртини чақсин, одамнинг кўнгли хуфтон бўлиб кетди!— деди Лаъли эрининг елкасини чимчилаб.

— Елкамни чимчилама,— Ибодилла бир ҳатлаб, ўзини хотинидан олиб қочди,— тирноғинг бирам ўткирки...

— Боринг, дадангизга айтинг!

— Дадамнинг ихтиёри ўзида, чироғимизни қачон истаса, ўшанда ёқиб беради.

— Зиқна бўлмай ўлсин,— Лаъли заҳарханда билан гапирди.— Бир қадоқ лампамой ортиқ ёнса, давлати камайиб қоладими?

— Давлати шундоқ ҳам камайган.— Ибодилла айвон устунига суянганча маъюс гапирди.— Бор бисотимизни Шўро тортиб олди...

— Ажаб бўпти, хўп бўпти!— Лаъли оппоқ момик қўлларини Ибодилланинг бурни тагига олиб келиб, чапак чалди.— Бундан баттар бўлсин!

— Ўчир овозингни!— Ибодилла чап қўлининг кафти билан хотинининг оғзини тўсди.— Нонкўрлик қилма!

— Хўп, хўп, овозимни ўчираман...— Лаъли орқага тисарилмоқчи эди, айвоннинг кавушандозига йиқилиб тушаёзди ва бунинг аламига тагин бобиллаб берди:— Ўлсин бу зиндон! Оёғим қайилиб кетай деди... Ҳукумат дадангизнинг мол-мулкани тортиб олгани билан давлати аввалгидан кўпайса кўпайдики, камаймади. Ерларининг энг яхшиси ўзида. Бунинг устига камбағалларга кўк-ламда бир қоп шоли бериб, кузда ўн қоп қилиб олаётибди. Кимсан прасанчи бою, уйдагиларга хасислик қилади.

Ишнинг чаппасига кетаётганини кўрган Ибодилла ялинишга тушди.

— Қўй, жонингни қийнама, дадамга айтаман, чиронингни ёқиб беради. Ке, жоним, оёгингни силаб қўяман.

— Нарн туринг,— Лаъли жаҳл билан эрининг кўкрагидан итарди.— Эсиз умрим, бу ғамхонада чириб кетаётибди... Садқайи хотин сизга, битта гугуртга кучингиз етмайди. Тагин ким, Ибодулла бойвачча эмиш!

— Нима қилай, ахир? Узимни томдан отайми? Есенга ўшаб, дадамга ўдағайлаб берайми? Оппоқ соқонининг ҳурмати йўқми менга? Нима қил дейсан, ахир?!

— Итнинг кейинги оёғи бўлиб юраверинг.— Лаъли бурилиб, қоронғи уйга кириб кетди.

Шу пайт Абдурахмонбой ўтирган айвондан:

— Чироқ!— деган бўғиқ садо эшитилди.

Лаъли бой ўтирган айвон олдига борганида, Қумри билан Баҳри шу ерда тик турар, семиз Ойшабону эрининг ёнида тасбеҳ ўгириб ўтирарди. Лаъли ҳам айвон олдида тизилиб турган чироқлар ёнига ўз чироғини қўйиб, шишасини олди-да, пилигини кўтарди.

— Чилим!— деди бой, пинагина бузмай.

Баҳри айвонга чиқди ва кўрпача ёнида турган чилимни олиб, сувини янгилаш учун яна ҳовлига тушиб кетди.

Лаълининг сабри чидамади.

— Ота, гугуртингизни ёқсангиз-чи, одамнинг юраги қон бўлиб кетди.

— Шукур қилинг,— бой парвосизгина гапирди.— Ҳафталаб чироғи ёнмаётган келинчаклар ҳам кўп... Шукур қилинг.

— Шукур қилмай, нима қилаётибмиз? Кунимиз гурбат бўлса ҳам, дамимиз ичимизда...

— Ҳу, кўзинг ўйилгур!— Ойшабону ўнг қўлини Лаълига чўзиб, тасбеҳини шилдиратиб силкитди.

Баҳри чилимни бойнинг ёнига олиб келиб қўйди-да, яна пастга — айвон олдига тушди. Бой тамаки тўрвасини очиб, сархонага оқ тамаки тўлдирди, кейин кўрпача тагидан гугурт олиб, чироқлар тизилиб турган айвон пешига сал энгашди ва қалтироқ қўли билан гугурт чақди. Гугурт чўпидаги сарғиш дори парр... этиб ёниб, кўкиш аланга чиқди. Титроқ қўл бу алангани биринчи чироқ пилигига олиб келаётганда, Лаъли уни «пуфф!..» деб ўчирди.

Қий-чув кўтарилди.

— Худонинг ношукур бандаси!— Чол дагдага қилди.
— Ноинсоф!— Ибодилла чириллади.
— Ху, қаро ер юткур!— Ойшабону ўрнидан туриб кетди. — Жувонмарг!

— Бу нима қилганингиз, келин пошша?— Баҳри койган бўлди.

Шу вақтгача жим турган Қумри бирдан хохолаб кулиб юборди.

— Сен нега куласан, теги паст!— Ойшабону энди кундошига ёпишди.— Бизни мазах қилмаган сен бормидинг, мочағар?

— Узинг мочағар!— Қумри бўш келмади.— Чироғинг ҳам бошингдан қолсин, эринг ҳам!

Хотинлари орасида қочган гапнинг охири бахайр бўлмаслигини сезган бой:

— Бу галча ёқиб бераман,— деди иккинчи гугуртни чақа туриб,— аммо бундан кейин исрофгарчиликка йўл қўйилмасин!

Пиликларга ўт туташиб, чиннидай қилиб артилган шишалар ту누ка лампаларга қўндирилиши билан гап-сўз ҳам тугади. Баҳри, Лаъли, Қумри чироқларини кўтариб кетишди. Ойшабону айвон пешидаги чироғини олиб хонтахтага қўйди-да, эрининг рўпарасига ўтириб, тасбеҳ ўгира бошлади. Бой бўлса, пиликлар ёндирилган гугурт-чўпнинг ўчай-ўчай деб турган алангасидан чилимининг сархонасидаги тамакини базўр ёндириб олди ва сувни хўриллатиб, уч-тўрт марта босиб-босиб тортди. Кейинги тортишида сархонадан лоп этиб аланга кўтарилди. Чолнинг хумори босилди шекилли, чилимни бир чеккага суриб қўйди, кейин қаттиқ-қаттиқ йўталди, токчадаги сопол тупдонини олиб, унга туплади.

— Нима азоб, дадаси, ўпкангиз қирилиб кетди-ю,— Ойшабону эрига ачиниб гапирди.— Мол-дунёнинг алами босилармиди...

Чол индамади. У ёстиққа суянганча анча вақт сукутга кетди. Унинг кесак ранг юзи ҳаракатсиз, ўсиқ қошлари остидаги кўзлари юмуқ. Бир қарич келар-келмас соқоли пўпанак босган тувакчага ўхшайди. Туссиз тагдўзи дўппи қўндирилган боши эса қори чала эриган чўққини эслатади.

Чол шу кўйи бир неча дақиқа хаёл суриб ўтиргангидан кейин, хотинига қараб гўлдирлади:

— Нима дединг?

— Мол-дунёнинг алами босилармиди... дейман.
Чол сочиқ билан ўраб қўйилган чойнакдан хотини қуйиб узатган бир пиёла илиқ-милиқ чойни қулт-қулт ютди-да:

— Босилмайди...— деди.— Томчилардан пайдо қилган кўлим ер қаърига кетди.— Бой тоқчага қўлини узатиб чўт олди ва ўзича пичирлаб, алланималарни ҳисоблаб чиқди.— Кетган дунёмга юз минг қўй олса бўларди. Бу юз минг қўй ана шу уч йил ичида саккиз юз мингга етарди. Эҳ-ҳе... Энди бунчалик дунёни йиғиш учун сен билан менинг умрим кифоя қилмайди, хотин...

— Қўйнинг, дадаси, ҳадеб ич-этингизни тимдалайверманг. Ҳар чўт қоққанингизда баданимда бир титроқ гуради. Ҳар прасанингиз бир парча гўштимга ўхшайди: қўлингиздан кетган сари менинг ҳам гўштимни биров узиб узиб олаётгандай...

— Бу ҳам майли-я...— Чол хотинига энгашиброқ гапирди:— Сен билан биз қийналсак — қийналаверамиз. Шўронинг беш кунлик умри борми-йўқми, худо билади. Оёқяланглар капиратипга аъзо бўлгани билан уруғликни мендан олаётибди. Қани Шўронинг қуввати? Қум устига қурилган иморатдай гап, шамол турса бас: таг-туғи билан аспаласопинга кетади. Шунақа шамол турадики, хотин... Бунақа шамолни қўзгатадиган катта тоғларимиз бор.— Абдурахмонбой шу гапларни айтиб бўлиб, яна ёстиққа суяниб олди-да, гапида давом этди:— Ойнинг ўн беш куни қоронғи бўлса, ўн беш куни ёруғ. Ҳақимизни Шўродан олиб берадиганлар бор, сен бундан хотиржам бўл. Аммо хонадоннинг бузилгани ёмон, хотин. Бунинг чораси ўзимиздан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Уйни тинчитиш керак, ҳа...

— Рост айтасиз, дадаси, мен ҳам сизга шуни маслаҳат қилмоқчи бўлиб юрувдим.

Ойшабону кўрпачада ўтирган ерида сурилиб, эрига яқинроқ келиб олди-да, биров эшитиб қолишидан хавфсираётгандай товушини пасайтириб гапирди.

— Уйимиз нотинч,— деди у, дока рўмолининг пешини чироқ шуъласида йилтиллаб турган энлик пешонасидан кўтариб қўйиб.— Бунга сабабчи кичигингиз...— У ёқут кўзли қўш-қўш узуклар порлаётган семиз бармоқларни билан гўлага ўхшаш тиззаларини силар экан, қўшиб қўйди:— суюклигингиз...

Ойшабону бошламоқчи бўлган гапдан чолнинг ҳам

хабари бўлса керак, соқолининг учини ямлаб туриб, бир ижирғанди.

Ойшабону гапида давом қилди:

— «Гўлаҳдан чиққан теги пасти бошингизга урасизми, олсангиз — бирор хонзодани олинг», деб минг марта айтдим, қулоқ солмадингиз. Абдиқаримнинг қарзи бадалига қизи сенга чўрилик қилади, дедингиз. Хўш, оқибати нима бўлиб чиқди?

Бой аъзойи баданидаги яраларнинг аламини тортаётгандай безовталаниб, яна қалтироқ қўллари билан чилимга ёпишди. У сархонадаги кул босган тамакини кўрсаткич бармоғи билан титди-да, бир парча узун қоғозни чироқ шишаси ичига тушириб ёндирди. Чекди. Яна узун-узун йўталди.

— Оғзидан она сути кетмаган пахмоқ сочи эски-тускига ўраб-чирмаб олиб келганимизга беш йил бўлди, — деди Ойшабону. — Шу беш йил мобайнида мен беш кеча ҳам тинчиб ухлаганим йўқ. Бу ҳам майли-я: қизларнинг жони қирқта, хотинларнинг жони мингта бўлади. Мен сизга ачинаман, дадаси. Қумридан кўргангиз нуқул зарда, зуғум бўлди. Дастлабки икки йил у сизни яқинига ҳам йўлатмади. «Ҳа, майли, нораства, гўдак» дедингиз. Кейин, қўл чўзсангиз — тишлайдиган, яқинига борсангиз — тепадиган бўлди. Инқилоб бўлиб, мол-мулкингиз кетиши унга яна бир дастак: «Хукуматдан айланай, қасосимизни олиб беради зolim бойдан. Гўрга тиқади сенларни Шўро...» эмиш. Ху!.. тилиннга куйдирги чиқкур!..

Абдураҳмонбой ҳамдард хотинининг меҳрибонлигидан эриб кетиб, хўрсиниб қўйди.

— Чидолмайман, — Ойшабону жиғибийрони чиқиб гапирди: — Тузингизни тотиб, тузлигингизга тупурганига чидолмайман. Егани олдида — емагани кетида. Бирор-та камбағалга тегса, унинг ёнида оёқ яланг қўш ҳайдарди бу жувонмарг!..

— Рост айтасан, хотин, оёқ яланг қўш ҳайдарди...

— Бу ерда бўлса, қош қораймасдан эшигининг ичидан шилқ этиб занжир солади. Гумдон бўла қолса гўрга-я.. Сиз билан мен ухладик дегунча Қамчи билан айш бoшларкан...

— Йўғе, — бой хотинининг гапидан бир чўчиб тушди.

— Мени ҳам гафлат босибди, — деди Ойшабону, Қум-

рининг уйидан чиқиб қолишидан ҳадиксирагандай унинг эшигига кўз югуртириб.— Барака топкур Қобил кўзимни очди...

— Қобилнинг ҳам хабари бор эканми?— Мол-дунё ташвишида эзилиб ўтирган бойга яна бир ташвиш ортди.

— Қобил-ку ўзимизники-я, бу гап дўст-душманларнинг оғзига тушмасин деб қўрқаман.— Ойшабону тилла тишлари ярқираб турган оғзини эрининг қулоғига яқин олиб келиб, сир айтаётган кишидай, шивирлаб сўзлади:— Қобил анави кун кечаси қўрғон орқасида Қамчининг нарвон кўтариб юрганини кўрибди. «Хўш, Қамчинвой, бемаҳалда нарвон кўтариб юрибсиз?»— деб сўраса, Қамчи унга: «Бой отамнинг томига чиқиб, янги ойни кўрмоқчиман» депти. Лақма «Карвон» ишонибди-қўйибди...

— Қайси кун?

— Шанба кечаси...— Ойшабону семиз бармоқларини букиб ҳисоблади:— Олти кун бурун...

— Дарвоқе, янги ой кўринган кун...

— Қамчининг дарди янги ойда эмас, Қумриойда...

Ойшабону заҳарханда қилди.— Эсингиздами, бўйни узилгурнинг якшанба эрталаб бош оғригини баҳона қилиб нонуштага чиқмагани... Тўпгача ухлади тўнғиз кўпкур...— Ойшабону инс-жинсни ўзидан қочирмоқчи бўлгандай, бурни тагига «куф-суф» қилди.— Чақиринг алластини, талахатини беринг!

— Шошма, хотин, ҳовлиқма.— Бойнинг юзи ўтга ташланган япроқдай буришди. У, кўкрагига тармашаётган алангадан ўзини олиб қочаётгандай, ўтирган ерида орқага тисарилиб, қаддини тиклади.— Қалта ўйлаётган сан,— деди у хотинига тик қараб.

— Уйингизни ҳаром қилса ҳам, унинг баҳридан ўткингиз келмайди,— Ойшабону йиғламсираб, рўмолининг учини кўзига олиб борди.

— Гап унинг баҳридан ўтиш-ўтмаслигимда эмас. Гап шундаки, Қумри хонадонимизнинг сир асрорини биларди. Ҳар бир ишимиз игнадан ипигача унга маълум. Отхонага кўмган шолимиздан ҳам унинг хабари бор. Мабо-до уни ҳайдасак, худо кўрсатмасин, Жамоага бориб айтишдан ҳам қайтмайди...

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди, дадаси. Шолини кечаси отхонадан олиб, бошқа ерга кўминг. Қумрини вақт ганиматда ҳайданг.

— Мурсайи мадордан бошқа иложим йўқ,— бой хотинининг маслаҳатига кўнмади.— Қумрини алдаб-сулдаб йўлга сол. Кечалари ёнингда олиб ёт.

— Чаёни-я?!— Ойшабону бобиллаб берди.— Заҳарини менга суқсинми? Бўғиб ўлдириб қўя қолсинми мени? Уттиз йиллик хотинингизга раҳмингиз келмайдими?— Бону энди аzza-баzza йиғига тушди.— Эркаклар шунақа бағритош бўлади. Уларни деб умрингни хазон қилганингни билишмайди...

— Гап битта,— бой узун тиринка камзулининг кўкрак чўнтагидан олтин соатини олди-да, унинг қопқоғини тик этиб очиб, чироқ шуъласига солиб қаради.— Вақт бўлди. Масжидга чиқай...— У кавушини маҳсисининг учига илиб ҳовлига тушар экан, хотинига қайта таъкидлади:— Гап битта: мурсайи мадора.— Кейин қўшиб қўйди:— Қамчининг оёғини қирқиб қўйиш — менинг ишим... Хайр, худога топширдим.

Бой оғилхона олди билан дарвоза томонга келаётганда, дала ёқдан от туёқларининг дупури, одамларнинг товушлари эшитилди. У томоғига совуқ ҳаво тиқилгандай, бир энтикди, юраги шувиллаб, беихтиёр орқасига тисарилди ва оғилхона устунларидан бирига суянганича туриб қолди. От туёқларининг дупури дарвоза олдига келиб тўхтади. Бирин-кетин тўрт кишининг отдан таптап тушгани эшитилди. Тўрт отлиқ... Демак, бу келганлар бойнинг шаҳардаги ўғли Зиёдилла ҳам, гоҳо тунлари йўқлаб қўядиган эски қадрдонлари ҳам эмас. Бу отлиқлар ё Шўродан, ё... лоҳавло валоқуввато...

Бой қандай қилиб айвонга келиб, тасбеҳ ўгириб ўтирган Ойшабонунинг ёнига чўзилиб олганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Устимга кўрпа ташла!— деди хотинига у, титроқ товуш билан.— Тез бўл!

— Ҳа-ҳа, нима гап ўзи, дадаси?

— Тез бўл, оёғимнинг боди қўзғаб қолди...

— Вой ўлмасам...

Ойшабону айвон тахмонидан кўрпа олиб, эрининг устига ёпиб қўйди.

Бу вақт аллаким дарвозанинг ташқи ҳалқасига қамчи дастаси билан уч-тўрт уриб шарақлатди.

Баҳри ҳужрасидан чиқиб, дарвоза тагига борди.

— Ким?

— Оч!— Баҳри Бўронбекнинг овозини таниб: «Бек-

вачча серқатнов бўлиб қолдилар» деган гапни дилидан ўтказди. «Улсин Лаъли, унинг бошини айлантирмай...»

Баҳри дарвоза занжирини шилқ этиб туширди-да, ўзини четга олди:

— Кириг, беквачча...

Дарвоза очилди.

— Ким беквачча?— таҳдид қилди Баҳрига Бўронбек.— Ҳақорат қилма большевикни... кўрсатиб қўяман!

Баҳрини Бўронбекнинг бу таҳдидидан ҳам, унинг ёнидаги ҳамроҳлари кўпроқ ташвишга солиб қўйишди. «Қобил қаёқда қолди экан?— Шу фикр чўрининг хаёлини қоплаб олди.— Қамашмадимикан уни?» Аммо Баҳри эри ҳақида бирор шум хабар эшитишдан қўрқиб, ўзи танийдиган ва шу топда қўрага кирган Бўронбекдан ҳам, Қамчидан ҳам, Утапдан ҳам, жамоа раиси Ботиралидан ҳам бунн ботиниб сўролмади.

— Юринглар!— Ботирали йўлдошларини айвон томонга бошлади.— Оғилдаги от билан ҳўкизлар кимники?— сўради у ёнидаги Бўронбекдан.

— Қобилники,— Бўронбек парвосизгина жавоб берди.— Қобилга бойдан олиб берганмиз.

— Қўйнидан тўкилиб, қўнжигга тушган,— Утап Бўронбекка тегизиб пичинг отди.

— Тўғри,— Қамчи Утапнинг сўзини қувватлади.— «Карвон» бойга паноҳ бўлиб қолди...

— Улчамасдан кесаётирсизлар,— Бўронбек Утап билан Қамчига эътироз билдирди.— Қобил бизники... Қобилдек азаматни бойнинг зулмидан қутқаришимиз керак.

Худди безгаги тутган кишидай, кўрпага ўралиб олиб, «лоҳавло валоқуввато»ни такрорлаб, қалтираб ётган Абдурахмонбой, Бўронбекнинг товушини эшитиши билан сал ўзига келди-ю, лекин бошини кўтаришга журъат атолмади.

Бегоналарни кўриб, юзига рўмол ташлаб олган Ойшабону жамоа вакиллари айвон олдига яқинлашиши билан илтифот қила бошлади:

— Келинлар, садағанг кеткурлар! Қани, айвонга чиқинглар, ҳозир чой қўйиб юбораман... Ҳой, Кумри, чиқа қол, дарров азиз меҳмонларга дастурхон ёз... Ҳой, Ибодулла кел, бўталоқ, акаларингни кутиб ол!..

Бир қўли билан айвон устунини ушлаб, иккинчи қўлини наган тақилган камарига ўтказиб олган Ботирали бойнинг муғомбирлигини кўриб, мийиғида кулиб қўйди.

— Чойни кейин ўзингиз бафуржа ичаверасиз,— деди у, лапанглаб ўрнидан тураётган Ойшабонуға, Кейин бойға деди:— Қани, бой, бир «ё пирим!» деб, ўрнингиздан туриб юборинг!

— Вой, ўлмасам, бой отангиз касаллар,— Ойшабону айвон пешига сакраб чиққан Ботиралининг йўлини тўсди.— Қўзгата кўрманг...

Ботирали Ойшабонуни бир қўли билан четга сурдида, бойнинг тепасига энгашиб, кўрпани очди.

Ойшабону, эрини биров бўғиб ўлдираётгандек, дод сола бошлади:

— Бу қандай зўравонлик! Дод Шўронинг дастидан!..

Кампирнинг бақирғига сарпойчанг Ибодилла билан паранжили Лаъли уйларидан югуриб чиқишди. Ҳаво ранг рўмоли билан юзини яширган Қумри ҳам уйдан ҳуркибгина чиқиб, Баҳрининг ёнида туриб қолди.

— Бу нима гап?— сурп кўйлак-лозими устида шалпираб осилиб турган Ибодилла дадасининг бошига келиб, кўрпани унинг елкасига суриб қўйди.— Инсоф борми сизда, большевик ака? Бу қандай босмачилик?!

— Бой!— деди Ботирали,— ўзингизга маълумки, бизлар Шўронинг, яъни камбағаллар ҳукуматининг вакиллариимиз. Сиз билан биз бир-биримизни яхши биламиз. Биз сизга ташвиқот қилгани келганимиз ҳам йўқ. Очиқ гаплашишга келдик. Хўш, гаплашасизми, йўқми?

Бой жавоб бериш ўрнига ётган ерида зўрма-зўраки ингради.

— Биров ўламан деса, булар устига чиқиб тепади.— Ибодилла Ботиралининг ёнида индамай, бўзариб турган Бўронбекка хўмрайиб қаради:— Қани Шўрода адолат, Бек ака?

— Юм оғзингни!..— Бўронбек бойваччани жеркиб ташлади.

— Вой ўлмасам, сиздан умидимиз шумиди, бек...— Ойшабону ўғлининг ёнини олди.— Сиз бўлисимиз бўлипсиз, деб қувониб юрган эдик...

Бекнинг хатти-ҳаракатини кўрган бойнинг фигони фалакка чиқди.

— Сотқин бек!— деб қичқириб юборди бой.— Отавалат!..

Бойнинг чилим сувидай вақирлаб қайнаётганини кўрган Ботирали ўртага тушди.

— Ортиқча гап бўлмасин,— деди у.— Нима дейсиз; бой? Агар оғзингизга толқон тўлдириб ётаверсангиз; бошқача гаплашамиз.

— Мол-дунёнинг барини тортиб олдингизлар,— деди бой титроқ товуш билан,— яна нима керак?

— Мол-дунёнгиз ҳақида кейин гаплашамиз.— Ботир-али босиқ гапирди.— Ҳозир фақат бир нарсага келдик! шолени қаерга яширгансиз?

Бой ўхчиб-ўхиб йўталиб:

— Деҳқончиликдан олган шолимни давлатга топширганим бўлисга маълум,— деди.

Ойшабону яна тилга кирди:

— Еримиз оё, сувимиз камчил, батракларимиз йўқ... Шоли очиқ мазордан келадими?

— Узимиз ойда-йилда бир палов еймиз,— Ибодилла бошидаги баргикарам духоба дўписини тузатар экан, гап қўшди.

— Биз халқ билан иш кўрамиз,— Ботирали ётми билан гапирди.— Халқ улуг дарё: қимирласа қулатади, бой. Халқ ёлғон гапирмайди. Халқимизнинг рост гапидан бизга маълумки, сиз қишлоқ камбағалларига кўкламда ё уруғлик, ё бўлмаса, уруғлик сотиб олиш учун пул бериб, нузда улардан бир неча барабар шоли олаётибсиз. Фойдахўрлик — тан-суягингизга сингиб кетган касбингиз. Бу йил ҳам шундай қилгансиз. Қирқ етти деҳқонга йигирма ботмон уруғлик бериб, буни улардан саксон ботмон қилиб олгансиз. Бу бир... Иккиламчи, ҳар кимнинг номига ҳужжат қилинган ўттиз десятина ердан олинган шолени развёрстка бўйича давлатга топшириш ўрнига, уни Тошкентга тушириб соттиргансиз. Тўғримиз?

Тўғри гап олдида тили тутилган бой гўлдиради:

— Кучим йўқ, бир ўғил ўқишда... Келин билан кичик хотин ишламайди...

— Ишламаганга ер йўқ, батракларга олиб берамиз. Гап тамом...— Ботирали бойдан яна сўради:— Ҳозирча битта саволга жавоб беринг: шолени қаерга яширгансиз?

Агар шу пайтда Лаълига қаралса, унинг омонатгина ёпинган паранжиси ичида қирқтами, тўқсонтами — майда ўрилган узун қора сочини ўйнаб, ипак киприклари остидаги хумор кўзлари билан Бўронбекка термилиб турганини пайқаш мумкин эди. «Йигит деган мундоғ бўпти!— деб ўз-ўзинча фахрланарди Лаъли.— Шўрога кириб, больше-

қикнинг ўзи бўлиб кетибди-я! Қадди бастининг келишганини айтмайсизми! Наган ҳам бирам ярашиб турибдики!». »
Лаъли шуларни кўнглидан ўтказар экан, аввал кунги оқшом эсига тушди: Ибодиллани дадаси аллақаяёққа юборди. Лаъли бош оғриги баҳонаси билан уйига кириб, чироқни ўчирди-да, чолнинг хуфтон намозига чиқиб кетишини пойлади. Бой масжидга кетиши билан Лаъли оёқ учида дарвоза тагига келиб, оқсоч Баҳрининг эски паранжисини бошига илди-да, занжирни аста туширди ва далага чиқди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, қабристон ёнидаги якка қайрағоч тагида уни Бўронбек кутиб олди... Лаъли унинг уйидан ярим кечада қайтди. Эрталаб уйининг бурчагидаги тош ойнага ўзини солиб, оппоқ томоғидаги тарамтарам қизил изларни кўрди. «Шошмасин Бек... қасосли дунё» деб нозланди Лаъли. Ҳозир ҳам шу нарса эсига келиб, Бўронбек билан кўзи кўзига тушганда, бурнини қийшайтирди. Бек ерга қаради.

— Тухмат!— деди бой ётган ерида ўшқириб.— Тошкентда ўқиётган ўғлимга юбориш учун беш қадоқ гуручга зорман...

— Обис қиламиз,— деди шерикларига Ботирали.— Уртоқ Арслонбеков, сиз Утап билан бирга уйларни кўринг-чи! Мен Қамчи билан ҳовлини, отхонани тинтайлик!

— Йўл бермайман!— Ибодилла айвонга чиққан Бўронбек билан Утапнинг йўлини тўсди.— Бу— зўравонлик!

Бўронбек қамчинининг сопи билан Ибодилланинг кўкрагидан итариб, Ойшабонунинг уйига кириб кетди. Кампир билан Ибодилла ҳам унинг орқасидан кирдилар.

— Шолини қаерга кўмгансиз?— сўради Бўронбек Ойшабонудан.

— Худо хайрингизни берсин, бек,— Ойшабону бекка ялиниб-ёлворди,— барака топинг, бой отангизни шу балодан қутқаринг...

— Ялинманг,— Ибодилла онасига қичқирди,— ялинманг, бек большевикларга сотилган, шунинг учун большевиклар уни «бўлис» қилишган.

— Тий тилингни, гўдак!— Бўронбек Ибодилланинг ёқасидан тортиб, бурчакка улоқтирди-да, сариғ жез нақшли сандиқ ёнига букчайиб ўтириб қолган бойваччага парво ҳам қилмай, Ойшабонуга қаради.

— Айтинг!

— Бизда шоли нима қилади, айланай...

Хонага Утап кирди.

— Барибир топамиз!— Бўронбек Ойшабонуга дагдага қила бошлади.— Ернинг тубида бўлса ҳам топамиз! — У уйнинг у ер-бу ерини билан тепиб кўрди, кейин қамчисининг дастаси билан токча деворларини ура бошлади. Тақ-тақ садо бериб турган деворнинг бир еридан «дўнг» этган товуш чиқди.

— Бу нима?— сўради бек, совуқ кўзларини кампирга тикиб.

— Бу ерда шоли нима қилсин, айланай бек...

«Дўнг» этган товуш чиққанда юраги шув этган Ойшабону бекнинг Утап томонига ўгирилганини кўриб, кўкрагига туфлаб қўйди.

— Нариги уйга кирдингизми?— Бўронбек Утапдан сўради.

— Кирдим, ҳеч гап йўқ.

— Юринг, сиз Ботиралига ёрдамлашинг, мен бойваччанинг уйига кирай...

— Хўп.

Утап чиқиб кетди.

— Сизлар шу ерда қолинглар,— деди Бўронбек она-болага. Сўнгра бойваччага қараб ўдағайлади:— Хўш, махсумча, шолини топиб берасанми, йўқми?!

Ибодилла сўррайганича қараб турарди...

Бўронбек айвондан ҳовлига тушаётиб, устунга суялиб турган Лаълини чақирди:

— Юринг келин пошша, уйингизни кўрсатинг.

Лаъли паранжи ичида қалқиб турган кўкрагидаги бир тўп сочига тақилган қизил духоба туморини ўйнаганча, Бўронбек билан ёнма-ён йўргалади.

— Бойваччанинг ишратхонасини кўриб қўяй,— деди Бўронбек, тошдай тирсаги билан Лаълининг зуваладек юмшоқ билагини туртиб.— Рақиб деганнинг қиройи айтишишга сўзи, муштлашишга мушти бўлса! Танлаб-танлаб текканингни қара-я. Шамол турмасдан қалтирайди, сўтак...

Бўронбек уйга кириши билан димоғига атир ҳиди урилди.

— Уҳў,— деди у, Лаълининг ингичка белидан тортиб, бағрига босар экан,— жаннат-ку...

Лаълининг паранжиси бошидан сирғалиб ерга тушди.

— Қўйинг-е, сизними, томоғимни моматалоқ қилиб юборибсиз!

— Муҳаббат муҳри бу, жоним. Мана, яна бир!

— Қочинг, биров кириб қолади!

Бўронбек қаддини ростларкан, деразадан ҳовлига қараб, Утап, Қамчи ва Ботиралининг отхонадан қоп орқалаб чиқишаётганини кўрди.

— Ана, шולי ҳам топилди!— Бўронбек деразадан отхона томонга қичқирди:— Яшаворинг, ўртоқ Исмойлов!

Бўронбек Лаълининг лўппи юзидан қаттиқ ўпиб, деразадан ҳовлига сакраб тушди-да, отхона томонга отилди.

— Улсин шולי,— Лаъли лабини бурди.— Турмушингда на ҳузур бор, на ҳаловат!..

Бўронбек отхонага яқинлашганда, Ботирали Утапга буюрди:

— Чиқинг, Утап ака, милиционерларни чақиринг. Энди Қобил ҳам кираверсин!..

— Маъқул...

Утап дарвозадан далага чиқиб, отларнинг ёнида турган уч қорага қичқирди:

— Кирингла-ар-о!

Икки милиционер билан Қобил бирин-кетин кўрага киришди.

Ботирали Утапни арава олиб келишга юборди. Қобил «ўзини кўрсатиш учун» роса терлаб-пишиб ишлади. Отхонага кўмилган шולי, ниҳоят, буткул ташиб чиқилди. Ботирали нам тупроқ босган қопларни санади: саконта. Қўра ҳовлисида тиккайган шולי тепасига икки милиционер соқчи қўйилди, қолганлар акт тузиш учун айвонга йўл олдилар. Улар бораётганда, орқароқда қолган Қамчининг енгидан биров аста тортди. Йигит орқасига қаради: Қумри... Қамчи қаддини секинлатди. «Мени ёлғиз ташлаб кетманг,— деди Қумри Қамчига ёлвориб.— Гумонлари мендан. Сирни сизга айтиб берганимни билиб қолишса, ўлдиришади...»

Қамчи қоронғида Қумрининг бошини силади: «Кўнглинг тўқ бўлсин, сенга озор берадиганни ҳали онаси туққани йўқ. Бошингни кўтариб юр. Тайёрланиб тур. Иложини топсам, шу бугуноқ олиб кетаман».

Бойнинг айвонида акт тузилди. Бўронбек актни ёзиб бўлиб, аввал комиссия аъзоларига, гувоҳлар — Баҳри би-

лан Қобилга, кейин бойга ва унинг хонадон аъзоларига қўл қўйдирди. Хат-саводи бўлмаганлар бармоқ босишди. Лаълининг арабча ҳарфларни зер-зебаригача пухта ёзганини кўрган Бўронбек, савағич қаламни унинг қўлидан олар экан:

— Шунчалик хат-саводингиз бўла туриб, ишламай уйда ўтирибсиз,— деди маъшуқасининг шаҳло кўзларига тикилиб.— Замонамизни ҳуррият дейдилар, синглим. Волижроқўмга боринг, иш топиб бераман!

Лаъли ер тагидан Бўронбекнинг соқоли мўйчинакда терилган сарғиш силлиқ юзига қарар экан, лўмбиллаган оппоқ юзи тандирдаги кулчадай қизариб кетди.

Шоли топилиб, сир очилгандан кейин дами ичига тушиб кетган Ойшабону яна тилга кирди:

— Қўйинг, бек, энди бир камимиз шумиди!

— Бошқа иложимиз йўқ.— Бой ётган ерида заҳарини сочди:— Оч қолмайлик десак, келинларимиз ҳўкиз ўрнига қўшга қўшилиши, сен оқсочлик қилишинг керак. Мен қўяверларинг, тўшакда қон қусиб ётавераман. Уғиллардан умид йўқ: бири — хотинига қул, иккинчиси отасининг ўлик-тиригидан хабар ҳам олмайди...

— Қўйинг, ноумид — шайтон,— Ойшабону эрига таскин берган бўлди.— Бу кунлар ҳам ўтар-кетар, қайғу ҳам битар.

Қўра орқасида арава гилдиракларининг гижир-гижери эшитилди.

— Кетдик,— деди Ботирали шерикларига,— аралалар келди!

Кўча эшигидан Утап кирди.

Деҳқонлардан тўртта арава олиб келдим,— деди у Ботиралига.— Ортаверайликми?

— Ортамиз.

Шолининг аравага ортилишини эшитган бой типирчилаб қолди. Шоли қоплари дарвозадан олиб чиқиб кетилаётганда, у эмаклаб ҳовлига тушди-да, Ботиралининг этагига ёпишиб олди.

— Егулик ташлаб кет!— деди юз тубан бўлиб.— Жўжа-бирдай жонман! Очимдан ўлдирма!

— Туринг ўрнингиздан,— Ботирали чолни суяб тургазди.— Қанча ташлаб кетсак бўлади?

— Ундан бирини, ўттиз пудини,— бой тутақиб гапирди.— Ундан камига рози эмасман!

— Бой отам прасан олмоқчилар,— Утап кулди, гапга

аралашиб.— Берманг, Ботирали! Мен омборхонага кириб чиқдим. Егулик гуруч ҳам, бугдой ҳам, оқ ёғ ҳам бор. Мана, аёллардан сўрасангиз бўлади.

Ботирали уйнинг деразасидан бошини чиқариб, Бўронбек билан кўз қисишиб турган Лаълидан сўради:

— Ростми?

— Рост,— деди Лаъли, Утапнинг гапини тасдиқлаб.— Ҳамма нарсамиз бор. Аммо калит бой отамнинг чўнтаклариди, ҳар кун ўзлари сўкошига лойиқ ўлчаб берадилар...

— Ана, бой.— Ботирали ғазабдан дағ-дағ титраётган чолни суяб олиб бориб, айвон пешига ўтқазиб қўйди,— шу ерда ҳам имонни сотдингиз... Яхши эмас!

Қамчи охириги қоп шолни орқалаб, бойнинг қўрасидан чиқиб кетаётганда Қумрига дуч келди.

Қумри Қамчининг қулогига шивирлади:

— Келасиз-а?

— Хотиржам бўл!..

Ярим соат ўтар-ўтмас, шоли ортилган тўрт арава қишлоқ гузарига йўл олди. Бир милиционер олдинги аравага, иккинчи милиционер орқадаги аравага чиқиб олди. Тўрт отлик: Ботирали, Бўронбек, Қамчи, Утап араваларни кузатиб бордилар.

Улар қўрадан анча узоқлашганда, Ботирали ёнбошида пиёда келаётган оёқ яланг Қобилга деди:

— «Карвон», сиз қолинг. Эрталаб Шўрога боринг, ўша ерда гаплашамиз.

Кобил қадамини секинлатди...

Ибодиллага қўлдан кетган уч юз пуд шолдан ҳам Бўронбекнинг хотинига айтган гапи алам қилди. У қўра холи қолиши билан уйда Лаълининг қўлидан тортиб, уни тахмон ёнига олиб борди-да, кўкрагига бир тўп қилиб ташланган майда чилвир сочларини гижимлаб туриб:

— Бўронбекнинг сўзига кирасанми?— деб сўради.

— Кирамэн,— Лаъли дадил жавоб берди.— Ишлайман, ўқийман... Нима бўпти?

— Кимсан Абдураҳмонбойнинг келини, Тўғонбойнинг қизи бўла туриб-а?

— Ҳа. Алам қилсин!— Лаъли бурнини қийшайтирди, лекин бу гал у бурнини Бўронбекка қийшайтиргандай ишва билан эмас, балки мазах билан қийшайтирди.

Ибодилланинг дами ичига тушиб кетди. У юрагидаги

аламни ифодалайдиган ва Лаълига тикандек ботадиган бирор аччиқ сўзни зўр бериб қидирар экан, дадасининг бақирғи эшитилди:

— Ҳой, ким бор, келинлар, билиб қўйинлар!

— Юринг, борайлик,— деди Лаъли эрига,— яна бир бало бўлганга ўхшайди.

Ҳовли тўридан Ибодилла билан Лаъли, ҳовли этагидан Қобил билан Баҳри айвон олдига югуриб келганларида, боягина «ўсал тортиб» ётган бойнинг ўридан туриб, Қумрининг сочидан бураб ураётганини кўрдилар.

— Уч талоқ, ўн талоқ, юз талоқ, минг талоқ!— деб бақирарди чол, Қумрининг гоҳ ўнг, гоҳ чап биқинига тепиб.— Ҳаромзода! Бузуқ!

Баҳри айвонга югуриб чиқиб бой билан Қумрининг ўртасига тушмоқчи бўлганида, тепки еб, муккасидан йиқилди.

— Шолининг сирини очган ҳам шу фоҳиша!— Бой тобора авжига чиқиб бўқирарди.— Қамчининг қўйнида ётиб, ҳамма сирни унга айтиб берган алвасти шу!

Лаъли тик бориб, бойнинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Қўлингизга эрк берманг, бой ота! Суянчиғи йўқ деб, бир бечорани ҳақорат қилаверасизми? Гуноҳи нима? Гуноҳи — беш йилдан бери шу зиндон зулмини тортганими?!

— Нима, нима-а-а?!— Бойнинг фиғони фалакка чиқди.— Бу нима, инқилобми?!

Бой Лаълининг кўкрагидан итариб юбориб, яна Қумрига ёпишаётганда, темирдек қаттиқ қўл унинг ёқасидан ушлаб бир силтади-да, ожиз гавдасини икки букиб қўя қолди.

— Ҳа, инқилоб,— деди, Қумрига берган ваъдасининг устидан чиқиб, етиб келган Қамчи.— Бу — сенинг муштум-зўрлигингга қарши ўз хонадонингдагиларнинг инқилоби! Чидайсанми шунга, номард бой?!

Кўйлаги йиртилган, икки ўрим занжир сочи ечилиб тўзиган, кулча юзи моматалоқ бўлиб, чап кўзи кўкариб шишган Қумрини Қамчи йиқилиб ётган еридан аста суяб турғизди.

— Юр, бечора, мен сени бу темир қафасдан олиб чиқиб кетаман,— деди Қамчи, Қумрининг бошини силар

экан.— Сенинг бошингга тушган бир мушт учун бу кал-
такесакнинг ҳароммағиз тўлган калласини товоним тагида
янчиб ташлайман! Қора кўзларингни ёшга тўлдиргани учун
бу бойқушнинг кўзларини ўйиб, ўзига едираман! Юр,
Қумрим!

Қамчи Қумрининг қўлидан етаклаб, уни ҳовлига олиб
тушди.

Буни кўрган бой дод сола бошлади:

— Войдод, бу қандай зўравонлик! Ерингни тортиб
олса, сувингни тортиб олса, донингни тортиб олса! Бу
ҳам етмай, хотинингни тортиб олса?

Қамчининг иссиқ бағрида ҳушига келган Қумрининг
зардоб тўла юрагидан шу сўзлар отилиб чиқди:

— Мен сенинг хотининг эмасман, бой! Бир ёстиққа
бош қўйган, ақалли бир кеча бирга бўлган хотин — хотин
дейлади. Мен сенинг ёстиғингга эмас, Қамчининг ёстиғи-
га бош қўйганман. Мен Қамчининг хотиниман. Сен заҳар
сочганингда, Қамчи шу заҳарни кўкрагимдан тонг шамол-
лидай кўтариб кетган. Сен танамни уриб кўкартирганинг-
да, Қамчи силаб оқартирган. Сен жонимга озор берганинг-
да, Қамчи пешонамни силаган. Сен отамнинг ерини тортиб
олганингда, Қамчи бир бурда нонни ўша бечора гадо бил-
лан бўлишиб еган.

— Шариат-чи? Никоҳ-чи? — бақирди бой.

— Шариатда шарм йўқ, дейдилар, бой! — Қумри учун
Қамчи жавоб берди.— Шариатдан ҳар ким гапирса ҳам,
сиз гапирманг! Гиёванд домлага ўқиган никоҳингиз ни-
ма-ю дўппи тор келганда пеш қиладиган шариатингиз
нима? Қўйинг, ҳадеб оғиз кўпиртирмаманг!..

— Кофир бўлдинг, жувонмарг! Калима келтир! —
Ойша кампир собиқ қаролига вағиллаб берди.

— Сен гапирма, сассиқ кампир, — деди Қумри Қамчи-
нинг ёнини олиб, — эринг билан қўшмозор бўл!

Ойшабону нима дейишини билмай, ўтирган ерида без-
райиб қолди.

Қамчи Қумрини етаклаб, дарвозадан олиб чиқиб
кетди.

— Отни эгарла! — Абдурахмонбой ўғлига ўшқирди —
Тошкентга югур. Зиёдилланинг олдига бор. Бўлган гап-
ларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб бер. У ёгини ўзи бил-
лади...

Ярим соат ўтар-ўтмас Ибодилла қора йўргага миниб,
Тошкентга йўл олди...

Тоғ қишлоқларининг теша тегмаган, ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўладиган ғалати эртаклари, афсоналари бўлади. Бу эртақ, афсоналардан баъзи бирлари, бора-бора турмушга сингиб, урф-одатга айланиб кетадики, уларнинг афсоналигини ҳам, чинлигини ҳам фарқ қилолмай, ханг-манг қоласиз.

Хумсон қишлоғининг ҳам шунақа бир афсонаси борки, уни эшитган киши бу ердаги одамларнинг паридан келиб чиққанига чиппа-чин ишонади-қўяди. Ана шу афсонада ҳикоя қилинишича, бир бор экан, бир йўқ экан, Чирчиқ дарёсининг юқори томонида, тоғ шаршаралари бир-бирига қўшилиб, кўпириб, тун-кун даҳшатли садо таратиб турадиган ерда, хуллас, тоғ оралиғидаги Хумсон қишлоғида Содиқ деган чўпон йигит бўлган экан. Содиқ тоғ тепасига тошдан уй қуриб яшаган экан. Емиши — тоғда ўсадиган дўлана билан олча, кийиши — эчки терисидан пўстини чориқ бўлган экан. Тоғда ундан бошқа ҳеч ким яшамаганлигидан ёлғизлик Содиқнинг жонига тегиб, гулдай юзи сарғайиб, чўғдай кўзлари сўниб, ҳасратини бирдан-бир йўлдоши — қамиш найига айтган-у, най кўкламга, табиатга, тоғ гулларига, қишлоқ булбулларига ҳикоя қилган экан. Кун кетидан кун, ой кетидан ой ўтиб, ниҳоят яна бир кўклам етиб келган.

Ана шу кўкламнинг нурли тонгларидан бирида Содиқ эчкиларини майсага ёйиб, найининг нағмаси билан гулларни очириб, булбулларни сайратиб ўтирган экан. У орзулар дарёсига фарқ бўлганидан, ёнига келиб эгилиб салом берган қизни кўрмай қолган. Қиз бўлганда ҳам қандоғ қиз денг? Чумоли бел, чилвир соч, гулчеҳра, гунча лаб, киприкларининг соясига чодир тикиб яшаса бўладиган, кўзлари худди писта кўмирнинг чўғидай, сув ютса, томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган қиз.

— Ҳой, йигитларнинг султони, — деган, ғойибдан пайдо бўлган қиз, Содиқвойга таъзим қилиб, — ҳадеб беҳуда ўй сураверманг, биз томонга ҳам бир қиё боқинг!..

Алқисса, Содиқ ёнига бундай қараса, одам деса одам эмас, пари деса — одам нусха, хулласи калом, бир ҳурилиқо ғоздай кўкрагига момиқдай қўлларини қўйиб, чақмоқдай лабларида жилва ўйнаб, бирам сулув тикилиб турибдики, бечора йигитнинг аъзойи баданидан чумоли ўрмалаётгандек бўлибди.

— Ҳой, йигитлар хоқони,— дебди ўша қиз, борлигини ҳам, йўқлигини ҳам пайқаб бўлмайдиган ҳарир пушти ранг кўйлаги тоғ шамолида ҳилпираб,— ҳадеб ҳасрат чекаверманг, бу дунё ўзи шунақа: мири кам икки. Туринг ўрнингиздан, юринг мен билан, тўппа-тўғри арши аълога олиб кетаман.

— Яъни, жаннатгами?— деб сўрабди Содиқвой ўридан туриб, чўяндай қўйма қўллари билан қизнинг ипақдай юмшоқ билакларидан ушлар экан.— У ерда нима қиламиз?

— Вой, манов йигитни қаранг,— қиз лабини буриб нозланибди.— Жаннатда нима қиламиз дейди-я? Нима қилардик: қизил гулларни томоша қилиб, кавсар сувида чўмилиб юрамиз-да...

— Йўқ, оппоқ қиз, бунингиз кетмайди,— дебди Содиқвой, қизнинг «вой-вой!» дейишига қарамай, унинг билакларидан тортиб, оловдай кўкрагини ўз бағрига босар экан.— Жаннатда «кўрмоқ бор, емоқ йўқ», дейишади. Ундан кейин... Арши аълода аёллар туғмас эмиш. Мен бўлсам, уйлансам бола кўрай, деган фарзанд талабларданман. Шундоқ бўлгандан кейин, жаннатда бошқа парилар яшайверсин-у, сиз мана шу бахмалдай еримизда истиқомат қилиб қолинг. Атрофингизга бир қаранг-а, жонидан: ўнг ёғингиздан олчазорлар бошланади. Еб кўрганмисиз? Бирам нордон, бирам лаззатли... Дўланани айтмайсизми? Тоғнинг нони... Бултурги ҳосилдан ҳали ҳам тўрт қопи бор. Сувимиз-чи? Жаннатнинг қайси кавсаридан қолишади? Тоғ манзарасига бир қаранг: ям-яшил... Офтоб сиз билан биз турган шу чўққига ҳам кўтарила олмай, пастроқдан ўтиб кетади. Тунда бўлса, тўрт томонингиз сон-саноксиз юлдузларга тўлади. Қўйинг-е, мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, жаннатда бекорга учиб юргандан кўра, Содиқвойнинг ёнгинасида қолиб, эчки соғиб, қатиқ ивитиб юрадим!

Чўпон йигитнинг шу гапларидан кейин, пари қизнинг кўнгли сал юмшабди ва гул ҳидини таратиб, мавж уриб турган тим қора узун соч ўримларини мрамардай оқ кўкрагига ташлаб, бошини Содиқвойнинг ёлдор кўкрагига қўйибди.

— Шу ерда қол дейсизми?— деб сўрабди пари қиз, тирноқларига жаннат хинаси тортилган ингичка бармоқлари билан Содиқвойнинг наमतдек қаттиқ сочини тарапар экан.

— Қол,— Содиқ энди сансирашга ўтибди.— Қўй ўша китобдаги жаннатингни!

— Ерда зерикиб қолмасмиканман?

— Ана холос!— Содиқвойнинг тажанглиги тутибди.— Нега зерикасан энди? Бир йил-ярим йил най чалиб, чўп-чак айтиб бериб юраман. Ундан кейин, тўқлидай ўгилми, анордай қизми туғиб оласан, хуллас, зерикеш-перикеш деган нарса эсингдан ҳам чиқиб кетади. Агар жуда зерикешдан қўрқсанг, жаннатдаги дугоналарингни чақир, гулхан ёқиб бераман: ўйин қилинглар, ашула айтинглар, мен ҳам унча-мунча лапарга қўшилишиб тураман.

Содиқвойнинг кейинги таклифи пари қизга маъқул тушибди-да:

— Хўп, доно йигит, сиз билан қолсам қолай!— дебди у, чўпон йигит бағрида тўлқиндай чайқалиб.

— Отинг нима?— деб сўрабди Содиқвой қиздан, уни чўққи ёнбошида қўнқайиб турган уйига бошлаётиб.

— Отимни ҳам ўзингиз қўйиб берасиз: жаннат парларининг оти бўлмайди...

«Дарвоқе, ҳафтафаҳмлимни, қаранг-а,— Содиқвой ўзини ич-ичидан койибди.— Чиндан ҳам буларнинг оти бўлмайди. Ундан кейин, буларнинг кўк томирида қизил қон эмас, қизил гул суви оқиб турармиш, танаси ҳам лойдан эмас, оқ қанддан ясалганмиш... Бизнинг ердаги об-овқатга ўрганиб кетармикан-а? Иссиғи чиқса нима қиламан?!»

— Майли, бўлмаса, отингни Саодат қўйдим,— дебди Содиқвой, Саодатни уйига олиб кириб, пўстакка ўтқазар экан.— Маъқулми?

— Сизга маъқул бўлса, менга ҳам маъқул...

Содиқвой эртаси куни эчки сўйиб, тўй қилибди. Хумсон қишлоғида бир одаму, бир пари, яъни келин-куёвдан бошқа ҳеч ким бўлмаганлигидан, тўйга фақатгина Саодатнинг меҳмонлари — бир кечага рухсат олиб жаннатдан чиқиб келган малаклар — қизлар билан ғилмонлар — йигитлар қатнашибди. Ҳамма нарса жойида бўлибди-ю, фақат бир нарса, яъни баъзи бир малаклар билан ғуломларнинг қўшни қишлоқ — Хўжакент йигит-қизларига ўхшашлиги куёв боланинг бошини қотириб қўйибди.

— Саодат,— дебди у, хотинининг қулоғига пичирлаб,— жаннатдан келди деганларинг қўшниларимизга ўхшашади-я?

— Содда бўлмай кетинг,— пари қиз ўнг қўлини эри-

нинг елкасига ташлаб, унинг қулоқ учини чимчилабди,— жаннатдагиларнинг ердагиларга ўхшадини билмайсиэми?

— Ҳа, ҳа, тўғри айтасан, нодонлик қурсин!..

Афсона шу ерга келганда адо бўлади. Уни тинглаган киши Саодатнинг жаннатдан чиққан малак эканини ҳам, қўшни қишлоқда туғилиб ўсиб, Содиқвойни кўз остига олиб юрган Саодат эканини ҳам аниқ тасаввур этолмайди. Унга фақат биргина нарса равшан бўлади, яъни Хумсон қишлоғининг кишилари ер юзидаги бошқа кишиларга ўхшаш оддий кишилар эмас, йўқ, бундай дея кўрманг — улар хафа бўлишади. Аксинча, бу кишилар жуда паризод бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, ярим пари, ярим инсон. Шу сабабдан бўлса керак, улар қизларини бошқа қишлоқ йигитларига беришмасмиш: ахир, парини одамга қўшиниш мумкинми?

Бу ҳикояни Ботирали Исмоилов 1918 йилнинг кўкламида эшитди.

Ботирали Тошкентда Салор бўйидаги пахта заводида ишчи бўлиб ишларди. Қизил Армия ташкил этилгани, унга маҳаллий миллат кишиларидан, ишчи ёшлардан ҳам аскарлар олинаётгани ҳақида хабар тарқалди. Ботирали ҳам бир тўда дўстлари билан бирга янги шаҳар ҳарбий комиссариатига бориб, ариза топширди. Уни армия сафига қабул қилдилар, Гарнизонда бир ой машқ қилишди. У Тошкент атрофидаги қишлоқларда аҳолини талаётган, совет идораларига тез-тез ҳужум қилиб турган босмачиларга қарши жангларда қатнашди. Шу кунларда Хумсон қишлоқ Шўросининг раиси Сотиболди Рўзиевдан Тошкент Советига мактуб келди. Бу мактубда Рўзиев Раҳмонқул қўрбошининг шерикларидан Миркомил босмачилари қишлоққа ҳужум қилганини, Жамоага ўт қўйиб ёндирганини, аҳолини талаганини, активлардан тўрт кишини дорга осганини, батрак Жўрабой отанинг хотинини болта билан чопиб ташлаганини ёзиб, Қизил Армия отрядини ёрдамга юборишни сўраган. Шу муносабат билан Тошкент гарнизонининг бошлиғи маҳаллий миллат аскарларидан Исмоиловни ўз ҳузурига чақириб, унга биринчи мустақил вазифани — Қизил Армиянинг бир юз эллик кишилик отрядига командирлик қилиш ва отрядни Хумсон қишлоғига бешлаб бориб, Миркомилнинг босмачилар отрядини қириб ташлаш ва унинг ўзини асир олиб келиш вазифасини топширди. Шу билан бирга, Тошкент Совети Ботиралидан Хумсон қишлоқ Советининг ишини тиклашга, шунингдек

қишлоқда милиция ташкил қилишга ёрдам беришни сўради.

Ботирали ўз отряди билан Хумсон қишлоғига кетаётганда, уни йўлда Жўрабой ота кутиб олиб, қишлоқ Шўроси уни қизил аскарларга йўл кўрсатиш учун юборганини айтди.

Жўрабой ота Ботиралига Хумсон муштумзўрлари уяси бўлиб қолганини, бойлар босмачиларни озиқ-овқат билан таъминлаб турганини бирма-бир сўзлаб берди. Жўрабой отанинг айтишича, ҳар галги босқиндан кейин, Миркомил ўз йигитлари билан Хумсон оқсоқоли Азимбой мингбошининг қўрасига йиғилиб, базм қилади, навбатдаги босқин режаларини тузади...

Ботирали Жўрабой отанинг ҳорғин юзига, чанг босган қош-киприкларига тикилиб ундан сўради:

— Қишлоқ нотинч бўлиб қолди денг, ота?

— Босмачилар Шўрога ҳужум қилиб, уни тарқатиб юборишди.— Жўрабой ота отларнинг жиловларидан етаклаб, тоққа тизилиб чиқаётган отряд олдида Ботирали билан ёнма-ён борар экан, ачиниб сўзлади:— Қишлоғимизда Шўро ташкил қилингандан кейин беш-олти ой эркин нафас олдик, холос. Қишлоқ Шўроси бойларнинг ерларини камбағалларга бўлиб берди. Қорнимиз нонга тўйиб, хонадонимизга нур кира бошлади... Аммо бойлар Раҳмонқул қўрбошидан мадад сўради. У Хумсонга Миркомилни юборди. Қирғин бошланди... Раисимиз Сотиболди шу кунларда менинг уйимда яшириниб турибди. Аммо ишни тўхтатгани йўқ: камбағалларни уюштириб, уларга далда бераётибди. Гоҳи кечалари мажлислар ҳам бўлиб туради. Сотиболди босмачилар қаерга қўнганлигини билиш учун одамларни ҳар томонга юборади, баъзида ўзи ҳам улар билан бирга кетади...

Ботирали отрядни кўздан кечириб, Жўрабой отадан сўради:

— Яқинлашдикми?

— Яна бирор тош юрамиз...

Тун қорайиб, йўл юриш оғирлашди. Олис йўл юриб толган аскарларнинг баъзилари у ер-бу ерда туртиб чиқиб турган қирра тошларга қоқила бошладилар.

Яна бир соатча йўл юрилгандан кейин, Жўрабой ота тоғ тепасидаги супадек саҳнга қўли билан ишора қилиб:

— Отряд шу ерда дам олгани маъқул,— деди Ботиралига.— Менга уч-тўрт аскарни қўшиб берсангиз, бос-

мачилар тунаётган ерни аниқлаб келамиз. Сотиболдига ҳам хабар берамиз.

— Яхши,— Ботирали Жўрабой отанинг фикрини маъқуллади-да, қизил аскарларга команда берди:

— Отряд, стой!

Отряд тўхтади.

Ботирали ўз ёнида юриб, суҳбатга эътибор билан қулоқ солиб келган отряд политруги, очиқ чеҳрали рус йигитга қаради:

— Уртоқ Иванов, Жўрабой отанинг маслаҳатига нима дейсиз?

— Яхши маслаҳат,— деди Сергей, чанг босган қошкиприкларини, тер босган пешанасини рўмолчаси билан артаркан.— Жўрабой ота билан мен ўзим бориб келаман.

— Ёлғиз борманг,— Ботирали уни огоҳлантирди.

— Маъқул.

Сергей отрядга қараб қичқирди:

— Қизил аскар Саидов билан Раҳимов, бери келинглари!

Икки жангчи милтиқларини елкаларига осганча командир билан политрук турган дўнгликка чиқдилар.

— Қани, кетдик!— деди Сергей, Жўрабой отага мулоим боқиб.

— Оқ йўл!— Ботирали дўстига қўл силкиди.— Омон қайтинглар!..

Жўрабой отанинг узун қотма гавдаси қоронғида кўздан ғойиб бўлди. Сергей Иванов бошлиқ қизил аскарлар унинг орқасидан бордилар.

Ботирали йўл юриб ҳорган жангчиларни кўздан кечириб, мулоим товуш билан деди:

— Дам олинглари, ўртоқлар!

Отряд тоғ бағридаги саҳнга жойлашди: баъзилар шинелини ёйиб ёнбошлади, бошқалар тўп-тўп давра қуриб, ўзаро суҳбатлаша бошладилар.

Ботирали чарм тужуркаси устидан елкасига осган милтигини қўлига олиб, қўндоғини ерга тиради-да, тик турганича у ёқ-бу ёққа қаради: тоғ бағирлаб юқорилаб кетган сўқмоқ ўн-ўн беш метрча нарида бурилиб, катта қоятош тагидан ўнгга кетади. Осмон чўққи тепасига худди соябондай эгилган. Хитой зонтигига ўхшаш бу ёйиқ соябонга тикилган чақноқ гуллар— юлдузлар одамни сеҳрлаб қўйгудек жилвадор. Пастда эса— чуқур жар тубида қорамтир анҳор пишқириб, бўғиқ садо таратиб оқаётибди...

Шу жар, шу тун даҳшати Ботиралига бошқа воқеаларни эслатди. У ўзи қатнашган жанглар ҳақида ўйлаб кетди. Бундан бир ҳафта илгари, худди Жўрабой отага ўхшаш бир чол қизиллар отрядига йўл кўрсатаман деб, бу отрядни босмачилар ўқига рўпара қилиб бергани ёдига тушди. У Жўрабой отага, унинг сўзига, ҳикоясига ишонса ҳам, ҳар ҳолда, Сергей Иванов бошлиқ қизил аскарларни разведкага юборганидан хотиржам бўлди, эркин тин олди.

«Қизиқ, парилар қишлоғи...— Жўрабой отанинг ҳикояси Ботиралига наша қилди.— Парилар эмас, босмачилар, муштумзўрлар қишлоғи бу! Жаннатий қишлоқ эмиш... Гуноҳсиз камбағаллар ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилгани учун отилса, осилса, босмачилар бева-бечораларни хонавайрон қилса, Шўро идорасини таласа... Йўқ, бу — жаннатий қишлоқ эмас, дўзахий қишлоқ!..»

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Жўрабой ота разведкачилар билан бирга қайтиб келди.

— Айни пайти,— деди у, Ботиралининг ёнига оёқ учида чўққайиб,— Азимбойнинг меҳмонхонасида катта базм бўлаётибди. Қишлоқнинг казо-казолари қўрбоши ёлган унинг йигитларини меҳмон қилишаётибди.

— У ерда қанча одам бор? Соқчилар қаерда?

Бу гал Сергей Иванов жавоб берди:

— Бойнинг меҳмонхонасида йигирмага яқин одам бор. Девордан қарадим: хира деразадан яхши кўринмади. Ҳар ҳолда, беш-ўнта қуроли босмачи бўлса керак. Миркомил Азимбойнинг қўрасига кириб кетганини Сотиболди ўз кўзи билан кўрибди.

— Қолган босмачилар қаерда?

— Сой бўйида. Тоғ йўлини эгаллаб, гулхан ёқиб ўтиришибди...

— Яхши...— Ботирали отрядни оёққа турғизди.— Отряд, вста-а-ать!

Сергей Иванов қизил аскарларга вазиятни тушунтирди, шовқин қилмасдан оёқ учида юриб бориш, бойнинг қўрасини ўраб олиш кераклигини айтди. Шундан кейин Ботирали юришга команда берди:

— Отряд, за-а-мноу арш!..

Отряд қишлоққа кириб борди.

Осмонида сон-саноқсиз юлдузлар милтиллаб турган Хумсон қишлоғи афсонада тасвирланган қишлоққа унча ҳам ўхшамайди. Афсонада чўпон йигитнинг ёлғиз кул-

баси тасвирланган бўлса, эндиликда барча тоғ қишлоқ-лари каби, бу ерда бир-бирига мингашган кулбалар, паст-баланд деворлар бор, шу деворларнинг ич томонида итлар вовиллайди, отлар кишнайдди, сигир-бузоқлар маърайди. Илгари бу тоғда ёввойи чакалаклар, дўлана, олчалар ўсган бўлса, энди одамлар хилма-хил мева дарахтлари етишти-ришган, баъзи ҳовлиларда эса, баланд ток сўриларининг устунлари томлардан хийла юқориоқ кўтарилган. Хуллас, чин маъноси билан серҳосил қишлоқ.

— Сотиболди батракларни йиғиб, атратни кутиб ту-рибди,— деди Жўрабой ота Ботиралига.

— Яхши.

Сой кўпригидан ўтилганда, Жўрабой ота:

— Тўғридаги кўра,— деди баланд харсанг деворли ҳовлига қўли билан ишора қилиб.

Ботирали отрядга команда берди:

— Сто-о-оой!..

Отряд тўхтади.

— Отрядни иккига бўлиш керак,— маслаҳат берди Сергей.

— Мен ҳам шунини ўйлаб турган эдим.— Ботирали унинг сўзларини тасдиқлади.— Мен бир тўда жангчилар билан бойнинг кўрасини ўраб оламан. Сиз, ўртоқ Иван-нов, отряднинг қолган қисми билан сой томонга ўтинг. Эмаклар боринлар, босмачилар сезишмасин. Уларнинг устига тўсатдан ёпирилмоқ керак.

— Маъқул,— деди Сергей.— Бажарамиз!

Ботирали отрядни иккига бўлиб, бир тўда жангчилар билан бой кўраси томонга йўл олди. Сергей бошлиқ қи-зил аскарлар баланд-паст уй деворларини паналаб, паст-га — сой томонга кетди.

Ботирали тўдаси узун тизилган ўрик дарахтларини паналаб, Азимбой кўрасига яқинлашганда, олдинда ке-таётган Жўрабой отанинг ишораси билан, ўзини чап томон-даги дарахтзорга олди. Бу ерда уларни Сотиболди кутиб турарди.

— Хайрият, етиб келдинглар,— деди жамоа раиси, командир билан қўл бериб кўришаркан.

— Кўра дарвозаси очиқми? — Ботирали сўради.

— Ичидан берк.— Сотиболди ташвишланиб жавоб берди.— Яқинда икки босмачи чиқиб, сой томонга кет-ди. Шундан кейин яна бориб кўрдим: бой занжир со-дибди.

— Девордан ошамиз,— деди Ботирали.— Бошқа илож йўқ.

— Шу дарахтзорнинг ичи билан борилса, қўранинг этагидан чиқилади,— Сотиболди командирга тушунтирди.— Ҳов анави катта ёнғоқ — қўранинг бурчида...

Ботирали ўша ёққа қаради: юз йиллик садақайрагочни эслатувчи азамат ёнғоқ дарахти зулмат қўйнида қорайиб турарди.

— Қани, кетдик.

Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин қизил аскарлар ёнғоқ тагига етиб келиб, қўранинг оёқ ёғидаги девордан қоронғи боққа ошиб туша бошладилар. Бу ер узумзор эди. Улар биринчи ишком ичига кириб олдилар.

— Сизлар шу ерда туринглар,— деди Сотиболди жангчиларга,— мен хабар олиб келай.

У қатор ишкомлар оралаб ўтиб, деразаларида шуъла порлаб турган меҳмонхона томонга кетди. У кўздан ғойиб бўлиши билан аллақерда от кишнади. Ит ириллади. Жангчилар милтиқларининг оғзини ўша томонга қаратиб, шайланиб турдилар. Ботирали наганини кафтида маҳкам қисганича, кўзларини Сотиболди кетган томонга қадади-да, Жўрабой отадан сўради:

— Сотиболди акани бойнинг ити таламаса гўргайди?

— Меҳмонларнинг эҳтиётини қилиб, бой итни боғлаб қўйибди. Босмачилар уни сезиб қолишмаса бас...

— Юринглар!

Ботирали жангчиларни ишкомлар оралаб бошлаб кетди. Улар боя от кишнаган отхона ёнидан ўтиб, меҳмонхонага яқинлашганларида, Сотиболдига дуч келдилар.

— Тсс!..— деди у, катта бир тунука орқасида беркиниб ётган еридан аста кўтарилиб.— Ит!..

Меҳмонхона айвони олдига, устунга боғлаб қўйилган шердай ит боғ томонга қараб ириллар, занжирини узиб юборгудай ўзини отарди..

Ботирали ёруғ деразаларнинг биридан хона ичкари-сига қаради. Шипда баркашдай гардишли чироқ осифлиқ. Уй ичидан аввал мастларнинг бақириқ-чақириқлари, кейин кулгиси эшитилди. Шу вақт новча, барваста бир киши ўрнидан туриб, эшик томонга юрди.

— Ким у?— Ботирали Сотиболдидан сўради.

— Азимбой. Бир нарсани сезганга ўхшайди...

Ботирали орқасида ётган жангчиларга команда берди:

— Отряд, вст-а-ать, вперед!

Жангчилар меҳмонхонага айвон деразаларидан бостириб кирдилар. Ботирали эшикда Азимбойга дуч келди-да, уни наган билан чаккасига уриб қулатиб, ўзини уй тўрига — Миркомил ўтирган ерга отди.

Ов қилаётган подшоларнинг камон отаётган пайти тасвирланган эроний гиламда, меҳмонхонани гир айлан-тириб тўшалган шоҳи кўрпачаларда эт чайнаб, мусаллас ичиб ўтирган босмачилар бу кутилмаган ҳужумдан саросимага тушиб, милтиқлар, браунинглардан бетартиб ўқ уза бошладилар. Миркомил ўз устига отилган Ботиралига маузерни тўғрилаб, тасирлатиб икки марта ўқ чиқарди. Лекин бу ўқларнинг бири деворни тешиб кетди, иккинчиси чироқ шишасини чил-чил синдирди. Ботирали Миркомилнинг тўппончали қўлига ёпишди. Аллаким чироқнинг лопиллаб ёнаётган алангасини «пуп!..» этиб ўчирди. Қоронғи уйда ур-йиқит тўполон, муштлаш, отишма, додвой бошланди. Бир босмачи Ботиралининг сонига пичоқ санчди. Аммо Ботирали шунда ҳам Миркомилни қўлдан чиқармади, уни ерга босиб, миясига наган билан солди. Кўрбоши «иҳ!..» деб чўзилди. Шунда Ботирали уни қўйиб юбориб, ўрнидан турди-да, шипда тебраниб турган чироққа яқин бориб, шимининг чўнтагидан гугурт олиб чақди. Миркомил пайтдан фойдаланиб, ўзини деразадан боққа отди...

Чироқ ёниб уйни ёритганда жанг ҳамон давом этар, ўнга яқин босмачи қонга беланиб ётар, Миркомил қочиб улгурган эди. Сотиболди ҳам кўринмасди.

— Сотиболди ака қани? — деб сўради Ботирали, Азимбойни ханик ёнида хириллатиб бўғиб ётган Жўрабой отадан.

— Қўрбошини қувиб кетди...

Ботирали деразадан сакраб чиқиб, боғ қўйнига отилди. У ёнғоқ тагига борганда дарахтзор ичига нагандан ўқ узаётган Сотиболдига дуч келди.

— Қочиб қутулди хотинталоқ! — бақирди Сотиболди, ғазабига чидолмай. — Сойга тушиб кетди чамамда...

Улар меҳмонхонага қайтиб келганда, қизил аскарлар босмачиларнинг ишини бартараф қилган, Жўрабой ота Азимбойнинг қўл-оёғини чамбарчас боғлаб бўлган эди. Жўрабой ота Ботиралининг оқсоқланаётганини кўриб, ундан ҳол сўради:

— Уқ едингми, болам?

— Оёғимга тиг тегди шекилли...

— Қани, бери кел!

Жўрабой ота, Ботиралини кўрпачага ўтқазиб, этигини тортиб ечди. Қон этик қўнжига силқиб тушган эди.

— Сонингга пичоқ суқибди баччағар! Тишингни тишингга қўйиб тур, муолажасини қилай!

Жўрабой ота чоригининг қўнжидан пичоқ олиб, бойнинг айвонидаги наматдан қирқиб келди-да, уни чироққа тутиб куйдириб, Ботиралининг ярасига босди, кейин уни белбоғи билан чандиб боғлади.

— Тур энди, тузалиб кетади.

Ботирали этигини базўр кийиб олиб, ўрнидан турди:

— Сиз бойни қўлдан чиқарманг!— деди у Жўрабой отага.— Биз сойга кетдик.

Қизил аскарлар сой бўйига у ердаги босмачилар билан иккинчи отряд ўртасида отишма бошланганда етиб келишди. Сергей «максимка»ни харсанг тош устига ўрнатган, ўзи унинг орқасига ётиб олиб, тоғ бағрига сочилган босмачиларга қарата тириллатиб ўт очарди. У ҳаргал ўт очганда харсанг тошлар ортида қий-чув, шовқин-сурон кўтариларди.

Ботирали Сергейнинг ёнига ётиб олиб, ундан сўради:

— Жанг қачон бошланди?

— Ярим соатча бўлди.

Ботирали сой ёқасида сурғалиб юриб, қизил аскарларни кўздан кечириб чиқди ва ҳар бир жангчи ёнига келганда:

— Уқни эҳтиёт қил! Мўлжални аниқ ол!— деб таъкидлади.

Отишма яна бир соатча давом этди. Босмачиларнинг ўқлари тобора сийраклашиб, ниҳоят бутунлай тинди. Тошлар орқасида уларнинг қоралари ҳам кўринмай қолди. Жангчилар энди қайси нишонга қараб отишни билмай, бошлари қотди.

Пулемёт ёнида ётган Ботирали қаддини кўтариб, босмачилар томонга қичқирди:

— Таслим бўласанларми, йўқми?

Унинг хитобига жавобан қоронғиликдан отилган ўқ қулоғи остидан «визз» этиб ўтиб кетди.

Шу вақт Ботирали яқин бир ердаги катта харсанг ёнида кўтарилган бошни кўриб қолди; эътибор билан тикилди: қулоғи аралаш пешанасини боғлаб олган Миркомил шу томонга тўплонча тўғрилаб турарди. Ботирали ўзини

тап этиб ерга ташлади. Уқ варанглади. Бу галги ўқ Ботир-алининг ўн қулогини ялаб кетди. У қўли билан қулогини сийпаб кўрди: бармоқлари нам бўлди.

— Нима, ўқ тегдими?— Сергей секингина сўради.

— Қулоқни еди қўрбоши!

Сергей индамай Миркомил яширинган харсанг томонга пулемётдан ўқ узди...

Пастда қий-чув кўтарилди, демак, қўрбоши ёлғиз эмас экан.

Ботирали ётган ерида душман томонга қараб, бор овози билан яна қичқирди:

— Таслим бўлмасаларинг, ҳаммангни қириб ташлай-миз!

Қўрбоши томондан жавоб бўлмади.

Бир оз сукунатдан сўнг Ботиралининг ҳокимона командаси янгради:

— Огонь!

Пулемёт сайради. Милтиқлар тилга кирди. Тоғ бағрини тутун қоплади.

Жангчилардан аллакимнинг:

— Таслим бўлишди!— деган қичқириғи эшитилди.

Ботирали душман яширинган томонга қаради: харсанг тош устида таслим белгиси — таёқ учига илинган оқ рўмол ҳилпираб турарди.

Ботирали отрядга буйруқ берди:

— Ут тўхтатилсин!

Бир неча дақиқадан кейин босмачилар қўл кўтариб сой бўйлаб кетган яккаоёқ йўлдан ижита-учтадан бетартиб тизилиб кела бошладилар. Қизил аскарлар уларнинг қуролларини олиб, бир ерга уйдилар. Ботирали соч-соқоли ўсган, ранги ўчган, мадори тугаган, кийим-боши йиртиқ, яғир босмачиларни бир-бир кўздан кечирди. Уларнинг ичида Миркомил йўқ эди.

— Қўрбоши қани?— деб сўради Ботирали, ҳамон қўл кўтариб турган асирлардан.

— Қочди,— деди ёшроқ бир йигит.

— Қаёққа қочди?

— Хўжакент томонга. Отга миниб қочди...

— Бир ўзи қочдими?

— Ҳа, бир ўзи... Аммо аҳволи оғир, биқинини ўқ тешиб кетибди.

— Ҳе аттанг!— Сотиболди афсусланиб бош чайқади.— Қўлдан чиқариб юбордик...

— Иккита от келтир!— Ботирали жангчилардан бирига буюрди.— Миркомилни албатта тутамиз!

Ботиралининг камарини тортиб боғлаётганини кўрган Сергей ундан сўради:

— Кимни юбормоқчисиз, ўртоқ командир?

— Ўзим қуваман уни!..

— Сиз бормайсиз!— деди Сергей, Ботиралининг газаб билан ёнаётган кўзларига тик боқиб.— Оёғингиз яранган.

— Ҳечқиси йўқ...

Ботирали жангчи етаклаб келтирган отлар томонга бораётган эди, Сергей унинг йўлини тўсди:

— Командир отрядни ташлаб кетмаслиги керак, ўртоқ Исмоилов!

— Миркомилни қўлдан чиқариб юбориш жиноят бўлади, ўртоқ Иванов!

— Мен бораман, дўстим,— Сергей энди мулоим товуш билан гапирди.— Уни мен тутиб келаман!

Шу вақтгача командир билан политрукнинг гапига аралашмай турган Сотиболди:

— Мен ўртоқ Иванов билан бораман,— деди Ботиралига.— Сойнинг этагидан кесиб ўтамиз. Миркомил қочиб қутулолмайди.

Ботирали Сотиболдига миннатдор кўзларини тикди:

— Раҳмат, раис. Боринглар!..

Сергей билан Сотиболди от чопиб кетишди. Ботирали уларнинг орқасидан қараб қоларкан, ўтган бир ҳодисани эслади.

Ботирали пахта заводига иш сўраб борган биринчи кун эди. Ун беш яшар бола эди у... Пудратчи уни ишга олиб, той пахта ташишга қўйди. Ун пудлик тойни кўтариши керак.

— Бошқа нима иложинг бор, оғайни?— деди ўзига ўзи Ботирали, завод саройидаги той пахталар ёнига бораркан.— Онанг оч, ўзинг юпун...

Забардаст тожик йигитлар бир-бирига той пахта орқалатаётган ерга бориб, Ботирали ҳам елкасини тутди.

— Ҳой, тўхта! Болага ортманглар!— деб қичқирди пудратчига аллаким.— Инсоф борми сенларда, майиб бўлади-ку у!

Ботирали ёнига келиб елкасига қоққан рус йигитга тикилиб, кўнгли эриб, бирдан йиғлаб юборди.

— Юр, оғайни, сени ўзимга шогирд қилиб оламан,—

деди рус йигит.— Мен мастер Сергейман. Сенинг отинг нима?

— Ботирали..

— Юр, Ботирали, пудратчининг дўқига қулоқ солма!..

Шу зайлда Сергей Ботиралини фалокатдан қутқариб қолди.

Бугун ҳам шундай бўлди. У: «Командир отрядни ташлаб кетмаслиги керак» деди-ю, аслида, аҳтимол, Ботиралининг ҳаётини сақлаб қолди.

«Унинг бу яхшиликларини қандай қайтарсам бўларкин?— Ботирали дилидан ўтказди.— Жонимни берсам ҳам оз!..»

Эртаси кун тонг ғира-ширасида Сергей билан Сотиболди Азимбой қўрасига қайтиб келдилар. Сотиболди етаклаб келган учинчи от эгарига Миркомил чандиб боғланган эди. Туни билан ухламай чиққан Хумсон аҳолиси босмачиларнинг енгилганлиги ҳақидаги хушxabарни эшитиб, эрталабданоқ қишлоқ марказига оқиб кела бошлади. Сергей билан Сотиболди Миркомил қўрбошини асир қилиб келганларида сой тепасидаги майдончага бир печа юз киши тўпланган эди. Миркомил отдан туширилиши билан оломон уни ўраб олиб, оз бўлмаса тўшбўрон қилмоқчи бўлди. Сергей қасос ўтида ёнаётган кишиларни базўр тўхтатиб қолди.

Азимбой қўрасининг дарвозаси очилиб, ичкаридан Ботирали билан Жўрабой ота чиқиб келишди. Уларнинг кетидан қизил аскарлар асир босмачиларни ва Азимбойни ҳайдаб чиқишди.

Асирлар ҳаммаси бир ерга, майдонча ўртасига келтириб тўпланди. Богирали уларнинг рўпарасига келиб, ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди. Азимбой бошини қуйи эгиб турар, Миркомил командир йигитга бақрайиб қарарди. Ботирали қўрбошининг бир кўзи йўқлигини кеча кўрмаган экан, энди ёруғда, унинг қалин қора соқоли калта қирқилиб, текис тарашланган юзига тикилиб қараганда кўрди. Қўрбошининг чап кўзи юмуқ, лекин ўнг кўзида аллақандай ваҳший ўт ёниб турарди. У, Ботирали тикилиб қараганда ҳам ёлғиз чап кўзини яширмади, балки, аксинча, яна баттарроқ тикилди.

— Ҳорманг, қўрбоши!— деди Ботирали заҳарханда билан.— Юрт қонига тўйдингизми?!

— Ҳи, таги па-аст!..— хириллади қўрбоши.— Ит кунини соламан бошингга ҳали!..

— Ит куни бошингга тушгани шу!..— Ботирали унга унинг ўз сўзлари билан жавоб берди ва оломонга қараб жарангдор овоз билан гапира кетди:— Ўртоқлар! Миркомил қўрбоши юртни талагани, кексаларни, болаларни, оналарни ўлдиргани учун, Шўрога қарши оғир жиноятлар қилгани учун Инқилобий Қўмитага топширилади. Особий отдел бу йиртқичнинг ҳамма жиноятини бирма-бир тафтиш қилади. Шундан кейин бу иблисни занжирбанд қиламизда, шалағ аравага босиб, таланган, ёндирилган қишлоқлардан бир-бир олиб ўтамиз. Бу қонхўрнинг жирканч башарасини эл-юрт кўрсин, тупурсин бунинг бетига!..

Ботирали ҳаяжонини босолмас, кўзларида ғазаб ўтлари ёниб турган одамларга боқиб, бийрон-бийрон сўзларди:

— Хотиржам бўлинг, ўртоқлар! Бу тўнғиз қўпган, албатта отиб ташланади. Халқ йиғилган ерда, қора тош устига олиб чиқилиб, меҳнаткашлар номидан, Шўролар ҳукумати номидан отиб ташланади!..

Ботирали безбет қўрбошини, даҳшатга тушиб дағ-дағ титраётган Азимбойни, ранглари қумдай оқариб, ерга қараб турган босмачиларни кўздан кечириркан:

— Қолган жиноятчилар ҳам шаҳарга олиб кетилиб, ЧЕКАга топширилади,— деди.

Шу ернинг ўзида отиб ташлашадими, деб юраги така-пука бўлиб турган Азимбой эркин тин олди.

— Оғайнилар! Ўртоқлар!— Ботирали қишлоқ аҳолисига мурожаат қилди.— Шўро ҳукумати, Қизил Қўшин сизларнинг мустаҳкам таянчингиздир. Кўнглингизни тўқ қилиб, бемалол ишлай беринглар. Сизларнинг тинч яшамоғингиз, жамоадаги ишларнинг равнақ топмоғи учун Хумсонда ишчи-деҳқон милицияси тузилади. Жўрабой ота милиция бошлиғи бўлади. Энди уй-уйингизга тарқалингиз, тирикчиликдан қолмангиз, ўртоқлар!..

Оломон ичида:

— Раҳмат Шўро ҳукуматига!

— Яшанг, командир болам!

— Тошкенлик қизил аскарларга балли!— деган хитоблар янгради...

Ҳамма тарқалди. Асирлар қўрага ҳайдаб олиб кириб кетилди.

Хумсон жамоа Шўросида иш яна қизиб кетди. Азимбойнинг ва қишлоқдаги бошқа бойларнинг ерлари, от-улов, қўшқўкизлари камбағал деҳқонларга бўлиб берилди. Кўкламги экишнинг айни кизгин кунлари бўлгани учун Сотин

болди шеркат йўли билан деҳқонларга уруғлик тарқатди. Хуллас, тинчлик қарор топиб, дала ишлари авж олди.

Кечқурун Жўрабой ота Ботирали билан Сергейни ўз уйига «бир пиёла чой»га таклиф қилди.

Чолнинг тўққиз ёғочлик кичкинагина уйига Ботирали, Сергей, Сотиболди раис ва қишлоқнинг яна бир неча активи йиғилишди.

— Шўро ҳукуматига раҳмат, бизни зolimлардан қутқарди,— деб гап бошлади Сотиболди.— Энди биз ҳамжиҳат бўлиб, қишлоқ Шўросини кучайтиришимиз керак.

Гап кўкламги ер ҳайдаш, дон экиш, шаҳар ишчиларига ёрдамга озиқ-овқат юбориш ҳақида борди. Суҳбат айни қизиган вақтда Жўрабой отанинг ёлғиз қизи Эъвозхон юзини рўмол билан яшириб, дастурхон билан қумғон кўтариб кирди-да, дадасига узатиб, оёқ учида, орқасига тисарилиб чиқиб кетди.

Жўрабой ота Ботиралининг қизи орқасидан қараб қолганини кўрди шекилли, у чиқиб кетиши билан командир йиғитга тушунтирди:

— Ёлғиз суянганим — ўғлим ҳам, қизим ҳам шу. Босмачилар уйимизни талаганда, раҳматлик онасини чопиб ташлашди. Эъвозхон ўзини девордан отиб, холасиникига қочиб қутулди. Барака топсин, даланинг иши ҳам, уйнинг ташвиши ҳам шунинг бошида... Аммо қизи тушмагур ўқишга ишқивоз. «Дада, рухсат берсангиз, шаҳарга бориб ўқисам» дейди. Мен ҳам қарши эмасман-у, бир томони — ёлғизлик, яна бир томони — шаҳарнинг олислиги...

— Иложи бўлса, ўқитинг,— Ботирали Эъвозхоннинг фикрини қувватлади.— Хуррият, ота. Шўро халқни саводхон қилади. Илмсиз, маърифатсиз янги турмуш қуриб бўлмайди, албатта.

...Ботирали кечаси қишлоқнинг ҳар ер-ҳар ерига қўйилган постларни айланиб чиқиб, отряд жойлашган ерга — Азимбойнинг қўрғонига келиб ётди.

Отряд тонгда қишлоқ Шўроси олдида саф тортди. Қизил аскарлар миннатдорчилик билдириш учун тўпланган қишлоқ аҳолиси билан хайрлашдилар.

Ботирали Жўрабой ота ва Сотиболди ака билан қучоқлашиб хайрлашди.

Отряд қўзғалди.

Ботирали қизил аскарларнинг ёнбошида борар экан, қишлоқдан чиқаверишда уни аллаким чақирди. Ботирали

қадамни секинлатди-да, орқасига қаради: паранжисининг этаклари шамолда ҳилпираб, кечаги Эъвозхон Жўрабой отанинг ёнида югуриб келарди. Ботирали бирор воқеа бўлди, деб ўйлаб, отряддан орқароқ қолди-да, ота-боланинг етиб келишини кутиб турди.

Эъвозхон Ботиралидан икки қадамча нарига келиб тўхтади, тугунини билагидан ўтказиб олди. Жўрабой ота ҳансираб келиб елкасидаги хуржунини ерга қўйди-да, командир йигитга тушунтира кетди:

— Шаҳарга бирга тушадиган бўлдик, ўғлим. Сотиболди билан маслаҳатимиз шунга тўхтади. Бир йўла боламни ҳам ўқишга бериб келаман.

— Жуда маъқул, кетдик бўлмаса.

Йўлда кета туриб, Ботирали Эъвозхонга бошдан-оёқ разм солди.

Худди дадаси каби новча, эски олача паранжиси қотма танасига ёпишиб турган бу қиз бир қарашда қишлоқнинг бошқа қизларидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди. Почасига жияк тикилган лозими товонигача тушиб турибди. Кенг енгларидан чиқиб турган қўллари деҳқон қизларининг қўлларидек катта-катта.

Улар бир оз пиёда юришгандан кейин Ботирали Жўрабой отага илтифот қилди:

— Отга миниб олинг, ота. Қизингизни ҳам мингаштириб олинг. Йўл узоқ, чарчаб қоласизлар.

— Сал юрайлик-чи, текисроқ йўлга тушиб олайлик,— деди Жўрабой ота ва хуржунини Ботирали етаклаб кетаётган отга ортди.

Эъвозхон отряддан қолишмай пилдираб бораркан, Ботирали унга деди:

— Тугунингизни менга беринг, чарчаб қоласиз...

Эъвозхон тугунини билагидан чиқариб, командирга берди. Ботирали уни от эгарининг қошига илиб қўйди ва Жўрабой отадан сўради:

— Шаҳарда қўнадиган ерингиз борми?

— Йўқ,— Жўрабой ота ташвишланиброқ жавоб берди.— Мактабнинг ётоғи бордир, ахир...

— Бор,— Ботирали ота-болага тасалли берди,— бордир... Агар бўлмаса, меникига қўнсангиз ҳам бўлади. Елгиз онам бор. Бирга тураверасизлар!

— Майли, ўғлим. Умрингдан барака топ!

Отряд қишлоқдан чиқиб, тоғ бағрида жар ёқалаб кетган йўлга тушиб олиши билан ажойиб манзара очилди. Тун-

да қора аждар каби ваҳимали кўринган жар тубидаги анҳор энди оппоқ тўлқинларини ўйнатиб, чўққидан мўралаган қуёш нурида ярқиради. Нариги қирғоқдаги мевазорларда: ўрик, олча, олма, шафтолилар қийғос гуллаб ётибди. Унгроқда, яшил тепа устида қўйлар, қўзилар, эчкилар ўтлаб юрибди. Жарнинг ҳар иккала ёнбошини қип-қизил лолалар гиламдек қоплаган. Ана, чўпон йигит яшил майсазорга ёнбошлаб, қамиш сивизғасини чалаётибди.

Ботиралининг кўнглига баҳор нашъаси тўлди. У, чўпон йигитга завқ билан боқаркан, узоқ ўтмиш афсонасини — Жўрабой ота айтиб берган ҳикояни ва шу эртақ қаҳрамонлари: Содиқ билан Саодатни эслаб кетди. «Бахтли йигит бўлган Содиқ... Уни Саодат севган. Улар ширингина турмуш қуришган. Уларнинг тўйида парилар меҳмон бўлган».

Ботирали ўй суриб бораркан, Жўрабой ота Сергей билан гаплашиб, орқароқда қолди. Эъвозхон Ботиралининг ёнбошида ҳамон чопқиллаб юриб келарди. Ботиралининг у билан гаплашгиси келди.

— Эъвозхон, Содиқ билан Саодат ҳикоясини эшитганмисиз?

— Эшитганман. Тоғнинг чўпчаги...

— Яхши чўпчак,— деди Ботирали, най чалиб ўтирган чўпон йигитдан кўзини олмай.— Саодатнинг жаннатдан чиқиб келганлиги бўлмаса, ҳақиқатнинг ўзгинаси...

— Бизнинг тоғда бунақа чўпчаклар кўп, ака...

Эъвозхоннинг тобора очилиб гапира бошлаганини кўрган Ботирали, Жўрабой отанинг кечаги бир гапи эсига тушиб, ундан сўради:

— Дадангиз кеча сизни: суянганим — ўғлим ҳам, қизим ҳам — шу, девдилар. Сиз шаҳарда қолсангиз даланинг, уйнинг ишини ким қилади?

— Қайдам, дадамга бир оз қийин бўладиганга ўхшайди,— Эъвозхон ташвишланиб гапирди.— Узлари кучлари еткунча бир илож қиладилар-да энди, ёр-биродарлари ҳам қараб туришмайди. Қишлоғимизда бирорта ҳам саводхон йўқ. Шунинг учун ҳам дадам менинг орзумни ерда қолдирмадилар: «Майли, қизим, шаҳарда ўқиб, муаллима бўлиб кел, болаларимизга хат-савод ўргат, тоқай нодонликда яшаймиз!» дедилар.

— Дадангиз тўғри айтадилар... Қани энди, ҳамма оталар ҳам шунақа тушунган бўлса!

Ботирали билан Эъвозхон ёнма-ён сўзлашиб борар

эканлар, Сергей командир дўстига завқ билан қараб қўйди-да, ишчиларнинг севимли ашуласини бошлаб юборди, қизил аскарлар унга бир овоздан жўр бўлди:

Ҳой, ҳой, отамиз!
Тошни кесар болтамиз!
Бизга кимлар қарши турса,
Шартта-шартта, отамиз!..

Ҳой, ҳой, отамиз!
Тошни кесар болтамиз!
Қуролларнинг ишчилар-чун
Қизил қонга ботамиз!

...Отряд кечаси шаҳарга кириб келди. Тупроққўргон яқинида Сергей Жўрабой ота билан қучоқлашиб хайрлашди. Эъвозхоннинг ўқишига муваффақият тилади. Ботирали отрядни топшириб чиқишини айтиб, бошқалар билан бирга гарнизонга кириб кетди.

Ота-бола терак тагида, ариқ бўйида чўққайишиб, командир йигитнинг чиқишини кутиб қолдилар.

Қош қорайиб, ариқдаги сувнинг қути ўчди. Салқин шамол баданни жунжитди. Бегона шаҳар зулматида қолган Эъвозхоннинг кўнглига ваҳима тўлди.

— Дада, дадажон, — деди қиз, товуши титраб, — командир йигит чиқмаса-я?..

— Чиқади, қизим, чиқади. Тогда қилган ишидан начальнийга ҳисоб бериб чиқади.

Орага бир оз жимлик чўкди. Аммо бу сукунат қиз қалбини тинчйтиш ўрнига баттар дукиллатди.

— Дада, дадажон, мени командир йигитнинг уйига ташлаб кетасизми-а?

— Уч-тўрт кун ёнингда бўламан. — Жўрабой ота мулоҳия жавоб берди. — Кейин, сени Ботиралининг онасига топшириб, ўзим қишлоққа кетаман. Сира ҳам ташвиш тортма, бўталоғим. Тез-тез келиб, ҳолингдан хабар олиб тураман!

— Бахтимга соғ-саломат бўлинг, айланай дадажоним! — Эъвозхоннинг кўзларида ёш ялтиради. — Дунёда сиздан бошқа кимим бор!

Жўрабой ота хуржунидан нон олиб ушатди-да, бир бурдасини қизига узатди.

— Ма, қизим, е! Олис йўл юриб қорнинг очгандир... — Эъвозхон суви қочган нонни тишлаб, чайнай бошлади.

Улар шу кўйи анча ўтириб қолишди.
Ботирали хуфтондан кейин чиқди. У ҳаяллаб қолгани
учун узр сўради-да, Жўрабой отанинг хуржунини елкасига
ташлаб, Эъвозхоннинг тугунини қўлига кўтариб олди.

— Қани, юринглари!

Улар Анҳор кўпригидан ўтиб, Уқчи маҳалласига тушиб
кетишди...

Тўртинчи боб

Эъвозхон чойхона тепасидаги болохона деразасидан
кўчага қараб турибди. Унинг катта ўғли — йигирма ойлик
Тўлқин оёғи остида — кўрпачада, кичик ўғли — икки
ойлик Учқун бешикда пишиллаб ухлаб ётишибди. Токчада
ўнинчи чироқ хирагина шуъла сочиб турибди. Эъвозхон
болаларини яқиндагина базўр ухлатди. Айниқса, Тўлқин-
нинг ухлаши қиёматдан қийин; кўзи уйқуда бўлса ҳам, ти-
ли тийилмайди: «Дадам телмадими, ойи? Нега дадам тел-
майди? Дадам телланда ухлийман...» Бирам тили бийрон-
ки!..

Эъвозхон кўчанинг нариги бетидagi айвонлик болохо-
надан — қишлоқ Шўроси идорасидан кўзини олмайди. У,
ерда ҳам чироқ ёниқ. Одамлар ҳали ҳам тарқалишмаган.
Яна мажлис...

«Ботиралига жавр, — кўнглидан ўтказди Эъвозхон. —
На кундуз тиними бор, на кечаси. Бунинг устига, ҳар қа-
дамда душман. Бир фалокат бўлмаса деб жоним ҳалак...»

Эъвозхон қўлларини кўкрагига қовуштириб, деворга
суялганча кўчага қараб турар экан, унинг Ботирали билан
ўтказган ширин кунлари кўз олдидан маржондай бир-бир
тизилиб ўтди.

...Бундан икки ярим йил аввал Ботирали Жўрабой ота
билан Эъвозхонни Тошкентнинг Уқчи маҳалласидаги то-
вуқ катагидай ҳовлисига бошлаб келди. Уларни Ботирали-
нинг онаси Роҳатбиби кутиб олди. Эллик ёшлар чамасида-
ги, сочи хийла оқариб, симоб ранг бўлиб қолган бу хуш-
фёъл аёл Эъвозхон билан қучоқлашиб кўришиб, қизнинг
у юзи-бу юзидан чўпиллатиб ўпди-да, айвонга кўрпача ёзиб
ўтказди; ўзи ҳовли ўртасидаги ёлғиз беҳи тагидан шилди-
раб оқиб турган ариқ бўйига бориб, иккита «мусулмон»
ғиштга қўндирилган қумғондаккина мис самоварининг ўтхо-
насига тараша тутатиб ташлади.

Роҳатбиби ёлғизлик орқасида қисилганлигиданми ёки ўзи очиқ кўнғил аёл бўлгани учунми, ҳар ҳолда, орадан ярим соат ўтар-ўтмас ўз бошидан кечирганларини: ота-онасидан ёш етим қолгани борми, Ботиралининг дадаси — чилангар Исмоил акага турмушга чиққани борми, эрининг зотилжам касали билан вафот этгани ва ёш бева қолганидан кейин маҳалладаги Бадриддин махдумнинг эшигида оқсочлик қилиб, ўғлини бир амаллаб катта қилиб олгани борми — ҳаммасини оқизмай-томизмай сўзлаб берди. Гап орасида у Эъвозхоннинг шаҳарга келишдан мақсади нима эканлиги ва у билан, яъни Роҳатбиби билан бирга туришга хоҳиши бор-йўқлигини ҳам билиб олди.

— Шу ерда тура қолинг, — деди Роҳатбиби, ҳовли ўртасида болта билан тўнка ёраётган Ботиралига ва унинг ишини томоша қилиб турган Жўрабой отага қараб қўяро экан. — Ўғлим уйда камдан-кам бўлади. У қизиллар билан тоғда юргани-юрган. Командир... Қани энди, дадаси раҳматлик тирик бўлса-ю, ўғлининг бу шаън-шавкатини кўрса!

Роҳатбиби эрини эсига олар экан, кўз ёшларини дока рўмолининг учи билан артиб қўйди.

— Онангиз ўрнида она бўламан, ўргилай. — Роҳатбиби меҳмон қизга чой қуйиб узатар экан, юраги тўлиб гапирди: — Мен ҳам дунёда ҳеч нарса кўрмай ўтаётган ғарибман. Йўқлайдиган ҳеч кимим йўқ...

Жўрабой ота айвон пешидидаги кўрпачага келиб ўтириши билан Роҳатбиби унга қараб гапира кетди:

— Эъвозхон менга ҳамдам бўлади. Қизингизни менга ишониб ташлаб кетаверинг, айланай Жўрабой ака!

— Ёлғиз ўғлингиз ўнта йигитга арзийдилар. — Эъвозхон Роҳатбибига тасалли берди. — Бизнинг қишлоқда қилган ишларини кўрсангиз, бошингиз кўкка етарди. Халқ оғзидан қўймайди: «Балли қизил командир Исмоиловга, отасига раҳмат, бизни босмачилар зулмидан қутқарди» дейди.

— Ҳа, ҳа, шундоқ, — Жўрабой ота қизининг сўзларини тасдиқлади.

— А, айланай, шундоқ денг... Барака топсин, дадасининг худди ўзгинаси!

Ботирали ариқдаги сувда қўлини чайиб келиб, айвон пешига — Жўрабой ота ёнига омонатгина ўтирди-да, бўз дастурхон бурчида турган чироқ пилигини кўтариб қўйди.

— Кўрпачага чиқ,— Роҳатбиби ўғлини қистади,— йўлдан ҳориб келгансан.

Богирали кўрпачанинг бир четига ўтирди. Роҳатбиби юзини рўмол билан яшириб ўтирган меҳмон қиздан сўради:

— Ёшингиз нечада, Эъвозхон?

— Ун саккизда...

— Ҳа, ҳали ёш экансиз. Уқинг, қизим, илм олган хор бўлмайди.— Роҳатбиби кейин қўшиб қўйди:— Ботирали ҳам ой туғса йигирма учга тўлади.

Она Жўрабой ота билан Эъвозхонни Ботирали олиб келган қора булка, туршак, ёнгоқ, нонжийда билан сийлади. У, Эъвозхоннинг: «Бўлди, тўйдим, ичмайман» деганига қарамай, аччиқ олма чойни босиб-босиб қуйиб бераверди:

— Ичинг, қизим, чой йўлнинг ғуборини олади...

...Эрталаб, Ботирали Жўрабой ота билан қизини ўзи ишлаган пахта заводида очилган ишчи ёшлар савод чиқариш курсига олиб борди. Ботиралини қучоқ очиб кутиб олган завод коллективини, у билан бел олишиб, қўл беришиб кўришган рус, ўзбек, татар ишчиларни кўриб, Жўрабой отанинг командир йигитга эътиқоди ўн чандон ошди.

Эъвозхонни курсга қабул қилдилар.

— Ўқишдан кейин уйни топиб бораласанми?— сўради қизидан Жўрабой ота.

— Топаман... Сиз кетасизми?— Қизнинг кўнглига аллақандай ташвиш тўлди.

— Кетаман, қизим. Шаҳарда аллақанча ишим бор, Ботиралининг кўмаги билан битказиб олай.

— Майли, дадажон, тагин қишлоққа кетиб қолманг?

Ботирали Жўрабой ота билан биргакета туриб, орқаларидан эргашиб бораётган Эъвозхонга деди:

— Бу завод — ўз уйимиз, синглим. Мен шу ерда ўсганман. Ҳеч нарсадан чўчиманг. Оғайшиларга тайинлаб қўйдим — сизга ҳеч ким тегмайди. Яхши ўқиб боринг. Агар мен ҳам сафарга чиқиб кетадиган бўлсам, кўришгунча хайр!

— Хайр, ака... Бизнинг қишлоқ томонга йўлингиз тушганда дадамдан хабар олиб туринг.

— Энди биз дадангиз билан ота-бола. Хотиржам бўлинг, Эъвозхон!

— Шундоқ, қизим!— Жўрабой ота Ботиралининг сўзлариши тасдиқлади.— Хотиржам бўл!

Эъвозхон ўқишдан келганда дадаси ҳам, Ботирали ҳам уйда йўқ эди. Роҳатбиби Жўрабой отанинг шошилинич иш

билан Хумсонга, Ботиралининг номаълум бир ёққа урушга кетганини айтди.

...Эъвозхон Ботиралини уч ҳафта кўрмади. У ҳар кун эрталаб ўзи тикиб олган гулдор жилдини кўтариб, бошига паранжи илиб, ўқишга кетар, кечқурун уйга қайтиб келганда ҳар гал Роҳатбини серташвиш кўрарди.

— Ботиралидан бугун ҳам дарак йўқ,— дерди она.— Уруш тугай қолса эди... Ҳурриятни деб қонини тўкаётибди болам бечора... Лекин манави ер ютқурлар бўлса, эрта-кеч маишатда... Бу ҳам камдай, чаённинг ўғли Шўрода катта бўлиб олган эмиш!

Роҳатбиби «манави ер ютқурлар» деганда девор-дармиён қўшниси Бадриддин махдум хонадонини назарда тутди. Ботиралининг каталакдай ҳовлисига кун чиқиш томондан олти пахсалик баланд девор соя ташлаб туради. Уч томонидан ана шундай деворлар билан ўралган, тўрига оқ тунукалик, хўроз карнайлик данғиллама иморат қўнқайтирилган бу ҳовли Ўқчидагиларгагина эмас, балки шаҳарнинг шу даҳасидаги егтидан етмиш яшаргача ҳаммага таниғлиқ. Бадриддин махдум ўз дарвозаси рўпарасидаги, гиштига ҳаво ранг сир тортилган масжиднинг имомигина эмас, шу билан бирга, Тошкент уламоларининг пешволаридан. Уни ёр-биродарлари «махдум» деб бежиз улуғламайдилар. Бу унвон унинг бир вақтлар тош босмада нашр этилган «Туркистон тарихига илова» китобига муҳаррир эканлигига ишора.

Кейинги кунларда махдумнинг нақшин дарвозасига «форд» маркали енгил машина, Роҳатбинининг айтишича, «аптамабил» тез-тез қатнайдиган бўлиб қолди. Бу машинада унинг ўғли Азмиддин юради. Қўни-қўшнилари унинг гапига қараганда, у гимназияда ўқигани, хат-саводли бўлгани учун катта ишга кўтарилибди. Маҳалладагилар унинг Туркистон Шўролари ҳукумати идорасига бориб келишидан хабардор бўлишса ҳам, у ерда қайси мансабда, нима иш қилишини билишмайди. Ҳар ҳолда, кўпчилик бир нарсадан таажжубда: ўғли большевик бўлиб, Шўрода ишласа-ю, дадаси масжидга йиғилган мусулмонларга ваъз айтиб, йўқсиллар ҳукуматини «дуойибад» қилса... Ана шу ерга келганда кўпларнинг боши гангиб, ақли шошиб қолди. Шу сабабдан ҳам, маҳалладагилар Ботирали билан бир мириқиб гаплашиб, кўнгил чигилини ёзиш ва жумладан, махдум билан унинг ўғли масаласини ойдинлаштириб олиш иштиёқида юришибди. Лекин Ботирали сира рўпара келмай-

ди. Уқчи чойхонасида чой ичиб кетадиган баъзи бозорчи деҳқонлар Ботиралини гоҳ Майдонтолда, гоҳ Уртасаройда, гоҳ Қибрайда, гоҳ эса Чиноз томонда кўрганларини, у юлдузли қалпоғини бостириб олиб, қизил аскарларнинг командири бўлиб юрганини ҳикоя қиладилар.

Кейинги кунларда маҳалла йигит-яланглари ўртасида янги гап тарқалди. «Нима дейсан, Ботиралининг уйида бир қиз пайдо бўлибди. Ой десанг ой, кун десанг кун. Бирор қишлоқдан учуриб келган уни, азамат... Ҳой, эшитмадим деманглар, худо хоҳласа, Ботиралининг ошини еймиз!»

Аmmo меҳмон қизнинг кимлиги, тўйнинг қачонлиги ҳам маҳалла-кўйдаги ечилмаган муаммолардан бири бўлиб қолди.

Одамлар нима деса деяверсин. Элнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Ойни ҳам этак билан яшириш қийин. Яна бир мақол борки, шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди.

Гапнинг рости шуки, Эъвозхоннинг гул япроғидай кичкина юрагида кейинги уч ҳафта ичида аллақанча ўзгаришлар бўлди. У, Ботиралини Хумсонда кўрганидаёқ бадани жимирлаб, қалби жиз этган эди. Эъвозхон қумғонда дамлаб кирган чойдан ичиб ўтириб, командир йигит синфий кураш ҳақида, босмачиларнинг узоқ-узоқ юртларга бориб етган томирлари ҳақида, Шўро давлатининг меҳнаткашларга қилаётган меҳр-шафқати тўғрисида, шунингдек Хумсон деҳқонларининг шаҳар ишчилари олдидаги бурчи ҳақида шошмасдан, батафсил гапирар экан, қиз Эшик тирқишидан қараб туриб, унинг гапларини эшитди, эшитдигина эмас, балки қулоғига қуйиб олди. «Ўқиган-да,— деб ўйлади Эъвозхон ўзича.— Ўқимаса, шунча нарсани қаёқдан билади? Мен ҳам ўқийман!..»

Эъвозхоннинг шаҳардаги шу уч ҳафталик турмуши унга қайталамайдиган тушга, болалигида онасидан эшитган эртақларига ўхшаб кўринади. У мақсадларининг ҳаммасига бир йўлакай етгандай: ҳам оналик, ҳам ўқишлик бўлди, ҳам Ботиралидек меҳрибонга эга бўлди. Энди бўлса, шу командир йигитни ғалати соғинаётибди...

Роҳатбибининг ўғли дардида ҳадеб ух тортаётганини кўрган Эъвозхон унга бундай маслаҳат берди:

— Ойижон, гарнизондан хабар олиб келмайликми?

— Бо, болам, у ерда Ботиралидайлар мингта... Кимдан ҳам сўраймиз?

— Начальнийдан сўраймиз.— Эъвозхон бўш келмади.— Мен унинг қаерда туришини биламан...

— Ростданми?— Онанинг кўзларида умид учқунлари чақнади.— Юринг бўлмаса, қизим, борсак бора қолайлик. Зора бирор хушxabар эшитиб келсак!

Кечга томон чойхонага йиғилиб, чойхўрлик қилаётган йигит-яланг, қари-қартанглар Роҳатбиби билан меҳмон қизининг паранжига ўралиб, илдам-илдам қадам ташлаб, янги шаҳар томон чиқиб кетишганини кўриб ҳайрон бўлишди.

— Ботиралига бирор гап бўлмадимикин-а?— деди чойхўр йигитлардан бири ташвишланиб.

— Нафасингни ўчир!— Чоллардан бири бақириб берди.— Фаришта яхши гапга ҳам омин дейди, ёмон гапга ҳам...

Эъвозхон Роҳатбибини Пиёнбозорга бораверишдаги гарнизон дарвозасига, Ботирали отрядини топшириб чиққан ерга бошлаб келди. Дарвоза қошидаги будка ёнида узун найзали милтиқни елкасига қўйган солдат, шу ерга келиб туриб қолган ва ҳайронликда у ёқ-бу ёққа аланглаётган аёллар томонга икки қадам ташлади-да, сўради:

— Что надо?

— Начальный...— Эъвозхон дадасидан эшитган шу биргина сўзни такрорлади:— Начальныйга келдик...

— А, начальник гарнизона? Хорошо, сейчас доложу, кизимка.

Солдат будкага кириб кетди.

— Ҳозир чақиради. Ҳозир кириб гаплашамиз, ойижон.

Эъвозхон айтганча бўлиб чиқди.

Худди Ботирали каби, узун шикели устидан йўгон камар боғлаб, юлдузли қалпоғини бошига бостириб олган солдат этигини дўқиллатиб будкадан чиқди-да:

— Заходите,— деди, аёлларга қўли билан ишора қилиб.— Прямо, прямо, потом направо...

— Хўп, хўп, топиб оламиз,— деди Эъвозхон, Роҳатбибининг қўлидан етаклаб, дарвоза ёнидаги яланг қават эшикдан ичкарига — узун йўллик кенг майдонга кирар экан.

— Тузуксиз, қизим,— Роҳатбиби гарнизон ҳовлисида Эъвозхоннинг елкасига қоқиб қўйди.— Сиз бўлмасангиз, мен уйда ҳасрат чекиб ўтираверардим...

Уларни катта оқ бино олдида пўрим кийинган ўзбек йигит кутиб олди. Яшил кители билан галифе шими ўзига ярашиб тушган, янги мойланган казакча этиги ярақ-

лаб турган бу йигит сочини қўли билан силаб қўйди-да, мулойим қўй кўзларини Роҳатбибига тикиб:

— Хизмат, онажон? — деб сўради.

— Мен Ботирали Исмоил ўглини йўқлаб келдим... — гап бошлади Роҳатбиби.

— Бўлди, бўлди, тушундим.— Йигит Роҳатбибининг сўзини бўлди.— Ботирали шу бугун тунда қайтиб келади. Уйига боради... Сиз унинг ойиси бўлсангиз керак?

— Ҳа, Ботиралининг онаизориман...

— Раҳмат, она. Ботиралидек ўғилни туққанингиз, тарбиялаб ўстирганингиз учун раҳмат!

— Ҳа, айланай, боламини сизларга топширганман,— Роҳатбиби кўзига тўлиб келган севинч ёшларини енги билан артди.— Шўрога топширганман болагинамни!

Командир йигитнинг лабларида жилва ўйнади. Энди у Роҳатбибининг ёнидаги қиздан сўради:

— Сиз-чи, синглим? Сиз Ботиралининг кими бўласиз?

Эъвозхон уялиб ерга қаради.

— Меҳмонимиз,— Эъвозхон учун Роҳатбиби жавоб берди:

— Яхши, яхши.— Йигит аёллардан бошқа ҳеч нарса сўрамади.— Хайр, бўлмаса. Хайр, хола. Кутинглар. Ботирали тунда уйига кириб боради.

Командир йигитнинг сўзи тўғри чиқди. Ботирали ярим кечада эшикни қоқди. Она ўғлини танимади: Ботирали ҳаддан ташқари толган, юз суяклари бўртиб чиқиб, кўзлари ич-ичига кириб кетибди. Соч-соқоли ўсган, шинели, қалпоғини чанг босган, оёқда базўр турарди. Унинг оқ дока билан боғланган чап қўли бўйнига осиб қўйилган.

— Вой ўлмасам, нима бўлди, болам!— Роҳатбиби ўғлининг елкасидаги юк қопини олар экан, Эъвозхонни чақирди:— Эъвозхон, қизим, дарров самоварга ўт ёқиб юборинг!

Эъвозхон онанинг айтишини кутиб турмай, айвонни аллақачон йиғиштириб, ўтириш учун жой солган ва энди самоварнинг ўтхонасига тутатиб ташлаган тарашаларини пуфлаб ёндирадди.

Ботирали, иссиқ бағрига босиб, у юзи-бу юзидан ўпаётган онасига бош эгиб турар экан:

— Олис йўл кириб келдик, сал чарчадим шекилли,— деди.

— Вой ўлсин, сал чарчаш шунақа бўлса, рангингда ранг, ҳолингда ҳол қолмабди! Айвонга чиқ, коржомангни еч! Вой ўлмасам... қўлингга нима қилди?

Ботирали милтиғини айвон тоқчасига қўйиб, шинелини авайлаб ечиб қозикқа илди-да, ариқ бўйига тушиб, Эъвозхон обдастандан қуйиб турган илиқ сувга чангли юз-қўлини, бош-бўйинини бир қўллаб ювди ва меҳмон қизнинг билагидаги кул ранг бўз сочиқни олиб артинди. Кейин, онаси тутиб турган тўнини елкасига ташлаб, айвонга чиқди.

— Қишлоғингиздан келдим, Эъвозхон,— деди Ботирали, шақиллаб қайнаётган самовардан чой дамлаётган қизга тикилиб.— Миркомил қўрбошининг қўшни қишлоқдаги шериклари — Раҳмонқул босмачилари бош кўтаришибди. Тинчитдик. Ўн бир кунлик жангдан кейин Раҳмонқул Янтоқ томонга қочди.

— Дадам яхши юрибдиларми?

— Салом айтдилар. Эртага ўзлари ҳам келиб қолсалар керак.

— Вой худодан айланай... Ростми?

— Рост... Дадангизнинг шаҳарда ишлари бор экан. Албатта келадилар.

Ботирали айвон устунига суялиб ўтирди-ю, кўзи тиниб, боши айланиб кетди... У шу кўни бир неча дақиқа ўтириб қолди. У Эъвозхон узатган чойдан бир неча ҳўплагандан кейингина ўзига келди. Шундагина у Хумсонда бўлган жангни батафсил ҳикоя қила бошлади. Унинг айтишича, босмачилар қишлоқ йўлларини эгаллаб олиб, қизил аскарларни Хумсонга ўтказмаганлар. Шунинг учун ҳам Ботирали отряди Жўрабой отанинг ёрдами билан душмanning орқа томонидан айланиб ўтиб, шундан кейингина жанг бошлаган. Бу гал босмачиларнинг сони ҳам кўп бўлган. Улар инглиз милтиқлари, немис маузерларидан ташқари, тўртта пулемётни ҳам ишга солганлар. Жанг ўн кун давом этган. Ўн биринчи кун бизникилар босмачиларни қуршаб олиб, анчасини қириб ташлаганлар. Аммо қизил аскарлар отряди ҳам қурбон берган: ўн бир киши ҳалок бўлган, ўттиз икки қизил аскар яранган..

— Ҳалок бўлган қизил аскарларни Шўро ҳовлисига кўмдик.— Ботирали онаси билан Эъвозхон қаршисида ўйчан ўтирар экан, ҳикоясини яқунлади.— Кўмиш маросимига қишлоқ аҳолиси йиғилди. Тоғдан катта харсанг

тош кўчириб келтириб, унга ҳалок бўлган қизил аскарларнинг номларини ёзиб қўйдик. Қизил Қўшиннинг бу қурбонлари халқнинг эсидан чиқмайди...

— Босмачи ўғрилар қачон тиниб-тинчиркин!...— деди уҳ тортиб Роҳатбиби.

— Улар шунчаки ўғрилар эмас, ойижон,— тушунтирди Ботирали.— Улар заводчи бойларнинг, катта ер эгаларининг одамлари. Мана, Эъвозхон биладилар— кўрбошини Азимбойнинг уйида босдик. Бошқа қишлоқларда ҳам шунақа. Элнинг қонини сўряпти у йиртқицлар!.. Аммо биз улардан кучлироқмиз. Биз жаҳон йўқсилларининг, ишчи-деҳқонларнинг қўшинимиз, ойижон!

— Ишқилиб, ўзингга эҳтиёт бўл, болам. Бирор фалокатдан худо асрасин!

— Сени Шўро учун туққанман, дейсиз-ку, ойижон! Шўронинг шиори шу: «Е биз турамиз, ё золимлар».

— Ҳе, золимлар ўлсин! Биз турамиз, болам, биз яшаймиз! Золимлар лаҳадга даф бўлсин!

Роҳатбининг ишонч билан айтган сўзларидан завқланган Эъвозхон беихтиёр:

— Яшанг, ойижон!—деб юборди.

Саккиз тош йўл босиб келган ва енгилгина бўлса ҳам, яраланиш туфайли ҳолдан тойган Ботирали меҳрибон онаси билан Эъвозхоннинг сўзларини эшитганда бутун ҳордиғи чиқиб кетгандай бўлди. У, уйига кела туриб, маҳалласига етганда, қадам босиши қийинлашиб, оёғи чалишиб кетганини ҳам унутди. Унинг чеҳраси очилиб, руҳи енгил тортди. Унинг ҳордиғи шунинг учун чиқиб кетдики, онаси билан меҳмон қизнинг жуда тотув-иноқ бўлиб кетишганини кўрди. Бунинг устига, унинг хаёлини босиб ётган бир туман тарқалдики, бу туман Эъвозхон масаласида аллақандай бир нотаниш туйғу бўлиб, кўнглини гаш қилиб ётарди. Уни йигит қалбида ёнган ўтнинг сўниш хавфи қийнарди. Йўқ, бу ўт сўнмади, балки, аксинча, яна равшан тортди, ловиллаб ёниб, тиниқ аланга олди: Ботирали Эъвозхоннинг кўзларида пайдо бўлган янгича жилвани, аллақандай ички туйғу учқунларини кўриб, ана шунга ишонч ҳосил қилди. У меҳмон қизнинг энди мезбон бўлиб қолганидан қувониб, ундан сўради:

— Уқилинган қалай бораётибди, Эъвозхон?

Эъвозхон жавоб бериш ўрнига, сакраб ўрнидан турди-да, айвон тоқчасидаги жилдини олиб келиб, ёзув ва ҳисоб дафтарларини Ботиралига узатди:

— Кўринг-чи, ўхшайдими?

Ботирали қизнинг дафтарларини чироққа яқинроқ тугтиб, бирма-бир варақлаб кўрди:

— Тузук, алифбени билиб олибсиз. Ҳисобдан ҳам қўшув, олувларни ўрганибсиз. Тузук!..

Ботирали ҳисоб дафтарининг кўк муқовасига чизилган суратга тикилиб қолди: атиргул соҳида икки қуш бир-бирининг тумшугидан дон олишиб турибди...

— Беринг-е!— Эъвозхон дафтарларини Ботиралининг қўлидан тортиб олиб, уйга қочиб кириб кетди.

...Эртаси кун эрталаб Жўрабой ота хуржунининг кўзларини гуруч, мой, гўшт, сузма-қуртга тўлдириб ва отининг орқасига бир қоп ун ортиб, Ўқчи маҳалласига кириб келди. Босмачилик орқасида юрт нотинч бўлиб, бир бурда нон топиш муаммога айланган кунларда ота ўз қизини камбағал бир хонадонга юк қилиб қўйишни истамай, бор-йўғини йиғиштириб, ёр-дўстларидан қарз-ҳавола қилса ҳам, шу озиқ-овқатни «қизимнинг беш-олти ойлик емиши» деб олиб келди.

Аммо Роҳатбибининг ёшлардан яшириб айтган сўзлари унинг режасини бутунлай бузиб юборди. Отанинг гапидан шу маълум бўлдики, олма пишиб, тагига тушиш пайти келиб етибди, яъни бир-бирига муҳаббати пишиб етилган икки ёшнинг бошини қовуштириб қўйиш Жўрабой ота билан Роҳатбиби учун ҳам фарз, ҳам қарз. Бу ишни энди орқага ташлаб бўлмайди, наинки, Ботирали билан Эъвозхоннинг бир-бирига муносабати ҳам бунга йўл бермайди, маҳалла-қўйда гап-сўз ҳам кўпаяди.

Айвонда чол-кампир ўртасида шу суҳбат бўлаётганда, ҳовлида Ботирали ариқ бўйида теша билан уячалар кавлаб, атиргул ниҳолчалари ўтқазар, курсдан шу топдагина қайтиб келган Эъвозхон ана шу уячаларга обдастан сув қўйиб турарди.

— Қаранг-а,— деди Роҳатбиби, гулчиларга енг учи билан ишора қилиб,— ўхшатмасдан учратмас, деганлар. Болаларимнинг ўзи ўзига, бўйи бўйига муносиб... Келинг, айланай Жўрабой ака, маҳалладан беш-ўнта одам чақириб, никоҳ ўқитиб қўя қолайлик!

Бу янгилик Жўрабой отани аввал гангитиб қўйган бўлса ҳам, у тўй-ҳашам мавриди эмаслигини тушунувчи тадбирли киши бўлгани сабабли, бунинг устига, Ботиралидек куёвлик бўлиш қувончи туфайли, Роҳатбибининг фикрига қўшилди ва бу ишни кечиктириб ўтирмай:

— Ботирали! Эъвозхон! Қани, бери келинлар!—деб гул ошиқларини ўз ҳузурига чақирди.

Гулчилар қўллариини ариққа чайиб, беҳи шохидаги сочиққа артдилар-да, айвон пешига келиб ёнма-ён туриб қолдилар.

— Болаларим! Биз, иккалангизга ҳам бирдан-бир меҳрибон она бўлган Роҳатбиби билан маслаҳатлашиб, икковингизнинг бошингизни қўшиб қўйишга қарор бердик. Нима дейсизлар?

Эъвозхон ерга қараб, қип-қизариб кетган юзини рўмоли ичига яширди.

— Аввал Эъвозхон айтсинлар,— деди Ботирали, кўзини ердан ололмай, рўмол учини тугиб ўйнаётган қизга қараб.

— Ўзингиз айта қолинг,— деди эшитилар-эшитилмас Эъвозхон.

— Иккаламизнинг мақсадимиз ҳам шу.— Ботирали ўзи учун ҳам, Эъвозхон учун ҳам жавоб берди.— Фақат бу кишининг паридан тарқалгани бўлмаса...

Жўрабой ота мийиғида кулиб қўйди.

— Бўпти, болаларим... Қани, илоҳи омин, қўшақаринлар, ували-жували бўлинглар!

Чол билан кампир дуога қўл очишди. Ботирали билан Эъвозхон ҳам қўл учларини юзларига суртиб қўйишди.

Шаҳарга бирров келган Жўрабой ота икки кун қолиб кетди. У келган куннинг эртаси кечқурун Ботиралиникига гарнизонда Роҳатбиби билан Эъвозхонни кутиб олган командир йигит (Ботирали уни гарнизон бошлиғининг ёрдамчиси Собир Умаров деб таништирди), бир неча қизил аскар, Ботирали отрядининг политруги Сергей Иванов, маҳалладан уч-тўрт йигит-яланг ва қари-қартанг йиғилишди. Жўрабой ота Хумсон масаллиғидан ўзи ош дамлади. Қизиги шу бўлдики сурнай ўрнига Сергей Иванов гармошкани роса боплаб чалди. Маҳалла ёшлари ўзлари олиб келган дўтор-танбурларни жўр қилиб, аскар йигитларга қўшилиб ашула айтишди.

Ўзи кичкина бўлса ҳам, доврўғи ёйилган, маҳалладаги камбағал йигитларнинг оғзида дoston бўлиб, Бадриддин махдум кабиларнинг ўтакасини ёрган шу тўйчадан кейин Ботирали яна сафарга чиқиб кетди. Эъвозхон бўлса, ишчи ёшлар курсида саводини чиқариб олгандан кейин, маҳалла хотин-қизларини қутичадаккина ҳовлисига

йиғиб, уларга хат-савод ўргатиш билан машғул бўлди. Ботирали тез-тез келиб турар, аммо уйда гоҳ бир кеча, гоҳида эса, фақат бир-икки соатгина қолиб, яна йўлга отланар ва шу кетганча ўн-ўн беш кунлаб бедарак кетарди.

Шу зайлда кунлар, ҳафталар, ойлар ўтди.

Ниҳоят, 1920 йилнинг эрта кўкламида Тошкент шаҳар Совети Ботиралини Қизил Армия сафидан бўшаттириб олиб, муштумзўрлар уясига айланган Қумқишлоқ Шўросига раислик вазифасига юборди.

Мана, Эъвозхон эри билан саккиз ойдан бери шу ерда. Улар янги кўчиб келганда катта ўғли Тўлқин бир яшар эди, энди йиғирма ойлик бўлди. Кичик ўғли Учқун бундан икки ой аввал шу ерда, шу болохонада туғилди.

Қишлоқ гузари яқинида яшайдиган ўн-ўн беш аёл ҳар кун кечқурун Эъвозхонни келади. Улардан бири болаларга қараб туради, бошқалари сабоқ олишади. Уларнинг зеҳни ўткирроқлари ҳозир бемалол хат танийдиган, қалам юргизадиган бўлиб қолишди.

Эъвозхон рўпарадаги чироқ ёниб турган болохонага, барглари шилдираётган тол шоҳларига қараб, икки ярим йил ичида бошидан кечирган ана шу воқеаларни бирма-бир эслади.

* * *

Тун оғди.

Эъвозхон уй эшигини ичдан занжирлади-да, ўрин ёзиб, тўшакка оёғини чалиштириб ўтирди. Унинг хаёли энди бошқа томонга қанот қоқди. Бу гал Хумсон ҳам эмас, Уқчи маҳалласи ҳам эмас, балки ҳозир ўзи яшаб турган Қумқишлоқ кишилари унинг кўз олдидан ўта бошлади. Эъвозхон Абдураҳмонбойни уч-тўрт марта кўрган. Бой ўғлининг Тошкентда ўқиётганини ваҳ қилиб, ўз ер-сувларининг давлат ихтиёрига олинганига ва батрақларга бўлиб берилганига қарши арз қилиб келганида, Эъвозхон уни жамоа болохонасида кўрганини эслади. Унга бойнинг афти нечундир калтакесакни эслатди. «Маскопга, Лелинга арз қиламан», деди бой Ботиралига таҳдид қилиб. Эъвозхон ўша кунларда бойнинг Тошкентда ўқиётган ўғли Зиёдиллани ҳам кўрди. Қора-чадан келган, қош-кўзи попукдай, хушбичимгина йиғит кечқурун Ботиралини йўқлаб, тўппа-тўғри шу болохона-

га чиқиб келди. Мошхўрдасини ичиб бўлиб, коса ялаётган Ботирали Зиёдиллани кўрпачага ўтқазиб, унга бир пиёла чой узатди. Зиёдилла қўлида ўйнаб турган илон пўстли, кумуш зўлдирли ҳассачасини тиззаси устига қўйди-да, чой ича туриб арз-қолга тушди. Унинг гапидан шу нарса маълум бўлдики, у муштумзўр отаси билан «алоқасини аллақачон узибди». Шунинг учун ҳам Ботирали бойнинг ўғли ҳақидаги гапларга ҳадеб қулоқ солавермаслиги керак.

Зиёдилла узоқ гапирди. Ботирали унинг сўзларига таажжубланмади, наинки, революциянинг оилаларда қиладиган ўзгаришлари бир қараганда мўъжизага ўхшаб кетади. Аммо турмуш қаттиқчилигини тотиб пишган Ботирали дунёда мўъжиза бўлмаслигини яхши билади. Агар Зиёдилла отаси билан алоқасини узган бўлса, бу мўъжиза эмас, балки заруратдан келиб чиққан бир нарса. Уни бошқа бир нарса — Зиёдилланинг номаълум ватан ҳақида куйиб-пишиб гапирган гаплари ажаблантирди.

— Сиз билан биз — Ватан ўғлонларимиз, Исмоил ўғли, — деди Зиёдилла. — Бизнинг ҳар қачон ватан хизматида бўлмоғимиз шоёндр. Мен ҳам, маълумингиз, Бўронбек сингари, оқпадар бўлдим. Майлига. «Замона сана бохмаса, сан замоная бох!» дейдилар.

Ботирали Зиёдиллани аллақерда кўрган, ҳозиргидек оддий тўнда, оқ телпақда, калиш-маҳсида эмас, бошқача кийимда кўрган; аммо қаерда? Қандай кийимда? Ҳа, эслади, ўз маҳалласи — Уқчида, «Ватан» мактабида, «Изчилар уюшмаси»нинг формасида кўрган. «Оббо, чаён-ей, — ўйлади ўзича Ботирали, — Энди танидим. Ватан эмиш... Оббо, шум-ей!»

Зиёдилланинг маслак ва мақсадини тушуниб олган Богирали гапни чўзиб ўтирмай, лўнда қилиб қўя қолди:

— Мен инқилобнинг оддий солдатиман, Зиёдилла афанди, қалбаки гапни билмайман. Агар хизмат қилмоқчи бўлсангиз, марҳамат, иш берамиз. Агар бошни оғритмоқчи бўлсангиз — катта кўча: тўрт томонингиз қибла...

— Ия, ия, Исмоил ўғли, бу нима деганингиз? Ахир, мен турон ватанининг саодати деб... ислом ватани деб... Жамийки мусулмонлар истиқболини ўйлаб... Сиз бўлсангиз, ўрисларга сотилдингиз.

— Қани, туёғингизни шиқиллатиб қолинг!— Ботир-
али ғазабига чидолмай, ўрнидан туриб кетди.— Била-
ман ватанингизни, афандим... Сизлар ишчи-деҳқонлар
ватанини ватаним демайсиз. Сизнинг мақсадингиз эл-
нинг иқилоб берган эркини поймол қилишдир. Сиз ўқи-
ётган афандилар мактаби — ватанпарварлар мактаби
эмас, ватанфурушлар мактаби... Юртни тинчитиб олай-
лик-чи, бу мактаб билан ҳам шуғулланамиз. У мактабга
ўзини раҳнамо деб юрган чаёнлар уясини тўзитадиган
кун келади!..

Зиёдилла ўрнидан туриб, илон пўстли таёқчасини қў-
лида ўйнар экан:

— Оғзингизга қараб гапиринг, Исмоил ўғли,— деди,
текис ингичка қора ҳошиялик оқ телпагини кия туриб,

— Оғзимга қараб гапирсам-гапирмасам, шу! —
Ботирали Зиёдилла билан эшик олдида юзма-юз туриб
қолди.— Сизлар, сиз туркларнинг устозларингиз халққа
отнинг қашқасидай маълум бўлиб қолгансиз. Сизларнинг
мақсадингиз битта: Шўролар ерини Анвар пошшоларга,
инглиз мустабидларига оёқ ости қилиб қўйиш, меҳнат-
кашларни зolimларга яна қул қилиб бериш. Шундай
эмасми, афандим?

— Биз «Ватан» мактабида фақат билим олаётим-
миз...— Зиёдилла бўшашиброқ гапирди.

— Бизга ҳозирча шу билимингиз лозим.— Ботирали
энди ўзини босиб гапирди.— Халқимиз саводсиз. Унга
хат-савод ўргатишга, Жамоанинг ҳисоб-китоб ишларини
олиб боришга сиздай ўқимишли кишилар керак. Ҳалол,
виждонан ёрдам берсангиз — марҳамат. Бўлмаса, ҳали-
ги айтганим...

Зиёдилла кетганидан кейин Ботирали бешик тебра-
тиб ўтирган хотинининг ёнига чўкиб, оғир уф тортиди.

— Жувонмаргнинг кўзи ёмон,— Эъвозхон бешикдан
бўш қўли билан эрининг бошини силар экан, гапирди:—
Тили бир нарсани деса, кўзи бошқа нарсани дейди. Худ-
ди уккининг кўзи...

— Уккининг кўзи...— Ботирали хохолаб кулиб юбор-
ди.— Бойўғлининг кўзи... Ола мушукнинг кўзи...

У, Эъвозхоннинг узун занжир сочларидан тортиб ёс-
тиққа ётқизиб, шаҳло кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпар экан,
бахтиёрлик севинчи юрагига сиғмай, деди:

— Оҳунинг кўзлари... тонг юлдузлари... бахтимнинг
сўнмас чироқлари — сенинг кўзларинг!

...Эъвозхон оёқларини бир-бирига чалиштирганча тўшакда хаёл денгизига ғарқ бўлиб ўтириб, деразада кўкиш тонг оқариб келаётганини ҳам сезмай қолди. Шу вақт болохона нарвонида гурс-гурс қадам товуши эшитилди Бу — Ботирали. У аскарликдан орттирган этигини гурсиллатиб келаётибди.

Эъвозхон уйқудан чўчиб уйғонгандек, ўрнидан сакраб турди-да, токчадаги чироқ пилигини кўтариб, кейин эшик занжирини шилқ этиб туширди.

Уйга Ботирали кирди.

— Намунча ҳаяллагиниз, дадаси?

Ботирали уйга кираверишдаги кавушандоз лабига ўтириб этигини тортар экан, хотинига мамнун жавоб берди:

— Шаҳарга шоли жўнатдик. Оч биродарларимизга ёрдамга...

Ботирали тўшак ёнидаги кўрпачага ўтириб, хотини дастурхонга ўраб қўйган косадаги илиқ мошкичирини ер экан, Эъвозхондан сўради:

— Аёллар ўқишга келишаётибдими?

— Битта қолмай келишаётибди.—Эъвозхон фахрлашиб гапирди.—Ҳар кунгидай бугун ҳам, сабоқдан кейин қолиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Мавлон аканинг хотини Эътибор опа: «урис қанақа бўлади, айланай, шаҳарда кўргандирсиз, сўзлаб беринг», деб қўймади. Бошқа хотинлар ҳам жуда қизиқишди. Шу ерлик Раҳим домла: «ўрислар — кофир, уларнинг яқинига борсанг, имонингдан айрилсан», деган экан. Мен тўйимизни қизитиб берган ўртоғингиз Сергей аканинг фуқаропарварлигини ҳикоя қилиб бердим. Аёллар унинг одамшавандалигига тан беришди.

— Балли!— Ботирали хотинининг елкасига қоқди.— Биз халқимизнинг сиёсий саводини чиқаришимиз керак.

Ботирали овқатдан кейин ҳоргин гавдасини тўшакка ташлаб, бошини кафтлари устига қўйганича чалқанча ётар экан, ёнида термилиб ўтирган Эъвозхонга ҳозиргина айтган гапининг мағзини чақиб берди.

— Сиёсий савод нима? Сиёсий савод аввало шуки, ҳар бир меҳнаткаш оқни қорадан, дўстни душмандан ажрата билиши керак. Бу нарса шунчаки қараганда осон бўлиб кўринади, наинки, камбағал бойни билади, батрак

муштумзўрни билади. Аммо Абдурахмонбойнинг қароли Қобил «Карвон»ни олайлик. Бойнинг шолини қаерга яширганини била туриб, айтиб бермади, ўзи бўлса камбағал... Бу ҳам майли-я. Қамчининг айтишича, бой шолисини кўмишни Қобилдан бошқа ҳеч кимга ишонмас эмиш. Хўш, ана шу Қобил нега бойга ён босади? Нега давлат ўзига берган ердан олган шолисини бойга инъом қилади? Мен ҳали иккиланиб юрган баъзи ўртаҳол деҳқонларни тилга олмай ҳам қўя қолай... Ана шунақа саводсиз, алданган, қўрқоқ кишилар кўп. Жамоада мактаб очадиган бўлдик. Болаларни ўқитамиз. Сен ҳам дарс берасан.

— Мен-а?... Эплармиканман, дадаси?...

— Эплайсан, жоним... Ҳа.— Ботирали орзу дарёсида сузишда давом этди.— Болаларимизнинг йўли бўлакча... Биз уларни бошдан янгича ўқитамиз. Улар инқилобимизнинг мевалари бўлиб пишиб етиладилар. Уларнинг онги «аксилинқилоб», «хурфот» каби заҳарлар билан заҳарланмайди. Мана, ўзимизнинг Учқун билан Тўлқинни олиб кўр. Булар эси кириб, дунёни таниганда, бойлар, муштумзўрлар тугаган, босмачилар янчиб ташланган бўлади. Деҳқонлар ҳозиргидай тарқоқ бўлишмайди. Улар бир-бирлари билан дўст, ҳамжиҳат, иттифоқ бўлишади. Улар ер, сув, от-улов, омоч-бўйинтуруғини бир ерга тўплаб, катта ширкат тузишади. Доҳиймиз Ленин айтган артель ташкил топади. Ернинг унумдорлиги, экинларнинг ҳосили ошади. Очлик-ночорликдан асар ҳам қолмайди.

Эрининг сўзларига маҳлиё бўлиб ўтирган Эъвозхон, бошини Ботиралининг кўкрагига қўйди-да:

— Сиз буларни қасқдан биласиз, дадаси?— деб сўради.

— Лениннинг китобларидан биламан.— Ботирали хотинининг қалини ипак сочини силаб гапирди.— Тошкент Шўросига ҳар гал борганимизда биз шу тўғрида кўп гаплашамиз... Шундай қилиб, Эъвозхон, болаларимизнинг турмуши тамом бошқача бўлади. Эҳтимол, Тўлқин олим бўлиб, бизнинг кунларимиз, кўрган-кечирганларимиз ҳақида китоблар ёзар, Учқун бўлса, учувчиликка ўқиб, аэропланда Москвагача етиб борар, биз кўрмаган қанчадан-қанча элларни кўрар...

— Кошки!— деди, эрининг ҳикоясидан эриган Эъвозхон.— Аммо душманларимиз ҳам кўп...

— Ҳа, душманларимиз ҳам кўп.— Эъвозхоннинг бу гапи Ботиралига бугунги воқеаларни эслатди.— Чунончи, Қумқишлоқнинг ўзинигина олайлик. Бу ерда газабини ичига ютиб юрган муштумзўр ҳам, муюлишдан пичоқ санчиш учун пайт пойлаб турган босмачи ҳам, юзига қизил ниқоб тортиб олган қора юракли аксилинқи-лобчи ҳам бор. Булар — булутлар, Эъвозхон! Шу булутлар тунда йиғилиб, кундуз тарқалиб турибди. Шу булутлар бизнинг озодлик қуёшимизга қарши ҳужум тайёрлашаётибди. Бу биргина менга эмас, қишлоқдаги ҳамма меҳнаткашларга маълум. Бизга яна шу ҳам маълумки, қора булутлар қуёшимизни тўсишдан ожиз. Улар қуёш алангасига чидаёлмай, пора-пора бўлиб йўқолиб кетади. Инқилоб қуёши эса тобора баландроқ кўтарилиб, яна равшанроқ нур сочади. Тушундингми, жоним?

— Тушундим, дадаси,— Эъвозхон эрининг бағрида тўлғанди.— Тушундим!..

Бешинчи боб

«Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат» — Мавлон аканинг кўнглига маҳкам тугиб олган қондаси шу. Унинг уйида ҳамма ишлайди: ўзи, хотини Эътибор опа, тўққиз боласининг эсини таниб, бирор чўпни бир ердан бошқа ерга олиб қўйишга ақли етадиганларининг ҳаммаси. У бекор ўтирган одамни ёмон кўради. Жони бор одам қимирлаб туриши керак — унинг фалсафаси шу.

Мавлон аканинг мерос-маҳрига тушган икки ботмон ери бор. Унинг оиласи — жўжабирдай жон — шу ерга боқим. У, ерни говмиш сигирга ўхшатади. Боқуви яхши бўлса — сутни ҳам кўп беради. Сигирга хашак билан бирга ем ҳам бериш, сув ичиришдан ташқари туз ҳам ялатиш, кўтир бўлиб қолмаслиги учун қашлаб ҳам туриш керак. Ер ҳам худди шундай. Унга экин экиш ва ҳосилни ўриб-йиғиб олишдан ташқари, гўнг солиш, яхоб бериш, шудгорлаш, экинларни алмашлаб туриш, хуллас, ерни ҳам худди говмиш каби яхши боқиш, парвариш қилиш, зериктирмаслик лозим.

Бу, албатта, ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун ақл, куч, толмас ва меҳрибон қўл керак. Сабр-тоқатли бўлиш, эринмаслик ҳаммадан ҳам, ерга муҳаббат, деҳқончилик ишига кўнгиш қўйиш керак.

Мавлон ака болаларни худди шундай, яъни ерни севувчи, меҳнатдан қочмайдиган, балки, аксинча, меҳнатга астойдил ёпишиб оладиган кишилар қилиб тарбиялаётибди. Унинг катта ўғли Султон ўн олтига қадам қўйди. Баданини чўяндан қуйганга ўхшайди азаматнинг. Унинг қўл ушлашига унақа-бунақа йигит чидаёлмайди. У ҳар қандай отнинг ҳам жиловидан тортса, бошини ергача эгиб қўяди. Султоннинг зовурга тушиб қолган «қўқонарава» гилдирагини елкаси билан кўтариб чиқариб қўйганини кўрган отаси таажжубланмади ҳам — йигит шундай бўлиши керак. Офтобда куйиб-пишган Султоннинг юзи худди қош-кўзи ва сочидай қоп-қора. Бу жиҳатдан у қорачадан келган онаси Эътибор опага ўхшаб кетади. Мавлон аканинг ўзи бўлса, сал чўзинчоқ оқиш юзли, кўкиш кўзли, новча ва озгин. У энди эллик ёшга кирган бўлса ҳам, чиройли тарашланган калта соқолига битта-яримта қора тук адашиб тушиб қолганга ўхшайди. Унинг эскирган оқ тагдўзи дўпписини энди Султонбой қоп-қора бошига кийиб юрибди. У дадасининг даладаги ёрдамчиси.

Қолган саккиз бола бир-биридан бир ярим, нари борса, икки ёш фарқ қилади. Султондан кейингиси — қиз — Саломатой ўн тўртга кириб, бўйи анча чўзилиб қолди. Сутга чўмилтириб олгандай оппоқ. Кўзлари ҳам дадасиникидай кўкиш. Умуман, бу оиланинг ўғил болалари онасига, қизлари дадасига ўхшайди. Буни баъзи бировлар эр билан хотин ўртасидаги муҳаббат белгиси дейишади. Эҳтимол, шундайдир.

Бошқа оилалардаги катта қизлар каби, бу оиладаги Саломатой ҳам — онасининг суянчиги. У дадаси буюрган ишларни бажаришдан ташқари, кичкиналарга қарашда ойисига боқишади. Айниқса, Мавлон аканинг «тўрвақоқдис» — икки яшар Нишонтой серхархаша. У кейинги кунларда туни билан йиғлаб чиқаётибди: бола бечоранинг бирор ери оғриётган бўлса керак. Саломатой ойисини ухлатиб қўйиб, бешик тебратиш билан банд. Иннайкейин, қизи тушмагурнинг тили унча-мунча аллага ҳам келиб қолди.

Хуллас, «болалик уй — бозор» деганларидек, бу уйда бағ-буғ кўп бўлса ҳам, ғийбат йўқ. Оиланинг ҳар бир аъзоси ўз иши, юмуши билан машғул.

Ҳар бир деҳқон хонадони каби, бу хонадондагилар ҳам эрталаб барвақт уйғонишади. Одатда, тонг ғира-ши-

расида нонушта қилинади. Бугун ҳам шундай бўлди. Ердаги тангани базур танийдиган паллада Саломат ҳовлида шақиллаб қайнаб турган самоварни икки қулоғидан ушлаб уйга кўтариб кирди-да, уйнинг ўртасига ёзилган катта бўз дастурхон атрофида, дадасининг икки ёнида чордана қуриб ўтирган болалардан бир қадамча берироқда турган мис патнисга қўйди. Чой дамлай бошлади.

— Ойингга айт, кела қолсин, сигирини соғиб бўлгандир. Қолган ишини нонуштадан кейин қилади,— деди Мавлон ака Саломатойга, тиззасидаги жўжиғи Нишонтойнинг бошини силаб ўтирар экан.— Султонга ҳам айт томдан тушсин!

Саломатой ойиси билан акасини чақиргани чиқиб кетди.

Чирчиқ бўйи қишлоқларидаги уйлар бир-бирига ўхшайди. Тош пойдевор устига тўрт бурчак пахса урилган бўлиб, уч бурчак шаклидаги чердакли баланд томга қамиш ёпилади.

Куз келиб, ёгингарчилик бошланди. Томнинг қамиши эскирган бўлса керак, чакка ўтиб қолди. Шу сабабдан Мавлон ака анови кун Султонбой билан тўқайга бориб, «қўқонарава»сига қамиш босиб келди. Уни ота-бола ҳафсала билан боғлашди. Мана бугун Султонбой қишлоқ сўфиси азон айтмасдан ўрнидан туриб, томга қамиш босаётибди...

— Яқинда қишлоғимизда маъгаб очилади,— деди Мавлон ака, дастурхонга қатор тизилган товоқлардаги қаймоқларга нон бурдалаб ташлар экан.— Сизларни ўша мактабга бераман. Ўқиб, илм оласизлар.

— Мениям мактабда беласизми, дада?— Мавлон аканинг беш яшар эрка қизи Каромат нон чайнаб туриб сўради.

— Сен ҳали ёшсан, қизим. Еттига кирганда борасан. Ҳозир опаларинг, акаларинг боришади.— Мавлон ака Нишонтойга қаймоқ ялата туриб гапирди.— Китоб ўқийсизлар, хат ёзасизлар.

— Ойим ҳам ўқийдила, ҳе-ҳе, билмайсан,— деди Каромат, Нишонтойнинг оёғидан тортиб.

— Ойинг ҳам отин бўлади,— Мавлон ака Кароматнинг гапидан завқланиб, кулиб қўйди.— Сизлар ҳам саводхон бўласизлар.

Челақда сут кўтарган Эътибор опа, бир даста пиёла

билан Саломатой, буларнинг кетидан, қўлини белбоғининг учига артиб Султон кириб келди.

— Сигирингиз тепонрич бўлиб қолибди.—Эътибор опа эрига шикоят қилди.—Соғиб олиш қиёматдан қийин...

— Ҳа, ўзи вақти ҳам бўлди.—Мавлон ака бармоғи билан ой санаб жавоб берди-да, дастурхоннинг этакроғига чордана қурган катта ўғлига қаради.—Чойдан кейин сигирни Утапникига олиб бориб кел...

— Хўп, дада,—Султон товоқдаги қаймоқни шимиб, ивиб қолган нон бурдаларини лунжига тўлдириб чайнай бошлади.

— Йўлдан Қамчиникига ҳам ўт. Менга йўлиқсин. Шудгорда бўламан.

— Хўп, дада.

Мавлон ака нонушта устида бугун қилинадиган ишларни оила аъзолари ўртасида тақсимлади: Султон Утапникидан келгандан кейин томга қамиш босиши керак. Ўзи, қолган болалар билан бирга отхонадаги гўнгни далага — шудгорга ташийди. Эътибор опа уй юмуши билан банд бўлади, нон ёпади, ўғир янчади, ҳали ҳам иссиғи тушмаётган Нишонтойга сано қайнатиб ичиради, кейин кечқурун Эъвозхонникига — ўқишга боради.

Шундай қилиб, нонуштадан кейин ҳамма ҳар ёққа тарқалди.

Мавлон ака отхонадан кўк отни ечиб далага олиб чиқди-да, уй орқасида деворга суяб қўйилган қўқонаравага қўшди. У, отхона бурчагида тўплаб қўйилган гўнгни болалари замбилғалтакларда арава ёнига ташиб келтира бошлаши билан уни белкуракда аравага ортиб, кейин шудгорга олиб кетди.

Қамчи унга худди шу ерда, шудгор чеккасидаги зовур бўйида дуч келди.

— Чақиртирибсиз, Мавлон ака,—Қамчи, отни аравадан бўшатаётган Мавлон акага таажжубланиб қаради.—Бирор иш чиқдимми?

Мавлон ака отдан бўшаган аравани «лайлак» қилиб, гўнгни шудгор ёқасига ағдарди-да, кўк отнинг тизгинини зовур бўйидаги тол шохига боғлар экан, Қамчига бошдан-оёқ разм солди.

Қамчи янги қизил тўн кийган. Ҳошиясига аллақандай живир-живир гул нақшланган бу тўн унинг паст бўйига, қотма гавдасига жуда ярашиб тушибди. Бошидаги

қалампир нусха қора дўпписи ҳам (на чувст дўппига ўхшайди, на марғилон нусхага) янги. Фақат оёғида ўша эски кўн чориқ.

Мавлон ака йигитнинг янги кийимларини кўздан кечириб мийғида кулди-да:

— Ҳайит қилиб юборибсиз-ку, Қамчивой!— деди.

Мавлон аканинг мақсадини тушунолмаган Қамчи кинояга киноя билан жавоб қайтарди:

— Ҳайит қилсак қилибмиз-да, ака, ҳуррият...

Мавлон ака Қамчининг гапига парво қилмай, уни яна бир узиб олди:

— Келиннинг фақат этикдўзлик ҳунари йўқ экан-да...

Қамчининг энди аччиғи келди:

— Хотинимни ўртага солманг, Мавлонбой.

— Хотинингиз ўзингизга буюрсин,— Мавлон ака юмшоқ товуши билан босиқ гапирди.— Менинг бойлигимни ҳам бир чеккага қўйиб турайлик.

Мавлон ака қўлидаги қамчинини ўйнаб, Қамчига яқинроқ келди.

— Ҳа, мен сизни чақиртирдим, иним,— деди у йигитга.— Қани, зовур бўйига ўтирайлик. Гап бор...

Улар ёнма-ён ўтиришди.

— Гап шуки, мен сиздан хафаман.— Мавлон ака кўк кўзларини ер этагидаги похол гарамига тикиб, мақсадини оча бошлади.— Аммо мен сиздан янги тўн, янги дўппи кийганингиз учун хафа эмасман, Қамчивой. Тўғри айтдингиз — ҳуррият... Меҳнаткашлар ҳам янги тўн киядиган замон келди. Сиз ҳам кийибсиз, қандингизни уринг. Бойнинг хотинини олганингиз учун ҳам хафа эмасман. Лочин экансиз, қушни уриб кетдингиз. Қумри ёмон аёл эмас, камбағалнинг қизи. Сиз билан «эру хотин — қўшхўкиз» бўлишга лойиқ. Мана, қўли гул экан, тўн ҳам, дўппи ҳам тикиб берибди...— Мавлон ака қамчинининг дастаси билан ер чизар экан, мийғида кулиб қўйди.— Мен сиздан бошқа нарсага хафаман, Қамчивой...

Қамчи жаҳлидан тушиб, Мавлон акага яхши шогирдлардек ювош боқди.

— Ҳов анави похол гарамини кўринг-а. Кўрдингизми?

Қамчи Мавлон аканинг тўсатдан берган бу саволига тушунмай, ҳайронликда жавоб берди:

— Кўрдим.
— Уша кимники?
— Утап аканики.— Қамчи яна ҳайрон бўлиб жавоб берди.

— Балли. Утапники. Хўш, сен похалингни қаерга ғарам қилиб қўйибсан?— Мавлон ака Қамчига дўстлик меҳри порлаб турган кўк кўзлари билан боқиб, энди уни «сен» сирашга ўтди.

— Ҳали хирмонда,— Қамчи бўшашиб жавоб берди.

— Сени чақиришдан мақсадим шу эдики, Қамчивой, кеча далангни ҳам, хирмонингни ҳам кўрдим. Шолини чала-чулпа янчиб олганингдан бери бекорчилик ҳунаринг бўлиб қолганга ўхшайди.

— Жамоада иш кўп...

— Жамоадаги ишинг ўз йўли билан бораверади, иним. Утап ҳам Жамоада. Қўшчиларнинг раиси. Ишни бошлаётибди. Сен ҳам Жамоага қатнай бер-ку, аммо ҳаммадан бурун, деҳқонсан—шуни унутма. Тирикчилигинг ердан. Ер ҳам, худди одамга ўхшаб, саранжомликни яхши кўради. Сенинг бўлса, саранжоминг йўқ. Зовурни қазимабсан, даланг ҳалигача шудгор қилинмабди, хашагинг хирмонда сочилиб ётибди, шопипояннга бирор замбил гўнг ҳам чиқармабсан. Намунча бепарвосан; ерни сенга Шўро бердимиз, * ёинки, қимордан ютиб олдингми?

Қамчи ғуноҳкордай бошини қўйи эгди:

— Тан оламан, ака, парвосизлик қилдим...

— Эр-хотин уйга кириб олиб, ҳадеб чўпчак айтишаверманглар.— Мавлон ака энди насиҳатга ўтди.— Давлат берган ерга астойдил ёпишиб олинглар. Уни ем бериб семиртир — у сенга мой беради. Агар меҳнатингни аясанг, келгуси йилда шоли ўрнига похол оласан. Уни хирмонда янчганинг билан фақат қиринди чиқади. Учоқнинг кулидан ўтин қидирган одамга ўхшаб қоласан, иним!

— Шу бугуноқ ишга тушамиз.

— Шундоқ бўлсин. Иннайкейин, Қамчивой, Жамоада обрўйинг бор, сўзинг ўткир. Бошқа деҳқон оғайниларга ҳам айтиб қўй: Утапдан ўрнак олишсин. Унинг ери семиз, қарагин-а, тоғорадаги хамирдай кўпчиб ётибди; иши пухта: похоли ғарамланган, гўнги ғамланган, оти семиз, сигир говмиш... Нега Утапнинг иши беш? Шунинг учунки, у хотини, онаси билан эрта-ю кеч далада

тимирскиланиб юради. Эринмайди қўлинг дард кўрмагур. Қишин-ёзин ерини холи кўрмайсан: доим одам ора-лаб, иш тўхтамайди. Барака топади Утап. Оғайниларингга шуни айтиб қўй!

— Хўп, айтаман.— Қамчи Мавлон ака билан хайр-лашар экан, унга миннатдорчилик билдирди:— Раҳмат, ака!

* * *

Мавлон ака арава миниб уйига қайтиб келганда, шовқин-суроннинг устидан чиқиб қолди. Уғли Султон кўча эшикни қулочи билан пана қилиб, Бўронбекнинг йўлини тўсиб турар:

— Киргизмайман! Ҳақинг йўқ! Қайт!— деб шовқин соларди.

Бўронбекдан икки қадам нарироқда турган милиционер, афтидан, бўлисга ёрдамлашишни ҳам, жим тура беришни ҳам билмай, ҳанг-манг эди...

— Ҳа, ҳа, ўзи нима гап?!— Мавлон ака отининг жиловидан тортиб, агардан сакраб тушди-да, бир тўда болалар ўртасида Султон билан Эътибор опага дағдаға қилаётган Бўронбекка яқин борди.

— Қоч, ҳаромзода!— деб Султонга таҳдид қиларди Бўронбек, наганининг ғилофини ўнг қўли билан ушлаганча.— Қоч, бўлмаса кўкрагингдан отиб ташлайман, итвачча!

Бўронбекнинг охирги сўзларини эшитган Мавлон аканинг ранги оқариб, вужудида қалтироқ турди ва у, бўлиснинг Султоннинг ёқасига ёпишган чап қўлини қандай қилиб қайириб қўйганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Бу нима зўрлик, бек?— Мавлон ака ғазабдан титраб сўради.— Номус эмасми, ёш болани ҳақорат қилиш? Шумиди сиздан кутганимиз, бўлис?

Бўронбек Мавлоннинг темирдек панжасида эзилган билагини силаб, инграр экан:

— Единг қўлни, падлаънат! Ишингни прокурорга бераман!— деб таҳдид қилди.

— Қўлингиздан келганини қиласиз, бек, аммо унутмангки, бузоқнинг югургани сомонхонагача...

— Ким бузоқ?— Бўронбек ғазабдан титради.— Менми?!

— Ёш бола бўлманг, бўлис,— Мавлон ака энди ўзини босиб олиб гапирди.— Нима хизмат билан келдингиз, айтинг!

— Шоли яширгансан, обис қиламан.— Бўлис ҳайкалдек қотиб турган милиционерга буюрди:— Қўрага кир!

— Тўхтанг!— Мавлон ака милиционернинг йўлини тўсди.— Бек! Мен развосканинг¹ шолисини топшириб бўлдим. Ишчи оғайниларимизга ёрдамга ҳам тўрт қоп шоли бердим. Қолгани — бола-чақамга егулик. Жамоа текшириб кўрган. Ботиралидан сўранг!

Гапга Султон аралашди:

— Ботирали акам уруғликни ғамлаб қўйганимиз учун раҳмат дедилар.

— Учир товушингни, тирмизак!— Бўронбек яна қайнаб кетди.— Ким катта. Жамоами, бўлисми?

— Бўлис катта,— Султон пинагини бузмай жавоб берди:— Аммо жамоамиз адолатлироқ.

— Хў, нодон!— Бўронбек яна нима ҳам демоқчи бўлганда, Мавлон ака жанжал чиқмаслиги учун бўш кела қолди:

— Қани, текширсангиз текшириб кўринг, бек...

Бўронбек наганини ғилофга солди-да, милиционерни ёнига олиб, Мавлон аканинг уйини, отхона, молхонасини, омборхонасини остин-устин қилиб тинтиб чиқди. Боқувдаги семиз қўшқўкиз, оғилда пишиллаб ем чайнаётган говмиш, сигир, омборхонадаги уруғлик шоли-ю, оқланган гуруч ва шай қилиб қўйилган от-арава, асбоб-ускунлари... Буларнинг ҳаммасини кўрганда: «Ҳи, хумпар,— деди ич-ичидан куйиб Бўронбек.— Жамоани ҳадеб мақтаб кўкка кўтаришинг бежиз эмас экан. Шошмай тур, сени ҳали шундай ўйнатайки!..»

— Мавлон ака,— деди Бўронбек, қўрани тинтиб чиққанидан кейин.— Ўзингизга маълумки, биз ҳуррият, тенглик замонида яшаётирмиз. Бунинг маъноси шуки, ҳамма тенг бўлиши керак. Деҳқонлар ҳам бир хил яшаши лозим. Бироқ амалда шундай бўлиб чиқмаётир. Мен волость ижроқўмининг раиси бўлганим учун, албатта, меҳнаткашлар менга арз қилишади. Чунончи, камбағалларнинг бир аризасида сизнинг бойиб кетганингиз ай-

¹ Разверстка.

тилган. Мана, келиб текширишга мажбур бўлдим. Хақиқатан уларнинг арзи ўринли бўлиб чиқди. Шу сабабдан мен сизнинг шолингизни олиб, уларга бўлиб беришга мажбурман... Ахир, тенглик замони эмасми?!

Мавлон ака Бўронбекнинг сўзларига эътибор билан қулоқ солиб турди. Унинг зийрак ақли, сезгир юраги юзаки қараганда тўғри бўлиб туюлган бу сўзларнинг тагида эгри фикр, ёмон мақсад борлигини фаҳмлади.

— Дуруст,— деди Мавлон ака, ёнида кўзлари жавдираб турган Султоннинг елкасига ўнг қўлини қўйиб.— Дуруст... Лекин сиз айтган ўша камбағалларнинг ерсуви борми?

— Бор. Биз берганмиз...

— Хўп, уларнинг ерсуви бўлса, нега дон-дуни йўқ?

Бўронбек Мавлон акани масалага бунчалик тушунадди, деб ўйламаган эди, хийла эсанкираб қолди. Бироқ, эски туллаклигига бориб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Уларнинг ерлари ёмон, ҳосили кам...

— Менинг ерим ҳам шунақа ёмон, ҳосили кам ер эди.— Мавлон ака ер ҳақидаги ўз фалсафасини баён қила бошлади:— Ер бамисоли соғин сигир, емишига қараб сут беради. Масалан, Утапнинг ери...

— Бас!— Бўронбек бақриб берди.— Мен сизникига ернинг таърифини эшитгани келганим йўқ. Қани,— у милиционерга қаради,— шолини аравага орт!

— Бермайман!— Мавлон ака милиционернинг йўлини тўсди.

— Қурол ишлатамиз!— Бўронбекнинг оғзидан тупуги сочилиб кетди.— Қаршилиқ кўрсатилса, отамиз!

Султон ўзини бўлисга отди.

— Отиб бўпсан, беквачча!

— Қайт!— Мавлон ака ўғлининг қўлидан тортди.— Майли, олиб кетсин. Жамоага, халққа арз қиламиз, ўғлим. Ботирали шолимизни қайтариб беради!

Бўронбек тўппончасини яланғочлаб, ота-болага ўқталиб турди. Милиционер терлаб-пишиб саккиз қоп уруглик шолини Мавлон аканинг аравасига ортди.

Оқ юзи саргайиб, кўзларига ёш тўлган Мавлон ака Султонга деди:

— Отга мин, ўғлим, шолини элтиб бер.— Кейин маъюс қўшиб қўйди:— Бек аканг муродига етди...

Султон отга минди. Милиционер аравага чиқиб, қоп-

ларнинг устига ўтириб олди. Бўронбек ингичка бел қарабайирига минди.

Шоли ортилган арава, кўчани чангитиб кетган от кетидан ғижирлаб силжиди.

Аммо Мавлон аканинг кўнгли тинчимади, уни аллақандай шубҳалар тимдалай бошлади. Аммо ўйлаб ўйига етолмади.

Мавлон ака атрофини ўраб олган: хотини Эътиборхонга, қизи Саломатга ва бошқа болаларига ёш тўла кўзлари билан термилди-да, Саломатнинг бошини силар экан:

— Хафа бўлманглар,— деди.— Ҳақ жойига қарор топади.— Кейин қўшиб қўйди.— Мен ҳар қалай бораёй. Ётиб қолгандан, отиб қолган яхши. Сизлар далага замбилғалтакда гўнг ташинглар.

Мавлон ака дала йўлидан бир оз юргандан кейин тўқай ёқалаб кетган сўқмоққа тушиб олди. Шу яккаоёқ йўлдан бораётиб ҳам яна бўлисининг зўравонлигини ўйлаб кетди. «Ёпирай,— деди ўзига-ўзи Мавлон ака,— наҳотки марказдагилар бунақа ишларга индашмаса? Иш бу хилда кетаверса, бўлис халқни Шўродан безитиб юборади-ку... Ботиралига бор гапни тўкиб соламан!»

Сўқмоқ Абдурахмонбой қўрасининг девори ёнидан ўтиб, катта йўлга бориб уланарди. Мавлон ака шу ерга етганда, дарвозаси олдида оқ бўйрада ингичка оёқларини куз офтобига товлаб ўтирган бойга дуч келиб қолди. Бой кўзларига тушиб турган кун нурини қафти билан пана қилиб, шу томонга келаётган одамга тикилди.

— Ия, Мавлонбоймисиз,— Абдурахмонбой йўловчини таниб, у яқинлашиши билан қўл узатди.— Қалай, соғ-саломатмисиз, мол-жон омонми?

— Шукур.— Мавлон ака бойга қўл учини бериб кўришди.

— Йўл бўлсин? Тағин Жамоагами?

— Ҳа, шу ёқда ишим бор,— Мавлон ака истар-истамас жавоб берди.

— Бу ишингиз менга ёқмайди, Мавлонбой. Ҳадеб Жамоага қатнайверманг. Сиз билан биз — деҳқонмиз. Ишимиз ер билан. Шўро оёқ ялангларники. Қани ўтиринг, отамлашамиз.

— Қуллуқ, бой ота, ҳар нарса ўз мавриди билан...

Бой ёнида турган чилимини қўлига олиб сархонасидаги тамакини эзғилай бошлади.

— Шўро давлати бор-будимни тортиб олди. Сизга шикаст етмадим, Мавлонбой?

— Жамоадан хурсандмиз.—Мавлон ака ўйчан кўзларини ердан олмай гапирди.— Бироқ бўлис халққа озор етказаётибди. Бугун менинг ҳам уруғлик шолимни зўрлик билан олиб кетди...

— Ҳе, аттанг, аттанг, Мавлонбой! Бўронбек ҳам болашавойларга сотилиб кетди. Таг-туғлик эди. Ҳе, аттанг... Жамоанинг сўзидан чиқмай қўйди бек...

— Бой ота, бек бошқа-ю, Жамоа бошқа. Бек ҳали ҳам бизга ўхшаганларга золим. Ҳай, мен борай, ишим зарур.

— Ҳе, афсус, афсус... Янглишибсиз, Мавлонбой, янглишибсиз... Оқни қорадан фарқ қилмоқ керак... Мен бекдан қўлимни ювиб, қўлтиғимга урганман!

Мавлон ака бойнинг сўзларига ортиқ қулоқ солмай, катта йўл томонга жадал юриб кетди

* * *

...Орадан бирор соат ўтар-ўтмас Ботирали шу гузарда, Қумқишлоқ Шўроси қаторидаги волость ижроия комитети биносига, Бўронбек Арслонбеков кабинетига кириб келди. Бўлис ўтирган ўрнидан туриб, уни тавозе билан кутиб олди-да, қўл бериб кўришиб, қизил бахмал ёпилган узун стол атрофидаги стуллардан бирига ишора қилди.

— Марҳамат, марҳамат, ўртоқ Исмоилов...— Ботирали ўтириши билан Бўронбек сўзлай кетди:—Кеча ажойиб иш бўлдими, ўртоқ Исмоилов, Абдурахмонбойнинг шолисини зап топдик-да! Халқимиз ҳам фаол... Тунда ўзингиз шоҳид бўлдингиз-ку, бири — бир қоп, бири — икки қопдан орқалашиб юз йигирма қоп шоли келтиришди-я, азаматлар! Тошкентга етти юз йигирма пуд галла жўнатдик-а! Қойил! Ишчилар синфи, жамики йўқсиллар биздан хурсанд бўлади, ўртоқ Исмоилов! Бизнинг инқилобга, Шўро давлатига муҳаббатимиз чексиз!.. Айниқса, халқимиз... олтин, ҳа, олтиннинг ўзгинаси!

— Тўғри айтасиз,— Ботирали Бўронбекнинг сўзларини қувватлади.— Қумқишлоқ меҳнаткаш деҳқонлари ҳақиқатан ҳам Жамоа атрофига уюшиб, яхши ишлаётибди. Аммо, ҳали ҳам бойларнинг камбағалларга зулми тугал битган эмас, фаол батракларни пичоқлаб кетиш, ҳатто болта билан чопиб ташлаш ҳодисалари ҳам содир бўлаётибди...

Сиз билан биз ана шундай кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдин олишимиз керак!

— Кураш қурбонсиз бўлмайди, ўртоқ Исмоилов. Аммо, мен сизга айтсам, ўз ишингизни дўндириб юра беринг, майда-чуйда нарсаларга аралашманг!..

— Ўртоқ Арслонбеков, сиз билан биз фирқа аъзоларимиз. Иккаламиз ҳам бир ячейка ҳисобида турибмиз. Шунинг учун ҳам, қишлоқда содир бўлаётган ишларга аралашмай иложим йўқ. Аралашаман. Чунончи, ўртақолларга муносабат масаласи...

— Ҳа, ҳа, бу — муҳим масала.— Бўронбек Ботиралининг нима демоқчи бўлаётганини фаҳмлаб, қизгин гапира кетди:— Биз ўрта деҳқонларнинг бойиб кетишига йўл қўймаслигимиз, шу муносабат билан камбағаллар ўртасида ёйилаётган норозилик кайфиятига хотима беришимиз лозим...

— Гапни чалғитаётибсиз,— Ботирали қизишиб гапирди.— Чунончи, нима учун Мавлон акашикига бостириб бордингиз?

— Сиз ким?— Бўронбек овозини яна ҳам кўтарди.— Сиз менга бўйсунасиз. Бинобарин, сизнинг мени сўроқ қилишга ҳаққингиз йўқ!

— Ҳаққим бор!— Ботирали ўтирган ўрнидан туриб кетди.— Мен Қумқишлоқ Шўросининг раисиман, ўртоқ Арслонбеков! Сизнинг эмас, сиздан каттанинг ҳам мени оёқ ости қилишига йўл қўймаман!

— Мақсадингиз нима?— Бўронбек ўшқириб сўради.

— Мақсадим — сизнинг мақсадингизни билиш.— Ботирали саволларни бирин-кетин ёғдириди:— Нима учун ўрта деҳқон Мавлоннинг уйида тинув ўтказдингиз? Нима учун унинг уруғлик шолисини тортиб олдингиз? Нима учун милиция бошлиги Ороловга айтмасдан, унинг милиционерини ўзбошимчалик билан олиб кетдингиз? Нима учун ҳимоясиз кишиларга қурол билан таҳдид қилдингиз?

— Мен бу ўринсиз саволларга жавоб бермайман. Мени Туркистон жумҳуриятининг Шўро ҳукумати волостга раҳбар қилиб қўйган. Мен бу ерга яқка-ю ягона хўжайинман.— Арслонбеков оғзидан кўпик сочиб гапирди.— Мен камбағалпарварман. Қишлоқларимда янги бойларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаман. Ҳа, шуни билиб қўйинг, ўртоқ Исмоилов!

— Яхши, билиб қўяман.— Ботирали эшик томонга икки қадам ташлади.— Хайр, ўртоқ Арслонбеков, аммо сиздан

илтимос шуки, Мавлон аканинг шолисини қайтариб беринг. Агар шундай қилмасангиз, фирқа масалангизни ячейкага қўяман.

— Ҳаққингиз йўқ!

— Такрор айтаманки, ҳаққим бор. Марказқўмга ҳам хабар бераман, мажлис ҳам чақиртираман. Фирқа мажлисига келишга мажбурсиз!

Ишнинг чапасига кетаётганини сезган Бўронбек «муро-сайи мадора» йўлига ўтди.

— Оббо сизей,— деди у, ўтирган еридан туриб бориб Ботирали билан қўл беришиб хайрлашар экан.— Бир сўзлик экансиз. Бу — яхши. Раҳбар шундай бўлиши керак. Майли, сизнинг ҳурматингиз, Мавлон акага айтинг, келсин, шолисини қайтариб бераман. Аммо ўрта деҳқонлар масаласида менинг тутган йўлим — тўғри йўл. Буни турмуш ўзи исбот қилади. Мана кўрарсиз!

— Сизнинг йўлингиз — Ленин йўлига зид,— Ботирали бўш келмади.— Биз ўрта деҳқонларнинг Шўро ҳокимиятига муҳаббатини оширишимиз, уларни ширкатга тортишимиз, умуман, деҳқонлар билан ишчилар синфининг алоқасини мустаҳкамлашимиз керак! Ленин бизга шундай деб таълим беради.

— Мен нима дедим?—Бўронбек мийиғида истеҳзоли кулди.—Мен ҳам шунга айтаётирман-да!..

* * *

...Тушга яқин Мавлон ака ўз арава-сига ортилган шоли қоплари устида ёнбошлаб хаёлга толиб ётар, Султон от устида хиргойи қилиб борарди:

Яшасин ишчи-деҳқонлар жаҳон ичра!
Бўлмасин золимлар бизнинг замон ичра!
Бузамиз эски турмушни, хурофотни, бидъатни,
Тузамиз янги турмушни замон ичра.
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.
Яшасин ишчи-деҳқонлар!..

Арава Абдурахмонбойнинг қўраси ёнидан ўтиб борар экан, ингичка оёқларини ҳали ҳам офтобга солиб ўтирган бой аравада чалқанча ётган Мавлон акага қараб бақирди:

— Қойил, Мавлонбой! Ишни дўндирибсиз-ку! Омадингиз келган-да, биродар. Шолиники қайтариб олибсиз,

қандингизни урини! Қани, тўхтаг энди, бир нафас отам-
лашайлик!

Мавлон ака индамай отга қамчи босди.

Султон дўриллаган товуши билан далани янгротиб
бойги хиргойисини энди авжига кўтарди:

Биз ўқиб бу кун чиқарсак саводимиз,
Етишар ўзликдан ҳар бир муродимиз.
Битирамиз сўнг дунёдан асоратни, кулфатни,
Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра!

Олтинчи боб

Ибодилла акаси ўқиб турган «Ватан» мактабига ярим
кечада етиб келди. У бир қаватли узун бино олдида от-
дан тушди-да, от юганидан етаклаганча дарвозага яқин
бориб уни итарди.

Дарвоза очилмади. Ибодилла унинг ҳалқасини уриб
тақиллата бошлади. Ичкаридан жавоб бўлмади. Олис йўл
юриб ҳориган от хийла очиққан бўлса керак, юганини
тортиб, бўйинини эгиб, ердаги сарғиш ўтга интилаверди.
Ибодилла эгар қошига чандиб қўйилган тизгинни бўша-
тиб, отни бино олдидаги қатор арғувон дарахтларнинг
бирига боғлаб қўйди. Жонивор ердаги ўтни курт-курт
чайнай бошлади.

Ибодилла дарвоза ҳалқасини шарақлатиб қоқди.

Жавоб йўқ.

Кўкдаги булутлар тобора қуюқлашиб, ҳаво совиб бор-
моқда. Йўлда бир-икки томчилаган ёмғир бу ерга келган-
да тузуккина ёға бошлади. Ибодиллага тунука томда биров
ноғора чалаётганга ўхшаб туюлди. Йигитнинг бадани
увушди. У савсар телпагини бошига бостириброқ кийиб
олди-да, беқасам тўни билан бағрини ўради. Дарвоза
ҳалқасини босиб-босиб яна қоқди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин мактаб ҳов-
лисидан аллакимнинг жаҳл билан:

— Ким?—дегани эшитилди.

— Мен. Очинг!

— Сиз кимсиз?

— Зиёдилла Абдураҳмон ўғлининг укаси Ибодилла-
ман. Қумқишлоқдан отлиқ келдим...

Занжир шиқ этиб тушиб, дарвозанинг бир тавақаси очилди. Қоронғида Ибодилланинг кўз олдида озгингина новча йигит пайдо бўлди:

— Хизмат?

Ибодилла ўзини бошидан-оёқ кўздан кечираётган йигитга қўл узатди:

— Ассалому алайкум...—Кейин қўшиб қўйди:—Афандим... Менга Зиёдилла Абдурахмон ўғли керак.

— Зиёдилла афанди йўқ.—Йигит кителининг тугмаларини қадар экан, шошмасдан гапирди.—У киши ҳозир бу ерда эмас. Изчилар Олтинтепага машққа чиқиб кетишган... Мен навбатчи бўлиб қолдим. Мени Комил афанди дейдилар.

— Изчилар ким?

Комил кулиб, Ибодилланинг елкасига қоқди:

— Омон бўлинг... Чиндан ҳам қишлоқи экансиз, бойвачча. Қани, юринг, ётоққа кирамиз, Зиёдилла афанди келгунча унинг ўрнида ёта турасиз.

Ибодилла отини етаклади, Комил уни ётоққа бошлади. Улар мактаб биносига кўндаланг тушган бир қаватли ётоқ эшигига яқинлашганларида, тепасида фонарь ёниб турган устун тагида тўхтадилар. Комил шу ётоқхона қаторидаги бостирмага ишора қилди:

— Отхона.

Ибодилла қора йўрғани етаклаб отхонага кетди.

— Юринг, бойвачча,—деди Комил, Ибодилла отини боғлаб чиқиши билан.

Улар ётоқхонага киришди. Узун баракка икки қатор қилиб темир каравотлар тизилган; бу каравотларга кул ранг одеяллар ёпилган бўлиб, биттадан сарғиш ёстиқ қўйилган. Ҳар бир каравот бошида биттадан тумбочка, оёқ томонида биттадан тахта курси. Барак шипининг ўртароғига осиглиқ тунука қалпоқли қирқинчи лампа хира нур сочиб турибди. Ётоқхона хийла совуқ. Тахта пол ўрнига тўрт бурчак «му-сулмон гишт» терилган.

Ибодилла мактаб ўқувчилари ётоқхонасидан кўра казармага кўпроқ ўхшаб кетадиган баракни бир бошдан кўздан кечирди.

— Мана бу Зиёдилла афандининг ўрни,—Комил юқорроқдаги бир каравотни кўрсатди.—Ёнидаги меники. Қани ўтиринг, бойвачча!

Ибодилла акасининг ўрнига, Комил ўз ўрнига — юзмаюз ўтиришди. Комил митти кўзларини меҳмонга қадади:

— Акангизнинг олдига қандай хизмат билан келдингиз, бойвачча?

Комилнинг тунда ётоққа киритгани ва ҳол-аҳвол сўраб меҳрибончилик қилаётганидан кўнгли эриган Ибодилла, унинг саволини эшитиш билан шу бугун кечқурун қишлоқда ўз уйида юз берган кўнгилсиз ҳодисаларни эсладида, хўрлиги келиб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

— Ана холос!—Комил ясама кулди.—Қўйинг-е, ким айтади сизни йиғит деб!

— Жамоадан большевиклар келиб, бор шолимизни тортиб олиб кетишди,—деди бойвачча, тўнининг барига кўз ёшларини артаркан.

— Ҳе, аттанг... Чакки бўпти.—Комил афсусланиб лабини тишлади.—Ҳайтовур, дадангизга бошқа озор етмадимми?

— Йўқ... Фақат кичик ойим бир батрагимиз билан топишиб кетди...

— Ҳе, таги паст мочағар!..—Комил сўкиниб ўрнидан туриб кетди.—Жазолаш керак муттаҳамларни!

Бир оздан кейин ўзини сал босиб, Ибодилланинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Изчилар кимлигини билмайман денг?—деб сўради Комил, гапни ўзи севган мавзуга буриб.—«Ватан» мактабидаги етук ўғлонлар изчи деб ном қозонганлар. Чунончи, Зиёдилла афанди билан мен — изчилармиз, яъни биз Изчилар уюшмасининг аъзоларимиз. Биз турк ватани хизматига бел боғлаган ўғлонлармиз. Бизлар темирдек мустаҳкам бўлиб тобланмоғимиз, ислом душманларини енгмоққа қодир бўлмоғимиз лозим. Бизнинг йўлимиз, изимиз шу. Шу оддий ҳақиқатни англадиларми, афандим?

Комил афандининг сўзларини эшитиб ўтирган маъюс Ибодилла, бу сўзларнинг маъносига тушунса-тушунмаса, кўнглига аллақандай ваҳима тўлиб:

— Англадим,—деб қўя қолди.

— Буни англаган бўлсангиз, афандим, изчилар букун Олтинтепада ўтказётган машқнинг маъносини ҳам англамоғингиз жоиздир. Бу машққа Талъат афандининг ўзлари шахсан саркардалик қилмоқдалар...

— Талъат афанди...—Ибодилла соддадиллик билан сўради:—У жаноб қайси мамлакатдан келганлар?

— Қишлоқсиз, афандим, қишлоқсиз.—Комил Ибодиллага гинахонлик қилди.—Шуни ҳам билмайсиз. Акангиз айтмаган эканлар-да... Ҳа, дарвоқе Зиёдилла афанди

мактабда ҳам писмиқлиги билан донг чиқарганлар. Бунинг учун муҳтарам муаллимимиз Саид афанди у кишини бир навбат кўкка кўтариб мақтадилар ҳам. Ҳе, аттанг, аттанг, маърифатдан кўп четда қолибсиз, афандим...

Комил афанди, ялтираб турган этигини бир-бири устига қўйиб, галифе шимининг чўнтақларига қўлларини солиб ўтирганча, Ибодиллани «маърифатга ошно» қила бошлади.

— Афанди, демак, турк шеvasида муаллим демакдир.— Комил афанди гўё ўзи Туркия фуқароси бўлганидек фахрланиб сўзлай бошлади.—Талъат афанди муаллимимиз бўлсалар ҳам, аслида човуш унвони у жанобнинг турк офицери эканлигидан далолат беради. Талъат афандининг адаши — Талъат пошшо Туркия давлатининг даҳрия вазири вазифасида шаън-шавкат билан хизмат қилиб келганлар. Бинобарин, Талъат пошшо ёш турк авлодининг раҳнамоси бўлиб, «Иттиҳоди тараққий» фирқаси марказий қўмитасининг раиси вазифасини адо этиб келганлар. Бизнинг Талъат афандимиз у жанобнинг мухлисидирлар. Эҳ-ҳе, устозимиз Талъат афанди жанобларининг ақл-идроки, изчил хатти-ҳаракати, мурод йўлидаги жонфидалиги қани энди бошқаларда ҳам бўлса! У ҳолда бизнинг майдони муҳорибада ғалаба қозонишимизга шак-шубҳа қолмасди! Англадиларми, бойвачча?

— Англадим, англадим...—Ибодилла йўл чарчоғи билан мудраб ўтирган ерида чўчиб тушиб, Комилдан ботинар-ботинмас сўради:—Нега энди Талъат афанди жаноблари Туркияни ташлаб, Тошкентда юрибдилар?

— Ана холос, ана холос,—Комил афанди энди гинахонликни яна ҳам ошириб юборди.—Ғирт саводсиз экансиз, бойвачча! Абдурахмонбойдек мулкдорнинг фарзандига бундай омилик — номус. Наҳотки тарихдан беҳабар бўлсангиз. Ҳе, афсус, афсус... Қулоқ солинг бўлмасал..

Комил афанди чўнтагидан сигарета олиб, мундштукка тиқиб тутатди-да, тарихни ўзи билганча ҳикоя қила бошлади.

— Жаҳон муҳорибаси тугагач, яъни бундан икки йил муқаддам,—деди у сигаретанинг кулини бармоғи билан чертиб туширар экан,—Туркия давлатининг бошига катта мусибат тушди, яъни Туркия Ғарб мамлакатларидан иборат Антанта жаҳонгирларига таслим бўлди. Ана шунда Антанта Туркия ҳукуматини ўзгартирди. Шонли жанроллардан Анвар пошшо, Талъат пошшо, Жамол пошшо ҳаз-

ратларининг ҳукуматини кофирлар бекор қилдилар. Истеъдодли жанролларнинг «буюк пантурон ва панурфон давлати» тузиш йўлидаги хатти-ҳаракатлари барбод бўлди. Бу жанобларнинг алмон¹ давлати билан тузган темир иттифоқи букиб ташланди. Аммо, шуни билингки, Ибодилла афанди, мусулмон туркларини бирлаштириш ғояси абадий сўнмагувчи оташдир. Биз, изчилар ҳам, ана шу улуг ва муқаддас ғоя йўлида жон фидо қилишга тайёрмиз. Бу ишда бизга Анвар пошшо жанобларининг истеъдодли шоғирди Талъат афанди раҳнамодилар...

Комил афанди ўз устозини таърифлаш билан машғул экан, гоҳ кўзи юмилиб мудраб, гоҳ зўр билан кўзини очиб, унинг ҳикоясига қулоқ солиб ўтирган Ибодиллага уйқу ниҳоят ғалаба қилди-да боши шилқ этиб кўкрагига тушди. Бойвачча чигиртканинг товушига ўхшаш ингичка хуррак тарта бошлади.

— Омон бўлинг, бойвачча,—деди Комил, уни кара-вотга чўзилтирар экан.—Ватаннинг куни сиз кабиларга қолса, мусулмонларнинг иттифоқ бўлиши ўрнига тўзиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳе, аттанг, ҳе, афсус...

* * *

Ибодиллани эрталаб духовой оркестр садоси уйғотиб юборди. У кўзларини ишқаб, ётган ўрнидан турди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади: барак кечагидек бўш, ёнида Комил афанди ҳам йўқ. У ўрнидан туриб қайишиб керишар экан, боши худди кеча кўп ичиб қўйган одамнинг бошидек қаттиқ оғриб, ҳатто тунда Комил билан бўлган суҳбатни ҳам батафсил хотирлай олмади. Фақат: «Буюк Туркия», «Буюк панурфон давлати», «жанрол Талъат афанди», «Анвар пошшо», «лашқари ислом» деган айрим ибораларни эслади, холос.

Ибодилла ҳовли томонга қулоқ солди. Духовой оркестр аллақандай марш чалаётибди. Оркестр садосидан баракнинг юпқа деворлари ларзада. Айниқса, барабан дўпири марш ичида қўпол янграмоқда. Ибодилла бу маршни илгари эшитмаган. Бу, ҳар ҳолда, ўзимизнинг ўзбекча куйларга унча ўхшамайди: одамнинг юрагига қўрқув, даҳшат тўлдирувчи музика. «Уруш оҳанги бўлса керак,—деб ўйлади Ибодилла.—Талъат пошшо... Жанрол Талъат афанди...»

¹ Алмон — герман демакдир.

Ибодилла ҳовлига чиқди-да, мактаб биноси олдида саф чекиб марш чалаётган духовой оркестрни, оркестр олдида бошқалардан ажралиб турган кул ранг қорақўл «шерози» қалпоқли, ўрта бўйли, қалин қора қош, қўй кўзли, тиф чуқур из солган япалоқ бурунли кишини кўрди. У ўзидан орқароқда турган, уникидан бошқа рангда «арабий» қорақўл қалпоқ — папах кийган туркларга алланималарни гапирарди. Уларнинг ўртасида ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасида бир ўзбек ҳам турарди.

Бир хил форма — худди Комил афандининг китель-шим ва этиги каби кийим кийган икки юзга яқин талаба кенг саҳнда машқ қилаётибди. Ёшроқ бир ўзбек йигит сафларнинг ўнг томонида қадам ташлаб, жарангдор товуши билан турк тилида кескин-кескин команда бераётибди:

— Соқ, сўл! Соқ, сўл!..

Ибодилла шу командирга тикилиб қараб, кечаги Комил афанди эканини таниди.

— Соқ, сўл, соқ! Соқ, сўл, соқ!

Ибодилла тантанали марш манзарасини бир неча дақиқа кузатиб турди ва сафдагиларга тикилиб қараб, акасини таниб олишга ҳаракат қилди, аммо талабалар бир хил форма кийгани учун эллик-олтмиш қадим наридаги йигитлар орасидан Зиёдиллани таниёлмади. У машқ қилаётганларга яқин бормоқчи бўлди-ю, лекин катта папахлик одамнинг важоҳатидан чўчиди. «Талъат афанди шу бўлса керак» — Ибодилла ҳаво ранг коверкот китель-шим кийган, этигининг товонларидаги сарғиш нағал-мамузаси ярқираб турган «човуш»ни яна бошдан-оёқ кўздан кечирар экан, ўзича мулоҳаза қилди: «Ёнидагилар кимлар бўлди? Бири Саид афандидир. Бошқалар-чи? Анави қизғиш пальтолик ўзбекчи?...»

Талабалар ҳовли этагига борганда, Комил афандининг командаси билан айланиб, яна шу томонга келаётиб, Ибодилланинг олдидан ўтдилар. У учинчи қаторда, чеккада шахдам қадам ташлаб келаётган акасини таниб қолди ва унинг яқинига югуриб бориб:

— Ака, зарур иш билан келдим,— деди.

Зиёдилла укасини танимагандек, унинг сўзларига парво ҳам қилмай қаторда кетаверди. Аммо командир Комил афанди Ибодилланинг йўлини тўсиб, жеркиб берди:

— Қайтинг, бойвачча! Интизомга бўйсунинг!

Ибодилла ноилож орқага қайтиб, отидан хабар олиш

учун отхона томонга бурилди. Бироқ отхона эшигида ҳам Комил каби кийинган пакана йигит унга йўл бермади:

— Мумкинмас, қайтинг!

— Ахир, отим шу ерда...

— Саид афандидан ижозат олиб келинг. Акс ҳолда киритмайман!

— Анови қора йўрға меники,—Ибодилла тунда отхонада пайдо бўлиб қолган отлар қаторида ем чайнаб турган отини қўли билан кўрсатди.—Кечадан бери емсиз қолди...

— Отхонадаги ҳамма отларга ем берилди.—Пакана йигит парвосизгина гапирди.—Боринг, Саид афандидан ижозат олиб келинг!

Ибодилла бўшашибгина сўради:

— У жанобларини қаердан топаман?

— Саид афанди, ҳў ана, Талъат афанди билан сўзлашмоқдалар...

Ибодилла пакана йигит қўли билан ишора қилган тарафга қаради: Талъат афанди ўнг ёнидаги қотмадан келган, «арабий» қоракўл папахлик, турк офицери формасидаги киши билан гаплашиб турарди. Ибодилла шу киши Саид афанди бўлса керак деб ўйлади ва унинг олдига бориб, ўзини отхонага киритмаган пакана йигит устидан шикоят қилишга жазм этган бўлса ҳам, кейин бу фикридан қайтди, Талъат афанди ҳақида Комилдан эшитганлари ва машқ вақтида алланарсадан норози бўлиб, бирор марта ҳам қовоғи очилмаган турк офицерининг салобати Ибодилланинг вужудига титроқ солди. Шу сабабдан ҳам бойвачча акасининг машқдан бўшашини кутишга қарор берди. Саид афанди ва унинг ёнидаги турклар Ибодиллага бир-икки қараб қўйишди, ҳатто Талъат афандининг ўзи ҳам «Ватан» мактаби ҳовлисида пайдо бўлган бегонага шубҳали назар ташлаб, Саид афандининг қулогига алланимани шивирлади.

Мактаб ҳовлисидаги тантанали юришдан кейин Комил афанди талабаларни оркестр қаршисида тўрттадан саф қилди. Уларнинг қаторлари текисланиб, команда билан қотиб турганларидан кейин, Комил афанди қўлидаги ёғоч қилични елкасига қўйганича шахдам қадам ташлаб келиб, Талъат афандидан икки қадамча нарида тўхтади ва икки бармоғини чаккасига олиб бориб, унга рапорт берди:

— Шонли Талъат афанди жаноблари! «Ватан» мактабининг изчилари ҳузурингизда саф чекиб, сиз жанобларининг фармонингизга мунтазирдирлар!

Талъат афанди оқ қўлқоп-алжаклик ўнг қўлини «шери-зи» папахига яқин олиб бориб:

— «Олтин гвардия», соғ ўл!—деб хитоб қилди.

Изчилар «саркарда»ни барала табрикладилар.

— Талъат афанди жанобларига шон-шарафлар ўлсин!
Духовой оркестр Талъат афанди шарафига табрик мар-ши чалди.

Шу вақт Саид афанди қўл кўтарди-да, ёнида турган қизғиш пальтолик ўзбекнинг қулоғига нимадир деб, кейин изчиларга мурожаат қилди:

— Афандилар! Бу сабоҳ «Ватан» мактабимиза шаҳар маориф мудирини Салимхон Тиллахон жаноблари ташарриф этдилар. Биз, афандилар, Салимхон Тиллахон жанобларига ташаккурлар этармиз...

Изчилар Салимхон Тиллахонни ҳам табрикладилар.

— Салимхон Тиллахон жанобларига шон-шарафлар ўлсин!

Ибодилла қизғиш пальтолик кишининг ўз шарафига чалинган музика садолари остида бир неча қадам олдинга чиқиб, ўнг қўлини чўнтагидан олиб, гапира бошлаганини кўрди-ю, аммо унинг нутқининг дастлабки қисмини аниқ эшита олмади. Шу сабабдан у отхона эшиги олдидан, саф чекиб турган изчилар томонга бир неча қадам ташлаб, орқадаги қаторга яқинроқ келди-да, нотиқнинг куйиб-пишиб гапираётган сўзларига қулоқ солди.

— Дўстларим! Укаларим! Изчи афандилар!—дерди Салимхон Тиллахон овози борица қичириб.—Сизларнинг муваффақиятли таълим олмоғингиз учун барча шароит барпо этилган. Янги усул жаҳид мактабининг ана шу гўзал биноси сизнинг ихтиёрингизда. Дарсхоналарингизни, ётоғингизни, либосингизни, мана бу ажиб дарахтзор боғингизни кўрган одамнинг кўзи қувонади. Шу ерда саф чеккан сиз—афандилар Тошкент ва унинг атрофидаги аслзодаларнинг фарзандларисиз. Чехраларингиздан нур томиб турибди, дўстларим!

Салимхон Тиллахон азбаройи чираниб гапирганидан нафаси бўғзига тиқилиб бир-икки йўталди-да, орқасида турган туркларга мағрур бир назар билан қараб қўйиб, сўзини давом эттирди:

— Айниқса, шу ҳақиқатни ифтихор билан қайд қилмоқ керакки, афандилар, сизларга турк офицери Талъат афанди жаноблари ва Саид афанди жаноблари янглиғ мумтоз муаллимлар таълим бермоқдалар. Бу афандиларнинг замона

зайли билан Туркистон тупроғига келиб қолишлари ва биз оми ўзбекларга улуғ устозларга муносиб сабоқ беришлари — биз ва сизлар учун, афандилар, буюк шарафдир. Ана шу устозларингизга муносиб бўлингиз. Интизомга ҳаммиша рия қилингиз. Турк оғаларимиз қўлидаги, кофирлар ўқидан тилка-пора бўлган ва лекин мангу ҳилпираб турувчи муқаддас ватан байроғини баланд кўтариб борингиз, афандилар. Ура!

Изчилар баравар ҳайқирдилар. Ура садолари мактаб саҳнини ларзага келтирди. Духовой оркестр «Олтин ёшлар» гимнини чалди. Изчилар Саид афанди томонидан ёзилган ва Комил афанди турк тилидан ўзбек тилига таржима қилган миллий гимни янгради:

Бизники бу замон,
бу жаҳон,
Қонли жанг, зўр кураш —
бизга имтиҳон.

Биз қадам ташласак
титрагай замин,
Инглиз яшнатур
ислом оламин.

Интиқом, интиқом,
ўтли интиқом!

Бу ҳаёт, коинот
бизники тамом!

Гимн айтиб бўлиниши билан Саид афанди команда берди.

— Афандилар, дарсхоная!

Ҳамма мактаб ичига кириб кетаётганда, Зиёдилла тўдадан ажраб чиқиб, Саид афандининг олдида борди. «Акам кечаси мени уйғотмабдиям,— деди Ибодилла ичида.— Мени шунчаки кўргани келган деб ўйлаган бўлса керак. Комил афанди айтмадимикин-а, акамга?» Аммо Зиёдилла Саид афандига гап уқтириб бўлганидан кейин укасининг олдида тез-тез юриб келди-да, у билан қўл бериб кўриша туриб:

— Қани, юр, холироқ ерга борамиз,— деди ва Ибодиллани мактаб дарахтзорлари ичидан пастга, Исломобод жари бўйига бошлар экан, қўшиб қўйди:— Ҳамма гапдан хабарим бор. Комил айтиб берди.

Ака-ука сой бўйидаги мирзактерақлар тагига, сарғиш ўт устига ёнма-ён ўтирдилар.

— Қани, бир бошдан сўзлаб бер-чи?

Ибодилла кеча кечқурун юз берган ҳодисани — чироқ ёқиб пайтидан тортиб Қумрининг Қамчи билан чиқиб кетишигача — оқизмай-томизмай ҳикоя қилди. У, айниқса, Ботиралининг ишламайдиганларнинг ерини қайтариб олиш ҳақидаги сўзларини, Қамчи билан Утапнинг душман эканлигини, Бўронбекнинг оёқяланларга ён босиб юрганини бирма-бир сўзлаб берди.

Зиёдилла жар тубида чулдириб оқаётган тиниқ сувдан, сув бетида рақс тушаётган сарғимтир япроқлардан кўзини олмай, укасининг сўзларини диққат билан тинглади. Ибодилла Қамчининг, бойга шама қилиб, Қумрига қараб: «Сенинг бошингга тушган бир мушт учун бу калтакесакнинг ҳароммағиз тўлган калласини товоним тагида янчиб ташлайман!» деган сўзларини айтар экан, Зиёдилла чидолмай ўрнидан туриб кетди.

— Номардлар!—деб бақирди у қисилган мушти титраб.— Шошмай тур сенларни... Ҳе, гўлахнишинлар— Зиёдилла укасига қаради:— Тур, Ибодилла, хафа бўлма! Чорасини кўрамиз...

— Қаёққа борамиз?—Ибодилла ҳайрон бўлиб сўради.

— Борадиган еримиз бор, ука. Қани юр!

Ака-ука жар бўйлаб қайтиб мактаб томонга келаётганида, дарахтзорнинг чеккароқ еридан бир боланинг додлаган овози эшитилди. Улар ўша томонга юрдилар. Ибодилла Комил афандининг озғингина қорача бир болани дарахтга белидан қайиш билан боғлаб, яланғоч орқасига таёқ билан ураётганини, Саид афандининг шу ерда бу манзарани томоша қилиб турганини кўриб ҳайрон бўлди.

— Ака, Комил афанди у бечорани нега ураётибди?—деб сўради Ибодилла.

— Интизомни бузган. Ахлоқсизлик қилган.—Зиёдилла парвосизгина жавоб берди.—Ўзи ҳам Эгарчи маҳаллалик таги паст бола. Оти Тошмат. Уни асли мактабдан ҳайдаш керак!

Ака-укани кўрган Комил афанди пешанасидаги қора терни дастрўмоли билан артар экан:

— Қўлим толди,—деди Зиёдиллага.—Кўмаклашиб юборинг, афандим!..

Зиёдилла Комилнинг қўлидаги калтакни олиб, Тошматни қарсиллатиб савалай кетди.

— Войдод, суягим синди,— деб йиғларди шўрлик бола.— Дод сенларнинг дастингдан!

— Учир товушингни!— Зиёдилла болага ўшқирди-да, Саид афандидан сўради:— Неча калтакка ҳукм қилгансиз, афандим?

— Йигирма зўпая!¹ Вурун кўпак ўғлини!

Елкасидан сонигача тарам-тарам кўкариб, момата-лоқ бўлиб кетган Тошмат, жон аччиғида дарахтни маҳкам қучоқлаб, овозининг борича бақирарди:

— Дод, гўштимни единг! Дод зулмингдан, афандилар! Бўлди, бўлди дейман, этим қонаб кетди!

Комил Саид афандига қаради ва унинг совуқ кўзларидан: «Тавба қилдир баччағарни!» деган имони ўқиди-да, Зиёдилланинг қўлидаги таёқни олиб, ўзи Тошматнинг орқасига яна уч-тўрт туширгач, ундан:

— Товба қиласанми, йўқми?— деб сўради.

— Товба қилмайман!— деди Тошмат, кетма-кет тушайтган калтак зарбларидан инграб.— Майли, ур, ўлдир, товба қилмайман!

Комил Тошматни калтаклашда давом этар экан, Зиёдилла дарсда бўлган ҳодисани Ибодиллага тушунтира кетди:

— Саид афанди жаноблари Тошматни тахтага чақириб, «Большевиклар маърифат душманларидир» деган адолатли жумлани ёзишни буюрдилар. Бу муттаҳам, ёзмайман, деб туриб олди. Устоз ундан: «Сабаб, афанди?» деб сўраганларида, бу таги паст: «Большевиклар— маърифат душмани эмас, аксинча, большевиклар— маърифатнинг чинакам дўстларидир» деб ноҳақ жавоб берди. Саид афанди жаноблари ундан бу нотўғри фикрдан қайтишни, айтилган жумлани ёзишни талаб этдилар. Бу ҳароми бўлса, устозимизнинг юзларига оёқ қўйди, яъни яна қайсарлик қилиб туриб олди. Бойлар, уламолар ва жами аслзодаларни хонавайрон қилаётган, муқаддас «лашқари ислом»нинг эрк ва истиқлолият йўлидаги хатти-ҳаракатларини барбод этаётган авом большевикларни маърифат дўстлари деб атади-я бу нодон.

Содиқ шогирдининг бу сўзларини мароқланиб тинглаган Саид афанди, совуқ қўй кўзлари йилтираб:

— Гоят мутаассир ўлдим, Зиёдилла афанди!— деди.

¹ Зўпая — калтак.

— Бу нодон,— деди Зиёдилла яна, таёқни Комилнинг қўлидан олиб, қора боланинг курагига тушираркан,— Саид афанди жанобларини илгари ҳам беҳурмат қилган. Чунончи, «Ўзбек боласига шапка ярашмас!» деган жумлани ҳам ёзишдан бош тортган. Устоз у гал бу ношудни бурчакка тик турғизиб қўйиш билан кифояланиб, олижаноблик қилган эдилар.

Ибодилла бир жиҳатдан акасининг бу сўзларидан фахрланса ҳам, иккинчи бир жиҳатдан, қора қонига беланган боланинг ҳолига ачинди. Бунинг устига, афандиларнинг шафқатсизлиги, бағритошлиги унинг юмшоқ кўнглига даҳшатли ваҳима тўлдирди.

Комил калтак аламидан ҳўнг-ҳўнг йиғлаётган боладан яна сўради:

— Сўнги марта жавоб бер: товба қиласанми, йўқми?

— Товба қилмайман! — Тошмат ўз сўзида туриб олди.— Мактабдан ҳайдасанг ҳам, уриб ўлдирсанг ҳам айтганларингни ёзмайман. Менинг дадам ёлғон гапирма, деган. У ҳам большевик, Тоштрамда ишлайди. У гузардан ўтганда, маҳалладагилар ўтирган ўринларидан туриб салом беришади...

Комил Саид афандига яна қараб қўйди ва унинг «бас қил!» деган имоси билан калтаклашни тўхтатиб, арқонни ечди, йиғирма калтак азобидан беҳол бўлган бечора бола ўз қаддини кўтара олмай, ерга шилқ этиб тушди. Ибодилла югуриб келиб уни ердан кўтариб қўймоқчи бўлганда, акаси унинг ёқасидан тортиб:

— Қоч!— деб ўшқирди.— Қўлингни ҳаром қилма унга тегизиб!

Ибодилла ноилож орқага тисарилди. ▲

Саид афанди индамади, аммо ўнг қўли билан ҳач ёйди. Бу унинг «ҳайдалсин!» деган ишораси бўлиб, Комил буни тушунди ва устозига мароқ билан тикилиб:

— Маъқул!— деди.

Комил, Зиёдилла, Ибодилла Саид афандининг орқасидан мактаб томонга юрдилар.

Бечора қора бола дарахтзор ичида беҳуш қолиб кетди...

Еттинчи боб

Уқчи масжиди қаршисидаги нақшин зангори дарвозалик иморат — Бадриддин махдумнинг кошонаси.

Шомга яқин шу нақшин дарвоза тагига «Форд» машинаси келиб тўхтади. Азмиддин ундан тушиб йўлакка кириши билан машина яна Янги шаҳарга қайтиб чиқиб кетди.

Орадан ярим соатча фурсат ўтди. Сўфининг ингичка овози ҳавода сурнайнинг авжига ўхшаб чийиллади. Маҳалладаги намозхонлар шом намозини адо этиш учун тўда-тўда бўлиб масжидга кириб, кўздан ғойиб бўлишди.

Кўчага қоронғилик чўкиб, одам одамни таний олмай-диган бўлиб қолди. Масжидга кира беришдаги йўлакка ёқиб қўйилган қўлфонардан кўчага сочилиб турган қиз-ғиш шуъла бу беткайдаги йўлкага ҳам етмайди.

Ана шу шом қоронғисида уч отлиқ Бадриддин маҳдум дарвозасига келиб, отлардан тушди. Уларни Комил кутиб олди-да, Саид афандига йўл берди. У ичкарига кириши билан Комил ва ака-ука Зиёдилла билан Ибодилла отларни юганларидан тортиб, йўлакка бошладилар ва ташқарида йўғон устунлари кўзга ташланиб турган отхонага олиб кириб боғладилар.

Комил меҳмонларни шу ташқаридаги болохона — меҳмонхонага таклиф қилди. Аввал Саид афанди, кейин бошқалар тахта нарвондан бирин-кетин кўтарилиб, болохона айвонига чиқдилар.

Бу ерда уларни Азмиддин кутиб олди.

— Келсинлар, Саид афанди жаноблари, келсинлар! — Азмиддин Саид афанди билан бел олишиб, ака-ука билан эса қўл беришиб кўришди. — Қадамларингизга ҳасанот, меҳмонлар!

Комил айвон олдида турган мис офтоба билан мис даштшуни олиб, Саид афандининг қўлига сув қўйди. Унинг кетидан Зиёдилла билан Ибодилла ҳам қўл ювдилар.

Азмиддин Саид афандининг қўлига сочиқ тутаркан, сўради:

— Талъат афанди келмадиларми?

— Сабоҳ галиюрлар, — деди Саид афанди, Ибодиллага кўз қирини ташлаб.

Азмиддин тушунди. «Талъат афанди бало, — деди ичида у, — бегонага яқин йўламайди...»

Азмиддин меҳмонларга илтифот қилди:

— Меҳмонхонага марҳамат, афандилар! Отам масжидга ҳам чиқмай, сиз жанобларни кутиб ўтирибдилар!

Қип-қизил гиламлар тўшалган меҳмонхонанинг тўроғига хонтахта қўйилган. Бир патнисда ширмой нонлар, иккинчи патнисда новват, қандолат, қантак ўрик, қора майиз, асал, шинни, мураббо, катта ликопларда анор ва ҳусайни узум билан ясатилган хонтахта атрофига шойи кўрпачалар ёзилган. Токчаларда анвойи хитойи чиннилар. Тўрдаги икки тахмонга хилма-хил кўрпалар, пар болишлар тахланган. Икки тахмон ўртасидаги тор токчага терилган қизғиш ва яшил жилдли китоблар тепасига сарғиш жилдли қуръон қўйилган. Ана шу токча тагида, хонтахта ёнида оппоқ соқолли, оқ тагдўзи чўққи дўппили чол тасбеҳ ўгириб ўтирибди. Унинг устида — живир-живир қавиқлик кўкиш тўн. Оқ сурп кўйлагининг тугмалари томоғи тагигача қадалган. Чолнинг кўзлари ғамгин кўринади. Юзида ҳам аллақандай ташвиш аломати...

Саид афанди эшикда кўриниши билан Бадриддин махдум ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю, аммо меҳмон югуриб келиб, унинг қаршисига тиз чўкди-да, чолнинг қўзғалишига йўл бермади.

— Ассалому алайкум, Махдум ҳазратлари,— деди Саид афанди, Бадриддин махдум тўнининг этагини ўпаркан.— Сихатингиз баркамолдир, отажигим?

— Ваалайкум ассалом,— чол қироат билан алиқ олди.— Алҳамдулиллоҳ худога шукур...— Кейин гинахонлик қилиб сўради:— Камнамосиз, афандим? Келмайсиз?

Бадриддин махдум Саид афанди билан қўл бериб кўришар экан, меҳмонхона даҳлизида қўл қовуштириб турган ака-укага ўйчан тикилди:

— Келинглар, бўталарим, ўтиринглар...

Аввал Зиёдилла, унинг кетидан Ибодилла югуриб бориб, чолга қўл узатдилар. Чол ака-ука билан қўл учидагина кўришиб қўя қолди.

— Булар қумқишлоқлик Абдурахмонбойнинг фарзанди-муҳтарамлари,— Комил ака-укани дадасига таништирди:— Зиёдилла ва Ибодилла афандилар...

— Эшитганман,— махдум Зиёдилла билан Ибодиллани бошдан-оёқ кўздан кечирди.— Жаноб Абдурахмонбойнинг таърифларини эшитганман...

Ўғиллари ҳам келиб хонтахта атрофига ўтиргандан кейин, Бадриддин махдум фотиҳага қўл очди:

— Илоҳи омин, ҳаммаларингизнинг умри-давлатларингиз зиёда бўлсин, парвардигори-олам ўз паноҳида ас-расин...

Дуодан кейин Комил меҳмонларга бир пиёладан аччиқ памил чой қуйиб узатиб, уларни дастурхонга таклиф қилди.

Бадриддин махдум Саид афандидан «Анвар пошшо жанобларининг қаерда ва нима иш билан машғул эканлиги», «Талъат афандининг нима сабабдан ташриф бурмаганлиги», «Сиёсат оламидаги янгиликлар», «Бухоро амири ҳазратларининг сиҳат-саломатликлари» ва бошқа кўп масалаларни бирин-кетин сўраб олди-да, қаноат ҳосил қилгандан кейин, Зиёдиллага қаради:

— Эшитдим, Зиёдилла бойвачча, Комил айтиб берди.— Махдум товушини пасайтириброқ гапирди.— Бизнинг қўшнимиз Ботирали кўп паст махлуқ. Қумқишлоқдаги аслзодаларга озор бераётганини ҳикоя қилишадн. Онасн эшигимизда оқсочлик қилар эди, ҳайдадим. У ҳам худди ўғли сингари, балойи-азим...

— Ота,— Азмиддин дадасининг гапини бўлди.— Бу масала ғоят жиддий. Ботирали ёлғиз эмас. Улар кўп. Улар қишлоқни остин-устун қилишаётпти. Ҳокимият ўшаларнинг қўлида...

— Ҳокимият сенинг ҳам қўлингда....— Махдум ўғлидан ўпкалади.— Сен ёлғиз ўзинг у оёқялангларнинг мингидан каттароқсан.

Бу гап Саид афандига ёқиб тушди шекилли:

— Айни ҳақиқат, махдум ҳазратлари!— деб қўйди.

— Биз озчиликни ташкил этамиз, улар кўпчиликни...— Азмиддин, дадасининг таънасига қарамай, ўз фикрини ривожлантирди.— Шу сабабдан ҳам биз ғоят ҳушёр бўлишимиз, ўн ўлчаб, бир кесишимиз керак. Бироқ Қумқишлоқдаги воқеаларга чидаб туриш қийин. У ерда Ботирали кабилар бўлишимиз Бўронбек Арслонбек ўғли жанобларининг ҳам сўзларига қулоқ солмай қўйишипти. Шу сабабдан мен бугун Туркистон ўлка Халқ Комиссарлари Шўросидаги бир жаноб билан шу масалада сўзлашдим. Биз Комил билан Зиёдиллани Қумқишлоққа юборадиган бўлдик. Сен,— Азмиддин укасига қаради,— Бўронбекнинг уйига қўнасан. Сенинг у ерга борганлигингни ҳеч ким билмасин. Бўлис жаноблари билан бирлашиб махфиёна иш кўрасан. Ботирали кабиларни ўртадан олиб ташламоқ зарур. Сиз, бойвачча,— Азмиддин Зиёдиллага тикилди,— Қумқишлоққа ишга борасиз. Мен ҳужжат ёзиб бераман. Комил билан биргаликда иш кўрмоқ, Бўронбек жанобларига мадаккор бўлмоқ зарур. Бинобарин, укаларим, шуни унут-

мангизки, ҳозирги қишлоқ — Николай ҳазрати олийлари давридаги қишлоқ эмас. Авом қўзғалди, унинг кўзи очилди. Оёқяланглар уюшди. Сиз ҳам уюшмоғингиз лозим. Куч бирликдадир. Сиз у ерда бирлашсангиз ва биз билан алоқа қилиб, йўл-йўриқ олиб турсангиз, худо хоҳласа, шаън-шавкатга сазовор бўлурсиз!

Саид афанди йилтироқ кўзларини ўйнатиб, қўл учида чапак чалиб қўйди:

— Айни муддао, Азмиддин афанди! Жаноблари панурфон давлатида садри-аъзамликка муносибсиз!

— Ота,— Азмиддин дадасидан илтимос қилди,— қани, улуғ мақсад камарини боғлаган бу икки ёшни бир дуо қилинг!

Бадриддин махдум ўз тўнининг этагини ўпиб, таъзим қилган Комил билан Зиёдиллани дуо қилди:

— Илоҳи омин, сиз, ислом фарзандларининг ишингиз пурравнақ, жами кофирлар забун бўлсин. Роҳи-муборакингизда парвардигор-олам ҳамиша раҳнамо бўлсин, оллоҳу акбар!

Бадриддин махдум Комил билан Зиёдилларнинг пешанасидан ўпиб, уларга жавоб берди. Ешлар қўл қовуштириб меҳмонхонадан чиқиб кетишлари билан махдум Саид афандига қаради:

— Қани, афандим, ватан мактаби чашмайи-маърифатининг гўзал авлодимизни сероб қилаётган қатрайи-муборақларидан гапиринг!

Саид афанди илон кўзларини милтиллашиб жилмайди...

* * *

Саид афанди айтганидек, Талъатбей бомдод намозидан кейин, нонуштага етиб келди. Уни дарвозахонада Комил кутиб олди-да, меҳмонхонага бошлади.

Шу кеча болохонада ётиб қолган Саид афанди эндигина уйғониб, юзини ювиб бўлган, махдум билан Азмиддин ҳам ичкаридан чиқиб келишган эди.

Махдум Талъатбей билан қучоқлашиб кўришар экан, гинахонлик қилди:

— Бизни ғоят фаромуш қилдингиз, афандим! Яхши эмас...

— Афв эдарсиз, жаноби Махдум,— деди Талъатбей тўрга — махдум ёнига тиз чўқар экан.— Саид афанди шохиддирким, коинот шўришиндан ал халос ўлмамиш.

— Дунё ташвиши адо бўлмайди, афандим.— деди махдум, фотиҳага қўл очар экан.— Илоҳи омин, саодати замона сизга насиб бўлсин!

Комил товоқларда қаймоқ, ликопларда узум кўтариб кирди.

Талъатбей энди чордана қуриб ўтириб олди-да, мақсадга муқаддимасиз кўчиб қўя қолди.

— Жаноби Азмиддин, бизим хизматимиз на ўлди?
Азмиддин Талъатбейнинг серташвиш юзига, япалоқ бурнидаги тиг изига, совуқ кўзларига қараб, ўйга толди. Унинг бу ҳолатида аллақандай тараддуд сезилиб турарди. Бунинг сабаби бор эди. Кеча жума куни Талъатбей изчиларни Тошкентнинг Олтинтепа мавзеига машққа олиб чиққанда шаҳар милиция дружинаси етиб келиб, машқни тўхтатишни талаб қилди. Ана шунда Талъат билан милиция бошлиғи ўртасида гап қочди. Талъат машқни тўхтатмайман деди, милиция бошлиғи тўхтатасан деди. Талъат қизишиб, милиция бошлиғини «кўппак ўғли» деб ҳақорат қилди. Милиция бошлиғи акт тузди...

Талъатбей бу хунук ҳодисани Азмиддинга хабар қилиб, можаронинг олдини олишни илтимос қилди. Азмиддин эрталаб мактабга Салимхон Тиллахоини юборди...

— Вазият эҳтиёткорликни талаб этади,— деди Азмиддин.— Кейинги бир йил ичида содир бўлган воқеаларни кўздан кечиринг, Талъат афанди! Чунончи, Анвар пошшо ҳазратларининг Туркистонимизга ташриф этишлари... Биз муҳтарам жанролни дабдаба билан кутиб олиб, Янги шаҳардаги муҳташам биноларнинг бирига туширдик. ЧЕКА қимирлаб қолди. Биз меҳмонимизни Эски шаҳардаги содиқ дўстларимиздан бирининг уйига кўчирдик. Шаҳар аслзодалари у ерга бориб, устоз Анвар пошшо оёғига бош қўйиб, арз-ниёз айтиб йиғладилар. ЧЕКА бундан ҳам хабар топди. Агар биз у жанобга паранжи ёпинтириб, Бухоройи шарифга қочирмаганимизда, ЧЕКА ҳибс этарди!

Каҳрабо тасбеҳ ўгириб ўтирган махдум:

— Иншоолло, иншоолло!— деб қўйди.

— Бундай ҳодисалар ҳисобсиз,— деди Азмиддин сўзида давом этиб,— энди асосий масалага келайлик, афандим. Бу — Тошкентдаги уюшмаларни бирлаштириш масаласи. Орифхўжабой жанобларининг меҳмонхонасидаги кенгаш ўзингизга маълум. У кишининг куёви Ҳайдар афанди «Темир тўда» программасини баён этди. «Урфон»дан Исмоилзода қатнашди, «Мухтория»дан

Минаввар қори... Кенгашда ягона бир программа йўқлиги маълум бўлди.

— Програма вор!— Шу вақтгача бармоғини ўйнаб, асабини босиб ўтирган Талъатбей бирдан қизишиб гапирди.— Програма вор!— Пантурон программ! Шўрони тор-мор этмак программ! Инглиз шавкатиндин файз олан мухтория программ!..

— Тўғрику-я,— деди Азмиддин, Талъатнинг сўзини бўлиб.— Сиз айтаётган программа гоят умумий. У фақат гоя. Аммо гояни амалга оширмақ учун моддий куч керак, қўшин керак, қурол керак!

— Вор!— яна бақирди Талъатбей.— Ҳамиси вор! «Дамир тўда» вор. Анварбей аслаҳа верир! Бирда жасорат талаб эдилар!

Махдум Саид афандига «бу нима деяпти?» дегандек қараб қўйди. Саид афанди Талъатбейга мароқланиб қаради ва айёр кўзларини ўйнатиб жилмайди.

— Вақт қалтис,— Азмиддин яна изоҳ бера бошлади.— Мен ҳукуматда ёлғизман. Ҳамма менга қарши. Сўзимни ўтказишим қиёматдан қийин. Салимхон Тиллахон каби дўстларимиз бамисоли анқонинг тухуми. Аммо биз ҳаракатсиз ўтирганимиз йўқ. Оёғимиз тагида ўт ёниб турган бир пайтда, биз оғзимиздан ўт сочаётимиз. Баъзи тadbирларни ҳам тузиб қўйдик...

— Ҳониси тadbир?— Талъатбей бетоқат сўради.

— Аввало, Туркистондаги содиқ зиёлиларни ягона бир ташкилотга тўпламоқ жоиздир. Бинобарин, бу ташкилотнинг Бухоро билан Фарғонада қон тўкаётган «лашкари ислом» билан алоқасини мустаҳкамлаш шарт!

Шу вақтгача жим ўтирган Саид афанди қўл учлари билан чапак чалиб:

— Шоён таҳсин!— деб қўйди.

Комил пойгақда тиз чўкиб, «катталар»нинг суҳбатини эшитиб ўтираркан, теvarак-атрофда давом этаётган курашнинг, эндиликда ўзи ҳам қатнашадиган курашнинг кўламини, моҳиятини, истиқболини ўзича чамалаб кўрди. Унинг қалбида қўрқув билан ишонч курашди. Лекин бу кураш ниҳоясига етмади. У кўзларини акасига қадаганча, унинг сўзига қулоқ солди.

— Энг муҳими — қурол!— дерди Азмиддин.— Анвар пошшонинг бизга қурол беришига кўзим етмайди, унинг ўз қўшинига қурол керак.

— Дўғри,— деб юборди яна Саид афанди.

— Аслаҳа бизга хориждан галар!— Талъатбей ишонч билан гапирди.— Сиз, Саид афанди, Бухороя ворин. Анварбей сиза интизордир. Оқшом йўла душин!

Хуллас, маслаҳат бир ерга қўйилди: Азмидин турли аксинқилобий тўдаларни ягона бир ташкилотга уюштиради; Талъатбей изчилар ичидаги ишончли йигитларни урушга тайёрлашга бошчилик қилади; Саид афанди Шарқий Бухорога бориб, Анвар пошшо билан алоқа боғлайди; Комил каби «истеъдодли» йигитлар айрим маҳаллалар, қишлоқларга юборилади... Руҳонийларга Бадриддин махдум раҳнамо бўлади.

Суҳбат охирида Талъатбейнинг ташвишли кўнгли бир оз тинчиди шкилли, чеҳраси очилиб, махдумдан узр сўради:

— Табиатим жўшқин. Авф этарсиз, отажигим!

— Оловсиз, Талъатбей, оловсиз,— махдум човушга хушонад қилди.— Барака топинг!

Кўчадан «Форд»нинг сигнали эшитилди.

— Ўғлим, сен ишдан қолма,— деди махдум Азмидинга.— Биз меҳмонлар билан бир мириқиб гаплашайлик.

...Афандилар махдум уйдан шом қоронғисида чиқиб кетишди.

Саккизинчи боб

Абдурахмонбой ўз қўрасининг айвонида улфати Раҳим домла билан чой ичиб ўтирибди.

Раҳим домланинг юзи олисроқдан қараган кишига тошбақага ўхшаб кўринади: кичкина, думалоқ, қорамтир, чўтир, кўса. Қишлоқдагилар уни ўзаро «Кўса домла», «Пучуқ домла» деб ҳам аташади. Домланинг қовоқлари доим қизариб туради. Кўзлари шилпиқ. Юзининг заъфаронлиги қорадори ейшидан бўлса керак. Аммо намозхонларнинг кўпчилиги унинг масжидда имоматга ўтганда ингичка ва силлиқ товуши билан тиловат қилган вақтини кўз олдига келтириб, домланинг гиёвандлигига ишонмайди. Ҳар қалай, унинг гиёвандлиги ва бошқа кўп «кор-хайр»лари ҳақида халқ ичида анча чала-довруқлар юради.

Қишлоқ масжидининг имоми Раҳим домла кейинги кунларда бойниқига серқатнов бўлиб қолди.

Улар иккови хуфтўн намозидан кейин масжиддан бирга

қайтишиб, айвонга янгигина қурилган танчада, кўрпани кўкраklarига тортиб, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришади.

Раҳим домла илгарилари Арслонбекнинг улфати бўлиб, бу «хасис бой» қўрасига кам келарди. Чунки бой уни бирор маросим: ё никоҳ, ё хатна, ёки мавлудга чақирса, домланинг мўлжалидагидан камроқ пул бериб, кўнглини оғритиб юборарди.

Арслонбекнинг шу йил баҳорда вафот этгани ҳақида хабар тарқалди. Асли шаҳарлик бўлиб, қишлоққа аввал «сабаби — тирикчилик» учун келган ва кейинчалик Арслонбекнинг қўрасидан бошпана топиб, уч йил ичида чакмонининг этагига беш-ўнта «қизил»ни киши билмас текиб олган домла, Арслонбекнинг ўлиmidан кейин масжид ҳужрасида қолиб кетди. Унинг даромади илгаригидан анча камайди. У ҳар жума намозидан кейин шаҳардаги ҳовлисига бир хуржун-ярим хуржун дон-дун ташиб турган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, унчалик гуркурамай қўйди.

Бундан бир ҳафта бурун, хуфтон ўқилиб бўлиши билан, Абдурахмонбой уни қўрасига таклиф қилди. «Шўродан озор топган» бой домлага бутун ҳасратини тўкиб солди. Домла қуръондан баъзи оятларни келтириб, бойнинг кўнглига таскин берган бўлди. Ана шундан бери домла ҳар оқшом бойникида азиз меҳмон...

— Домла, шу ишингизни қўйинг, ахир, офатижон-ку! Қўйинг, шуни еманг!— Абдурахмонбой, рўпарасида қорадори майдалаб ўтирган Раҳим домлага гапирди.

— Тақсир,— домла олчадай қорадорини мошдай-мошдай бўлакларга бўлиб, уларни камзулининг соат чўнтагида юравериб сарғайиб кетган қоғозга мунчоқдек бир қатор тизар экан, бойга кулиб қараб қўйди.— Тақсир, бу мўмийи-асл фоний дунёмизнинг аламларини ёзади, озор чеккан кўнгилларимизга фараҳ бағишлайди... Бунинг роҳатини татиб кўрганлар билади, тақсир!

— Қўйинг-е,— Абдурахмонбой қўл силкиди.— Роҳати қурсин... Бу заҳри-қотилнинг оқибати ёмон, домла. Жонингизга раҳм қилинг!

— Аттанг, майдароқ бўлиб қўйибман.— Домла, майдаланган қорадорини бир-бирига қўшди-да, бармоқлари билан эзиб, кейин мошдан каттароқ, нўхатдан кичикроқ қилиб бошқатдан бўла бошлади.— Бунинг меъёрини билмоқ керак бўлади, тақсир: кўп ҳам бўлмасин, оз ҳам. Кўпидан наф йўқ, ози кайф қилмайди. Бу мўъжизани

меъёрда истеъмом қилинса, бай-бай, шундай кайф берадики, жаноблари ўзларини арши аълонинг худди ўзгинасида юргандек ҳис қиладилар. У боғи Эрамда ҳурлар, филмонлар...

Абдураҳмонбой домланинг бу гапларини эшитиб пиқ-пиқ кулди-ю, йўтали тутди.

— Ана, кўрдингизми, йўталаётибсиз.— Раҳим домла заъфарон кўса юзини буриштириб, бойга ачинган бўлди.— Бунга сабаб чилим, тамаки. Мен ҳам ўттиз беш йил чекдим, тақсир. Хўш, нима фойда кўрдим? Кўрган фойдадан шу бўлдики, жанобларига ўхшаб, ўпкам қирилиб йўталадиган, кўкрагим ўқтин-ўқтин санчиб оғрийдиган, қовоқларим шишиб, тинмай сариқ балғам ташлайдиган бўлиб қолдим. Бу балодан мени марҳум Арслонбек жаноблари халос этдилар. Қандай қилиб халос этдилар денг? Мана шу мўмиёйи-аслдан хабдагини инъом қилиб... Мана, алҳамдулиллоҳ худога шукур, уч йилдирки, йўталдан ҳам, санчиқдан ҳам, дунёвий ғам-ғуссалардан ҳам қутулдим-қўйдим...

— Ташвиқотингизни қўйинг, домла.— Бой бўш келмади.— Ўлдирса ҳам чилим ўлдирсин.

— Ҳай, ўзлари биладилар... Зоримиз бор, зўримиз йўқ, тақсир. Ҳар кимнинг ўз хоҳиши...

Раҳим домланинг хабдай қорадорини ютиб, устидан пиёладаги аччиқ памил чойдан бир-икки ҳўплаб юборганини кўрган Абдураҳмонбой унга ҳавас қилдими ёки чекадиган фурсати келдими, ҳар қалай, токчадан чилимини олиб, сувини хўриллатиб чекди. Чекди-ю, яна йўтали тутди. Бу гал ўхчиб-ўхчиб узоқ йўталди. Жони қийналиб кетди шекилли, юзи бўзариб, кўзларига ёш тўлди.

— Чойдан ичиб юборинг, тақсир,— Раҳим домла улфатига чой узатди.— Дўст маслаҳатига кирмаганининг аҳволи шу. Олинг, мана бу сарёгдан данакдай ютиб юборинг.

Домла бойга меҳрибонлик кўрсатиш билан бирга, ўзини ҳам унутмади. Хонтахта устидаги патнисга терилган ликопларнинг унисидан оқ қанд, бунисидан қора майиз териб олиб, оғзига ташлаб турди.

— Кайф майшатни талаб этади.— Домла ўз фалсафасини яна тушунтира кетди.— Қачон келсам, уйингизда сўкош... Сўк совуқни оширади, тақсир, меъдани сустлаштириб юборади. Бир ошам бўлса ҳам, палов дуруст. Етти ноёб масаллиқдан пишириладиган бу овқатимиз

аслида, дармон — доридир. Искандари Зулқарнайн жаноби олийлари олис сафарларда ўз лашкарларига ҳар бир мазгилда палов буюрганлар. Палов меъдани бақувват қилади, тақсир. Ундан кейин, жанобларининг ширинликка тоқатлари йўқ. Бу ҳам чакки. Ширинлик жигарга дармон. Э, қўйинге, сизга айтган билан сўз ҳавога кетади...

Йўтали босилиб, нафасини сал ростлаб олган бой: «Домласи тушмагурда гап кўп,— деди ўзига-ўзи.— Бир балони билади бу гиёванд». Лекин унинг кўнглини ҳар доим гаш қилиб келган шубҳа яна устун чиқди. «У мени афюнга ўргатиб, ўзига улфат қилиб олмоқчи. Қорадорини ҳадеб мақтайвериши бежиз эмас».

— Домла,— деди бой, майизлик талинкани олдига тортиб олиб, чўпини ҳам ажратмай ҳапиллатиб тушираётган Раҳим домлага қараб.— Афюн у ёқда турсин, бундан зўрроғи ҳам мол-дунёнинг ғамини босолмайди...

Ютиб олган қорадорисининг кайфини сураётган домла қовоқдор шилпиқ кўзларини бир нафас юмиб ўй суриб ўтирди-да, ингичка товуши билан ғазал ўқий бошлади:

Давлатли бегим, ҳоли дилим хонима айтинг,
Зинҳор бу қул арзини султонима айтинг.
Васлиға ишонтурдию ўлтурди фироқи,
Бу нуктани ул ваъдаси ёлғонима айтинг,
Юз пора кўнгул ҳолига қон йиғламоғимни,
Э боди сабо, ул гули хандонима айтинг.

— Амир Умархон жаннат-макон ҳазратлари айтганлар.— Домла ўз ўқишидан ўзи маст бўлиб гапирди.— Мағзини чақдиларми, тақсир? Қаранг-а:

Давлатли бегим, ҳоли дилим хонима айтинг,
Зинҳор бу қул арзини султонима айтинг.

— Эндиликда биз, парвардигори-оламнинг ихлосманд бандалари, арзимизни қайси хонимиз, қайси султонимизга айтамыз, тақсир?— Домла йиғламсираган товуш билан гапирди.— Сиз мол-дунёнгизни гапирасиз, биродар. Ахир мен мол-дунём бўлмай туриб, озор чекаётибманку? Бунга нима дейсиз?!— Домла кампирларнинг пешанабоғига ўхшаш дастрўмоли билан шилпиқ кўзларини артиб, нимадан «озор чекаётгани»ни ҳикоя қилди:— Анов кун мени Жамоага қақиртиришди. Бордим. Арслон-

бек меҳмонхонасининг айвонида жанобларининг бетав-
фиқ қуллари, таги паст Қамчи,— домла ҳикоясини бў-
либ, астағфирулло, деб қўйди,— ана шу шарманда
ўтирган экан, менга тик қараб: «кираверинг, домла, сиз-
ни ўртоқ Исмоилов кутиб ўтирибдилар» деди. Кирдим,
ҳалиги, оти оёқялангларнинг тилида зикр бўлиб юрган
Ботирали ўтирган ўрнидан туриб, менга қўл узатди-да,
усталга ўтқазди. Ҳол-аҳвол сўради. Бу ҳаммаси май-
ли-я, «Турмушдан қийналмаётибсизми, отахон? Қийнала-
ётган бўлсангиз, Шўрога ариза ёзинг, ёрдам берамиз»
деганига ўлайми? «Падарлаънат мени роса авраётибди»
деб ўйладим ичимда. Ҳаям демадим, йўқ ҳам демадим.
У бўлса жаҳаннам ўтлари ёниб турган кўзларини мен-
дан олмай, Шўро ҳукуматининг динга муносабати хусу-
сидан гап очди.

— Ҳа, ҳа,— Абдураҳмонбой бирор фалокат юз берга-
нини сезиб, домладан бетоқатлик билан сўради.— Ни-
малар деди у?

— Унинг гапига қараганда, Шўро динга ҳам, намоз-
хонларга ҳам йўл қўйиб берармиш. Масжид ёпилмас
эмиш. Мусулмонлар беш вақт намозни ўқийверса мум-
кин эмиш...

— Йўге,— бой домланинг сўзини бўлди.— Бўлис бу-
нинг аксини айтган эди-ку. «Шўро динга душман, уламо-
лар қамоққа олинади, масжидлар ёпилади, намоз ўқиш ман-
қилинади» деган эди-ку Бўронбек?

— Ҳамма гап шунда-да, тақсир. Мен Ботиралига бў-
лиснинг гапини айтдим. «Мени лақиллатаётибсиз, раис,
бор ҳақиқатни айтаверинг» дедим. У бўлса шайтонга
ўхшаб кулди-да, «бу ҳаммаси ёлғон» деди. «Халқни
ҳукуматдан норози қилмоқчи бўлаётган душманларимиз
шундай иғво тарқатишади» деди. Хуллас, у фирқанинг
дин борасидаги сиёсатини батафсил тушунтирган бўлди.
«Аммо,— деди у,— намоз ўқимайдиганларни мажбуран
ўқитиш, динга ишонмайдиганларни ҳар хил таҳдидлар
билан ишонтириш йўлидаги ташвиқотга йўл қўймаймиз.
Бирор киши «дин — халқ учун афюн» деганда, сиз уни
масжидда кофир деб эълон қилсангиз, ёки бирор аёл
паранжисини ташлаб, очиқ юрса, сиз масжидда уни бу-
зуқ деб жар солсангиз ва шунга ўхшаш аксилинқилобий,
тескари ташвиқот билан шуғулансангиз, у вақтда мас-
жидингизни ҳам ёпамиз, ўзингизни ҳам жазога торта-
миз. Тушундингизми, домла?»

— Ҳа-ҳа, шундай деди денг?

— Ҳа, шундай деди.— Раҳим домла, пиёла ушлаган қўли қалтираб сўзлади.— Бу ҳам майли-я. У менга бирмунча айблар ҳам қўйди. Чунончи, масжидда шубҳали ишлар қилинаётган эмиш. Масжид бойларнинг Шўрога қарши сиёсат юргизадиган минбарига айланиб қолган эмиш. «Масжид бировни оқ, бировни қора қиладиган жой эмас,— деди Ботирали.— Шунингдек, масжид босмачиларнинг халқни талашу учун оқ фотиҳа бериладиган жой ҳам эмас. Шунақа тескари ишларингиз ҳақида Ҷамоада маълумот бор. Биз бу маълумотни текшириб кўрамиз. Агар ишончли одамларнинг гаплари ва орқаворатдан эшитилаётган хабарлар тўғри бўлиб чиқса, ишингизни давлат қораловчисига топшириб, судга берамиз. Шунини билиб қўйинг, домла. Бундан буён ерга қараб оёқ босинг. Мен сизни шунинг учун чақиртирган эдим».

— Ёпирай, у аблаҳ сизни жуда қаттиқ эзибди-ку, домла!

— Мен ҳам шунини айтаётиман-да, тақсир. Сиз-ку, мол-дунёнгиз кетганига куясиз. Мен нега озор чекаман? Шарият йўлида садоқат билан хизмат қилганимгами? Сиз каби асладоларнинг манфаатлари йўлида жафо чекканимгами? Қани, айтсинлар-чи, тақсир, нимага?

Абдураҳмонбой куйиб-пишиб жавраётган домлага ачинган бўлди ва унга тасалли берди:

— Қўйинг, хафа бўлманг, домла. Худо хоҳласа, «лашқари-ислом» сиз билан бизни бу балолардан қутқаради.

— Илоҳи омин, айтганингиз келсин...

Раҳим домла қоғозга ўроғлик «мўъжизаси»ни тиринка камзулининг соат чўнтагидан олди-да, патнис чеккасига қўйиб очар экан:

— Танчангизнинг оловини очинг, тақсир,— деди бойга,— баданимда қалтироқ турди...

— Қўрқоқсиз, домла, чумчуқчалик ҳам юрагингиз йўқ.

— Юрак қолдими, тақсир.— Бойга айтган гаплари ўзига наша қилиб, домла яна жаврай кетди.— Қамар эмиш-а? Қамаса ҳам қамайверади-да. Ҳукумат. Милисаси бор, суди бор. Қани, қочиб кўринг-чи?

— Ваҳима бўлиб қолибсиз, домла. Шу юрак билан Арслонбекнинг ишини бажардингизми?

— Қанақа ишини?— боя шунчаки қалтираб турган домлани энди астойдил қалтироқ тутди.— Бу нима дега-нингиз, тақсир, қўйинг, нишонга олманг...

— Дўст билан душманни бир-биридан фарқ қилинг, Раҳим домла...

Бир ютишда иккита нўхатдек «мўъжиза»ни ютиб олган ва ранги яна ҳам бўзариб кетган домлага бой бо-сиқ гапирди:

— Ҳаммасидан хабарим бор. Мен сизга дўстман, биродар, мендан ҳадиксираманг. Очиб гапираверинг. Бошингизга ҳеч бир ташвиш тушмасин, аммо бирор ташвиш тушадиган бўлса, мен туриб бераман, домла. Қани, ҳикояни бошланг!

Домла пешанабоғ-дастрўмоли билан шилпиқ кўз-ларини яна артиб қўйди-да, товушини хийла пасайтириб, хавфсираб сўради:

— Гап шу ерда қолади-да, тақсир?

— Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолади, домла. Қўрқ-манг, гапираверинг!

— Инқилоб бўлиб, Тупроққўрғонда тўп отилганда мен жанобингиз истиқомат қилиб турган шу қишлоқ масжидига янгигина имом бўлиб тайинланувдим. Биз, шаҳарлик тақводорларнинг қишлоқдаги аҳволимиз аён: бу ердаги жаноблар то бизни таниб-билиб олгунча бир бурда нонни миннат билан берадилар. Аммо биз, ислом камари муборакини белга боғлаган аҳли тақво, бу миннатни нодонликка йўйиб қўя қоламиз. «Сабр, сабр-нинг таги — мурод» бизнинг шиоримиздир...

— Мақсадга кўчинг, домла,— Арслонбекнинг қорон-ғи тарихи очилишини сабрсизлик билан кутаётган Абду-раҳмонбой домлани шоширди.— Муқаддимани қисқароқ қилинг...

— Гўшт суяксиз бўлмайди, тақсир. Андак сабр қил-синлар.— Домла яна «муқаддима»га қайтди.— Хуллас, тишни тишга қўйиб, қаттиқчиликка чидадик. Тошкент-нинг киндиги — Тешабой маҳаллада ҳовли-жойим, бола-чақам қолди. Арслонбек жаноблари қурган масжидда гўшанишинлик пешанамга битган экан деб, худога шу-кур қилиб хизматга тушдим. Боракалло қишлоқ асло-да бойларига, илмим, эътиқодим, ҳурматим ва астойдил хизматимни қадрладилар: тўп-тўп бўлиб масжидга кела бошладилар. Авом ҳам улардан ибрат олди. Ниҳоят, на-мозхонлар кўпайиб, айниқса, жумъа намозига келадиган-

лар масжидга сизга қолди. Сиз жанобингиз, Арслонбек жаноблари, ва ҳатто, теварак-атроф қишлоқларнинг казо-казо бойлари ҳам намозга етиб келиб турдингиз. Бу, албата, исломнинг кофирлар даврида ҳам равнақ топганлигидан бир нишонадир, тақсир..

— Балли, домла, бу гапингиз ҳақ.— Абдурахмонбой унга тан берди.

— Ия, тақсир, менинг қайси бир гапим ҳақ эмас!— Домла жикиллади.— Менинг ҳар бир сўзим калимаи-муқаддас, ҳар бир ишим кори-хайрдир, тақсир.. Ҳа, майли, воқеага қайтайлик. Алқисса,— деди домла, ўзини «Шоҳнома»ни ҳикоя қилаётган ҳис этиб.— Алқисса, тақсир, мен шу қишлоқда истиқомат қилиб қолган ўша йил куз оқшомларидан бирида, шом намозидан кейин, масжидда ёлғиз қолиб, меҳроби-муқаддас қаршисида тиловатга машғул эдим, муаззин Нурилла махсум ёнимга келиб чўкиб, мен билан бирга дуога қўл очдиларда, ҳовлига имлаб, туриб кетдилар. Чиқдим. Мени ким кутиб турган экан денг? Ҳозирги бўлисимиз Бўронбек жаноблари..

— Йўғе...— Абдурахмонбой ҳайрон бўлди.— Бундан уч йил муқаддам-а?

— Ҳа, бундан уч йил муқаддам. Тақсирим бохабар бўлсалар керак: Бўронбек ўша вақтда шаҳри Тошкентимизнинг жадид жаноблар томонидан очилган янги мактабида таҳсил топиб келган ва отасининг чин фарзанди бўлгани учун Арслонбек жанобларининг хизматларига бел боғлаган эди. Чунончи, Арслонбек жаноблари Чирчиқдаги тўғон ишларини, салкам минг ботмон ердаги деҳқончиликни, йигирма тегирмон билан обжувоз, Паркент тоғидаги чорва ва ҳоказо ва ҳоказоларнинг жамини бирдан-бир нуридийда зурёдлари Бўронбекка топширганлар, деб эшитиб юрардим. Бўронбекнинг зироат ва тижорат бобидаги истеъдодини ҳеч қандай таърифга сизгириб бўлмайди. Унинг Чорсудаги каппонда, Пиёнбозордаги дўконларда, Олой бозорида қилган ишлари аҳли савдогарлар тилида дoston. Бу азаматнинг Петербургдек шаҳри азимга юз вагон гуруч олиб бориб сотганини Орифхўжабой жанобларининг ўзлари таърифлаган эмишлар..

Раҳим домла Бўронбекни шу қадар таърифлар экан, Абдурахмонбой анови кунги воқеани — Жамоа комиссияси ўтказган тинтувни хотирлади-да, хотинининг

«Бўронбек тоқчага кўмилган тилла кўзани пайқадиди-ю, ўзини билмаганга солди» деган сўзларини эслаб, мийиғида кулиб қўйди: «Бўронбек,— ўз-ўзича мулоҳаза қилди бой,— сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқади».

— Хуллас, тақсир, масжид ҳовлисига чиқсам, ана шу Бўронбек кутиб турибди. У менга қўл бериб қуюқ кўришди ва масжид айвонининг устунидаги қозикқа осиглиқ чакмонимни ўз қўли билан олиб, елкамга тутди: «Кийинг, домла,— деди мулойим товуш билан бек.— Бизникига борамиз. Иш бор». Мен унга хуфтон яқинлашиб қолганини айтиб, хуфтон намозидан кейин бораман, девдим: «Бе,— деди у, чакмонни кийиб олишим билан елкамга қоқиб.— Мана, жаноб Нурилла махсум ҳам худо деб, масжид захига кўкрак бериб ётибдилар. Бу киши ҳам бир имоматга ўтсинлар, тақсир. А, лаббай, махсум ака?»

Учовлашиб кулишдик. Бек кўчада мени суяб файтонга чиқарди-да, ўзи ёнимга ўтириб, қорабайирни ҳайдаб кетди. Арслонбек жанобларининг менда қандай хизматлари бўлишига ақлим бовар қилмай, Бўронбекни гапга солиб кўрдим: дадасининг соғлиғини, уй-ичларининг тинчлигини сўрадим, шаҳардаги ишларини суриштирдим. Ёнимда хаёл суриб ўтирган бек: «Борганда биласиз, домла» деб қисқагина жавоб қилиб қўя қолди. Ярим соатча йўл юрганимиздан кейин, худди шунақа паллада, тақсир, худди жаноблариникидек данғиллама қўрғонга бордик, бордиг-у... тарвузим қўлтиғимдан тушди. Биз, аҳли тақво, тақсир, кори-хайр билан машғул бўлиб юрамиз, чунончи, никоҳ, мавлуд, худойи, жаноза...

— Қўйингиз, домла тушмагур,— Абдурахмонбой таъна қилди,— жаноза ҳам кори-хайрми?

— Кори-хайр, тақсир!— Домла нима учун «хайрли иш» эканини тушунтира кетди.— Жаноза ҳар кимга ҳам ўқилавермайди. Бировнинг ҳақини еган, бировнинг қарзини тўламаган, зино қилган ва ҳоказо гуноҳларга ботган махлуқларга жаноза ҳайф, шу сабабдан ҳам жаноза кори-хайр. Мен сизга айтсам, тақсир, талоқ ҳам кори-хайр, сабабки, бир мусулмон бир касофатдан халос бўлади. Мана, мен анави кун жанобингизнинг Қумридек хотин-талоқдан озод бўлишингизга фатво бериб, кори-хайр қилдимми, кори-бадми, тақсир?

— Оббо домлаей,— Абдурахмонбой кулди.— Илон-

нинг ёғини ялагансиз. Ҳи-ҳи-ҳи... Қани энди Арслонбекка қилган кори-хайрингизни сўзланг.

— У кори-хайр қурсин.— Ҳикояси шу ерга етганда Раҳим домланинг қўллари яна қалтирай бошлади.— Эсласам, этимни чаён чақаётгандек бўлади. Минг афсуснадоматлар чекаман-у, аммо фойдасиз...

Домла «мўъжива»сидан яна нўхатдагини ютиб олди-да, улфати қуйиб узатган чойдан босим бир-икки ҳўплади; хумори сал босилди шекилли, ҳикоясини давом этдирди:

— Қўрада бизни Арслонбек жанобларининг ўзлари кутиб олдилар. Мен у кишини ҳеч қачон бунчалик дарғазаб кўрмаганман. Батрақлар, оқсочлар, отбоқарлар, итбоқарлар, хуллас, хизматкорларнинг ҳаммаси зир югуришиб юрибди. Бек жаноблари яқиндагини тишлаб, олисдагига тош отаётибдилар. «Ёпирай, эрталаб чап ёним билан турган эдим-а, энди бир балога йўлиқаман» дедим-у, оёқларим зирқираб, қадам босишга мадорим қолмади. Бўронбек мени суяб, меҳмонхонага бошлади. Ҳар қадамда калима келтириб, парвардигори-оламдан ўз паноҳида асрашини етти карра етти марта илтижо қилдим. Хуллас, тақсир, меҳмонхонага кирдик. Мени тўрга чиқардилар. Ота юқорироққа, бола пастроққа тиз чўкишди. Фотиҳадан кейин бир пиёла чой нима деган нарса... Дастурхон ёзилмади. Арслонбек жаноблари газаб ўти чақнаб турган кўзларини менга тикиб: «Домла, мен сизни зарур иш билан чақирдим. Агар шу ишни бажарсангиз, бола-чақангиз билан умрбод еб ётадиган давлатга эга бўласиз» дедилар. У жанобга қуллуқ қилиб, шариятга зид бўлмаган ҳар қандай вазифани бажаришга тайёр эканлигимни билдирдим. У жаноб менинг ҳадиксираётганимни сездилар шекилли, «Хотиржам бўлинг, домла, сиз бажарадиган иш шариятга ҳам, Шўрога ҳам зид эмас,— дедилар ва сал юмшаб, жилмайиб қўйдилар-да,— кетса биздан кетади, сиздан ҳеч нарса кетмайди. Бамисоли карнайчидан битта пуф» деб ҳазил ҳам қилдилар. Ҳар қалай, бу ерда бирор чатоқ борлигини сезиб, кўнглим бедор, қулоғим динг бўлди, тақсир... Бошимни эгиб, сукутга кетдим. Ана шунда Арслонбек жаноблари токчадан бир тахта қоғоз олиб, ўқий кетдилар. Қоғозда ул жанобнинг бутун мол-дунёси: ер-сувлари, қўрғон-иморатлари, от-арава, омов-бўйинтуруқча-ча, жами асбоб-ускуналари, қўш-қўш тегирмону обжу-

возлари, гузардаги карвонсарой, дарёдаги паром, тоғдаги йилқигача — ҳаммаси рўйхат қилинган бўлиб, бек жаноблари барини бирма-бир ўқиб бердилар. «Ана шуларни давлатга ўз ихтиёрим билан топшираман, — дедилар Арслонбек жаноблари, қоғозни тоқчага отиб. — Бирдан бир ўғлим Бўронбек большевик бўлди. Мен туфайли унга шикаст етишини истамайман. Бинобарин, менинг Шўрога ён босишимга ҳам шу ўғлим сабабчи бўлди. Унинг ташвиқоти менга таъсир қилди. Майли, ҳар қанча давр бўлса сурдим. Энди бошқа замон, бошқа тартиб. Эндиликда давр ёшларники. Менинг энди беш кунлик умрим борми, йўқми... бу, худовандикаримнинг ёлғиз ўзига маълум. Ер-сувимдан бева-бечоралар, етим-есирлар фойдаланишсин. Бўронбекка фақат биттагина отни — ўзи яхши кўрадиган қорабайирни совға қилман. Қолган дунёمنىнг ҳаммаси Шўро ҳукуматига ўтади. Сиз, Раҳим домла, масжидда халққа ваъз айтган чоғларингизда менинг Шўрога қилган бу илтифотимни ҳам, Бўронбекнинг бева-бечораларга меҳрибон эканини ҳам тилга олиб, бу ишимизнинг таъриф-тавсифини келтириб туринг. Бизнинг сизга топширадиган вазифамиз шу, домла!»

— Ҳа, ҳа, — ота-боланинг арқонни узун ташлаганига энди ақли етган Абдураҳмонбой, домлани сўз билан чандиб-чандиб олди. — Соддасиз, домла, соддасиз... Арслонбекнинг шунча мол-дунёни давлатга ихтиёрий топширишига ишондингиз-қўйдингизми?

— Ия, тақсир, сизга «ишондим», дедимми? Тариқча ҳам ишонганим йўқ. Биз ҳам эл-юрт ичида юриб, беш-ўнта кўйлак йиртганларданмиз... Аммо, тақсир, менинг ақлим шунга етдики, Арслонбек жаноблари тарозининг икки палласига икки хил мол-дунёни: Шўро эрта-индин тортиб оладиган ўз мол-дунёларини бир паллага ва шу мол-дунёни ихтиёрий топшириш орқасида ўғилнинг мансабдор бўлиб топадиган мол-дунёсини иккинчи паллага қўйиб кўрганлар. Ана шунда иккинчи палла босиб кетган. Шу сабабдан ота-ўғил, «сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам» деган ҳикматга амал қилишга қарор берганлар.

— Авлиёсиз, домла, — Абдураҳмонбой Раҳим домланинг зийраклигига қойил қолди. — Бу ақлингиз билан қози-калон бўлмаганингизга ҳайронман...

— Ҳамма гап пешанада, тақсир, — домла ўкиниб

гапирди.— Пешана шўр бўлгандан кейин, унда бахт гули унадими!..

— Амир Умархон даврида туғилсангиз, мажмуати-шуародан ўрин олардингиз, домла.— Абдурахмонбой кесак ранг башарасини буриштириб кулди.— Хайр, майли... Кейин нима бўлди?

— Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас Арслонбек жаноблари мол-дунёларининг ҳаммасини давлатга топшириб, Жамоадан ҳужжат олибдилар, деб эшитдим.. Бўронбек бўлса, ўша кездаёқ шу атрофдаги жами қишлоқлар устидан бўлис бўлиб кўтарилди. Менинг кори-хайрим шу бўлдики, тақсир, ҳар жумъа намозида аҳли мусулмонлар олдида Арслонбек жанобларининг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлишини якка-ю ягона парвардигори оламдан илтижо қилиб турдим.

— Бўронбек бу хизматингизга нима мукофот берди, домла?

— Ия, ия, дарров пулдан гап очасиз, тақсир... у жаноблари олтин берганларида ҳам мен қилган хизматининг ўндан бирига ҳақ тўлаган бўлмайдилар.. Хуллас, Арслонбек жанобларининг уйларида тотган тузим менга жуда қимматга тушди. Нега десангиз, битта кори-хайр билан қутулмадим. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Бўронбек отаси билан уришиб, бир кулбай-вайронага кўчиб кетди. Ана шунда ота ҳам, ўғил ҳам бир-бирларидан ажралишганликларини халққа эълон қилишни мендан талаб қилдилар. «Еган огиз уялар» дегандек, мен ҳам жумъа намозларидан бирида бу гапни мусулмонларга маълум қилдим. Яна бир неча кундан кейин Бўронбек менга: «Отам мени фирқасан, сотилдинг, деб оқ қилди. Шунини эртагаёқ бомбод намози вақтида юртга тарқатинг» деди. Йўқ, десам, бўлмади.

— Бу «кори-хайр»ни ҳам бажардингизми?

— Бажардим. «Эшитмадим деманглар. Арслонбек жаноблари кофирларга сотилган ўғли Бўронбекни оқ қилдилар. Отани рози қилмаган ўғил ўсмайди. Ота рози — худо рози!» дедим. Уша кунларда Бўронбекни комиссия текшириб турганидан кимнинг хабари бор дейсиз, тақсир! Ҳай, бу ҳам ўтди-кетди. Шундан кейин ҳам икки йилдан кўпроқ вақт давомида Арслонбек жаноблари билан нон-қатик бўлишдик. У жаноб кундузлари кўрган-кўришганларга ўғилни ёмонласалар ҳам, кечалари

каминайи-камтарин билан суҳбатлашиб ўтириб, Бўронбек туфайли топган тўрва-тўрва олтинларини санаш билан машғул бўлдилар..

— Оббо бегей, — домланинг сўзларини эшитган Абдурахмонбойнинг кўзларида ҳасад олови ёнди.— Ўз ишига ўлгудек пишиқ эканда-а? Ўзингиз ҳам, домла дейман, роса чўтал олган бўлсангиз керак-а?

— Биз ғариб-ғурабони қўя беринг.. Бизга дарёдан бир томчи ҳам насиб қилмайди, тақсир. Яхшиси, суҳанга қулоқ солинг.. Хуллас, ҳикояни мухтасар қилсам, олтинлар саранжом қилиниб, сафар жабдуғи тахт бўлиб, Арслонбек жаноблари тунда ўғил билан видолашдилар-да, шаҳарга, Қашқар маҳалласидаги ҳовлиларига равона бўлдилар. Ана шунда Бўронбек мендан яна бир «кори-хайр» қилишни талаб этди. Мен унинг бу талабини ҳам бажариб, жумъа намози вақтида «большевик Бўронбек падари-бузрукворини қишлоқдан ҳайдаб чиқариб, ватангадо қилди» деб эълон қилдим. Ана энди Арслонбек жанобларининг вафоти масаласига келайлик.. Арслонбек жаноблари вафот этганлари йўқ..

— Арслонбек тирикми?!— Абдурахмонбой кўзларининг пахтаси чиқиб кетай деб сўради.

— «Гап шу ерда қолсин» деганимнинг маънисини ҳам шу, тақсир.

— Епирай!.. Лоҳавло валоқуввато илло-билло...— Абдурахмонбойнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди.— Ахир, сиз Арслонбекнинг арвоҳларига қуръон туширган эдингиз-ку? Ё бу ҳам «кори-хайр»миди?!

— Бу ҳам «кори-хайр», тақсир.— Домланинг тошбака сурат бетига тер чиқди шекилли, пешанабоғ-рўмоли билан артиб қўйди ва бу ишда гуноҳсиз эканига далиллар келтира бошлади.— Аввало, тақсир, мен Арслонбек жанобларининг вафот этган-этмаганликларидан воқиф эмасман. Менга ул жанобнинг вафот этганликларини Бўронбекнинг ўзи айтиб, «отам ўрнида отамсиз, домла» деди. Масжидда, аҳли ислом йиғинида қуръон ўқиб юборишимни илтимос қилиб, қуръон буюрди. Мен бекнинг илтимосини бажардим, холос. Аммо бола-чақаларимнинг нон-насибасини олиб шаҳарга тушганимда, Қашқар маҳалла масжидида имомлик қилиб турган бир ошнам, гапдан гап, қиссадан ҳисса чиқиб, Арслонбек жанобларининг Бухоройи шариф орқали Афғонистонга ўтиб кетганликларини ва маҳалладаги ўзлари каби асл-

вода ёр-биродарларига хат ёзиб, у мамлакатда тижоратни авж олдириб юборганларини айтди...

— Баракалло!— Абдураҳмонбой ичаги узилар даражада ҳиҳилаб кулди.— Ҳи-ҳи-ҳи... Баракалло... Ҳи-ҳи-ҳи. Ҳам сих куймабди, ҳам кабоб! Ҳи-ҳи-ҳи!..

Абдураҳмонбой қотиб-қотиб кулган сайин Раҳим домланинг ичини шубҳа илонлари талай берди, унинг афти тобора буришиб, шилпиқ кўзлари каттайиб борди.

— Кулманг, тақсир. Бу куладиган иш эмас. Бўронбек — мансабдор. Унинг қўли узатган ерига етаверади. Арслонбек жаноблари ҳам қутулиб кетдилар. Ут ичида қолганда — мен қолдим. Худо кўрсатмасин, шу ишлар очилса, менинг арзимни ким эшитади, тақсир? Шўро мени турмага тиқиб қўйса, бола-чақамни ким боқади?!

Кулгидан ўзини базўр босиб олган Абдураҳмонбой Арслонбекнинг «кори-хайр»ини бажариб келган Раҳим домлани юпатиш ўрнига, яна баттароқ эза бошлади:

— Емоқнинг қусмоғи бўлади, домла. Бу дунёнинг ишларини жуда ҳам жўн билманг. Ҳар бир ишнинг ўз маҳкамаси, ўз ҳисоб-китоби бор. Одам ҳар бир ишни ўйлаб қилиши, ҳар бир қадамни ўлчаб босиши лозим, домла!..

Бойнинг ҳар бир сўзи Раҳим домлага найзадек санчилди. Бойнинг мақсадини, яъни у ҳам худди Арслонбек каби, домлани ўз хизматкори қилиб олмоқчи бўлганини домла тушуниб турса ҳам, аммо шу топда унинг боши бундан кейин қиладиган «кори-хайр»лари билан эмас, балки шу кунгача қилган «кори-хайр»лари учун оладиган жазодан қутулиш хаёли билан банд эди. Шу сабабдан ҳам, фарқ бўлаётган киши кўринган чўпга қандай ёпишиб олса, домла ҳам Абдураҳмонбойга шундай ёпишиб олди.

— Жон тақсир, ўзингиздан бошқа халоскорим йўқ. Жўжабирдай жонман. Каттам энди ўн бир ёшга кирди, бир парча нон топиб еёлмайди...— Домла ёш боладек ҳўнграб йинглай бошлади.— Бир иложини қилиб, мени шу балолардан қутқаринг. Бўронбекдан мадад сўрайсизми, «лашқари ислом»ни чақирасизми, хуллас, мени қутқаринг. Сиз мени балойи азим — Шўро жазосидан халос этсангиз, бошқа гуноҳларимни худовандикарим ўзи кечади...

— Домла,— Абдурахмонбой жиддий гапирди.— Сиз ҳам, мен ҳам, Бўронбек ҳам — бир кемадаги кишилармиз. Кеманинг фарқ бўлиш-бўлмаслиги ўзимизга, ўзимизнинг ғайратимизга боғлиқ. Бу кемага четдан мадад ё келади, ё келмайди. Келса — яхши. Келмаса-чи? Фарқ бўлиб кетавериш керакми? Йўқ. Фарқ бўлмаслигимиз керак. «Ётиб қолгунча, отиб қол!» деган ҳикматга амал қилсак — марра бизники, амал қилмасак — душманларимизга нишон бўлиб қолаверамиз. Бошқа йўл йўқ. Агар маслаҳатимизга юрмасангиз, қилган «кори хайр»ларингизнинг жазосини тортасиз.

— Йўғе, жазодан гапирманг, тақсир!..

— Бўлмаса, гап шу, домла. Мен сизни ўз ҳимоямга оламан. Бўронбекка айтаман — Ботиралига тайинлаб қўяди: сизга озор бермайди. Аммо сиз ҳам қаттиқ туринг. Шарият — қўлингиздаги қурол, домла. Бу қурол билан кофирларни забун қилмоғингиз мумкин. Шарият — айни вақтда, исфиҳоний қалқон. Ёв сизга ўқ отса, шу қалқонни тутиб, омон қоласиз. Бинобарин, бу қалқон ёлғиз ўзингизни эмас, балки маслақдошларингизнинг ҳаммасини ҳам бало найзаларидан асрамоғи лозим. Тушундингизми, домла?

— Тушундим, тақсир, тушундим...

Уларнинг суҳбати шу ерга етганда қўрғон деворлари орқасида от дупури эшитилди. Домла, шилпиқ кўзлари олакула бўлиб, улфатига қаради. Абдурахмонбой бир нафас қулоқ солиб турди ва кўкраги тўлиб хўрсинди-да:

— Ўзимизнинг йўрға... — деди.— Юрагингизга балли-е, домла!..

— Осон биласизми, тақсир? Мен шу ўтиришда ўзимни бамисоли Нуҳ алайҳиссаломнинг тўфон ичида қолган кемалари сезаётиман. Шу тўфон мени фарқ этаётгандай...

— Афюннинг кайфи қурсин, домла, сизни одамгарчиликдан чиқариб қўйибди... Дадил бўлинг, биродар, эшитмаганмисизки:

Бу кунлар ўтар-кетар,
Ука, бошингни кўтар!

Домла ҳеч нарса демай, каҳрабо тасбеҳини ўгириб аллақайси бир сурани пичирлай бошлади.

Бир неча дақиқадан кейин қўра дарвозаси очилди. Қо-

бил от жilовини Ибодилланинг қўлидан олиб, отхонага етаклади. Зиёдилла билан Ибодилла чаққон юриб келиб, бирин-кетин айвонга чиқдилар. Ҳалигина домлага сабр ва чидам дарсини бериб ўтирган Абдурахмонбой ўғилларини кўриши билан ўпкаси тўлиб пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Зиёдилла ўрнидан турмоқчи бўлган отасини суяб, ўтқаздида, орқасига ёстиқ қўйиб, ўзи унинг қаршисига ўтирди. Ибодилла ҳам акасидан бир қадам пастроқда тиз чўка қолди. Раҳим домла фотиҳага қўл очиб, ёшларни дуо қилди.

— Ибодилла ҳамма гапни айтиб берди, дада.— Зиёдилланинг укки кўзларида совуқ шуъла йилтиллади.— Мен йўғимда анча кўнгилсиз ҳодисалар содир бўлибди. Оромингиз бузилибди. Э, афсус...

Ўзини, ўз таъбири билан айтганда, тогдан думалаб тушаётган тошдек ҳис қилиб ўтирган Раҳим домла Зиёдиллани кўриши билан, ўша думалашда жаҳаннам қаърига етиб қолган бир пайтда, уни биров ушлаб қолгандек, дўзах зулматидан ёруғ дунёга олиб чиққандек бўлди.

— Тескари замон бўлди... Аммо биз қўрқмаймиз!— Зиёдилла чойга ҳам, дастурхонга ҳам, йўлдан толиб келганига ҳам қарамай, тобора ҳаяжонланиб сўзлай кетди.— Ҳар қадамда бир гов учрайди бизга... Биз Жамоани ўз қўлимизга олишимиз керак. Ботиралининг ўрнига ўз одамимизни қўямиз. Ширкат ҳам ўзимизники бўлади. Ана шунда қозон ҳам мой, чўмич ҳам...

— Балли, ўғлим,— бой ўғлининг фикрини қувватлади.— Аммо сотқинлар кўп. Чунончи, Мавлон...

— Эшитдим,— Зиёдилла дадасининг гапини бўлди.— Қишлоқда ишбоши бўлиб, батракларга деҳқончилик ҳунарини ўргатаётган эмиш. У кўппакнинг шоли борасида Жамоага арз қилганини ҳам эшитдим...

— Оббо лаънати!— деб юборди «мўъжиза»нинг кайфини суриб ўтирган Раҳим домла.

— Гапнинг мухтасари шуки, биздан хато ўтган.— Зиёдилла гапида давом этди.— Душмани ўн еттинчи йил кузида, чақалоқлик вақтида бўғиб ташлаш лозим бўлганда, биз сусткашлик қилдик. Оқибат нима бўлди? У улғайиб, зўрайиб, энди бизни бўға бошлади. У шу қадар кучайиб кетдики, бултур Тошкентда Осипов жанобларидек паҳлавонни ҳам курашда йиқитиб, белини синдирди. Шундан кейин яна бир йил ўтди. У ҳар кун, ҳар соат Масковдан мадад олиб турди. Текин ер, текин сув, текин от, текин қўшхўкизга эга бўлган оёқяланглар кофирлар мададини

ҳар нафас сезиб турдилар. Бунинг эвазига улар давлатнинг қарзини тўлашдан ташқари, очликдан сулайган ўрис ишчиларга, Қизил Қўшинга шалон-шалон бугдой, шоли, жўхори юбордилар. Бунинг маъносига ақлингиз етадими, дада?— Узини биров темирдек қўли билан бўғаётгандек ҳансираб, қийналиб гапирётган Зиёдилла, ана шу номаълум душманга муштини пеш қилиб, сўзида давом этди:— Бунинг маънисини шуки, шаҳарлик оёқяланглар қишлоқдан, қишлоқлик оёқяланглар шаҳардан кўмак оладиган бўлиб қолганлар. Демак, улар бир-бирлари билан иттифоқ бўлиб кетишди. Бу иттифоқни парчалаб ташламоқ учун пўлатдан ҳам маҳкамроқ куч керак. Хўш, шундай куч бизда борми?

Зиёдилла зулмат қўйнидаги ҳовлига тикилиб қаради-да:

— Қобил ака, дарвозага кўз-қулоқ бўлиб туринг!— деди.

«Карвон» айвон пешидан туриб, тўнининг этагини қоқди-да, қоронғилик қучоғига кириб йўқолди.

— Шундай куч бизда бор,— деди Зиёдилла.— Бизнинг раҳнамоларимиз — турк афандилар, мухториятчилар, уламолар ва «лашқари ислом»нинг жами саркардалари шу кучни бир байроқ остига уюштириш ҳаракатида юрибдилар. Бу вазифа ғоят машаққатлидир. Ҳар одимда бир офат. Ер ёнаётибди. Осмон ғазабнок. Кофирлар Бухоро амири ҳазратларини ҳам тахтдан, ватандан жудо этдилар..

— Астағфирулло,— Раҳим домла титроқ қўли билан кўса иягини силаб қўйди.— Бухоройи шарифнинг аҳволи энди нима бўлади?

— Амир ҳазратлари соғ-саломатмилар?— ташвишланиб сўради бой.

• — Амир жаноблари Афғонистон тупроғига ўтишга муваффақ бўлдилар,— деди Зиёдилла, аввал дадасининг саволига жавоб бериб, кейин домлага қаради.— Бухорода Халқ Шўро жумҳурияти ташкил этилди. Кофирлар лашқарининг саркардаси Прунза¹ ғалаба қилди. Аммо бизнинг умид учқунларимиз ҳали сўнгани йўқ. Бир қанча маслакдошларимиз Бухоро Халқ ҳукуматида мансабдор бўлибдилар, деб эшитдик. «Лашқари ислом»нинг қўмондони Иброҳимбек жаноблари Эрон, Афғонистон ва Қашқар орқали инглиз биродарларимиздан қурол-аслаҳа олиб

¹ М. В. Фрунзе.

турибдилар. Шарқий Бухорода, Аму соҳилларида ҳаёт-мамот учун қаттиқ жанглар давом этаётибди. «Лашкари ислом»нинг Зарафшон ва Фарғона водийларидаги шон-шавкати борасида ҳам хушхабарлар бор.

— Алҳамдулиллоҳ худога шукур,— деб юборди домла, ўзини «лашқари ислом» паноҳида оғир кулфатдан халос бўлган ҳис этиб.

— Туркистонимизни макон этган турк афандиларининг Тошкент аслзода ёшларининг тарбияси бобида қилаётган жонбозликлари эндиликда тилларда дoston бўлиб кетди.— Зиёдилла ўз устозлари ҳақида фахрланиб сўзлади.— Турли тўда ва уюшмаларда таълим олаётган ўғлонлар ҳам ҳудуддан олинадиган замбараклар, пулемётлар, аэропланлар, милтиқлар, тўппончалар билан қуролланажаклар. Ана шунда бутун Туркистон тупроғида қўзғолонлар ўти ёнади. «Лашқари ислом»нинг жами кучлари бирлашади. Ана шу кучлар душманларимиз иттифоқининг пўлат занжирларини парчалаб ташлайди.

— Хайрият,— Абдурахмонбой эркин тин олди-да, домлага қаради.— Хайрият... Домла, энди хотиржам бўлдингизми?

— Хотиржам бўлганда қандоқ, тақсир!..— Раҳим домла Зиёдилладан сўради:— Бу, бойвачча дейман, Арслонбек жаноблари ҳам Афғонистонга ўтиб кетган эканлар... Амир ҳазратлари билан кўришсалар керак-а?..

— Кўришсалар ҳам эҳтимол.— Зиёдилла гапни бошқа ёққа бурди:— Домла, боя мен душманнинг ўз ишига моҳир бўлиб қолганини айтдим. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, биз унинг қўлига тушмаслигимиз, балки, уни қўлга туширишимиз лозим. Бунинг учун биз Шўронинг ичига ўрнашиб олиб, пайти келганда уни портлатиб юборишимиз даркор. Бу вазифани ҳийла ишлатмасдан, қув бўлмасдан туриб бажариб бўлмайди.

— Бўронбек ҳам шундай девди,— Раҳим домла гап қистирди.

— Биз худди бекдек сезгир ва қув бўлишимиз керак,— деди Зиёдилла.— Чунончи, мен марказдан бек номига қоғоз олиб келдим. Эртага волижроқўмга чиқаман. У мени қишлоқ ширкатига раис қилиб қўяди. Уруғлик ҳам, мой ҳам, чой ҳам, совун ҳам, гугурт ҳам, асбоб-ускуналар ҳам менинг қўлимда бўлади. Мен уларни кимга беришни биламан. Сизнинг ҳам еганингиз олдингизда, емаганингиз орқангизда бўлади, домла!

Зиёдилланинг бу гаплари домлага мойдай ёқиб тушди шекилли, елкасини силкитиб:

— Иншоолло! Иншоолло!— деб қўйди.

— Бекка баллией,— деб юборди бой.

— Хуллас, халқни оёққа турғизамиз. Халқ давлатдан ёрдам олмагандан кейин, Шўродан норози бўлади. Бириники бўлмай, оёқяланглигича қолаверади. Кейин қаёққа боради? Ерни ташлаб шаҳарга бориб мардикорлик қилади, ёки Раҳмонқулга йигитликка ёлланади.

Абдураҳмонбой Зиёдилладан фахрланиб, ўтирган ерида чайқалиб қўйди.

— Ақлингга балли, ўғлим, бекорга ўқимабсан!

— Аммо, дада,— Зиёдилла энди юрагини ғаш қилиб ётган масалага кўчди,— бу вазифани сизнинг қўргонингизда туриб бажариб бўлмайди. Бу вазифани бажариш учун мен ўзимни «қизил» кўрсатишим, худди Бўронбек каби йўл тутишим керак.

— Отабезори бўлмоқчимисан?— Абдураҳмонбой кутилмаганда кўзига ёш олди.— Сендан умидим шулмиди? Ахир сени уйлантириб қўяй дедим... Уқинш дединг, уйландадинг... Уканг уйланди. Эл олдида номусга қўйма мени!.. Уч-тўрт кун сенинг ҳам роҳатингни кўрсам, қариганимда олдимда бўлсанг...

— Мен доим сиз билан бирга бўламан. Маслаҳатимиз ҳам бирга бўлади, хатти-ҳаракатимиз ҳам. Бироқ ҳозир уйланиш мавриди эмас. Мен бошқа ерда турмасам бўлмайди. Узингиздан қолар гап йўқ... Бир кун Ботиралига ҳам «дадам билан аразлашиб қолдим» деб шипшитиб қўювдим. Энди у сўзимга ишонади... Хафа бўлманг, дада, кечалари келиб тураман. Шўро забун бўлиб, биз ғалаба қилганимиздан кейин нима десангиз— хўп. Худо хоҳласа, ҳали кўп тўй-томошалар кўрасиз.— Зиёдилла чўнтагидан ҳамён чиқариб, Раҳим домлага узатди.— Мана бу сизга, домла, бизни дуо қилиб туринг.

— Илоҳи омин,— домланинг шилпиқ кўзлари ёнди.— Жами душманларингиз забун, сиз музаффари-жаҳон бўлинг!

Фотиҳадан кейин Зиёдилла ўрнидан турди.

— Ибодилла билан биз дам олайлик. Хайр бўлмаса! Раҳим домла ҳам ўрнидан қўзғалмоқчи бўлганда, бой унинг тиззасидан босди:

— Утиринг домла, гап бор.

Домла ноилож ўтириб қолди.

Зиёдилла билан Ибодилла уйларига кириб кетиши билан:

— Ҳамённи бу ёққа олинг,— деди бой домлага.— Бир санаб кўрайлик-чи!

Домланинг аъзойи бадани бўшашиб, ҳамённи Абдурахмонбойга узатди. Бой ҳамён бўғзидаги ипни ечиб, ундаги қават-қават қоғоз пуллари патнисга ағдарди-да, санаб чиқди: ўнта миллионталик.. Бой бештасини ажратиб домлага узатди ва қолган бештасини ҳамёнга маҳкамлаб, чўнтагига солди.

— Қани, Зиёдилла бойваччани яна бир дуо қилинг, домла!

Домла ғўлдираб, бир нави дуо қилди-да, кавушандозга тушиб, ўтган ҳафта ёққан ёмғирнинг лойи ёпишиб ётган калишини аввал пойма-пой кийиб, букчайиб, бошқаттан тўғрилаб олди.

Раҳим домла Қобилнинг ҳужраси ёнидан далага чиқиб кетаётганида кўрага кириб келаётган паранжилик аёлга дуч келди ва унинг лосдай қора чачвонидан гуркираб анқиб турган атир ҳиди димоғига урилиб, аввал орқага тисланди. Кейин ўзини четга олиб, аёлга йўл берди. Аёл кўрага кириб кетиб, қоронғида кўздан ғойиб бўлгандан кейин: «Вой, вой...— деди ўзига-ўзи домла.— Бу дунёнинг молига ўхшамайди. Айни беҳишт... Арши аёло гулшанидан чиқиб келган фаришта... Қани энди, парвардигори-оламнинг марҳамати билан биз, ғариб-ғураболарнинг ҳужрайи-вайронасига ҳам шундай малаклар ташриф буюрсалар...»

* * *

Эрининг шаҳардан келганидан беҳабар, шомдан кейин Бўронбекникига йўл олиб, унинг васлига тўйиб қайтган Лаъли ўз уйида чироқ ёниб турганини кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди. «Келибди махсумча,— кўнглидан ўтказди Лаъли. — Яна жанжал...»

У ҳовлининг этак ёғидан айланиб бориб, айвонга чиқди ва чачвон-паранжисини қозиққа илиб, икки чаккасини қоплаб турган майин гажакларини бармоқлари билан қулоқлари орқасига суриб қўйди, кейин, қора хонатлас кўйлаги устидан кийиб олган қизил духоба нимчасининг этакларидан ғортиб текислади-да, амиркон маҳсисининг лола япроғидай қизил учини аста босиб уйига кирди. Ерга солинган тик кўрпачага чўзилиб, бошини қўллари устига қўйиб

хуррак отиб ётган Ибодилла хотинининг уйга кириб келганини ҳам, чироқ пилигини сал кўтариб, бир қучоқ қадди бастаю, анордек қизил чеҳрасини бурчакдаги тош ойнага солиб кўраётганини ҳам сезмади. Кўзгудаги соҳибжамолнинг чашмадек тиниқ шаҳло кўзлари мамнун кулди. Унинг бўйнидаги қатор-қатор дурлар, марваридлар тизмаси кўзгуга тушиб турган қизғиш шуълада ярқ-ярқ товланди. Унинг қалқиб турган кўкрагига ташланган майда ўрим живир-живир сочлари, буларни боягина ғижимлаб, шу жонон ёқут лабларининг ишқ шаробидан маст бўлган бировни эслатди.

Ерда эса шўрлик эр чўзилиб ингичка хуррак тортарди.

— Улсин, хотинини соғинган эр шунақа бўлса!— Лаъли ўзини маҳлиё қилган кўзгудаги фариштадан бир нафас кўзларини олиб, лой этиги билан ерда ётиб қолган эрига қайрилиб қаради-да, фироқ қилди.— Рашк қилишни ҳам билмайди. Хотинининг уйда бўлмагандан кейин, уни қидир, топ. Уласанми, жонингни койитсанг...

Ибодилла ётган ерида ағдарилиб ингради.

Лаъли яна кўзгуга қаради. У юзини четга бурганда қоронғи тортган кўзгу, у қараши билан яна ярқ этиб порлади...

Тўққизинчи боб

Бу оиладаги ҳар бир кишининг шаънини, давлатини, бор-бисотини шу хонадоннинг умумий мулки деб биладиган, унинг ўз таъбири билан айтганда, «замона зайли билан», «фалак гардишининг тескари айланиши билан» «инқирозга юз тутган» шу хонадонни ва шу каби хонадонларни давр бўронидан ҳимоя қилиб, омон олиб қолишга бел боғлаган Зиёдилланинг ўз оиласида шу вақтгача содир бўлган кўнгилсиз ҳодисаларни ҳам, ўз келинининг бебош бўлиб кетганини ҳам ҳазм қила олмаслиги турган гап эди. Бу хунук ҳодисалар, Зиёдилланинг фикрича, унинг ўз обрўсига ҳам, ўз маслагига, мақсадларига ҳам, ўзи аъзо бўлган «Изчилар уюшмаси»нинг шаънига ҳам сира тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам у кейинги бир неча ой давомида қишлоқдан, отасидан, хонадонидан узоқда бўлганига кўп афсусланди ва «издан чиққан оташаравани яна изга солиб юбориш»га астойдил қарор берди. Шу қарор туфайли олис йўлдан чарчаб келгани ҳам, эгарда узоқ вақт ўтириш орқасида болдирларининг безиллаб оғриётгани

хам ёдидан кўтарилди. У ўз қарорини амалга оширишга дарҳол киришишни зарур топди ва этигини ечаётган жойида уни яна кийиб олди-да, сопи кийик шохидан ишланган пичоғини қўнжигга солиб, ўрнидан турди.

Ибодилла қаттиқ ухлаб қолиб, хотинининг қачон ва қай аҳволда келганини сезмаган бўлса ҳам, пихини ёрган туллак Зиёдилла буни сезган эди. У илгари Қумри турган уйда дераза олдида хаёл суриб ўтирганда, қўра этагидан Ибодилланинг уйи томонга липиллаб ўтган паранжилик аёлни кўрган эди... Ана энди у, шу уйнинг қия очиқ эшигидан қараб турибди: укаси кўрпачага чўзилганча ухлаб ётибди. Лаъли ўзини бурчакдаги тош ойнага солиб, турган ерида чайқалиб, юрагига сизмаган қувончини ашулага солиб айтаётибди:

Қора сочим ўсиб қошимга тушди,
Не савдолар менинг бошимга тушди.
Бориб айтинг ўшал золим йигитга,
Унинг ишқи билан бағрим туташди...

Зиёдилла укасининг уйига отилиб кириб, уни алдаб юрган бевафони бўғиб, мажақлаб ташламоқчи бўлди-ю... ўзини босди. «Шошма,— деди ўзига-ўзи у,— кўрайлик, яна қандай ҳунар кўрсатаркан бу...!»

Ишқ завқидан чала маст бўлган Лаъли чўзиқ-чўзиқ хуррак тортаётган эрини аллақачон унутиб юборганидек, қайнағасининг айвондан тикилиб турганини ҳам сезмади. Унинг назарида, ўзининг ҳозиргина кўзгуда ярқираб турган жамоли бирдан йўқолди-ю, унинг ўрнида бошқа бир сурат — Бўронбекнинг сурати пайдо бўлди. Лаъли унинг қиров туша бошлаган чаккаларини, худди от ёлидек қаттиқ сочини, доим сўниб туриб, ичкилик ичиши билан ёниб кетадиган кўзларини, соқоли мўйчинаяк билан терилган силлиқ чўзинчоқ сарғиш юзини, қадди-қоматига ярашиб тушган китель-шими билан баланд пошналик хром этигини кўзгуда кўргандай бўлди. Кўрди-ю кўнглидаги гапларни унга ноз-карашма билан изҳор қила бошлади:

— Қаттиқ тикилиб қараманг, бегим, уяламан... Секинроқ қарасангиз ҳам, айтдим-ку сизга, мен сизникиман, деб! Қиз бўлиб камолга етиб, фақат сизни кўрганимда юрагим ўйнади! Сизнинг остонангизга бош қўйдим. Шу тупроқ билан тенг бошимни меҳрибон қўллaringиз билан ердан

кўтариб, тиззангизга олдингиз, эркалаб, юзларимдан ўпингиз...

Кўнглидаги ғазаби тобора кўпириб қайнаётган Зиёдилла қалтираётган қўли билан беихтиёр кўнжидаги пичоқни олди ва аста қинидан суғуриб, ўлжасипинг яқинроқ келишини кутиб турган бўридай, ҳужумга шайланди.

— Мени қоронғи зиндондан олиб чиқиб кетинг, — парвосиз йигитга ҳамон илтижо қиларди Лаъли. — Ҳар қанча зулмингизни кўтараман, ҳар бир илтифотингиздан қувонаман, бегим. Урганингиз — увра ошим, сўкканингиз — сўк ошим, кулганингиз — кулчам, Бўронбек!..

«Бўронбек!..»

Шу номни эшитиш билан Зиёдилланинг тарвузи қўлтигидан тушди. Ҳозиргина тоғорадан тошиб, ошиб турган хамир бирдан совиб, тоғоранинг ярмидан ҳам пастроққа тушиб қолгандай бўлди. «Демак, Лаъли Бўронбек билан ўйнашиб юрган экан-да?!» Зиёдилла қаттиқ бир ижирғанди-ю... аламини ичига ютиб, пичоқни кўнжигга суқди. Кейин, қўрани қоплаган зулматга муштини ўқталиб, тилсиз бўшлиқдаги аллакимга дағдаға қилди: «Шошмай тур, номард! Бизга ҳам гал келар!»

Зиёдилла айвондан тушиб, ўзига ўрин солинган уйга қайрилди, аммо у ерга етмасдан яна орқасига қайтди-да, отхонага йўл олди. Отхонада қора чироқнинг зигир мой шимдирилган калта пилиги ожизгина нур сочиб турар, оғилга боғланган қора йўрға курт-кurt беда чайнардди. Зиёдилла отхонага яқинлашганда Қобилга дуч келди.

— Отни бир оз совитдим. Беда солдим. — Қобил, биров ундан: «Нима қилиб юрибсан?» деб сўраётгандай, ҳисоб берди. — Олис юрибди, ҳали ҳам ўзига келмаётгир жонивор...

— «Карвон», отни эгарлаб, эшикка олиб чиқинг!

Зиёдилла Қобилга шу буйруқни берди-да, отхонадан чиқар экан:

— Тез бўлинг! Мен ҳозир тўнни кийиб чиқаман, — деб қўшиб қўйди.

— Ҳа, тўнни кийиб олинг, кун совиётгир, қор ёғадиганга ўхшаётгир...

Зиёдилла уйга кириб, пахталик беқасам тўни билан савсар телпагини кийиб чиққанда, Қобил қора йўргани эгарлаб бойваччани эшик олдида кутиб турарди. Зиёдилла узангига оёқ қўйиши билан Қобил ундан:

— Йўл бўлсин, бойваччам? — деб сўради.

— Далани айлаиб келаман,— Зиёдилла қаерга бора-
ётганини «Карвон»дан яширди.— Дадам уйғониб сўраса,
айтинг: тезда қайтаман!

Зиёдилланинг заруратсиз бир ерга бормаслигини, доим
иш билан юришини, унинг ўлгудек писмиқ эканлигини,
умуман, катта бойваччанинг феъл-атворини яхши билувчи
Қобил унинг орқасидан дарвозани бекитиб, занжирини со-
лар экан, «бир балоси бор бунинг...» деб ўз-ўзича тўнғил-
лаб қўйди.

* * *

Зиёдилла таниш дала йўлидан хаёл суриб борарди.
«Бўронбек... Бошқа вақтда унинг киндигидан бўғзигача
тилиб ташлардим... номардлиги қалтис вақтга тўғри кел-
ди...»

Зиёдилланинг тахминича, Комил афанди Бўронбекнинг
уйига етиб келган ва, агар етиб келмаган бўлса ҳам, ҳозир
етиб келиши керак. Чунки Зиёдилла у билан Қўйлиқда
ажралишганидан бери уч соатдан ортиқроқ вақт ўтди. Уша
ерда, Қўйлиқда, Комил афанди отини Талъат афандининг
мухлисларидан бўлган дўсти Жамол Қодирийдан бериб
юборди-да, дарёдан бошқа-бошқа ўтиш зарурлигини айтиб,
ўзи қирғоқда фонарь ёқиб ўтирган қайиқчи чол томонга
йўл олди. Демак, Зиёдилланинг тахминича, Комил дарё-
дан қайиқда ўтган ва Қумқишлоқ гузаригача яёв келган.
Шундан кейин у, Зиёдилла чизиб берган йўл билан, яъни
аввал Ўртасаройга олиб борадиган тош йўлдан уч юз қа-
дамча юргандан сўнг ўнгга бурилиб, теракзор оралаб кет-
ган сўқмоққа тушиб олган. Арслонбекнинг қўрғонини эса,
бу йўлга тушиб олган кўр ҳам топа олади...

Ана энди, Зиёдилла Комил афанди ва Бўронбек билан
биргалашиб, Азмиддин берган топшириқларни бажариши,
яъни қишлоқ аҳолисини комфирқа сиёсатига қарши кўта-
риши лозим. Ана шундай бир нозик пайтда маслакдоши
Бўронбекнинг укасининг хотинига, демакки, ўз хонадонига
нисбатан хиёнати Зиёдиллани чидаб бўлмайдиган даража-
да ғазаблантирса ҳам, бироқ унинг олдида турган сиёсий ва-
зифанинг совуқ довули шу ғазабнинг лов этиб ёнган олови-
ни босиб кетди. Ана шу совиш жараёнида Зиёдилла ука-
сининг бўшлиги, иродасизлиги, иснодга, шармандаликка
йўл қўйиб бергани ва ҳоказо далилларни келтириб, бутун
айбни Ибодиллага ағдариб, уни қоралашга уриниб кўрди.

Лекин, мабодо Лаъли эрини ташлаб, Бўронбек билан бутунлай кетиб қолса, шундагина Зиёдилланинг кўнгли ўзи ўйлаб топган далиллардан бир қадар таскин олган бўларди. Афсуски, шундай бўлмаган. «У мочағар уйимизни ҳаром қилиб турибди,— деб ўйлади Зиёдилла.— Маймунғачча Бўронбек ҳам «Укаси ҳезалак» деб, мендан кулади...» Шуни хаёлига келтирди-ю, бадани музлаб кетди. Унинг кўзларига ўзини кўзгуга солиб турган Лаъли кўринди. Қалбидаги бояги оловнинг алангаси яна бир поғона кўтарилди. «Мен у хотинталоқнинг ишини бир ёқли қиламан!»

Зиёдилла Арслонбекнинг қўрасига яқинлашганда совуқ шамол зўрайиб, қор учқунлари бурунга, кўзга, пешанага урила бошлади. Бойвачча телпагини бостириброқ кийиб олди-да, отга қамчи урди.

Ана, катта қўрғон. Унинг уч томонидаги баланд деворлар Зиёдиллага «Искандарнома»да таърифланган хитой деворига ўхшаб кўринди. Қўрғоннинг тўрида тунука томлик узун иморат. Бу Арслонбекнинг ўзига хос қалъаси. Шу қалъадаги уйларда кўп машаққатлар қилинган, Тошкентнинг казо-казоларига зиёфатлар берилган. Зиёдилла ўз отасининг ҳикоясидан Арслонбекнинг шу қўрғонига Туркистон генерал-губернатори «Куропаткин жаноблари ўз дўст-ақраболари билан меҳмон бўлиб келганини» ҳам билади. Бироқ Бўронбек ҳозир бу қўрғонда яшамайди. Бу қўрғон яқинда қишлоқда Ботиралининг ташаббуси билан ташкил қилинган Қўшчилар союзи билан ширкатга берилган. Буларга аъзо бўлган деҳқонлар ерни шудгорлаш, экин экиш, ўтоқ қилиш, шоли ўриш, янчиш вақтларида от-улов, арава, асбоб-ўскуналар билан бир-бирларига ёрдам беришармиш. Пул, газлама, чой, совун, гугурт ва бошқа зарур нарсаларни ширкат давлатдан олиб, камбағалларга тарқатармиш. «Олиб бўпсан мендан!— хаёлидан ўтказди Зиёдилла, камбағал деҳқонлар қўлига ўтган қўрғон ёнидан борар экан, ўзини ширкат хўжайини ҳис этиб.— Сенлар билан ҳали бошқача ҳисоб-китоб қиламиз!..»

Бўронбек дадасининг даврида чоракорлар турган пастгина қамиш томлик уйга кўчиб ўтган. Камбағал деҳқонларнинг кулбасидан фарқ қилмайдиган бу уй, ана, рўпарада шумшайиб турибди. Изгирин унинг томига бориб урилиб, эскириб тўзиган қамишларини тортқилаб титкилаётибди. Шу хароб кулбага боягина, кимсан Абдурахмонбойнинг келини Лаълини со келган, шу кулбада Бўронбекнинг қўйнига кирган... Зиёдилланинг хаёли шу ерга келганда

ширкат аъзолари билан қилмоқчи бўлган «ҳисоб-китоб»и ҳам эсидан чиқиб, аъзойи бадани қалтираб кетди. Энди, Лаълининг шармандалиги туфайли Бўронбек билан қилиши шарт бўлган «ҳисоб-китоб»и унинг вужудини буткул эзиб юборди. «Номус ҳисоб-китоби ҳали очилади!— деди у, яна ўзини босишга уриниб.— Бунинг ҳам вақт-соати келади!..»

Зиёдиланинг бояги тахмини тўғри бўлиб чиқди: у отини отхонага боғлаб, ичкарига кирганда, қизил туркман гилами устига ёзилган кўрпачаларда Бўронбек билан Комил афанди ёстиқларга ёнбошлаганча ароқ ичиб яхна гўшт чайнаб, суҳбатлашиб ўтиришарди.

— Ассалому алайкум,— Зиёдила, ёнбошлаб ётган еридан сал кўтарилган Комилга қўл узатди.— Адашмасдан етиб келдингизми, афандим? Йўлда ҳеч бир ҳодиса юз бермадим?

Зиёдила Бўронбек билан қўл олишар экан, унинг чарчоқлик аломати сезилиб турган совуқ кўзларига нафратлашиб қаради. Бўронбек буни сизди, аммо ёнбошлаб ётган ерида қимир этмади ва парвосизгина жилмайиб қўя қолди. Бу билан у: «газабланманг, бойвачча, сиз ўйлаётган нарса биз қиладиган иш олдида ҳеч нимага арзимади» дегандек бўлди. Зиёдила ҳам шуни тушунди ва ерга қаради. У Комилдан пастроққа тиз чўкиб, гапга қулоқ солди.

— Мени дарёдан Умрзоқ ота деган бир чол қайиқда ўтказиб қўйди,— дерди Комил.— Индамасам, у кўппак менинг кимлигимни, қаерга боришимни суриштираётибди. «Хўжайин, тунда адашиб юрманг, кимникига борасиз, айтинг, ўзим бошлаб бораман», дейди олчоқ!

— У қайси Умрзоқ ота?— Бўронбек ўртадаги совуқликни кўтариш учун Зиёдилладан сўради.— Танийсизми, бойвачча?

— Танийман. Тошкентлик. Оёқяланг. Қачон қарасангиз, қирғоқда...

— Ҳа-ҳа, эсладим. Қайиқчи ота,— деди Бўронбек.— Узимизнинг чоллардан. Ундан хавфсираманг!

Комил ёнбошлаб ётган еридан сал кўтарилди-да, сўзида давом этди:

— Дўстларим,— деди у, озгин бармоқларини қайчи қилиб ўйнар экан.— Сиз билан биз улуғ ишга бел боғладик. Бу ғоят хатарли иш. Аммо биз қўрқмаймиз. Сиз билан биз маслагимиз ёвлари ёндириладиган катта гулханга ўтин бўлишга тайёрмиз. Аммо шуни унутмайликки, дўстларим,

ҳар қадамда ҳушёр бўлишимиз, ҳар бир кишига шубҳа билан қарашимиз лозим. Мақсадимиз йўли оғир. Биз пулсиротдан ўтаётган кишилармиз. Ута олсак — арши аъло қопқасига етамиз, ўта олмасак — жаҳаннам оташларида жизғанақ бўлиб ёнамиз. Шу пулсиротдан бошқа нажот йўли йўқ. Барча йўллари ёвлар ўраб олди. Ҳар ерда ёв. Шу сабабдан ҳам мен яшириниб иш кўришга мажбурман. Менинг, Бўронбек жаноблари, сизникида яшамоғим жоиздир. Акам Ғазмиддин жанобларининг фикрича ҳам қишлоқдаги маслакдошларимизнинг йиғилишиб туриши учун энг қулай жой шу. Наинки, сиз бу ерда ҳокимият раҳбари бўлганингиз учун ҳеч ким остонангиздан бостириб кира олмайди. Шундай эмасми?

— Шундай, афандим, шундай...

— Энди мақсадга ўтайлик.— Комил қаддини ростлаб, тиз чўкиб олди.— Бояги режани такрорланг, бек! Зиёдилла афанди ҳам эшитсинлар!..

Бўронбек Зиёдилла келгунча Комил билан пишириб қўйган режасини такрорлади: бугун кечқурун Қумқишлоқ Шўросида кўрилган ер масаласи Бўронбекнинг обрўси учун, Бўронбекка суялган ҳамма кишилар учун катта зарба бўлиб туриши мумкин. Бўронбек шуни сезиб, Абдукарим аканинг Шўро мажлисидан қайтишини кутиб турган ва у Жамoadан келиши билан камбағал деҳқонларнинг шикоят аризалари кўрилганини, эртага эрталаб Ботиралининг ўзи тўқайга бориб, тафтиш ўтказмоқчи бўлганини ундан билиб олган. Демак, иш чатоқ. Бўронбекнинг ўз тили билан айтганда, бу тафтишдан «қон ҳиди келиб турибди...»

— Худо кўрсатмасин,— деди Бўронбек,— сир очилса, Жамoa бизга кун бермайди; бу ишни Тошкент Шўросига ҳам, Турккомиссияга ҳам маълум қилади. Мени ишдан олиб ташлайдилар, қамайдилар, суд қиладилар... Ерини яшириб қолган бойлар авахта қилинади, Абдураҳмонбой ҳам кунпаякун бўлади... Бу ҳам майли-я... Сиз, Зиёдилла бойвачча, Шўро ҳокимиятининг душмани, аксилнқилобчи туллак...

Бўронбекнинг кейинги сўзлари Зиёдиллага алам қилди.

— Тилимнинг суяги йўқ деб гапираверманг, бек,— деди бойвачча, Бўронбек четвертдан пиёлага қуйиб узатган ароқни симириб олиб.— Жўжани кузда санаймиз!..

Бўронбек ҳам ўз навбатида бойваччанинг этини узиб-узиб олмоқчи бўлди шекилли, ўтирган ерида ҳамлага

ҳозирланаётган шердай ҳурпайиб, оғзини гапга жуфтлаши билан Комил ўртага тушди.

— Жўжани санайдиган куз келди,— Зиёдилла афанди,— деди у бойваччага тик қараб.— Суръат керак. Шошилиш керак.

Комил қулоғини динг қилиб турган бойваччага мақсадини тушунтирди:

— Қишлоғингизда кейинги бир ой ичида содир бўлган воқеалар шундан далолат берадики, ёвларимизнинг кўзи очилиб, улар тафаккур қила бошладилар, афандим. Ҳа, тафаккур қила бошладилар.—Комил «тафаккур» сўзини анча қийналиб талаффуз қилди ва бир нафас ўйга толиб, кейин гапида давом этди.— Чунончи, шоён бир ибратли мисол: Бек жаноблари тадбир билан оқилона бир иш қилганлар, яъни вазиятни тушунмоқ учун ўртаҳол деҳқон Мавлоннинг шолисини тортиб олганлар. Бу — бир тажриба, ёинки, оддий бир машқ, албатта. Ва агар чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрилса, бу — душманнинг қон чиқмас ерига урилган пичоқ. Оқибати нима бўлибди денг? Оқибати шу бўлибдики, кечаги оёқяланг Ботиралининг бу ишга ақли етибди. У: «Хўш, бўлисга тўрт қоп шоли нега керак бўлиб қолибди?» деб ўзига-ўзи савол бериб кўрган ва ўзи саволига жавоб топган: «Бўлисга шоли керак эмас,— деб мулоҳаза қилган у иблис.— Бекнинг мақсади — халқни Шўродан норози қилиш...» Унинг тафаккури нақадар тийран эканлигини тушундиларми, афандим?

— Оббо қувей!..— деб юборди Зиёдилла, қўлларини ёқасига олиб бориб.— Астаффирулло!

— Бу — масаланинг фақат бир томони.— Комилнинг кесак ранг озгин юзи чироқ шуъласида яна ҳам сарғайиб, кул ранг митти кўзлари Зиёдиллага тикилиб қолди.— Масаланинг иккинчи томони бундан ҳам баттарини, яъни, ёвларимиз биз ўйлаганча анойи кишилар бўлиб чиқмади: улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини таниб олишди. Бу — ёмон касал. Бунинг олдини олмоқ даркор. Ботирали бек жанобларига: фирқа ишингни ячейкага қўяман, деб таҳдид қилибди. Бунга нима дейсиз, афандим?

Зиёдилла нафасини бўғаетган ғазаб ўпқонини босолмай:

— Отиш керак пасткашни!— деб қичқириб юборди.

— Биз Комил афанди билан бир тўхтамага келдик.— Бўронбек Зиёдиллага яна бир пиёла ароқ қуйиб узатди.— Аҳвол танглигини, фурсат ғаниматлигини ҳисобга олиб,

эртагаёқ иш бошлашга қарор бердик Сиз ҳам шу чорага рози бўлсангиз бас, бойвачча!

— Мен рози!— Ароқнинг таъсири билан чаккалари қизий бошлаган Зиёдилла, чайнаб турган суягини дастурхонга ташлаб, укки кўзларини Бўронбекка қадади.— Қани, режани сўзланг!

— Қишлоқдаги фирқа аъзоларини бирин-кетин ўртадан кўтариб ташламоқ ..

— Маъқул... Аммо...— ширакайф Зиёдилланинг сабри чидамади,— эртаги гапдан гапиринг!..

— Эртага эрталаб Ботирали сеъялангларнинг ер можаросини ҳал қилмоқ учун тўқайга кириши биланоқ уни жаҳаннамга жўнатмоқ зарур...— Бўронбек фикрини тасдиқлаб олиш учун Комилга қараб қўйди.— Шундайми, Комил афанди?

— Шундай, бек, шундай.— Комил қўлидаги пиёлани кафтида ўйнатиб, ундаги ароқни чироқ шуъласига солиб томоша қилар экан, юпқа лаблари жилвага қовушиб, чап кўзини қисиб қўйди.— Шу қадаҳни музаффарият учун ичман, афандилар!

— Омин,— деди Бўронбек, Комилнинг чап кўзини юмиб, ароқни сесканмасдан қулт-қулт ютишига мароқланиб боқиб. Кейин ундан сўради:— Бу вазифани ким бажарса экан?

— Бу вазифани бажармоқ ҳар биримизнинг шоён муқаддас бурчимиздир: менинг ҳам, сизнинг ҳам, бек жанобларини, сизнинг айниқса, Зиёдилла афанди... Ҳаммамизнинг, ҳаммамизнинг!..

— Баракалло!— Бек хохолаб кулиб юборди.— Қойил, Комил афанди!..

— Аммо эҳтиёт шарт...— Комил шерикларига уқтирди,— Тонгда Ботирали тўқай томонга жилиши билан муқаддас бурчинини адо этгувчи унинг ортидан изма-из бормоғи жонзидир. Бурч тўқайда, хилватда адо этилади. Ва, ниҳоят, изларни йўқотмоқ чораси кўрилмоғи лозим...

— Кимнинг изи? Ким отади?— Зиёдилла тоқатсизланди.

— Тонгда маълум бўлур...— Комил бу сўзларни парвосизгина айтarkan, бежо кўзлари чироқ шуъласида йилтиллаб, унинг бу парвосизлиги қалбаки эканлигини, у ҳам ҳаяжонланаётганини билдириб қўйди.

— Яна бир маслаҳат шу бўлдики,— Бўронбек Зиёдилланинг қумдай оқарган юзига, аллақандай ёмон ўт билан

ёнаётган кўзларига қараб гапирди,— сизни Азмиддин жаноблари айтган кооператив уюшмасига қўймайдиган бўлдик. Сизни Шўрога сайлатамиз. Раис бува бўласиз. Қалай?

— Шоён гўзал!— деди, озгин юзи ичкиликдан девор тусига кириб, тиззасидаги ёстиққа тирсақларини суяб олган Комил,— шоён гўзал!

— Ватан ва ислом йўлида ҳар қандай хизматга тайёрман!— Зиёдилла дағ-дағ қалтираётган қўлларининг кафтларини бир-бирига ишқаб ўрнидан қўзғалди.— Мен кетай, дўстлар. Тонггача хайр!

Комил билан Бўронбек Зиёдиллани кузатиб қўйиш учун далага чиқишди.

Ҳамма ёқни зулмат қоплаган: кенг даланинг ақалли бирор бурчида милт этган нур кўринмайди. Сийрак қор капалакларигина онда-сонда йилтиллаб, юзга, пешанага урилаб эрийди. Совуқ шамол яланғоч толларнинг қуруқ шохларини шилдиратади.

Зиёдилла отхонадан қора йўрғасини етаклаб чиқди.

— Бойвачча,— деди Бўронбек, Зиёдилла оёғини узангига қўйиши билан унинг қўлтиғидан олиб отга мингазар экан.— Кайфингиз бор, йўлда ҳушёр бўлинг. Худо кўрсатмасин, ортингиздан бирор бегона тушса... Ҳаммамизнинг тақдиримиз қил устида...

Зиёдилла эгар қошига эгилиб, қўлини бекка узатди:

— Хотиржам бўлинг, бек, тонготарда соғ-саломат кўришамиз.— Кейин оёқда базўр турган Комил билан қўл бериб хайрлашди.— Худога топширдим, афандим!

— Биздан хавотир бўлманг,— Комил чап қўлини Бўронбекнинг елкасига қўйиб, сармаст кулди:— Бек жанобларининг паноҳида, худо хоҳласа, ҳи-ҳи-ҳи...

Комил турган ерида бир чайқалиб, оз бўлмаса отнинг тагига муккаси билан тушай деди. Бўронбек уни суяб қолди.

— Бек,— Зиёдилла, совуқда ер тепиб турган отнинг юганидан маҳкам тортиб гапирди,— Комил афандини сизга топширдим!

Бўронбек индамай қора йўрғанинг ёлини силаб қўйди.

Ҳозиргина кулиб турган маст Комил бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди-да, тили гапга келмай гўлдиради:

— Худо ёр бўлсин, а...аф...фандим!

Ўнинчи боб

Ботирали тонг ғира-ширасида уйғониб, тўшакдан намагга сирғалиб тушди-да, кўрпани Эъвозхоннинг елкасига тортиб қўйди. Анордай юзи товланиб, қора тўлқиндай сочи ёстиқни қоплаб ётган Эъвозхон эрининг ўз бағридан чиқиб кетганини ҳам, муздек сув билан роҳат қилиб ювинганини ҳам, кейин бўз пайтаваларини оёқларига сириб ўраб, этигини кийиб олганини ҳам сезмади.

«Тўқайга кетганимни Эъвозхон билмай қўя қолсин,— деб ўйлади ўзича Ботирали, гимнастёркасини кийиб, йўғон камарини белига тортиб боғлар экан.— Тўпга қолмай қайтиб келаман».

У Жамоодаги кечаги воқеани эслади: Чирчиқ бўйи — тўқай томондан ер олган камбағал деҳқонларнинг аризалари кўрилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бир нарса ҳақида бўлиб, маъноси бир эди: бойлар энг яхши ерларни ўзларига олиб қолиб, давлатга нуқул ботқоқлик ерларни, ё бўлмаса, сира сув чиқмайдиган ерларини топширганлар. Экин экишга яроқсиз бўлган ана шу ерлар камбағал деҳқонларга бўлиб берилган. Шунинг учун бу деҳқонлар ерга ҳар қанча куч сарф қилсалар ҳам, жуда кам ҳосил олмақдалар. Ерга сочган уругичалик дон ололмаётган деҳқонлар ҳам бор. Камбағаллар ўз аризаларида бу ишнинг айбдори ҳозирги бўлиш Бўронбек Арслонбеков эканини кўрсатганлар. Чунки, ер бўлиш вақтида волость ер қўмитасидан тўқайга Арслонбеков вакил бўлиб борган. У берилаётган ернинг ёмонлигидан шикоят қилган батрақларга, агар улар шу ерларни олмасалар, бошқа ер берилмаслигини, улар яна оёқяланг бўлиб қола беришини айтиб, дўқ урган.

Ана шу аризалар кўрилаётган вақтда Ботирали волость ер қўмитасининг ранси Абдукарим акани мажлисга чақиртириб келди ва ундан ер тақсимлашдаги адолатсизликнинг сабабини сўради. Абдукарим ака ўша вақтда Уртасаройда бўлганини айтди ва Қумқишлоқда бу ишга Бўронбек бошчилик қилганини тасдиқлади. Аммо Ботирали Абдукарим аканинг сўзларидан қаноатланмади. Унинг волость ер қўмитасига раис бўла туриб, ер тақсимлашга қатнашмаганлигидан таажжубланди. Абдукарим ака Ботирали қаршисида маъюс ўтириб, қутилмаганда ўз таржимаи ҳолини сўзлаб кетди. У инқилобга қадар Арслонбекнинг батрағи бўлган. Аммо бундан саккиз йил аввал зовурга ағдарилган арава ғилдирағи остида қолиб майиб бўлган ва узоқ вақт ётиб

қолган. Бек уни ўз еридан ҳайдаб чиқарган. Шунда у Абдурахмонбойнинг гузардаги саройида отбоқар бўлиб қолиб кетган. Бироқ оёғининг суяги сингани учун отбоқарликда ҳам яхши иш беролмаган. Бой бўлса, ҳужра ҳақини, ҳар кунги об-овқатни чўтга солиб борган ва ниҳоят, унинг қарзи бадалига ёлғиз қизи Қумрини тортиб олган... Бек ерсуви, мол-мулкни давлатга «ўз ихтиёри билан» топширгандан кейин Ҷамоа Абдукарим акага ҳам бир ярим ботмон ер, бир қўшхўкиз ажратиб берган. Абдукарим ака, қўшни батракларнинг кўмаги билан ана шу ерга шоли сепган. Уша вақтда Қумқишлоққа Ер ишлари Халқ Комиссарлигидан вакил келиб, деҳқонларнинг йиғилишини ўтказганда, шу йиғилишда ўзининг ва ўзи сингари камбағал деҳқонларнинг аҳволини батафсил сўзлаб берган Абдукарим ака вакилга маъқул тушган ва у, Абдукарим акани ўзи билан шаҳарга олиб кетиб, унинг волость ер қўмитасига раис қилиб тайинланишига сабабчи бўлган.

Абдукарим ака Ботиралининг: «Бўронбекнинг ноҳақ ишларига нега йўл қўйдингиз?» деган саволига жавобан, бекка сўз қайтариб бўлмаслигини, у ўзини волостнинг бирдан-бир хўжайини деб билишини ва қола берса, марказда унинг суянадиган тоғлари борлигини, «бўлис» ана шу суянчиқларига ҳар ҳафта битта-иккита қўй, бир-икки қоп гуруч, беш-ўнта қази юбориб туришини айтиб берди.

«Бек бу нарсаларни қаердан олади?» Ана шу савол Ботиралига қумқишлоқликларнинг кўпгина шикоятларини эслатди. Ер-сув, мол-мулкни давлатга «ўз ихтиёри билан» топширган бек шу ерни олганлардан «мулк ҳақи» ундирармиш. Унинг собиқ батраклари берган аризалар, уларнинг Ҷамоадаги оғзаки арзлари бекнинг пасткашлигини очиб ташлади. Бундан ташқари, бек қишлоқдаги обжувоз, тегирмон, чойхона, дўконлардан «жумалик» олаётганмиш. Буни Ғани ота ҳикоя қилиб берди. Қанча-қанча одамлар ҳар жума кун ич кечқурун бекнинг уйига қўй, пул, гуруч, ёғ-гўшт олиб боришармиш. «Бирор киши буни бирор жума канда қилсин-чи!— деди Ғани ота.— Икки дунёда бекдан қутулмайди!..»

Ботирали Абдукарим акадан: «Сиз бекнинг нотўғри хатти-ҳаракатларига бирор марта қаршилиқ қилмадингизми?» деб сўради. «Минг марта қаршилиқ қилганман,— деди Абдукарим ака, ўнг қўлтиғидаги қўлтиқ таёғига суяниб тураркан.— Ҳар бир жиддий гапимни «бўлис» ҳазилга олади. «Сиз бу ишларга аралашманг, оқсоқ Темур» дейди у елкам-

га қоқиб. Бир-икки қаттиқ гапирган эдим, пўписа қилди: «Бор, тошингни тер! Сен ҳукуматми, менми?» деб. Мен ноилож қолиб, далама-дала, қишлоқма-қишлоқ юрган-юрган. Қийналган деҳқонларга қўлимдан келганча кўмаклашишга тиришаман...»

Абдукарим аканинг гапларидан унинг волостда ёлғизлатиб қўйилганлиги, давлат берган ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум этилганлиги, унинг ишларини ҳам Бўронбек ўз қўлига тортиб олганлиги маълум бўлди.

Йигилиш тугагандан кейин Ботирали Абдукарим акани болохона тахта нарвонидан суяб тушириб қўйди ва у билан қўл бериб хайрлаша туриб, эртага тўқайга ўзи бориб, Жамоага тушган аризаларни ўша жойнинг ўзида текшириб келажагини айтди. «Иним,— деди Абдукарим ака, Ботиралининг қўлини қўйиб юбормасдан,— бўлисимиизнинг қоронғи ишлари кўп. Бек ўша беклигича қолган. Камбағалларга ён босмайди... Тошкент билан гаплашиб, бирор фуқаро парвар одамни бўлис қилса бўлмасмикан-а?...»

* * *

Мана ҳозир Ботирали кийиниб бўлиб, болохона деразасидан бу йил биринчи марта ёғётган қор манзарасини, Жамоа шўроси биносининг қор босган оппоқ томини, йўл ёқасидаги дарахтларнинг шокила-шокила шоҳларини, оппоқ чойшаб ёпинган далаларни томоша қилар экан, Абдукарим аканинг ана шу сўзларини эслади. «Бирор фуқаро парвар одамни бўлис қилса бўлмасмикан-а?...» «Бўлади,— деди ўзига-ўзи Ботирали.— Нега бўлмасин? Бўлади! Ишчилар, деҳқонлар, қизил аскарлар халқнинг эркин нафас олиши, тўқ яшаши, ўз ери ва давлатига хўжайин бўлиши учун жанг қилдилар, қон тўқдилар... Мабодо бирор илон кўзимизнинг ёғини емоқчи бўлса, уни янчиб ташласа бўлади. Бекзодани бўлисдан суриб чиқарса ҳам бўлади... Аммо бунинг учун далил, асос керак. Бунинг учун курашиш керак. Курашиш... Худди ўн еттинчи йилдаги каби курашиш лозим!»

Ботирали калта чарм пальтосини кийиб, наганини камарига тақиб, қўштиғ берданка милтиқни елкасига осди-да, тўшакка эгилиб, аввал, кўрпачада пишиллаб ухлаб ётган Тўлқиннинг реза-реза тер босган пешонасидан, жингалак сочларидан ўпди, кейин, бешик пардасини очиб, Учқуннинг бошига эгилаётганда, Эъвозхон чўчиб уйғониб кетди.

— Вой ўлмасам, сахарлаб йўл бўлсин?— Эъвозхон тўшакдан сапчиб турар экан, Учқуннинг у юзи-бу юзидан чапиллатиб ўпаётган эридан сўради. Кейин унинг қўлидан тортди:— Болани уйғотасиз...

— Тўқайга кетаётибман. Иш бор.

— Нонушта қилмасдан бормайсиз. Бу нимаси, оч-наҳор?..

Эъвозхон тўшакни апил-тапил йиғиб, тахмонга олиб бориб ташлади-да, ерга кўрпача ёзди.

— Пальтони ечинг. Утиринг. Ҳозир чой ичамиз.

— Тўқай анча йўл. Чой ичсам, кеч қоламан.

— Чой ичқизмай юбормайман.— Эъвозхон эрининг йўлини тўсиб, қаттиқ туриб олди.— Иннайкейин, алоғ-чалог туш кўриб чиқдим. Қўйинг, бормаи қўя қолинг!..

Эъвозхон ханик ёнига бориб дарров бетини чайди ва эшикни очиб нарвонга эгилди-да, пастга қичқирди:

— Ғани ота, ҳо Ғани ота, чой чиқаринг!

Эъвозхон эрини қўярда-қўймай кўрпачага ўтқазиб, дастурхон ёзди ва унга тўрттагина кулча билан бир-икки қисим қанд-қурс ташлади. У кулчаларни ушатар экан, эридан яна илтимос қилди:

— Шу бугун тўқайга борманг. У ерда босмачилар бор эмиш...

— Босмачилар ҳар ерда,— деди Ботирали хотинининг ўйчан кўзларига тикилиб.— Улар шу қишлоқда ҳам бор. Душманларимиз кўп. Аммо биз улардан қўрқмаслигимиз керак. Биз улардан кучлироқмиз, жоним!..

Чой кўтариб Ғани ота кирди.

— Ассалому алайкум! Яхши ётиб-турдингизларми?

— Раҳмат, ота. Қани, ўтиринг, нонушта қиламиз.

— Бемалол.— Чол ўтирмади.— Бугун жумъа. Бозор. Бизнинг ишимиз чаққон кун. Мен тушай.

— Қўлдош отага айтинг, отни Абдукарим акага эгарлаб берсин. Мен тўқайга пиёда бораман.

— Шундан шу ёққа-я?

— Пиёдалаб бир айланиб келмоқчиман, отахон. Отнинг ҳожати йўқ. Абдукарим акага бераверинг.

— Хўп, раис.

Ғани ота самоварга тушиб кетди.

— Сўзимни ерда қолдирасизми?— Эъвозхон эридан ўпкалади.— Тўқайга бормасангиз бўлмайдими?

— Бўлмайди. Деҳқонлардан шикоят тушган, ўзим бориб текширишим керак. Бундан ташқари, беш-ўнта қирго-

вул отиб келсам, кечкурун болаларни олиб шаҳарга тушамиз. Ойимни бориб кўриб, иложи бўлса, ўзимиз билан бирга бу ерга олиб келамиз. Мен ишда бўлсам, сиз эртаниндин очиладиган мактабда бўлсангиз, ойим болаларга қараб туриши керак. Бунга нима дейсиз, Эъвозхон?

— Бу режангиз яхши. Аммо тўқайга бормаيسىз. Юбормайман!

— Паридан тарқалганингизга энди ишондим,— Ботирали хахолаб кулди.— Тушгаки ишонсангиз...

— Кулманг!— Эъвозхон бир пиёла чойни ҳўплаб, ўрнидан турган эрининг бўйнига осилди.— Тўқайга бормаيسىз дедим, бормаيسىз!

Ботирали хотинининг билакларидан маҳкам ушлаб, ўзини унинг қучоғидан бўшатди-да, ҳарбийдан орттирган юк халтасига иккита нон, милтиқ ўқлари солиб орқасига боғлаб олди ва маъюс термилиб турган Эъвозхоннинг юзидан ўлиб, эшик томонга юрди.

— Хайр, жоним, хафа бўлманг!

Ботирали нарвондан саройга тушганда ов лайчаси оёғи остида ўралашиб, этигини ялай бошлади. У итнинг бошини силаб, олдинги оёқларини қўлига олиб саломлашди.

— Салом, «Лочин»! Юр, кетдик!

«Лочин» эгасининг олдига тушиб, дарвоза томонга югурди.

Ботирали одам тўла чойхона олдидан ўтаётганда бостирма тагидаги тахта сўрида ўтирганлардан баъзилари ўринларидан туриб, баъзилари эса, ўтирган ерларида қўлларини кўкракларига қўйиб, унга салом бердилар.

— Бугун бозор экан-да!— Ботирали чойхўрларнинг саломларига алик олиб, кулиб қўйди.— Ҳай, ишларингизга ривож берсин!

Чойнакларда чой ташиб юрган Ғани ота сарой дарвозасидан чиқиб кетган Ботиралининг орқасидан жилмайиб қолди-да, чойхўрларга деди:

— Барака топсин раисимиз! Зап фуқаропарвар чиқди азамат!

Ботирали йўлни кесиб ўтиб, Жамоа биноси ёнидан далага чиққанда, волижроқўм муюлишида аллакимнинг отга миниб, от бошини чапга, дала томонга буриб кетганига кўзи тушди. Бошига тулки телпак кийган бу отлиқ унга таниш кўринди. «Ким бўлди у?— Ботирали унинг кимлигини эшлашга уринди.— Ҳа, Қобил, Абдурахмонбой-

нинг югурдаги. «Карвон»...— Ботирали анови кун Жамоада бўлган йиғилишни, Қобилнинг: «Бой шолисини қаерга яширганини билмайман» деб без бўлиб туриб олганини эслади. «У саҳарда отлиқ нима қилиб юрибди?—деб ўйлади ўзича Ботирали.—Унинг тагидаги от кимники? Қаерга кетди у?»

Дала йўлидан бораётган Ботирали орқасига қайрилиб, болохона деразасига қаради. Дераза ойнасида Эъвозхоннинг ширмон юзи, йирик-йирик қора кўзлари кўринди. Эъвозхон қўли билан алланимани ишора қилиб кўрсатди. Аммо Ботирали унинг нима демоқчи бўлганини тушуна олмади. «Тўқайга борма, демоқчи шекилли,—ўйлади Ботирали.—Нега бунча тўқайдан кўрқади у?» Ботиралининг кўз олдида яна от бошини далага буриб кетган Қобил жонланди. «Карвон»нинг юраги худди тундай қоронги. Аммо у ёлғиз эмас. Ундайлар кўп. Ана шуларнинг юрагига йўл топиш, уларни қоронғиликдан ёруғликка олиб чиқиш керак. Бу қийин вазифа. Бу очик майдонда ўқ отишиб, душманни енгилдан ҳам қийин...»

Ботирали қор босган сўқмоқдан борар экан, қишлоқда очиладиган мактабни ўйлаб кетди. «Бу мактаб шу атрофдаги қишлоқларда биринчи мактаб бўлади. Балки, бу мактаб шу юрт тарихида биринчи мактабдир. Демак, бу юртдаги инсонлар ўз тарихида биринчи марта китоб ўқийди, хат ёзади. Мактаб ҳозирча бир синфли бўлади. Кейинчалик, кенгайиб бора беради. Ҳозир ўттиз бола ўқиса, уч йилдан кейин уч юз бола ўқийди. Бора-бора қишлоқдаги катта-кичик ҳамма саводли бўлади. Букунги батрак болаларидан муаллимлар, олимлар етишиб чиқади... Олимлар!.. Демак, Тўлқин билан Учқун ҳам олим бўлишади... Яна неча йилдан кейин бўлади бу?.. Яна ўн беш-йигирма йилдан кейин. Демак, ўттиз бешинчи йилларда... Мен ўшанда нечага кирган бўламан?.. Қирқинчи йилга бориб, қирқ бешга кираман. Соч-соқолим оқаради. Набираларимни етаклаб юраман. Бобой бўламан!»

Ботирали мийиғида кулиб қўйди. Парча-парча ерлар, шоликорликлар тугаб, совуқ шамолда шовиллаб турган қамишзор манзараси очилиши билан Ботирали муздек ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди-да, тўқайга кириб кетди. «Лочин» унинг кетидан югурди...

Тўқай... Бунинг нима эканини овчилардан сўрайсиз. «Чирчиқ бўйлаб то тоғларгача чўзилган бу қамишзорларга кеч куз фаслида бир борсам, лайчамни эргаштириб юриб

бир ов қилсам» дегувчи орзумандлар кўп. Учта-тўртта бўлиб олиб, кундузги қуш овидан кейин, оқшомлари дарё қирғоғида гулхан ёқиб, ҳалиги... какликларни сихга тизиб ўтга товласангиз... Уларнинг хушбўй қора гўшти алангада вижиллаб, тутаб, жингиртоб бўлиб пишади, мазали селаваси оқиб кетмаслиги учун сихни айлантриб турасиз. Шу ернинг ўзида, гулханнинг бир чеккасида қумғонингиз виқвиқ қайнайди. Қийиққа тугилган кулчаларни ушатасиз. Сихдаги какликларнинг оёғидан тортиб олиб, унга майда тузни бир текис сепасиз-да, бир чеккасидан: хоҳ шўртак бўйнидан, хоҳ мазали қуйруғидан чайнай бошлайсиз. Ана шунда, ҳалиги шўртак каклик кабобга тўйиб олганингиздан кейин, дарё сувидан қумғонга дамланган чой ҳам бир бошқа маза беради... Ана шундай роҳат қилиб ўтирганингизда дарё бағридан тўлин ой кўтарила бошлайди. Қамишзорлар унинг кумуш нури билан порлайди. Сиз ўтирган ернинг яқинида қурт-қумурсқалар чириллайди. Аллақаердан чиябўрининг увиллаб йиғлаган товуши эшитилади. Лайчангизнинг қулоқлари динг бўлиб, чиябўри увлаган ўша томонга зийрак кўзларини тикади. Сизни бир нафас ваҳима босади-да, ёнингиздаги милтиғингизни қўлга олиб, ўқланган-ўқланмаганини текшириб кўрасиз. Уқланмаган бўлса, ўқлаб қўясиз. Ана шундан кейин шерикларингиздан бири кунлардан бир кун чўлда ёлғиз қолиб, бўрига дуч келгани, унга ўқ отиб тегиза олмагани ва, ниҳоят, оч бўри билан яккама-якка олишиб, уни бўғиб ўлдиргани ва шу бўрининг терисини Чорсудаги мўйначи Салим бойваччага бошлаб пуллагани ҳақидаги ёлғон-яшиқ ҳикоясини бошлайди.

Лекин Ботирални тўқай оралаб борар экан, гарчанд ўзи ўткир овчилардан бўлса ҳам, ана шундай ов гаштини ўйламади. Аксинча, у, тўқай неча минг ботмон ерни банд қилиб ётганини, агар шу ерларнинг ботқоғи қуритилса, захи қочирилса, бунинг натижасида яна неча юз батрак ерли бўлишини, шу ерлардан қанча ҳосил олиш мумкинлигини хомчўт қилиб кўрди. Унинг ҳисобича шу поёнсиз тўқайнинг ўзида бир неча янги қишлоқ вужудга келиши мумкин. Бу ҳаммаси албатта, ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун бир неча йил давомида қаттиқ меҳнат қилиш керак. Шунда ҳам, бу ишлар якка-ёлғиз хўжаликларнинг қўлидан келмайди. Демак, деҳқонларни ширкатларга уюштириш, уларни ана шу катта ишга сафарбар қилиш лозим.

Ана, уларнинг қуроқ-қуроқ ерлари... У ер-бу ерга қо-

зиқлар қоқиб қўйилибди. Камбағаллар шу ерлардаги қамишларни ёндиришлари, ботқоқни қуритишлари, не машаққат билан ер очишлари керак. Эски ерлар, серҳосил шолнпоялар-чи? Ҳамон бойларда...

Ботирали бу тўқайга анчадан бери келмаганига афсусланди. Кўп ишни Бўронбекка ишониб қўйганига ўкинди. Жамоага ариза берганлар ҳақ. Ерни бошқатдан тақсимлаш керак. Бошқа чора йўқ. Бундан ташқари, Бўронбекнинг кирдикорларини марказга, ҳукуматга маълум қилиш зарур. Ундан кейин, Қумқишлоқ фирқа ячейкасининг ишини кучайтириш!.. Ҳа, бу жуда муҳим вазифа. Бунинг учун фирқага янги аъзолар қабул қилиш шарт. Аксилнқилобий унсурларга қарши аёвсиз кураш бошланади. Демак, бек ва унинг тарафдорлари билан қаттиқ жанг бўлади.

Ботирали шу хаёл билан кетаётганда бир қирғовул парр этиб учди-да, ундан сал нарироққа бориб тушди. Қамишзорни у ёқ-бу ёққа суриб, ҳарсиллаб чопаётган «Лочин» қуш учганини кўриб таққа тўхтади ва хўжайинининг буйругини кутиб турди. Ботирали берданкани елкасидан олиб, отишга шайланди. Бояги қирғовул одам шарпасини сезди шекилли, бориб тушган ерида қимир этмай ётиб олди. Аммо бошқа бир ердан, овчининг ёнбошидан, икки қуш бирин-кетин ҳавога кўтарилди. Ботирали сочманинг тепкисини босиб, ҳар иккала қирғовулни қулатди. «Лочин» қамишлар орасига тушган қушларни топиб келиш учун югурди. Ўқ овози тўқайнинг тинчини бузди. У ер-бу ерда қорга бағир бериб ётган қушлар типирчилаб қолиб, бирин-кетин учиб кета бошладилар. Ботирали қушлар саросимасидан фойдаланди. У кетма-кет ўқ узиб, қирғовулларни қулата берди. «Лочин» шошиб қолди. У қайси томонга боришини билмас, аммо қайси ёққа борса ҳам, битта-иккита қушнинг оёғидан тишлаб келарди. Ботирали энди отишни тўхтатиб, лайча териб келаётган семиз қирғовулларни юк қопига жойлаш билан банд бўлди.

У юк қоп оғзини боғлаётганда, яқин бир ердан ўқ товуши келди. Ботирали ҳайрон бўлиб, ўша ёққа аланглаб қаради. «Шу ўртада овчилар бўлса керак. Улар айни жойига келишибди, бир нимали бўлиб кетишади» деб ўйлади у.

Ботиралининг орқароғида, қамиш ичида биров юргандек бўлди. У шарпа сезилган томонга қаради-ю, ҳеч кимни кўролмади. «Ким бўлди экан-а у?» Шу ўй унинг бошини қотирди. Аммо «пар-пар!..» уча бошлаган қирғовуллар ўйини бўлди. У шарпага ортиқ парво қилмай, қушлар галаси-

ни завқ билан томоша қила бошлади.. Ботирали бугунги овидан мамнун бўлса ҳам, шу манзарани кўрганда ўзини босиб туролмади-да, қирғовулар галасига яна патирлатиб ўқ уза бошлади. Қушлар қамишлар орасига тап-тап йиқилди. У ўлжаларини йиғиб олишда «Лочин»га кўмаклашиш учун ўша томонга югурди. Ботирали икки қадамча нарига тушган қирғовулни олиш учун эгилган эди, орқасида милтиқ варанглаб отилди. Чап курагига санчилган ўқ уни гангиратиб қўйди. У қаддини ростлолмай, «их!» деб ерга муккаси билан тушди ва кўнгли озиб, йиқилган ерида жимик қолди... Аммо «Лочин» қамишлар орасидан югуриб чиқиб, ўзини шарпа кўринган томонга отди ва жон-жаҳди билан вовиллай бошлади. Иккинчи ўқ «Лочин» нинг қоқ миясига тегди.

Ботирали қанча вақт беҳуш ётганини билмайди. У ўзига келиб кўзларини очганда, чап қўли ва чап оёғи увушиб, жонсиз бўлиб қолганини сизди. Қўлини кўтармоқчи бўлди-ю, бироқ бутун вужудида чидаб бўлмайдиган аламли оғриқ ҳис этди. Ичида ўт ёниб, шу ўт алангаси аъзойи баданини аста-секин қамраб куйдираётганга ўхшади. Бутун танасида мажол қолмагандай туюлди. Бор овози билан қичқирган эди, товуши чиқмади. У шу ётганича яна бир неча дақиқа ётиб қолди. Унинг кўз олдида: кўрпачада пишиллаб ётган жингалак сочли Тўлқин, бешикдаги жажжи Учқун, болохона деразасидан алланималарни ишора қилиб турган Эъвозхон гавдаланди... Кейин боши айланиб, кўз ўнгини қоронғилик босди. Беихтиёр «ичимдаги ўт пасаярмикан» деб қорни ямлаб юта бошлади. Шунда сал ўзига келгандай бўлди. Ожиз товуш билан «Лочин», «Лочин!..» деди. Лекин «Лочин» ҳадеганда жавоб беравермади. Ботирали ўзидан икки қадамча нарида ётган милтиғига ўнг қўлини узатди-ю, лекин қўли етмади. У белида «наган» борлигини эслади ва қўлини ёнига узатиб, не машаққат билан наганни ғилофдан чиқариб олди-да, жон аччиғида қарсиллатиб ота бошлади. Ҳамма ўқи тамом бўлгунча отди. Кейин яна ҳушидан кетди...

* * *

Тўқайга тақалган ерининг этагида хотини билан зовур қазийётган Қамчи шу яқинда қаторасига отилган ўқ товушларини эшитиб, қамишзорга қараганча ағрайиб қолди.

— Қумри! Қумри!— деди у зовур ичидан лой чиқараётган хотинига.— Тўқайда бир гап бўлганга ўхшайди!..

— Ҳа-я.— Қумри ҳам қаддини ростлади-да, ўқ товуши келган томонга қулоқ солди.— Овчилар бунақа отишмайди... Бориб қарамайсизми-а?

— Ҳар қалай, бориб кўрай-чи!—Қамчи зовурдан сакраб чиқиб, кетмонини уюб қўйилган тупроқ устига қўндирди.— Сен ҳам зовурдан чиқ, бир оз дам ол!

Қамчини тўқайга юборишга юбориб қўйиб, Қумрининг кўнгли ваҳимага тўлди. «Бу нима қилганим уни ёлғиз юбориб?.. Яна бирор фалокат...» Шу фикрни ўйлаганда Қумрининг юраги орқасига тортиб кетди. У чуқурдан сакраб чиқди ва лой қўлларини қорга ишқалаб ювиб, катак чит рўмолининг бир учига артди. Кейин, ўйлаб-нетиб турмай Қамчининг кетидан тўқайга кириб кетди.

Эр-хотин қамишзор ичида анчагача туртиниб-суртиниб юришди. Аммо ҳеч ким учрамади. Қамчи охири марта қаторасига ўқ отилган жойни тахминан мўлжалга олган бўлса ҳам, тўқайга кирганда мўлжалидан адашди. Айниқса, шамолнинг чийиллаши унинг қулоғини битириб юборди. У мушук тери телпагини қўлига олиб, қорини қоқиб бошқатдан кийди, қош-киприкларига ўрнашган қор учқунларини кафти билан сидириб ташлади. Теварак-атрофга олазарак қараб, бир нафас қулоқ солиб турди.

— Овчилар экан-да,— Қамчи кўнгли хотиржам тортиб, хотинига ўйчан боқди.— Кетиб қолишибди..

Аммо Қумрининг хаёлини қоплаган шубҳа тумани тарқалмади.

— Тузукроқ қарайлик-чи!

Эр-хотин тўқайда яна бир неча дақиқа кезиб юришди.

— Юр энди, ишдан қолмайлик!— Қамчи қор тагидаги балчиққа бир оёғи билан тушиб қолган Қумрининг қўлидан тортиб кўмаклашди.— Хў-ўп... деб юбор!

Қумрини чиқариб олиши билан Қамчининг ўзи ҳам балчиққа ботиб қолди.

— Аблаҳ бойингдан бизга теккан ер шу-да! Бу ботқоқдан қутулар кунимиз ҳам бормикан!..

— Нега менинг «бойим» бўлади?— Қамчининг гапи Қумрига алам қилди.— Оғзингизга қараб гапиринг!

— Гапнинг сирасини айтаман-да, ер эмас — азоб!

— Анови нима?!— Қумрининг кўзи юпқагина қор та-

гидан билинар-билинемас кўриниб турган қорамтир нарсага тушди.— Қаранг-а!

Қамчи хотини кўрсатган нарсанинг тепасига бориб, оёқ учи билан туртиб кўрди.

— Ит,— деди у, ўлиб ётган лайчанинг орқа оёғидан тортиб, устидаги қорни туширар экан.— Қонга беланиб ётибди жонивор. Биров отиб кетганга ўхшайди буни!— Қамчи итни у ёқ-бу ёққа айлантириб кўрди.— Пешанасидан отипти... Қизиқ... Мен буни танигандай бўлаётиман... Кимнинг лайчаси эди-я бу?

Шу вақт Қамчининг бошига тўсатдан келган фикр унинг аъзойи баданини музлатиб юборди. Йигитнинг вужудини қалтироқ босди, тили гўлдираб, айтмоқчи бўлган гапини айтишга ботинолмай қолди. Лекин бу гап, бу ҳақиқат, агар айтмаса, юрагига сигмай, кўкрагини ёриб чиқиб кетадигандай туюлди.

— Қумри!— деб бақириб юборганини Қамчи ўзи ҳам билмай қолди.— Қумри!— Бу — «Лочин»!!

— Қанақа лочин?!— Эрининг нима демоқчи бўлганини тушунмай, Қумри ҳайрон бўлиб сўради.— Бу нима деганингиз?

— Бу — раиснинг «Лочини»! Тушундингми? Ботирали аканинг ити!

— Вой ўлмасам!— Қамчини ҳозиргина даҳшатга солган фикр энди Қумрининг ҳам юрагини ларзага келтирди.— Буни ким отиб кетади?

— Ҳамма гап шунда-да. Раис бугун тўқайга келиб, камбағалларнинг аризаларини кўрмоқчи эди. Юр, у ёқ-бу ёқни қараб кўрайлик-чи! Худо кўрсатмасин, яна бирор фалокат..

Бир-бирининг қўлини маҳкам ушлаб олган эр-хотин икки қадам ҳам юришга улгурмади: улар оёқлари остида бағрини ерга бериб чўзилиб ётган одамни кўрдилар.

— Раис!— қичқирди Қамчи, Ботирали ётган томонга отилиб.— Ботирали акам!..

Ботирали Қамчининг товушини эшитдими, эшитмадими, ҳар қалай, индамади: қандай ётган бўлса, ўшандай ёта берди.

— Номардлар раисни отиб кетишибди!!

Кўрқув ичида дағ-дағ қалтираётган Қумри эрининг ёнига ўтиб, унга кўмаклашди: эр-хотин беҳуш ётган Ботиралининг устига эгилиб, уни суяб ўтқазиб қўймоқчи бўлишди. Қамчи унинг чап қўлидан кўтармоқчи бўлган-

да, бу қўл шилқ этиб ерга тушди ва чарм пальтонинг енгидан қон силқиб чиқди.

Қумри Ботиралининг пальто, кўйлак тугмаларини ечди, унинг юзига сачраган қон томчиларини рўмол учи билан артиб қўйди. Қамчи раиснинг ўнг қўлини тиззасига олиб, томирини ушлаб кўрди.

— Томири ураётибди! Тирик!— ҳовлиқиб гапирди Қамчи.

— Хайрият!— Қумрининг кўзларида умид учқунлари чақнади.

— Чап курагидан отишибди!— Қамчи Ботиралининг қон ивиб қолган курагини, биқинини, белини силаб кўрди, кейин унинг ерда чўзилиб қолган чап қўлини кўтариб, кўкрагига олиб қўйди.— Чап оёғига ҳам ўқ тегибди... Бу — душманнинг иши. Қумри, ҳа, режа билан қилинган иш бу!..

Қумри рўмолини йиртиб, Ботиралининг қон томиб турган чап қўлини билагидан маҳкам боғлади. У боғлаётганда Ботирали ожиз товуш билан бир ингради-ю, яна жимиб қолди.

Қамчи Ботиралининг белидан суяб аста кўтарди. Қумри унинг оёқларини ўз қўлларига олди. Қамчи қамишларни боши билан икки ёққа ёриб, тўқайдан чиқа бошлади. Бир неча дақиқадан сўнг улар Ботиралини тўқай чеккасига олиб чиқдилар. Қамчи тўнини ечиб қорга ёзди, Ботиралини шу тўн устига авайлаб ётқизишди.

— Гузар анча йўл,— деди Қамчи хотинига.— Сен шу ерда тур, мен Мавлон аканинг аравасини олиб келай!

— Тезроқ келинг!

Кўйлакчан Қамчи зовурдан ҳатлаб ўтиб, Мавлон аканинг ери этагида кўриниб турган янги қамиш томлик уйи томонга шудгорни кесиб югурди.

Боягина бир нав ёғиб турган қор энди дала ёқдан эсаётган аччиқ изғирин билан бўралаб уриб берди. Совуқ ҳам зўрайиб, юз-қулоқни кесиб кетгудай таъсир қила бошлади. «Қамчи ўпкасини совуқ олдирмаса яхшийдил...»— ўйлади Қумри, эри қор бўрони ичида кўздан ғойиб бўлгандан кейин. Аммо алланима деб ғўлдираган Ботирали унинг хаёлини бўлди: у кўзларини очди-ю, бироқ кўриб турган нарсаларини: бошига эгилган бегона хотинни ҳам, пахта толаларидек лахта-лахта бўлиб тушаётган қорни ҳам идрок этмади шекилли, бир нафас маъносиз тикилиб тургандан кейин, кўзларини яна юмди. Унинг гапиришга мажоли етмаганини Қумри лабларининг ожиз қимирлаганидан фаҳмлади. «Бирор нима де-

моқчи-ю, айтолмаётибди. Балки отган одамнинг отини айтмоқчидир.— Қумри ўзича шундай деб ҳукм қилди.— Еки Эъвозхонни чақираётибдими? Болаларини сўроқлаётибдими?...»

Қумри Ботиралининг қулоқчинини тушириб, бўйнигача тортиб қўйди-да, унинг лаблари, юзи тобора докадек оқариб, кўзларининг ости кўкариб бораётганини кўриб, кўрқуви яна ҳам ортди. Қўлига қор олиб кафтида эритди ва «хушёр тортармикан» деб, ярадорнинг оғзига томизди. Ботирали аста тамшанди. «Хайрият,— Қумри сал дадилланди ва ерга тиз чўкканча қибла томонга қараб, қўлини дуога очди:— Худоё худовандо, болаларининг раҳмини е!..»

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, бўралаб ёғаётган қор-бўрон ичидан арава кўринди. Қамчининг келишини тоқатсизлик билан кутиб турган Қумри, қўлини силкитиб, қичқирди:

— Тезроқ! Тезроқ келсангиз-чи!..

Арава яқинлашмасданоқ Қамчи ундан сакраб тушди-да, шу томонга югурди. Мавлон ака ювош отининг сағринига босиб-босиб қамчи урди.

— Қалай, раис кўзини очдими?— Қамчи азбаройи ҳовлиққанидан нафаси бўғзига тикилиб, хотинидан сўради.— Ҳеч нима дедими?

— Кўзини очди-ю, индамади...— Қумри маъюс жавоб берди.— Назаримда, бадани совиятганга ўхшайди... Гузарга тезроқ етказайлик!

— Бевақт фалокатни қаранглар-а!— Мавлон ака ярадор яқинида аравани тўхтатиб отдан тушар экан, афсусланиб бошини чайқади.— Ҳе, афсус... Қамчивой, қани раисни аравага олайлик!

Қамчи билан Мавлон ака Ботиралини оҳиста кўтариб аравага олдилар. Қумри ҳам аравага чиқиб, Мавлон ака уйдан ола келган кўрпачани ёзди ва Ботиралини ётқизиб қўйишда эркакларга кўмаклашди. Кейин эр-хотин ярадорнинг ёнига ўтиришди. Мавлон ака эгарга миниб, отга қамчи урди:

— Чу, жонивор, қадамингни тезлат!..

* * *

...Арава Жамоа болохонаси олдига келиб тўхтади.

Учқунни яқиндагина бешикдан ечиб олиб, эмизиб ўтирган Эъвозхон деразадан кўчага қараган эди, кўзи

аравага тушди. У аравада ётган эрини кўрди. Кўрди-ю... «дод» деб, ўзини кўчага отди. Тозагул унинг қўлидан, этагидан тутиб қолмаса, у боши билан ерга тушарди.

Эъвозхоннинг фарёдини кўчада йиғилганлар эшитди. Унинг кулфати, дарди, алами шу биргина «дод!» деган сўзга тўпланган; унинг бутун кучи, дармони шу биргина сўзни айтиш билан тугаган, шу сўз юрагидан отилиб чиқиши билан унинг эс-ҳуши миясини тарк этган эдики, шу фарёддан кейин, Эъвозхон қалбини ўқ тешиб кетган қушдай, ҳушсиз, мажолсиз йиқилди. Тозагул уни бағрига олиб, кўйлагининг енги билан елпий бошлади...

Орадан беш-олти дақиқа ўтмай, аравани одамлар ўраб олди. Булар: чойхонадаги чойхўрлар, волижроқўм хизматчилари, ер қўмитасининг ходимлари, йўловчилар бўлиб, кўча уларнинг говур-ғувури, бақир-чақир-ғиға тўлди. Улар нима ҳодиса юз берганини, ярадорни ким отганини, қаерда отганини, болохона айвонида дод солиб, ҳушидан кетиб йиқилган хотиннинг кимлигини суриштиришар, бу гап-сўз, шовқин-суроннинг бошига ҳам, кетига ҳам етиб бўлмасди.

Уч-тўрт киши Ботиралини аравадан тушириб, болохона айвони тагидаги пана бостирмага олиб кириб ётқи-зишди.

Волижроқўм биносидан югуриб чиққан Бўронбек, одамлар тўдасини ёриб бостирма тагига кирди-да, ҳеч нарсадан беҳабар кишидай, юз берган ҳодисани суриштира кетди:

— Ботиралига нима бўпти? Ҳайтовур, тирикми? Томири ураётирми?

— Оғайнилар, тарқалингиз!— Утап Жамоа биноси олдини ўраб олганларга қичқирди:— Раисимиз ўртоқ Исмоиловнинг аҳволи анча оғир. Аммо юраги уриб турибди. Ҳозир дўхтурга олиб кетамиз. Унга қасд қилган душманни ҳам топамиз... Борингиз, ишингиздан қолмангиз, оғайнилар!

Утап ҳар қанча жон куйдириб гапирса ҳам, кўчани қоплаган оломон қимир этмади.

— Саройдан извошимни олиб чиқ!— деб буюрди Бўронбек Ғани самоварчига.— Ботиралини шаҳарга ўзим олиб бораман!

— Извошингиз устахонада, бўлис!— Ғани ота, кўз ёшларини арта туриб жавоб берди.

— Нега Содиқ шу вақтгача тузātмабди?!— Бўронбек чолга ўшқирди.— Нега сен хабар олмадинг?!

— Бақирманг, бўлис. Аста гапиринг, беморга ором керак...

— Ҳе, бачаталоқ Содиқ!— Бўронбек тажанги тутди-ю, лекин захрини кимга тўкишини билмай, қўлини силкиб қўя қолди. Кейин у волижроқўм томонга қаради. Муюлишдан чиқиб келган файтон шу томонга бурилганини кўриб қувониб деди:— Касал тузалгуси келса, табиб ўз оёғи билан келади!— У ясама кулиб қўйди-да, файтон келаётган томонга қараб қичқирди:— Ҳой, тезроқ ҳайда!

Файтон Жамоа болохонаси олдига келиб тўхтади. Ундан Қобил «карвон» сакраб тушди. Бўронбек «Карвон»га буйруқ бера кетди:

— Ботиралини Тошкентга, Жуковскийга олиб бора-миз.

— Хўжайиннинг иши билан кетаётирман,— Қобил, қамчинини ағдарма этигининг қўнжига тика туриб сўз қайтарди.— Бир балога қолмай...

— Хўжайинингга мен жавоб бераман, ҳеч балога қолмайсан, «Карвон»!

— Ҳай, ундоқ бўлса...— «Карвон» бўшашди.

— Қани,— Бўронбек ярадорнинг бошида турган Утапга буюрди,— раисни файтонга чиқаринглар!

Ботиралини уч-тўрт киши қўлда кўтариб файтонга олишди-да, юмшоқ қора ўриндиққа бир амаллаб ётқизишди. Бўронбек ярадорнинг қаршисидаги кичкина тахтачага ўтирди, «Карвон» Бўронбек билан Ботиралининг ўртасида тик туриб қолди.

— Утапвой, биз келгунча Жамоадаги ишни энди ўзингиз бажариб турасиз.— Бўронбек ўтирган ерида керилиб, Утапга ҳокимона буйруқ берди.— Хайр бўлмаса, оғайнилар!.. Қани, «Карвон», ҳайда!

Қора йўрға аста йўрғалади...

Гузардагилар файтон узоқлашиб, кўздан ғойиб бўлгунча унинг орқасидан қараб қолишди.

* * *

Тозагул ўз отин ойиси Эъвозхоннинг болаларига зора нон ёпиб келган эди, унинг мусибати устидан чиқиб

қолди. Файтон шаҳарга жўнагандан кейин ў Қумри билан Эъвозхоннинг олдида қолди. Қумри Эъвозхонга: «Раиснинг яраси оғир эмас. Худо хоҳласа, болаларингизнинг бахтига тузалиб кетади, ҳадеб йиғлаб, ўзингизни койитманг!» деб тасалли берар, Тозагул уни рўмоли билан елпирди. Аммо уларнинг меҳрибонликлари Эъвозхоннинг юрагини қоплаган ваҳимани заррача ҳам тарқата олмади. Тўлин ой юзини қора булут тўсганда бир дамда ер юзини зулмат қоплагандай, Ботиралининг аравада ҳушсиз ётганини кўрган Эъвозхоннинг қалбини, ақлини, хаёлини ҳам кулфат қоронғилиги қоплаб олди. Бу қоронғиликни фақат умид чироғи, ишонч қуёшигина ёритиши мумкин эди.

— Хафа бўлманг, синглим,— деди Тозагул, ҳушсиз Эъвозхонга.— Ботирали тузалиб кетади. То у тузалиб келгунча, болаларингизга ўзингиз бош бўлиб ўтиринг! Кўзингизни очинг! Бошингизни кўтаринг!

«Ботирали тузалиб келгунча...»

Тозагулнинг шу сўзлари Эъвозхон кўнглини қоплаган зулматни умид юлдузидай ёритди. «Демак, у ўлмаган... Демак, у яшайди, келади, болаларини кўради... Яраланган холос, мен уни кўраман!..»

Эъвозхоннинг йирик қора кўзларидан боягина сўнган нур аста-секин ёниб товлана бошлади. Қаттиқ ҳорғинликдан кейин ухлаб қолган киши тўсатдан уйғонганда ўзини қандай сезса, Эъвозхон ҳам ўзини шундай сизди. «Ботирали тузалиб келгунча» деган сўзлардан умидвор бўлиб, Тозагулдан:

— Аҳволи оғир эмасми, опа? Ҳушига келдимиз?..— деб сўради.

— Аҳволи анча оғир,— Тозагул Эъвозхонга гапнинг ростини айтиб қўя қолди.— Ҳушига келгани йўқ. Лекин томири бир текис уриб турибди, дейишди. Умид қилинг, синглим, ноумид — шайтон...

— Аҳволи оғир денг? Оҳ, мен ўлай! Уни ким отибди, опа?

— Раисни ким отганини билишолмаётибди. Аммо хотиржам бўлинг, душман қочиб қутулмайди!— Тозагул ишонч билан гапирди.— Раисни отган душманни топиб жазолашади!

— Айтганингиз келсин, опажон. Бахтимга Ботиралим омон бўлсин.

Ботиралининг тўқайда отилган хабарини эшитган қум-қишлоқликлар Жамоага оқиб келиша бошлади. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас қишлоқ гузари яқин-узоқдан келган жуда кўп кишилар билан тўлди. Жамоа активлари Утап ўтказган маслаҳат мажлисида қатнашиб, раисни отган ёв ҳақида ҳар хил гумонлар қилдилар. Баъзи бировлар қайғули ҳодиса юз берган тўқайни ўраб олиб, қидирув ўтказиш, ўша теварак-атрофдаги деҳқонларни оёққа тур-физиш кераклигини айтишди. Оролов маслаҳат мажлиси тугамасданоқ милиция дружинаси билан тўқайга жўнаб кетди. Абдукарим ака, Утап, Мавлон ака, Содиқ темирчи қишлоқнинг турли томонларига йўл олишди. Қамчи ЧЕКАга хабар бериш учун шаҳарга от чопиб кетди.

Хуллас, ҳамма ҳар ёққа тарқалди. Қумқишлоқ кўчаларига қандайдир сирли машъум сукунат чўкди.

Ун биринчи боб

Тозагул билан Қумри Эъвозхонникида тунаб қолишди. Улар йиғлай бериб қолдан тойган Эъвозхонни суюб ўринга ётқиздилар. Бешикдаги Учқун уйдаги ҳаракатни сезиб, овозларни эшитиб, ҳадеганда ухлай бермади, ғингший берди, аммо Тозагулнинг бешикни бир меёрда равон тебратишига элиди-да, ниҳоят кўзларини юмиб пишиллай бошлади. Лекин Тўлқин онасининг бошига югуриб келиб, бўйнидан кучоқлаб олганча аёлларга хўмрайиб тикилиб қолди. Тозагул сочиқни ҳўллаб, Эъвозхоннинг бошини боғлаётганда, Тўлқин баланд пошналар қизил этикчасининг учи билан унинг биқинига бир тепди.

— Ойимлани йима тилдинг?— Тўлқин ўзини катта кишилардек тутиб, Тозагулдан сўради.

Тозагул беихтиёр мийғида кулиб қўйди.

— Боласи тушмагурей... Ойингнинг бошлари оғриб қолди, Тўлқинжон. Силаб қўйгин, тузаладилар.

— Силаб қўй, қўзичоғим,— Эъвозхон ўглини бағрига босди,— силаб қўйсанг, бошим оғримайди...

Тўлқин энди уйдаги хотинларга қарамай, онасининг пешонасини, сочларини силай бошлади.

Тозагул бешик ёнига, наматга тиз чўкканча ўйга толди. У ҳар кун ўзини ўқитаётган, савод чиқаришига кўмаклашаётган шу меҳрибон аёлнинг бошига тўсатдан ёғилган ғам тошларининг зарбалари нақадар оғир эканини, шу

соатда қишлоқ йўлида учиб бораётган фййтонда ҳушсиз ётган Ботиралини, отасиз қолган етимлардек, бошини қаёққа уришини билмай, гузарда, дала йўлларида тўзиб юрган юпун кишиларни ўйлаб кетди. Унинг бағри эзилиб, кўзларига тўлиб келган ёши қорача юзига икки ёрқин ирмоқча бўлиб оқиб тушди. Сочи тим қора, юзига, пешанасига билинар-билинемас ажин туша бошлаган бу аёл фарзанд кўрмаган; унинг дунёда энг яхши кўрган, орзу қилган нарсаси — бола. У Эъвозхондан сабоқ олиш учун дастлаб келганида бир ярим яшар Тўлқинни кўрди-ю, бағрига босиб, қувончини кўнглига сиғдира олмади. Орадан бирор ой ўтар-ўтмас иккинчи ўғил — Учқун туғилди. Тозагул шу воқеанинг гувоҳи бўлди; Эътибор опа доялик қилганда, Тозагул унинг ёнида кўмаклашиб турди. Қўғирчоқдай ўғил бола туғилиб, тонг чоғида «инга, инга!» деб, ўзининг ҳаётга кириб келганини эълон қилганида Тозагул азбаройи севинганидан, юраги қинидан чиқиб кетай деди. Эътибор опа Учқуннинг киндигини кесганда Тозагул кўзларини юмиб, қалт-қалт титраб турди. Мана энди, ўша бир парча эт бир қучоқ чақалоқ бўлиб, бешикда пишиллаб ухлаб ётибди.

Қумри бу уйга энди биринчи марта келди. Тўлқин онасининг бошини силар экан, бу нотаниш хотинга ер остидан ўқтин-ўқтин қараб қўяётибди. Қумри ҳам буни сезаётибди, бироқ ўзини билмаганга солиб, иш билан машғул. У уйни супурги билан чалиб чиқди, тоқчалардаги чойнак-пиёла, патнис, ликопларни тартиб билан терди, яна алланима майда-чуйда ишларга берилди. Хуллас, қўли қимирлаб турибди. Бу, аввало, ўрганишдан бўлса, иккиламчи, шу билан кўнглидаги ҳаяжонини, ташвишини босмоқчи. У Абдурахмонбойнинг уйда чўри бўлиб юрганида Эъвозхон ва унинг қўғирчоқдай жажжи болалари ҳақида Қамчидан кўпгина ҳикоялар эшитган. Ботиралининг қишлоқ йигитлари билан ўтказган суҳбатларини, хушчақчақ гурунгларни, шу гурунглардан бирида ранс ўз турмушини, аскарликдаги хизматини, уйланишини, болаларининг ширин қилиқларини сўзлаб берганини Қамчи Қумрига оқизмай-томизмай етказган. Қумри чўриликдан қутулиб, Қамчи билан яшай бошлагандан кейин бирдан-бир орзуси Эъвозхондан сабоқ олиб, савод чиқариш бўлиб қолди. Тўқайда зовур қазиб бўлишгандан кейин, у Қамчи билан бошлашиб шу ерга келмоқчи, Эъвозхон билан танишиб олмоқчи эди. Бугунги қайғули ҳодиса уни бу уйга эртароқ

келтириб қўйди. У бу уйдаги, қишлоқ аёллари таърифлаган шодиёна учрашувлар, мароқли суҳбатлар хаёли билан маст бўлиб юрган эди, оғир мусибат соатида келиб қолди. Шу сабабдан ўзини қаерга қўйишни билмай, майда-чуйда ишлар билан машғул бўлаётибди.

— Раҳмат, Қумриой,— Эъвозхон мулойим гапирди.— Кўп уринманг. Утиринг. Дам олинг, синглим!

— Уриниб нима қилаётибман, опагон?— Қумри Эъвозхоннинг ёнига келиб, омонатгина тиз чўкди.— Қалай, ўзингиз тузукмисиз? Бошингиз оғримаётибдими?

— Тузукман.— Эъвозхон ўзига меҳрибончилик кўрсатаётган жувонга миннатдор кўзлари билан тикилди.— Фақат, кўнглим... биров пичоқ суққандай ёниб, ўртаниб кетаётибди...

— Ҳадеб куя берманг, айланай Эъвозхон,— Тозагул унга таскин берди.— Худо хоҳласа, ҳеч нарса бўлмайди. Раис...

Тозагул яна нима ҳам демоқчи эди, ўзига шубҳаланиб тикилиб турган Тўлқинга кўзи тушиб, лабини тишлаб қолди. Зийрак боланинг анордай кичик юракчасига аллақандай ваҳима тўлди. У кўзларини жавдиратиб онасига қаради.

— Тозагул опа, яхши ҳам бошимга сочиқ ҳўллаб босдингиз, оғриғи қолди-я...— деди Эъвозхон гапни чалғитиб, ётган ўрнидан туриб ўтирди.— Қумриой, Ғани отани чақиринг, чой олиб чиқсин. Иннайкейин, токчадаги дастурхонни олинг. Тўлқиннинг ҳам қорни очгандир-а?..

— Тонним очти, нон ейман!— деди Тўлқин, онасининг бўйнидан қучоқлаб.

Қумри кул ранг бўз дастурхонни ёзди. Унга ўраб қўйилган қора кулчаларни ушата олмади: тошдек қаттиқ кулчаларга кучи етмади. Шунда у битта кулчани кафтига тескари қўйиб туриб, мушти билан ўртасига урди, кулча чил-чил синди. Тўлқин югуриб келиб дастурхон чеккасига ўтириб олди-да, бир бурда кулчани ямлай бошлади.

Ғани ота чой кўтариб чиқди.

— Қалай, болам, тинч-омон ўтирибсизларми?— чол Эъвозхондан ҳол-аҳвол сўради ва эгилиб чойнакни дастурхонга, Тозагулнинг ёнига қўяр экан, Тўлқиннинг елкасига қоқиб қўйди.— Яшанг, азамат, қалай, нон ширин эканми?

— Таттиқ,— деди Тўлқин кулчани чираниб тишлаб.

— Мана, йигитча, юмшоқ нон ҳам олиб чиқдим.—
Ғани ота тўнининг бағридан иккита кулча олиб, Тўлқинга
узатди.— Мана, иссиқ кулча, болагинам!

Тўлқин чолнинг қўлидаги кулчаларни олиб, онасига
берди.

— Енг, ойи юмшо-оқ!..

Тозагул чойни пиёлада шопириб қайтара бошлади.

— Тагин нима керак бўлса, мени чақиринг, Тўлқинбой,
хўпми?— деди Ғани ота Тўлқиннинг иякларини силаб.

— Хў-ў-пп,— Тўлқин лунжини тўлдириб нон чайнаб
туриб жавоб берди.

Ғани ота тушиб кетиши билан Эътибор опа халта кў-
тариб чиқиб келди. У эски банорас паранжиси билан чач-
вонини қозиққа илди-да, ўз истиқболига ўринларидан
турган Тозагул, Эъзозхон, Қумри билан елка қоқишиб
кўришди, кейин, улар кўрсатган ерга — тўрга, бешик
олдига ўтиб, дастурхон ёнига тиз чўкди, қўлини фоти-
ҳага очди.

— Илоҳим, қасд қилганлар паст бўлсин, барингиз
муроди мақсадингизга етингиз!

Эътибор опа олиб келган тўрвасини Тўлқиннинг
олдига суриб қўйди.

— Сенга оқшоқ талқон олиб келдим, Тўлқинжон!
Яхши кўрасанми?

— Ясси кўламан,— деди Тўлқин, халтадан бир кафт
талқон олиб оғзига солар экан.— Силин...

— Ҳа, ширин талқон, Тўлқинжон, шинни солиб туй-
дим.

— Раҳмат, Эътибор опа, шундан-шунга овора бўлиб
йўқлаб келибсиз!— Эъзозхон унга миннатдорчилик бил-
дирди.— Биздан қайтмаса, худодан қайтсин!

— Вой, синглим, оворагарчилиги бор эканми!— Эъти-
бор опа бошидаги дока рўмолини тузата туриб, ёнида
иштаҳа билан талқон ямлаб ютаётган Тўлқиннинг тим
қора жингалак сочини силади. Кейин, кўзлари жиққа ёш-
га тўлиб қўшиб қўйди:— Худо шифо берса, ҳеч гап эмас,
бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади!..

Қишлоқ аёлларининг юракларида дард, ташвиш тўлиб
ётибди. Улар бир-бирларига термилиб-термилиб, маъюс-
маъюс қараб қўядилар. Улар ҳасратларини тўкиб,
кулфатларини айтиб, кўнгилларидаги чигилни ёзишни
истайдилар. Аммо уларнинг юракларига сиғмай тошаётган
дардни гўдак-онги билан сезиб, ғамгин кўзларга шубҳа-

ланиб қараётган Тўлқингина уларни тутиб турибди. Увлари ёнсалар, ўртансалар ҳам майли, фақат Тўлқин буни билмасин, унинг мурғак дили ёнмасин, ўртанмасин!

Чой ичилиб бўлди. Ғани ота чойнакни олиб кетишга чиқди. Кексалик тоши, ғам юки остида қадди букчайган бу зийрак чол аёлларнинг аҳвол-руҳиясини сезди, англади. У Эъвозхонга ҳам, унинг ҳамдардларига ҳам бемалол сўзлашиш, ҳасратлашиш имконини бериш чорасини ўйлади. Унинг қошлари чимирилиб, серажин манглайи тагин ҳам тиришди.

— Тўлқинбой,— деди Ғани ота, дастурхондан чойнакни олар экан, елкасини болага тутиб,— қани, опичиб олинг, саройга тушамиз.

— Нима тиламиз?— Тўлқин кўрпачадан сакраб турар экан, кўзлари чақнаб сўради.

— Тойга миндираман!

Тўлқин чапак чалиб юборди:

— Тойда минаман, тойда минаман!

Тўлқин Ғани отанинг елкасига ёпишиб, бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди.

— Тетту, тетту!

— Кетдик, болагинам, кетдик!

Чол болохонадан чиқиб кета туриб, аёлларга қайрилиб қаради:

— Бемалол ёзилишиб ўтиринглар.— Кейин қўшиб қўйди:— Парвардигори-олам ўз паноҳида асрасин!..

«Ҳа, ҳа, ўз паноҳида асрасин.— Эъвозхон шу сўзларни дилига жо қилиб олди.— Болаларининг бахтига, Ботиралимни ўз паноҳида асрасин!..»

— Ботиралининг жонига қасд қилган ким бўлса ҳам юртнинг қарғишига қолди.— Ғани ота Тўлқинни олиб тушиб кетиши билан Тозагул қўлини пахса қилиб гапир кетди.— Қумқишлоқликлар раисимиздан нуқул яхшилик кўришган. Улар душманни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб беришади.

— Айланай эгачи,— Эътибор опа Тозагулдан сўради,— у яшамагур ким бўлди экан-а?

— Ҳар нучук четдан келган эмас, дейди Утап. Душман худди ўғридай пойлаб юрган. Режа тузиб юрган у лаҳад юткур!..

— Шундоқ денг,— Эътибор опа Тозагулнинг оғзига ағрайиб қараб қолди.— Ҳа, рост... Мавлон акангиз ҳам: «Ботиралининг ёвлари кўп, қўрқаман» дер эдилар-а...

— Раисимизнинг энг катта ёви — 'Абдурахмонбой! — Шу вақтгача жим ўтирган Қумри гапга аралашди.— Унинг қўраси — ғийбатхона, Ботиралининг номини эртау кеч чайнашгани-чайнашган...

Қумрининг сўзлари, хаёлга кетиб ўтирган Эъвозхонни ҳушёр торттириб юборди. У кунлардан бир кун шу болохонага келган Абдурахмонбойни, унинг укки кўзели ўғлини эслади.

— Ҳа, биламан,— деди Эъвозхон ўзига-ўзи, хаёлга ботиб.— Сен у уйдан кетиб қолгансан. Ажаб қилгансан. Сен эркин қушсан, синглим. Овчининг тузоғидан қочиб қутулган қушсан.— Эъвозхон Қумрига ёшли кўзлари билан тикилди.— Сен энди истаган томонингга учиб кета берасан. Сенинг Қамчидек синмас қанотинг бор. Менингни? Менинг Ботиралим қани? Омонми?.. Уз паноҳида асрасин!..

— У жувонмаргларнинг нияти ёмон,— Қумри ўзи ташлаб кетган ғийбатхонанинг сиру асрорини оча бошлади.— Бир кун Зиёдилланинг онаси: «Ўғлим, ҳадеб ўқийвериб нима қиласан, келиб дадангга қарашсанг-чи!» деганида, ўғли: «Ўқишдан мақсадим — сизларнинг моли дунёнғизни большевиклардан қайтариб олиб бериш!» дедди. Бойнинг умиди ҳам катта ўғлидан.

— Кичиги-чи?— Эъвозхон сўради.

— Кичиги шунчаки...— Қумри қип-қизариб кетди-ю, «гап келганда отангни ҳам аяма» қабилидан иш тутди:-- махсумча... Дадасининг иши у ёқда турсин, хотинини ҳам эплотмайди... Қош қорайди дегунча, Лаъли гумдон бўлади...

— Вой ўлмасам, шарманда!— Эътибор опа дока рўмонининг учи билан юзини яширди.— Бой унга нима дейди?

— Бойнинг дами ичида. Айб ўғлида бўлганидан, индамайди. Бунинг устига, бўлисдан ҳам илинжи бор. Бой бўлисни: халоскорим деб, дастурхон устида унинг ҳаққи-га дуо қилгани-қилган...

— Мавлон акангиз ҳам айтган әдилар-а,— Эътибор опа Қумрининг сўзларини қувватлади,— қора ит, оқ ит — бир ит деб...

Эъвозхон хотинларнинг тасалли бергувчи самимий сўзларига қулоқ солиб ўтирар экан, беҳуш ётган Ботиралининг қиёфаси бир зум ҳам хаёлидан кўтарилмади. Кўнглини алланечук шубҳалар, совуқ ваҳималар қоплаб, ўзини беҳол сезди.

Аёллар Эъвозхоннинг бу ҳолатини кўриб, унинг кўнглини кўтара бошлашди.

— Кўп гам чекаверманг, Эъвозхон,— деди Тозагул.— Қаранг, рангингиз оппоқ оқариб кетибди...

— Билмадим... Бошим оғриётибди.. Бошим ҳеч қачон бундай оғриган эмас...— маъюс жавоб берди Эъвозхон.

— Осонми, айланай,— Эътибор опа ёстиқни Эъвозхоннинг биқинига суриб қўйди.— Тагин ҳам темир экансиз. Сабрингизга балли, гиргиттон! Ёнбошланг, ором олинг...

— Ҳа, сизлар энди уйлариңгизга боринглар.— Эъвозхон ёстиққа беҳол ёнбошлади.— Қумриой, Гани отага айтинг, Тўлқинни олиб келсин, шамоллатиб қўймасин...

Аёллар бир-бирларига қараб олишди.

— Ишимиз қолаётибдими, айланай,— Эътибор опа Эъвозхоннинг чиндан ҳам иссиқдан қип-қизариб кетган пешанасини силади.— Сизни ташлаб кетмаймиз!

— Ёлғизлик қурсин, опажон,— Қумри дастурхонни йиғиштираётиб сўзлади.— То поччам тузалиб келгунларича ёнингиздан жилмаймиз.

— Сиз Хумсондаги отангизни ҳам, Тошкентдаги онангизни ҳам ташлаб, Ботиралини деб, бизни деб шу ерга кўчиб келгансиз.— Тозагул ҳамшираларининг юракларига гапни топиб гапирди.— Мана, шунча вақтдан бери бизни ўқитиб, кўзимизга ёруғ дунёни кўрсатаётибсиз. Бу меҳнатингиз эвазига биздан нима қайтди? Ҳеч нима...

Тозагулнинг сўзлари Эъвозхонга аллақанча куч-қувват бағишлагандай бўлди. У ўзини тетик ҳис қилиб, яна ўрнидан кўзғалиб, деворга суяниб ўтирди.

— Йўқ, йўқ, ундай демаңг!— деди Эъвозхон.— Сизлар менга туғишганларимдан ҳам азиз бўлиб қолдингиз!.. Мен меҳрибонлигингизга нима билан жавоб бераримни билмай гарангман... Биз Ботирали билан кеча тунда ҳам шуни гаплашдик. Кейин у: «Жамоада мактаб очайлик, шу мактабда Қумқишлоқ болаларини ўқитайлик. Сен ҳам дарс берасан...» деди. Кошки эди, болаларингизни ўқитиб, сизларга умрим борича хизмат қилсам! Шунда ҳам қарзимдан қутулмайман!

— Вой, сиздан айланай,— Эътибор опаниннг кўзларида шодлик ёшлари йилтилади.— Тошкентдай шаҳри азимдан келиб болаларимизни ўқитармишсиз-у, қарзимиздан қутулмас эмишсиз!.. Вой, камсуханлигингиздан айланай! Нима

қарзингиз бор экан?.. Биздан қайтмаса, болаларимиздан қайтади, гиргиттон!..

— Бутун умримни сизларга бағишласам ҳам оз, опа-жонларим!

...Аёллар айтганларини қилишди — Эъвозхонни ёлғиз ташлаб кетишмади. Улар кечгача суҳбатлашиб, унинг кўнглини кўтариб, Тўлқин билан Учқунни ўйнатиб ўтиришди. Кечаси қатор ўрин солиб ётишди. Болалар ухлаб қолди-ю, лекин катталар алламаҳалгача ухлашмади. Тун оғганда Қумри ўрнидан аста туриб, токчада читирлаб ёнаётган чироқни пуфлаб ўчирди. Болохонага жимлик, қоронғилик чўкди. Фақат шамолгина гувиллаб, деразага ўқтин-ўқтин урилиб турди. Эъвозхон кўзларини юмиб, ўзини уйқуга солиб ётди. Аммо ухлолмади. Хаёл уни ўзининг қора қанотига ўраб, аллақаяқларга олиб кета берди. У ўзини гоҳ булутлар устида, гоҳ жарлик ёқасида, гоҳ омонсиз довул оғушида, гоҳ эса дашт-биебонда ҳис этар, гоҳ эса, кимсасиз дарахтзорда адашиб юрарди... У ана шундай алоқ-чалоқ хаёллар, чигал ўйлар қучоғида азоб чекиб, тўлганиб ётди. Ниҳоят, кўзи илинди. Ухладими, ухламадими — бунисини билмайди-ю, лекин кўрган туши эсида: ям-яшил дарахтзор оралаб кетган яккаоёқ йўл... Бир тўда асирларни босмачилар шу йўлдан ҳайдаб кетишаётибди. Кимки оёғи толиб, сал орқада қолса, тулки телпак кийган бадқовоқ қўрбоши бешотар қўндоғи билан унинг курагига туртиб, пештаҳам сўзлар билан сўкади... Шу асирлар орасида Эъвозхон ҳам бор; Тўлқинни опичқилаб, Учқунни қўлига кўтариб олиб, базўр қадам ташлаб бораётибди. Унинг ёнбошидаги савсар телпакли босмачи — Зиёдилла. Унинг бир қўлида наган, иккинчи қўлида илон пўстли таёқча. У қалин қора қошларини чимириб, совуқ кўзларидан ғазаб ўтлари сочилиб, кумуш зўлдирли таёқчасини Эъвозхоннинг бошига кўтарганча таҳдид қилади: «Тезроқ юр, фирқанинг хотини, кўраётибсанми бу илон пўстли таёқни!» Эъвозхон тез юролмайди: мадори тугаган, оёқлари илдизларга урила бериб қонаб кетган... Шунда Зиёдилла Эъвозхоннинг елкасига таёғи билан туширади. Лекин калтак Эъвозхонга тегмай, Тўлқинга тегади. Бола чинқириб йиғлайди. «Ўчир овозингни, итвачча!» деб, Зиёдилла Тўлқинни савалай бошлайди. «Бойвачча, болани урманг, мени уринг, — Эъвозхон ёлворади. — Бола бечоранинг гуноҳи нима?..» «Гуноҳи шуки, — дейди Зиёдулла, укки кўзларида ғазаб ёниб, — большевик боласи!» У Тўл-

қинни яна калтаклайди. Бу маҳал калтак Эъвозхонга ҳам тегиб, у муккасидан йиқилади. «Тур ўрнингдан, мочағар!— Зиёдилла бақириб, буйруқ беради:— Болаларингни шу ерга ташлаб кет!» Эъвозхон Зиёдилланинг кўзларига қарайди: уларда раҳм-шафқатдан асар ҳам йўқ. «Тезроқ бўл!— дейди Зиёдилла, нагани билан Эъвозхоннинг чаккасига тушириб.— Бўлмаса, учовингни ҳам отиб кетаман!» Эъвозхон болаларининг ўлишини истамайди. У сўқмоқдан четга чиқади-да, чўнқайиб елкасидаги Тўлқинни, бағридаги Учқунни ерга қўяди. Кейин бошидаги катта рўмолини ечиб, шу ердаги ёнма-ён икки дарахт шохларига учма-уч боғлайди: беланчак ҳосил бўлади. Шу беланчакка Учқунни ётқизади. Тўлқинни бағрига босиб видолашаркан, насиҳат қилади: «Тўлқинжон, сен энди катта бўлиб қолдинг. Укангни сенга топшириб кетаман. Оч қўйма. Дўлана териб, тут қоқиб едир... Уканг билан икковингиз катта бўлганингизда, золимдан ўч олинглар!.. Унинг оти — Зиёдилла...» Икки бола ўрмонда қолди. Эъвозхон асирлар тўдасига бориб қўшилди. Оёқ яланг, юпун бечораларни Зиёдилла сўқмоқдан нарига ҳайдаб кетди. Эъвозхон бир неча қадам юриши билан орқадан — қоронғи дарахтзордан Учқуннинг чинқириб йиғлаган говушини эшитди, эшитди-ю... дод деб йиғлаб юборди. У кўзини очса, чиндан ҳам Учқун чинқириб йиғлаётибди: лекин дарахтзордаги рўмол беланчакда эмас, болохонада, ўз ёнидаги бешикда йиғлаётибди. «Хайрият, тушим экан» деди Эъвозхон кўкрагига туфлаб.

У бешикка осилиб, Учқунга сийнасини тутди. Оч чақалоқ соғинган «мамма»сини апил-тапил эма бошлади.

У деразадан ташқарига — қишлоқ йўлига қаради. Қор босган тераклар ғира-ширада мудраб турибди. Шамол босилган. Жамоа олдидаги майдонча, кўча жимжит. Табиат хомуш. «Ботирали ҳозир қаерда? Омонми? Нега шаҳардан хабар келмади?.. Ботирали тирик,— Эъвозхон ўзига-ўзи тасалли берди.— Шаҳардан хабар келмадики, демак, тирик!»

Эъвозхон қор босган қишлоққа, қиш манзарасига тикилиб туриб, нечундир, бултурги кўкламни эслаб кетди. Ботирали ана шундай эрта тонг чоғида, шу болохонада Тўлқинни тиззасига олиб ўтириб, нонушта қилди. Баҳорнинг ўз нашъаси, ўз орзулари бўлади. Ботирали теракларга ин қураётган қалдирғочларнинг вижир-вижир

ҳикоясига очиқ деразадан қулоқ солиб ўтириб, Эъвозхонга қараб жилмайди:

— Биласизми, қалдирғочлар нима дейишаётибди?

— Йўқ. Қуш тилини билишингизни энди кўриб турибман.

— Қалдирғочлар: «Биз бу ердан кетган одамлар ўрнига келдик», дейишаётибди, Эъвозхон. Сиз билан биз ҳам бу ердан кетганимиздан кейин, бизнинг ўрнимизга ҳам ана шундай қалдирғочлар келиб ин қуришади...

— Вой, гапингизни қаранг.— Эъвозхон Ботиралининг сўзларини ҳазилга йўйди.— Биз қаерга кетар эдик?

— Бу қишлоқни обод қилиб, бошқа қишлоққа кетамиз. Чунончи, Хумсонга... У ердан янги қишлоққа... Хуллас, қишлоқма-қишлоқ юра берамиз. Бизлар сайёҳлармиз...

— Ана шу қалдирғочларга ўхшаб-а?

— Балли, ана шу қалдирғочларга ўхшаб...

Эъвозхон ўша кўкламни, ўша суҳбатни нега эслаганини ўзи ҳам билмади. Таажжубланиб, яна кўчага, қор босган томларга, теракларга, толларга қаради. Бешикка бағрини берганича ўйга толди...

Ўн иккинчи боб

Шаҳар томондан от чоптириб келаётган икки суворий Қўйлиқдаги Мухторхон қовоқхонасига яқинлашганда отларининг жиловларидан баравар тортиб, эгарлардан ерга бирин-кетин тап-туп сакраб тушди-да, қовоқхона ёнидаги карвонсаройга қараб юришди.

Кеч кириб, қош қорайган, қовоқхона ёнидаги сим ёғочга осилган фонарнинг қизғиш шуъласи ўз гардиши тагинигина доира шаклида ёритиб турибди. Қор босган тош йўл ҳам, қовоқхона олдидаги тор, узун саҳн ҳам бўм-бўш. Фақат ичкаридан мастларнинг қийқириқлари, аллакимнинг бўғиқ алёри эшитилади; ашула, қичқириқ аралаш яна аллаким шовқин солиб сўкинади...

Кўк от етаклаган калта чарм пальтоли новча йўловчи ҳам, ундан сал орқароқда саман тойнинг юганидан тортиб бораётган пакана йигит ҳам қовоқхона шовқин-суронига парво қилмай, карвонсарой тарафга ўтиб кетишди. Аммо нима бўлди-ю, олдинги йўловчи дарвоза-

дан кира туриб бирдан тўхтади ва отининг жиловидан тортиб, орқага тисарилди. Орқадаги пакана йигит йўлдошига: «Нима гап?» дегандек, савол назари билан тикилди. Новча йўловчи карвонсарой ичига қўли билан ишора қилиб, шеригидан:

— Анави фойтонни танидингизми?— деб сўради.

— Танидим, ака, Абдурахмонбойники...

— Қора йўрға-чи?

— Уям...

— Яхши. Сиз энди, ўртоқ Қамчи, отларни етаклаб, Чирчиқ бўйига боринг, мени қирғоқда, панароқ ерда кутиб туринг. Маъқулми?

— Маъқул, ака.

Қамчи кўк от билан саман тойни етаклаб, дарё томонга кетди. Сергей эса, Қамчи кўздан ғойиб бўлгунча шу ерда, дарвоза ёнидаги девор тагида паналаниб турди-да, кейин қовоқхона томонга юриб, қия очилиб турган якка тарақа қизғиш эшикдан ичкарига кириб кетди.

... Мухторхон қовоқхонасининг шинавандалар тилида дoston бўлиб кетгани бежиз эмас. Аввало, қовоқхона серқатнов катта йўл ёқасида. Қумқишлоқ, Уртасарой, Янгибозор, Паркент, Тўйтепа, Янтоқдан то Хўжанд ва ундан наридаги шаҳар, қишлоқларнинг бозорчилари Тошкентга шу йўлдан қатнайдилар. Йўл ҳам, гузар ҳам, карвонсарой ҳам айниқса бозор кунлари гавжум бўлади. Тошкент Пиёнбозоридаги энг катта қовоқхонанинг хўжайини — Мухторхон Қўйлиқнинг ана шу ердаги кўримсизгина чойхонани арзон-гаров харид қилиб, уни кенгайтирди, ёнига карвонсарой қурди, қисқаси, шу ердаги бутун савдо-сотикни ўз қўлига олди. Шаҳардан қайтаётган ўрикфуруш ҳам, майизфуруш ҳам, донфуруш ҳам эндиликда унинг карвонсаройида тунаб, қовоқхонасида кайф қилиб кетади. Бу ерда «Иванов — завод»нинг четврт-четврт ароғи, бочка-бочка пивоси, дилшикастлар учун мўмиёйи асл «қора», «талқон» найки тортувчиларга наша, кашандаларга папирос билан нос ҳам топилди. Карвонсаройнинг қизил ипак гиламлар тўшалган алоҳида ҳужраларида ўтказиладиган бедор кечаларнинг бошқа хил кайф-сафолари бундан мустасно...

Хуллас, Мухторхоннинг таърифи тиллардан тушмай қолди. Лекин унинг ўзи кам кўринади. Бир ривоятга қараганда, у бетоб эмиш ва шу сабабдан, шаҳарнинг Кўкча

маҳалласидаги «кулбайи вайронаси»да тоат-ибодатга мук-касидан кетган эмиш. Яна бир ривоятга қараганда, у соғ-саломат эмишу, кундузи ишларни Олим полвон, Қудрат дев, Раҳматилла олчи, Қулмат сариф деган гумашталарига топшириб қўйиб, тунларни «шинавандалар хизматида» бедор ўтказармиш: чунончи, агар у ўзи кўз-қулоқ бўлиб турмаса, карвонсаройдаги беданабозлик, ошиқ отиш, хўроз, ит уриштириш, бесоқолбозлик каби «ўйинлардан ўт чиқи-ши» турган гап эмиш...

Яна бир ривоят шуки...

Бу ривоятлар эшитганингиз билан адо бўлмайди. «Минг бир кеча»нинг Шаҳризодаси афсона тўқиб ўлим-дан қутулиб қолгандай, Мухторхон ҳам юқоридаги син-гарни ривоятлар паноҳида омон юрибди. Унинг яна бир суянчиғи — ҳалиги «чорёри»: қовоқхона билан карвонса-ройда бир кун кеча Олим полвон билан Қудрат дев фурушандалик қилса, иккинчи кун кеча Раҳматилла олчи билан Қулмат сариф фурушандалик қилади.

Бугун Полвон билан Девнинг навбати.

Карвонсаройда ёлғиз кезиб зериккан барваста Қуд-рат дев шу топдагина қовоқхонага кириб, бочкадан со-пол косаларга пиво қуяётган пакана, семиз полвонга ши-коят қила бошлади:

— Хўрозлардан дарак йўқ. Полвон. Омад кетдимн дейман биздан...

— Келиб қолишади, ҳали вақт эрта...— Полвон Девга бир коса пиво узатди.— Буниси қаймоқдай чиқди, татиб кўр-а!

Дев пивони бир симиришда ичиб юборди-да, белида-ги қатор белбоғларидан бирини ечиб олиб, қуюқ сарик мўйловидаги кўпикларни артиб қўйди.

— Бай-бай, соз чиқибди!— У, қаргашойи қийиқни бураб елкасига ташлар экан, мўйловини силаб туриб га-пирди:— Нормат чўталдан ҳам дарак йўқ...

— Нормат Чўпонотада.— Полвон икки қўлида икки-тадан тўртта сопол косани чеккасидан ушлаб шинаван-даларга олиб кета туриб жавоб берди.— Ишим олчи бўл-са келаман девди...

Хона тамаки ва наша тутуни билан қопланган, шип тагида, темир ҳалқага осиб қўйилган қирқинчи чироқ-нинг хира шуъласи орасида қуюқ тутун сузиб юрибди. Бундан хона шу қадар қоронғи тортиб кетганки, икки стол наридаги одамни аниқ кўриб бўлмайди.

Сергей қовоқхонага кириб, узун уйнинг этакроғидаги бўш стол ёнига, пастгина курсига ўтирди.

Мастлар ўзи билан ўзи банд. Сергейдан бир стол нарида ёлғиз ўтирган қотма йигит пешанасини муштларига қўйганича ухлаб қолган. Ундан наридаги стол атрофида етти киши ўтирибди. Булар ҳам хийла ширакайф. Буларнинг девор тағидаги ўрта ёшроғи чўт қоқаётибди. Аммо унинг ёнидаги, ҳали мўйлови сабза урмаган бола эътироз билдираётибди:

— Ундоқ эмас, ако... Чатоқ қилопсиз-ку...

— Хап ўтир, тирмизак.— Ҳисобчи болани жеркиб берди.— Пиёнга қирқ пуд қандтак туширдук, хайми? Чорсуга йигирма бир пуд эртаки туширдук, хайми?..

Олим полвон қовоқхонага кирган янги меҳмоннинг олдига келди.

— Ароқ берайми, пивомни, йигит?

— Пиво.

Сергей энди ўрикфурушларнинг жанжалига эътибор қилмай, уйнинг тўрида — пиво бочкаси яқинидаги стол ёнида ўтирган икки кишини кўздан кечира бошлади. Булар Зиёдилла билан Қобил эди...

Зиёдилла бочкадан вошиллаиб пиво қуяётган Олим полвонга буйруқ қилди:

— Полвон, ароқ!

— Хўп, бойваччам, хўп!

Полвон сопол косани бочка устига тақ этиб қўйиб, тоқчадаги қатор четвертлардан бирини қўлтиғига қистирганча Зиёдилланинг олдига йўргалаб келди.

— Яхна эт берайми, бойваччам?

— Қазил!

— Хўп, бўлади, байваччам!

Олим полвон лаганга тўграб, тайёрлаб қўйилган қазини кафтида кўтарганча яна Зиёдилланинг ёнига лапанглаб келди.

— Тайёр, бойваччам!

Кейин сопол косадаги пивони Сергейнинг столига олиб келиб қўйди.

— Яна нима буюрадилар, йигит?

Сергей индамай пивони симира бошлади. У Зиёдилла билан Қобилга ўқтин-ўқтин қараб қўяр, кейинги бир неча ой давомида юз берган воқеалар унинг кўз олдидан бирма-бир тизилиб ўтарди. У бундан саккиз ой бурун Ботирали билан тунда охирги жангдан қайтиб келди.

Эрталаб гарнизонда учрашдилар. «Эшитдингми, Серёжа, бизни ҳарбий хизматдан бўшатишармиш...» деди Ботир-али унга. Ботирали ҳам шод, ҳам ношод кўринарди. У шунинг учун шод эдики, қизил командирлардан бир қисмининг хизматдан бўшатилиши, бир томондан, Тошкент атрофидаги босмачиларнинг томири қирқилганидан нишон бўлса, иккинчи томондан, уларни хўжаликни тиклашга сафарбар қилиш заруратидан далолат берарди. Аммо Ботирали шунинг учун ношод эдики, қадрдон гарнизони, жанговар дўстлари билан хайрлашиши, ҳамма-нинг ҳар ёққа тарқаб кетиши керак бўларди. Сергей ҳам ўзини худди шундай ҳис қилди. «Иккаламизни бир ерга ишга юборишмасмикан-а?— деди Ботирали, Сергейнинг кўзларига термилиб қараб.— Нима дейсан-а, политрук?» «Сен билан биз партиянинг солдатларимиз, ўртоқ командир,— деди ўшанда Сергей Ботиралига.— Сен билан мени қайси фронтга юборишса, бораверамиз».

Кейин Ленин кўчасидаги бир қаватли узун бинода, кенг, ёруғ хонада йигирмага яқин командирни Тошсовет раҳбарлари қабул қилдилар. Шу ерда ҳозир бўлган Инқилобий Ҳарбий Кенгаш аъзоси, Туркистон Шўролар Жумҳурияси Марказий Ижроқўмининг вакили граждандар уруши фронтларидаги муваффақиятлар ҳақида, РКП(б) Марказий Комитети, Владимир Ильич Лениннинг таклифи билан Қизил Армия командирлари ва сиёсий ходимларидан бир қисмини хизматдан бўшатиб, халқ хўжалигини тиклашга сафарбар этишга қарор бергани ҳақида батафсил гапирди. Ёқасига қўш ромба таққам бу озгин новча рус киши содда, қисқа, маъноли гапирар ва ҳар гапининг бирида ўзбек командирларга қараб: «Тушундингми?» деб сўраб қўярди. Армия хизматида келгунча «Қизил Шарқ» устахоналарида, пахта заводида, мой заводида ишлаган йигитлар русчага асосан тушунар, тушунмаган сўзларини бир-бирларидан сўраб тушуниб олишарди. Инқилобий Ҳарбий Кенгаш аъзоси маҳаллий Советларда, меҳнаткашлар ўртасида олиб бориладиган оммавий-сиёсий ишлар худди фронтлардаги жанглардек аҳамиятли эканини алоҳида уқтирди. «Туркистон меҳнаткашларининг саводини чиқариш, уларни ёскилик, бидъат, хурофот таъсирларидан халос этиш керак. Шундагина биз янги, социалистик ҳаёт қура оламиз»,— деди у. Ёш командирлар шу мулоҳим сўзли озгин киши партиянинг, Лениннинг топширигини бераётганини

англаб, унинг сўзларини таналарига сингдириб олдилар.

Ўнгилишда ёш совет ходимлари волостларга, қишлоқларга, овулларга ишга тақсимланди. Ҳамма тарқалаётганда Инқилобий Ҳарбий Кенгаш аъзоси Сергейни ўз ҳузурига олиб қолди. Ботирали уни Тошсовет биноси олдида, сершоҳ навқирон арғувон дарахтлари тагида кутиб турди. Анча кутди. Кўчадаги қатнов сийраклашиб, қоронғи туша бошлади; Ботирали опаси, Эъвозхон ва жажжи ўғилчаси Тўлқинжонни кўришга ошиқаётган бўлса ҳам, Сергейнинг қаерга ишга тайинланганини билгиси ва айниқса, қадрдон оғайниси билан кўнгилдагидек хайрлашиб қолгиси келди.

Иванов бинодан чиқиши биланоқ арғувон тагидаги ўй суриб турган йигит Ботирали эканини дарров фаҳмлади ва унинг олдига чаққон юриб келди.

— Қаерга тайинландинг?— Ботирали Сергейдан сўради.

Сергей мийғида мамнун жилмайди-да, у ёқ-бу ёққа қараб қўйгандан кейин, топушини пасайтириб деди:

— ЧЕКА ходимлари тайёрлаш курсига. Бир ой таълим оламиз. Кейин революция душманларига қарши курашамиз, дўстим.

— Табриклайман.— Ботирали Сергейнинг қўлини маҳкам қисди.— Фирқамиз сенга катта ишонч билдирибди!

— Сенга ҳам! Қишлоқ энг оғир фронт бўлиб қолди. Ботирали. Шаҳарда ғалаба қилган революцияни қишлоқда давом эттириш керак бўлади.

— Тўғри айтасан. Қани юр, уйга борамиз.

Сергей тош йўлдан Ботирали билан ёнма-ён бора туриб, сўради:

— Қумқишлоққа қачон жўнайсан?

— Тонгда.

— Ундай бўлса, шу ерда хайрлашиб қўя қолайлик. Сен уйдагилар билан тўйиб суҳбатлаш, уларни тинчит. Сен билан биз кўриша берамиз.

— Қачон?

Сергей нима деб жавоб беришини билмай, бошини қашиди.

— Қачон тўғри келса,— деди у ниҳоят.— Эҳтимол, эрта-индин...

— Хайр бўлмаса!

Дўстлар қучоқлашиб хайрлашишди.

— Мени унутиб юборма!— деди Ботирали, Сергейни ҳамон бағридан қўймай.— Йўлинг тушса, Қумқишлоққа қўниб ўт.

— Албатта. Сен ҳам унутма!

Сергей Янги шаҳарга— Салор бўйидаги уйига, Ботирали Эски шаҳарга— Уқчидаги кулбасига кетишди...

Мана ўшандан бери саккиз ой ўтди. Иванов энди ЧЕКА ходими, халқ орасида машҳур бўлган «Особотдел» хизматчиси... Шу вақт ичида Ботиралини у фақат бир марта кўрди. Ботирали бундан бир неча кун илгари Тошкент Советининг мажлисига келганида Сергейни йўқлаб, ЧЕКАга борди. Икки дўст узоқ суҳбатлашишди. Ботирали қишлоқдаги янгиликларни, Жамоадаги ишларини сўзлаб берди. «Аҳвол оғир, дўстим,— деди у.— Жангда душман қаерда турганини, кучи қанчалигини билиб олиб, уруша берасан. Ҳозирги қишлоқда эса душман ўз ичингда, ёнингда, ёнбошингда. У ўзини сенга дўст қилиб кўрсатади-ю... кундуз оқ иш қилса, тунда қора иш қилади. Мажлисида озиқ-овқат развёрсткаси ҳақида ваъз айтади-ю, уйда шолини ўрага кўмади. Ишга ипакдай мулоҳим бўлиб келади-ю, кечаси «маузер» тақиб юради, одам ўлдиради...» Ботирали Сергейдан Қумқишлоққа ЧЕКА вакилини юборишни, милицияга ёрдам беришни илтимос қилди. «Кўнглим ғаш,— деди у дўстига.— Еримиз тағида қора илон вишиллаб юрганга ўхшайди. Шу илонни топиб, янчиб ташлашимиз керак. Ёрдам бер, оғайни!»

Сергей Ботиралининг сўзларини ЧЕКА раисига оқизмай-томизмай сўзлаб берди. Раис Қумқишлоққа Сергейнинг ўзини юборадиган бўлди. Сергей ишларини ёрдамчисига топшириб йўлга чиқмоқчи бўлиб турганда, унинг кабинетига чориғи лойга ботган, эски телпагига қор учқунлари қўнган паканагина абжир йигит ҳовлиқиб кириб, Қумқишлоқ Шўросининг пакетини топширди. Сергей Қамчини стулга ўтқазиб, пакетни очди... очди-ю, кўз олди қоронғилашиб кетди. Ўрнидан сакраб туриб кетганини ҳам, темирдай мушти билан столга қарсиллатиб туширганини ҳам, «Аблаҳлар!» деб қичқириб юборганини ҳам, ЧЕКА раисининг кабинетига отилиб кириб борганини ҳам сезмай қолди.

Раис Қумқишлоқдан келган хатни қайта-қайта ўқиб чиқди. У, газета қоғозига махорка ўраб тортар экан, ичига кириб кетган ўйчан кўзларида жиддият, маъюслик

аломати пайдо бўлди, кенг пешонасидаги ажинлари чуқурлашди.

— Бу иш жуда мураккаб,— деди у ниҳоят, хатдан кўзларини олиб.— Шошмасдан текшириш ўтказинг. Бу— биргина қотилнинг иши эмас. Уртоқ Исмоиловни отган котил — катта дарахтнинг бир шохи. Иллизини аниқланг. Арқонни узун ташланг.

Қамчи Ботиралини шаҳарга, Жуковскийга «бўлис»нинг ўзи олиб кетганини, фойтонда Ботирали билан Бўронбекдан ташқари, бойнинг гумаштаси Қобил карвон ҳам бўлганини айтиб берди.

Сергей Ботиралининг тўқайга нима учун ёлғиз борганини, Қамчи уни қай аҳволда кўрганини, қишлоқдагилар нима дейишаётганини бирма-бир сўраб, ёзиб олди. У, Қамчидан: «Ботиралининг итини кўрмадингизми?» деб сўради.

— Кўрдим, ака,— деди Қамчи.— Тўқайда ётибди. Даюс душман уни ҳам отиб кетибди!..

— Қани, Бўронбекни менга тасвишлаб беринг-чи!

— Бўронбек... Бўлис...— Қамчи телпагини тиззасига қўйиб бошини қашиб туриб гапирди.— Аммо камбағалга қайишмайди... Иннайкейин, ака, Лаъли масаласи...

— Лаъли ким?

Қамчи Сергейнинг қаршисида ўтираркан, серқавиқ бўз тўн устидан чандиб боғлаб олган қўш белбоғини қўллари билан маҳкам тортиб ушлаганча жавоб берди:

— Бойнинг келини. Бекникига қатнаб юради. Бир суриштириб кўринг-а?

— Маъқул.

Сергей Қамчидан кўп нарсаларни сўраб олди, лекин унинг жавобларидан қишлоқдаги воқеалар ойдинлашмади; у ноилож қолиб, Қамчидан Бўронбек билан Қобил карвоннинг афт-ангори, кийими ва ҳоказо устки кўринишларини сўраб олди-да, Ботирали олиб келинган касалхонага югурди.

Палатадан чиқиб келаётган бош врач Петр Андреевич Орлов Сергейнинг шу бугун қишлоқдан келтирилган ярадор ҳақидаги саволига жавоб бермасдан, уни имо билан ўз кабинетига таклиф қилди.

— Ярадорнинг аҳволи қалай?— Сергей тоқатсизланиб сўради.

Эллик беш ёшлардаги, қотмадан келган Петр Андре-

евич бурнини қисиб турган олтин пенснэсини олди-да, ойналарини фартуғининг этагига арта туриб, нотаниш йигитга таажжубланиб тикилди:

— Сиз Қумқишлоқдан келтирилган Ботирали Исмоиловни айтаётибсизми?

— Ҳа, ўшани.

— Ўзингиз ким бўласиз?

— Мен ярадорнинг дўстиман.

— Афсуски, йигитча, бизга ярадор эмас, балки ўлик келтирилди.

— А?! Қандай қилиб!— Сергей бу кутлмаган совуқ гапдан қалтираб кетди ва ҳаяжонланиб сўради:— У қишлоқдан олиб кетилганда тирик эди-ку...

— Йўлда жон берибди.— Петр Андреевич пенснэсини яна бурнига қўндира туриб, Ботиралига тўлғазилган беморлик варақасини кўздан кечира бошлади.— Душман Исмоиловни жуда яқиндан туриб, сочма ўқ билан отган!— Бош врач босиқ говуш билан гапирди.— Демак, сочма ўқ унинг баданига тутун аралаш кирган. Бунинг натижасида қон дарров бузилиб, юрак уриши оғирлашган. Шу сабабдан, унинг вафот этганлиги табиий бир хол. Биз Исмоиловнинг масъул ходим эканини эътиборга олиб, дарҳол суд экспертизасига мурожаат қилдик. Экспертиза ҳам худди шу хулосага келди.

Сергейнинг қўл-оёғи бўшашиб, врачга тикилганча деворга суялиб анча вақт жим туриб қолди. Шу турганча бир неча дақиқа хаёлга ботди. Ниҳоят, у ўзини босиб олиб, бош врачдан ғамгин оҳангда сўради:

— Экспертизанинг ҳеч қандай шубҳаси йўқми?

— Йўқ. Аммо марҳумнинг тиззалари, тирсақлари шилланган — булар, яралангандан кейин ерга қаттиқ йиқилганлигининг аломатлари. Бўйнида ҳам билинар-билинамас излар, доғлар бор: гимнастёркасининг тугмалари ечилмаган, бечора йўлда қийналган...

— Уни кўрсак бўладими?

— Марҳамат. Мана фартук, кийиб олинг.

Петр Андреевич эшик ёнида деворга қоқилган ёғоч вешалкадан фартук олиб, Сергейга узатди. Улар коридорга чиқиб, Ботиралининг мурдаси қўйилган хонага кираётганларида:

— Волость ижроқўмининг раиси Арслонбеков ҳам яқинда кетди,— деди Петр Андреевич.— Бечора жуда ҳам куйиб-пишди. У ҳам Исмоилов билан сиздек дўст

бўлса керак. Эртага келиб, марҳумнинг мурдасини қишлоққа олиб кетармиш.

— Арслонбеков билан яна кимлар келди, Петр Андреевич?

— Тулки телпакли, гавдали бир киши билан ёшроқ қора қош йигит...

— Демак, уч киши келишибди-да?

— Ҳа, Арслонбеков уларни фойтонда дарров жўнатиб юборди. Ўзи шу ерда қолиб, экспертиза вақтида менинг кабинетимда пойлаб ўтирди. Кўп одамшаванда экан, барака топкур...

Петр Андреевич Сергейни совуқ ва қоронғи хонага олиб кирди.

...Узун тахта столда Ботирали ётибди. Унинг бўйнигача оқ чойшаб ёпиб қўйилган. Кўзлари юмуқ; қуюқ киприклари яна ҳам ўсиб кетганга ўхшайди. Қора қошлари бир текис. Ранги докадек оқ. Кўз остлари, чаккалари сал кўқаринқираган. Чеҳраси сокин. Сочлари сал тиккайган кўринади...

Сергей чойшабни дўстининг кўкрагигача очиб кўрди. Кўкрагининг чап томони — юрак усти қорайиб кетибди. Бўйида аллақандай қора излар, доғлар бор.

— Петр Андреевич, экспертиза Ботиралининг бўйидаги шу доғларни ҳам қарорида қайд қилдими?

— Албатта.

— Уша қарордан бир нусха олсам бўладими?

— Бунинг учун суд экспертизасига мурожаат қиласиз.

— Маъқул.

Сергей бундан бир неча кун бурун юзма-юз ўтириб сўзлашган, ҳасратлашган азиз дўсти билан фикран видолашар экан, мовий кўзларига жиққа ёш тўлди: «Кечир, Ботирали, — деди у, бағри айрилиқ оловида куйиб, — тириклигингда сенга ёрдам беролмадим. Лекин сенинг душманларингдан, революция душманларидан қасос оламан!..»

... Мана энди Сергей Мухторхон қовоқхонасида, Петр Андреевич таърифлаган икки киши: тулки телпакли Қобил карвон билан қора қош йигит — Зиёдилла рўпарасида сопол косадаги пивони симириб ўтирибди. Аммо булар ким: чиндан ҳам душманми, қотилми, қотил эмасми? Буни аниқлаш керак.

Тошкентдан чиқиб, Қўйлиқ томонга кела беришдаги корхоналарда — темир йўл мастерскойларида, кўмир скла-

дида, пахта заводиди анчагина руслар ишлашади. Улардан баъзилари гоҳо қовоқхонага кириб, бир коса-ярм коса пиво симириб кетишади. Олим полвон бу мастеровойларга тил учидагина мулозамат қилиб, бу «нафи йўқ шинавандалар»ни тезроқ жўнатишга ҳаракат қилади. У Сергейни ҳам ана шу тоифадаги кишилардан деб билиб, ундан тезроқ қутулиш, қовоқхонани тунда келадиган «азиз меҳмонлар»га холий қилиш учун унга дарров пиво қўйиб бера қолди. Аммо бу «нафи йўқ шинаванда» ҳадеганда кета бермади. У сопол косадаги пивони яримлатиб, нарироққа суриб қўйди-да, махорка ўрашга тушди...

Сергейга тескари ўтирган Зиёдилла Олим полвон келтириб қўйган четвортдан косани тўлдириб, Қобил карвонга узатди:

— Олинг, Карвон ака, омонликка отинг!

Карвон елкасига тушиб турган сариқ тулки телпагини пешанасидан сал юқорироққа кўтариб қўйиб, косадаги ароққа тикилиб қолди. Кайфи анча ошган бўлса керак, қўлидаги чинни коса чайқалиб, бир-икки ҳўплам ароқ тўкилиб кетди.

— Отаман,— Карвоннинг юзи қизариб, чироқ шуъласида жигар ранг тус олган кўзлари ёнди.— Давлатлари бундан ҳам зиёда бўлсин, бойваччам!

Карвон косадаги ароқни оқ ичди, босим-босим ўхчиди, Зиёдилла узатган қази япроғини огзига солиб, лунжида сўриб ямлай бошлади.

Зиёдилла косага четвортдан ароқ қуя туриб, сўради:

— Нечага бордингиз, Карвон ака?

— Худо ёш берса, қирқ еттига.— Карвон тирсакларини бўз дастурхонга тираб гап бошлади:— Уттиз йилдан бери дадангизнинг хизматидаман. Қўрангизда аравага от қўшганимда сиз ҳали туғилмаган эдингиз, бойваччам. Бу ёғи — Хўжанду Наманган, бу ёғи — Самарқанду Бухоро... Эҳ-ҳе... бормаган еримиз, кўрмаган ишимиз қолмади. Гуручингизни фуруш қилган биз-да, бойваччам. Қани, тўлдириб қуяверинг, қўрқманг, маст бўлиб қолмайман Қўрага етиб оламиз, бойваччам!..

Сергей Зиёдилла билан Қобил карвоннинг суҳбатига қулоқ солиб ўтираркан, касалхонага борган ва ҳозир шу ерда Карвонга ароқ қўйиб бериб ўтирган учинчи шахс —

Зиёдилланинг уларга қаерда қўшилгани ҳақида ўйлаб кетди. Бу чиндан ҳам жумбоқ эди. Ботиралини Қумқишлоқдан олиб кетган фйтонда Бўронбек билан Карвонгина бўлса-ю, касалхонага бойвачча ҳам кириб келса... Ё бойвачча уларга йўлда тасодифан учрадимикиан? У ўзинилгари қаерда эди: шаҳардами, қишлоқдами?

Сергей ҳар хил тахминлар қилиб кўрди. Аммо булардан биронтаси ҳам уни қаноатлантирмади.

Олим полвон билан алланима ҳақида сўзлашаётган Қудрат дев Сергей томонга ишора қилиб, кўзини қисиб қўйди, Сергей буни сизди ва Зиёдилланинг ўзини кўрмаганидан, Карвоннинг ҳам парво қилмаганидан фойдаланиб, бу ердан тезроқ чиқиб кетишни ўйлаб қолди. У қолган пивони ичди-да, ўрнидан турди.

— Келиб туринг, йигит,— деди Олим полвон, пулни ола туриб.— Пивонинг ўғил боласи бизда бўлади!

— Раҳмат, оғайни.

Сергей шапкасини бостириб кийиб олиб, қовоқхонадан чиқиб кетиши билан Олим полвон Қудрат девга гап отди:

— Бу ўрисларнинг мусулмончани сув қилиб ичиб юборганига қойилман, Дев! Оғайни, дейди-я! Шапкаси бўлмаса, худди ўзимизнинг ўзбай!

Олим полвоннинг галига Қудратнинг энсаси қотди шекилли, уни жеркиб берди:

— Санамасдан саккиз деманг, Полвон. Мастеровойлар — большавой, улар мусулмонларни кофир қиляпти. «Ўзимизнинг ўзбай» дейсиз-а!

..Сергей тош йўлдан дарё бўйига келди. Пастдан — қоронғиликдан Қамчининг овози эшитилди:

— Шу ердан, ака, отларни олиб чиқайми?

— Олиб чиқинг.

Сергей билан Қамчи отларга миниб, Қумқишлоқ томонга юрдилар. Улар кўприк устида кетаётганларида, Сергей йўлдошидан сўради:

— Абдурахмонбойнинг ўғли нечта?

— Иккита. Каттаси — Зиёдилла шаҳарда ўқийди, кичиги — Ибодилла қишлоқда.

— Хушбичим, қора қоши қайси бири?

— Каттаси.

Қамчи ҳамроҳига таажжубланиб қараб қўйди. Сергей от юганини бўш қўйиб, қор босган оппоқ далага тикланганча ўй суриб борарди.

Ўн учинчи боб

Қишлоқ кишилари ини бузилган чумолига ўхшаб қолишди. Уларда тиним йўқ. Эрталабдан бери шу гузар, шу Жамоа болохонаси атрофида айланишгани-айланишган. Ҳар кун бу вақтда зулматга чўмадиган чойхонада ҳам чироқ ўчмади. Хуфтон намозидан кейин масжиддан қайтган намозхонларнинг бир қисми уй-уйига тарқалмай, яна чойхонага кирди. Аммо ҳар кунги гурунг, ҳар галги барала суҳбатлардан асар ҳам йўқ. Чеҳралар маъюс, одамлар ўзаро шивирлабгина гаплашишади. Ҳаманинг тилида, дилида букунги гап — Ботиралининг номаълум душман томонидан отилгани...

Қумқишлоқликлар шаҳарлик бу йигитнинг қадрон бўлиб қолганини у ҳушсиз ҳолда шаҳарга олиб кетилгандан кейингина сездилар. Одам фарзанди отасидан айрилганда ўзини шундай ҳис этади. Кўнгилар аллақандай оғир жудолик алами билан ўртанади. Раис олиб кетилиши билан кишиларга аллақандай зарур, муҳим бир нарса етишмаётгандай туюла бошлади...

Тун яримлаганда Жамоа болохонасида икки киши — Утап билан Оролов қолди. Улар стол устида маъюс шуъла сочиб турган чироқнинг икки томонида юзма-юз ўтиришибди. Барваста гавдали Утап тўнига ўралиб олган. Унинг белбоғидаги пичоқ сопи нурда йилтиллайди. Қисик, чарчоқ қўй кўзлари ғамгин. Қўлларини енглари ичига суқиб олганча ўй суради.

Оролов ҳам хаёл денгизида сузаётибди. У ҳам худди Утапдек чарчоқ. Пахтали шим, қавилган калта чопон, оғир этик кийиб олган. Белидаги жигар ранг йўғон камарда — чарм ғилоfli наган. У тирсақларини столга тираб бошини кафтлари орасига олган. Қулоқчини шу ерда, стол устида турибди. Сийрак сочига оқ оралаган. Кенг пешанасида уч йўл ажин. У ҳам, Утап сингари, ўйлаб ўйининг тагига етолмаётибди.

Ташқарида нзгирин. Гув-гув шамол деразага, эшикка келиб урилади; эшик тирқишидан уйга кириб, чироқ пилигининг новвот ранг алангасини лопиллатади.

— Қамчидан ҳам дарак йўқ.— Оролов бошини кўтариб, Утапга қаради.— Борадиган ерини аниқ билиб олганми?

— Билади.

— Бўлис ҳам қайтиб келмади...— Оролов семиз чўтир

юзиди бетартиб ўсган соқолини тирноқлари билан қашиб қўйди-да, ўйчан қисиқ кўзлари билан Утапга тикилди.— Ботирали тирик бўлса майли-я...

— Дўхтирлар қарашаётгандир...

Шу вақт болохона эшиги ғийт эгиб очилди. Утап ҳам, Оролов ҳам ўша томонга ялт эгиб қарашди. Остонада паст бўйли, озгин, увада тўнли, оёғига эски калиш илиб олган, оқ сурп иштони тиззасидан сал пастроққа тушиб турган бир чол турарди. Утап унга тикилиб қараб, таниди

— Э, Умрзоқ ота-ку!— деди у, ўтирган ўрнидан кўз-галиб.— Келинг, отахон!

— Келдим.— Умрзоқ ота ўнг қўлидаги малла ранг бўз халтани чап қўлига олиб, хонадагиларга яқин келди.— Ас-салому алайкум!..

Умрзоқ ота Утап билан ҳам, Оролов билан ҳам қўл бериб кўришди-да, девор тагидаги скамейкага омонатгина ўтирди.

— Бери келинг, ота,— Оролов унга ёнидан жой кўрсатди.— Девор тагида, қоронғида нима қиласиз?

— Хўп, ўғлим, хўп...

Чол Ороловнинг ёнидаги табуреткага келиб ўтиргач, қўлидаги халтани Утапга узатди:

— Манави балиқни Ботиралининг болаларига олиб келдим...— Чолнинг кўзларида ёш кўринди. У, қавиқларидан пахтаси чиққан бўз тўнининг бари билан кўзларини артиб қўйди.— Биз у билан ота-боладай...

— Раҳмат, ота.— Утап ўпкаси тўлиб, томоғига қадалиб келган йиғисини базўр босиб, чолга миннатдорчилик билдирди.— Тонгда берамиз, ҳозир ётишиб қолди...— У, халтани олиб, девордаги қозиққа осиб қўйди. Кейин Умрзоқ отадан сўради:— Дарё томондан келаётибсизми, отахон?

— Ҳа.— Чол совуқдан кўкарган сертомир қўлларини чироқ шишасига тутиб исита бошлади.— Қишлоқдаги ташвишдан хабарсиз қолибман. Ботирали билан бир отамлашай деб келаётувдим. Чойхонада Ғанидан эшитдим. Ҳе, афсус... Отган топилмадими, Оролов болам?

— Топилмади.

Умрзоқ ота чироқнинг чирт-чирт ёнаётган пилигини сал кўтариб қўйиб, айтмоқчи бўлган алақандай бир гапини қандай бошлашни ўйлаётгандай, Утапни ҳам, Ороловни ҳам жонсарақ назар билан кўздан кечирди.

— Ботиралига бир гапни айтишга келувдим,— деди у,

виҳоят айтмоқчи бўлган гапининг учини топгандай.— Энди сизларга айтаман.

— Айтинг,— Утап чолга далда берди.— Айта беринг, отахон.

— Гап шуки...

Кўчада от дупури эшитилиб, Умрзоқ отанинг сўзи бўлинди. Оролов билан Утап ўринларидан ирғиб туриб, дераза олдига бордилар.

— Қамчи келди шекилли,— Утап деразадан кўчага тикилиб гапирди.

— Икки отлиқ.— Оролов Утапга маноли қараб қўйдн.— Чиқайлик-чи!

— Ота, ўтира туринг, ҳозир келамиз,— деди Утап уйдан чиқиб кета туриб.

Умрзоқ ота ёлғиз қолди. Аввал, тахта нарвонда тапир-тупур эшитилди, кейин кўчадан аллакимларнинг ҳовлиқиб гапирган товушлари келди. «Хуллас, қишлоқда тинчлик йўқолди.— Умрзоқ ота шу гапни кўнглидан ўтказди.— Ёв оралаб қолди...»

Бир оздан кейин болохонага Утап, Оролов, Қамчи, Сергей чиқиб келишди.

— Сабабини ҳеч қайсимиз билмаймиз,— деб ўзбек тилида гапирди Сергей.— Аммо билишимиз керак.— У, Умрзоқ отани кўриб қолиб, қўл узатди.— Салом, ота.— Кейин сўзини давом эттира берди:— Бу фақат бир кишининг иши эмас. Бу — бир неча кишининг пухта ўйлаб, биргалашиб, маълум режа билан қилган иши. Ана шу бир неча киши — кимлар? Уларнинг бошлиғи ким? Ботиралини отган душман ким? Биз ана шу саволларга жавоб топишимиз керак. Қани, ўтиринглар, ўртоқлар.

Ҳамма стол атрофига ўтирди.

Юрагидаги аламини, ҳаяжонини босолмаётган Утап ҳовлиқиб сўкина кетди:

— Итдан тувганлар! Қотиллар!— У Умрзоқ отанинг елкасига қўлини қўйиб, ўкраб юборди:— Ботирали жон берибди, отахон...

— А?!— Умрзоқ ота сакраб ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.— Жон берибди?! Ҳе, афсус...

Оролов оғир хўрсинди.

— Раисимизни эҳтиёт қилмадик...

Сергей қумқишлоқлик бу кишиларнинг дарду ҳасрати афсус-надоматидан уларнинг Ботиралига бўлган бебаҳо меҳр-муҳаббатини ҳис қилди.

Оғир сукунат чўкди. Умрзоқ отанинг вужудида аллақандай бир титроқ турди. У, боягина тўрвадаги балиғини кўтариб, қишлоқ йўлидан изғиринга юзма-юз келаётганида, танаси бунчалик совқотмаган, титрамаган эди. Энди ҳижрон изғирини унинг аъзойи баданини қақшата бошлади.

Оролов Умрзоқ отага қаради.

— Бир нима айтмоқчи эдингиз...

— Айтмоқчи бўлган гапим шуки, укам, Ботирали билан аҳд-паймон қилганмиз. Мен дарёдан бемаҳалда қайиқда ўтадиган одамларни хабар қилиб турадиган бўлганман, у, ўғлим Раззоқнинг дарагини билиб берадиган бўлган.

Сергей чолга ярқ этиб қаради.

— Дарёдан шубҳали одам ўтдимиз?

— Ўтди.— Умрзоқ ота Сергейни бошдан-оёқ кўздан кечириб, босиқ товуш билан сўради:— Сен ҳам Ботиралидай комиссармисан, болам?

— Мен Ботиралининг дўстиман, отахон.— Сергейнинг мовий кўзлари порлади.— Аскарликда бирга хизмат қилганмиз. Тўйида бўлганман. Энди бўлса... эҳ— Сергей афсусланиб қўлини силкитди.— Гапираверинг, отахон!

— Ботиралининг дўсти бўлсанг, айтай. Оролов болам, сен ҳам эшит. Утапбой, сен ҳам қулоғингга қуйиб ол. Кеча тунда дарёдан бегона ўтди. Қайиғимда ўтказдим. Мен унга: «Хўжайин, тунда адашиб юрманг, кимникига борасиз, айтнинг, ўзим бошлаб бораман» дедим. У бўлса, «йўлни биламан, қариндошларникига кетаётибман» деди. Ёлғиз кетди. Шу Қумқишлоқ томонга кетди. Мен Ботиралига шуни хабар қилгани келувдим...

— Гапиринг, гапиринг, отахон.— Сергей чўнтагидан блокнотичи олиб, Умрзоқ отанинг сўзларини ёза бошлади.— Афти-башараси қанақа? Кийими қанақа?

— Озғингина, новча йигит.. Пўрим кийинган: бошида...— Умрзоқ отанинг кўз олдида тунги йўловчи жонлангандай, унинг совуқ кўзлари кўришиб кетгандай бўлди.— Бошида савсар телпак, оёғида янги калиш-маҳси, устида кўк мовут поча-пўстин. Кўзлари бежо...

— Яхши, яхши.— Сергей чолнинг гапларини ёзар экан, сўради:— У сизга бошқа ҳеч нарса демадимиз?

— Писмиқ экан, индамади. Унинг афтини аллакимга ўхшатдим-у, ўйлаб ўйимнинг тагига етолмадим. Тошкентлик аллақайси бир домлага ўхшайдими... Хуллас, кечаси қоронғийди, аниқ кўролмадим...

— Қаерлик домлага?— Чолнинг ҳикоясига тобора қизиқаятган Сергей тоқатсизланиб сўради.— Тахминан бўлса ҳам эслолмайсизми?

— Эслолмайтибман... Кексалик қурсин...

— Бўпти, отахон. Шунисига ҳам раҳмат. Аммо ҳар ҳолда эслаб кўринг, хўпми? Ургимчак уяга йўл топишимиз керак. Бўлмаса халқ тинчимайди, ташвишда, хавотирда қолади. Юртни тинчителишимиз керак. Шундаймасми, отахон?

— Шундоқ, болам, шундоқ...

Сергей махорка ўраб, тутата бошлади.

— Арслонбеков Ботиралини шаҳар касалхонасига олиб бориб ташлаб, ўзи аллақаяққа йўқолибди. Бош врачга: эртага келиб, ўликни қишлоққа олиб кетаман, дебди.— Сергей кўзларини махорка учидан таралаётган кўкиш тутундан узмай гапирди.— Ҳар қандай зарур иши бўлса ҳам, Ботиралини ёлғиз ташлаб кетмаслиги керак эди.

— Тўғри айтасиз, ўртоқ Иванов.— Утап Сергейнинг фикрини қувватлади.— Бўлис чакки қилибди...

— Мен Тошкент Советига, Салор бўйидаги Ботирали ишлаган пахта заводига, у хизмат қилган гарнизонга хабар қилдим.— Сергей ўзига термилиб турган қора кўзларга бир-бир қараб қўйиб, гапини давом эттирди.— Ишчилар, қизил аскарлар, командирлар касалхонага бориб, Ботиралининг бошида туришибди. Кейин Хумсонга, Жўрабой отага ҳам одам юбордим...

— Раҳмат, болам,— Умрзоқ ота ёшли кўзлари билан Сергейга тикилди.— Умрингдан камол топ!

— Ботиралининг онасига ҳам хабар қилдик. Кампир бечора дод солиб, ёқасини йиртиб, қон йиғлади. У ўзини гоҳ менга, гоҳ мен билан бирга борган ишчиларга, аскарларга отиб, нола қилди, бутун маҳаллани бошига кўтариб, Ботиралининг жонига қасд қилган душманларни қарғади, уларни: «хони-монингга ўт кеткурлар», «қора ер юткурлар!», «юртнинг бошига битган зулуклар!» деб атади. Ҳолдан кетиб йиқилди онайизор...

— Ботирали — муштипарнинг ёлғиз ўғли,— Утап белбоғини ечиб, юзига оқиб тушган кўз ёшини артар экан, энтикиб гапирди,— суянган тоғи, ишонган боғи эди...

— Азамат йигит Ботирали, ота ўғли!— Камгап Оролов сўзга аралашди.— Халқнинг юрагига йўл топувди!

— Тошкент Советида маслаҳат шу бўлдики,— деди Сергей,— Ботиралининг жасади шу қишлоққа, Жамоа олидаги майдончага кўмилади. Эртага у келтирилиши билан

дафи маросими ўтказамиз. Халқни йиғамиз. Шаҳардан Ботиралнинг дўстлари, ўртоқлари келади. Қумқишлоқ кишилари большевик Ботирали улар учун, халқ учун, революция учун жонини фидо қилганини билиб қўйишсин. Халқнинг бу ҳурмати, муҳаббатини кўриб, душманлар титрасин. Ботиралнинг қабри атрофини кўкламда гулзор қилиш керак. Кексалар, ёшлар, болалар шу ерда дам олиб, шу ердаги қабрда ётган кишини эслайдилар.

— Жуда мақул гап, ўртоқ Иванов,— деди Утап. Сергейнинг сўзларидан таъсирланиб.— Ботирали— Жамоамизнинг биринчи раиси. Унинг хизматларини сира ҳам унутмаймиз!

— Энди тарқалайлик, ўртоқлар,— деди Сергей, ўрнидан қўзғалиб ва Утапга деди:— Сиз эрталаб қишлоқ кексаларини йиғинг. Мен улар билан Эъвозхоннинг олдига бораман. Воқеани ётиғи билан тушунтираман...

— Маъқул.

— Сиз, отахон,— Сергей Умрзоқ отага тасалли берди,— хотиржам бўлинг. Уғлингиз Раззоқнинг дарасини Ботирали учун мен топиб бераман. Эртага бафуржа суҳбатлашамиз, Хўпми?

— Хўп, ўғлим. Барака топ!

Умрзоқ ота уйдан чиқиб кетаётганда, Сергей сўради:

— Қишлоқда қўнадиган жойингиз борми?

— Бор. Ошнам Ғанининг самоварига қўнаман.

Қамчи кетмоқчи бўлиб турганда, тараддуланиб, Сергейга қаради:

— Меникида тунанг, ака, қишлоқ нотинч...

— Раҳмат, Қамчи.— Сергей Қамчининг елкасига қоқди.— Бизнинг ҳали ўртоқ Оролов билан қиладиган ишларимиз бор...

Утап, Умрзоқ ота, Қамчи тахта нарвондан тушиб кетишлари билан Сергей Ороловга мурожаат қилди:

— Идорангизга борайликми, шу ерда гаплаша берамизми?

— Шу ерда гаплашсак ҳам бўла беради,— деди Оролов, чарм сумкасини очар экан.— Жиноят содир бўлган тўқайга милиция дружинаси олиб бордим. Узим ўргатган қўлбола искович итимни ҳам обордим. Қотилни тополмасак ҳам, баъзи бир нарсаларни аниқладик...

— Батафсил сўзлай беринг,— Сергей блокнотининг янги варағини очар экан, илтимос қилди,— икир-чикиригача сўзланг!

— Қорбўрон ишимизга халал берди, ўртоқ Иванов. Биз тўқайга қор бир қарич ёғиб, излар босилганда етиб бордик. Исковичим нима қиларини билмай, гаранг бўлиб қолди. Ўша ердан икки хил оёқ изини топдим: бири — Ботиралиники, солдатча этик изи. Иккинчиси — кичикроқ из. Газ билан ўлчадим. Қоғозга ҳам туширдим. Мана, — Оролов кўк картон қоғозни Сергейга узатди, — саккизинчи калиш изи...

— Яхши, — Сергей қоғозни кўздан кечирди. — Гапираверинг!

— Исковични шу изга солдим. Ит кўп уринди-ю, аммо икки қадам ҳам нарига боролмади. Шундан кейин исковични босилган, эзилган қамишларга рўпара қилдим. Ит беш-ўн қадам юрди...

— Қайси томонга?

— Тўқайнинг чап томонига, Қумқишлоққа. Беш-ўн қадам юрди-ю... тўхтаб қолди. Мен уни етаклаб, тўқай чеккасигача чиқдим. Ит гоҳ бир нарсани сезгандай югуриб қолар, гоҳ яна тўхтаб, олазарак ағрайди. Тўқайдан чиққанзимизда, из қор тагида йўқолди. Тополмадик. Ҳар қалай, қотил ё дарё томонга, ё йўл томонга кетган... Ноилож яна тўқайга қайтдик. Душман Ботиралининг лайчасини ҳам отиб кетган экан. Лайчанинг мурдасини қопда олиб келиб, ёриб кўрдик. Унинг миясидан маузернинг ўқи чиқди, мана...

— Маузернинг ўқи?! — Оролов сумкасидан олиб берган ўқларни Сергей синчиклаб кўздан кечирди. — Тўғри, маузер ўқлари... Таажжуб...

— Менимча, ўртоқ Иванов, душман Ботиралини сочма билан яқиндан отган. Юрагини мўлжаллаган. Хумпар мақсадига етган. Аммо лайча унга сочмаси тугаганда ёпишган бўлса керак. Бошқа иложи қолмай, маузерни ишга солган.

— Тўғри айтасиз. Лекин, бу ерда таажжубланадиган нарса шуки, қаранг-а, маузер ўқлари янги... Демак, қотил қишлоғингизга янги келган киши бўлиб чиқади. Ёки, у шу ерлик бўлса ҳам, унинг тез-тез келиб турадиган шериклари бор... Хўш, яна нимани аниқладингиз?

— Ит оёқларининг изи... — Оролов Сергейга боягидек кўк картондан қирқилган парчаларни узатди. — Қаранг-а, икки хил из. Буниси — Ботирали лайчасининг изи. Текшириб кўрдик. Буниси — бошқа итнинг изи...

— Қотилнинг ёнида ити ҳам бўлган, демоқчисиз-да?

— Балли,— Оролов иккинчи картон парчасини Сергейга кўрсатди.— Қотилнинг ёнида катта ит бўлган.

Сергей ишонч билан, салмоқлаб сўзлаётган Ороловга фахрланиб боқди.

— Сиз асли шу қишлоқлимисиз, ўртоқ Оролов?

— Шу ерликман. Шолипоя кечиб, тўқай оралаб катта бўлганмиз. Арслонбек Чирчиқ тўғонларини пудратга олганда, ўн-ўн беш йил дарахтзорларда аррачи, дарёда сепоячи бўлиб ишладим. Шўро тузилгандан кейин Қўшчилар союзига кирдим. Мана энди бу ишга қўйишди...

— Туппа-тузук тажриба орттиргансиз!

— Тажрибамиз етганда қотилни топган бўлардик.— Оролов ўкиниб гапирди.— Тажрибамиз йўқлигидан, уни қочириб юбордик...

— Қотилни топамиз.— Сергей Ороловнинг кўнглига таскин берди.— Аммо ишни кенгроқ олиб борамиз. ЧЕКА раиси: «арқонни узун ташланглар» деб топшириқ берди. Биз қотилнинг шерикларини, маслакдошларини, бошлиқларини ҳам топишимиз керак. Вазифамиз оғир. Жамоа активларини ишга соламиз. Халққа суяниб ҳаракат қиламиз. Нима дейсиз?

— Фикрингиз тўғри, ўртоқ Иванов.

— Бу нарсаларни менга қолдиринг. Сиз энди уйингизга боринг. Тонг отай деб қолди.— Сергей дераза олдига бориб, кўча томонга қаради.— Изгирин шамол кучайгандан кучаяётибди. Терак шохларининг қасир-қусурига қулоқ солинг-а!

— Ҳақиқий қиш бошланди.— Оролов калта пахтали чопони устидан йўғон камарини тортиброқ боғлар экан, Сергейга савол назари билан қаради.— Сиз-чи, ўртоқ Иванов? Қаерда тунайсиз?

— Шу ерда.— Сергей қулочини ёйиб кериша туриб жавоб берди.— Стол устида бир оз мизғиб оламан. Сиз тонг отарда етиб келинг. Тўқайни яна бир марта кўздан кечирамиз. Эрталабгача хайр, ўртоқ Оролов!

— Меникига юрсангиз бўларди...

— Толдим. Шу ерда бир нафасгина мизғиб оламан. Хайр!

...Сергей тонг ғира-ширасида уйғонди. Уйқуга тўймай ачишаётган кўзларини уқалаб, столдан ерга сакраб тушди. Ташқарига — кўчага, бўзариб келаётган уфққа, қор босган толларга, мирзатеракларга хомуш тикилди. Қорбўрон тинибди. Шамол ҳам тундагидек ваҳима билан

гувилламаётибди. Хира ойнадан маъюс, сокин тонг манзараси, кимсасиз қишлоқ кўчаси кўриниб турибди

Сергей уйининг оёқ бурчагидаги бак ёнига бориб, унинг устидаги сопол пиёлани олди-да, жўмрагига оғиз тутиб буради. Муздек сувни роҳат қилиб ичди. Енгил тортиб, болохона айвонига чиқди. Чиқди-ю... данг қотди: тунги дўстлари Утап, Қамчи, Умрзоқ ота ва яна йигирмага яқин нотаниш кишилар айвонда давра қуриб олиб, мудраб ўтиришибди.

Сергей айвонда пайдо бўлиши билан бир-бирига суяниб ўтирган кишиларнинг ҳаммаси гурр... этиб ўрнидан турди.

Сергей нима қилишини билмай, саросимада қолди У, ўз истиқболига ўрнидан турганларни бир-бир кўздан кечирар экан, юрагини илиқ туйғулар аллалаб, мулоим товуш билан:

— Салом, ўртоқлар!— деди.

— Салом, ўртоқ! Салом, меҳмон!— деган овозлар барала янгради.

Сергей Утапдан сўради:

— Нега уйларингизга бормаи, совуқда ўтириб чиқдинглар?

— Эҳтиёт шарт... Қишлоқ нотинч...— Утап ҳамма учун жавоб берди.— Иннайкейин, тунда Ботиралининг дўсти келибди деган гап тарқалиб, унинг қишлоқдаги оғайнилари Жамоага оқиб келишаверди.— Утап қишлоқ йўлига ишора қилди.— Ана, яна келишаётибди...

Сергей кўчага қаради. Чиндан ҳам тўда-тўда одамлар шу томонга қараб оқишаётибди. Сергей ғоят таъсирланди. У ўз қаршисида қўл қовуштириб турган юпун кишиларнинг увада тўнларига, йиртиқ калишларига, бўз белбоғларига, ғамгин чехраларига, ўйчан кўзларига маъюс боқаркан, кўнглининг тубидан самимий икки сўз отилиб чиқди:

— Раҳмат, ўртоқлар!..

Ун тўртинчи боб

Сотиболди уйига тун оққанда кириб келди-да, полонинг бир четига ўтириб, чоригини торта бошлади: қўли оёғида экан, ерга қатор ёзилган ўринларда ухлаб ётган болаларини кўздан кечирди, кенжатоий уч яшар Али,

тўнғичи ўн олти ёшли Сарвининг оёғига бош қўйганча данг қотибди. Беш яшар Вали тўшакдан сирғалиб тушиб, онасининг ёнбошида барала хуррак отаётибди; ўртанчаси — Дали ўзидан бир ёш катта Солининг бўйнидан қучоқлаб олибди. Бир-бирининг нусхаси бўлган икки ёшли Ҳасан-Ҳусанлар онасининг икки ёнида, унинг кўкрагига қўл ташлаб чалқанча ётишибди.

Сотиболди оч бўлишига қарамай, хотинининг ҳам, болаларининг ҳам оромини бузгиси келмади; уй тўрига оёқ учида ўтиб, токчадаги сопол товоқда — зиғирмой устида читирлаб сузиб юрган пилик чўғини бармоқлари орасига олиб эзди: қорачироқ ўчди. Уйга юмшоққина қоронғилик чўкди. Деразага ёпиштириғлиқ ёғлиқ қоғозни ой нури ожизгина ёритди.

Сотиболди ўринга чўзилди. Лекин, очлик хуруж қилдими, ёки қаттиқ чарчаганлигиданми, ҳар ҳолда, мияси лўқиллаб оғриб, ҳадеганда уйқуси кела бермади; кўзини юмди деганча, хаёлида, бугун шаҳардан келган тафтишчи, унинг шовқин-сурон кўтариб, қишлоқни бузилган ари инидек тўзитиб нотинчлантиргани, саросимага тушган, ғазабланган одамлар гавдалана берди.

Воқеа бундай бўлди. Сал кам уч йил муқаддам қамоққа олинган Миркомил яқинда авахтадан қочибди, Азимбойнинг тергови эса ҳали ҳам тугамабди. Бой кўп йиллар давомида меҳнаткашларни эзиб келганини ҳам, қўрасини бссмачиларга бошпана қилиб бериб қўйганини ҳам, бошқа жиноятларини ҳам тан олмабди. Аксинча, Хумсон активларини, шу жумладан, Сотиболди билан Жўрабой огани туҳматчиликда айблаб, шикоят аризаси ёзибди ва бу аризада «фуқаропарвар» эканини, қишлоқ учун масжид курганини, «улус равнақи борасида саховатпешалиги»ни баён қилиб, на фақат қамоқдан озод этилишини, шу билан бирга, «ўзига жабр қилганларни беомон жазога тортишни» сўрабди.

Марказдан келган тафтишчи Азмиддин Бадриддин ўғли Хумсон Шўроси жойлашган бинони — Азимбойнинг собиқ қўрасини синчиклаб кўздан кечирар экан, Сотиболдига, қишлоқ активларига кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб: «Иш чатоқ ўртоқлар, шошгансиз...» деди.

— Шошганимиз йўқ, ўртоқ Бадриддинов,— Сотиболди тафтишчига ётиғи билан тушунтирди.— Айни пайтида зарба бердик, ҳа, темирни қизигида босдик. Агар қизил

аскарлар отряди ўша кеча етиб келмаганда, Миркомил қўрбоши қишлоғимизга ўт қўйиб, ҳаммамизни хонавайрон қилиб кетарди...

Азмиддин кутилмаганда хохолаб кулиб юборди.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳо! Омон бўлинг!— У наганининг ғилофини чангаллаганча қотиб-қотиб кулди.— Қишлоққа ўт қўйиб кетар эмиш! Бу афсона, ўртоқлар, ҳа, қуп-қуруқ афсона! Азимбой умр бўйи меҳнат қилиб пул топармиш ва шу пулига қўра солиб, масжид қуриб, қишлоқни обод қилармиш-да, ана шуларнинг ҳаммасига ўт қўйиб ёндирадиган босмачи билан нон-қатиқ бўлармиш! Мантиқ қани? Мен сизлардан сўраётиман, ўртоқлар, бу ерда мантиқ қани?! Ҳа-ҳа-ҳа!..

Бадриддиновнинг кулгиси Сотиболдига қаттиқ тегди. Умр бўйи Азимбойнинг батраги бўлган, унинг қамчисин зарбаларини татиб кўрган, оқ билан қорани бир-биридан яхши ажрата биладиган бу соддадил киши тафтишчини қишлоқчасига қилиб узиб-узиб олмоқчи бўлди-ю... лекин унинг «марказ вакили» эканини ўйлаб, андиша қилди-да, яна шошмасдан аста тушунтира кетди:

— Азимбойни сиздан кўра биз яхшироқ биламиз, ўртоқ Бадриддинов. Қишлоқдаги жами ер, от-улов, мол, қўй-эчки ўшаники бўлган. Етти яшардан етмиш яшаргача — биз ҳаммамиз унинг қароллари, батраклари, оқсочлари эдик. Бу қўранинг лойини ҳам шу оёқларимиз билан тепиб пишитганмиз. Масжидни ҳам ўзимиз қурганмиз. Бой қўлини совуқ сувга урганмас. Энди унинг Раҳмонқул, Миркомил қўрбошилар билан оғиз-бурун ўпишгани масаласига келсак...

— Бас! Бас қилинг!— Бадриддиновнинг кўзлари ёниб, қалин қора қошлари чимирилди; оғзидан кўпик сочиб, бақира кетди:— Бас! Кимга чўпчак айтаётисиз? Менгами? Мен Туркистон жумҳурияти ҳукуматининг вакили бўлман! Бойлар ёмон, камбағаллар яхши эканини мен ҳам биламан! Лекин менга қуруқ ваъз эмас, далил керак, ҳа, далил керак! Қани далил?! Азимбой «масжид қурдим» дейди, далили бор — ана, ой тамғалик минора самога қад кўтариб турибди «Қўра қурдим» дейди, далили бор — мана, шу қўрада сиз билан биз сўзлашиб турибмиз. «Қишлоқни обод қилдим» дейди, далили бор — ана, қишлоқ — оқ бадан тераклар, олчазорлар, узумзорлар, шифобахш табиат... Хўш, сизнинг далилингиз қани? Мен сизлардан сўраётиман, ўртоқлар, қани далилингиз?!

Шу вақт орқа томондан, Жамоа айвонидан аллакимнинг:

— Далилимиз бор!— деган овози эшитилди.

Ҳамма ўша ёққа қаради: Жўрабой ота айвондан ерга сакраб тушиб, одамлар тўдаси томонга кела бошлади.

— Салом, Азмиддин Бадриддин ўғли,— деди Жўрабой ота, тафтишчига қўл узатар экан,— танимадингиз шекилли-а?

— Йў-ў-ўқ,— Бадриддинов чўзиб жавоб берди ва гоздек тик қоматли, калта қора соқолли, кўзлари кулиб турган чолни, унинг қўнжига лой ёпишган кўн этигини, қўпол қавиқли пахталик шимини, калта чопони устидан боғлаб олган йўғон камарини, сариқ ғилофли наганини, қизил юлдузли солдатча қулоқчинини синчиклаб кўздан кечирди.— Эсимда йў-ў-ўқ...

— Мен қўшнингиз Ботиралининг қайнатаси Жўравой акангиз бўламан.— Чол мийиғида истеҳзоли кулиб қўйди.— Аввалги йили тўй қилдик; уйда экансиз, чиқмадингиз ҳам, Азмиддин Бадриддин ўғли...

— Дарвоқе, тўй бўлувди-я...— деди Азмиддин.— Давлат иши ўзингизга маълум, Жўрабой ака... Ҳукуматнинг идорада битмаган ишини уйда битказишга тўғри келади. Ҳар минут олтинга баробар.

Жўрабой ота Азмиддиннинг тулкилигини дарров пайқаб олди. Шунинг учун ҳам гапни айлантириб ўтирмай, мақсадга кўчиб қўя қолди.

— Сиз бизлардан далил сўраётисиз,— деди у, «марказ вакили»нинг қумдай заҳил чўзиқ юзига тикилиб туриб.— Далилимиз кўп. Бирламчи далилимиз шуки, биз Миркомил қўрбошини Азимбойнинг меҳмонхонасида босдик. У бойникига маслаҳат учун келган. Ана шу маслаҳат вақтида уч юз босмачи сой бўйида унинг буйруғини кутиб турган. Биз қўрбошини ҳам, бойни ҳам қурол-яроғлари билан бирга қўлга олдик. Бунинг тафсилотини Тошкент гарнизонидан сўрайсиз. Бу бир...— Жўрабой ота Азмиддиннинг гезарган лаблари пирпираётганини, кўзларида газаб ўти учқунланаётганини кўрди ва унинг ҳақиқат олдида қайсарлиги синиб бораётганидан мамнун бўлиб, тафтишчига танбеҳ берди.— Бизнинг бу гапларимиз ҳавога учиб кетмасин, Азмиддин Бадриддин ўғли қоғозга тушириб олинг, ҳа!— Азмиддин сумкасида қоғоз-қалам олиши билан Жўрабой ота навбатдаги далилларини баён қила бошлади:— Иккиламчи, Азмиддин Бадриддин ўғли, Жамоа

олдидаги қабрларни кўргандирсиз. Биз у ерга халқ учун жон берган тошкентлик аскар болаларни кўмганмиз. Улар босмачиларнинг Азимбойнинг пулига олинган ўқларидан ўлган... Учламчи, Азимбойнинг босмачилари Хумсонда қирқ етти камбағални, шу жумладан менинг хотиним Инобатни чопиб ташлаган.

— Йўғе...— Азимдин таажжубланганнамо лаб тиш-лади.

— Ана ўша босмачилар, Азимдин Бадриддин ўғли, қирқ етти бечорани чопиб ташлаганларидан кейин, қўлларининг қонини ювмасданоқ, Азимбойнинг дастурхонида ёғлик эт ғажий бошладилар...

— Бас! Етарлик!— Азимдин жирканиб, пешанасини тириштирди-да, бир аҳволда ғижиниб қўйди. Кейин Согиболдига қаради:— Демак, Азимбойнинг шикоятти ўринсизми?

— Ўринсизлиги у ёқда турсин,— деди Сотиболди, Жўрабой отага кўз қирини ташлаб,— у золимнинг шу вақтгача отиб ташланмаганига ҳам, Миркомилнинг қочириб юборилганига ҳам ҳайронмиз...

— Инқилоб тadbирни талаб этади, ўртоқлар,— Азимдин яна насиҳатгўйликка кўчди.— Ҳар бир ишнинг ўз маҳкамаси, ўз вақти-соати бор. Сиз билан биз инқилобнинг фақат зарраларимиз. Бировни жазолаш ёки жазодан халос этиш — катталаримизнинг иши. Сиз билан биз фақат ижро этувчилармиз, фармон — улардан...

— Тўғрику-я,— Сотиболди «марказ вакили»нинг ғалати гапларидан танг қолиб, елкасини қисди,— ҳар ҳолда халқнинг талаби ерда қолмаслиги керак.

— Э, аттанг...— Жўрабой ота қўлини силтаб, айвон томонга бурилди.

— Нимасига «аттанг»?— Азимдин тажанглик билан сўради.

— Шунисига аттангки, Азимдин Бадриддин ўғли, Миркомил жаллодни ҳам, Азим хотинталоқни ҳам шу қишлоқда отиб ташламабмиз...

Тўдада гурр... этиб кулги кўтарилди.

— Менга қўйиб берса, у ҳаромтомоқни бир калла қилиб сойга қулатардим-а!— деди пакана, дум-думалоқ қора йигит.

— Азим ҳез билан Миркомил понсодни отнинг думига боғлаб, улоқ қилабмиз-да, ҳе, аттанг!— Шу вақтгача тафтишчига шубҳаланиб қараб турган озғин чол гапга аралашди.

— У ифлосларнинг ўлигини мачитнинг мезанасига осиб қўйиш керак эди!— деди яна бояги қора йигит.

Тагин кулги кўтарилди.

— Мен кетаман, ўртоқлар.— Азмиддин ўсал бўлиб, чалажон қўлини Сотиболдига узатди.— Бу масалани марказда ҳал қиламиз.

Бадриддинов Жамоа биноти олдида, оёқлари ингичка, хипча бел, жигар ранг отига минаётганда, бояги қора йигит яна луқма отди:

— Тагин сичқоннинг ини минг танга бўлмасин, ака!

— Бу нима деганинг?— эгар устидаги Азмиддин йигитдан зарда билан сўради.

— Азимбой ҳам қўрбошидек қочириб юборилмасин, дейман-да..

— Келиб туринг, Азмиддин Бадриддин ўгли,— Жўрабой ота тафтишчининг орқасидан қичқирди,— кўкламда қимизхўрликка келинг!

Отлиқ қайрилиб ҳам қарамади.

Сотиболди шуларни ўйлаб ётар экан, чарчоқлик га-лаба қилиб, уйқуга кетганини сезмай қолди.

Уни от дупури, аллакимнинг қаттиқ товуши уйғотиб юборди. «Тушимми, ўнгимми?» деб, бирпас қулоқ солиб ётди. Аллаким унинг номини айтиб чақираётган эди.

— Сотиволди, ҳо, Сотиволди!..

«Бевақт келган отлиқ ким бўлди экан-а? Овози таниш...»

— Ҳо-озир...— деди Сотиболди, тўннинг енгига қўл узатаётди.

— Сиз бечорани тунда ҳам тинч қўйишмайди,— деди шовқинга уйғониб кетган хотини Карима.— Тинчликми-кан, дадаси?

— Тинчлик, тинчлик, ётавур,— Сотиболди хотинига таскин берди.— Жўрабой ака келганга ўхшайди..

Сотиболди уйдан чиқиб, эшикни авайлаб ёпди, Сутдай ойдинда Жўрабой ота ва от жилловини ушлаб, нота-ниш аскар йигит турарди.

— Ботиралидан айрилиб қолибман, раис,— деди Жўрабой ота, Сотиболдини кўриши билан ўпкасини туюлма-май, хўнграб йиғлаб юборди.

— А?!— Сотиболдининг юраги орқага тортиб кетди.— Қачон?

— Шу бугун эрталаб,—аскар йигит, отини етаклаб Сотиболдига яқинроқ келар экан, бўлган воқеани сўзлаб берди.

— Хе, афсус...— Сотиболдининг азъойи бадани бўшашди. Кўзларига беихтиёр ёш тўлди, нотаниш йигитдан сўради:— Қотил топилдими?

— Топилмабди...

Аскар йигит Жўрабой ота билан Сотиболдининг аҳволига ачинди. У тиниқ кўкда сузаётган тўлин ойга, живир-живир нуқра юлдузларга, қор босиб ётган чўққига, пастга — сой бўйидаги қоронғи олчазорларга тикилди. Кейин у, бир-бирини бағрига босиб, Ботирали учун куйиб, ўртанаётган кишиларга қаради, уларнинг жудолик аламлари унга ҳам кўчди: йиғи томоғига тошдай тикилди, бурнини тортиб, бошини ювош отининг бўйнига қўйди...

— Мен саройга кириб отни эгарлаб чиқай,— деди Сотиболди кўз ёшларини артар экан,— йўлга чиқамиз!

Сотиболди у ер-бу ерида харсанг тошлар туртиб чиқиб турган йўлни кесиб ўтиб, Жамоа биниси ёнидаги саройга кириб кетди.

Орадан бир неча дақиқа ўтди. Ботиралининг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгандан бери йиғлай бериб юраги қон бўлган Жўрабой отага тасалли бериш учун аскар йигит отининг ёлини силаб туриб, гап бошлади:

— Жўрабой ота, ўртоқ Исмоилов учун ҳар қанча куйсак арзийди. Эҳ, қани энди, ҳаммамиз ҳам ўшандай ботир, танти бўлсак... Эсимда: бир йил биз Хумсонга келаётганимизда сиз отрядимизни йўлда кутиб олдингиз. Пари қиз чўпчагини айтиб бердингиз. Ҳордигимиз чиқиб, қишлоққа қандай етиб келганимизни ҳам билмай қолдик. Кейин, жанг... Мен сизга айтсам, Жўрабой ота, ўшанда зап иш кўрсатдингиз-да! Ўртоқ Исмоилов сизни сира-сиратилдан қўймасди... Кейин Хумсонга иккинчи марта келдик. Эсимда: урушда ўлган ўртоқларимизни шу ерга, ҳов анови майдонга кўмганмиз...

Саройдан от етаклаб Сотиболди чиқиб келди.

— Қани, кетдик!— деди у, узангига оёқ қўяр экан.— Мингашинг, Жўрабой ака!

— Мен Турғунбойга мингаша қоламан!

Сотиболди отининг бошини буриб уйининг олдига келди-да, деразага энгашиброқ қичқирди:

— Онаси, ҳо, онаси! Мен Қумқишлоққа кетдим, хавотир олманглар...

Сотиболди олдинда, Жўрабой ота билан Турғунбой орқада, тоғ бағирлаб йўлга тушдилар.

Ҳаво водийдагига қараганда тоғда совуқроқ бўлади. Айниқса шу бугунгидек булутсиз кечаларда совуқ шамолнинг зарби кучлироқ сезилади. Изғирин юзни ялаб, кўзни очирмайди. Биров чаккангизга қамчи билан савалаётгандек ёки юзингизнинг терисини ўтмас тиг билан шилаётгандек, алам ўтади. Сотиболди қирқ йиллик умрида бундай совуқларни, изғиринларни кўп кўриб, шу машаққатларда эти қотган бўлса ҳам, бу кеча, нечундир, аёзга бардош беролмади, белидаги қўш белбоғининг бирини ечиб, иягини, бўйинини ўраб бойлаб олди...

Ярим соатча йўл юрилгандан кейин отличлар кенг дала йўлига чиқдилар.

Сотиболди оғир сукунатни бузиш учун гап бошлади:

— Кечаги тафтишчини Ботиралининг қўшниси дедингизми?

— Ҳа. Бадриддин махдумнинг катта ўғли. Ботиралининг онаси уларникида чўри бўлган...

— Епирай, бу нимаси, а? Ҳокимият ишчи-деҳқонларники-ю... бойваччалар катта-катта ишларда!

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача,— Турғунбой гапга аралашди.— Улар ҳукуматга ҳар қанча суқилиб киргани билан оқсуяклигича қолади. Бизга қўшилиб бўпти улар!

— Тўғрику-я...— Сотиболди бузилиб ётган кўприк олдида отининг жиловидан тортиб туриб, бир қамчи урди: от ариқдан ҳатлаб ўтиб кетди. Турғунбойнинг оти ҳам унга тақлид қилди. Сотиболди Турғунбойга жавобан яна алланима демоқчи бўлди-ю, индамай қўя қолди-да, Жўрабой отага қаради. Ҳамиша қаддини ғоздай кўтариб юрадиган бу кекса унга бирдан чўкиб, кичрайиб қолгандай кўринди. Чиндан ҳам у отда букчайиб ўтирибди. Сотиболди уни биринчи марта шундай ожиз, букик ҳолда кўраётди. «Фарзанд доғи ёмон, одамни адо қилади. Ҳеч кимга кўрсатмасин!»

Жўрабой ота ойдин далага, у ер-бу ерда қорайиб кўринаётган дарахтларга, йўл ёқаларидаги дўнгларга, осмондаги, ҳов... уфқ этакларигача тартибсиз сочилган юлдузларга тикилганча кўп нарсаларни ўйлаб кетди. Ботиралининг қутичадак кичик уй-ҳовлиси, унинг муштипар онаси Роҳатбиби, ўша ерда бўлган тўй, гармонь чалиб ҳаммани хурсанд қилган Сергей, аскар йигитлар, Ботирали билан ариқ бўйига гул экаётган қизи Эъвозхон, жажжи набиралари... унинг кўз олдидан бирма-бир ўтди. Бечора Эъвозхон

қаерда, қандай ахволда қолди экан? Унинг меҳрибон онасидан жудо бўлгани етмасмиди? Энди иқболи кулиб, турмуш қуриб қўшалоқ фарзанд кўрганида, худо унинг бу бахтини кўп кўрмаса нима қиларди!.. Қон йиғлаб, жигари эзилиб оққандир қизи бечоранинг...

— Турғунбой,— Жўрабой ота жиловдордан сўради,— Ботиралининг онасига хабар берилдими?

— Уртоқ Иванов ўзи бориб келди. Эшитибди-ю, дол солиб йиқилибди онанзор...

— Эҳ, тескари фалак!— Сотиболди кўкдаги сомон йўли ортидаги номаълум бир нарсага таҳдид қила кетди:— Келиб-келиб кучинг Ботиралига етдими, номард! Сенга жон керак бўлса, Раҳмонқул пенсонинг, Миркомил жаллоднинг жонини ол, Азимбой хотинталоқнинг жонини ол! Келиб-келиб Ботиралидай йигитлар султониға чанг соласанми?! Ҳе, дунёни қўтир!

— Гапларингиз тўғри, ака.— Турғунбой Сотиболдининг бўғилаётганини кўриб, ўзинча тушунтира кетди:— Аммо бу ерда масала дунёнинг тескарилигида эмас, масала — синфий курашда. Синфий душманнинг Ботиралини ўлдиришдан мақсадн — илқилобдан ўч олиш. Бу масаланинг таги чуқур, ака!

— Тўғрику-я, Турғунбой, аммо сиз айтган ўша душман ким? Қани? Қайси қавакда ётибди?

— «Ўша душман ким?» дейсиз. Саволингиз тўғри.— Турғунбой ғувилаб эсаётган шамолни кесиб борар экан, юлдузли қулоқчинини бостириброқ кийиб олди.— Биз ўша синфий душмани топишимиз керак. У биз учун жумбоқ бўлиб қолди. Аммо топамиз. Бунинг учун сезгир бўлиш керак.

— Тўғри айтасиз, ука,— Сотиболди Турғунбойнинг фикрига тан берди.— Мана бугун қишлоғимизга марказдан тафтишчи келди. Азмиддин Бадриддин ўғли. Дўстлигини ҳам билиб бўлмайди, душманлигини ҳам.

— Масала шунда-да, ака!

Отлиқлар катта йўлдан чапга — якка оёқ йўлга қайрилдилар. Шу ердан бир чақиримча нарида Чирчиқ ой нурида ярқираб кўринди.

— Энди дарё бўйлаб борамиз.— Сотиболди Турғунбойга тушунтирди.— Тезроқ етамиз.

Улар дарё бўйига индаймай боришди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлди. Турғунбой Шўро ходимларига қилинаётган суиқасдлар ҳақида гоҳ у, гоҳ бу қишлоқдан

келиб турган ташвишли хабарларни, ўз шериклари — ЧЕКА ходимлари билан ўша қишлоқларга қилган сафарларини, тунги тинтувларни, отишмаларни эслади. Сотиболди Турғунбой айтган қотиллар, яширинча иш кўраётган синфий душманлар ҳақида ўйлаб кетди. Қани энди, ўша синфий душманларнинг каттаси қўлга тушса-ю, ЧЕКА уни Сотиболдига топширса!.. «Олинг бу ифлосни!— деса Иванов.— Жазоланг!» Сотиболди уни аввал қафасга солиб, аравада қишлоқма-қишлоқ айлантиради, халқ кўрсин, синфий душман кимлигини билиб қўйсин. Кейин Жамоа олдидаги майдонга гулхан ёқади. Аланга айни авжига миниб, терак учига кўтарилганда, Сотиболди ҳалиги арқонланган душманни шу ўтга ташлайди: куйиб кул бўлсин, хотинталоқ!

Жўрабой отанинг кўз олдида қизи Эъвозхон, набиралари Тўлқин билан Учқун гавдаланди. Ботирали дафн қилингандан кейин, Жўрабой ота бир қанча вақт Қумқишлоқда, болалари олдида қолади. Куёвининг ҳамма маросимларига ўзи бош бўлади: еттисини, йигирмасини, қирқини ўтказди. Шундан сўнг қизини, набираларини олиб, шаҳарга — қудаси Роҳатбибиникига тушади. У ерда ҳам бир неча кун тургандан кейин Эъвозхонни болалари билан Хумсонга кўчириб келади. Агар Роҳатбиби рози бўлса, уни ҳам бирга олиб келади...

Тонг ёриша бошлади. Ой тераклар орқасига яширинди. Кўкдаги юлдузлар сийраклашди. Рўпарада қамиш томлик уйлар, у ер-бу ердаги якка-ёлғиз болохоналар кўриниб қолди. Жўрабой ота бу қишлоқни таниди.

— Келдик,— деди у йўлдошларига.— Ҳов анови болохона Жамоаники!...

Дарё бўйлаб келаётган отлиқлар Қумқишлоқнинг тош йўлига чиқиб олишди. Жўрабой ота қишлоқ гузарига яқинлашган сари, томогига алақандай бир тош тиқилиб келаётгандай нафас олиши оғирлашди, ҳансираб қолди; вужуди қақшаб, қўл-оёғидан мадор кетаётганини сездида, отдан қулаб кетмай деб Турғунбойнинг белидан маҳкамроқ ушлади.

Аскар йигит Сотиболдидан сўради:

— Бу қишлоққа илгари келганмисиз, ака?

— Келганман.— Сотиболди Турғунбойга тушунтира кетди.— Ана, Жўрабой ака, Жамоа болохонаси. Арслонбекнинг саройи бўлган. Ёмон пулдор одам эди-да, баччағар бек! Унинг батраги Утап — менинг ошнам, кўп

тадбирли деҳқон, барака топкур! Ҳозир ерли, сувли бўлган...

Отлиқлар Жамоа биноти олдидаги саҳнда тўхташди. Шу ерда тўпланиб турган бир тўда кишилар уларни ўраб олишди. Бу юпун, ғамгин, паришон кишиларни узоқдан кўриш биланоқ, Жўрабой ота уларнинг Ботирали дардида саҳарлаб йиғилишганини сезди ва ўзини тутолмай, яна ҳўнграб йиғлаб юборди. Кимдир уни отдан суяб туширди. Жўрабой ота таниш товушларни, қайғудош бечораларнинг йиғисини, алам ва ғазаб билан сўзлаётган сўзларини эшитди. Айниқса бир кишининг таъсирчан товуши унга ўз боласининг товушидек яқин туюлди.

— Бошимизга катта мусибат тушди, отажон,— деди ўша товуш.— Ботиралидан айрилиб қолдик...

Шу сўзларни айтган киши Жўрабой отани бағрига босиб, ҳўн-ҳўн йиғлади. Жудалик тоши қаддини букиб қўйган ота ўзи қон ютаётган бўлса ҳам, ўз фарзанди— куёвининг ҳасратини чекаётган бу бегонага тасалли бермоқчи бўлди; бошини кўтариб, унинг ёшли кўзларига қаради, қаради-ю... таниб, яна ўкраб йиғлаб юборди ва уни бағрига маҳкамроқ босиб:

— Болам Сергей! Сенмисан, болагинам!— дея олди. холос.

Сотиболдини ошнаси Ўтап кутиб олди. Улар одамлардан нарироққа, қор босиб ётган ариқ бўйидаги тол тагига бориб, дафн маросимига доир ишларни муҳокама қилдилар.

— Ботиралининг болаларига хабар берганимиз йўқ.— Ўтап гапни шундан бошлади.— Ўртоқ Иванов тунда қишлоқ кексаларини йиғишни айтди. Йиғиб келдим, шулар босиғи билан тушунтиришади, дедик.

Сотиболди бунга эътироз билдирди:

— Жўрабой ака етиб келмаганда бошқа гап эди,— деди у.— Энди отаси ўзи хабар беради.

— Маъқул,— деди Ўтап.

Улар Шўро болохонаси олдида тобора кўпаяётган оломонга келиб қўшилишди. Сергей Жўрабой отага уқтирди:

— Энди қизингизнинг олдида кириб, отахон. Бошига тушган мусибатни ётиғи билан тушунтиринг. Ўзингизни маҳкам тутинг. Мана, Ғани ота ёнингизда бўлади.

Жўрабой ота билан Ғани ота чойхона ёнидан саройга кириб кетишди.

Болохонага кўтарилаётганда Жўрабой ота оз бўлмаса ўзини нарвондан ташлаб юборай деди. Ғани ота уни суяб қолди.

— Дадил бўлинг, иним,— деди у, Жўрабой отанинг белидан суяб олар экан.— Кулфат ёмон, одамнинг мадорини зулукдай сўради...

...Бешикка осилиб ўтириб, кўзи илиниб қолган Эъвозхон тапир-тупурни эшитди-ю, кўкрагини Учқуннинг оғзидан аста суғуриб олиб, сапчиб ўрнидан турди. Эшикка қулоқ солди. Оёқ товушлари босилиб, яна жимлик чўкди. Кейин алакимнинг таниш овози эшитилди. Ким бўлди экан? Ҳа, Ғани ота... Чол бечора хабар олгани чиқаётибди. «Хеч кими йўқ шўрликнинг...— Эъвозхон турган ерида ўйлаб кетди.— Менга, болаларимга ўз болаларидек боғланиб қолган. Хизмат қилгани-қилган. Миннатни билмайди. Кўрса қувонади...»

Эъвозхон деразанинг хира ойнасидан кўчага қаради. Жамоа майдонида одамлар тўпланишиб турибди. Қишлоқ деҳқонлари тонгда ҳам, тунда ҳам шу ерга йиғилишгани-йиғилишган. Улар Жамоага маслаҳат олишга, ёрдам сўрашга келишади. Уларнинг иши, рўзғори, бахти шу Жамоага боғлиқ. Агар Шўро бўлмаса, улар нима қилишарди-я? «Шўродан айланай,— деди кеча Қумри.— Сассиқ бойнинг зулмидан қутқазди мени!..»

Ташқаридан яна тапир-тупур эшитилди. Аллаким йиғи аралаш «ух!» деди. Йўқ, бу Ғани ота эмас. Бошқа. Ундан ҳам яқинроқ, азизроқ киши. Аллақандай бир даҳшат Эъвозхоннинг миясига чақмоқдай урилди. «Дадам!» деб қичқириб юборди у; ерда қатор ухлаб ётган хотинларни босиб ўтганини ҳам, эшикни тарақлатиб очиб юборганини ҳам, аёллар бирин-кетин чўчиб уйғониб, уйда бир лаҳзада шовқин-сурон, тала-тўполон бошланганини ҳам сезмади.

Эшик очилганда, Эъвозхон нарвон тепасида кўзлари ёшли дадасини ва уни суяб турган Ғани отани кўрди. «Дод!» деб юборди Эъвозхон, ўзини дадасининг қучоғига отиб.

— Ҳа, ҳа...— деди гулдираб Жўрабой ота, бош яланг қизининг ипак сочларини қадоқ қўллари билан силаб.— Ой қизим, ойдин қизим... Ботиралидан айрилиб қолдик...

Ота-бола уввос тортиб йиғлашди. Эъвозхон сочларини юлиб, бошини, чаккаларини муштлай бошлади.

Жўрабой отани суяб турган Ғани отанинг кўзларидан дув-дув ёш тўкилар, тупугини қулт-қулт ютарди.

Юзини рўмол билан яшириб олган Эътибор опа билан Тозагул уйдан югуриб чиқиб, Эъвозхонни куч билан судраб олиб кириб кетишди. Уринларни апил-тапил йнгиштириб, бешикни бир чеккага олган Қумри девор тагига узун кўрпача ёзарди.

Аёллар Эъвозхонни кўрпачага, шовқиндан уйғониб, йиғлашга тушган Тўлқиннинг ёнига ўтқазиб, ўзлари омонатгина чўққайишди. Жўрабой ота Эъвозхоннинг ёнига келиб ўтириб, унинг бошини кўкрагига олди. Эшик олдига тиз чўккан Ғани ота сукутга кетиб, шундай пайтларда «Қуръон»дан ўқиладиган оятни чалакам-чатти қироаг қила бошлади. Уйга бир нафас сукунат чўкди. Ғани ота қўлини фотиҳага очиши билан бошқалар ҳам қўлларини фотиҳага очиб, юзларига сурдилар. Шундан кейин яна дод-фарёд аралаш уввос йиғи кўтарилди...

Ўн бешикчи боб

Чошгоҳга яқин Чирчиқ томондан юракни ўртагувчи қайғули музика салоси эшитила бошлади. Қишлоқ гузаридаги кишилар бундай музикани умрларида биринчи марта эштаётган бўлсалар ҳам, унинг дардли ноласи, мунгли фарёди мияларни чандиб, тўнларни жимирлатиб юборди, кўзларни ёшга тўлдирди.

— Ботиралини олиб келишяпти,— деди Сергей, Жамоа айвонида ўй суриб турган Утапга. Кейин у ўнг қўлини дарё томонга чўзиб, кўчадаги оломонга деди:— Оғайнилар, юринглар, раисни кутиб олайлик!..

Халқ бошини қуйи солганча дарё томонга оқди. Болохонадан тушган Утап билан Сергей оломон олдида бердилар. Жўрабой отани Сотиболди билан Қамчи икки қўлтигидан суяб олишди. Отанинг ёшли кўзлари йўлни кўрмас, мадори кетган оёқлари қорда тойганар, йўлнинг тошига урилиб қоқиларди.

— Ўзингизни тутинг, Жўрабой ота,— дерди Қамчи, чолни елкаси билан суяб,— гамга бардош беринг!

Жўрабой ота Қамчининг сўзларини эшитмас, «вой болам, мени ташлаб кетган болам...» деб ҳасратини айтиб йиғларди. У ўзини билмай, беҳол гандираклаб кетаётиб, оз бўлмаса муккаси билан йиқилаёзди. Уни суяб қолган Қамчи-

га аллаким кўмаклашди. Қамчи орқасида келаётган шу кишига аввал парво қилмаган бўлса ҳам, энди у билан юзма-юз келиб, уни таниб, бир сесканди. Бошига тулки телпак кийиб олган бу йўгон гавдали одам Қобил карвон эди.

— Вой пиримей, оқсоқол қулаёзди,— деди у Қамчига илжайиб.— Ке, мен ёнига кирай!

— Қоч!— деди Қамчи, Қобилнинг биқинига тирсаги билан туртиб.

Қамчининг авзойи бузуқлигини кўрган «Карвон» нима дейишини билмай, аллақандай бўзрайиб, ўзини четга олди.

Кўприк томонга оқиб бораётган оломон рўпарасида — қорли йўлда учта бричка кўринди. Қишлоқ аҳолисига юзма-юз келиб, аравалар тўхтади. Олдинги аравадаги ўн-ўн беш нафар қизил аскар музикачилар қорга тап-тап сакраб тушиб сафга тизилдилар ва мотам маршини энди баландроқ янгратдилар. Орқа аравадагилар ҳам ерга тушиб, оломон томон кела бошладилар. Ўрта аравадаги қизил алвонга ўралган тобутни юзлаб кишилар бир нафасда ўраб олди. Унда қизил командир формаси кийдирилган Ботирали бош яланг ётарди. Унинг икки энлик ўсган сочи текис таралган, чуқур тортиб кетган кўзлари юмуқ, юзи докадек оппоқ оқариб кетган эди.

Сергей билан Утап оломонни ёриб ўтиб, тобут ёнига бордилар. Қамчи билан Сотиболди Жўрабай отани аравага чиқариб қўйдилар. Аравада, тобут ёнида турган Бўронбек отанинг қўлидан тортиб олар экан, халққа эшиттириб туриб, унга деди:

— Ботиралини сақлаб қололмадик. Жон берди бечора...

Ота ўпкаси тўлиб, нола қилди: «Вой Ботиралим, болалари етим қолган жигарим!» Йиғи-сиги, қий-чув, дод-вой оркестрнинг мотам фарёдига қўшилиб кетди. Тўрт киши — Утап, Сотиболди, Мавлон ака ва Қамчи тобутни аста кўтариб елкаларига олишлари билан музикачилар йўлга тушдилар. Ботиралининг шаҳардан келган жангчи дўстлари, пахта заводи ишчилари кегидан оломон кўзгалди. Умрзоқ ота, Ғани ота, Абдукарим ака ва бошқа кексалар араваларга чиқиб олдилар.

Бўронбек Сергейни қўлтиқлаб олиб, йўл-йўлакай гапириб келди.

— Ботирали халқимизнинг отаси бўлиб қолган эди, ўртоқ Иванов. Қаранг-а, қари ҳам йиғлаётир, ёш ҳам...

Сергей Бўронбекка бошдан-оёқ разм солди. Бек шу гапларни айтarkan, савсар телпак қўндирилган бошини афсус-надомат билан чайқаб, шойи дастрўмолини кўзларига суртиб қўйди.

— Сиз ҳам дўхтурхонага борибсиз деб эшитдим, ўртоқ Иванов.— Бўронбек гапида давом этди.— Дўхтурлар айтиб беришгандир. Қон кўп кетиб қолган бечорадан. Извошда мен ўз бағримда олиб бордим, бўлмади... Эҳ аттанг, ёш кетди!

Сергей Иванов Бўронбекнинг сўзларига қулоқ солиб борар экан, тобутни навбатма-навбат елкага олаётган кишилардан кўзини узмас, оғир айрилиқ дарди вужудини қақшатиб, бағри эзилиб ютинар, ўзи ечмоқчи бўлган калава тобора чигаллашиб бораётганидан ҳайратда эди. «Бўронбек мени қаёқдан танийди?— хаёлидан кечди унинг.— Нега шу гапларни менга гапираётибди? Мақсади нима? Менинг ЧЕКА вакили бўлиб келганимни билганми? Билса, кимдан? Врачларданми? Медицина экспертизасиданми? Демак, ўша ерда бунинг одами борми?»

Унинг аста-секин ойдинлашади деган нарсалари тобора қоронғилашиб бораётибди. Бир-бирига уланмоғи керак бўлган ипларнинг учлари бир-биридан қочиб, тугун ичида йўқолиб кетаётибди. Бу, душман дўстнинг гапини гапираётгани учун шундай бўлаётгани йўқ. Бу, душман йўллари-нинг кўплигидан, улар бир-бири билан туташмаётганидан шундай бўлаётибди. Зиёдилла... Кеча кечаси Қўйлиқдаги қовоқхонадан чиқиб, қаёққа кетди у? У тонгда гузарда ҳам кўринмади, ҳозир халқ ичида ҳам йўқ. Шаҳарга қайтиб кетганми ёки дадасининг қўрасидами? Қобил шу ерда, Ана, оломон олдида. Ярим соат ичида икки марта тобут елкалади. Унинг қовоғи солиқ. Тўнг. Юрагидаги гап кўзларида кўринмайди...

Сергей шуларни ўйларкан, бугун Оролов билан тўқайга боргани, у ердан бирор натижа чиқариб келолмагани эсига тушди. Оролов айтган гаплар тасдиқланди. холос. Бошқа ҳеч нарса... «ЧЕКА раисининг: арқонни узун ташлаш керак, деганида жон бор. Сабр қил, ўртоқ, пухта нишон ол!»

Бўронбек яна алланима дейишга оғиз жуфтлаган эди, Сергей унинг қўлини қўлтигидан бўшатди-да, тобут ёнига борди ва Қобилни аста суриб, тобут ёғочини елкасига олди.

Оломон гузарга кириб келди. Чойхона сўрилари, Жамоа болохонаси, йўл ёқалари, томлар одамга тўлди. Чойхона тепасидаги болохонага — Ботирали уйига тўлган аёллар уввос солиб фарёд кўтардилар. Тобут саройга олиб кирилиб, шу болохона нарвонидан кўтариб чиқилди.

Марҳумни ўз уйига олиб кирдилар. Тобут ерга қўйилиши билан Эъвозхон ўзини унга отди: Ботиралини қучоқлаб, юз-кўзларини, пешонасини, сочларини ўпиб, дод солиб йиғлади. Эътибор опа билан Тозагул уни ўликдан ажратишга ҳар қанча уринсалар ҳам, бўлмади. Эъвозхон сочларини ёйиб, эрининг юзини кўз ёшлари билан ювди. Уйнинг бир бурчида Тўлқин билан Учқунни бағрига босиб ўтирган Қумри қий-чув ичида чинқириб йиғлай бошлаган Учқунни овутаман деб, Тўлқинни қўлидан чиқариб юборди. Бола тобут ёнига югуриб келиб, янги ҳарбий кийим кийиб «ухлаб ётган» дадасининг камаридан тортди.

— Ада, тулинг,— деди Тўлқин,— тула қолинг, адажон! Ойим йилавоттила, тулинг!

Аmmo унинг адажони ҳадеганда кўзини оча бермади. Бола ҳайрон бўлиб дадасининг бошига келди-да, унинг сочини, пешонасини, юзини силади, кейин жажжи бармоқчалари билан унинг кўзларини очиб кўрди. Ухлоқ ада шунда ҳам уйғонмади. Тўлқин энди нима қилишини билмай турган эди, уни Эътибор опа кўтариб олиб, тобутдан нарироққа, Қумрининг олдига элтиб қўйди. Бола яна тобутга интилди.

— Адамни кўламан, адамни кўламан!..

Эътибор опа «бола кўрқмасин» деб, уни қўлига олиб, бағрига босди. Уйда аёллар йиғиси авжга минди. Эъвозхон: «Вой адаси, бизни етим қилиб кетган адаси!..» деб дод солар, фарёд чекар, қишлоқ жувонлари, кампирлар унга қўшилиб ув тортишарди... Тўлқиннинг гунчадай кичик юраги алақандай оғир бир дардни, ҳаммани йиғлатаётган кулфатни сездии ва умрида биринчи марта бундай мусибатни туйган бола бечора Эътибор опанинг юз-кўзини, сочларини юмдалаб, чинқириб йиглаб юбарди...

* * *

Пешинга яқин гузарда Раҳим домла пайдо бўлди. У Жамоа болохонаси олдидаги кўчани тўлдирган оломон ўртасидан «пўшт, пўшт, яхшилар» деб ўтиб олди-да, чойхона ёнидан карвонсаройга кирди. Аммо бу ерга ҳам одам

сигмас, ҳамма тобутнинг болохонадан олиб тушилишини кутиб турарди. Домла оломон ичида қисилиб, нима қилишини билмай турганда, Жамоа томондан духовой оркестрнинг садоси янгради. Гиёванд чўчиб тушди ва кўкрагига туфлаб: «Астағфирулло,— деди.— Ўз паноҳингда асра, парвардигори-олам!..»

Домла ён-верига аланглаб қараб, ўзига бирор яқинроқ ҳамдил излади: калта пахталик чопон кийган, бошига қулоқчин бостириб олган нотаниш кишилар, шинелли қизил аскарлар ва шу қишлоқлик «оёқяланглар»дан бошқа ҳеч ким кўринмади. Ҳамма ўйчан, ғамгин, ҳамманинг кўзида ёш йилтилар, баъзилар эса бурнини тортиб, пиқпиқ йиғларди; домла ҳам чакмонининг ичига қўл югуртириб, тиринка камзул устидан боғланган белбоғини ечиб олди ва йиғлаганнамо бўлиб, шилпиқ кўзларини артиб қўйди. Шу вақт у болохонадан тушиб келган Ғани отани кўриб қолди-да, ўша томонга интилди.

— Ғанивой,— деди домла, самоварчига рўпара келиб,— жаноза ўқитиладими?

Дард букиб қўйган Ғани ота бошини кўтариб қараркан, Раҳим домланинг шилпиқ қовоқлари устига чўкиб ётган қўрғошиндай нурсиз кўзларини кўрди. «Бу гўлахи нима қилиб юрибди бу ерда?» деб ўйлади у. Аммо, Ғани ота беш вақт намозни канда қилмайдиган мусулмонлардан бўлгани учун, жаноза тўғрисида ўйлаб кўрмаганига ўзи ҳам ҳайрон бўлди: «Ёпирай, домла келмаса, жанозани ҳам нутиб қўйарканмиз».

— Ўқитилса керак, сўраб кўрай-чи..

Ғани ота нарвонда турганча карвонсаройдагиларни кўздан кечирди ва саройнинг ичкарироқ бир ерида шаҳардан келган пўрим командир йигит билан сўзлашиб турган Жўрабой отани кўриб қолиб, ўша томонга юрди. Домла ҳам унинг орқасидан эргашиб борди.

— Жўрабой ота, домла кептилар,— деди самоварчи, ёнида қўл қовуштириб турган Раҳим домлага ишора қилиб.— Жаноза ўқитиладими, деб сўраяптилар.

Жўрабой ота учун Сергей жавоб берди:

— Жаноза ўқимоқчи бўлганлар бир чеккада ўқий беришсин.

Раҳим домла Сергейнинг гапига тушунолмади, «яъни, чунончи» дегандек елкасини қисди. Буни англаган Сергей домлага тушунтирди.

— Ботирали фирқа аъзоси, жанозанинг ҳожати йўқ,—

деди Сергей.— Биз уни Жамоа биноси олдига янгича дафн қиламиз.

Домла:

— Имон борасида, тақсир...— деб гап бошлаган эди, Сергей унинг сўзини бўлди:

— Кексалар бир чеккада жаноза ўқийверишсин, монелик йўқ!

Раҳим домла Ғани отанинг қўлидан судраб уни тўдадан четга олиб чиқди-да, сўради:

— Ғанивой, домла пулини ким тўлайди?

— Мен тўлайман, тақсир, хотиржам бўлинг.

— Боракалло!

* * *

Жамоа болохонаси олдидаги дарахтзорга қабр қазилди. Тобут шу ерга келтирилиб, узун стол устига қўйилди. Теракзорни тумонат одам ўраб олди. Жаноза ўқиш учун бир четга чиққан кишилар ҳам қайтиб келиб, оломонга қўшилишди. Сергей қабр тупроғидан уюлган дўннга чиқиб қўлини кўтариши билан музика ҳам, қий-чув, йиғи-сиғи ҳам тинди. Аллақандай оғир ва аламли сукунатда Сергейнинг босиқ товуши, кесиб-кесиб ташлаган сўзлари эшитилди.

— Уртоқлар, Қумқишлоқ меҳнаткашлари!— деб гап бошлади Сергей.— Биз бугун элнинг азиз фарзандини дафн қилмоқдамиз. Шу қизил тобутда ётган йигитни ҳаммангиз биласиз. Худди сизлар каби юпун, оёқяланг эди Ботирали. Ҳаётини, жонини юрт ишига, халққа фидо қилди. Сизнинг вазифангизни бажаришга кетаётганида қора юраклар уни номардларча отиб ўлдирди. Агар душман мард бўлса, юзма-юз келиб, айтадиган гапини айтар, отадиган ўқини отар эди. Ботиралини душман орқасидан, курагидан отибди. Демак, душман номард!..

Сергей шу сўзларни айтаркан, мотам маросимига йиғилганлар чуқур бир хўрсиниб олишди.

— Ботирали,— деди сўзида давом этиб Сергей,— Қумқишлоқ халқини бойлар зулмидан озод қилиш, тўқ, бахтли турмушга чиқариш учун курашди. У халқнинг кўзини, онгини очиш учун курашди. Бундай кураш муқаддас курашдир, ўртоқлар. Бу йўл Ленин йўлидир, ҳақ йўлдир бу йўл! Ботиралимизни ана шу йўлнинг душмани отиб ўлдирди.. Уни отган душман ким?..

Сергей шу саволни ташлади-ю, ўткир кўзларини оло-

монга тикди У ҳайкалдай қотиб турган кишиларни, сочсоқоли ўсган ғамгин кексаларни, бош эгиб турган йигитлангларни, болохона айвонига тизилиб олган паранжили хотинларни кўздан кечирди. Ҳеч ким қимир этмади. Сергейнинг кўзи тулки телпакли Қобилга тушди. «Карвон» бир сесканиб олди, юраги дукиллаб кетди. «Памлабди падлаънат...» деган фикр унинг миясини музлатиб юборди. У тўдадан секин чиқиб кетмоқчи бўлиб қимирлаган эди, ёнидагилар уни қаттиқроқ қисиб, сал олдинроққа суриб қўйишди. «Карвон» безгак тутган кишидай турган ерида дағ-дағ қалтирай бошлади...

— Ботиралини отган душман,— дер эди Сергей,— ёлғиз эмас. Унинг шериклари бор. Биз уларни топамиз, жазолаймиз. Биз уларни халқ олдида қатор қилиб қўйиб, жаҳон инқилоби номидан, Шўролар ҳукумати номидан битта-битта отиб ташлаймиз. Биз Ботирали учун қасос оламиз, ўртоқлар!

Ишонч билан айтилган шу сўзларни эшитган оломон эркин тин олди.

Сергей, тобут устига эгилиб, Ботиралига термилиб туриб, деди:

— Хайр, жаҳон инқилобининг солдати! Хайр, Қумқишлоқ халқининг қадрдон раиси! Унутилмас ўртоғимиз, алвидо!

Қизил аскарлар милтиқларининг оғзини кўкка қилиб, тасир-тусир ўқ чиқардилар.

Сергей, Утап ва Қамчи тобутни қабрга туширдилар. Ғани ота билан Умрзоқ ота қабр оғзини гувалалар билан ёпиб қўйганларидан кейин, кетмонларда тупроқ отила бошлади. Бир нафасда қабр устида катта дўнг пайдо бўлди.

Яна қий-чув, йиғи бошланди.

Болохонадаги хотинлар уввос кўтаришди. Эъвозхоннинг: «Вой дадаси, қўзиларини ташлаб кетган дадаси!...» деган ноласи юрт қалбини қалтиратди. Уни ҳеч ким юпата олмади, зотан, афтидан, қишлоқдаги ҳар бир киши ҳам бир юпанч, бир тасаллига зор эди.

Кеч кирди. Раисидан айрилган қишлоқ мотам зулматига чулғанди...

Ўн олтинчи боб

Сотиболдини Хумсонга жўнатиб, Жўрабой ота туни билан Жамоада қолиб кетди. Бу ерда аввал Сергей қишлоқ

активлари билан суҳбат ўтказди, кейин маслаҳат мажлиси бўлди. Маслаҳат мажлисида Ботиралининг ўрнига кимни раис қилиш масаласи кўрилди. Кўпчилик Утапни таклиф қилди, бир неча киши Абдукарим акани тилга олди. Аммо, Абдукарим ака: ер қўмитасидаги ишимни эпласам ҳам катта гап, дегандан кейин унинг номзоди ўз-ўзидан тушиб қолди. Мажлисга раислик қилаётган Бўронбек Жамоа раиси хат-саводли, билимдон, муомалали, маданиятли киши бўлиши кераклиги тўғрисида ярим соатча ваъз айтди. Унинг фикрича, Жамоа раиси фирқа ишига берилган, Шўро ҳукумати даврида ўқиган, сиёсатга ақли етадиган бўлиши керак. Шу жиҳатдан,— деди бек,— афсуски, ўртоқ Утап талабга жавоб беролмайди, яъни ҳужжатларга қўл қўйиш ўрнига бармоқ босилса, марказдагиларга кулги бўлинади...

Утапнинг ёнида папирос тутатиб ўтирган Сергей луқма ташлади:

— Сиз кимни таклиф қилмоқчисиз, ўртоқ Арслонбеков?

— Қишлоқ меҳнаткашлари таклиф қилишсин,— деди Бўронбек, хонадагиларни бир-бир кўздан кечирар экан. Унинг кўзлари бурчакда бақрайиб ўтирган Қобилнинг кўзларига дуч келди. Шунда бек: «қани, гапир!» дегандек имо қилди. Қобил ўтирган ерида томогини қириб йўталиб қўйди-да, кечаги ичкилик бўғиб қўйган овози билан хирллаб:

— Зиятилла Абдирахмон ўғли!— деди.

Ҳамма Қобил ўтирган бурчакка қаради. У қўлларини малла ранг чакмонининг енгларига тиққанча бўзрайиб ўтирарди. Унинг сўзлари мажлисга гулгула солди. Боягина жим қулоқ солиб ўтирган кишилар Қобилнинг таклифини эшитиш билан гапга аралашдилар. Қамчи сапчиб ўрнидан туриб:

— Ҳой, сотқин «Карвон», ит боласини ўртага аралаштирма!— деб қичқирди.

Юмшоқ табиатли Мавлон ака кўм-кўк кўзларини Қобилга тикди.

— Элни балога қўйма, иним!

Бошқалар ҳам «Бўмайди!», «Бойваччага ишонмай-миз!», «Оқ ит, қора ит — бир ит!» деб шовқин кўтаришди.

Сергей папиросини ерга ташлаб, этигининг товони билан эзди-да, Қобилдан сўради:

— Зиёдилла Абдурахмон ўғлини таърифлаб беринг, ўртоқ!

Қобил ўрнидан турди-ю, нима дейишини билмай, яна томоғини қириб йўталди ва нурсиз кўзларини Бўронбекка тикди. Бек кўзларини яшириб, йўгон қизил қалам билан қоғозга тобут суратини чиза бошлади. Саросимада қолган Қобил Зиёдиллани қандай таърифлашга ақли етмай:

— Отаси оқ қиған,— деб қўя қолди ва курсига тап этиб ўтириб олди.

Ишнинг чаппасидан кетаётганини сезган Бўронбек мағлубиятнинг олдини олиш учун ётиғи билан аста гапирди:

— Ўртоқлар, Қобил карвоннинг таклифида жон бор,— деди бек, қўнғироқ чалиб шовқинни бостирар экан.— Инқилоб саракни саракка, пучакни пучакка ажратган ғалвир бўлди. Инқилоб деганда, мен, даставвал, ўз турмушимни ўйлайман. Мен кимсан, Арслонбекнинг ўғли эдим. У киши ўз мол-дунёсини Шўрога ихтиёрий топширган бўлса ҳам, биз бир-биримиз билан чиқишолмадик. Бунга сабаб шуки, мафкурамиз бошқа-бошқа эди... Зиёдилла ҳам худди шундай. У инқилоб ғалвирида сараланган йигит. Отаси уни оқ-кўк қилгандан кейин, Зиёдилла Тошкентга кетиб қолди ва шўро мактабида таълим олди. Энди у биз билан бирга, янги замон учун ишламоқчи. Хўш, унинг бу истаги ўринлими, ўринсизми? Менимча, ўринли. Агар кўпчилик уни Жамоага раис қилиб сайласа, айни муддао бўлур эди. Яна ўзингиз биласиз, ўртоқлар...

Бек сўзини тугатиши биланоқ, Абдукарим ака қўлтиқтаёғига суяниб ўрнидан турди.

— Зиёдилла қишлоққа келибди...— деди Абдукарим ака.— Бойвачча отасининг уйида биқиниб ётганмиш. Мана, бизнинг Қамчивой кеча тунда уни ўз кўзи билан кўрибди. Бундан келиб чиқадики, бек, сизнинг «оқ-кўк» деган гапингиз пуч!

Хонада яна шовқин-сурон бошланди.

— Тўғри!— Утап Абдукарим аканинг сўзларини қуватлади.— Иннайкейин, оғайнилар, Зиёдилла раисимизни кўмишга ҳам келмади. Бугунги мажлисда ҳам у йўқ. Қапдоқ қилиб биз қавакда ётган каламушни элга оқсоқол қилиб сайлаймиз?

— Каламуш қаёқда, юмронқозиқ,— деб гап отди аллаким.

— Элнинг ёви у хумпар!— деб луқма ташлади Содиқ темирчи.

— Утапбойни сайлайлик, ҳақиқий деҳқон!— деди Мавлон ака.

«Утап оқсоқолимиз бўлсин!», «Хат-саводини чиқариб олади, Утап!» дейишди мажлисдагилар.

— Утапбойни сайлайлик, ҳақиқий деҳқон!— деди Бўронбекка, шу вақтгача жим ўтирган Сергей.

Бўронбекнинг овозга қўйишдан бошқа иложи қолмади. Аммо Қобилнинг таклифини овозга қўйса, шарманда бўлишдан қўрқиб, аввал кўпчиликнинг таклифини овозга қўйди. Узи билан Қобилдан бошқа ҳамма Утап учун қўл кўтарди.

— Иккинчи таклиф ўз-ўзидан қолади,— деди бек, тарвузи қўлтигидан тушиб.

Мажлис тарқалди. Сергей Утапни, Қамчини, Ороловни, Ғани отани, Мавлон акани, Умрзоқ отани ва яна бир неча кишини суҳбатга олиб қолди. Бўронбек ҳам қолмоқчи эди, Сергей унга:

— Бораверинг, бўлис, мен кейин ҳузурингизга кирман,— деди.

Бўронбек зарда билан чиқиб кетди.

Жўрабой ота ҳам бекнинг орқасидан чиқиб кетаётган эди, Сергей уни чақирди:

— Отахон, қолинг-чи, гап бор!

Болохонада қолганлар стол атрофига зичроқ ўтириб олишди. Шунда Сергей айвонга чиқиб, у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди. Ҳеч ким йўқ, ҳамма уй-уйига кетиб бўлган эди. У хонага қайтиб кирмоқчи эди, айвон бурчагида чакмонга ўралиб ўтирган одамни кўриб қолди. Сергей унинг яқинига бориб қўл фонарини ёқди. Деворга суяниб бафуржа ўтириб олган «Карвон»нинг кўзлари шуълада ўғри мушук кўзларидек ёнди.

— Нима қилиб ўтирибсиз, Қобил карвон?

— Шундоқ,— деди «Карвон» писанд қилмай.— Уй олис, шу жойда тунайман...

— Жўнанг!— Сергей овозини кўтарди.— Йўқолинг ҳозир!

— Хўп-хў-ўп...— «Карвон» пўнгиллаб пастга тушиб кетди.

Сергей суҳбатда қишлоқ активларидан фақат бир нарсани — Фавқулодда Комиссия ишига ёрдам беришни илтимос қилди. Бу ёрдам шундан иборат бўлиши керакки,

камбагал деҳқонлар ёт унсурларнинг игволарига, макр-ҳийлаларига учмасинлар, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши билиб олсинлар. Ичимизда ёв оралаб юрибди. Чунончи, Умрзоқ ота дарёдан Қумқишлоққа шубҳали бир киши ўтганини хабар қилди. Ким у? Нима мақсад билан келган? Кимникида яшириниб ётибди? Эҳтимол, Ботиралини отган ўшадир... Хуллас, кўзлар ўткир, қулоқлар динг бўлиши керак.

— Айниқса, дўстларим,— деди Сергей, айвон томонга қулоқ солар экан, товушини пасайтириб,— бойваччалар, бекваччаларнинг, «Карвон» каби жоҳил кишиларнинг қилган ишини, босган қадамини кузатиб турингиз. Бирор нарсадан шубҳалансангиз, ўртоқ Оролов билан бизни дарров хабардор қилингиз!

Девор тагидаги курсида ўтирган Мавлон ака оқариб келаётган тонг манзарасини томоша қиларкан, кечагина шаҳардан келган чекист йигитнинг тўғри мўлжал олганига тан берди. «Бойваччалар, бекваччалар... Нега у Бўронбек, Абдурахмонбой... деб қўя қолмади?..» Унинг уйига бостириб келиб, ўғли Султонбойни ҳақорат қилган Бўронбек, йўл ёқасида чилимни ҳўриллатиб, ўтган-кетганга игво сотиб ўтирган Абдурахмонбой кўз олдида гавдаланди. Мавлон ака, Сергей бу қишлоқнинг баланд-пастини ҳали билмаса керак, деб ўйлаб, унга ёрдам беришга аҳд қилди.

— Иним,— деди Мавлон ака мулоғим товуш билан,— Абдурахмонбойни ҳам рўйхатга солинг!

Сергей девор тагидаги худди рус кексаларидек оқ юзли, кўк кўзли, кул ранг соқолли Мавлон акага ялт этиб қаради-да, ундан:

— Абдурахмонбойдан қандай шубҳаларингиз бор, отахон?— деб сўради.

— Шубҳам шуки, иним, бой мени йўлдан урмоқчи бўлди. У менга «ҳадеб Жамоага қатнай берманг» деди. Бўронбек менинг уруғлик шолимни ноҳақ тортиб олганда, бой: «У, шолингизни Жамоанинг буйруғи билан олиб кетган» деб игво қилди... Иннайкейин, иним, бойнинг ўғлини оқ қилгани ҳам ёлғон!

Сергей Мавлон аканинг сўзларини дафтарга бирма-бир ёзиб олди.

— Раҳмат, отахон,— деди у, миннатдорчилик билдириб.— Ҳаммамиз ҳамжиҳат бўлсак, элни ёвлардан халос қиламиз!

Ўн еттинчи боб

Жўрабой ота қизининг олдига сутдек тонг паллада кириб келди. У нарвондан кўтарилиб, болохонанинг эшигини очганда, бешикка бағрини берганча ухлаб қолган Эъвозхон чўчиб уйғонди-да, ўрнидан сапчиб туриб, ўзини дадасининг бағрига отди. Учқун юмшоқ милклари билан маммасини беозор сўрганда эриб мудраб кетган Эъвозхоннинг қайноқ кўз ёшлари бир нафас тўхтаган, фарёд чека бериб порара бўлган ўпкаси андак ором олган эди. У энди дадасини кўриш билан ҳам отаси, ҳам онаси бўлган шу меҳрибон кишининг бағрига бош қўйиб, яна ҳўнграб юборди, икки кўзининг чашмаси яна очилди...

— Дадажон, нега худо Ботиралимдан жудо қилди? Нега болаларимни етим қолдирди? Мен унга нима гуноҳ қилдим, дадажон?!

Жўрабой ота қизининг ёнига ўтириб, унинг тим қора қўнғир сочини, қайноқ пешонасини силаркан, унинг айрилик алаmidан қон бўлган дилига тасалли берди:

— Улим ҳақ, болагинам... Ҳамма ҳам ўлади. Аммо Ботирали ёш кетди, афсус... Ботирали халқ иши учун шаҳид бўлди. Унинг жойи жаннатда. Эл азиз қилгани худо ҳам азиз қилади.

— Худо азиз қилгани, болаларини қон йиғлатиб қўйганими, дадажон? Ботиралининг жонига қасд қилганларини жазоласа бўлмайдами?

— Жазолайди, болагинам, жазолайди. Сабр қил. Сабр таги мурод. Мана бугун Жамоада маслаҳат қилдик. Душманни топиш чоралари кўрилди. Кўпчилик бу ишга бел боғлади. Қотил жазоланади, амин бўл!

— Мен бахти қэро ўлай,— деди у, дадасининг орқасига ёстиқ қўяр экан,— турган-битганим сизга ташвиш бўлди. Қариган чоғингизда мени деб сиз ҳам сарсон бўлиб қолдингиз, дадажон!

— Ундай дема, Эъвозхон.— Жўрабой ота тирноқлари билан намаг чизиб ўтирган қизининг худди онасиникидек иссиқ юзига ғамгин кўзларини тикди.— Менинг дунёда бирдан-бир суянчиғим сен! Қолган беш кунлик умримни сенга бағишлайман, болам. Мана, худога шукур, иккита тўқлидай боланг бор. Булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босади. Ҳадеб ўз этингни ўзинг ея берма. Ке, яхшиси, эндиги турмушингни ўйлашиб олайлик.

Эъвозхон дадасининг ҳар қачонгидай мулойим, юпанти-

рувчи сўзларини эшитиб, енгилгина хўрсинди, ярасига малҳам қўйилгандай бўлди ва ёшли кўзлари билан: «Раҳмат, дадажон» дегандай мамнун тикилди.

— Менинг сенга маслаҳатим шуки,— деди Жўрабой ота сўзида давом этиб.— Ботиралининг еттисини ўтказгандан кейин, Тўлқинбой билан Учқунбойни олиб шаҳарга тушамиз; у ерда Роҳатбибиникида йигирмаси билан қирқини ўтказамиз. Ана шу вақт ичида сен қайнанангни биз билан бирга Хумсонга кетишга кўндирасан. У кексайган чоғида ёлғиз қолмасин; сен билан, набиралари билан бирга бўлсин. Ҳаммамизнинг бир ерда бўлганимиз маъқул. Нима дейсан шунга?

Шу вақтгача наमत чизиб ўтирган Эъвозхон дадасига ялт этиб қаради-да, ундан:

— Бир нарса десам, хафа бўлмайсизми, дадажон?—деб сўради.

— Қани, гапир.

— Мен болаларим билан шу қишлоқда қоламан.

Қизидан буни сира кутмаган Жўрабой ота ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ия!— деди у, онасининг бир сўзлигини ўзига мерос қилиб олган қизига ҳайрон боқиб.— Нечук бу қишлоқда қоласан?

— Қизингизни койиманг, дадажон,— Эъвозхон ҳар бир сўзини чертиб-чертиб гапирди.— Ботирали шу ерда ётибди. Мен уни ташлаб кетолмайман.

— Тўғрику-я... аммо ёлғиз хотин бошинг билан бегона қишлоқда нима қиласан?

— Бу қишлоқ энди менга бегона эмас. Ботиралининг қони тўкилган ер менга бегона бўладими, дадажон! Ёлғиз хотин бошинг билан нима қиласан, дейсиз. Шу қишлоқ болаларини ўқитаман. Биз Ботирали иккимиз, у тўқайга кетаётган тонгда шундай аҳд-паймон қилган эдик...

Эъвозхоннинг сўзлари Жўрабой отани қаттиқ ўйла-тиб қўйди. Дарвоқе қизи тушмагурнинг гапида жон бор. «У шу ерда қолса,— деб ўйлади Жўрабой ота,— Ботиралининг арвоҳи шод бўлади. Иннайкейин ишласа, болалари билан бир куни ўтиб туради. Лекин, бу қишлоқ нотинч, Ботиралининг жонига қасд қилганлар, Эъвозхоннинг ҳам жонига қасд қилмайди, деб айтиб бўладими?» Ана шу ерга келганда Жўрабой отанинг боши қотиб қолди; юрагига тўлган бу хавфни айтишни ҳам, айтмас-

ликни ҳам билмади. Айтса, қизи ранжир, айтмаса, ўзи ранжир эди. Ҳар ҳолда айтишга қарор берди-да, тунда Жамоада бўлган суҳбатдан гап бошлади:

— Ботиралининг душманлари кўп. Улар Шўромизнинг душманлари. Шу қишлоқда алақандай бир шубҳали ёт унсур яширишиб юрганмиш. Абдурахмонбойнинг уйи фитнахона эмиш. Сергейнинг бўлисдан ҳам шубҳаси бор, чамамда. Ушалар сенга, болаларингга зарар етказишмасан деб қўрқаман, Эъвозхон!

— Тўғри айтасиз, дадажон. Ушаларни ўйласам, қўрқувдан дағ-дағ титрайман. Кўнглим бетинч, тушларим алағ-чалағ. Илгарий бунақа эмас эдим. Ботирали ёнимда бўлганда бағрим бутун, ҳамма нарсам саранжом, қайғум йўқ эди. Ундан жудо бўлдим-у, турмушим, ўйим алғоқ-далғоқ бўлиб кетди. Мана, бугун... Тўлқин йиғлаб-йиғлаб бир маҳалда ухлади. Учқун ҳам тун билан чинқириб чиқди. Бешикка осилганимча шу топдагина мудраб кетибман... Бундан буён ҳам шундоқ бўлса керак. Бошимга тушадиган кулфатларни юрагим сезиб турибди. Ёш қолди болажонларим... Адасининг орзулари ушалмади... Унинг мактаб очамиз, қишлоқ болаларини ўқитасан, деган сўзлари ҳамон қулогимда. Энди билсам, бу сўзлар унинг менга васияти экан... Кўёвингизнинг шу васиятини бажармасам, ҳаловатим бўладими, дадажон!..

— Бу гапинг яхши,— деди Жўрабой ота, Эъвозхоннинг ёш тўла тиниқ шаҳло кўзларига тикилиб, ўзи ҳам йиғлаб юборди.— Маъқулку-я... аммо сени қандоқ ташлаб кетаман, болагинам? Кимга ташлаб кетаман сени? Қайга ташлаб кетаман? Ботиралининг тобути чиққан шу болохонагами?

— Мендан, набираларингиздан ташвишланманг, дадажон. Биз шу гузарда, шу болохонада турмаймиз. Қишлоқдаги бирорта болажон камбағаликига кўчиб борамиз. Мен тун билан ўйлаб-ўйлаб Тозагуликини танладим. У бечора дунёдан фарзандсиз ўтаётди. Агар биз унинг уйига бориб турадиган бўлсак, боши кўкка етади. Ўзи ҳам бу ерга келиб сабоқ олиб юрган кезлари: «болохонангиз — оёқ ости жой, бизникига кўчиб бора қолинглар» дерди.

— У вақтда Ботирали ёнингда эди...— Жўрабой ота эътироз билдирди.

— Ҳа, Ботиралингиз ёнимда эди. Энди қандоқ қилай, дадажон? Мен қаерга борсам ҳам унинг руҳи йўлдошим

бўлади. Мен сизга айтсам, уни ўйласам, кўнглимдаги қўрқувлар тарқалиб кетгандай... Баланд-баланд учган қушдай ўзимни енгил, шод ҳис қиламан.

Ҳар қанча панд-насиҳат қизига кор қилмаслигига, унинг айтгани қатъий эканлигига ишонч ҳосил қилган Жўрабой ота розилик беришга мажбур бўлди.

— Майли бўлмаса, Эъвоз, ўзинг биласан. Аммо ўзингга, болаларингга аҳтиёт бўл. Мен ҳам тез-тез келиб, хабар олиб тураман.

— Раҳмат, дадажон!

Жўрабой ота фотиҳага қўл очиб, қизини, набираларини дуо қилди ва қўл учларини соқолига суриб, ўрнидан турар экан, Эъвозхондан сўради:

— Утапникига қачон кўчиб бормоқчисан?

— Ботиралининг етисини ўтказиб..

— Дуруст. Мен, бўлмаса, маъраканинг тараддудини кўрай. Сен ҳам ул-булингни саранжом қил! Хайр, болагинам, худога топширдим!

Жўрабой ота кўн битовбош этиги билан нарвонни дўқиллатиб, саройга тушиб кетди. Эъвозхон деразадан шипшида гузарга, Жамоа болохонасига, теракзорга, Ботиралининг ўша ердаги танҳо қабрига маъюс тикилди. Тикилди-ю... кўз олдида Ботирали жонланди, унинг «биз қалдирғочлармиз» деган сўзларини эслади. «Менинг қалдирғочим узоқ-узоқ элларга учиб кетди. Энди қайтиб келмайди. У инига икки боласини,— Тўлқин билан Учқунни,— шу иккита жажжи қалдирғочни ташлаб кетди. Мен-чи? Мен қимман? Мен она қалдирғочман. Шу икки қалдирғочни иссиқ қанотларим остида асраб, катта қиламан. Кейин-чи? Кейин мен ҳам учиб кетаман. Ботиралининг узоқ элига учиб кетаман. У билан топишаман...»

Шу вақт қишлоқ масжиди мезанасидан пинқи сўфининг минғиллаган азони эшитилди. Ғани отанинг сарой оғилидаги эшаги унга ҳамоҳанг ҳангради. Эъвозхоннинг ўйлари сочилиб кетди. Қишлоқ тонгининг одатдаги дастлабки шовқун-суронидан чўчиб уйғонган Учқун «ингаинга»лай бошлади. Эъвозхон бешик ёнига ўтириб уни тебратаркан, етим чақалоғининг йиғисидан бағри эзилиб, нола қилди:

Дарёларнинг тошидан

Териб олган гавҳарим, алла!

Севгимнинг қуёшидан
Узиб олган ҳулкарим, алла!

Онасининг бағри қон.
Кўз ёшлари булоқдай, алла!
Ухлай қолсин Учқунжон
Тўйиб эмган тойлоқдай, алла!

Зор этиб болаларин
Отаси ташлаб кетди, алла!
Қақшатиб, онасининг
Кўзларин ёшлаб кетди, алла!

Ҳасратим дафтар-дафтар,
Қайғумни битолмайман, алла!
Жудолик огир экан,
Васлингга етолмайман, алла!
Алла-ю, алла!.

Ун саккизинчи боб

Тозагул болалигини эсласа, кўз олдига поёнсиз дашт, янтоқ чангаллари, саксовулар, якка-ёлғиз ўтовлар келади. Унинг ота-онасига кўчманчилик боболаридан мерос бўлиб қолган эди.

Бир эшак билан икки туя ва «Қоплон» лақабли арслонсифат итнинг соҳиби бўлган Умарқул тўқсон олтига кирган онаси Бурамасоч, хотини Адолат ва қизи Тозагулни кўч-кўлони билан бирга шу уч жониворга ортиб, «Қоплон»нинг ҳимоясида қирма-қир, овулма-овул кўчиб юрар, бир нав тирикчилик қиларди. Тошкентнинг ўтин ва сомон бозорларида Умарқулни «Туякаш қул» дердилар.

Умарқул аллақайси олис даштлардан гоҳ сомон, гоҳ саксовул келтириб сотарди. Сомонни ёз ва куз фаслларида — томсувоқ ойларида, саксовулни эса қиш ва кўк-лам кезларида ортиб келарди. У Кўктерак усти билан келган туялар карвонига қўшилиб олар, нортуюсининг қўнғироғи бошқаларникига қараганда жарангдор бўлгани учун Сағбондан шаҳарга карвон олдида кирарди.

Умарқул Тошкентга етиб олиш учун неча кеча, неча кундузлик йўлни босиб ўтса ҳам, на онаси, на хотини, на

қизини бирор кун бирор ерга ташлаб кетганини Тозагул эслолмайди. Оғир йўлларда булар унинг доимий ёрдәмчилари, йўлдошлари бўлганлар. Булар аллақайлардаги қирларда сомон қоплашда ёки саксовулзорларда ўтин тайёрлаб туяларга ортишда ҳар қанча машаққат чексалар, ҳолдан кетсалар ҳам, Умарқул кейинчалик уларнинг бу ҳордигини чиқариб юборарди. У, эшакка мингашиб олишган онаси билан қизига нортуяга ортилган сомон қопларига ёнбошлаганча мудраб бораётган хотинига далда берар, тошма-тош йўл юрган сари:

— Ҳов анов қирнинг анёғи Тошкан, кўринай деб қолди,— деб қўярди.

Аммо Тошкент ҳадеганда кўрина бермасди.

Шунда Умарқул узун нафаси, ёқимли товуши билан ўзи яхши кўрган ўланини баланд кўтарарди:

Айланайин қалқам-ай,
Сағинғаннан айтам-ай,
Сағинғаннан мен сени ўйлап,
Жиғила жавдим байқамай...

Тозагул ўша кезларда энди ўн бешга қадам қўйган эди. У аслида сутга чайиб олгандек оппоқ қиз бўлса ҳам, сахро шамоллари, яланглик қуёши унинг баданига ўз таъсирини ўтказган, юзида, бўйнида, кўкрагида, қўлларида анор ранги ҳосил бўлган эди. Унинг сал пучуқ бурни ўзига ярашиб турар, чап қовоғи остидаги седанадек холи Тошкент Эски шаҳарининг карвон саройларида учрайдиган йигит-ялангларнинг бошини айлантириб, кўзини тиндириб юборарди. Уларнинг шўхроқлари Тозагулнинг йўлини тўсиб, унга: Вой-бў, сулув экан! — деб тегажаклик қилар, елимроқлари эса, холингдан ўптирсанши! — деб қизнинг энсасини қотирардилар. Тозагул ўша елимёпишоқлардан бирининг юзига шапати уриб, ўзини дадасининг бағрига отгани, хўрлиги келиб, пиқ-пиқ йиғлагани ҳамон эсида.

Умарқул сомон ёки ўтинни сотиб бўлгандан кейин Бурамасоч, Адолат ва Тозагулни етаклаб олиб, бозор-ўчар қиларди. У онасига одми пешанабоғ, хотинига олмагуллик чит кўйлак, қизига эса, унинг ўзи истаган нарсасини олиб берарди. Эрка Тозагул дадасига зангори ипга тақилган қизил маржон ёки доира шаклидаги ялтироқ катта жез зирак олдирмай қўймасди. Умарқул қизининг кўнглига

қарар, у айтган арзон безаклардан ташқари, албатта, оқ сақич ҳам олиб берарди.

Шундай қилиб, чоршанба бозори тугар, Умарқул уч йўлдошини, кўч-кўлонни ортиб, яна йўлга тушар, яна Кўк-терақ оша даштга чиқар, яна қирма-қир, адирма-адир йўл босарди.

Хафталар, ойлар, йиллар шу зайлда ўта берди.

Тошкентда қўзғолон бўлиб, оқ подшо миршаблари Ур-дада халқни ўққа тутган йили Тозагул ўн саккизга кириб, ойдаи тўлган, офтобдай кулган эди. Умарқул уни бувиси ва онаси билан бирга Чорсудаги карвонсаройда қолдирди-да, ўзи икки туя сомонни Қоратошдаги алла-қайси бир вофурушникига олиб кетди.

Ариқлардаги сувлар тиниққан, намозгарда қоронғи туша бошлайдиган куз кунлари эди. Карвонсаройнинг йўғон харилик оғилига яқин бир ерга кигиз ташлаб, чой ичишиб ўтирган уч аёл олдига эскироқ қора чакмон ки-йиб олган, оёқ яланг, барваста йигит келди-да, уни кўрибоқ юзини рўмоли билан яшириб олган Тозагулдан сўради:

— Умар оға қаёқда?

Тозагул нотаниш йигитга рўмол тагидан боқиб:

— Сомон олиб кетганлар,— деб жавоб берди.

— Мен яна хабар оламан,— деди йигит. Тозагулга разм соларкан.— Ўтап келиб кетди деб қўйинг.

— Хўп, оға.

Ўтап пешиндан кейин яна келди. Бу гал у Умарқул-нинг она аъзолари билан сопол товоқларда мошхўрда ичиб ўтиргани устидан чиқди.

— Кел, Ўтап, қайнанаңг суйган экан,— деди Умар-қул, худди ўзидек оёқяланг йигитга ёнидан жой кўрса-тиб.

Ўтап туякашнинг ёнига ўтираркан, тескари қараб ол-ган Тозагулнинг қизил духоба туморча таққан майда сочларига жилмайиб боқди-да, Умарқулга жавоб берди:

— Худодан сўраганман, қайнамам бўлганда суйсин деб!

Ўтап Умарқул узатган товоқдан мошхўрдани хўри-латиб бир-икки симирди-да, товоқни эгасига узатди.

— Раҳмат, Умар оға, тўйдим.

— Қани, сўйла, ишинг қалай?

Ўтап хўжайини Арслонбекнинг эллик ботмон гуру-чини коппонга туширганини, аммо хўжайин нархни ба-

ланд қўйгани учун кечадан бери бир қоп ҳам гуруч со-
тилмаганини айтиб берди. Ўзининг турмуши эл қатори
бирнави. Гўжага қорни тўйгани билан ўша қароллиги
қарол. Кеча-кундуз, йил ўн икки ой бекнинг ерида, қў-
расида хизматда. Қўш ҳайдашдан шоли ўтоғигача, от-
боқарликдан сув ишигача унинг бўйнига ортилган. Мана
ўттиз бир ёшга кирди. Аммо бир кун ҳам роҳат кўргани
йўқ. Бунинг устига, ёлғизлик ҳам жонига тегди. Бундан
ўн йил бурун, «ихлос билан ишласанг, бошингни иккита
қилиб қўяман» деган бек ваъдасини алақачон унутиб
юборди. Ундан кейин, Утап гапнинг ўғил боласини айт-
са, бекнинг бошқа қаролларга хотин деб инъом қилади-
ган сарқитини олмоқчи эмас. Утап: «осилсанг — баланд
дорга осил» қабилдан иш тутадиган йигитлардан.
У ўз ҳаётининг гулини арзийдиган қизга тортиқ қил-
моқчи. Шундай қиз бор. Утап шу қизни бундан тўрт
йил аввал кўз остига олиб қўйган; агар ўша қизни олол-
маса, дунёдан якка ўтади.

Утапнинг ҳикоясини тобора қизиқиб тинглаётган
Умарқул ундан:

— Ким экан сен танлаган қиз?— деб сўради.

Утап қисик кўзларини ерга тикиб бир хўрсиниб қўй-
ди-да, ўша қизнинг отини уялибгина тилга олди:

— Тозагул...

Тозагул ўтирган еридан сапчиб туриб кетганини ҳам,
оғилхонада чўкиб, кавш қайтариб ётган нортуя орқаси-
га яшириниб олганини ҳам сезмай қолди. Унинг юзи
тандирдаги кулчадай қизариб, юраги чалажон каптар-
дай типирчилаб қолди. Қиз туя ўркачига бошини қўй-
ди-да, не сабабдан бундай аҳволга тушганини ўзи ҳам
билолмай, вужудини қамраб олган ўтда ёна берди. У
бувиси, онаси, дадаси ва нотаниш йигит ўтирган ерга
қарашга ботинолмас; қулоқ солгани билан уларнинг сўз-
ларини эшитса ҳам, англамас эди...

— Ҳар гал Тошкентга келишингизни тоқатсизлик
минан кутаман, Умар оға,— дерди Утап ҳаяжонланиб.—
Нортуянгизнинг қўнғироғи жаранлаганда манинг кўй-
нимда ўйин бошланади. Сиз келадиган вақт яқинлаш-
ганда Кўктеракка чиқиб йўл пойлаган, кўз юмолмай,
тонг оттирган кунларим бўлди...

— Мени бошингга урасанми, боламай,— деди Умар-
қул кулиб.— Тозагулни кутгансен...

Тозагул Утапнинг:

— Бир болангиз икки бўлсин, Умар ога, менга беринг Тозагулни!— деган сўзларини эшитди-ю, аъзойи баданини қалтироқ босди.

«Шу қисик қуралай кўзли, шу мойдай ёқимтой сўзли, чинордай баланд бўйли, кенг сийнаси мўйли йигит, ичида ёниб турган ўтнинг алангаси оғзидан сочилиб турган шу паҳлавон менинг бойим бўладими?— деб ўйларди Тозагул.— Қайдан келган ул? Ким ўзи ул? Қаролмен, деди. Ана, бечоранинг оёқлари яёв юра бергандан қорайиб, қабариб, чўян бўлиб кетибди. Қарол экан Утап... Қарол бўлса нима? Одам бўлсин! Қани, қулоқ солайин-чи, тагин не дейди ул...»

— Йигит бошимни оёгингиз остига қўйдим, Умар ога, хўп деворинг!

Умарқул Утапнинг сўзларига индамай қулоқ солиб ўтирди-да, у мақсадини айтиб бўлгач:

— Уйланувга нейинг бор?— деб сўради.

— Икки қўл, икки оёғим, куч-қувватим, мақсадимдан бошқа ҳеч нарсам йўқ,— деб жавоб берди Утап.

— Бўлмайди, қизимни гадойга бермайман!

Дадасининг бу сўзларини эшитган Тозагулнинг беихтиёр «Утап гадой эмас, қарол» деб қичқириб юборишига оз қолди. Аммо қизлик ҳаёси бўғиб қўйди уни, дами ичида қолди. Нима қилишини билмай, яна кўзларини кигиз томонга тикди, эркаклар суҳбатининг нима билан тугашини англаб олишга тиришди. Ана шунда Утапнинг Умарқулга қилган жавоби Тозагулни ғоят қувонтириб юборди.

— Мен гадой эмасман, Умарқул ога,— деди Утап, шу вақтгача қуйи солиб ўтирган бошини кўтариб.— Мен ҳам худди сиз каби, меҳнатим билан кун кўриб юрган камбағалман. Бекка ўн йил хизмат қилиб, оёғим чориқ кўргани йўқ. Аммо умидим борки, турмуш шу зайлда кета бермайди. Ўзгариш бўлса керак деб умид қиламан.

Утапнинг қандай ўзгариш тўғрисида гапираётганини тушуна олмаган Умарқул қарол йигитга бақрайиб қараб сўради:

— Не ўзгариш дейсан?

— Меҳнаткаш кучини бойларга текинга бериб, ўзи оёқ яланг юра бермаса керак. Бировнинг сандиғи олтинга тўлиб, бошқаларнинг уйи куя бермаса керак. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, Умар ога!

Утапнинг бу сўзлари Умарқулни ўйлатиб қўйди.

«Вировнинг сандиги олтинга тўлиб, бошқанинг уйи куяётгани»ни у ўз кўзи билан кўриб турибди. Қанчадан-қанча одамлар шолিপояларда, пахтазорларда, мевазорларда, темир йўлда, заводда, бойларнинг корхоналарида меҳнатда; яримта нони бутун бўлмай, очлик, қашшоқликда умри ўтиб кетаётибди. Ана шуларнинг меҳнатидан унаётган сўлкавойлар, манглай теридан ялтираётган гавҳарлар беш-ўн бойнинг сандигига жаранглаб тўкилаётибди... Умарқул буни билади. Аммо у қизини уйсиз, ўтовсиз, оёқяланг бир йигитга топшириб кетолмайди. Майли, у йигит бой бўлмасин, лекин ётарга кулбаси, киярга кийими, ақалли бир-икки моли бўлсин, Утап эс-ҳушли йигит бўлса ҳам, сўққа бошидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ. Қизини унга берса, Тозагул Арслонбекнинг чўриси бўлади. Ана шу фикр бошига келганда, Умарқул қизи тортадиган жабр-жафоларни кўз олдига келтирди-ю, танаси музлаб кетди. Йўқ, у рози эмас. Қирма-қир, овулма-овул эркин қушдай учиб юрган Тозагул занжирга тушмасин. Умарқул уни ўз бағридан чиқармайди!

Бошини пешанабоғ билан маҳкам танғиб олиб, алланималарни пичирлаб тасбеҳ ўгириб ўтирган Бурамасоч у ёқ-бу ёққа аланглаб Тозагулни ахтарди-да, унинг оғилхонада нортую ўрқачи орқасига яшириниб ўтирганини кўргач, унинг олдига бориш учун ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди. Аммо туришга мадори етмади, мункиб кетишига оз қолди. Рўмолининг пешини юзига тушириб ўтирган Адолат онасини ўрнидан суяб турғизди-да, у билан бирга оғилхонага, қизи ёнига кетди.

Икки эркак юзма-юз қолишди.

— Қизимни чўри қилиб қўймаймен,— деди Умарқул Утапга терс жавоб бериб.— Бошингни оврутма, болам, бор, ишингдан қолма!

Умарқулнинг тўнини тескари кийиб олганини пайқанган Утап ялиниб-ёлвориш фойда бермаслигини кўриб, кўнглидаги гапнинг ҳаммасини тўкиб сола қолди:

— Зорим бор, зўрим йўқ, Умар оға. Тозагулга муҳаббатим қаттиқ. Уни тош билан уриб ҳам синдириб бўлмайди. Аммо пул топаман деб ўгрилик ҳам қилмайман. Узим тенги оёқяланглар ичида обрўйим бор. Хўп десангиз, қишлоқдаги ёр-оғайнилар тўй-томоша қилиб беришади. Тозагулни бекка чўриликка ҳам бермайман. Ҳар ерда бағримда олиб юраман гулимни!

Утап ана шу сўзларни айтаркан, яна ерга тикилиб қолди-да, томоғига аллақандай бир алам тўпи тиқилгандай, базўр гапирди.

— Агар йўқ десангиз, сиздан эмас, худойдан кўраман. Аммо шуни билиб қўйингки, Умар оға, Тозагулнинг ўйи билан ўтаман бу вафосиз дунядан.. Хайр, сов бўлинг!

Утап қўлларини юзига сурди-да, кигиздан туриб, чакмонининг барини қоқди ва саройдан чиқиб кетди.

Умарқул ўтирган ерида ўйга ботиб ўтириб қолди. У шу қўйи бир неча дақиқа қимирламади. Кейин фотиҳага қўл очди. Ота-боболари арвоҳига, тириклар ҳақиқага дуо қилди. Онаси Бурамасочга худодан узоқ умр, қизи Тозагулга уй-ўтовли, мол-йилқили куёв сўради. Умарқул Утапни ҳам унутмади. Коппонда тез-тез учраб турадиган шу оёқяланг йиғитга парвардигори-оламдан давлат, тавфиқ, ўзига яраша бир аёл тилади. Кейин, оғилхонада ғуж бўлиб олган ҳамроҳларига қараб, қичқирди.

— Отланинглар, йўлга тушамиз!

Умарқулнинг сўзи бу аёллар учун қонун. Улар шу тўнг ва тажанг, қайсар ва кучли, тадбирли ва меҳрибон эркакнинг хоҳишини, амрини бажаришга одатланиб қолганлар. У буларнинг учовини саҳродаги омонсиз қорбўронлардан саломат олиб чиққан: сел келадиган кезлари адирларга ўтов тикиб берган; саратон жазирамаларида сойларнинг сувли ерларига, соя-салқин қирғоқларига олиб тушган. Ажойиб одам бу Умарқул!

Тозагул туялар билан эшакни оғилхонадан сарой саҳнига олиб чиқди. Ўтов кигизлари, арқонларини, дондун, нон, майиз тўлдирилган хуржунни, чит кўрпа-кўрпачаларни, бирдан-бир эски ёғоч сандиқни ҳайвонларга ортишда у онаси билан бирга дадасига кўмаклашди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас «карвон» йўлга тайёр бўлди. Ана шунда Умарқул оғилхона устунига суяниб ўтирган онасини ердан даст кўтариб олди-да, эшак эгарига ўтқазиб қўйди. Тозагул бувисига мингашди. Адолат нортуяга чиқиб олиши билан Умарқул туяларга фармон қилди:

— Хўк, жониворлар!

Аввал оқбадан нортуя, унинг кетидан қизғиш жунли озгин жайдари туя бирин-кетин ўринларидан турдилар. Умарқул карвонсарой дарвозаси олдидаги ҳужрага кириб хўжайин билан ҳисоб-китоб қилиб чиқди-да, эшагининг жиловидан ушлаб олиб, «карвон»ни саройдан олиб чиқди.

Бувисининг белидан маҳкам ушлаб олган Тозагул коппон ёнидан ўтаётганда устма-уст тахланган гуруч қопларига суялганча хаёл суриб турган Ўтапни кўриб қолди. У ўйчан, қисик қуралай кўзлари, кенг манглайи, узун катта оёқлари ва яна аллақандай ўзига хос белгилари билан бошқалардан ажралиб турарди. Тозагул унга қаради-ю, унинг ҳам ўзига тикилиб турганини пайқади. Қизнинг юраги тез-тез уриб кетди. «Бойдодам хўп дея қолса нима қиларди?— ўзига-ўзи савол берди Тозагул.— Балки бу йигит ҳам бизга қўшилиб, туямизга миниб олиб, даштмадаш, овулма-овул кезарди. Йўлдош бўларди бизга...

Энди бўлса, у ғамга ботиб, қуралай кўзлари йўлимизга термилиб қолди...»

Ҳаммадан ҳам Умарқулнинг Ўтапни кўра туриб эшанини етаклаганча индамай ўтиб кетгани Тозагулга алам қилди. Сағбондан Қўштутга етиб олгунча ҳам, ундан нари — Кўктерақдан ўтиб кетгунча ҳам унинг кўнгли ёзилмади. Қиз нуқул Ўтапни ўйлар, унинг сурати кўз олдидан нари кетмасди...

* * *

Орадан яна икки йил ўтди. Шу вақт ичида юз берган бир ҳодиса Умарқул оиласида текислаб бўлмайдиган чуқур из қолдирди.

Умарқул ўн саккизинчи йилнинг январь ўрталарида Туркистон билан Арис ўртасида борарди. У бундан бир ҳафта бурун оғир бетоб бўлиб қолган, ҳозир эса нортуя устида ҳушсиз ётган онасининг «мени Туркистони ша-рифга кўм» деган васиятини бажариш учун шу томонга йўл олган эди.

Уша йили қиш ғоят қаттиқ келди. Ноябрь ўрталарида ёға бошлаган қор, мана январда ҳам тинай демайди. Бугун эса у айниқса кучайди. Қорбўрон даҳшатидан на ерни кўриб бўлади, на кўкни. Ҳамма ёқ оппоқ қуюн. Умарқул миниб олган эшак бошини қуйи солиб, қулоқларини чимириб, жон-жаҳди билан олға интилаётган бўлса ҳам, нортуя бир-икки мункиб кетди. Орқадаги туяга ортилган сандиқ ва ўтов кигизлари устига ёнбошлаб олган Тозагул тан-жонини қақшатаётган, суяк-суякларигача ўтиб кетган аёз тигига ортиқ чидолмай қолди. У эшакни ҳалалаб бақириб-чақириб бораётган дадасига қичқирди:

— Тўхтайлик, бойдода!

Умарқул қизининг сўзларини эшитмадимми ёки эшитг-
са ҳам ўзини эшитмаганга солдимми, ҳар қалай, бечора
эшакни баттароқ ҳалалай бошлади.

— Хих, нортой! Хих-эй, Хизир алайҳиссалом йўрғаси!..

Омонсиз буюқ таъсирдан кўзлари музлаб, ёшга тўл-
ган Тозагул энди бор овози билан қичқирди:

— Бойдода, тўхтайик!

«Карвон» тўхтади.

Умарқул эшагидан «ёпирим!» деб сакраб тушди-да,
икки туясини бирин-кетин чўктирди, кейин ҳушсиз ётган
онасига маъюс тикилиб, Адолатдан сўради:

— Қалай, кўзини очмадимми?

Адолат бошини чайқади.

— Тозагул, кел, болам, ўтов тикайлик!

Тозагул дадасига кўмаклашиб, туяларнинг арқонла-
рини бўшатишди. Ота-бола Бурамасочни туядан авайлаб
кўтариб олдилар. Сандиқ, ёғоч, кигизлар ерга туширилди.
Адолат қор устига ташланган пўстакда ётган онасининг
устига кўрпа ёпиб қўйди. Кейин учовлон ўтов қура бош-
ладилар.

Орадан икки соат ўтар-ўтмас ўтов ичида ўт ёқилиб,
мешдаги сувдан тўлдирилган қора қумғон саксовул ала-
гаси ичида вағиллай бошлади. Оғир йўлдан кейин чой-
нинг мазаси бошқача бўлади. Памил чой сопол пиёлалар-
да хушбўй ҳид таратиб, димоғни чоғ қилади. Чойга иви-
тилган қаттиқ нон-чи? Оқшоқ талқон-чи? Эҳ-ҳе, бунинг
савобига ким етсин!

Қорбўрон тагида бўлари бўлиб келган уч йўловчи
бетоб кампир ёнида жимгина ўтириб чой ича бошлади.
Умарқул сопол пиёлани икки кафти ўртасига олиб, қай-
ноқ чойни пуфлаб ҳўплар, ҳўплаган сари эти илиб, бўша-
шиб, бурнидан, кўзларидан сув оқарди. У уч-тўрт пиёла
чойни шу кўйи устма-уст бўшатди-да, кигиз устида бема-
лолроқ чордана қуриб ўтириб олди ва Тозагулга мулойим-
гина боқиб:

— Интилсак кечга етиб олардик, болам...— деди.

— Жон ҳам керак, бойдода.— Тозагул дадасига эъти-
роз билдирди.— Қуюн эзиб юборди баримизни...

Умарқул индамади. Тозагул ҳақ гапни гапирди. Бу-
нақа қуюн яқин ўртада бўлганмас. «Қор очопат қаш-
қирдай қугураётир. Қизимнинг ақлига балли. Утовда жон
сақлаганимиз тузук бўлди». Умарқул шу гапларни кўнгли-
дан ўтказди.

— Сизлар ёта беринглар,— деди Умарқул, чойга фотиҳа қилиб ўрнидан тураркан.— Мен моллардан хабар олиб келай.

Умарқул ўтовдан чиқиб кетиши билан она-бола Бурамасоч ётган пўстакни икки томонидан суриб, ўтга яқинроқ келтирдилар. Тозагул алангаси пасайган ўтга яна саксовул қалади. Қуруқ ўтин чатирлаб ёнди. Шу вақт Бурамасочнинг кўзлари сал очилиб, лаби қимирлади, нима ҳам демоқчи бўлди-ю, гапиролмади. Адолат онасининг бошини сал кўтариб, пиёла тагидаги илиқ чойни унинг лабига тутди. Кампир тамшанган бўлди, аммо лабини пиёладан тортиб, кўзларини яна юмиб олди. Адолат унинг бошини юмшоқ пўстакка авайлаб қўйди-да, Тозагулга қараб лабини тишлади.

Бурамасочнинг ҳаётига чанг солиб, унинг жонини аста-секин суғуриб олаётган ўлим олдида она-бола даҳшатга тушиб, бир-бирларига ёпишиб олдилар. Шу вақт ўтов ташқарисида, қорбўрон қутураётган чўлдан Умарқулнинг қичқирғи, нортуянинг бўкириғи эшитилди.

— Бир бало бўлди, қизим, бойдоданг ул!— деди Адолат, ўтирган ўрнидан сакраб тураркан.— Юр-чи, хабар олайлик!

Она-бола ўтовдан югуриб чиқаётганда Умарқулга дуч келдилар. Унинг кўзлари қинидан чиқиб кетган; телбаларникидай ола-кула, ёш боладай ўзини тутолмай йиғларди.

— Шўримиз қуриб қолди, Адол,— дерди Умарқул тоқатсизланиб.— Пичоқни бер, пичоқни!

— Не гап, бойдодаси, не бало ёпишди бизга яна?

— Нортуя жон бераётир, пичоқни бер!

Адолат сандиқни очиб, Тошкентнинг чархчилигида чархлатилган катта пичоқни олиб берди. Она-бола Умарқул кетидан чўлга югуриб чиқдилар. Чиндан ҳам нортуя қор устида гоҳ у, гоҳ бу ёнбошига ағанар, қўнғироқ осилган узун бўйинни ерга тап-тап урар, даштнинг якка-ю ягона жарчисидай бор овози билан бўкирарди.

Умарқул унга ҳар қанча яқинлашаман деса ҳам, яқин боролмади. Нортуя ўз соҳибини танимас, ўнгдан келса — ўнгдан, сўлдан келса — сўлдан тепарди.

— Жонингни қийноқдан қутқазаман,— дерди Умарқул вафоли йўлдошига.— Оғзингдан кўпик соча берма, айналай!..

Аммо нортуя унга қулоқ солмас, гоҳ чўзилиб ётиб, гоҳ тўнкадай гужанак бўлиб, бўкиргани-бўкирган эди.

Умарқулнинг уни арқонлашдан бошқа иложи қолмади. Адолат пичоқни ушлаб турди. Тозагул дадасига кўмаклашди. Тўрт оёғи чандиб боғланган ҳайвон ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, ётган ерида қимирлолмай қолди. У фақат бўйнини қорға ҳамон тапиллатиб урар, оғзидан паға-паға кўпик сочар, бўғиқ бўкирар, шишадек тиниқ кўзлари ёшга тўлиб жавдирарди. Умарқул унинг яғринини тиззаси билан босди-да, ҳалқумига пичоқ солиб юборди.

Умарқул хотини ва қизи билан бирга кечгача ишлади. У нортуюнинг терисини шилиб олиб, гўштини нимталади, тузлади, қопларга жойлади. Кечқурун ўтовда бир қозон эт қайнатилди. Оила неча йиллардан бери биринчи марта тўйиб суяк чайнади.

Тонгга яқин бўрон босилиб, саҳродаги ғалаён тинди. Қор ҳам сийраклашди. Умарқул қуюндан омон қолган бирдан-бир қирчанғи туяси билан эшагига мўл сули бериб, жониворларни тўйдирди, сўнгра уларга ҳар қачонгидан икки-уч баравар ортиқ юк ортди.

— Худой паноҳида асрасин сени,— деди у, қирчанғи туясининг бўйнини силаркан.— Куним сенга қолди, жонивор!

Умрида бунча юк кўтармаган эшак ҳам, бели эгилиб, қулоқлари чимирилди ва соҳибига хўмрайиб қараб қўйди.

Бурамасочни юклар устига ётқиздилар.

— Биз энди яёв борамиз,— деди Умарқул, хотини билан қизига ғамгин тикилиб.— Беш тош йўл қолди. Худой қувват берсин!

Улар йўлга тушдилар. Туя устидаги Бурамасочнинг бир тош йўл босилар-босилмас жон берганидан ўғли ҳам, келини ҳам, набира ҳам хабарсиз қолди...

* * *

Умарқул Тошкентга ўн саккизинчи йил кузида келди. Утин бозорида уни кўрганлар илгариги Умарқулни таниёлмадилар, Туякашнинг юз-пешанасини ажин босган, сийрак соқоли, сочи оппоқ оқарган эди.

Бу ғал унинг кампир онаси ҳам, қўнғироғи жараанглайдиган нортуюси ҳам йўқ, руҳи, кайфи жуда паст эди. У таниш-билишларининг саломларига жимгина жавоб қайтарар, «қоллар нечук, Умар оға?» деб сўрагувчиларга, индамай бош чайқаб қўя қоларди.

Умарқул алақаёқдаги саксовулзордан тайёрлаб кел-

ган бор-йўғи бир туя писта кўмирни қоратошлиқ таниш вофурушга сотиб, унинг уйига элтиб берди-да, Чорсудаги карвонсаройга, хотини билан қизи ҳузурига кириб кетди. Шундан кейин уни кун бўйи ҳеч ким кўрмади. Сарой чойхонасидаги таниш-билишлар уни чойга чақиринган эди, чиқмади. Чойхўрлар намозгарга яқин Умарқулни сўраб, саройга кириб кетган Утапни кўрганда парво қилмаган бўлсалар ҳам, аммо хуфтонга яқин юз берган ҳодисадан ҳанг-манг бўлиб қолдилар: Умарқулнинг «карвон»ини етаклаган Утап яланг оёқларини катта-катта ташлаб борар, йўлда учраган таниш-билишларига қуралай ўнг кўзини қисиб жилмаярди...

— Утап — бало, қушни уриб кетди, — деди чойхўрлардан бири.

— Умарқулнинг қизига кўпдан бери кўнгил қўйиб юрарди у, — деди иккинчи бир чойхўр. — Қўшақарисин барака топкур!

— Ошини қачон еймиз, Утапвой? — деб гап отди шўхроқ бир йигит. Утап унга кўз қисди-да, чеҳрасига кулги ёйилиб, ғурур билан жавоб қайтарди:

— Худой хоҳласа. Тўй куни ўзим айтаман.

— Умарқулга ҳам яхши бўлди, — шу вақтгача индамай ўтирган кекса бир чойхўр гапга аралашди, — даштма-дашт сарсон бўлиб юрмайди энди!..

Ана энди карвонсаройда содир бўлган воқеани эшитинг...

Мавлон ака Қамчи билан қилган суҳбатида айтганидай, Утап ернинг тилини биладиган ҳақиқий деҳқон. У бир кафт тупроқни қўлига олиб туриб, уни тупроқшунос олимдай таҳлил қилиб бера олади. Ернинг семиз ёки ориқлигини белгилаш билангина кифояланмай, уни қандай семиртиришга ҳам моҳир. Айниқса, ер-сув камбағалларга ўтиб, Утапга ҳам яхлит бир парча ер хат қилиб берилгандан кейин у алоҳида бир ихлос билан ишлай бошлади. Чунончи, унинг биринчи йилиёқ олган ҳосилига қишлоқда тан бермаган деҳқон йўқ. Чирчиқ атрофларининг оғизга тушган биринчи деҳқони Мавлон акаки қўйил қолдими, гап тамом — бу Утапнинг бошқалардан ўтиб кетгани!

Утап биринчи йилги шолисини ўриб олиши биланоқ уруғлик ажратди-да, қолганини обжувозда оқлатди. Ўзига егулик гуруч, оқшоқ олиб қолиб, Тошкент коппонига икки арава девзира элтиб сотди; пулига бир қўшхўкиз,

битта жайдари бўғоз сигир олди. У омовч-бўйинтуруқ олиш учун шаҳарга яна бир тушганида мардикор бозордаги ёр-оғайниларида бири Умарқул келганини унга хабар қилди.

Утапнинг Чорсудаги карвонсаройга шамолдай учиб келганига сабаб ҳам шу эди.

Унинг сарой ҳовлисига кирганини кўрган Адолат билан Тозагул ўзларини четга олдилар. Умарқул бошини қуйи солганча индамай ўтира берди. Утап уни танимади. Туякаш икки йил ичида тахминан йигирма ёш қариган, илгариги кибр-ғуруридан асар ҳам қолмаган эди. Оғилхона бурчига кигиз солиб ўтирган чол, Утапнинг шарпасини сезиши билан оппоқ қиров босган бошини кўтарди-да, таниш йигитга гамгин тикилиб, синиқ товуш билан:

— Кел, болам, эсон-омон журипсанба?— деди ва унга ёнидан жой кўрсатди.

Умарқулнинг бошига тушган ташвишларни эшитган Утап, чолдан кўнгил сўради:

— Бандалик экан, Умар оға, онамиз вафот қилипти...

— Маған бало ёпишди,— деди Умарқул, кўзларига ёш олиб,— норим ҳам ўлди, боримни йўқотдим...

— Хафа бўлманг, Умар оға. Худой хоҳласа, ўрни тўлиб кетади.

Умарқул индамади, бошини қуйи солиб, ўйга чўмди.

— Шўро менга ер-сув берди.— Утап фахрланиб ҳикоя қила бошлади.— Оғайниларнинг ёрдами билан шинамгина кўрган қуриб олдим. Элда обрўйим ёмон эмас. Деҳқонлар мени Жамоага аъзо қилиб сайлашди. Лекин сўққа бошиминан ёлғиз юрипман. Тозагулни беринг менга, оға. Овулга кетайлик баримиз. Қариганда саҳрода сарсон бўлиб юрманг...

Умарқул Утапга жавоб бермади-да, узун оғилхонанинг нариги бурчида, молларнинг нари ёғида сўзлашиб ўтирган она-болани имлаб чақирди. Адолат эрининг ёнига келиб чўнқайди, аммо Тозагул нарироқда, оғил устунни орқасига яшириниб туриб қолди.

— Утап овулга кетайлик, дейди,— Умарқул қизига эшиттириб гапирди.— Не дейсан, Тоза?

Тозагул учун Адолат жавоб берди:

— Кетсак кетайлик, саҳро жонимизга тегди...

— Қани, бўлмаса юкларни ортамиз!

Биров Утапнинг юрагига чироқ ёқиб юборгандек бўлди.

— Раҳмат, Умар оға,— деди йигит, ўрнидан сакраб

туриб, бўлажак қайнатаси билан қайнанасига қўл қовуштириб таъзим қиларкан.— Умрим сўнгигача хизматингизда бўлай!

Шундай қилиб, Утап бу чўлгашта оилани Қумқишлоққа бошлаб кетди..

* * *

...Ана ўша кундан буён икки ярим йил вақт ўтди. Арслонбекнинг қул-қароли бўлган Утап кеча кечаси Жамоага раис қилиб сайланди. У шундан кейин уч кун қишлоқ гузарида қолиб кетди, Ботиралининг еттиси ўтгандан кейингина, тўртинчи кун тонг отарда қўрасига кириб келди. Мотам қайғуси ва уйқусиз кечалар уни жуда-жуда толдирган, унинг соқоли ўсган, кўзлари киртайиб, ич-ичига кириб кетган эди. У қўрага кириши билан рўпарадаги бос тирмада повиллатиб сигир соғаётган Тозагулга кўзи тушди. Уша томонга борди. Яқиндагина эгиз туққан жайдари ола сигирнинг елини осилиб, ерга тегай-тегай деб турар, Тозагул чўққайиб ўтириб олиб, қулоғига оқ ёр суртилган челака кўпиртириб сут соғарди. Утап сигирнинг пешанасини, бўйинини силаркан, хотинига мулойим боқди:

— Жамоага раис қилишди мени. Ишимиз тагин кўпайди, Тоза!

Тозагул сигир елинини чўзиб тортаркан, эрталабки совуқда анордай қизарган лўппи юзини эрига ўгириб:

— Соғ бўлсангиз, иш битиб кетади,— деди.

Челака сутга тўлай деганда, Утап уни сигир тагидан авайлаб кўтариб олди-да, иккинчи челакани қўйиб берди.

— Уйга кириш, опам чой тайёрлаб қўйипти.

— Бўл-чи, бирга ичамиз!

Эр-хотин уйга кирганда чой дамланган катта қора қумгон эски бўз дастурхонга ўраб қўйилган, сандал устидаги гирдоб патнисда уч товоқ қаймоқ, сариқ мағиз ундан ёшилган тўртта катта нон турарди. Эндигина уй тўрида намозини ўқиб бўлган Адолат одми дока рўмоли учларини орқасига ташлаб, тасбеҳ ўгириб ўтирарди.

Нонушта вақтида Тозагул дадасидан гап очди:

— Бойдодам бечора қаерларда юрганикин ҳозир?

— Отам Туркистонда.— Утап сопол пиёладаги қайноқ чойдан қулт-қулт ютаркан, хотинига жавоб қайтарди.— Мен ўзим Тошкентдан поездга солиб юбордим. Қайтишда ҳам поездда келади.

Адолат бўз жойнамовини йиғиштириб, сандал чекка-сига келиб ўтирди-да, куёвидан сўради:

— Пойизда неча кунлик йўл Туркистон, болам?

— Тошкентдан эрталаб чиққан поезд Туркистонга кеч-қурун киради.

— Айланайин сендан,— деди Адолат қувониб,— биз илгари пойизга тушалармидик?..

— Сизминан биз қул эдик, опа.— Утап тушунтирди.— Шўро бизни эркинликка, ёруғликка чиқарди. Ер-сув берган Шўро бизга йўл ҳам берди. Энди сизминан биз турмушнинг хўжайинимиз!

— Айланайин Шўродан!..

Утап қаймоққа нон тўғраб еркан, қишлоқдаги аҳволнинг оғирлигини, шу тикилинч кунларда сифарга чиққан қайнатасини ўйлаб кетди.

Умарқулнинг Туркистонга кетиб қолиши Утап Жамоага раис қилиб сайланган шу кунларда, айниқса ишнинг белига тепди.

Бу оиланинг ҳақиқий отаси бўлиб қолган Умарқул куёвининг ёнига кириб, деҳқончиликнинг ер ҳайдашдан похол ғарамлаш ва зовур қазигача — ҳамма ишларини бажариб юрди. У айниқса бозор-ўчарга эпчил эди. Кейинги икки йил ичида Утап шаҳарга тушгани ҳам йўқ. Умарқул туяси билан эшагини сотиб, от-арава қилиб олди ва бу билан Утапнинг меҳнатини анча енгиллаштирди.

Бундан бир неча ой аввал Ботирали Утап билан бирга қишлоқни уйма-уй, қўрама-қўра айланиб чиқди-да, камбағал деҳқонларнинг аҳволи билан пухта танишгандан кейин уларни ширкатга уюштириш тўғрисида Жамоада масала қўйди.

— Русияда камбағал деҳқонлар ширкатга уюшаёттибди,— деди Ботирали Жамоа активларига.— Уларга ширкат давлатдан ёрдам олиб беради. Улар ер ҳайдаш, экиш, хирмон вақтида биргалашиб, кўплашиб бир-бирларига кўмаклашадилар.

Бу гап кўпчиликка маъқул бўлди. Утапни ширкатга раис қилиб сайладилар. Ана шунда Умарқул яна куёвининг ёнига кирди: деҳқонлардан пай тўплади; от-араваси билан шаҳарга қатнаб, ширкат юкларини ташиб бериб юрди. Уни энди ҳеч ким «туякаш қул» демас, «Умар оға» деб ҳурмат қиларди.

Қишлоқда иш кун сайин кўпайдики, камаймади.

Мана энди Утап — қишлоқ оқсоқоли, Жамоа раиси. У

Ботиралидек оқни қорадан ажрата биладиган, зеҳни ўткир большевик раҳбарнинг жавобгарлигини ўз зиммасига олди. Эртадан кечгача тинмай тимирскиланиб юришни талаб қиладиган деҳқончиликка энди унинг фурсати оз. Умар оға сув билан ҳаводек зарур бўлиб қолди унга!

Умарқул бўлса, онасини зиёрат қилиб келиш учун Туркистонга кетиб қолди. Утапнинг: «қачон қайтасиз, оға» деган саволига қайната аниқ бир жавоб бермади, «қайтарман», деди холос.

Умарқулнинг «Туркистони шариф»га боришининг яна бир сабаби бор эди.

Халқда: оила нуқсонсиз бўлмайди, дейишади. Утап оиласининг ҳам нуқсони бор. Бу унинг фарзандсизлиги. Тўйдан бери икки ярим йилча ўтганига қарамай, бола бўлмаётибди. Бир-бирининг муҳаббатига маст бўлган Тозагул билан Утап бунга кўпда эътибор бермаётган бўлсалар ҳам, кексалар ташвишга тушиб қолишди. Айниқса кейинги кунларда ота-она холи қолиши билан шу ҳақда гап очилар, улар буни ўзларича ҳар нарсага йўйишар эди. Адолат кечалари қизи ёлғиз қолганда, унинг қорнига, оёқларига гувала қиздириб босди; азиз-авлиёларга етти танга пул ва битта жонлиқ ҳам атаб қўйди, лекин бундан бир натижа чиқмади. Шундан кейин эр-хотин гуноҳни ўзларига олиб, Тозагулнинг фарзандсизлигини «Туркистони шариф»даги азиз-авлиё мазорини зиёрат қилмаганликларидан деб билдилар. Бу гап ёшлар кўнглига қаттиқ ботмаслиги, улар ўртасига совуқлик тушмаслиги учун ота-она фақат Бурамасоч мазорини зиёрат қилиш тўғрисида оғиз очиш билан кифояландилар. Утап қайнатасига «ҳозир қиш, кейинчалик, ёзда, қуруқчиликда борганингиз маъқул» деб эътироз билдирмоқчи бўлган эди, Умарқул қулоқ ҳам солмади-да, йўл тараддудини кўра бошлади. Утапнинг унга пул-мул, дондун тўғрилаб беришдан бошқа иложи қолмади.

Умарқулнинг йўлга чиққанига бир ҳафта бўлди. У ҳозир онаси дафн этилган қабристонда арвоҳларга сизғиниб, боласига бола, ўзига набира тилаб юрибди...

* * *

Утапнинг қизиқ бир одати бор. У ҳар доим бир неча дақиқа ўй суриб ўтиради-да, аллақандай ҳодисалар ҳаёлида жонланиб, теша тегмаган гаплардан бошлайди. Бу гапларни эшитган Тозагул қийқириб кулади.

— Бекнинг шוליпоясида юзга яқин қарол ишлардик,— деб гап бошлади яна Утап.— Пешинга яқин катта қозонда гўжа қайнарди. Бир қадоқ зиғир мой, бир челақ оқшоқ, беш-олти челақ сув, уч-тўрт шолғом роса кўпириб қайнагандан кейин қароллар тол тагига йигирматадан бўлиб давра қуриб ўтиради. Биттадан арпа нон тарқатилиб, сопол товоқда гўжа тортилади. Ўтоқ қизиганда, хирмон вақтида шаҳардан мардикорлар ҳам келарди. Шундай кунларда бек иш бошидан кетмас, кўз-қулоқ бўлиб турарди. Қароллар овқат қилиб бўлишиминан, бек қозон тагида қолган бўтқага уч-тўрт челақ сув қўйдирад, ана шу ювиндини мардикорларга торттирадди. «Бай, бай,— дерди бек, соқолини силкитиб,— бирам жаннатий таом бўлиптики!..»

Бу ҳикояни эшитган Тозагул ичаётган чойи томоғига тикилиб, қотиб-қотиб кулди. Адолат ҳам илжайиб қўйди. Аммо унинг фикри-зикри узоқлардаги Умарқул билан банд эди. Она кўмилган қабристон, қорбўрон, заъфарон юзли кўса гўрков кўз олдида жонланди. Бурамасоч мурдаси туядан туширилаётганда таёқдай қотиб қолган, кампирнинг юзи буришган, кўкарган юпқа лаби ғазаб билан қисилган эди. Гўё бу лаб: «Дод бу дунёнинг машаққатларидан!» деганча қотиб қолган эди.

Адолат беихтиёр сесканиб кетди, вужудини қалтироқ босди. У патнис устидаги сопол пиёлани қўлига олди-да, илиқ чойдан бир-икки ҳўплади. Унинг кўзларига қўринган мудҳиш манзара саробдай узоқлашиб, кўкиш тиниқ нуқтага айланди ва бора-бора ғойиб бўлди. Адолат қизига алланималарни уқтираётган куёвининг сўзларига қулоқ солди.

— «Сизга қийин», дейсан, Тозагул. Кимга осон шу кунларда? Биз эски дуняни қулатиб, янги дуня қураётирмиз. Янги дуня қуришнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун эски дуня кучлари минан курашув, уларни енгув керак бўлади. Ботирали бизга шундай дер эди. Унинг ўзи шу курашда қурбон бўлди. Ҳали яна кўп қурбон берамиз, аммо ҳақ йўлимиздан қайтмаймиз, Тозагул.

Куёвининг сўзларини эътибор билан тинглаб ўтирган Адолат онасидан мерос қолган тасбеҳни ҳамон қалтироғи босилмаган бармоқлари билан ўгирар экан:

— Худойдан сўрайлик, душман сенинг жонингга қасд қилмасин, болам,— деб қўйди.

— Ўзингизга эҳтиёт бўлинг,— деди эрига Тозагул, унинг ҳорғин чеҳрасига меҳр билан тикилиб.

Утапнинг қисик қуралай кўзлари кулди-да, гапни бошқа ёққа бурди.

— Опа, сиз паловга уннанг. Тоза, сен Эъвозхонни болалари билан олиб кел, қўноқ бўлиб кетсин. Мен Жамоада ишларни битириб, Жўрабой отани бошлаб келаман.

* * *

Утап ўрнидан туриб, Ботиралидан ёдгорлик бўлиб қолган наганны камарига осди. Икки кундан бери босиб ёгаётган қор тиниб, кўкдаги оқиш булутлар орасидан кун мўралаган, лекин ҳаво хийла совуқ эди. Утап муштларига пуфлаб қўлларини иситаркан, Тозагулга таъкидлади:

— Эъвозхонга айт, иложи бўлса бизникида беш-ўн кун қўноқ бўлиб кетсин.

Утап қўрадан чиқаётганда шу томонга келаётган арава филдиракларининг гийқ-гийқи, чақалоқ йиғиси эшитилди. У ҳайрон бўлиб қадамини тезлатди-да, қўрадан чиқиб, толзор йўлга қаради. Мавлон аканинг аравасини Жўрабой ота ҳайдаб келар, аравада икки боласини бағрига босиб Эъвозхон ўтирарди. Аравага бешик, сандал, тўшак-кўрпалар ортилган эди.

— Сизникига кўчиб келаётибмиз, Утапбой — деди от устидаги Жўрабой ота, арава қўра эшигига келиб тўхташи билан.— Жўжиқларни сизга ташлаб кетадиган бўлдим.

— Жўжиқлардан айланайин, Жўрабой ота,— майин жилмайди Утап, Жўрабой отани отдан суяб туширар экан.— Хизрни йўқласак бўларкан, ҳозир ўзимиз ҳам сизларни сўйлаб турувдик...

Кўчадаги тақир-туқур, гап-сўзни эшитиб, қўрадан Тозагул билан Адолат югуриб чиқишди.

— Буларни бизга худо етказди,— деди ҳовлиқиб Утап, Тўлқин билан Учқунни Эъвозхоннинг қўлидан олиб, қайнанасига узата туриб.

Тозагул Эъвозхонни аравадан қучоқлаб кўтариб олди. Улар елка қоқишиб, «омонмисиз, эсонмисиз» деб қайта-қайта кўришдилар. Адолат: «вой, болажонлардан ўргулайин, вой, тўқлижонлардан айланайин» деб, Тўлқин билан Учқуннинг кўзидан ўпар, пахталик чопончаларининг елкаларини силар, бир-биридан кўҳлик қўзичоқларга қараб тўймас, суйиб эркалашини қўймас эди. Унинг меҳрибонлигидан эриган Учқун йиғисини тўхтатиб, бегона хотинга ёш тўла кўзлари билан тикилиб қолди...

Аёллар қўрага кириб кетишди. Утап билан Жўрабой ота аравадаги юкларни туширишди.

— Менга айтмабсиз-да, Жўрабой ота, ўзим бориб кўчириб келардим,— деб гина қилди, қувончидан ўзини қаерга қўйишни билмаётган Утап.

— Мавлоннинг араваси гузардан бўш қайтаётган экан, барака топкур бера қолди.

— Хўп дурист иш қилипсиз-да, Жўрабой ота! Ботиралининг бизга қилган хизматларига нима жавоб қилишни билмай юрувдим. Ўзига қайтаролмаганимни болаларига қайтараман энди.

Кўч Тозагул келин бўлиб тушган уйга киритилиб бўлгандан кейин, Утап Эъвозхонга деди:

— Мана шу уй сизники, синглим. Биз нариги кичикроқ уйимизга чиқамиз. Бемалол яшай беринг.

Уйқусираб гижинаётган Учқунни бешикка белаётган Эъвозхон Утапга миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат, раис.

Ҳамма сандал атрофига келиб ўтиргандан кейин, Жўрабой ота дуога қўл очди:

— Илоҳи душманлар забун, дўстлар музаффар, давлати Шўромизнинг обрўси бундан ҳам зиёда, юрт тинч бўлсин, жамъи фуқаролар муроди мақсадига етсин!

Тозагул нима қилишни билмай шошилиб қолди. У, ўз уйига Эъвозхоннинг буткул кўчиб келганига ҳамон ишонмас, айниқса, унинг Тошкентга ҳам, ота қишлоғига ҳам бормай, шу ерда қолганига ақли етмас; илми, меҳрибонлиги билан қишлоқ хотин-қизларининг муҳаббатига сазовор бўлган жувоннинг гамгин кўзларига, сулув чеҳрасига қараб тўймас эди. У сандал устидаги патнисни бир нафасда нон, қатиқ, қаймоқ, сузмақурт, жийда, ёнғоқ билан тўлдириб юборди. Қумғонда чой дамлаб келди.

— Нечук худо ёрлақади,— дерди Тозагул, Эъвозхонга чой қуйиб узатаркан.— Кўриб турган кўзларимга ишонмайман ҳали ҳам...

— Ботиралининг васиятини бажаришга бел боғладим,— Эъвозхон тиззасида сузмақурт шимиб ўтирган Тўлқиннинг жингалак сочларини силаркан, аста гапирди.— Кишлоқда очиладиган мактабда болаларни ўқитаман.

— Эъвозхон сиз билан қоладиган бўлди,— деди Жўрабой ота Тозагулга.— Опа-сингил бўлинглар.

— Хотиржам бўлинг, отажон,— Тозагул чолнинг кўнглига тасалли берди.— Бу ер ўз уйлари. Болаларини бо-

шимга кўтариб юраман. Ёъозхонни мактабга ҳам ёлғиз юбормайман, ҳар куни бирга бориб келаман. Бизни деб шу қишлоқда қоладилар-у, бошимиз кўкка етмайдим!

Жўрабой ота қизининг нечун бу уйга интилганини энди тушунди. «Камбағал камбағалга қайишади» деб шуни айтадилар-да. У: «Ёъозхон ҳар қалай аёл киши, бегона қишлоқда ёлғиз хўрланади» деган аввалги фикридан қайтиб, кўнгли анча тинчиди. Тўлқинни қизининг қўлидан олиб, қўлчаларини бўйнидан ошириб қучоқлади, кафтида ғоз-ғоз турғизди, эркалади. Бешик пардасини очиб, пишиллаб ухлаб ётган Учқунга меҳр тўла кўзлари билан термилди, унинг лўппи юзидан секингина ўпиб қўйди. Шундан кейин Утапдан кетишга рухсат сўради.

— Палов қилаётирмиз,— деди Утап ва уй этагида сабзи тўграб ўтирган қайнанадан сўради:— Ота ош еб кетсинлар-а, опа?

— Ҳозир бўлади,— Адолат куёвининг илтимосини қувватлади.— Йўлга оч кетманг, айланайин!..

Тозагул онасига қарашиб юборди. Улар гўшт-ёғ, сабзи-пиёзларни кўтариб, қўра ҳовлисидаги ошхонага чиқиб кетишди. Утапнинг қистови билан ошга қолган Жўрабой ота ҳамон ўй суриб ўтирган афтода қизига деди:

— Ҳадеб ўй сура берма, Ёъоз. Мен бугун Тошкентда, қайнанангникида тунайман. Агар Роҳатбибини кўндиролсам, уни эртагаёқ шу ерга олиб келаман. Сенинг ёнингда бўлгани маъқул. Агар кўнмаса, у ҳолда ўзим ундан хабар олиб тураман. Бошқа иложим йўқ.

— На чора, ҳаммамиз ҳар ерда бўладиган бўлдик, дадажон.

Қизининг кўзларига ёш тўлганини кўрган отанинг ҳам кўнгли бузилди. Лекин у ана шу хайрлашув дақиқаларида зўр билан ўпкасини босди ва Ёъозхоннинг бошини силаб:

— Қаерда бўлсанг ҳам омон бўл, болагинам!— деди.

Ошдан кейин Жўрабой ота қизи, набиралари, Адолат ва Тозагул билан хайрлашди. Ёъозхон отасининг бағрига бош қўйиб, ўпкасини тутолмасдан охири пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Йиғлама, болам, худо хоҳласа бу кунлар унут бўлиб кетади,— деди ота ўзи ҳам айрилиқ аламига чидолмай йиғлаб.— Йиғлама, Ёъоз, кўкламда албатта келаман!

Жўрабой ота аравага чиқди. Утап отга минди. Ёъозхон отаси кўздан ғойиб бўлгунча, унинг ортидан термилиб қолди.

Утап Қумқишлоқ гузарида Ботиралининг қабрини зиёрат қилиб йўлга чиққан Жўрабой отани Тўйтепадан похол ортиб келаётган таниш бир деҳқоннинг аравасига тушириб юборди.

— Болаларимни сенга, сени худога топширдим, Утаповой,— деди Жўрабой ота, раис билан қучоқлашиб хайрлашаркан.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, кўзимнинг оқу қорасидай асрайман уларни!..

— Раҳмат иним!..

Ўн тўққизинчи боб

Кўклам ҳар йилгидан эртароқ келди. Февраль ўртала-рида зангори осмон ярқираб, қуёш тупроқни илитди. Қиш бўйи тўйиб сув ичган ер ним ранг майса билан қопланди. Бинафша очилди. Тол новдаларида маржондек текис курт-таклар пайдо бўлди. Эрка қушлар чуғурлаб қолди.

Ана шундай нашъали баҳор тонглирининг бирида Қумрининг тушига қизил олма кирди. У оёқ учида дарахтга бўй чўзиб, ям-яшил шохдаги қизил олмани узай-узай деганда тойиб кетди. Чўчиб уйғонди. Енига қаради: Қамчи йўқ. Ҳовлидан тақ-тақ, тарақ-туруқ садо эшитилаётибди. Қамчи ер ҳайдашга тушмоқчи эди, омочни шайлаётган бўлса керак.

Қумри ётган еридан кечагина савалаб юмшатган юнг тўшагида керишди. Аллақандай бир роҳат, шу кунгача таниш бўлмаган сеҳргар туйғу уни элитди. Кўзи тиниб, қулоғи шанғиллаб кетди. У шип ёғочларига қараб ётаркан, нечундир мамнун жилмайиб қўйди. Шу ётганча бир неча дақиқа фақат ўзига аён, бошқаларга сир бўлган ширин хаёлларга берилиб ётди... «Намунча талтайдим бу тонг?— ўзига-ўзи савол берарди у.— Қамчи бечора оч-наҳор ишлаётибди...»

Қумри ўрнидан сапчиб турди, кўрпа-тўшагини апил-тапил йиғди-да, ҳовлига чиқди. Чиндан ҳам Қамчи омочни шайлаш билан банд эди.

— Ҳорманг, уста,— деди Қумри кулиб,— саҳарлаб ишга тушиб кетибсиз?

— Бор бўлинг, Қумринисо,— Қамчи бир нафас ишдан бошини кўтариб, уйқуга тўйган хотинининг бўртиб қизарган юзига, тиниқ шаҳло кўзларига қаради.— Калла пиш-дими?

— Туш кўрибман,— деди Қумри нозланиб,— қип-қизил нақш олмалар кирипти тушимга...

— Хайрли бўлсин!

Қумри дарров қумғон қайнатди. Эр-хотин нонушта қилишди. Қамчи омочни елкалаб, отини етаклаб чиқиб кетаётганда хотини унинг белбоғига иккита нон ўраб берди-да:

— Тўпда мошхўрда олиб бораман,— деди.

— Маъқул.

Қамчи дала йўлидан бораркан, хотинининг «қип-қизил нақш олмалар кирибди тушимга...» деган сўзларини эслади. «Олма егиси келибди... Қаердан топдим олмани шу маҳалда?...» У даласида олма дарахти бўлган деҳқонларни бир-бир эслади. Утапнинг даласида ўрик бор, жийда бор, олма йўқ. Мавлон акада-чи? Унинг қўрасида олма бор-дек эди. Лекин бултурги олма шу вақтгача қоладими?

Иккита семиз ҳўкизга янги қўш боғлаб, ўғли билан бирга ер ҳайдаётган Мавлон акани кўриб, Қамчи унга яқинроқ борди.

— Ҳорманглар-ҳо, қўшнилари!

Мавлон ака қўшдан бошини кўтариб, Қамчига жавоб қилди.

— Бор бўл, Қамчивой, хўш, ишлар қалай?

— Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради.—Қамчи овозини баланд кўтариб гап отди.—Мана, биз ҳам сизни кўриб ер ҳайдашга тушмоқчимиз.

— Айни пайти. Темирни қизигида босинг, Қамчивой!

Ҳар маҳал ана шу хилдаги салом-алиқдан кейин ўз ерига ўтиб кетаверадиган Қамчи бу гал омочни ерга қўйиб, отини йўл бўйидаги толга боғлади-да, Мавлон аканинг ёнига келиб, унга қўл узатди. Мавлон ака: «бунинг менда бирор гапи бор шекилли» деб ўйлаб:

— Қани ўтир,— деди Қамчига.— Тинч-омонликми?

— Шукур.

Султонбой: «Хўк жониворлар, хўк!» деб ҳўкизларга омочни судратиб кетди. Қамчи ерни чуқур ўпириб, нам тупроқни ағдариб кетаётган омочни, қўш ёнида дадил қадам ташлаб бораётган қора болани бир нафас кузатиб турди-да, ерга чўққайиб ўтириб олган Мавлон аканинг ёнига чўкди ва:

— Қўрада олмангиз бор-а?—деб сўради.

— Бор. Нимаиди, кўчат қилмоқчимидинг?

Мавлон аканинг бу саволи кўчат ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган Қамчига аввал ғалати кўринса ҳам, кейин уни бенх-

тиёр қувонтириб юборди. «Ҳа, кўчат керак эди»,—деди у ва кўз олдида қип-қизил олмалар пишиб ётадиган ҳовлиси бошқача бўлиб жонланди. Қизил олмалар... Қумриси тушмагур қизил олмани яхши кўришини шу вақтгача нега айтмади экан унга? Еки Қамчининг қашшоқлигини эътиборга олиб айтмаганми? Тўнани гаровга қўйса ҳам, топиб бермасмиди қизил олмани унга?

— Бу ишинг маъқул,—деди Мавлон ака, Қамчига жиламайиб боқиб.—Нечта кўчат керак?

— Қанақа олмангиз бор?

— Эртаги пахта олма, кечки самарқанд олма...

— Эртагисидан беш туп, кечкисидан ҳам беш туп...

— Қизил олмадан йўқми?

-- Бор.

— Ундан ҳам беш туп.

— Кечқурун кел, уйда бўламан.

Қамчи этагини қоқиб ўрnidан турди. Аммо Мавлон акадан уч-тўрт қадоқ олмани қандай сўраб олишни билмай, ўйланиб қолди, Мавлон ака йигитнинг тараддулланиб турганини сезди-да, ундан сўради:

— Яна бирор гапинг бормиди?

— Кўчатни олишга-ю, оламан-а... Ҳозир озгина олма керак эди-да...

— Олмани куздаёқ сотиб, болаларга кийим-кечак олиб берганман.

— Қаердан топсам бўлади-а?

— Ғани отада бўлмаса, бошқада йўқдиров...

— Раҳмат, Мавлон ака, мен борай!

Қамчи тўпгача терлаб-пишиб ер ҳайдади. Тўпда сопол кўзада қатикланган мошхўрда, қумғонда чой кўтариб Қумри келди. Эр-хотин овқат қилишди. Қумри кетгандан кейин ҳам қизил олма хаёли Қамчининг бошидан кўтарилмади. У қош қорайганда даладан қайта туриб ҳам шуни ўйлади; омовчи ерида қолдириб, ўзи отда гузарга йўл олди.

Қамчи чойхонага кирганда уни таниш-билишлар ҳар ёқдан чақриша бошлади.

— Қамчивой, бу ёққа!—деди тўрдаги даврада ўтирганлардан бири.

— Куёв ҳам чойхонага келар эканлар-ку!—деб гап отди яна бир йигит.

Қамчи ёр-биродарлари билан салом-алик қилишгандан кейин, катта мис самоварга ўт қалаётган Ғани отанин олдига борди, у билан қўл бериб кўришди.

— Отахон, бир сўров билан келдим.

— Қани, гапир.

— Бир оз қизил олма топиб бермасангиз бўлмайди.

Ҳамма самоварчилардек хушчақчақ, гапдон, сезгир Ғани ота Қамчига қизил олма нега керак бўлиб қолганини дарҳол тушунди-да:

— Келингами?—деб сўради.

— Шундай, отахон.

Ғани ота қўрда қизиб ётган чойнаклардан бирини олиб, пуфлаб курсига қўйди, кичик кўк пиёлага чой қуйиб, Қамчига узатди.

— Қойил-ей, Қамчивой. Муборак бўлсин энди?

Қамчи самоварчининг гапига тушунмади.

— Нима муборак бўлади?—соддадиллик билан сўради у.

— Келин билан сизга фарзанд муборак бўлсин. Унинг қизил олма дегани — боши қоронғи бўлгани-да, Қамчивой! Омон бўлинг-е, шунга ҳам фаҳмингиз етмаса!

— Тажрибасизлик, отахон...

— Ҳамма ҳам бирдан мулла бўлмайди. Мусулмончилик — аста-секин, дейишган донолар. Сиз ҳам аста-секин мулла бўласиз-да, Қамчивой! Қани, қийингизни бу ёққа беринг!

Ғани ота Қамчининг қийиғига тўрт-бешта ширмон, бир-икки қадоқ қанд-курс тугиб берди.

— Мана буни келинга совға қилинг. Қизил олмани, худо хоҳласа, эртага шаҳардан олиб чиқаман.

— Овора бўлиб-а...

— Оворагарчилиги йўқ. Эртага Ботиралининг онасига Жамоадан егулик олиб борадиганман.

— Ундоқ бўлса, бошқа гап.

* * *

Қамчи гузардан тўғри Мавлон аканикига борди, у тайёрлаб қўйган олма кўчатларни отига ортиб, уйига хуфтон аралаш кириб келди.

— Намунча кечга қолмасангиз,—Қумри эридан ўпкалади.—Елғиз қўрқади ҳам демайсиз!

Қамчи отини оғилга боғлаб, Ғани ота тугиб берган чорсини кўтариб уйига кирди-да, уни Қумрига узатди.

— Қизил олма ҳаракатида юрибман,— деди у, хотинини бағрига босиб, унинг оловдек қайноқ юзидан ўпаркан.— Тушингизнинг ўнг бўлганини ҳам айтмайсиз!

Қумри юзини эрининг тошдек қаттиқ кўкрагига яшириб, нозланди:

— Боринг-е, одамни уялтирасиз!..

— Мавлон аканикидан олма кўчатлари келтирдим.— Қумрининг узун қора сочларини силаб, фахрланиб гапирди Қамчи.— Энди ҳар йил қизил олма тусасангиз ҳам майли!

— Манов кишини қаранг-а,—Қумри шаҳло кўзларини сузиб, эрига карашма билан жилмайди.—Ҳар йил қизил олма тусай берсам, болаларни қаяққа сиғдирасиз?

— Бағримга, Қумри қушим. Узим кичик бўлсам ҳам бағрим кенг!

Эр-хотин алламаҳалгача ухлашолмади. Қумрининг бошини айлантириб, кўзини тиндирган янгилик ҳикояси, тонг отарда унинг тушига кирган қизил олма таърифи сўзлаган билан тугамас, айтган билан адо бўлмас эди.

Қамчи кўрпачада чордана қуриб ўтираркан, тиззасига бош қўйиб эркаланиб ётган хотинидан сўради:

— Илгари тушингизга қизил олма кирмаган экан-да, Қумриниса?

— Илгари боғда юрмаганман,—деди Қумри, лабини буриб.—Нима қиласиз ўтган ишни эсга солиб...

— Ўтган ишга салавот,—деди Қамчи, ўз сўзларидан ўзи ўқиниб.—Иккинчи гапирсам...

Шу вақт уй орқасидан «тақ-тақ, дуқ-дуқ» садо эшитилди. Қумри ҳайрон бўлиб эрига қаради. Қамчи: «бе» деб қўл силтаган эди, «тақ-тақ, дуқ-дуқ» яна эшитилди. Қумри эрига маҳкамроқ ёпишиб олди.

— Ўғри бўса-я яна...

— Қўйсанг-чи!—Қамчи парвосизлик билан гапирди.— Ўғри нима қилади? Қайси мол-дунёмизга кўз тикади?

— Ҳа-я...

Лекин «тақ-тақ, дуқ-дуқ» босилмади, аксинча, тобора кучая берди: «тақ-тақ, дуқ-дуқ...»

— Ёпирай,—Қамчи ёқасини ушлади-да, Қумрининг сочи тўзиб ётган бошини тиззасидан аста кўтариб қўйиб, ўрнидан турди.—Мен чиқиб билай-чи, ўзи нима гап?

— Чиқманг, қўрқаман...

— Бе! Сен мени ким деб ўйлаяпсан?

Қамчи уйдан ҳовлига чиқа туриб, айвондаги тўнка устида турган болтани олди ва уни кўкда шошмасдан сузиб бораётган тўлин ой шуъласига солиб кўрди-да, кўча эшигини ғийқиллатмасдан авайлаб очиб, далага чиқиб

кетди. Уйда ёлгиз қолган Қумрига девор орқасидаги «дуқ-дуқ» энди яна ҳам даҳшатлироқ эшитила бошлади. Қамчининг кетидан далага чиқишни ҳам, чиқмасликни ҳам билмай, ўтирган ерида михланиб қолди. Унга шундай туюлдими, ёки чиндан ҳам шундай бўлдими, ҳар ҳолда, «тақ-тақ-тақ, дуқ-дуқ-дуқ» энди эшитилмай қолди. Лекин бу жимликдан Қумрининг кўнгли тинчимеди, аксинча, ташвишга тўлди. Бунинг устига, унга кимнингдир сўкиши, яна аллақандай гап-сўзлар эшитилди. «Қамчи ўғрилар билан муштлашаётган бўлса-я? Ўғрилар Қамчини тугиб олиб ураётган бўлса-я? Улдириб қўйса-я ўғрилар Қамчини?»

Қумри уйдан оёқ яланг югуриб чиқаётганда Қамчининг кўча эшиги ёнида турган кетмонига кўзи тушди-да, унинг дастасидан кўтарганча далага отилди. У аввал уй девори тагидаги қора дўнгни кўриб, ҳеч нарса тушуна олмади. Бироқ, бу дўнг дарҳол ҳаракатга келди, бир неча қадамча ерга думалаб борди-да, яна тўхтаб қолди. Қумри унга яқинроқ бориб, бир-бирига ёпишиб ётган икки эркакни кўрди, уларнинг ҳансираб хириллаган товушини, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкинишини эшитди. Бу икки эркакнинг бири Қамчи, иккинчиси Қобил эди. Қобил Қамчининг болтасини тортиб олиб, ўнг қўлига маҳкам ушлаб олган ва у билан Қамчининг калласига туширишга интилар, лекин Қамчи Қобилнинг болта ушлаган қўлини ерга босиб эзар, қимирлатишга йўл бермас эди.

— Тўнғиз қўпасан, хотинталоқ!—деб хирилларди Қобил.—Эзиб ташлайман ҳароммағизингди!

Аммо Қамчи ҳам бўш келмай, ётган ерида Қобилни калла қилишга интилар:

— Даюс ювиндихўр! Қоп-қора қонингга бўйяман ифлос башарангни!—деб таҳдид қиларди.

Қумри овозининг борича «дод» деб юборганини ҳам, ўзини Қобилнинг устига отиб, болта ушлаган қўлини билангидан тишлаб, бир парча этини узиб ташлаганини ҳам, болтани унинг қўлидан юлиб томга отганини ҳам билмай қолди.

— Қўлди единг, мочағар!—деб пўнғиллади Қобил, шариллаб қон оқаётган билагини пўстинига босиб инграркан.

Иккала ёв ҳам бир-бирини суриб, гандираклаб ўрнидан туриб кетди. Қамчига Қобилни бир марта ўрнидан турғизиб олиш керак эди, холос. У мана шу пайтдан фойдаланиб, бир қадам орқага тисланди-да, Қобилнинг юз-кўзи

аралаш, бурнига қаттиқ бир калла урди. Карвон тагидан қирқилган теракдек гурс этиб ерга йиқилди-ю, антикиб, гандираклаб, яна ўрнидан туриб кетди. Қамчи шунда унинг ияги, бўйни аралаш чап қулоғига иккинчи калла урди. Қобил бу гал ўнг ёнбоши билан йиқилганча бир неча дақиқа ҳушидан кетиб ётди. Унинг «тўнғиз қўпгани» дан фойдаланган Қамчи белидан қўшқават белбоғини ечиб, Қобилнинг қўл-оёқларини чандиб боғлади. У тўнғизнинг бари билан қора тер босган юз-пешанасини артаётганда, Қумрининг «дод»ини эшитган Мавлон ака ўғли Султонбой билан этиб келди.

— Нима гап, Қамчивой, тинчликми ўзи?—деб сўради, воқеадан беҳабар Мавлон ака.

— Мана бу зангарни қаранг,— деди Қамчи, ҳамон қалтироғи босилмай.—Келиб-келиб менинг еримга милтиқ билан тўппонча кўмаётибди-я... Бошқа жой топилмадими сенга, аблаҳ?!

Қамчи шу сўзларни айтиб, ерда инграб ётган Қобилнинг оч биқинига уч-тўрт босиб тепди-да, девор тагидаги қопга ўроғлик қўштиғ билан «Маузер»ни оча бошлади.

— Тегманг, отилиб кетади,— деди қалтираб Қумри,— худо кўрсатмасин...

— Отилиб бўлган бу жаҳаннам тепкилари!—Қамчи кўзлари чақнаб, ғазабланиб гапирди.—Раисимизнинг бошига етган шу-да!..

Қамчининг сўзларидаги ҳақиқат Мавлон акани ҳам, Қумрини ҳам, Султонбойни ҳам даҳшатга солди. Шу сўзлардан қумқишлоқликларни кўпдан бери қийнаб келаётган жумбоқ ечилгандай бўлди.

— Астафтурулло,— деди Мавлон ака, даҳшатли «Маузер» билан қўштиғ милтиқни кўриб турган ўз кўзларига ишоналмай.—Чиниминан шундаймикин-а, Қамчивой?

— Юрагим далолат бериб турар эди-я, бу ифлоснинг бир балоси бор деб.—Қамчи Қобилнинг қон оқиб турган оғиз-бурнига нафрат билан тупурди.—Бу дўзахи ёлғиз эмас қотилликда!..

— Қани, қопга тикайлик «Карвон»ни,— деди Мавлон ака.—Гузарга элиб, милисага топширамыз!

— Шерикларини ҳам тутиш керак даюсни!—деб гапга аралашди Султонбой, қоп оғзини очаркан.

Уч эркак Қобилнинг оёғини осмондан қилиб қопга тикашди... Қопни Қамчи «ёпирим!» деб орқаларкан, унинг азбаройи вазминлигидан бели қайишиб кетаёзди.

— Бир арава гўнг тўнғиз!— деди Қамчи, ўзини ўнглаб олаётиб.

Мавлон ака мийғида кулиб қўйди.

— Навбатма-навбат кўтариб борамиз. Ҳайф бунга от-арава!

Мавлон ака Қобилнинг кетмонини, «Маузер» билан милтиқни кўтариб олди ва Қамчининг орқасидан кета туриб, ўғлига деди:

— Сен опангни бизникига олиб бор, ўғлим. Бу ерда ёлғиз ўтирмасин, тагин бирор шикаст... худо асрасин!

— Хўп, дадажон.

Мавлон ака билан Қамчи «қопдаги тўнғиз»ни ярим кечада Қумқишлоқ милициясига етказиб келишди. Милиция қўрасидаги ҳужралардан бирида турувчи Оролов уйига эндигина кириб ётган эди, навбатчи милиционер уни уйғотиб чиқди. Оролов навбатчининг хонасига кириб, Қамчи билан Мавлон акани кўрди. Қамчи бўлган воқеани бирма-бир ҳикоя қила бошлади. Оролов ҳикояни охиригача ёшитмасданоқ, навбатчига қўрага кириб, Сергей Ивановни уйғотиб чиқишни буюрди. Чарм тужуркасини елкасига ташлаганча қўрадан югуриб чиққан Сергей Қамчидан ҳикояни бошдан бошлашни илтимос қилди. Қамчи дастлаб ҳаяжонланиб, ҳовлиқиб, гапнинг ўнг-терсига қарамади, аммо ҳикоя давомида ўзини босиб олиб, бўлган ҳодисанинг ҳаммасини бирма-бир, батафсил сўзлаб берди.

Қопдан чиқарилган, қўл-оёғи бўшатилган Қобил Қумри тишлаб олган билагини ушлаганча гоҳ инграб, гоҳ пўнғилаб, гоҳ сўкиниб, ўзини минг кўйга солиб ўтирди. Қамчи, «менимча, бу тўнғиз ёлғиз эмас, шериклари бор» деганда, Қобил бир ижирганиб, яна оғзини пештаҳам қилди. Мавлон ака ҳам ўз тахминларини айтиб бўлгандан кейин, Сергей Қобилни сўроқ қила бошлади.

— Исмингиз ва отангизнинг исми?

— Қобил Тилапберган ўғли.

— Ёшингиз?

— Қирқ еттида.

— Касбингиз?

— Қарол.

— Нега «карвон» дейишади?

— Арава минганимга.

— Абдураҳмонбойда неча йилдан бери ишлайсиз?

— Қирқ йилдан бери.

- Яна кимингиз бор?
- Хотиним, Баҳри. Боласиз.
- «Маузер» билан қўштиғ милтиқни қаердан олдингиз?
- Йўлдан топиб олдим.
- Нега уни кўймоқчи бўлдингиз?
- Гуноҳдан қўрқиб...
- Қандай гуноҳдан?
- Милиса қамамасин деб...

Бу хилдаги савол-жавобдан натижа чиқмаслигига кўзи стган Сергей сўроқни тўхтатди-да, Ороловга деди:

- Қобил карвонни қаманг. Қаттиқ назорат ўрнатинг.
- Биз кета берайликми?—деб сўради Мавлон ака.
- Йўқ,—деди Сергей қизил алвон ёпиглиқ стол устидаги қоғозларини йиғиштириб тахларкан.—Жиноят содир бўлган ерга борамиз.

Оролов Қобилни кўранинг темир панжарали ҳужрала-ридан бирига қамаб, унинг эшигига соқчи қўйди ва кўра офилхонасидаги икки отни эгарлаб чиқди.

Тонг ғира-ширасида Қамчи девори тагида тафтиш ўтказилди. Сергей «Карвон» келган йўлни кўздан кечирди. Қамчи билан Қобил ўртасидаги яккама-якка жанг тафсилотини суриштирди, булар иккови ўртасида ўтган гап-сўзларни Қамчининг оғзидан яна бир марта эшитди.

— Келиб-келиб менинг деворим тагига кўймоқчи бўлганини қаранг-а,— деди яна Қамчи.— Сиз бунга нима дейсиз, Сергей ака?

— Ҳаммасини аниқлаймиз,—деди Сергей, ердаги оёқ изларини, қон юқларини қайта-қайта кўздан кечирар экан.—Ҳаммамизнинг бошимизни қотирган сирнинг калити топилганга ўхшаб турибди. Аммо, дўстларим, ҳеч кимга ҳеч нарса демангиз. Ган шу ерда қолсин. Душманларни огоҳ қилиб қўймайлик.

— Маъқул,—деди Мавлон ака.

— Аммо Қобилни кўлдан чиқариб юборманг.—Қамчи Сергейдан илтимос қилди.—У аблаҳда гап кўп.

Сергей мамнун жилмайиб, Қамчининг елкасига қоқди-да, миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат сизга, Қамчи. Сизга ҳам раҳмат, Мавлон ака. Бу хизматингизни Шўро ҳукумати унутмайди.

Сергей билан Оролов отларга миниб кетишлари билан Мавлон ака Қамчини уйига таклиф қилди.

— Юр энди бизникига. Нонушта қиламиз. Келин ҳам кутиб қолгандир сени.

Улар дала йўлида ёнма-ён ўй суриб борарканлар, Мавлон ака мийғида кулиб, Қамчидан сўради:

— Қалай, қизил олма топдингми?

Қизил олмани эшитиши билан Қамчининг гам-ғуссаси енгил бугдай тарқалиб кетди, бугун тунги муштлашда еган зарбаларидан зирқираётган баданининг оғриқлари босилгандай бўлди, чеҳраси очилди. У бошини баланд кўтариб, фахрланиб гапирди:

— Худо фарзанд берадиганга ўхшаб турибди. Биз ҳам сизнинг қаторингизга кириб қоламиз, Мавлон ака!

— Бугун бир ўлимдан қолдинг. Ували-жували бўласан, иним!

Шарқ уфқидан олтин баркашининг бир чеккаси кўринган кўклам қуёши хатарли тундан қутулган йигит кўнглини чексиз қувончга тўлдирди. У меҳрибон Мавлон аканинг сўзларидан тантиқланди:

— Айтганингиз келсин!

Йигирманчи боб

Дастлабки кунлардаги сўроқлардан натижа чиқмади. Қобил қайсарлик қилиб, ўз сўзида туриб олди. Сергей гапни ҳар ёқлама айлантириб кўрди — бўлмади. Тўнғ «Карвон» ҳеч нарсадан хабари йўқ кишидай, бепарво ўти-ра берди. Маузер билан қўштиғ ҳақидаги саволларга «йўлдан товиб олдим»дан бошқа жавоб бермади. Бу қуроолларни нега кўймоқчи бўлганлиги ҳақидаги саволга «гуноҳдан қўрққанлиги»ни важ қилиб, ҳадеб шу икки сўзни такрорлай берди.

Сергей Қобилнинг юрагида кўмилиб ётган сиру асрорни билиш учун олисдан гап бошлашга қарор берди. Тун оғиб, қишлоқ хўрозлари бирин-кетин қичқира бошлаган пайт эди. Сергей стол устида хира нур сочиб турган ўнинчи чироқ пилигини кўтариб қўйди-да, қаршисида мудраб ўтирган Қобилдан сўради:

— Бойнинг аравасини миниб қаёқларга боргансиз?

— Хўжанга борганман... Самарқанга... Ушқа... Гуруч сотқанман.

— Бой сизни пулига шерик қилганми?

— Йўқ, овқатминан боққан.

— Бойнинг шоли яширганидан хабарингиз бормиди?

— Йўқ. Ўзи яширган.

— Сизлар ярадор Ботиралини Бўронбек билан бирга олиб бораётганингизда Зиёдилла файтонга қаерда чиқиб олди?

Кутилмаган бу савол «Карвон»ни эсанкиратиб қўйди, у мудраб ўтирган ерида бир сесканди-да, ҳорғин кўзлари билан Сергейга ёвқараш қилди, аммо жавоб бермади.

Сергей саволини такрорлади:

— Зиёдилла сизларга қаерда қўшилди?

Қобил бир оз ўйланиб ўтиргандан кейин:

— Йўлда,—деди.—Кўприк яқинида...

— Зиёдилла файтонга чиққанда Ботирали тирикмиди?

— Хабарим йўқ.

Сергей Қобил билан кейинги кунларда қилган суҳбатларидан айниқса, бугунги суҳбатдан «Карвон»нинг пихини ёрган қув эканлигини, бойнинг унга суяниши бежиз эмаслигини билиб олди, бу писмиқда гап кўплигига ишонч ҳосил қилди. Шундай бўлса ҳам Сергей Қобилни яна бир бор синаб кўришга, унинг виждонини, иззат-нафсини сўнги марта имтиҳон қилишга қарор берди.

— Қобил карвон,—деди у, кўкрагида қайнаётган ғазабини босиб,—сиз ўт билан ўйнашаётибсиз. Сиз Шўро идораларини, фуқаропарвар хизматчиларни нодон деб ўйласангиз, хато қиласиз. Мен шу маҳалгача ўзингизга қўйиб бердим. Энди бас. Ҳар қанча тоқат бўлса, тугади. «Мушук-сичқон»—болаларнинг ўйини. Сиз билан биз эркакча гаплашишимиз керак.

Бу гапларни эшитган «Карвон» мудроқ кўзларини сал очди-да, бўзрайиб қараб, яна юмди. Сергей бунга парво қилмай сўзида давом этди:

— Мен сизни бойдан зулм кўрган қарол бўлсангиз керак, деб ўйлаган эдим. Ҳақиқат гапни айтиб берсангиз, қамоқдан озод қилиб юбормоқчи эдим Афсуски, янглишибман. Энди воқеани рўй-рост айтиб беришдан бошқа иложим йўқ. Қани, «Карвон», кўзингизни очинг!

Қобил кўзларини сал очиб, Сергейга: «мени тинч қўясанми, йўқми?» дегандек қараб қўйди.

— Сиз, «Карвон», Ботиралини ким отганлигини биласиз. Ҳа, елкангизни қисманг, жуда яхши биласиз.— Сергей токчадаги қўштиғ милтиқни, маузерни, ўқларни олиб Қобилга кўрсатди.— Ботирали мана шу қўштиғ милтиқдан сочма билан отилган. Мана булар — Ботиралининг танасидан олинган сочма ўқлар. Кўрдингизми? Лекин Ботирали ярадор бўлиб, ҳушидан кетган бўлса ҳам ўлмаган. У гузар-

га олиб келинганда тирик бўлган. У файтонга солинганда ҳам томири уриб турган. Бунга бутун қишлоқ гувоҳ. Энди мана бу тўппончага келайлик. Бу — маузер. Бунақа қурол кўчада ётмайди. Бунни кўчадан топиб олганингиз қип-қизил ёлгон. Бу, аслида, Ботиралини отган қотилнинг тўппончаси. Мана бу — унинг ўқи. Қаранг-а... Бу ўқ Ботирали итининг миясидан олинди. Раисни отган қотил, қўштиғининг сочмаси тугагани учун ўзига ташланган итни мана бу «войвожнинг боласи»дан отишга мажбур бўлган. Тушундингизми, Қобил карвон?

Қобилнинг вужудини титроқ босиб, эти увушди, миясида чидаб бўлмайдиган даражада оғриқ туриб, кўзлари торайди; сир бой бермаслик учун, қалтираётган қўлларини пўстинининг энгларига тиқиб олди.

— Қалтираманг, «Карвон»,— деди унинг ҳолатини кўриб турган Сергей, газет-қоғозга шошмасдан махорка ўраркан.— Чидам билан қулоқ солинг. Сиз Зиёдилланинг файтонга кўприк олдида чиқиб олганини айтдингиз. Қамалганингиздан бери айтган бирдан-бир тўғри гапингиз шу бўлди. Ҳақиқатан ҳам, Зиёдилла Ботиралини тўқайда отганидан кейин...

Қобил бир сесканиб, ўтирган ерида чайқалиб олди. Сергей гўё буни сезмагандек:

— Зиёдилла Ботиралини тўқайда отганидан кейин,— деди мудҳиш ҳақиқатни такрорлаб,— кўприк олдида чиқиб турадиган ва олдидан тайинланган файтон етиб келиши билан унга чиқиб олиб, шаҳарга жўнайдиган бўлган. Боя айтдим-а, «Карвон» Ботирали тирик эди деб... Унинг мурдаси текшириб кўрилганда, томоғи кўкариб кетгани маълум бўлди. Демак, уни йўлда, сиз ҳайдаб борган файтонда биров бўғиб ўлдирибди. Қўрқманг, «Карвон», уни ким бўғиб ўлдирилганини мен сиздан сўрамайман. Фақат сиздан сўрайдиган нарсам шуки, тилингизни тишлаб ўтира берасизми, ёки ақалли ўзингизни оқлаш учун бирор нарса дейсизми?

— Хабарим йўқ,— деди, юзи тобора кўкариб бораётган «Карвон».

— Сизнинг хабарингиз бўлмаса, бизнинг хабаримиз бор... Шундай қилиб номи бизга маълум бўлган душман ярадор Ботиралини файтонда номардларча бўғиб ўлдирди ва жиноятини хаспўшлаб кетиш учун ўликни касалхонага ўзи олиб борди. У «қор ёғди, излар босилди» қилмоқчи эди, бироқ муродига етолмади; биз у ерга етиб бориб,

жиноятни фош қилдик. Ундан кейин... Қўйлиқ қовоқхона-
си. Четвертда арағу, сопол товоқда яхна қазилар... Зиё-
дилла сизга берган ҳамён қани, «Карвон»?

— Бари ёлгон!— деб қичқириб юборди Қобил.— Жино-
ятга алоқам йўқ! Мен бой хизматидаги қаролман! Не қил-
са — хўжайинлар қилган...

— Хўжайинлар қилган жиноятни айтиб беринг бўлма-
са, Қобил карвон?

— Мен қулман,— Қобил ҳўнграб йиглаб юборди.—
Хўжайинлар бир иш қилганда, кўзим кўр, қулоғим кар
бўлади. Билмайман...

Сергей уй эшиги олдида қотиб турган милиционерга
буюрди:

— Олиб кетинг!

Қобил ўрнидан туриб кўз ёшларини пўстинининг енги
билан артди-да, хонадан чиқиб кетди.

Сергей кабинетда ёлғиз қолиб, кейинги кунлардаги сў-
роқ протоколларини шошмасдан, бирма-бир варақлади;
воқеанинг жуда кўп тафсилотларини бир-бирига таққослаб
кўрди. Айбдорнинг чалакам-чатти жавоблари, гувоҳлар
келтирган сонсиз-саноқсиз далиллар узун бир занжир
ҳалқадай ўзаро боғлиқ бўлиб, бу занжирнинг бир учи
Зиёдиллага, иккинчи учи Бўронбекка бориб тақаларди.
Абдурахмонбой, Қобил, Ибодилла ва Сергейга ҳали ҳам
маълум бўлмаган бошқа душманлар шу занжирнинг бир-
бирига ўтказилган ҳалқалари эди. Аммо бу занжирни ҳара-
катга келтириб турган бир куч борки, унинг кимлиги анча
маълум бўлиб қолган бўлса ҳам, қаердалиги ҳамон қоронғи.

Сергей бу душманнинг кимлигини тасодифан топди. У
тунов кун Ботиралининг онасини йўқлаб борганида, Уқчи
гузаридаги чойхонада чой ичди. Унинг ёнида ўрта яшар-
роқ бир ўзбек чой ичиб ўтирар, чангли йўлга тез-тез қараб
кўяр эди. Унинг юз-манглайини билинар-билинмас ажиб
босган, қора кўзларида аллақандай ўй-хаёл. Сергей қора
ишчи коржомасидаги бу ғамгин кишига бир пиёла чой уза-
тиб:

— Уртоқ, бунча хаёл сурасиз?—деб сўради.

— Э, оғайни, сўраманг,— ишчи куйиниб жавоб берди.—
Афандилар ёлғиз ўғлимни ўласи қилиб уриб, мактабдан
ҳайдашди...

— Қайси мактабдан?

— «Ватан»дан...

Ишчининг бу сўзлари Сергейга тилсимнинг калитига

ўхшаб туюлди. У ишчидан юз берган кўнгилсиз воқеани батафсил суриштира кетди.

— «Ватан» мактаби бойваччалар макони бўлиб қолган,— деди ишчи.— Турк афандилар ҳаддан ошиб кетди. Мен Тоштрамда ишлайман, ука; конька ремонт қиламан. Ўғлимни ўқишга берувдим...

Ишчи, «Ватан» мактабида «қайсар» қора болани калтаклаш воқеасини ҳикоя қилиб берди...

— Ўғлингизнинг оти нима, ўртоқ?

— Тошмат. Худодан тилаб олган биттаю битта ўғлим. Саид афанди уни Комил билан яна бир йигитчага урдирбди. Суриштирдим. У йигитни қумқишлоқлик бир бойвачча дейишди.

Сергей ишчига илиқ боқиб:

— Ўғлингизни урганлар ҳозир қаерда экан?— деб сўради.

— Билмадим. Ҳар қалай, шаҳарда йўқ... Бўлмаса, билардим-а нима қилишни!..

Шу вақт чойхонага Тошмат югуриб кирди. Унинг боши дока билан ўралган, чап қўли рўмол билан елкасига осиб қўйилган эди.

— Кел ўғлим, кел,— деди ишчи қувониб.— Қалай, топдингми аблаҳларни?

— Йўқ, дада. Комил ҳам, Зиёдилла ҳам йўқ. Мени калтаклашган кундан буён йўқ улар.

— Сўрамадингми, қаерга кетишибди, деб?

— Сўрадим. Ҳеч ким билмайди.

Сергей воқеадан хабардор бўлса ҳам, бўлган гапларнинг ҳаммасини Тошматнинг ўз оғзидан эшитмоқчи бўлди. Тошмат дадасининг ёнига тиз чўкиб олиб, «Ватан» мактабидаги ўқишни, машқларни, Саид афандининг зулмларини, ўзининг калтакланиш сабабларини бирма-бир сўзлаб берди.

Ана шунда Сергейнинг бошида: «Қумқишлоқда яширишиб ётган душман — Комил!» деган фикр чақнади. У отаболага миннатдорчилик билдириб, чойхонадан чиқди-да, Қўйлик томонга йўл олди...

— Комил Қумқишлоқда!..

Лекин, қаерда? Кимнинг уйида?

Ана энди шу жумбоқни ечиш керак эди.

Дераза ортида тонг ёришмоқда. Унинг чиннидай шуъласи хонага кириб, чироқ нури хираланиб қолди. Сергей уни пуфлаб ўчирди-да, деразани ланг очиб юборди. Салқин

шамол махорка тутуни қопланган уйга ўзини урди. Стол устидаги қоғозлар пириллаб сочилиб кетди. Сергей уларни кафтлари билан босиб ушлаб қолди-да, тартиби билан тахлаб, стол яшигига солиб қўйди. Кейин турган ерида керишиб, деразадан қишлоққа қаради. Тош йўл сув сепгандай жимжит. Туни билан шивалаб ёққан ёмғирга чўмилиб олган толлар, теракларнинг шоҳлари тонг шамолига аста тебраниб, шитирлаб, бир-бирига алланималарни сўзламоқда. Ана, похол ғарамланган томлар.. Шуларнинг бирида ҳалиги куч — маккор душман ухлаб ётибди. Эҳтимол, у уйгоқ. Эҳтимол, у яна бошқа қонли жиноятлар режасини тузаётгандир...

Уйқусиз тунлар Сергейни ҳаддан ташқари толдирган бўлса ҳам, у оромни ўйламади, аксинча, ухламасликка, янги қонли жиноятларнинг олдини олишга қарор берди. Бунинг учун у ҳозироқ шаҳарга тушиб кетади, у ерда ЧЕКА раиси билан маслаҳатлашади. Қишлоқдаги шубҳали кишиларнинг ҳаммасини, шу жумладан волость ижрокомининг раиси Бўронбек Арслонбековни ҳам бир кечада баб-баравар босиш, қамаш керак, эҳтимол, Комил биронтасининг уйдан чиқар, агар чиқмаса, айбдорлардан бирор киши уни сўроқда айтиб берар... Хуллас, энди ишни кечиктириб бўлмайди.

Сергей наган осиглиқ йўгон камарини тужуркаси устидан тортиб боғлаётганда кўча томондан бир аёл, бир эркак товуши эшитилди. Сергей деразадан қараб, дарвоза олдида навбатчи милиционерга алланима деб ёлвораётган паранжили хотинни кўрди. Қўлига тугун кўтариб олган бу аёлни Сергей таниди. У кеча ҳам Қобилни йўқлаб келган, унга катта сопол товоқда мошкичири билан иккита нон бериб кетган эди. Сергей шаҳарга кетишга шошилиб турган бўлса ҳам, Қобилнинг хотини билан гаплашиб кўришга қарор берди. Сергей, «Эҳтимол, эри яширган сирларни хотини айтиб берар» деб ўйлади-да, кўчага чиқди. Қора чиммат билан юзини яширган паранжили хотин уни кўрган ҳамон милтиги билан дарвозани тўсиб турган милиционерни қўйиб, энди Сергейга ёлвора бошлади:

— Айланай началний, худо хайрингизни берсин, эргинамни бир кўрсатинг; унга айтадиган икки оғиз гапим бор. Мабодо тўрт оғиз гапирадиган бўлсам, мениям қамай қолинг, айланай началний...

Сергей аёлнинг йўлини тўсиб турган милиционерга қараб:

— Опани киритиб юборинг,—деди.

Милиционер ўзини четга олди. Паранжили аёл Сергейнинг кетидан липиллаб ичкарига кириб келди.

Сергей кабинетда Қобилнинг хотини эрига келтирган овқатни унинг қўлидан олди ва унга боягина Қобил ўтирган курсини кўрсатди.

— Ўтиринг, опа.

Аёл паст курсига омонатгина ўтирди. Сергей тугунни очиб, товоқдаги камсабзи, камгўшт оқ шовлани, суви қочган иккита нонни шошмасдангина кўздан кечираркан, аёлдан сўради:

— Исмингиз нима, опа?

— Баҳри.

Сергей шовла билан нонларни ямоқ тушган эски бўз рўмолга яна тугиб қўйди-да, мулойим товуш, билан Баҳридан сўради:

— Эрингизга нима демоқчи эдингиз, Баҳри опа?

— Эримга айтадиган гапим шуки, айланай началний, ишни қилганлар четда қолиб, у бечора қамалиб ётибди. Минг марта айтдим, бойминан алоқангизни узинг. Шўро берган ерда тирикчилик қилинг, деб. «Бойнинг тузини ичганман, кўрнамак бўламан» дейди нуқул. «Қозонга яқин юрсанг — қораси юқади» деб бекор айтмаганлар. Мана энди, юзи қора бўлди-қўйди. Аммо мен сизга айтсам, айланай началний, эрим бошқаларнинг гуноҳига қолиб ётибди..

Сергей Баҳрининг минг ямоқ эски паранжисини, тўзиб кетган қора чимматини, озғин қўлларини, оёқларидаги эски маҳси-калишини бир-бир кўздан кечирди-да, бағри-тош эрни деб сарсон бўлиб юрган шўрлик аёлга жон-жонидан ачинди.

— Баҳри опа, эрингизни кўрсатаман,— деди Сергей.— Ҳозир менга айтган гапларингизни унга ҳам айтинг-чи, қани, нима деркин...

— Барака топинг, айланай начаниний, болаларингизнинг роҳатини кўринг.

Сергей Баҳрини хонада қолдириб, ўзи ҳовлига чиқиб кетди. Баҳри чимматини кўтарди-да, калласи катта, серсоқол, кўк кўз чолнинг девордаги суратига қараганча ағрайиб қолди. Кўзлари кулиб, юзидан нур ёғиб турган бу чол Баҳрининг ўтган йил Чирчиқ тошқини вақтида тўғонда ҳалок бўлган дадасига шу қадар ўхшар эдики, у таажжубдан ёқасини ушлаб кўкрагига туфлаб қўйди. Кейин ўрнидан туриб суратга яқинроқ борди-да, унга тикилиброқ қаради. Йўқ, дадаси эмас экан бу чол; дадасининг сочи бу,

чолникидак ўсиқ эмас эди, кўзлари ҳам кўк эмас, қўй кўз эди. Баҳри Карл Марксни ўз дадаси билан таққослаб кўриб, иккови ўртасидаги фарқни фақат шундан топди...

Бир оздан кейин хонага Қобил ва унинг кетидан Сергей кирди. Қобил хотинидан икки қадам нарида тўхтади-да, уйқусизликдан қизарган кўзларини Баҳрига қадаб, салом-алик ўрнига ундан:

— Нега келдинг?—деб сўради.

— Емиш олиб келдим,— деди Баҳри, эридан қўрқа-писа,—шовла билан нон...

Қобил хотинининг яхшилигига миннатдорчилик билдириш у ёқда турсин, аксинча, унга ўдагайлаб берди:

— Нега чақирдинг мени, қанжиқ?

Қобилнинг ҳаддидан ошаётганини, мушти қисилиб, хотинини уришга шайланаётганини кўрган Сергей унинг йўлини тўсди-да, қалбда нафрати қайнаб, уни сенсираб, бақириб юборди:

— Ўтир!

Қобил курсига шилқ этиб ўтирди.

— Баҳри опа, гапиринг гапингизни!

Эрининг ҳақоратидан ўпкаси тўлиб, чиммат ичида пиқ-пиқ йиғлай бошлаган Баҳрининг эзилган кўнглига нотаниш рус йигитнинг мулойим сўзлари далда бўлди. Баҳри эри қаршисидаги курсига ўтирди-да, чимматининг бир чеккасини сал очиб, ёшли кўзлари билан эрига термилди.

— Сиз зиндонда кулфатда-ю, бошқалар ишратда,— деди Баҳри синиқ товуш билан.— Абдурахмонбой Раҳим домла билан қорадори эзиб ичгани-ичган. Оғзига кучи етмаган бойнинг қилар иши ғийбат бўлиб қолган; Ботирални дуойибад қилавериб, унинг бошига етди, энди Эъвозхонни бузуқ деб туҳмат қилаётибди. «Қишлоқда ўйнаши бўлмаса, нима қилади қолиб?» дейди ер юткур...

Сергейнинг пўписасидан кейин жимиб қолган Қобил хотинининг сўзларига индамасдангина қулоқ солиб ўтирди. Эри учун жони куйган хотинининг рўй-рост гаплари қишлоқдаги фитнанинг қоронғи ерларини ёритиб беришига кўзи етган Сергей унинг сўзларини оқизмай-томизмай ёзиб ола бошлади.

— Катта бойваччанинг авзойи бузуқ,— деди Баҳри, сўзида давом қилиб.— Сиз қамалганингиздан бери ўзини қаёққа қўйишни билмай юрибди. Кечалари уйда тунамай, аллақаёқларга кетиб қолади. Бир балони бошлайдиганга ўйшайди тагин ул...

Баҳрининг ҳикояси шу ерга етганда, Қобил унга:
— Юм оғзингни, мочағар!— деб бақирди.

— Айбдор, жим ўтирилсин!— деди Сергей, Баҳрининг сўнги сўзларини ёзиб олар экан.— Баҳри опа, гапира беринг!

— Айланай эр,— Баҳри энди Қобилга ёлвора бошлади.— Нима қиласиз бойларга, бекларга аралашиб? Мундоғ ўйлаб кўрсангиз-чи, сиз қаёқда-ю улар қаёқда? Улар сизга эл бўладими, айланай эр? Лаъли кеча мени бир ёмон гапдан хабардор қилиб қўйди. Бўронбек овқатга заҳар қўшиб киритиб, сизни ўлдирмоқчимиш... Сири очилишидан қўрқаётганмиш... Дунёда кўз очиб кўрганим — сиздан айрилиб қолсам, нима қиламан ёлғиз бева бошим билан? Қаерга сизгаман? Кимга сизгинаман? Ҳеч бўлмаса, сиз раҳимни есангиз-чи, айланай эр?..

Баҳри ҳўнграб йиғлаб юборди. Қобил унинг сўзларига «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам демади. Сергей сўроқ қилган вақтда қандай тўнг бўлиб ўтирган бўлса, ҳозир ҳам шундай тўнг бўлиб ўтириб олди. Унинг бу хил писмиқлиги хотинига маълум бўлса керак, Баҳри эрига «садқайи гап қулоғингга!» дегандек қараб қўйди-ю, аммо «ётиб қолгунча — отиб қол» деган гапга амал қилиб, Қобилнинг тошдек қаттиқ қалбини юмшатиш пайига тушди.

— Хўжайинлардан бизга наф йўқ, айланай эр. Уларнинг жабрини тортиб ёта берманг бу авахтада. Нимаики сир бўлса, очиб ташланг. Ёруғликка чиқинг. Шўро берган ерда қурбимиз етканча деҳқончилик қилайлик...

Хотинининг «деҳқончилик қилайлик» деган сўзларини эшитган Қобил мийиғида кулиб қўйди. Бу кулги ундаги ёруғликка чиқиш, эл қатори меҳнат қилиб кун кўриш умидининг ифодаси эмас эди, албатта. У шу туришда Баҳрининг соддалигидан кулди. Қобил авахтадан қутулиб чиқармиш, деҳқончилик қилармиш... «Сен билмайсан, хотин,— дер эди унинг кўзлари,— мен жиноятга шерикман. Менинг қўлларим Ботиралининг қонига бўялган. Менинг виждонимни қора доғлар қошлаб ётибди. Зиёдиллани «ов» га мен кузатиб қўйганман. Гузарга фойтонни мен олиб чиққанман. Бўронбек билан Зиёдилла ярадор, мажолсиз Ботиралини бўғиб ўлдирётганда мен отнинг жиловидан тортиб турганман. Касалхонада: Ботирали йўлда жон берди, деб тузилган ҳужжатга мен ҳам бармоқ босганман. Қўйлиқдаги Мухторхон қовоқхонасида бойваччанинг арағини мен ичганман, ҳамёнини мен олганман... Кейин, бой-

вачча менга тўппонча билан қўштиғ берди. «Қамчининг девори тагига кўм буларни!» деди. Кўмаётиб, жиноят устида қўлга тушдим. Қамчини ёш бола деб юрар эдим, абжир экан падлаънат! Калласи тошга ўхшайди-я! Қонга беледи ўлати мени!.. Мана, авахтада жоним қийноқда. Сирни очишни ҳам билмайман, очмасликни ҳам. Очсам — бир бало, очмасам — яна бир бало. Биров бўйнимга тегиримон тош осиб қўйганга ўхшайди. Гуноҳим шундай огир... Еруғликка чиқиб бўпман энди мен!»

Қобил терговда жиноятини бўйнига олмас, бу билан шерикларини омон сақлаб турар, уларнинг «тузини тотгани» учун умри авахтада чириб кетса ҳам, рози эди, аммо Бўронбекнинг уни заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлганини эшитиб, тепа сочи тикка бўлиб кетди. «Кемага тушганнинг жони бир бўлгани шуми? Оқибат шуми, бек? — Қобил муштарини қисиб, ўз хаёлида совуқ ялтироқ кўзлари, сомондай сариқ ҳиссиэ юзи жонланган Бўронбекка таҳдид қилди.— Сирингни очиб, тўнгиз қўптирайми сени, отавалат бек?»

Шу фикр бошига келганда асаби қўзиб, миясига қон урган «Карвон» кўнглидаги гапларни оз бўлмаса гапириб юбораёзди, бироқ Бўронбекнинг қудратини кўз олдига келтираркан, асаби ҳам босилди, қони ҳам совиди. Наҳотки, у Лаълидай бузуқ топиб келган гапга ишонади-ю, Бўронбекка ишонмайди? Ахир, Бўронбек унга: «Ёлингга норинг бор, «Карвон», юкинг ерда қолмайди» демаганмиди? Ҳазилакам одамми шавкатли бек? Ҳукумат уни бекорга бўлис қилиб қўйибдимми? У қанчадан-қанча Жамоаларнинг мингбошиси бўла туриб, шу мингларнинг бири бўлган Қобилни қамоқдан қутқариб олишга кучи етмайди? Ия, мен ҳали бекни нима деб ўйлаяпман. Милисада беш кун ётарман, ўн кун ётарман, ундан ортиқ ётмасман». Қобил Бўронбекнинг қудратига шак келтирганига ҳайрон бўлди. У ҳовуридан тушиб, муштарлари бўшашди ва яна тўнг қиёфага кириб, куйиб, ўртаниб гапирётган хотинининг гапига қулоқ солди.

— Қамчидан ўрناق олсангиз бўлмайдими, айланай эр,— дерди Баҳри.— Уй-жойли, от-аравали, сигир-бузоқли бўлди.

Қамчининг отини эшитган Қобил хотинига бақариб берди:

— Гапирма менга у кўрнамакни!

— Ҳай майли, Қамчидан гапирмай... Утапни олинг. У ҳам худди сиздай қарол эди; яхши бўлгани учун эл уни

Жамоага раис қилиб кўтарди. Одамнинг ҳаваси келади унга. Сизнинг Утапдан қаерингиз кам? Абдурахмон зикнанинг ювиндихўри бўлиб юраверасизми, айланай эр?

«Карвон» аламига чидолмай ўрнидан туриб кетди ва хотинининг тепасига келиб, унга мушт кўтариб таҳдид қилди:

— Юм оғзингни, манжалақи!

Агар Сергей Қобилнинг елкасидан ўтқазиб қўймаганда, бечора хотиннинг боши ёриларди.

— Айбдор,—деди Сергей, тўппончасини қўлида силкитиб,—агар яна мушт кўтарсангиз, ўзингиздан кўринг! Қобил жойига ўтириб бошини қуйи солди-да:

— Хотинингга ҳам гапира олмайсан,—деб пўнғиллади.

Баҳрининг эрига айтган гапларидан Қумқишлоқда содир бўлган жиноятнинг анчагина қоронғи томонлари ойдинлашди. Бўронбек сир очилишидан қўрқиб, Қобилни заҳарлаб ўлдириш ҳақида режа тузганлиги ва Лаълининг буни Баҳрига хабар қилганлиги Сергей тафтиш қилаётган иш учун жуда муҳим эди. Бу янгилик қишлоқдаги аксилинқилобчи кучларга Бўронбек зимдан бошчилик қилаётганини кўрсатувчи далил эди. Аммо бу янгиликни Лаъли кимдан эшитган? Бўронбекданми? Наҳотки, Бўронбекдек маккор ўз ўйнашига шунақа сирларни айтса? Бунга ишониш қийин. Демак, Бўронбек бошқа бир киши билан сўзлашаётганда Лаъли бу гапни эшитиб қолган. Уша иккинчи шахс ким? Зиёдиллами? Йўқ, Зиёдилла эмас. Лаъли ўз қайнағаси ҳузурида ўйнашига кўриниш беролмайди. Бундан келиб чиқадики, Бўронбекнинг суҳбатдоши Зиёдилла эмас, бошқа одам. Аммо ким? Умрзоқ отанинг қайиғида тунда дарёдан ўтган йўловчими?

Сергей дафтарига «Лаълини сўроқ қилиш керак» деб ёзиб қўйди-да, ўрнидан турди.

— Баҳри опа, сиз кета беринг,—деди у, тўнг эрига термилиб ўтирган хотинга.—Бундан кейин овқат олиб келманг, олинмайди.

— Бу киши оч-наҳор қоладими, айланай началний?

— Шу ернинг овқатини ейди.

Баҳри чиқиб кетганидан кейин, Сергей Қобилнинг рўпарасига келиб, унга тикилди. «Карвон» кўзларини яширди.

— Сўнгги марта сўрайман,—деди Сергей,—айбингизга иқрор бўласизми, йўқми?

Қобил индамади, ўтирган ерида бир ижирғанди.

— Қамоқхонага марш!—деб бақирди Сергей, энди ўзини ортиқ туюлмамай.—Аблаҳ!

Навбатчи милиционер айбдорни олиб чиқиб кетди.

Сергей хона эшигини қулфлаб, милиция бошлигининг кабинетига кирди. Ҳозиргина ишга келган Оролов стол ёнида кўк муқовали делони титиб ўтирарди. У Сергейнинг соқоли ўсган ҳорғин юзига, киртайган кўзларига қаради

— Ухламадингизми, ўртоқ Иванов?

— Уйқу қаёқда,—Сергей қўлини силкиди.—Қобил билан олишиб чиқдим.

— Иқрор бўлай дейдими?

— Бўлади.—Сергей ишонч билан гапирди.—Шерикларини ҳам айтиб беради. Мен кечгача шаҳарга тушиб чиқишим керак бўлиб қолди. Сиз одамларингизни Абдурахмонбой, Бўронбек, Раҳим домла уйларининг атрофларига, йўлларга юборинг. Қишлоқдан ҳеч ким чиқиб кетмасин.

— Хўп бўлади.

Сергей эгарланган отни милиция дарвозасидан етаклаб чиқаётганда, кўчанинг у бетида Жамоа болохонаси томон кетаётган Утапни кўриб қолди. Раис югуриб келиб Сергей билан қўл бериб кўришди.

— Мен шаҳарга кетаётибман,—деди Сергей унга.—Кечкурун жамоа активларини тўпланг, маслаҳат бор.

— Маъқул, ўртоқ Иванов.

Утап чойхона ёнида волижроком извошига дуч келди. Бўронбек чарм шапкалик бошини соябон тагидан чиқариб, ундан сўради:

— Иванов қаёққа кетди. Утапбой?

— Тўқайга,—Утап бўлисга парвосизгина жавоб берди.—Деҳқонларнинг ер ҳайдашини кўриб келаман, дейди.

— Ҳа-ҳа!..

Бўронбек чарм шапкалик бошини соябон тагига яширди.

Йигирма биринчи боб

Қобил карвоннинг олиниси Абдурахмонбой хонадонини қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Бой бу хабарни эшитиш биланоқ «эски касали» қўзиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. У ўзининг ҳам, ўғилларининг ҳам бугун-эрта қама-

лишини кутар, эртаю кеч аъзойи бадани аямажиздаги новдадай қалтирарди. Қобил қамалгандан кейин Раҳим домла ҳам бу қўрадан оёғини узди. Энди бойнинг бирдан-бир ҳамроҳи, суҳбатдоши яна ўз хотини бўлиб қолди. Ойшабону олтин узукли семиз бармоқлари билан эски тасбеҳини ўгирганича эрининг ёнидан бир қадам ҳам жилмай ўтирар эди.

Бойнинг ишлари ҳам таққа тўхтаб қолди. Бу иш теварак-атрофдаги камбағал деҳқонларга ижарага бериладиган уруғлик муомаласини қиладиган Қобилнинг йўқлиги учун тўхтамади, албатта. Бу ишни Зиёдилла ҳам, Ибодилла ҳам эплай беради. Аммо деҳқонлар бултур ўз ерларидан дурустгина ҳосил олдилар, айниқса Қўшчилар союзи билан ширкат ишлари ривожланиб кетди. Шундан кейин Абдураҳмонбойга ҳеч ким ялинмай қўйди. Бундан тажанглиги яна ҳам ошган хасис бой омборхона калитини чўнтагига солиб олиб, ҳар кун сўкошнга берадиган гўштини ҳам бермай қўйди.

Бой ўз давлатининг «Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатиқнинг пули» қабйлидан бўлиб, буткул соврилиб кетганини ҳар гал ўғилларига айтиб, унинг ўрнини тўлдиршдан сўз очса, Зиёдилла дадасининг гапини бўлиб, аллақаяқларда сочилиб ётган «лашқари ислом»дан, «парвардигори-олам марҳамати билан» келадиган «даврони саодат»дан ваъз бошлайди. Бой катта ўғлининг бу борадаги хаёллари ҳақиқатга айланишига бир йил, бир ой ва ҳатто бир ҳафта аввал ишонса ҳам, энди ишонмай қўйди. У бундай ўйлаб қараса, «борса келмас» қанчалик олис бўлса, «лашқари ислом»нинг Қумқишлоққа келиб, Абдураҳмонбойнинг ер-мулкани Шўродан қайтариб олиб бериш соати ҳам шунчалик олис... Шунинг учун у «узоқдаги думбадан, яқиндаги ўпка»ни афзал кўриб, Зиёдилланинг хаёлларини унинг ўзига қўйиб берди-да, мўмин-қобилгина кичик ўғлини ишга солди. Бунинг учун Ойшабону уйининг тоқчасига қўмилган кўза очиб олинди. Бой Ибодиллага файтонни қўштириб, у билан Тошкент Пиёнбозорига йўл олди. Орадан икки-уч кун ўтар-ўтмас Қумқишлоқ гузариди, Ғани отанинг чойхонаси ёнида шинамгина атторлик дўкони пайдо бўлди. Ибодилла шу дўконни ҳар кун эрталаб очар, унда кечгача савдо қиларди. Шаҳардан келтирилган совун, тароқ, пайпоқ-пайтава, ғалтак ип, тўгма, тўғнағич, дастрўмол, жез билагузук, булоқи, сақич, хина, ангишвона ва бошқа майда-чуйда атторлик буюм-

ларидан қилинган даромадни бой ҳар кун кечқурун чўтга солар, ўғлидан ҳисоб олар эди. Қишлоқ гузариди бошқа бундай дўкон бўлмагани учун Ибодилланинг савдоси кундан-кунга авж ола борди. У отасининг дўкон очилиш кунга «тийиннинг сийқаси бўлмайди, ола бер» деган сўзларига амал қилиб, тез кунда хийлагина пулдор бўлиб қолди.

Зироатни ҳам, тижоратни ҳам писанд қилмай, ўз таъбири билан айтганда, «очун муаммоси» билан банд бўлган Зиёдилла дадасининг «қишлоқда савдо-сотикни тасаруф қилиш» планларига шунчаки бир хом хаёл деб қаради ва бойнинг: «укангнинг савдосидан хабар олиб тур, ўғлим» деган илтмосига: «дада, бошимни оғритманг, ундан бошқа ташвишим кўп» деб терс жавоб берди. Шушу бўлди-ю, бой унга бу ҳақда иккинчи марта оғиз очмади. Аммо, Зиёдилланинг ўзи укасининг дўкони билан қизиқиб қолди; унинг фойда-зиёни билан иши бўлмаса ҳам, укасига дўкон орқасига ҳужра қилиб қўйиш зарурлигини айтди. Ибодилла бу ҳақда дадасига оғиз очган эди, бой: «ака сўзини бажо қилиш ука учун ҳам фарз, ҳам қарз» деб гапни қисқа қилиб қўя қолди. Дўконга ёпиштирилиб қурилган пастаккина ҳужрага дўкон ичидан ҳам, унинг орқасидаги саройдан ҳам эшик очилди. Ибодилла бу ҳужранинг акасига нима учун керак бўлиб қолганига аввал ақли етмаган бўлса ҳам, унда уч-тўрт марта «дўстлар суҳбати» бўлиб ўтгандан кейин бунга яхши тушуниб олди. Биринчи марта, Қобил карвон қамоққа олинган кун, шу ҳужрада Зиёдилла Бўронбек билан учрашди. Ҳужра калитини чўнтагига солиб олган Зиёдилла ҳужрага кечасиёқ келиб, шу ерда тунаб қолди. Бундан беҳабар Ибодилла эрталаб дўконни очиб ҳужрага кирди-ю, акасини кўриб тонг қотди. «Бек аканг кўчадан ўтаётганда чақир» деди Зиёдилла укасига. Орадан бирор соат ўтар-ўтмас, гузарга бўлиснинг извоши кириб келди. У дўконга рўпара келганда, Ибодилла бекни имлаб чақирди. Бек извошдан сакраб тушиб, кучерга алланима деб извошини жўнатиб юборди-да, кўчанинг у ёқ-бу ёғига қараб, таниш-билиш йўқлигига қаноат ҳосил қилгандан кейин, ўзини саройга олди. Ибодилланинг ҳайрати яна ошди: «саройдан ҳужрага йўл борлигини акам унга айтган экан-да...» Бир оздан кейин ҳужрадан уларнинг товуши эшитила бошлади. Аввал бек билан Зиёдилла аста-секин сўзлашишса ҳам, кейинчалик қизишиб кетдилар, ҳатто бир-бирларини сўкиб, бақириб, дўконни бошларига кўтардилар. Уларнинг гапидан Ибо-

дилла шу нарсани тушундики, Зиёдилла Комилнинг ку-ролларини Қамчи девори тагига кўмиш ҳақидаги топши-ригини ўзи бажармай, Қобилга юклаб, ишнинг пачаваси-ни чиқарибди. Агар шу вазифани у ўзи бажарса, бир ўқ билан икки қуш урилган бўларди: биринчидан, Қам-чини Ботиралининг қотили деб қўлга тушириш, шу билан ЧЕКА вакили олиб бораётган текширишга хотима бериш ва иккинчидан, қишлоқда Шўрога қарши исён тайёрла-ётган Комил бошлиқ тўданинг бемалол иш кўришига им-кон яратиш мумкин бўларди. Зиёдилланинг хомлиги иш-нинг пачавасини чиқарди. Агар Қобил терговда сирни очадиган бўлса, бу тўданинг бутун меҳнати ҳавога учадикетади. Шунинг учун Бўронбек Зиёдиллани койиди, сўк-ди, ҳақорат қилди. «Сенларнинг жонинг ширин бўлганда, менинг жоним ширин эмасми?»—деб ўдағайлади бекка Зиёдилла ўз навбатида.—Аравани баравар тортларинг-да! Мен бир ўзимни ўтга ташлай берганим билан иш би-тадимми?!»

Дўконга харидор яқинлашаётганини кўрган Ибодилла ҳужра эшигини аста тикиллатиб қўйди. Бек билан Зиё-дилла жимиб қолишди. Харидор — қотмагина ёш йигит этик мойлайдиган чўтка сўради. Ибодилла чўтка йўқ деса ҳам, у кетмай туриб олди. У дўкондорни сансираб: «Не-га йўқ?», «Нега дўкон очасану, чўтка олиб кемайсан?» каби саволларни ёғдириб ташлади. Ибодилла шаҳарга эндиги тушганида чўтка олиб келишни ваъда қилса ҳам қутулмади. Харидор бир нечта шамшод тароқни қўлига олиб, уларнинг нархини суриштира бошлади, Ибодилла катта-кичик тароқларнинг нархларини бирма-бир айтди. Харидор бўлса тароқларни ёруққа солиб, «бу ҳақиқий шамшодми, ёки бақатеракми?» деб гап айлантирар, ўзи шу ерда бўлса ҳам, хаёли аллақаяқда; кўзи тароқда бўлса ҳам, қулоғи дўкон ичида эди. У дўкон олдида ярим соат-ча туриб қолди. Кейин Ибодиллага: «Ошнам, чўтка олиб келиб қўйинг» деб тайинлаб, қўпол этигини дўқиллатиб, чойхона томонга юриб кетди. Ибодилла уни гузарда бирин-чи марта кўриб турган бўлса ҳам, бунга таажжубланмади. Қумқишлоқ катта йўл устида. Кимлар келиб-кет-майди бу ерга... Аммо Бўронбек билан Зиёдилла уни ҳуж-рага чақириб, ундан чўтка сўраган харидорни таниш-та-нимаслигини, унинг қанақа кийимдалигини, нега шу ерда узоқ туриб қолганлигини бирма-бир синчиклаб сўрадилар. Ана шундагина Ибодилланинг кўнглига ваҳм тўлди.

Хуллас, сирли ҳужра унга катта ташвиш бўлиб тушди. Бу ерга акаси билан Бўронбекдан ташқари яна аллақандай нотаниш кишилар тез-тез келиб турадиган бўлиб қолди. Айниқса, бир кун кечаси бу ҳужрада Ибодилла «Ватан» мактабида кўрган Комилнинг тунаб қолганлиги уни ҳаддан ташқари ҳайратга солди.

Комил билан Бўронбек Зиёдиллага Қобилнинг сўроғидан хабардор бўлиб туриш вазифасини топширдилар. Бу вазифа унга жуда оғир ботди. Чунки бунинг учун ЧЕКАнинг махфий ишига аралашиб йўлини топиш ёки ақалли милициядан бирор таниш орттириш керак эди. Зиёдилла бу ишни бажариш у ёқда турсин, шунчаки гузарда кўришига ҳам ботиномас, назарида, ҳамманинг кўзи унга қараётгандай, ҳамманинг қўли унга бигиз бўлиб, «шу бойваччада бир гап бор» деб кўрсатаётгандай эди. Шу сабабдан у гузарга кечаси келиб кетар ва агар ётиб қолса, эртаси кеч кириб, қош қорайгандан кейингина бу ердан жи-ларди.

Зиёдилла вазифани бажаролмай боши қотиб юрганда Бўронбек унга ўзи билан Мавлон аканикига борган таниш милиционер адресини берди. Бойвачча уникига Баҳрини юборди. «Эримни бир кўрсатинглар, деб ёлвор, агар кўнмаса, пул ҳам ваъда қил» деди. Баҳри бориб келди. Оролов ўша милиционерни ишдан бўшатиб юборибди...

Хуллас, Зиёдилла ҳар қанча уринса ҳам Қобилнинг сўроғидан хабардор бўлолмади. Бу нарса унинг ўзини ҳам, шерикларини ҳам бетоқат қилиб қўйди. Уларнинг тақдирини ҳар соат, ҳар минутда ҳал бўлиши мумкин эди. Агар Қобил сўроқда сирнинг юздан бирини очса, қолган юздан тўқсон тўққизини фош қилиш, яъни чигалнинг учларини бир-бирига боғлаш учун терговчининг шубҳаси, гувоҳларнинг берган маълумотлари, қўлга тушган қурооллар, ҳужжатлар кифоя эди...

Терговнинг шу вақтгача давом этаётгани, бошқа жиноятчиларнинг қидирилмаётгани Қобилнинг сўроқда маҳкам турганидан далолат берарди. Аммо, шундай бўлса ҳам, гоҳ Бўронбек уйда, гоҳ Ибодилла ҳужрасида тунлари бўлиб турган маслаҳат мажлисларининг қатнашчилари ўзларини биринчи марта дорга чиққан дорбоз шогирдидай ҳис қилардилар. Улар ўз оёқларидан кўра лангарчўпга кўпроқ умид боғладилар. Лангарчўп вазифасини бажараётган Қобил эса, қўлдан тушиб кетгудай бўлса, албатта тошга урилиб синар эдилар.

Ана шудай таҳликали дақиқаларда яна Комилдан ақл чиқди. У Бўронбек уйида бўлган маслаҳатлардан бирида овқатга заҳар солиб киритиб, Қобилни ўлдиришни таклиф қилди. «Бу айни замонда нажотнинг бирдан-бир йўлидир, афандилар»,— деди у шерикларига. Бу фикрдан Зиёдилла ҳам, Бўронбек ҳам даҳшатга тушди. «Йўғ-е!— деди бек.— «Карвон» бизга ҳали кўп иш беради». Бойвачча: «Қобилдай содиқ қулни топиш қийин» деб бекнинг ёнини олди. Аммо Комил ўз қароринда қаттиқ турди. Унинг фикрича, агар Қобил тезда заҳарлаб ўлдирилса, сир очилмай, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолади. «Карвон»нинг содиқлигига, ундай қулнинг топилмаслигига шак-шубҳа йўқ. Бироқ кураш қурбонсиз бўлмайди. «Ватан ва иқбол, ислом ва истиқлолият жанги»да наинки Қобилдай бир таги паст... агар лозим бўлса, ҳатто Комил афандининг ўзи ҳам шаҳид бўлишга тайёр. Бу бир.

Иккинчидан, агар Қобил ўлдирилмаса, у бугун бўлмаса эрта, эрта бўлмаса индин сўроқда ўз айбига иқрор бўлади. Унинг иқрор бўлмоғи эса, Бўронбекнинг ҳам, Абдурахмонбойнинг ҳам, Зиёдилланинг ҳам, Комиланинг ҳам, Ибодилланинг ҳам ва жамии маслакдошларнинг ҳам иқрор бўлмоғи демакдир. Хўш, афандилар, нима маъқул: биргина Қобилдан айрилишми, ёки шунча одам бел боғлаган ишнинг барбод бўлишими?

Дарҳақиқат, шу икки чорадан бирини танламоқ керак эди. Маслакдошлар ўзлари учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлган иккинчисини амалга ошириш учун биринчисини қурбон беришга, яъни Қобилни заҳарлаб ўлдиришга қарор бердилар. Комил шу ондаёқ жимжилоғидаги олтин узукни суғуриб олди-да, унинг йирик ёқут кўзини бураб чиқарди ва нўхатдай шишадаги заҳарни кўз тагидан олиб, Зиёдиллага узатди. «Омон бўлинг,— деди бойвачча, хахолаб кулиб.— Сиз ҳам ҳеч нарсани билмас экансиз!..»

Шу оқшом Бўронбек васли хуморида бу ерга тентиб келган шайдо Лаъли, ўйнашининг уйига кира туриб, ичкаридаги эркакларнинг овозини эшитиб қолди, орқасига қайтди. Лекин унинг ноумид бўлиб кетгиси келмади. «Бегимнинг меҳмонлари кетар, кейин кирарман» деб дераза тагига чўққайиб ўтириб олди. Лаъли ҳамма гапни эшитди. Шу ерда жимгина қулоқ солиб ўтириб, суҳбатдошларнинг бири ўз қайнағаси Зиёдилла эканини фаҳмлади-ю, иккинчисининг кимлигини билолмади. Аммо у бағритош эркакларнинг туппа-тузук, соппа-соғ бир одамни заҳарлаб

ўлдиришга аҳд қилганликларини эшитган қулоқларига ишонгиси келмас, лекин ишонмай иложи ҳам йўқ эди. Бекнинг «мардлик: ва йигитлиги»ни ўзига-ўзи таъриф ва тавсиф қилиб қувсниб юргувчи Лаълининг кўнгли унинг шафқатсизлиги, зоминлиги ва қотиллигидан ранжиди. «Қобил бечора нима гуноҳ қилибди? Унинг гуноҳи бутун умрини зикна боёга бағишлаганими? Булар уни ўлдиришса, шўрлик Баҳри опа дунёда ёлғиз нима қилади?..»

Бўронбек билан кўришишга илҳақ бўлиб ўтирган Лаъли бу ердаги мудҳиш фитнадан Баҳрини хабардор қилиш учун уйига югурди. У қия очилиб турган йўлак эшигидан лип этиб кирди-да, рўпарасидаги ўз уйи томонга бормай, ўнгдаги ҳужрага бурилди. Учоқ бошидаги ишидан энди гина бўшаган Баҳри ҳужра тўрида, жойнамозда ўтириб, хуфтон намозини адо қилмоқда эди. У, ҳужрага шошиб кириб, паранжи-чачвонни қозикқа илаётган келинга ўгирилиб қаради ва дуога қўл очди. Лаъли ҳам қўлларини учма-уч қовуштирди. Салом-аликдан кейин Баҳри Лаълига тахмондан кўрпача олиб солди ва ўзи келиндан пастроққа омонатгина чўққайди. Шунда Лаъли бугун кўрган эшитганларини Баҳрига бирма-бир ҳикоя қилиб берди. «Қандай қилиб бўлса ҳам бу хабарни Қобил акага етказинг,—деди Лаъли,—тагин, худо кўрсатмасин...»

Баҳрининг тонг отар-отмас милицияга етиб келганининг сабаби ҳам шу эди.

Бўронбекникида Қобилни ўлдириш маслаҳати бўлган куни ярим кечада маст келиб ётган Зиёдилла эртаси тўпгача ухлади. У уйғонгани ҳамон айвонга чиқиб керишди-да, дадасининг бошида тасбеҳ ўгириб ўтирган онасидан Баҳрини сўради. Баҳри ҳовли этагида, ўз ҳужраси олдида ўгир янчаётган эди. Бойвачча унинг олдига бориб, Қобилдан гап очди. Баҳри бугун эрталаб милицияга борганини, ширингина бир «ўрис бола» унга эрини кўрсатиб, бемалол гаплаштирганини айтди. Бу нарса Зиёдилла учун қутилмаган бир янгилик эди. У, эр-хотин ўртасида бўлиб ўтган суҳбатнинг икир-чикиригача сўради. Баҳри ҳалиги «ўрис бола» Қобилни кўп марта сўроқ қилганини, лекин «Қарвон» ҳеч нарсани бўйнига олмаганини, хотини билан сўзлашганда ҳам без бўлиб туриб олганини соддадиллик билан оқизмай-томизмай сўзлаб берди. Зиёдилла Баҳридан эшитган хушxabари учун унга раҳмат айтиш ўрнига, «нега менга айтмай бординг? Бундан кейин мендан рухсатсиз борадиган бўлсанг, энангни Учқўрғондан кўрсата-

ман!» деб, оқсочни койиди. Баҳри бойванчанинг танбеҳини эшитиб бўлгандан кейин ҳужрасига к'риб кетди-да, азбаройи хўрлиги келганидан хун-хун йиғлади.

Зиёдилла бутун кун қўрадан чиқмади, айвонда дадаси билан у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирди. У пешиндан кейин уйдан чиқиб ҳовли супуриб юрган Лаълини чақириб, унга палов буюрди. У аллақандай ёмон ўт йилтиллаб турган кўзларини келинга тикиб, совуққина илжайди. «Келиннинг қўлидан анчадан бери палов еганимиз йўқ,— деди у, ерга қараганча қип-қизариб турган Лаълидан кўзини олмай.— Аммо серёғ, сергўшт бўлсин...» Лаъли омбор калитини чўнтагига солиб олган ва кейинги кунларда сўкошидан бошқа овқатларни рўйхатдан ўчириб ташлаган қайнатасига «қани, чўзинг энди калитни» дегандек ўқтин қараш қилди. Бой омборхона калитини Ойшабонуга узатди. Ойшабону ош масаллиғини ўлчаб бериш учун ўрnidан қўзғалмоқчи бўлган эди, Зиёдилла калитни онасидан олиб, Лаълига узатди. «Ўз кўнглингиздагидай бир палов ясанг, ойимтилло!»— деди қайнаға, келиндан ҳамон кўзини олмай. «Ҳар нарсадан хабардор бу шум,— деб ўйлади Лаъли, омборхонага кета туриб.— Кўзи ёмон ўлгурнинг...»

Намозгарга яқин ош дамланганда Зиёдилла Баҳрининг ҳужрасига кирди. «Келин норинтовоққа палов босиб беради,— деди у оқсочга.— Қобил акага иссиқ олиб боринг». Баҳри бугун эрталаб эрига озгина шовла элиб берганини, «Карвон»ни тергов қилаётган «ўрис бола» бундан кейин овқат келтиришни ман қилганлигини айтиши билан ҳозиргина мулоим гапириб турган Зиёдилла бирдан тўнини ўзгартириб, оқсочни яна сўка бошлади. «Сен таги паст, яхшилиқни билмайсан! Сен мочағарга бошпана берган отам аҳмоқ!» каби ҳақоратлар Баҳрининг жон-жонидан ўтиб кетди. Шўрлик оқсоч аввал «айланай, бойвачча, сўзим чин бўлмаса, тил тортмай ўлай! Наҳотки шу ёшим билан ёлғон гапирсам!» деб, уэр сўраган бўлса ҳам, Зиёдилла ҳаддидан оша бергандан кейин ўзини тутиб туролмади ва аламига чидолмай: «Улар бўлсам ўлдим, ўлганнинг устига чиқиб тепа берманг, бойвачча!»— деб ҳўнграб йиғлаб юборди.

Кечадан бери бошини қотирётган режаси амалга ошмаслигига кўзи етган Зиёдилла дамлоглиқ ошни ҳам ташлаб, бостирмада турган отни шошиб-пишиб эгарлади-да, қўрадан етаклаб чиқиб кетди ва орадан ярим соат ўтар-ўтмас Бўронбекникига кириб борди. Бек бугун ўз

қўли билан эт қайнатаётган ва Комилнинг олдига шу топдагина икки коса шўрва сузиб кирган эди. Зиёдилла дўстларига салом бериб, уйнинг этагидаги кўрпачага ўтириши билан Комил унга мугамбирона кўзларини тикиб, «олчими, товвами, бойвачча?» деб сўради «Товва»,— деди Зиёдилла, заҳар солинган илон кўзидек шишани Комилга қайтариб ва қўл учларини юзига суриб, фотиҳа ўқиган бўлди. Шу биргина сўз Бўронбекни ҳам, Комилни ҳам бўшаштириб юборди. Бек «А?» деганча бойваччага ағрайиб қараб қолди. Комилнинг заҳил юзи яна ҳам оқариб кетди. Зиёдилла уларга бугун атайин палов дамлатганини, норин товоққа заҳарланган ош босиб, уни Қобилга юбормоқчи бўлганини, аммо Сергей Иванов бугун сўнгги марта овқат олиб, бундан кейин овқат келтиришни тақиқлаганини баён қилди. Уч маслакдош бунинг сабабини ечиш учун бош қотирдилар. Комил кечаги режанинг маълум бўлиб қолганидан хавфсизради. Лекин Бўронбек кечаги сир буларнинг учови билан «парвардигордан бошқа ҳеч кимга» ошкор эмаслигини айтиб, «марказ вакили»ни хотиржам қилди. Улар ўйлаб-ўйлаб «Қобил терговда жавоб бермаётгани учун Сергей овқат олишни мап қилган» деган фикрга келдилар.

Қобилнинг сабот-матонати унинг хўжайинларини мамнун қилди. Шундай бўлса ҳам, Комил ҳар қандай фаразларни мулоҳаза қилиб кўриб, эҳтиёти шарт чораларни ўртага ташлади. Унинг фикрича Қобил охиригача маҳкам туриб бериб, иш бости-бости бўлиб кетса — бахайр. Лекин у терговга бардош беролмай, бир кун эмас бир кун сирни очгудай бўлса, у ҳолда ҳамманинг бир йўла қамалганидан кўра, фақат бир кишининг қамалгани, бошқалар «ватан ва ислом» йўлидаги «кори-хайр»ни давом эттиргани маъқул. Бунинг учун, қамалиши эҳтимол бўлган кишилардан бири Ботиралини отганлигига иқрор бўлсин, бироқ уни Шўро давлати ходими, инқилобчи, большевик бўлгани учун эмас, балки бирор шахсий хусумат орқасида отган бўлсин.

— Чунончи, Зиёдилла афанди...— деди Комил, бойваччанинг елкасига қўлини ташлаб, шу билан унга яқинлигини изҳор қиларкан.— Зиёдилла афанди Ботиралининг хотинини кўпдан буён севиб юрган бўлсин. Ишқ одамни телба қилиб қўяди. Шу телбалик ғолиб келиб, Зиёдилла афанди ишқ тангрисининг амри билан Ботиралини отган бўлсин...

«Яна мени балога дучор қилаётибди бу валлааматзода,— деди Зиёдилла ўзига-ўзи.— Оғир юк бўлди менга ватан ва ислом хизмати!»

— Телбани дорга осмайдилар.— Комил ўз ақлининг ўткирлиги ва топонгчилигидан ўзи фахрланиб, янги режасини баён қилишда давом этди.— Зиёдилла афандининг ишқ телбаси эканлигига ЧЕКАни ҳам, судни ҳам, улусни ҳам ишонтирмоқ керак. Бунинг учун сиз, қардошим Зиёдилла афанди,— деди Комил, бойваччанинг елкасини ингичка бармоқлари билан силаб,— эртадан оқ таниш-билишларга, ёр-биродарларга, ҳалиги оти нимайдил... ҳа, Эъвозхонни севишингизни рўй-рост айта беринг. Уни-ку севмайсиз-а... Аммо ватан манфаати сизнинг унга кўнгли қўйган бўлишингизни талаб этади. Сиз ҳатто Эъвозхоннинг ўзига ҳам буни айтинг. Уни холи топиб, оёқларига бош қўйиб йиғланг...

— Қўйинг!— деб юборди Зиёдилла.— Икки болали бевани-я!..

Комил бойваччанинг елкасидан қўлини тортиб олиб, чўккалаб ўтирди-да, жиддий бир оҳангда деди:

— Еш болалик сизга ярашмайди, афандим! Бизнинг вазифамизни муқаддас билиб адо этиш — сизнинг марказ олдидаги бурчингиз. Гап тамом, афандим.

Комилнинг сўзларидаги жасорат ва таҳдид Зиёдилланинг бўйинини эгиб, уни ерга қаратиб қўйди. Унинг мутелигидан кўнгли юмшаган Комил яна мулоийм гапира кетди:

— Энди мен сизга Эъвозхонни қаерда холи топишни айтиб берай. Арслонбек жанобларининг Утап қўраси ёнидаги ажойиб теракзорини биласиз. Эъвозхон ҳар кун, кун ора ўша ерга болалари билан чиқаётгани ҳақида бизга хабар келди. У кўпинча анҳор бўйида мажнунадек парижон ўтирармиш. Эртагаёқ ўша ерга боринг. Икки оғиз ширин сўз, аҳд-паймон... вассалом! Адо этасизми, афандим?

— Адо этаман...

...Зиёдилла шу кеча гузарга келиб, ҳужрада ётиб қолди ва эртаси тушга яқин теракзорга йўл олди...

Йигирма иккинчи боб

Айрилиқни зулукка ўхшатса бўлади: одамнинг қонини, дармонини сўриб жуда бўшаштириб қўяди. Эъвоз-

хон Ботиралидан айрилгандан кейин шундай аҳволга тушди; ўртана бериб мадори тугади, йиғлай бериб кўз чашмаси қуриди. Унинг юзидаги аввалги қизиллик ҳижрон шони шафағидек ўчди-қўйди. Очилиб турган атиргулли бир кечада совуқ урганда қандай сўлиб қолса, Эъзозхон ҳам шундай сўлиб қолди. Ботирали унинг бағрини иситиб турган ўт экан; шу ўт кул бўлиши билан вужуди музлади. У эрини қанчалик севганини, унга қанчалик суяниб қолганини жудаликка йўлиққандан кейин айниқса чуқурроқ ҳис қилди.

Елғизликнинг дастлабки кунларида унинг эрмаги фақат Тўлқин билан Учқун бўлди. У болаларини ювинтирар, ўйнатар, эркалар, Тўлқин билан овунар, Учқуннинг бешиги устида алла айтиб тонг оттирарди. Учқун ойсининг бошига тушган мусибатдан беҳабар. У дадасининг борлигини ҳам, йўқлигини ҳам, умуман, даданинг нима эканлигини ҳам билмайди. Лекин Тўлқиннинг анча эси кириб қолган: «адам таётга теттила?» деб дадасини сўрагани-сўраган. «Аданг урушга кетган, Тўлқинжон. Душманларни енгиб келади адажонинг!» дейди-ю, Эъзозхон кўзларига ёш олади.

Баҳор табиатга ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Ерлар яшил майса билан қопланди. Ариқларга лойқа сувлар тўлиб келди. Толларнинг зангори попуклари тобора осилиб, теракларнинг шохлари ҳисобсиз кўкиш тангалар билан қопланди. Хусусан, тонглар гўзал бўлади бу паллада... Олтин қуёш баркаши дарахтларни нурга чулғаб, новвот ранг қамиш томларни порлатиб, уфқдан мардона кўтарилади. Ҳамма далага, ишга, қўшга интилади.

Шу кунларда Ўтап хонадонда ҳам тиним йўқ. У кун чиқар-чиқмас қўшхўкизни оғилдан чиқариб, темир тишли омончи елкасига кўтариб олади-да, Тозагул билан бирга шолিপояга кетади. Эр-хотин тўпгача ер ҳайдайдилар. Адолат сигир соғади, сут пишириб қатиқ ивитади, ўғир туяди, гўжа пиширади. Эр-хотин тушда даладан қайтишади. Гўжа ичилиб бўлгач, Ўтап Жамоодаги ишига кетади. У пешиндан кейин гузардан қайтиб, яна Тозагул билан бирга далага кетади. Улар шу кетганча хуфтон қилиб келишади...

Эъзозхон Тозагулникига кўчиб келганига бир ярим ой бўлди; шу вақт ичида кўнглининг яраси баттар чуқурлашди. Адолат ҳар қанча меҳрибонлик кўрсатса ҳам, Тозагул унинг бошида ҳар қанча парвона бўлса ҳам, ўз оға-

сидай бўлиб қолган Утап панд-насиҳатлари билан унга ҳар қанча тасалли берса ҳам айрилиқ алами босилай демас эди. Бунинг устига, Эъвозхон балалари билан ўзини шу камбағал оиллага ортиқча юк деб ўйлар, бу ердагиларнинг чумолидай тиришиб ишлашини кўрган сари эзиларди. Унинг бутун умиди мактабдан эди. Мактаб очилса, ишласам, бир кунимни кўриб кетарман, деб ўйлаган Эъвозхон, мактаб очилиши орқага сурилган сари орзиқиб кутган киши ҳадеганда келавермаган муштоқнинг аҳволига тушди. Унинг тоқатсизланаётганини, қисилаётганини Утап ҳам тушунар, мактабни тезроқ очишга шошилар, аммо ҳар қадамда бир ғовга учрар, битай деган иш битмай чўзилгани-чўзилган эди.

Эъвозхон кундузлари қўрада ёлғиз қолиб, ўзини қарерга қўйишни билмасди. Шунда у Учқунни йўргаклаб кўтариб олиб, Тўлқиннинг қўлидан етаклаб, қўрадан юз метрча наридаги теракзорга чиқарди. Уч гектарча ерни эгаллаган бу теракзор бир вақтлар Арслонбекка қарашли бўлиб, қишлоқни кесиб ўтадиган анҳорнинг чап қирғоғига жойлашган эди. Унг қирғоқдаги, тўрт томони беш пахса девор билан ўралган қўрага Қўшчилар союзи, ширкат жойлашган. Мактаб ҳам шу ерда очилади. Шаҳар маориф шуъбасининг вакили шу қўрани келиб кўриб, мактаб учун жуда мос экан деб кетибди.

Эъвозхон бугун ҳам болалари билан шу теракзорга келиб, анҳор бўйидаги майса устига пўстак солиб ўтирди. Йўргакдаги қушдай енгил Учқунни у кафтидан бу кафтига олиб ўйнатди. Қошлари ўрнидаги текис қорамтир туклар билинай-билинай деб қолган, кўзлари жавдираб турувчи зийрак чақалоқ ойисининг: «Қўзичоғим Учқунжон, овунчоғим Учқунжон, катта бўлсин, Учқунжон, ҳай-ҳу, Учқунжон...» деб баланд-баланд отиб ўйнаётганидан қувонди-да, дунёга келганидан бери биринчи марта жилмайиб қўйди Унинг танти жилвасини кўрган Эъвозхон: «Қани кулсин, яна кулсин!» деб, уни қитиқлади. Учқун энди лабларини очиб кулди-да, ойисининг бармоқлари қўлтиқчаларига қаттиқроқ ботди шекилли, бирдан чинқириб йиғлаб юборди. Эъвозхон ўрnidан туриб, Учқунни бағрида тебратди: «Вой, манов болани қаранглар! Ойиси буни йиғлатибди-я! Вой, шунақа эркатой бўлиб кетса!..»

Ойиси уч-тўрт марта бошлаб келгандан кейин Тўлқин бу теракзорга жуда ўрганиб қолди. У анҳор бўйига ке-

лиши билан дарҳол қўзичоқ бўлар, қўлларини ерга тираб, оёқларини сакратиб ер тепиб, ингичка товуши билан қўзичоққа тақлид қилиб маъради. Унинг эрка ўйинини томоша қилиб ўтирган Эъвозхон: «Бу шўхликларингни аданг кўрса севинарди, Тўлқинжон!» деб, эрини хаёлидан ўтказар, беихтиёр кўзларига ёш оларди...

Тўлқин бугун ҳам яйраб ўйнади. У ерда думалаб, қўзичоқ бўлиб маъради, новдага миниб олиб, тойчоқ бўлиб кишнади; ойисининг бўйнига осилиб, йиқитаман, деб роса уринди. Уни хурсанд қилиш учун Эъвозхон бир-икки бор йиқилиб ҳам берди. Учқун гир-гир шабадада бир-икки аксириб, тўйиб эмиб ухлаб қолганда, Эъвозхон уни пўстакка ётқизиб қўйди-да, Тўлқиннинг қўлидан етаклаб юриб, бинафша териб дасталади. У, ингичка, оқбадан нозик гуллар дастасини бурнига босиб, тўйиб-тўйиб ҳидларкан. Тўлқин унинг қўлига ёпишиб, сўради:

— Бу йима, ойи?

— Гунафша, Тўлқинжон.

— Дунапша, дунапша,— деб қийтанглаб сакради Тўлқин.

Кейин она-бола пўстакда пишиллаб ухлаб ётган Учқуннинг ёнига келиб ўтирдилар. Эъвозхон эски зангори нимчасининг чўнтагидан қурт олиб, ўғлига берди.

— Ма, Тўлқинжон, шими!

Ойисининг тиззасига тирсагини тираб ўтирган Тўлқин лунжини тўлдириб қурт шима бошлади. Эъвозхон анҳорнинг ўз қаршисига келганда гирдоб уриб, яна пастликка равон оқиб кетаётган лойқа сувига қараб ўтираркан, ўйга чўмди. Унинг хаёлида Ботирали отилган куни кечаси кўрган туши: дарахтзор ва у ерда қолиб кетган болалари жонланди. Эъвозхон ана ўша даҳшатли тушни эсларкан, аъзойи баданини қалтироқ босди, манглайига совуқ тер чиқди. У бошидаги қора пешанабоғини олиб терини артди. Юраги ўйнаб, кўкрагига туфлаб қўйди. Ойисининг аллақандай даҳшатга тушиб титраётганини сезган Тўлқин унинг тиззасига маҳкамроқ ёпишиб олди. «Нега эсладим ўша ёмон тушни?—Эъвозхон ўзига-ўзи савол берди.— Бу терахзор тушимдаги ўрмонга ўхшагани учунми? Ёки...»

У Тўлқиннинг жингалак сочларини силаб, анҳор сатҳидаги лойқа сув гирдобига тикилиб ўтираркан, Ботирали овга кетаётган тонг ёдига тушди. «Нима қиларди сўзимга кириб тўқайга бормаса? Ахир, шунча ялиндим, ёлвордим, агар ўша куни овга чиқмаса, болаларининг бах-

тига соғ-омон юрармиди Ботирали? Энди бўлса, қаноти қайрилган қуш бўлиб қолдим мен...»

Эъвозхон она қушдай икки жўжасин бағрига олиб ўз хаёли билан ўзи сўзлашиб, сув чархига, баҳор шабадасига арзини айтиб ўтираркан, орқасида аллақандай шарпа сезди: тераклар орасида биров юргандай бўлди. Эъвозхон қўлидаги пешанабоғини дарров бошига солди-да, орқасига ўгирилиб қаради, қаради-ю... ўтирган ерида сурат бўлиб қолди; кўриб турган кўзларига ишонмай, қўллари билан юзини яширди ва қўрқиб, қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Гўё унинг ҳозиргина эсланган туши — туш эмас, ўнг; гўё у ҳозир ўтирган ерида — хилват теракзорда эмас, балки тушига кирган ерда — асирлар ҳайдаб кетилаётган ўрмонда. Мана, ўша босмачи Зиёдилла. У ўнг қўлида кумуш зўлдирли, илон пўстли таёқчасини ўйнатиб, қалин қора қошларини чимириб турибди. Аммо совуқ кўзларидан Эъвозхоннинг тушидагидек ғазаб ўтлари сочилмаётибди, балки, аксинча, укки кўзларига ўхшаган йилтироқ кўзлари Эъвозхонга сокин боқиб, кулиб турибди.

Эъвозхон Учқунни ердан кўтариб олиб, Тўлқин билан икковини бағрига маҳкам босди. Унинг кўзларига кўринган хаёл — Зиёдилла Эъвозхоннинг орқасидан энди ёнбошига ўтди ва таёқчасини ўйнаркан:

— Қўрқманг, Эъвозхон,— деди.— Мен бўри эмасман, инсонман. Қўрқманг!

Эъвозхон ўтирган ерида дағ-дағ қалтиради; «дол!» деб қичқирмоқчи бўлди-ю, азбаройи қўрққанидан овози чиқмади.

— Қўрқманг,— деди Зиёдилла яна.— Мен фақат бир оғиз гап айтгани келдим.

Ёнбошида одам сиймосида пайдо бўлган хаёлнинг гапираётгани, унинг товуши бултур болохонага келган Зиёдилла товушига ўхшаши; унинг эғнидаги кители, галифеси, кавказча этиги, бошидаги қизил духоба дўпписи, айниқса қўлидаги илон пўстли таёқчаси Эъвозхонни шошириб, эсанкиратиб қўйди, қаттиқ даҳшатга солди. Бу йигитнинг хаёл эмас, балки ҳақиқат эканига ишонганидан кейин, Эъвозхон «бу қотил мени болаларимдан жудо қилгани келган» деб ўйлади. Она учун энг қўрқинчли бўлган бу фикр унинг бағрини тигдай кесиб, тилка-пора қилди. У болаларини кўкрагига маҳкамроқ босди-да, ўнгга айланган тушга, ҳақиқатга айланган хаёлга деди:

— Кетинг. Ҳозир кетинг. Кетмасангиз дод дейман, одамларни чақираман.

Зиёдилла пинагини бузмади.

— Одамлар олисда, додингиз етмайди. Яхшиси, менга қулоқ солинг — фақат бир оғиз гапим бор.

— Қулогим қар, номаҳрамнинг гапини эшитмайди, — деди Эъвозхон, ҳаяжондан қалбининг дукиллаб ураётганини ўзи эшитиб. — Кетинг, бўлмаса раисни чақираман.

— Утап қўшини йиғиштириб гузарга кетди. Яқин атрофда ҳеч ким йўқ. Мен сизни холи учратиш орзусида пайт пойлаб юрардим, мана иншооло, муродимга етдим.

Эъвозхон юз-кўзини қора рўмол билан буркаб олган бўлса ҳам, Зиёдилланинг икки қадам ташлаб, ўзига яқинроқ келганини, бошига эгилганини сезди-да, ундан қочмоқ учун пўстакдан сурилиб, пастроққа тушди. Шунда анҳор шовқини унга яна баландроқ эшитилди; лойқа гирдоб унинг кўзларига каттароқ, қўрқинчлироқ бўлиб кўринди.

— Мендан мунча қўрқасиз? Қўрқманг... — деди яна Зиёдилла, Эъвозхоннинг ёнига чўққайиб ўтириб, ойисининг биқинига ёпишиб олган Тўлқиннинг жингалак сочларини силаркан. — Вой акаси жонидан, худди дадасининг ўзи-я!..

Зиёдилла шу вақт Эъвозхонга боласини ширин сўз билан авраётган ялмоғиз бўлиб кўринди. «У ҳозир бизни авраб, кейин ҳаммамизни бир-бир ютади, — деб ўйлади Эъвозхон. — Қандай қилсам қутуларкинман бу бало-йи азимдан?»

У Зиёдилланинг қўлини тирсаги билан итариб, титроқ товуш билан деди:

— Тегманг, бойвачча. Боринг, йўлингиздан қолманг..»

Зиёдилла қўлини тортиб олиб, бир неча дақиқа индамай қолди. «Бу босмачи ҳозир калтаги билан мени, болаларимни уради, кейин анҳорга тепиб юборади» деган фикр Эъвозхоннинг миясига чақмоқдай урилди-да, боши айланиб, кўз олди қоронгилашиб кетди. Аммо Зиёдилла Эъвозхон билан болаларини калтакламади ҳам, анҳорга тепиб оқизиб юбормади ҳам. У таёқчасининг учи билан майсани мақсадсиз титкиларкан, оғир бир хўрсинди-да:

— Эъвозхон, мен сизга озор бермоқчи эмасман, — деди. — Мени сизга ёмон деганлар бекор айтишибди. Мен ҳам фоний дунё жабр-жафоларини тортиб юрган бир бечора бандаман. Мен ҳам иссиқ бағрингиздаги йўрғак-

ланган чақалоқ каби бир парча эт эдим. Кейин катта ўглингиздай бўлдим. Ойимнинг айтишларига қараганда, менинг ҳам сочим кўмирдай қоп-қора, жингалак экан. Болалигим шу қишлоқда, мана шу анҳор бўйларида ўтди. Отам мени Тошкентга ўқишга юборди. Уқчидаги «Ватан» мактабида ўқиб юрганымда сизни кўриб қолдим. Сиз бошингизга эски ямоқ паранжи ташлаб, қуроқ жилдингизни кўтариб олиб, Янги шаҳарга чиқиб кетдингиз. Сарв қоматингиз, товус хиромингиз эс-ҳушимни банд қилди. Орқангиздан Салоргача, пахта заводигача бордим. Ишчилардан сўраб, ўша ердаги курсда ўқишингизни билиб олдим. Ҳар кун сизни кузатадиган бўлиб қолдим. Ота қадрдоним Бадриддин махдумнинг турган ерингизга қўшни бўлиши сизни ҳар кун кўриб туришимга имкон берди. Оқшомлари сиз ўчоқ бошида юрганингизда, мен махдумнинг болохонасидан томоша қилар, ойдай жамолингизга тўяр эдим... Ҳафталар, ойлар шу зайлда ўтди. Ҳайҳотки, кунлардан бир кун маҳаллага Ботиралининг тўй хабари тарқалди. Гармонь чалиниб, ўйин бўлаётганда мен қўшни болохонада беҳол ётардим...

Эъвозхон одам суратидаги иблис ҳикоясига қўрқув ичида қулоқ солиб ўтираркан, унинг мақсадига тушуна олмади. «Бу алласти, сеҳри билан мени ухлатиб қўймоқчи,— деди у ўзига-ўзи.— Ухлатиб қўйганидан кейин...»

— Кетинг!— деб бақариб юборди Эъвозхон ва болаларини даст кўтариб, ўрнидан туриб кетди.— Гапирманг менга бунақа бемаъни гапларни!

Зиёдилла ҳам ўтирган еридан туриб, Эъвозхонга таажжубланиб тикилди ва кумуш зўлдирли таёқчасини ўйнаб туриб, сўзида давом этди:

— Мен бемаъни гапларни гапираётганим йўқ, Эъвозхон. Мен ҳақ гапларни гапираётиман. Худойи таоло таборақ пешанамга ёзганини гапираётиман. Сўзимга қулоқ беринг, қўлингиз толди. Қўрқманг, еб қўймайман, менга беринг, қўлингиз толди. Қўрқманг, еб қўймайман болангизни...

Зиёдилла Тўлқинни оламан деб қўлини чўзган эди, Эъвозхон иккала қўзичоғини икки қўлтиғига қаттиқ қисиб олиб, теракзор оралаб Утап қўраси томон югуриб кетди.

— Тўхтанг,— Зиёдилла унинг орқасидан ясама ёлворди.— Қон бўлган дилим ноласига қулоқ солинг!

— Етимчаларимга раҳмингиз келсин, бойвачча,— деди

Эъвозхон, теракзор оралаб ҳансираб кета туриб.— Бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

— Астағфирулло,— Зиёдилла Эъвозхоннинг йўлини тўсди-да, куйиб-пишиб сўзида давом этди:— Биров мени сизга жаллод, одамхўр, қотил дедими? Қулоқ солсангиз-чи, гапимга... Мен бултур болохонангизга сизни бир кўриш учун келган эдим. Ботирали мени қувиб чиқарди. Тақдир экан, у ёш кетди... Мана энди арзи-дилимни рўй-рост айтсам бўлаверади. Мен сизга шайдоман, Эъвозхон. Шу бир оғиз гапни айтиш учун орқангизда соядек тентираб юрдим. Икки гўдагингиз, ёлғиз хотин бошингиз билан қаёққа борасиз? Мен сизни деб, уйланмай юрувдим. Розилик беринг, совчи юборай. Умрим борича хизматингизда бўламан, болаларингизни бошимга кўтариб катта қиламан. Фақат хўп десангиз бас!

Учқун ойисининг қўлтиғида эзилди шекилли, «ингаинга»лаб йиғлаб юборди. Тўлқин ҳам унга қўшилиб йиғлади. Эъвозхон болаларни овутиш учун шилқим бойвачадан тезроқ қутулиш пайига тушди.

— Мен эримнинг арвоҳини қувонтириш учун шу қишлоқда қолдим,— деди у, Зиёдиллага тескари қараб.— Шўрлик арвоҳни чирқиратманг, бойвачча. Қочинг йўлимдан!

Зиёдилла Эъвозхоннинг сўзларидан таъсирландими ёки гўдакларнинг йиғиси гашига тегдими, ҳар ҳолда, четга ўтиб, унга йўл берди ва теракзордан югуриб чиқиб кетаётган Эъвозхоннинг орқасидан қичқирди,

— Барибир совчи юбораман. Менга тегмай кўрингчи!..

Эъвозхон Утапнинг қўрасига кириш билан эшикнинг орқасидан занжирлаб олди. Ариқ бўйндаги тол тагида ўғир туяётган Адолат ўғир дастасини ташлади-да, ранги қумдай оқарган Эъвозхоннинг олдига югуриб келиб, унинг қўлидан Тўлқинни олди ва мулойим товуш билан сўради:

— Саған не бўлди, болам, тобинг қочдими?

— Ҳеч гап... шундоқ ўзим..

Эъвозхоннинг юрак ўйноғи ҳадеганда босила бермади. У ҳамон йиғлаётган Учқунни овутиш учун ерга чўққайиб ўтириб, унга маммасини тутди. Чақалоқ то йиғиси босилгунча хўрсиниб-хўрсиниб, кейин жимиб қолди.

— Тозани кўрмадингми? Сени қидириб чиқиб кетган эди.

— Йўқ, кўрмадим,— деди Эъвозхон кўзларига тўлган ёшларни кўйлагининг енги билан артаркан.— Теракзорга чикувдим...

— Биров хафа қилдими сени, болам?— Адолат яна сўради.

— Йўқ, опа. Бошим оғриётибди...

— Ётиб дам ол. Мен ҳозир кинна солиб юбораман. Қани, Тўлқинбой, юр, ўчоқ бошидан кул олиб келамиз.

Адолат токчадан товоқ олиб, Тўлқинни етаклаб чиқиб кетиши билан Эъвозхон боши чиндан ҳам қаттиқ оғриётганини сезди-да, Учқунни кўрпачага ётқизиб, ўзининг ёнига ёнбошлади. Шу вақт уйга Тозагул кириб келди. Унинг холли оппоқ юзи бўртиб қизарган, ингичка қошлари устида, юзига ярашган сал пучуқ бурнида реза-реза терлар йилтилларди. У уйга отилиб кирди-ю, эғнидаги тиринка камзулини ечиб ташлай туриб, дугонасидан сўради:

— Қаерда эдингиз, Эъвозхон? Ахтармаган жойим қолмади.

— Теракзорда эдим, Тозагул...

— Вой ўлмасам, теракзордан Зиёдилла бойвачча чиқиб келаётган эди-ю... сизни кўрдими?

— Кўрди-ю, ҳартугур озор етказмади...

— Хайрият.

Тозагул дугонасининг ёнига келиб кўрпачага ўтирди-да, бугун далада содир бўлган ҳодисаларни ҳовлиқиб ҳикоя қила бошлади.

Шолипояда қўш ҳайдаб турсак, бир отлиқ милиса раисни йўқлаб келди. У отдан тушмасданоқ раисни шоширди: «Шаҳардан янги хабар бор эмиш, тезда борар экансиз!» деди. Биз қўшни йиғиштирдик. «Хўкизларни қўрага ҳайда!— деди раис менга.— Сўгин, Эъвозхонга айт, сен билан уйма-уй юриб, болаларни рўйхатга олсин. Мактаб очиш хабари ҳам келганга ўхшайди шаҳардан...» Раис отга мингашиб гузарга жўнади. Мен хўкизларни қўрага ҳайдаб келиб, сизни сўрасам йўқсиз. Қўшниларникига бирма-бир кириб чиқдим. Теракзорнинг ҳам у ёқ-бу ёғини қарадим. Кўринмадингиз.

— Анҳор бўйида эдим.

— Ундан сўгин,— деди Тозагул, ҳамон ўпкасини босолмай,— бойваччага дуч келиб қолдим. Теракзорда бир дархтга суяниб, ўй суриб турган экан. Мени кўрди-ю: «Тўхта, Тозагул, сўзим бор,— деб олдимга юриб келди.—

Эъвозхонга айтиб қўй, шайдосиман мен унинг. Бугун-эр-та совчи юбораман». «Эсингизни едингизми, бойвачча,— дедим мен унга.— Эъвозхон азадор. Бунинг устига, эрга чиқмоқчи эмас. Қўйнинг бўлмагур сўзни!» Шундай десам, кўзларимга бақрайиб қараб: «Менга тегса тегсин, бўлмаса тунда босиб олиб кетаман»,— деди. Шу гапни айтди-ю, шолипоя ёқалаб уйи томонга кетди. Телбага ўхшайди у ер юткур!

— Билмадим. Бу кўргиликларим ҳам камлик қилаётганга ўхшайди.

Эъвозхоннинг аҳволи-руҳиясини жуда яхши тушуниб олган, унинг мусибатига, кулфатига шерик бўлган Тозагул дугонасининг қалбида, руҳида, кайфиятида бугун юз берган ўзгаришни унинг ёшли кўзларидан, сўлгин чеҳрасидан сезиб турган бўлса ҳам, сабабига ақли етмади, аммо буни сўрашга ҳам ботина олмади. Чунки бу саволи билан ғамзада ўртоғининг ярасини янгилаб қўйишдан қўрқди. Шунинг учун у гапни бошқа ёққа бурди ва Эъвозхонни овутиш мақсадида, ундан:

— Раис айтган ишга бормайликми?— деб сўради.

— Борамиз,— деди Эъвозхон, Учқуннинг ёнидан аста тураркан.— Юра қолинг, уйда бўғилиб кетаётибман...

Бир қўлига кул босилган товоқ кўтариб, иккинчи қўли билан Тўлқинни етаклаб уйга кирган Адолат Эъвозхон билан қизининг тоқчадан дафтар-қалам олиб, йўлга отланишаётганини кўриб ҳайратда қолди.

— Ҳа, йўл бўлсин, отинчаларим?

— Болаларни рўйхатга олиб келамиз,— деди Тозагул, қозикдан паранжисини олиб, бошига ёпина туриб.— Сиз Тўлқинжон билан Учқунжонга қараб турунг, опа!

— Вой, Тўлқинжон билан Учқунжонлардан айланайин!— деди Адолат қувониб ва Эъвозхондан сўради:— Кинна солиб қўймайми, болам?

— Раҳмат, опажон, бош оғригим қолди...

Эъвозхон пишиллаб ухлаб ётган Учқуннинг юзидан беозоргина ўпиб қўйди, Тўлқинни бағрига босиб эркалади.

— Йиғламай ўтир, Тўлқинжон, хўпми?

Тўлқин ойсига хўмрайиб қараб сўради:

— Тачон телас?

— Дарров келаман, жонгинам. Зерикмасдан ўтир!

Икки дугона паранжиларини ёпиниб, чимматларини

тозларига ташлаб, қўрадан чиқиб кетдилар. Тўлқинни қўлига кўтариб олиб, уларни эшиккача кузатиб қўйган Адолат:

— Худоё-худовандо, қизларимни ўз паноҳингда асрагин!— деб дуо қилди.

Унинг кўнглига аллақандай хавф тўлиб, кекса кўзлари беихтиёр ёшланди...

* * *

Зиёдилла қўраси эшигидан йўлакка кириши билан икки киши икки ёнидан ёпишиб, қўлларини орқасига қайирди-да, қўра ичига бошлади. Ибодилла серрайиб турар, Абдурахмонбой ҳам ётган ўрнидан турғизилиб, айвон олдига суяб ўтқазиб қўйилган. Унга яқин милиционер Сергей бошчилигида уйларни тинтув қилмоқда. Лаъли билан Баҳри ҳовлининг у ёгидан бу ёгига югуриб, мусодара қилинаётган мол-мулклар орасидан аллақандай латтапутта, идиш-товоқларни ажратиб олиш ҳаракатида юрибдилар. Ойшабону: «Вой, уйимиз куйди! Дод Шўронинг дастидан!» деб шовқин солаётибди. У катта ўглини кўриш билан: «Кўрмаган шу куним бормиди-и-и-и» деб ўкраб йиғлаб, ўзини унга ташлаган эди, Зиёдилла умрида биринчи марта онасини сенсираб: «Юм оғзингни!» деб бақирди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас акт тузилиб бўлди. Сергей актни буклаб чўнтагига солди. Милиционерлар милтиқларини ўқталган ҳолда бой билан унинг икки ўглини ўраб, қўрадан олиб чиқиб кетишди.

Булар гузарга яқинлашганда бир милиционер масжид томондан Раҳим домлани ҳайдаб келиб, шу тўдага қўшди. Ибодилланинг ёнида бошини қуйи солиб кетаётган Зиёдилла укасининг қулоғига шивирлаб алланима демоқчи эди, Сергей нагани билан унинг биқинига туртиб, огоҳлантирди:

— Гаплашиш мумкин эмас!

Зиёдилла чинакам қўлга тушганига ишонди.

Йигирма учинчи боб

Чирчиқ тоғларидаги қорлар эриб, дарё суви тобора кўпая борди. Қирғоқ бўйлаб очилган кенг тошлоқлар, у ёр-бу ерда пайдо бўлган сайхонликлар лойқа тўлқинлар

билан кўмилди. Азим толларнинг эгри шохларидаги шокила-шокила популлар йўловчиларни соя-салқинга чақира бошлади.

Умрзоқ ота тонг ғира-ширасида чайласидан чиқиб келди-да, шовқинли дарё лабида таҳорат қилди ва тўнни майсага ёзиб, бомдод намозини ўқиди. У фарзни аллақачон адо этган бўлса ҳам, тўн-жойнамоз устида қиблага қараб тиз чўкиб ўтирганча хаёли Раззоқни ахтариб кетди. Унга ўғли шу соатда жангга киргандек, «майдони харб»да Шўро душманларини тасир-тусур отиб, забун қилаётгандек туюлди. «Бологинамни ўз паноҳингда асрагил, парвардигор!» деди ота, ўғлининг ҳаққига дуо қилиб.

Умрзоқ ота ҳар гал жойнамоз устида ҳам, дастурхон устида ҳам, Раззоқ билан бир қаторда Ботиралини ҳам дуо қиларди, энди унинг арвоҳига фотиҳа ўқиб, Эъзозхонни, Тўлқинни, Учқунни дуо қиладиган бўлиб қолди. У ҳозир ҳам шундай қилди: уларга омон-эсонлик, сихат-саломатлик тилади.

Ота бир оз енгил тортиб ўрнидан турди ва тўнни қоқиб кияркан, дарёнинг нарёғида кўринган отлиққа тикилиб қолди. Унинг тағидаги от сув ёқасида бош чайқаб орқага тисарилар, пишқараётган лойқа дарёга тушишга, уни кечишга журъат қилолмасди. Умрзоқ ота отлиққа қўли билан «отингни пастроқдан сол!» деб ишора қилди. Чавандоз отини орқага буриб, сув оқимига қараб кетди ва юз қадамча юргандан кейин юганини тортиб қамчи урди. От ўзини дарёга отди. Чавандоз от бошини оқимга қарши буриб, лойқа тўлқинларни кесиб келиб, Умрзоқ отанинг қайиғи ёнидан соҳилга чиқди. Ота саман отни ҳам, чавандозни ҳам улар қирғоққа чиқмасданоқ таниб олди. От юганини суворий қўлидан оларкан:

— Ассалому алайкум, Сергей болам!— деди қувониб, ва отнинг ҳўл ёлларини силади.— Ботиралининг саман тойи-ку бу!..

Сергей отдан сакраб тушиб, чолга қўл узатди.

— Қалай, отахон, соғ-саломатмисиз?

Умрзоқ ота сувдан жунжиб чиққан саманнинг қорни, оёқларини бўз тўннинг бари билан артаркан, Сергейни саволларга кўмиб ташлади:

— Алҳамдулиллоҳ, Сергей болам. Ўзинг тузукмисан? Ҳормай-толмай юрипсанми? Ботиралининг болалари соғ-саломатми? Қотилни топдиларингми?

Сергей чолнинг саволларига бирма-бир жавоб берди:

— Тузукман, отахон. Иш кўп. Ботиралининг болалари Утапникида, соғ, омон. Арслонбек кўрасида эртага мактаб очилади. Эъвозхон қишлоқ болаларини ўқитади. Қотилни ҳам топдик ҳисоб.

— А, ким экан?

— Элга эртага маълум бўлади, отахон.

— Боракалло!

Умрзоқ ота саманни толга боғламоқчи эди, Сергей югани унинг қўлидан олди.

— Раҳмат, отахон. Мен ҳозир шаҳарга тушиб чиқишим керак.

— Қумғон қўяй?

— Қайтишда.

— Хайр, ўзинг биласан, болам. Ҳукуматнинг иши, бир нарса демайман..

— Ҳукуматнинг иши — ҳаммамизнинг ишимиз, отахон, — деди Сергей чолнинг қабарик қўлини маҳкам қисиб хайрлашаркан. — Ботирали сизни ҳам ҳукумат ишига қўйиб кетган. У менга сизнинг ўғлингиз Раззоқ Бухоро амирини қулатишда қатнашганини айтган эди. Бу, сизнинг Шўро ҳукуматига берган ёрдамингиз эмасми? Сиз дарёдан душман ўтганини хабар қилиб, ҳукумат ишини бажардингиз. Сиз кичик одам эмассиз, отахон!

Сергей отга сакраб миниб, шаҳар томонга йўл оларкан, Умрзоқ ота унга илтифот қилди:

— Қачон қайтасан, болам, балиқ қовуриб қўяман! Сергей от устида чолга ўгирилиб, кулиб деди:

— Тушга яқин.

— Раззоқни ҳам суриштириб қўй!

— Хўп.

Сергей дарё бўйидан Қўйлик йўлига чиқиб кўздан ғойиб бўлгунча Умрзоқ ота унинг кетидан қараб турди, кейин кавак толга қоқилган михларга осиглиқ қармоқларини олиб кўздан кечираркан, бу хушмуомала йигитнинг: «Ботирали сизни ҳам ҳукумат ишига қўйиб кетган», «Сиз кичик одам эмассиз» деган сўзларини дилида такрорлаб, мийиғида жилмайиб қўйди. Мардикорликка ҳайдаб кетилган ўғлининг қизил аскар бўлиб донг чиқариши, Николай пошшонинг ноибни ҳисобланган Бухоро амирини йиқитиши олдида чиндан ҳам «Минг бир кеча» ҳикоялари ип эшолмас эди. Умрзоқ отанинг ўзи-чи? Дунё шўришларидан қўл ювиб қўлтиққа урган, дарбадор бир гадо эмасмиди? Сергейдай комиссар уни ҳукуматга яқини

лаштириб қўйди-я! Мана бунисига нима дейсан, Умрзоқ? Яшайдиган замон келди сенга энди, огайни!

— Раззоғим урушдан омон қайтса эди!..

Чол қармоқларининг учларига чувалчанг илиб, сувга ташлади ва ёғочларини ерга қатор қилиб қадаб қўйди.

«Қотил ким бўлди экан-а?— Уйлаб кетди у, қирғоқдаги қалин кўкатга ёнбошлаб олиб.— Сергейнинг гапига қараганда, Қумқишлоққа қайиқда ўтган одамга ўхшайди... Мен уни шаҳарда кўрганман. Қоратошдами? Йўқ, Қоратошда эмас. Бизнинг маҳаллалик эмас у. Аммо ўша атрофда кўрганман. Баландмачитда ҳам эмас. Арпапояда ҳам. Уқчи гузарида кўрганмидим-а? Қариллик курсин, мия ишламай қолади. Уни Раззоқ билса керак, ҳар қалай тенгқури Раззоқ келса, ундан сўрайман...»

Агар шу маҳал биров Умрзоқ отага: «Сиз шу ўтиришда ҳукумат ишини қилаётибсиз» деса, у ўша одамни: «Қўй, мени лақиллатма!» деб койиб бериши турган гап эди. Аслида эса, шу кўримсиз чол, Сергей айтганича, энди «кичик одам эмас», балки ўз қадр-қимматини топган киши, эл-юрт хизматкори бўлиб қолган эди.

Умрзоқ ота ана шу хаёллар билан банд экан, икки қармоқ бирин-кетин қимирлаб қолди. Балиқчи уларни тортиб олди. Бирига бир қаричлик танга балиқ, иккинчисига каттагина лаққа илинган эди. Ота уларни челака солди-да, қармоқларининг илгакларига яна чувалчанг ила бошлади. Шу вақт яна бир қармоқ ёғочи тебраниб қолди. Бу гал камида беш қадоқ келадиган яна бир лаққа чиқди.

— Сергей ризқли йигит экан, барака топсин!

Отанинг ови кўпдан бери бунақа юришмаган эди. У қиз ичи балиқ тутгани йўқ, қайиқ ҳам чайла ёнида тўнтарилиб ётди. Утап унга бир оз ёрдам берди. Аммо «бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув» деганларидек, унинг кун кўриши оғирлашиб қолди. Ота чой чақага муҳтож бўлиб, бозор кунлари Қўйлиқда ҳаммолик қилди, бир-икки марта Тошкент коппонларига ҳам тушиб чиқди.

Умрзоқ ота шу орада Қумқишлоққа ҳам уч-тўрт марта бориб келди. У ҳар гал Ғани самоварчининг ҳужрасига тушар, у билан отамлашиб, дардини ёзиб келарди. Ота қишлоқда Сергейни тез-тез учратиб турди. Лекин ЧЕКА вакилининг иши кўп, тиниб-тинчимайди ва отадан ҳолаҳвол сўраш, дарёдан ўтган-кетганларни суриштириш билан кифояланади. У кейинги кунларда отага қишда дар-

ёдан ўтган йигит Қумқишлоқда эканини айғиб, уни сезгир бўлиб кузатишни, агар у шаҳар томонга қайтиб ўтадиган бўлса, дарҳол хабар беришни илтимос қилди. Хатто кечалари отанинг чайласига милиционерлар келиб, қўниб кетадиган бўлди. Шу сабабдан ота кейинги бирикки ҳафта ичида қирғоқдан жилгани йўқ. Бироқ шубҳали ёлғиз йўловчи ўша кетганича кўринмади-қўйди...

Тушга яқин челақ балиққа тўлди. Ота сув бўйига қурган ўчоғига қуриган шохлардан қалаб, декчасини осди ва чайладан шишадаги жувоз мойини келтириб, унга томизди. Чол балиқнинг ярмини — майдароқларини қовуришга ва қолган ярмини — тўртта йирик лаққани Сергейдан Ботиралининг болаларига бериб юборишга қарор қилди. Шу ниятда у каттароқ балиқларни ажратиб қопга ўраб қўйди-да, кичикроқларини тозалай бошлади.

Умрзоқ ота декчасига эгилиб балиқ қовураётганда, Қўйлиқ йўлидан от дупурлари эшитилди. У бошини қозончадан кўтариб, ўша ёққа қаради. Икки чавандоз ёнма-ён от йўрттириб келарди. Улар от бошини буриб, ота турган соҳилга тушаётганларида, тик қуёш тигларидан кўзи қамашган чол қўлини пешанасига соябон қилиб қаради, қаради-ю... самантой ёнидаги қора йўрғага чўкиброқ ўтириб олган пакана йигитни таниб, қўлидаги капгирни майсага отиб юборди-да, «бормисан, болагинам!» деб қичқириб, чавандозлар келаётган томонга югурди. «Худонинг марҳаматидан айланай, сени менга етказган!» деб йиғларди чол, қора отдан сакраб тушиб, ўзини отасининг бағрига отган ўғлини қучоқлаб. Раззоқ гапиролмас, кўзларида севинч ёшлари йилтиллаб, отасининг гоҳ у, гоҳ бу елкасига бош қўяр, унинг бетартиб оппоқ соқолини ҳовучлаб силар, елкасига қоқар, қушдай енгил чолнинг белидан олиб, кўтариб-кўтариб қўярди. Ота эса, ўз навбатида, ўғлини кўкрагига босиб, «вой, азаматим, вой бўйгинангдан отагинанг!» деб севиб-суяр, унинг соқоли қиртишлаб олинган сал чўтир юзига ёшли кўзларини суртар, гимнастёркаси устидан боғлаб олган йўғон камарини, наганининг совуқ чарм ғилофини силар, қалпоғида порлаб турган қизил юлдузга боқар, ўзига сиғмай қувонарди.

— Ҳар кун қумғон юваман, сен келиб қолсанг чой дамлаб бераман деб, болагинам!— деб, ўпкасини тутолмай йиғларди чол.— Ҳар кун қармоқ ташлайман, ўғлим оч-наҳор келса тўйдираман деб!

— Мана, соғ-саломат келдим,— деди ниҳоят Раззоқ, отасининг ёшли кўзларини дастрўмоли билан артиб.— Бас, йиғламанг, дадажон!

— Онанг бечорани ҳам кўмолмасдан кетдинг,— ота ҳамон пиқ-пиқ йиғлаб гапирарди.— Кошки эди, у раҳматлик сенинг бу шаън-шавкатингни кўрса!

— Ойим мени деб, эли деб, инқилоб учун жон берди!— деди Раззоқ, кўзғолонда отилган онасини эслаб.— Мана, биз инқилоб қурбонлари учун душманлардан қасос олиб келдик, дадажон!

— Балли, болам, умринг узоқ бўлсин,— ота ўғлини дуо қилди.— Худо хоҳласа, унасан-ўсасан, кам бўлмайсан!

Сергей ота-болани бир-бирига қўйиб бериб, отларни тол тагига олиб бориб боғлади ва декчадаги балиқ куйиб кетаёзганини кўриб, уни капгир билан ағдариб қўйди. Кейин у қумғонни ўтга яқинроқ сурди-да, ҳамон қучоқлашиб арз-ҳол айтаётганлар олдига борди.

— Умрзоқ ота, сиз айтгандай оч-наҳор келдик,— деди Сергей, чолга кулиб қараб.— Ов ҳам чакки бўлмаганга ўхшайди.

— Яхшининг шарофати, Сергей болам.

Умрзоқ ота ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаб олиб, уни дарё бўйига судради.

— Отагинангнинг чайласига юр. Сен кетгандан бери маконим шу ер! Қоратошга боргандирсан-а, Раззоқбой?

— Бордим,— деди Раззоқ отасини суяб олиб,— Тошкентга шу бугун эрталаб келдим-у, тўппа-тўғри уйимизга бордим. Маҳалладагилар мен мардикорликка кетгандан кейин бўлган воқеаларнинг ҳаммасини айтиб беришди. Тиконли мозорга ўтиб, ойимнинг қабрини зиёрат қилдим.

— Шундоқ дегин! Кўп улуғ иш қилибсан, Раззоқбой. Шўрлик онангнинг арвоҳини рози қилибсан!— дерди чол, ҳамон ўғлидан кўзини олмай.

Умрзоқ ота чайладаги биттаю битта кўрпачасини олиб чиқиб сув бўйига ёзди ва унга ўғли билан Сергейни таклиф қилди.

— Қани, болаларим, ғариб отангизнинг озини кўп ўрнида кўрасизлар!

— Уғилдан ҳам катта давлат борми, Умрзоқ ота!— Сергей чолнинг кўнглини кўтарди.— Бундан буён турмуш яхши бўлиб кетади!

— Иншоолло, айгганинг келсин!

Умрзоқ ота кўкалам майсага хотинидан ёдгор бўлиб қолган қуруқ бўз дастурхонни ёзаркан, Сергей самантой эгари устидаги хуржунни олиб келиб чолга узатди.

— Озгина гўшт-ёғ билан булка олиб келдик. Келдикетдига ишлатиб турасиз, отахон!

— Умрингдан барака топ, болам.

Йўлдан оч келган йигитлар ота қовурган балиқни қора булка нонга қўшиб, маза қилиб курсиллатиб ейишди.

— Тиконли мазордан кейин янги шаҳарга чиқдим,— деди Раззоқ, қилган ишларидан отасига ҳисоб бериб.— Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасига чақиривудди, борсам, Қумқишлоққа вакил қилиб тайинлашди. Сергей билан ўша ерда учрашиб қолдик. Йўлимиз тўғри келиб қолиб, бир-биримизга йўлдош бўлдик. Гапдан гап чиқиб, Сергей сизни танишини айтиб қолди.

— Сергей ўз ўғлимдай бўлиб қолган, Раззоқвой,— ота тантиланиб гапира кетди.— Сен йўнгида мени шулар суяб юришди-да. Ботиралини қўлдан бериб қўйдик, одамохун эди у йигит! Танийсан, ўқчилик Исмоилнинг ўғли-да!

Раззоқ отаси узатган сопол пиёладан қайноқ олма чойни пуфлаб ичаркан, жавоб берди:

— Танийман. Пахта заводда бирга ишлаганмиз...

Чол ўғлининг ўйчан кўзларига термилиб, Ботиралидан гапира кетди:

— Сенинг дарагингни менга ўша ўртоғинг айтувди. Юртнинг жони эди у азамат. Номардлар уни ўлдиришди. Ёш хотини бева бўлиб, икки боласи етим қолди...

— Қумқишлоқ нотинч экан,— деди Раззоқ, отасининг ажин босган юзига, ёшли кекса кўзларига тикилиб.— Сергей менга сўзлаб берди. Ҳукумат бизни бу ёққа юборганининг сабабини тушуниб олдим.

— Вазифамиз оғир,— Сергей Раззоқнинг сўзларини қувватлади.— Аммо уни бажарамиз.

— Иншоолло, болаларим!

Сергей отларга беда солиш учун ўрнидан турди. Чол ўғлига яқинроқ келиб ўтириб олиб, ундан сўради:

— Қаёқларда эдинг, болам? Нега хат-пат юбормадинг?

— Тўрт йил ичида кўрган-кечирганларимни,— деди Раззоқ, отаси дастурхонга фотиҳа ўқиши билан,— қирқ

кеча-қирқ кундуз сўзлаганда ҳам тугатиб бўлмайди, да-
дажон. Мардикорликка олинган кунимиз бизни қизил
вагонларга уриб, Русияга олиб кетишди. Ўн кеча-ўн кун-
дуз йўл юриб уруш бўлаётган ерларга яқинлашдик Ўрмон-
ларда дарахт кесдик, дарёларга кўприк қурдик, ер қазиб,
аскарларга ертўла уйлар қурдик, мужик араваларда ҳар
хил юк ташидик... Хуллас, қилмаган ишимиз қолмади.
Бир томон — айрилиқ кулфати, бир томон — меҳнат ма-
шаққати, яни бир томон — очлик азоби... Айниқса, уруш-
нинг охириги ойларида пичоқ суякка бориб тақалди.
«Мусофир бўлмагунча, мусулмон бўлмайсан» деганлари-
дай, ўша ерларда ақлимиз кирди. Оқ пошшо йиқитилиши
билан уруш тўхтади, юртимизга кетамиз, деб умид қил-
ган эдик. Керенский, деган чиқиб урушни тагин қизитиб
юбормоқчи бўлди. Ана шунда хандақлардаги аскарлар
урушмаймиз деб туриб олдилар, қора ишдаги биз марди-
корлар ҳам ишламаймиз деб туриб олдик. Орамиздан
большевиклар чиқиб, бизни сулҳ учун, ҳуррият учун, ер-
сув учун курашишга чақирдилар. Биз улар айтган чизиқ-
дан чиқмадик. Ана ўша большевиклардан бирига, дадамга
хат ёзиб бер, деб илтимос қилган эдим, барака топкур
йўқ демади. Хатни сизга ўзи юборадиган бўлди. Аммо
орадан икки ой ўтар-ўтмас ўша большевик биз турган
ўрмонга мени йўқлаб келиб, сизга юборган хатини қайтиб
олганини айтди. Почтачи сизни Қоратошдан тополмабди
шекилли...

— Тўғри айтасан, Раззоқвой,— ота ўглининг сўзини
бўлиб, унга изоҳ берди.— Отагинанг шаҳардан «ҳув!»
деб чиқиб кетган эди...

Раззоқ мийиғида кулиб қўйди-да, ҳикоясини давом
эттирди:

— Инқилоб бўлган куни Петроградга етиб келувдик.
Дарё бўйидаги Пошшо сарой¹ олинаётган пайт экан. Урис
йигитларга қўшилишиб араваларда ўқ ташишдим. Сарой
олингандан кейин, ҳамма инқилоб штабига йўл олди.
Ленин ўша ерда деб эшитдим. Мен уни кўролмаган бўл-
сам ҳам, юрагим унинг ўша ерга келганидан далолат бериб
турди. Унинг гапирган ҳар бир сўзи оғиздан оғизга ўтиб
турди. Доҳиймиз ишчи-деҳқонлар ҳукумати ўрнатилганини
бутун дунёга эълон қилди.

Отларга беда солиб келган Сергей Умрзоқ ота ёшга

¹ Қишки сарой.

ўтириб, жанговар йигитлик йилларини ҳикоя қилаётган Раззоқнинг сўзларига қулоқ солди.

— Ана ўша ерда, Петрограддаги дарё бўйида, менга хат ёзиб берган таниш большевикни учратиб қолдим. Белига ўқдон боғлаб, елкасига бешотар осиб олиб югуриб юрибди. Мени кўриб қолиб: «Қани, юр мен билан!» деб бошлаб кетди. Шу кетганча икки ҳафта бирга юрдик. У менга милтиқ бериб, отишни ўргатиб қўйди. Биз, йиғирмага яқин инқилоб солдати бир отряд бўлиб, буржуяларнинг уйларини босдик. Уларни қамаб, мол-мулкларини мусодара қилдик. Шаҳар сал тинчигандан кейин большевик командиримиз мени уйига олиб кетди. У Пошшо саройдан анча олисда, дарёнинг нарёғидаги баланд уйлардан бирининг ертўласида тураркан. Унинг кекса онаси, хотини ва уч яшар қизчаси бор экан. Голубев (командиримизнинг оти шунақа) мени оиласи билан таништирдй ва хотинига қараб: «Раззоқ бизникида туради, аканг қатори» деди. Мен ўша кундан бошлаб Голубевникида туриб қолдим. У менга коржома, шинель, этик, қалпоқ олиб берди, қаерга борса бирга олиб юрди. У менга икки марта Сибирга сургун қилингани, бир марта Ленин билан суҳбатлашганини айтиб берди. Шундан кейин Голубевга муҳаббатим яна юз қатла ошди.

— Барака топсин аканг! Обрўси бундан ҳам зиёда бўлсин! Яшанглар, болаларим, пийри бадавлат бўлинглар!

— Мен Голубевникида беш ой турдим,— деди Раззоқ, Петроградда кечирган кунларини эслаб.— Уша ердаги турмушим мен учун мактаб бўлди. Аввало, ишчилар орасида юриб, большевиклардан таълим олдим. Ундан кейин, курсга қатнаб, саводимни чиқардим.

— Мирҳосилни қачон кўрган эдинг?— чол ўғлидан сўради.

— Керенский йиқилган куни кўрдим. Тошкентга кетаётганини эшитиб, ундан сизга дуо деб юборувдим.

— Айтди, барака топкур.

— Бундан икки йил муқаддам, эрта баҳорда Голубев Қизил Армия тузилаётганини, ўзи полк командири қилиб тайинланганини айтди-да, мендан «сен-чи?» деб сўради. Мен ундан қолмаслигимни айтдим. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас бизнинг полкимиз Оренбургга юборилди. Фрунзе қўшинига қўшилдик. Кўп жангларга кирдик, кўп қурбонлар бердик, кўп зафарлар қозондик. Бухоро озод

этилганидан кейин полкимиз Фарғонага, босмачиларга қарши урушга юборилай деб турганда, Голубев мени штабига чақирим олиб, тезда Тошкентга боришим керак бўлиб қолганини айтди. «Энди сен Шўро идораларида ишлайсан,— деди у, мен билан қучоқлашиб хайрлаша туриб.— Қаерда бўлсанг ҳам инқилоб кунларини, Петрограддаги турмушингни унутма. Халқингга садоқат билан хизмат қил, фирқали дўстим, ботир қизил аскар!»

Раззоқнинг ҳикояси шу ерга келганда ота ўзини тутамай:

— Устозингга балли!— деб юборди.

— Унутармидим инқилоб кунларини. Петрограддаги турмушимни!— деди Раззоқ, командирининг сўзларини такрорлаб.— Голубевнинг менга берган қора ноини, оқ тузини унутамаман! Йўқ! Танимда жоним бор экан, унутмайман мен уни!

— Балли, Раззоқвой!— ота ўғлининг тантилигига тан бериб гапирди.— Бир кун туз ичган ерингга, минг кун салом бер, дейди улуғлар!

— Бизга жавоб берасиз,— Сергей отадан узр сўради.— Раззоқнинг дийдорига ҳали-бери тўймаслигингизни биламан, отахон! Аммо, ўзингизга маълум, Қумқишлоқ нотинч бўлиб қолган. Биз энди борайлик!

— Боринглар!— деди-да, ота қопга ўраб қўйган балиқларини Сергейнинг хуржунига солди ва ундан Ботиралининг болаларига элтиб беришни илтимос қилди. Кейин ёшларни дуо қилди:— Илоҳи омин, зolimлар забун, йўқсиллар фаровон бўлсин!

— Лекин,— деди ота, отларга минаётган йигитларга,— шу шарт билан жавоб бераманки, кечқурун етиб келасизлар. Отангизга олиб келган гўшт-ёғларингиздан битта паловхонтўра ясайман!

— Хўп бўлади,— Сергей шинаванда чолга қараб кулди.— Раззоқ иккимиз келамиз.

— Кўнгилга яқин ёр-биродарларни ҳам олиб келинглар,— чол дарёда сузаётган отлиқлар кетидан қичқирди.— Ғанивойга ҳам дуо деб қўйинглар, биз томонга бир келиб кетсин!

Дарё ўртасидан йигитларнинг:

— Хў-ў-ў-ўппп... Айта-аа-ааа-миз!..— деган жавоблари эшитилди.

Чавандозлар лойқа тошқиндан кечиб ўтиб, дарёнинг нарёғидаги зангори қамишзор ичида кўздан ғойиб бўл-

гандан кейин, Умрзоқ ота бугун босиб келган севинчлар оломонини юрагига сигдиrolмай, қирғоқда у ёқдан-бу ёққа юриб, ўзи билан ўзи гаплаша кетди. «Епирай, тушимми, ўнгимми? Раззоғимнинг келгани ростми? Рост!

Унинг қора оти ҳозиргина шу ерда, шу толга боғлиқ турувди. Ана туёқларидаги янги тақа излари... Шу ерда, шу кўр. ачада ўтирувди у... Ҳей, Умрзоқ, сен биласанми ўзинг, унинг ким бўлиб келганини? Ҳукумат вакили! Ҳа! Ҳукумат вакилини ҳазил фаҳлмама! Йў-ўўқ! «Дунёйи олам» эди, «Дунёйи иқбол»га айланибди бу дунё! «Биттаю битта ўғлим бор эди, ундан ҳам айрилдим» деб юрардинг. Энди биттаси иккита, учта, ўнта бўлди! Эл сени ота деяпти! Шунини фаҳмлайсанми, хом калла! Қувон, яшайдиган замон келди сенга, Умрзоқ!..»

Йигирма тўртинчи боб

Зиёдилла «Эъвозхонга муҳаббат изҳор қилиш» вази-фасини олиб кетгандан кейин Комил билан Бўронбек анча вақтгача бўза ичиб ўтиришди. Чинни коса беш-олти бор қўлдан қўлга ўтгандан кейин, ҳар икковининг ҳам боши хийла оғирлашиб, кайф ғалаба қила бошлади. Бек ёстиққа ёнбошлаб ўтирган ерида мудраб кетди. Комил деворга суялганча хаёлга берилди ва шу қишлоқда қилган ишларининг ҳисоб-китобини мулоҳаза қилиб кўрди. Унга баланд мартабали акаси Азмиддин Бадриддин ўғли берган топшириқ бажарилгани йўқ. Бу ерда Шўрога қарши исён чиқариш у ёқда турсин, қиличидан қон томадиган беш-ўнта маслакдош ҳам топилмади. Абдурахмонбой кабилар қари туядай чўкиб қолган, ўрнидан туришга мажолли йўқ. Уртаҳолларга инонган одам панд ейди. Уларнинг бири Бек устидан арз қилган Мавлонми?! Раҳим домла кабилар чумчуқдан қўрқиб тариқ экмайдиганлар тоифасидан. Комилга эса оғзидан ўт сочадиганлар керак. Аммо қани улар, қаерда?..

Инқилоб қишлоқни буткул ўзгартириб юборганлигини Комил энди ўз кўзи билан кўрди. У назар-писанд қилмай юрган «қора халқ»нинг уйғонгани, қишлоқнинг ҳар бир фуқароси ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб олгани, кечаги қарол Утапнинг бугун Жамоа ишини Ботиралидан қолишмай идора қилаётгани, Утапларнинг бир эмас, ўнта, юзта, мингта экани — булар ҳаммаси Шўронинг куч-

қудратидан далолат бергувчи омиллар эдики, ана шуларни ўйлаганда Комил ўзини чўпдай ожиз ҳис қилди. «Шаҳарга, акам ҳузурига бораман,— деб ўйлади у,— маслаҳат олмасам бўлмайди...»

— Бек,— деди у, хаёл оғушида мудраб ўтирган шеригининг елкасига туртиб,— Бўронбек афанди!..

Бўронбек бир чўчиб тушди-да, «Не гап?» деб сўради.

— Туринг, афандим, гап чиқиб қолди!

Бек қаддини ёстиқ устидан кўтариб Комилга жилма-йиб қаради.

— Не гап, Комилжон?

— Отингизни эгарлаб беринг, шаҳарга тушиб чиқаман.

— Отимни?..

— Ҳа, қорабайирни!

Комилнинг от ҳақидаги гапидан кейин бек бутунлай ҳушёр тортиб кетди. Бунга сабаб шу бўлдики, бек шу топда отасидан бирдан-бир мерос бўлиб қолган отини ўйлаб ётган эди. У ана шу зулукдай қорабайирини анҳорда чўмилтираётганда Лаъли келиб қолгани эсида. Қуёш те-ракзор орқасига ботаётган, ғарб уфқига алвон ранг шафақ ёйилган ажиб оқшом эди. Ҳозиргина дарёда сузиб, лосдай ярақлаган узун бўйли хипча бел от қиргоққа чиқиб бир силкинди-да, оқ лозимини тиззасидан баландроқча қайи-риб олган, кўйлакчан, бош яланг бек олдига келиб, бўйини эгди; хўжаси унинг ёлларини тараётганда, Лаъли унга ғамза қилиб: «Отингизга намунча хушторсиэ? Мени кўр-гингиз ҳам келмайди-я, бегим...» деди. Бек Лаъли билан отини бир-бирига таққослаб кўрди. Лаъли паранжи-чач-вонини оппоқ билагига ташлаб, севганига термилиб қолган; қора атлас кўйлагини туртиб чиққан қабариқ кўкраги бекни телба қилар даражада ўйнаб турибди; лаблари атир-гул япроғидан ҳам нафисроқ; кулиб турган кўзлари жодуга тўла... Бўронбек ўйнашининг чинакам гўзаллигига қаноат ҳосил қилгандан кейин отига қаради. Унга бўйнини эгиб турган қорабайирнинг қоп-қора сокин кўзлари Лаъли-нинг кўзларидан ҳам чиройлироқ кўринди. Агар уни қаноти йўқ дейилмаса, худди лочиннинг ўзгинаси. Лаъ-ли кокилларининг ҳиди димоғини маст қилгани билан қорабайир ёлидай хушбўй эмас. Бек Лаълини бағрига босганда роҳат қилади-ю, аммо ором олмайди, қорабайир-нинг бўйнидан қучоқлаганда эса, роҳат ҳам қилади, таш-вишли кўнгли ором ҳам олади. Ундан кейин от вафоли

бўлади, хотин вафосиз... Бек буни ўз турмушида синаб билган. Инқилобдан бир ойча аввал отаси уни Тошкентнинг Қашқар маҳалласидаги бадавлат хонадонлардан бирининг арзанда қизига уйлантирган. Тўй куни бир дугонаси билан Урда ҳаммомига кетган қиз ўша кетганча қайтиб келмади. Кўрган-билганларнинг айтишларига қараганда, у ҳаммомга бориш ўрнига аллақайси бир оёқялангникига борибди ва у билан Фарғона томонга қочибди... Бу шармандаликка чидолмаган Арслонбек тўйни тўхтатмасликка, ўғлини ўша куниёқ бошқа бир қизга уйлантиришга қарор берди. Бироқ Бўронбек маҳаллада кўриниш беришга юзи чидамай, соябон аравада Қумқишлоққа келиб, бир неча ой кўрадан чиқмай ётди ва умуман, уйланмасликка онт ичди. Ана шундан кейин хотинларда вафо бор деб айта оладими бек? От эса, тамом бошқа олам, айниқса унинг қорабўйири... Бекни қанча-қанча балолардан халос қилган шу от эмасми? Чунончи, бир кун Тўйтепада катта ичкилик бўлди. Улфатлар орасида низо чиқиб, муштлаш, пичоқбозлик бошланди. Кайфи хийла даражага етган бек ур-йиқит орасидан эсон-омон чиқиб, отига базўр миниб олди; шундан кейин нима бўлганини билмайди; бир вақт кайфи тарқаб кўзини очса, ўз кўрасининг дарвозаси олдида, қорабайир устида унинг бўйнидан қучоқлаганча ётибди... Отнинг вафоси шунақа бўлади!.. Тўғри, бек Лаълини севиб қолган, унга ўз муҳаббатини кўп марта изҳор қилган эди, лекин унинг вужудини қамраб олган ўт аста-секин пасайиб, кўнгли тобора совий бошлади. Таажжубки, бекнинг ҳафсаласи пир бўла борган сари, Лаълининг унга ишқи қуруқ арча ўтиндай тиниқ аланга олиб, интилиши тобора авжига чиқаётибди. Бироқ бек хотинларнинг севгисига ҳам, оҳ-зорларига ҳам, кўз ёшларига ҳам ишонмайди. Шунинг учун ҳам Лаъли ишвали кўзлари билан унга ҳар қанча термилиб боқмасин, бек ўз оти билан, унинг йигит димоғини маст қилувчи ёлини тараш билан машғул. Унинг отга парво қилиб, ўзига бепарволигини кўрган Лаъли бекни қорабайирга рашк қилди ва ундан: «Бегим, сизга от керакми, менми?» деб сўради. Бек: «От керак»,— деди ва бу билан Лаълининг қўйинини шу вақтгача пуч ёнғоққа тўлдириб келаётганини оппа-очиқ айтди-қўйди. Лекин Лаъли бекдан айниб кетиш ўрнига, унинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олиб, ҳўнграб йиглаб юборди..

Бўронбек шуларни ўйлаб мудраб ётганда Комил уни чўчитиб юборди.

— Шаҳарга тушмасам бўлмайди,— деди Комил.—
Қорабайирни эгарлаб беринг.

Қорабайир тойлигида Арслонбек уни самарқандлик бир бойдан сотиб олган ва ўша вақтда гимназияни та-
момлаган ўғлига совға қилган эди. Бўронбек тойни ўзи
эгарга ўргатган. Шу маҳалгача уни ўзидан бошқа ҳеч
ким минмаган. Комил ҳозир бекдан Лаълини сўраса
беради-ю, аммо қорабайирни бермайди. Шу сабабдан
у Комилга:

— Извош қўшиб бераман,— деди.

Бўронбекникига келиб тура бошлагандан бери қора-
байир унинг бирдан-бир эрмаги, овунчоғи эканини яхши
билиб олган Комил бекни кўндиришга ҳаракат қилди.

— Извош қўшиб юрадиган вақт эмас, Бек афанди. Мен
шаҳарга ўйнагани кетаётганим йўқ.

— Извош отини миниб кетинг бўлмаса ..

— Оббо Бек афанди-ей!— Комил улфатига қараб кул-
ди.— Яхшиси, қорабайирга ўзимдан бошқа ҳеч кимни
миндирмайман, денг?!

— Мени қийнаманг, Комилжон!

— Менинг назаримда, Бек афанди, сиз билан бизнинг
ватан ва ислом йўлида қилаётган хизматимизда кўпгина
нуқсонлар бор.— Комил гапни олисдан бошлади.— Биз
улусни Шўрога қарши кўтариш ўрнига, Зиёдилла афанди
отган биргина ўқ изларини йўқотиш билан ўралашиб қол-
дик. Модомики, биз шу вақтгача ўнлаб, юзлаб ва ҳаттоки
минглаб ўқ отишимиз, кофирларга сотилган жами хоин-
ларнинг жазосини беришимиз керак эди. Бу лапашанг-
лигимиз учун раҳнамоларимиз бизни афв этурларми?
Бойсун чўлларида, Фарғона тоғлари ва қишлоқларида
шаҳид бўлаётган маслакдошларимиз, «лашқари ислом» паҳ-
лавонлари афв этурларми бизни? Мен мана шу шоён табар-
рук мақсад йўлида жонингизни сўраётганим йўқ, отингизни
сўраётирман...

— Жонимни олинг-у, отимга тегманг, Комилжон!

Комил бекнинг бу сўзларини эшитиб, хахолаб кулиб
юборди.

— Ха-ха-ха-хо... Ва-ха-ха-хо.. Жон кетгандан кейин,
мол нега керак, Бек афанди? Омон бўлинг-е.

— Худо хоҳласа, жон ҳам омон бўлади, мол ҳам,—
деди бек, Комилнинг кулгисига эътибор бермай.

— Қойил!— Комил ўтирган ерида чапак чалиб юбор-
ди.— Ишончингизга қойил, Бек афанди! Мана мен ҳам

бугун мақсадимиз тантана қилишига ишонганим учун шаҳарга тушиб чиқмоқчиман. Бундан буён қиладиган ишларимизни маслаҳатлашиб олмоқ даркор. Тез бориб, тез келмасам бўлмайди. Ҳозироқ йўлга чиқиб, эртага тунда қайтаман. Сиздан илтимос шуки, қишлоқдаги воқеаларга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Қани, чиқайлик. Лочинни эгарланг, елдан қанот боғланг унга бек афанди!

Бўронбекнинг қора кўз отни эгарлаб беришдан бошқа иложи қолмади. У қорабайир ёлини силаб турди. Комил кумуш узангига оёқ учини қўйиб, эгарга миниб олди. Отнинг ингичка бели сал қайишиб, унинг устидаги чавандоз аста чайқалди.

Комил кетгандан кейин Бўронбек уйига кириб, чинни косага тўлдириб бўза симирди-да, ўрин солиб ётди. Лекин у анча вақтгача ухлолмади. У кўзини юмди дегунча хаёлида қорабайир жавлон қилар, тақаларининг тошларга уриб тақиллаши эшитилаётгандай туюларди... У шу ётишда тонг оттирди. Чигал ўйлардан унинг боши оғриди, бироқ кайф ва ҳорғинлик ғалба қилди-да, ухлаб кетди...

Бўронбек пешинга яқин ўғониб уйдан чиққанда, волижроком кучери — малла ранг чакмон кийган пакана чол аллақачон етиб келган, извошни эшикка кўндаланг қилиб, бўлисни кутиб турарди. Бек извош ёнига келиб, ёйилиб керишди ва унга истар-истамас чиқиб юмшоқ ўриндиққа ўтирди, лекин кучерга «ҳайда!» ҳам демади, «ҳайдама!» ҳам демади. Хўжайинининг феълига тушуниб қолган кучер извошни беозоргина, секин жилдирди.

Бўлисининг кучери камгап чол. Аммо у бугун гузарда кўрганларини юрагига сиғдиролмай, хўжайинга айтишга қарор берди.

— Бегим, қишлоқ нотинч бўп қолди,— деди у, извош дала йўлидан чайқалиб бораркан, ўй суриб ўтирган бўлисга қайрилиб қараб.— Тўрт кишини милисага олиб кетишганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Кимларни?

— Бой отани, икки ўғли билан... кейин Раҳим домлани...

Юмшоқ ўриндиқда ўйчан мудраб кетаётган бекнинг чаккасига биров қаттиқ бир мушт ургандек бўлди. Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришди.

— Яна кимни?— деб сўради у, бўйинини кучер томонга чўзиб.

— Бошқаларни билмадим,— деди у ва янги кўприкча олдида тўхтаб қолган байталга ўшқирди:— Чу, бойвучча, чуйей!..

«Комил балони биледи,— деб ўйлади ичида бек.— Менинг қорабайиримда қочиб қутулди у тулки!..»

Бўлис ўриндиқ ёстиғига суялиб кўзларини юмди, кўзига яна ингичка бел тулпори кўринди, унинг ярқироқ тақаларининг тошларга урилиб тақиллаётгани яна эшитилгандай бўлди... Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, бек ўз кабинетига кира беришдаги хонада кутиб турган кишилар билан саломлашиб кўришди. Булар орасида Утап, Оролов, Қамчи, Сергей, Содиқ темирчи ва қишлоқдаги яна уч-тўрт фирқалар бор эди. Бўлис буларнинг ҳаммасини яхши танийди, бироқ Утапнинг ёнида ўтирган ўрта бўйли, озғингина, чўтир кулча юзли, соч қўйиб, шинам кийинган йигит унга нотаниш. Бек унга ётсираб қараб қўйди ва йиғилганларни кабинетига таклиф қилди.

Хонага гир айлангириб терилган стулларга ҳамма ўтириб бўлиши билан ҳалиги нотаниш йигит ўрнидан туриб, тўрдаги катта стол ортида — ўз креслосида ўтирган Бўронбекка гувоҳномасини узатди. Бек қалин жигар ранг муқовали ҳужжатни очиб, қизил аскар кийимида кулиб турган йигитни кўрди; бу суратни унинг ўзига — эғнига қора шерсть китель-галифе, оёғига ихчам тикилган солдатча этик, бошига янги шапка кийган, елкасига сумка осиб олган йигирма беш ёшлардаги йигитга солиштирди ва сурат эгасининг ўзи эканига қаноат ҳосил қилгандан кейин, гувоҳномадаги «Раззоқ Умрзоқов — Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг вакили» деган сўзларни ўқиди. Ўқиди-ю... ўтирган еридан сапчиб туриб, марказ вакилига қўл узатди.

— Афв этасиз, ўртоқ Умрзоқов, танимапман...

Раззоқ бўлиснинг қўлини олиб кўришди. Бекнинг бети буришди. Вуни кўрган Сергей мийиғида кулиб қўйди. Бек бўлса, сирни бой бермай.

— Келишингиздан хабар ҳам бериб қўймабсиз, кутиб олардик, ўртоқ Умрзоқов,— деб ҳамон хушомад қиларди,

— Чирчиқ бўйига, отамнинг чайласига тушдим,— деди Раззоқ, Утап билан Сергей ўртасидаги стулга бориб ўтираркан.

— Бу киши — қайиқчи отанинг ўғли,— Утап бўлисга тушунтирди.— Аскарликда эди, мана соғ-саломат қайтиб келибди.

— Ия, ҳали шундоқ денг!— бек айёр кўзларини Раззоққа қадади.— Ҳзимизники экансиз-ку, ўртоқ Умрзоқов! Қайиқчи отамиз роса суюниб қолиптилар-да!

— Суюнганда қандоғ!— Ҳтап фахрланиб гапирди...— Ҳртоқ Иванов Раззоқжоннинг қаердалигини отага топиб берди. Ҳша хабароқ қувонтирганди... Мана энди ўзи келди, худди бахт тувгандай!..

— Яхши, яхши,— деди бек, қўл қовуштириб, Раззоққа ясама таъзим қилиб.— Чинакам бахт!..

Мулозамат шу ерга етганда Раззоқ гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Бўронбек Арслонбеков,— деди у, елкасига осиглиқ чарм сумкасини очаркан.— Туркистон Марказий Ижроқўми мени бу ерда сизнинг устингиздан тушган аризани текшириб, агар лозим бўлса, чора кўриб кетишга юборди. Аризага Қумқишлоқ камбағал деҳқонлари ва жамоа фаолларидан юз ўттиз киши қўл қўйган.— Раззоқ сумкадан аризани олиб, унга кўз югуртирди ва сўзида давом этди:— Аризада сизга учта сиёсий айб қўйилади. Биринчидан, сиз бойларнинг ер-мулкларини мусодара қилиш вақтида энг яхши ерларни уларнинг ўзларига, болаларига, ҳеш-ақраболарига хат қилиб бергансиз ва кам ҳосил, ботқоқ ерларни камбағалларга бир парчадан «садақа» қилгансиз. Иккинчидан, йўқсулларнинг ғамхўри, Жамоа раиси Ботирали Исмоилов отиб ўлдирилган куннинг эртасигаёқ сиз унинг ўрнига Абдураҳмонбойнинг катта ўғли, аксилнқилобчи Зиёдила бойваччани раис қилиб кўтаришга урингансиз. Учунчидан, деҳқонларни Шўродан норози қилиш мақсадида, улар развёрсткага ғалла топширганликларига қарамай, сиз уларнинг рўзғорга, уруғликка олиб қолган донларини зўравонлик билан тортиб олгансиз. Бинобарин, ўзингизнинг бу жинойтингизни Шўро номидан қилгансиз.

Мен кеча Қумқишлоққа келиб ариза юзасидан тафтиш ўтказдим. Сизга қўйилган айбларнинг учови ҳам юз фоиз тасдиқланди.

Бўронбекнинг кесак ранг юзида ясама кулги йилтиллади. У совуқ кўзлари билан Раззоққа ёвқараш қилиб:

— Нега тафтишга мени қатнаштирмадингиз, ўртоқ Умрзоқов,— деб сўради.

— Халқ қатнашди, шу кифоя,— деди Раззоқ.— Тафтиш тугагандан кейин биз фирқа ячейкасининг Ботирали Исмоилов ўрнига сайланган Ҳтапнинг котиби темирчи

Содиқ ака билан маслаҳатлашиб, бугун ячейка мажлисини ўтказишга ва бу мажлисда сизнинг масалангизни муҳокама қилишга қарор бердик. Мана, Бўронбек Арслонбеков, кўриб турибсизки, ячейка ҳисобида турувчи фирқа аъзоларининг ҳаммаси йиғилишган. Менимча, мажлисни оча берсак бўлади.

— Мен қаршиман,— деди овозини кўтариб Бўронбек.— Мени муҳокама қилишга ҳаққингиз йўқ!

— Ҳаққимиз бор,— деди Содиқ темирчи, ўрнидан туриб, стол ёнига бораркан.— Қани, жойни бўшатиб, бўлис, мажлисни очамиз.

— Бу зўрлик! Бу раҳбарга ҳурматсизлик!— Бек ўзини тўтолмай, қичқира бошлади.— Мен бундай эгри мажлисга қатнашмайман!

— Ихтиёр сизда,— деди Содиқ темирчи, раислик ўрнини эгалларкан.— Қарорга: Арслонбеков фирқа ячейкасига итоат қилмади, деб ёзиб қўямиз. Аммо масалангизни кўра берамиз.

Хонадан намоишкорона чиқиб кетмоқчи бўлган Бўронбек ячейка котибининг сўнгги сўзларини эшитиб турган ерида ўйланиб қолди ва бўш турган стуллардан бирига шилқ этиб ўтирди.

Мажлис бошланди. Содиқ темирчи кечаги тафтиш асосида тузилган узундан-узоқ актни, баъзи ерларида тугилиб, бошқа ерларида ҳижжалаб, икки соатча ўқиди. Бўлиснинг Раззоқ ўз сўзида баён қилган уч айби актда ўнлаб, юзлаб далиллар билан исботланган эди. Актнинг дастлабки қисмида бек бир неча марта: «нотўғри!», «ёлғон!», «бўхтон!» деб ўрнидан туриб кетди. Бироқ фактлар, ҳужжатлар, жуда кўп одамларнинг гувоҳликларининг қайсарлигини аста-секин қайириб, ниҳоят, букиб қўйди. Акт охири ўқилиб, унга қўл қўйган қирққа яқин одамнинг номи айтилгандан кейин ўтирган ерига михлаб қўйилгандек сезди ўзини бек...

Ячейка мажлиси Бўронбек Арслонбековни Коммунист большевиклар фирқасидан ўчиришга бир оғиздан қарор қилди. У, Содиқ темирчи ўқиб берган бу қарорни эшитиш билан:

— Марказқўмга арз қиламан,— деди ва эшикни тақиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

У хонадан чиққандан кейин, шу кабинетнинг ўзиники эканини, ячейкадагилар уни фирқадан ўчиришган бўлса ҳам бўлисликдан олиб ташлашмаганлигини ва олиб

ташлашга қодир эмаслигини эслади ва кабиётга қайтиб киришини ҳам, кирмаслигини ҳам билмай иккиланиб қолди: қайтиб кирса, мажлисдагилар: «Ўла қайтиб келдинг-ку. Бузоқнинг югургани сомонхонагача!» дейдигандай, қайтиб кирмаса, волижрокўм раислигидан маҳрум бўлиб қолаётгандай эди.

Бўронбек шу кўйи тараддулланиб турганда, маслакдошларидан тўрт кишининг қамоққа олингани эсига тушиб, кечадан бери ғафлатда қолганидан ўкинди. «Мени фирқадан ўчирган оёқяланглар қамоққа олишдан тойишадими?» деган савол уни даҳшатга солди. «Фалокатнинг олдини олиш лозим,— деди ўзига-ўзи бек.— Комилнинг маслаҳати керак менга...»

Бўлис мажлисга кирмасликка, уйига бориб, Комилжоннинг шаҳардан келишини кутишга қарор берди. Унга ўз ўйлари чигалини ёзиб олишга ёлғизлик, хафақон қалбига ором, нафаси бўғилаётган ўпкасига ҳаво керак эди. У идорадан чиқиб, ўзини кутиб турган извошга ҳам ўтирмай, яёв йўлга тушди. У кўчадаги, гузардаги одамларга кўринишга ҳам журъат қилолмай, йўлни чўрт кесиб ўтди-да, далага чиқиб, ўтлоқ оралаб кетган сўқмоқдан борди. Вақт намозгарга яқинлашиб қолган, у ер-бу ердаги қора толлар тагига қозиқлаб қўйилган сигир-бузоқлар маърар, оқ теракларнинг яшил барглар билан қопланган шохларида чумчуқлар чириқларди. Бек ғарб томондаги қишлоқ томлари орқасига ёнбошлаган қуёшнинг терак учларига қўнган заррин шафақларига қараб бораркан, ўз-ўзига: «Менинг бахтим шуъласи ҳам шу шафақлардек сўниб бораётирми?» деб савол берди. Унинг қалбининг ич-ичидан: «Ҳа, сўниб бораётир!» деган садо эшитилгандай бўлди. Бекнинг вужуди титраб, беихтиёр «ух» деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу вақт ўнг томондаги масжиддан тўртта оёқяланг йигит тобут кўтариб чиқди ва тобут ортидан яна уч-тўрт юпун кекса кўринди. Бек қўлларини фотиҳага очиб: «Ким бўлса ҳам, худо раҳмат қилсин!» деб дуо қилди ва тобуткашларга йўл бериш учун ўзини четга олди. Улар яқин келиши билан бек тобут ортида ҳасса таяниб келаётган бир чолдан «ким!» деб сўради. «Муаззинимиз Нурилла маҳсум қазо қилдилар», деб жавоб берди оёқяланг чол. Бек инқилоб бўлган йили Раҳим домлани йўқлаб масжидга келгани, ўшанда жиккаккина Нурилла маҳсумни кўрганини эслади. «Худо раҳмат қилсин,— деб пичирлади яна бек.— Бечора яхши одам эди...»

Бўронбек уйига хуфтондон кейин келди. У отхонадаги қорабайирни кўрди-да, унинг олдига югуриб борди; тулпорининг бўйнидан қучоқлаб, ёлларини силади. «Мунча соғинтириб қўйдинг мени, гўзалим?— деди у, қорабайирнинг манглайдан, кўзларидан чап-чап ўпаркан.— Сенсиз не ташвишлар тушди бошимга!»

Бек уйига кирганда Комил хонтахта устидаги чироққа эгилиб, қалин муқовали юпқагина китобни ўқиш билан машғул эди.

— Сўфи Оллоёр,— деди Комил, китобдан бошини кўтармай,— Туркистонимизнинг ажойиб шоири!

Комилнинг бундай парвосиз ўтиришини, бунинг устига, шеър ўқиб лаззатланаётганини кўрган Бўронбекнинг оғзи очилиб қолди. У, «Комил ё ҳеч нарсадан хабарсиз, ёки мени мазаҳ қилаётир» деб ўйлади.

— Ҳеч нарсадан хабарингиз борми, Комилжон?

Комил китобдан бошини кўтармасданок, саволга савол билан жавоб берди:

— Йўқ, нимадан хабарим бўлиши керак?

— Тўрт томонимиздан ўт ўраб келаётир,— деди бек, маслакдошининг рўпарасига тиз чўкиб,— Уйимизга ҳам ўт кетади, ўзимиз ҳам ўтда куямиз энди!

Комил шеригига қушбоқиш қилиб сўради:

— Яъни?

— Узингизни гўлликка солманг, Комилжон...

— Ўлимдан бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Гапиринг.

— Бой ота, Зиёдилла, Ибодилла, Раҳим домла қамоққа олинди.

Комил «Туркистоннинг ажойиб шоири»нинг куллиётини тақ этиб ёпиб, уй бурчагига улоқтирди-да, мушти билан хонтахтага тушириб, ўрнidan туриб кетди. Агар бек ушлаб қолмаса чироқ ағдарилиб, унинг гапи чин бўлар — уйига ўт кетарди; пилик алангаси бир-икки лопиллаб яна аста чирсиллаётган бошлади.

— Туркистон Марказий Ижроқўмининг вакили келиб, тафтиш ўтказди. Фирқалилар ячейка мажлисида мени фирқадан ўчиришди...

Бўронбекнинг бу сўзлари Комилга «яранинг устига чипқон» бўлиб тушди. У уйнинг у ёгидан-бу ёгига бетоқат юриб, ифлс гапларни оғзига тўлдириб сўқинди.

— Сизнинг, Бек жаноблари, фирқадан ўчганингиз ҳа-

ли ҳеч гап эмас,— деди Комил, қўллари қалтираб.— Бошқа, оғирроқ гап чиқиб қолди... Акамнинг Туркистонимиздаги панурфон ва пантурон маслагидаги тўдаларни уюштириш борасидаги хатти-ҳаракатлари оз бўлмаса ёвларимизга ошкор бўлай дебди.... Мен сизга айтсам, Бўронбек, эндиликда ҳар кимга ҳам ишона бермаслик керак. Акам ҳукуматдаги ўз раҳнамосига ишониб, розидил айтган экан, ана ўша раҳнамо: «Иккинчи бу гапдан оғиз очманг, акс ҳолда думингизни тугаман!» деб таҳдид қилибди. Ана, мусулмон раҳбарларнинг оқибати!..

Комил, уйда бетоқат юраркан, ғазабнок гапирди:

— Йўқ, жаноблар, биз таслим бўладиган каллаварамлардан эмасмиз! Биз ислом ватани байроғини қўлдан бермаймиз! Қон тўкамиз биз! Қиргин қиламиз! Музаффариятгача курашамиз! Сиз суйнчиқларга ишониб бўлмиз, жаноблар!.. Бошқа ишончли суйнчиқларни топамиз! Улар бор! Улар Туркистонда ҳам бор, хорижда ҳам бор!

Комил шу қишлоққа келганидан бери у билан бирга ишлашаётган Бўронбек унинг ҳовлиқмалигини, табиатидаги энгилтакликни билар, аммо Комилнинг зийрак зеҳнида ногаҳон чақнаб қоладиган ақл учқунлари ва бу учқунларнинг тезликда аланга олиб кетиши уни ҳўйратда қолдирар; натижада шу ёш йигит уни ўз иродасига тобе қилиб қўяр эди.

— Даврон чархининг бундай тескари айланишини кутмаган эдим!— деди Комил, муштини муштига уриб.— Эҳ, афсус... кечикибмиз!

У бек ёнига тиз чўкди-да, унинг елкасига қоқиб қўйди:

— Хафа бўлманг, Бўронбек, алҳамдулиллоҳ, бизга нажот йўли ҳамон кенг очиқ. Ўзимизни бу балолардан қутқаришга қутқарамиз-а, аммо айни вақтда кофирлардан ҳам қасос оламиз!

Бек унинг бу баландпарвоз сўзларига ишонмай, «қани, гапир гапирадиганингни!» дегандай, унга тикилиб қолди.

Ўзини олди-қочди саргузаштлар пири Анвар пошшонинг шогирди деб юрувчи, чиндан ҳам шу саёқ турк зобитининг мухлиси бўлган Комил афанди ҳар галгидай, ҳозирги таҳликали соатда ҳам ўз устозига тақлид қилди. У гапни юқоридан — «даврон чархи»дан бошлади-ю «қуш қаноти билан учади, қуйруғи билан қўнади» деганларидай, дарров ҳовридан тушиб, бу ердан тезроқ қочиш режасини туза бошлади.

— Ҳар бир дақиқа ганимат, Бек афанди. Музаф-фарият билан мағлубиятни тақдир тарозусининг икки палласига солиб кўрмоқ керак. Қани, аввал жанобларининг ўзлари айтсинлар-чи, бугунги воқеаларнинг боиси ни-мада?

Бек Комилнинг қумдай оқарган юзига, тиришган манг-лайига, йилтиллаб турган кўзларига қараб, унинг «нажот йўли»ни ўйлаётганини ва ўйини ўйлаб олгунча қишлоқдаги аҳволдан хабардор бўлган маслакдошининг тахминларини билиб олмоқчи бўлганини тушунди.

— Менимча, Қобил сотилган,— деди бек.— Агар Қобил сирни очмаса, Сергей шунча одамни бирдан қамоққа олмас эди...

— Бекор айтасиз!— Комил шеригининг сўзини бўл-ди.— Қобил сирни очмаган. Агар Қобил сирни очса, ЧЕКА сизни очикда қолдирармиди? Йўқ. У ҳаммадан аввал сизни қамарди. Масала шундаки, Бек афанди, Қобил ҳамон гумроҳлигича турибди. Яна сизга аён бўлмоғи керак-ки, ЧЕКА вакилининг бугун шаҳарга тушиб чиққани бе-жиз эмас. У ўз раисини қўлга туширган ҳужжатларидан, да-лилларида, тергов натижасидан хабардор қилган. Ана шунда ЧЕКА раиси шубҳали кишиларни қамоққа олишни буюрган. Сергей, албатта, сиздан ҳам шубҳаланади. Бироқ сиз катта одамсиз; Волижроқўм раиси амакиси бўлмайди! Улар сизни ҳозирча очикда қўйишга қарор беришган. Агар икки нуқсон содир бўлмаганда, сиз бемалол юра берсангиз бўларди...

— Қанақа икки нуқсон?— бек қаршисига чордана кў-риб, бамайлихотир ўтириб олган Комилдан тоқатсизланиб сўради.

— Бир — беш кишимизнинг тергов қилинаётганли-ги,— деди Комил ҳар бир сўзни чертиб талаффуз қилиб.— Иккинчиси — сизнинг фирқадан ўчирилганингиз.

— Энди нима қиламиз? Қочамизми?

— Омон бўлинг-е!— Комил бармоқларини кўк мовут гимнастёркаси устидан боғлаб олган кумуш ҳалқалик кама-ридан ўтказиб ўйнарган, бекка қараб жилмайди:— Кура-шамиз, Бек афанди! Курашганда ҳам, тўла муваффақиятга-ча курашамиз!

— Ахир, жар ёқасида турибмиз-ку, Комилжон!

— Жар ёқасида кураш бўлмайди деб, ким айтди сизга?

Комил бекка кўзларини тикиб, шаҳарда қилган ишини сўзлаб берди.

— Шаҳарда акам билан гаплашдим, у Қобилни қамоқдан қочиришни маслаҳат берди. Аммо энди бу режани амалга оширишдан фойда йўқ. Кечикдик. Энди, шундай бир чора топайликки, бу чора ҳамма ёқни остин-устун қилиб юборсин ва натижада Ботирали масаласи ўз-ўзидан қолиб кетсин.

— Қандай чора, Комилжон?

— Жон фидо қилмоқ!..

Комилнинг бир гапни бекорга айтмаслигига, ўйлаганини амалга оширишга қодир эканлигига бир неча марта ишонган бек: «бу сўтак мени ҳали ўлимга дучор қилмайдими?» деб ўйлади ва у билан боғлангандан бери бошига тушган ташвишларни бир-бир кўз олдига келтириб, шу тирмизакнинг қўлига тушганига минг марта афсусланди. Лекин бу «тирмизак» бек ўйлаган тирмизаклардан эмас эди. Комилнинг шу ўтиришда тузаётган режаси чиндан ҳам авантюрист Анвар пошшога шогирд бўлишга арзигудек ва унинг ўзи айтгандек, «ҳамма ёқни остин-устун қилиб юборадиган» режа эди. У ана шу режасини баён қилиш олдидан бекка ўз олдига қўйган мақсад, гоёсини яна бир бор эслатди.

— Аслзода аждодларимиз, мулкдор боболаримизнинг арвоқлари, муҳтарам оталаримизнинг ризолиги, ислом на миллат манфаатлари сиз билан биздан муқаддас аъмолимиз йўлида сабот билан курашмоқни, гоёзи бўлиб яшамоқни, шаҳид бўлиб ўлмоқни талаб этади. Сиз шунга тайёрмисиз, Бек афанди?

Ҳомийсининг шу баландпарвоз сўзларидан таъсирланган Бўронбек ичида Комилни ҳозиргина сўкиб ўтирганини ҳам унутиб:

— Тайёр бўлганда қандоқ, Комилжон!— деб юборди.

— Офарин! Мен сиздан шундай дейишингизни кутган эдим. Хотиржам бўлдим. Ана энди мен сизга гўзал бир режани баён қилай. Аввало, Бек афанди, сиз уйингизга ўт қўйиб, ўзингизни ёндириб кетасиз.

— А?!— Бўронбек кўзларининг пахтаси чиқиб кетди.

— Юрагингизга балли-ей, Бек афанди!— Комил хахолаб кулиб юборди.— Ха-ха-ха-ха-хо!.. «Тайёр бўлганда қандоқ!» эмиш... Қойил-ей!.. Ха-ха-ха-хо!

Комил томоғи қирилиб кулиб, ўпкаси узилгудай ўхчиб-ўхчиб йўталди-да, ўзини босгандан кейин, деди:

— Ўзингизни ёндирмайсизку-я... аммо ёндирган бўласиз. Чунончи, уйга гўристондан бирорта ўлик олиб келиб, кейин ўт қўямиз. Токи, сиз гоёиб бўлганингиздан

кейин, қишлоқдагилар ҳам, ЧЕКА ҳам, бошқа тафтишчилар ҳам бўлис ўзини ёндириб кетипти, дейишсин.

— Бундан не мақсад?

— Исён!...— Шу даҳшатли сўзни айтиш билан Комил ўрнидан туриб кетиб, уйда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.— Исён, афандим!.. Қўзғолон, ёнгин, аланга! Кофирларни ўз қаърига ютиб кетадиган офат алангаси!..

Бекнинг совуқ кўзлари йилтиллаб, ҳомийсидан сўради:
— Оқибати ёмон бўлмасмикан-а, Комил афанди?..

— Қўрқманг, дўстим,— деди Комил, бекнинг кўнглига тасалли бериб,— бу ишни бажаришда мен ёнингизда бўламан. Гўристонга бориб, бирорта янги қабрни кавлаб мурда топамиз. Уни келтириб, уйга ётқизамиз, кейин ўт кўямиз. Аммо бу ишни бажаришдан аввал Туркистон Улка ҳукумати номига шикоятнома ёзиб қолдиришингиз лозим. Ана шу шикоятнома Туркистон Улка Халқ Комиссарлари Шўросига етиб борса бас. У ёғини акамга қўйиб берасиз... Хўш, афанди, бу режага нима дейсиз?

— Қалтис.

— Нега энди?

— Қалтислиги шуки, ўзимни ёндирганимдан кейин, дунёга қайтиб келмаслигим керак. Шуниси қалтис, Комилжон.

— Дунёга ҳам, Қумқишлоққа ҳам қайтиб келасиз,— Комил ўтирган ерида мурда тусига кирган бекнинг кўнглига таскин берди.— Мақсад шуки, Бўронбек ўлимига сабабчи бўлганлар жазоланади. Қамоқдагилар озод этилади. Қишлоқда ҳозир мен айтган исён кўтарилади. «Лашкари ислом» етиб келади. Ҳақ жойига қарор топгандан кейин сиз дунёда яна бош кўтарасиз. Менинг режамга рози бўлсангиз, шундоқ бўлади. Агар рози бўлмасангиз, шу бугун тонг отмасданоқ ЧЕКА сизни қамайди. Ундан кейин нима бўлиши ўзингизга маълум...

Бўронбек Комилнинг куракда турмайдиган режасига сира кўнмоқчи эмас эди-ю, лекин қамоқни эшитиши билан латтадай бўшади.

— Қочайлиг-у, бироқ мени тирик ўлдирманг,— деди бек, Комилга ёлвориб.— Ўзимни ўлдига чиқариб, кейин қаёқда яшириниб юраман?

— Яшириниб юрмайсиз. Бошқа ерда бошқа ном билан ишлаб юра берасиз. Лекин қишлоқдан шунчаки қочадиган бўлсангиз, биринчидан, ЧЕКА сизни қидириб топа-

ди ва иккинчидан, душманлар ҳам жазосиз қолади, исён ҳам кўтарилмайди... Тушундингизми?

— Тушундим,— деди Бўронбек, ҳар галгидек бу гал ҳам Комилнинг продасига бўйин эгиб.— Жоним қўлингизда, билганингизни қилингиз.

— Қалам-қоғоз олинг.

Бўронбек тоқчадан довот-ручка билан дафтар олдида, хонтахтага қўйиб, Комилга: «айт айтадиганингни!»— деган назар билан тикилди.

Комил деворга суялганча бир неча дақиқа ўй суриб ўтирди ва қошларини чимириб, рўпарасидаги тирик мурдага буюрди:

— Ёзинг, Бек афанди! «Туркистон Ўлка Халқ Комиссарлари Шўросига, Волижроқўм раиси, фирқа аъзоси Бўронбек Арслонбек ўғлидан. Шикоятнома. Менким, инқилоб туфайли уйғонган, Шўро Туркистонига хизмат қилмоқ мақсадида Большевиклар фирқасига кирган ўзбек ўғлони, марҳум отам мол-мулкани давлатга ўз ихтиёрим билан топширганимни, фуқаро қатори бир нави тирикчилик қилиб, бўлислик вазифасини ҳалол адо этиб келганимни маълум қиламан. Кеча, яъни 1921 йил апрель ойининг ўн бешинчи куни, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг вакили Раззоқ Умрзоқ ўғли Қумқишлоқда менинг иштирокимсиз ноҳақ тафтиш ўтказиб, бошдан-оёқ туҳматдан иборат акт тузди. У менга учта айб қўйди. Биринчидан, мен қишлоқдаги яхши ерларни бойларнинг ўзларига қолдириб, ёмон ерларни камбағалларга бўлиб берганмишман. Қишлоқдаги ерларнинг ҳаммаси нотекис, ботқоқ, тўқайдан иборатдирки, шунинг ўзи бу айбнинг асосизлигини исбот қилади. Иккиламчи, деҳқонларнинг ортиқча ғалласини развёрстка тортиб олганим менинг айбим эмиш. Буни мен ўзимнинг айбим эмас, балки, аксинча, муваффақиятим деб биламан, сабабки, бу ишим фирқанинг ғалла развёрсткаси сиёсатига монанддир. Учламинчи, мен Абдурахмонбойнинг катта ўғли Зиёдилла бойваччани Жамоа раислигига ўтказишга ҳаракат қилганмишман. Тўғри, қилганман. Чунки Зиёдилла отасининг қарамоғидан чиқиб кетган. Тошкентда шўро мактабида таълим олган. Бундай кишилар хизматидан фойдаланишни мен қусур деб ҳисобламайман. Менга ана шу учта айбни қўйган акт Қумқишлоқ фирқа ячейкасида муҳокама қилинди. Менинг илмим, истеъдодим, хизматдаги ғайратим, фидокорлигимни кўролмаган кишилар, яъни Абдурахмонбойнинг кичик хоти-

ни Қумрини олиб қочиб кетган, маиший бузуқ Қамчи ўз вазифасини бажариш ўрнига, шоли экиб, бойиш йўлига ўтган Жамоа раиси Утап, ЧЕКАнинг қишлоқдаги осойишта турмушини алғов-далғов қилган тухматчи вакили Сергей Иванов шуларга сотилган. ТуркМИҚ вакили Раззоқ Умрзоқ ўғли, милисани зўравонлик маҳкамасига айлан-тирган Оролов ва ҳоказо шубҳали фирқалилар мени фирқадан ўчиришга муваффақ бўлдилар. Аммо улар бу маса-лада менинг раҳбарларим — Халқ Комиссарлари Шўроси-даги сиз ўртоқлар билан маслаҳатлашмадилар. Бинобарин, ТуркМИҚ вакили ҳам, ЧЕКА вакили ҳам Волижроқўм ихтиёридаги бошқа қишлоқларнинг фаровонлиги, ободли-ги, йўқсилларнинг шод-хуррамлигини эътиборга олмади-лар. Улар эл олдида менинг обрўйимни тўкиш билан, Шў-ро давлати обрўсини тўкдилар. Мен шуларни баён қилар эканман, юқорида номлари қайд қилинган шахсларга инқи-лобий жазо беришни талаб этаман. Бироқ, айни вақтда мен юрт олдида энди бош кўтариб юролмайман. Уйлаб-ўйлаб, ватан йўлида шаҳид бўлишга, қашшоқ кулбамда ўзимга-ўзим ўт қўйишга қарор бердим. Шу шикоятнома-ни олий ҳукуватимиз номига ишончли бир кишидан бериб юбордим. Яна бир неча дақиқадан кейин бағримнинг тутуни, уйимнинг алаңгаси кўкка кўтарилади. Шу ёнғинни кўрганлар билсинларки, Шўронинг садоқатли фарзанди Бўронбек Арслонбек ўғли тухматга чидолмай, ўтда ёна-ётир. Унинг оташда чинқираётган жони жами инсонларга: тухматчилардан қасос олингиз, газотга кўтарилингиз! — деб хитоб қилаётир.

Фидойий фарзандинг учун қасос ол, шонли ҳукуватим!
Тухматчиларга қарши қўзғал, содиқ юртим!

*Бўронбек
Арслонбек ўғли*

16 апрель 1921 йил».

Бек шикоятномага имзо чекиши билан Комил дафтар-ни унинг қўлидан олди-да, тўрт буклаб кўк мовут галифе-сининг чўнтагига тиқди. Унга бутунлай тобе бўлиб қолган Бек ҳомийсидан сўради:

— Кимга топширасиз уни?

— Акамга, — деди Комил ўрнидан тураркан. — Юринг энди, Бек афанди!

— Қаёққа?

— Гўристонга. Худонинг бирор мўмин бандаси қиёмат зиндонида ўз халоскорларини кутиб ётгандир..

Комилнинг бу ҳазили бекка ёқмади.

— Уликларни мазах қилманг, Комилжон,— деди у, чироқни ўчириб, шеригининг орқасидан далага чиқа туриб.— Кулгининг мавриди эмас.

— Йигининг мавридими?— Комил изма-из келаётган бекка ўгирилиб қаради.— Ўзингизни маҳкам тутинг, Бек афанди, кураш майдонига ҳали кирганимизча йўқ.

Бек қорабайир томонга бурилган эди, Комил уни қайтарди.

— Отни қўя беринг. Яёв борамиз. Гўристон олисми?

— Ярим чақирим.

— Ҳеч гап эмас экан. Кетмон билан қоп олволинг.

Бек отхонага кириб, Комил айтган нарсаларни олиб чиқди. Улар анҳор бўйлаб кетган якка оёқ йўлдан бориб, гўристон томонга бурилдилар.

— Ойдинни кўринг-а,— деди Комил, тераклар устида сузаётган тўлин ойга қараркан, бекнинг тирсагидан ушлаб олиб.— Олло таоло таборак овга чиқишимизни билиб, чироғини йўлимизга ёқиб қўйипти. Аммо, Бек афанди, арвоҳлар ҳам гўристонда роса ўйинга тушишаётгандир-а!..

Комилнинг ҳазили бекнинг гашига тегиб, унинг жаҳлини қўзғаётган бўлса ҳам, у индамай қўя қолди. Комил ҳам буни сизди-да, энди арвоҳларни тинч қўйиб, мақсадга яқинроқ келиб, сўради:

— Қишлоқда кеча-бугун ҳеч ким ўлдимикан, Бек афанди?

— Бугун гўристонга сўфимиз Нурилла махсум қўйилган.

— Бечора Нурилла махсум,— Комил яна ҳазил қилди,— мункар-накирларга сўроқ бермасданоқ дўзахда ёнади-ган бўлди. Дунёнинг ишлари шунақа, Бек афанди, биров қиёматда беҳиштга борса, яна биров пулсиротга етмасданоқ жаҳаннамга тушади.

Бадриддин махдумдек шарият пешвосининг ўғли Комилнинг бундай гайри диний мазахлари Бўронбекни ҳайратга солди. У Комилга эътироз билдириб, унинг тилини тийиб қўйишни ҳам ёки ҳозиргидек сукут сақлаб қўя қолишни ҳам билмади. Бек ўз ҳомийсига қарши гапиришга ботина олмади, лекин индамаса, ўзи гуноҳга шерик

бўлаётган деб ҳис қилди. У ҳар қалай ўз фикрини айтиб қўйишни лозим топиб, ҳамроҳига илмоқли савол ташлади:

— Комилжон дейман, менинг ўзимни ғойибона бўлса ҳам ёндиришим шариятта тўғри келмайдику-а?

— Шарият — парвардигорнинг дастури, — Комил бекнинг қўлидан маҳкамроқ ушлаб олиб, ана шу «дастур»ни ўзича тааққин қила бошлади. — Бу дастурдаги «шаҳидлик», «ғовилик» иборалари бежиз эмас. Сиз ғойибона бўлса ҳам ўзингизни шаҳид қилмоқчисиз. Парвардигор пешанангизга азалда шунинг ёзган бўлса керакки, сиз шу «корихайр»га бел боғладингиз. Мен сизга айтсам, тақсир, биз мўмин бандаларнинг ислом йўлидаги, Муҳаммад алайҳиссалом роҳи муборакларидаги ҳар бир қадамимиз парвардигори-оламга ҳам мақбул ва манзурдир.

Комилнинг қалтис ҳазилларини эшитганда «бу шайтон мени йўлдан оздираётир» деган хаёлга борган бек, маҳдумзоданинг ишонч билан айтган кейинги сўзларидан сўнг, унга, ҳар галгидек, яна тобе бўлди...

* * *

Комил билан бек гўристондан туп оққанда қайтиб келишди. Бек қопдаги ўликни уйнинг ўртасига чўзилтирди. Комил ердаги оловдай ёрқин гиламни, тахмондаги кўрпаёстиқларни, токчадаги хитойи чинниларни кўздан кечирди-да, бекдан сўради:

— Барчаси ёна берсинми, Бек жаноблари?

— Ёнсин бари! — деди бек аччиқ билан.

Комил токчадаги Сўфи Оллоёр куллиётини олиб, кўзга суртди-да, қўлтиғига қисиб олди.

Улар уйдан бирин-кетин жимгина чиқдилар. Комил эшик-деворлар тагига похол босаётганда, бек оғилхонага бормоқчи бўлиб, ҳомийсидан яна сўради:

— Отини эгарлай берайми?

— Худо кўрсатмасин, бутун меҳнатимиз зое кетади-я...

— Нега, Комилжон?

— Сабабки, ЧЕКАнинг шумтакалари: Бўронбек бошқа ўликни ёндириб, ўзи қорабайирида қочган дейишади.

Бек Комилнинг зеҳнига ана шу ерда яна бир марта

тан берди ва ҳар галгидек, бу гал ҳам унинг маслаҳати-га мунтазир бўлиб, отининг олдига кетаётган ерида тўхтаб қолди.

— Нима қилайлик бўлмаса?

— Қорабайирни болта билан чошиб ташланг!

— А?!

Бўронбекнинг ўз тулпорига муҳаббатини кейинги кунларда айниқса яхши билиб олган Комил яна баланддан келди:

— Мен ватан ва ислом номидан шу қурбонни талаб қиламан сиздан, Бек афанди!

Бек Комилга бас келолмаслигини, унинг талаби ўзига қонун бўлиб қолганлигини билгани учун ҳомийсига сўз қайтаролмади-ю, аммо ўйнашидан ҳам афзал кўрган қора кўз тулпорига жон-жонидан ачиниб, бағритош ҳукмдорига ёш боладай ёлвора бошлади:

— Майли, Комилжон, отни олиб кетмайлик. У шу ерда қолсин. Бироқ ўлдирмайлик. Бегонанинг қўлига тушса ҳам майли у. Омон бўлсак, бир кунмас-бир кун ўзимизга қайтиб келар жонивор...

— Сиз Шўрога аччиқ қилиб, ўзингизни ёндирмоқчисиз, Бек афанди!— деди Комил, нурсиз кўзларини бекка қадаб.— Ҳар бир иш ниҳоясига етгандагина гўзал самара беради. Модомики, сиз душманларингизга аччиқ қилаётган экансиз, бу аччиқ ҳам ниҳоясига етмоғи жонивор. Сиз билан биз қилаётган иш ўйин эмаски, уни йиғиштириб қўя қолсак. Бу ҳаёт-мамот кураши, Бек афанди! Шунини унутманг!

— Отни чоп дейсизми?

— Чопинг!

Бекнинг аччиғи чиндан ҳам ниҳоясига етди. У чайир тўнкалар ёриладиган ўткир болтани олиб, сўкиниб, отхона томонга шахдам юриб кетди. Аммо у охурга боғлиқ қорабайирнинг ўз эгасини кўрибоқ ўйноқлаб кишнаиб бошлаганини эшитиб, қадамини секинлатди ва болта ушлаган ўнг қўлини орқасига яшириб, устунга суялганча туриб қолди. Бекнинг вужудини қоплаб олган қалтироқ тобора кучаяр, қалбининг дукиллаб уриши ўзига эшитилиб турарди. Эгасининг ўз ёнбошида бир аҳволда турганини сезаётган от бўйнини буриб, синчга боғлиқ тизгинини тортиб, унга интила бошлади. Бек сабрсиз тулпорига яқинроқ борди-ю, аммо беихтиёр яна орқага чекинди. Шундай дақиқаларда бек ўнг қўли билан қо-

рабайирнинг узун бўйинини қоплаб ётган қалин ёлини силар, унинг манглайдан, қора кўзларидан ўпиб эркаларди. Аммо у ҳозир бундай қилмади. От эгасига тааж-жубланиб, қараб, отхонани сутдай ёритиб турган тўлини ой шуъласида унинг аллақандай ёмон ўт сочаётган кўзларини, гезариб пирпираётган лабини, дока ранг юзини кўрди. У эгасига эгиб турган бўйинини силтаб кўтариб, охур ичига тортди. Бек ўнг қўлини орқасига яширган ҳолича отга яқинроқ борди ва унинг кўмир чўғидай йилтиллаётган катта қисиқ кўзларига тик қаради. От энди бошини кўтариб, бекка ёлини тутди. Тулпор шу талпинишда бекка: «Мен сени кечадан бери кўрганим йўқ. Мени бегонага топшириб қўя берасанми? Кел, бўйнимдан қуч, эркала!» деяётгандай эди. Тулпорнинг пишқириб қилган ноласидан бекнинг кўнгли бузилди, аммо у ўзини босиб, болтасини ойдинга солиб ярақлатди. Қорабайир турган ерида ер тепиниб чайқалди ва эгасининг мақсадини тушуниб, ўзини отхона ичига урди. Бек унинг тизгинидан тортиб, синиқ товуш билан: «Кел, жонивор, видолашайлик!»— деди-да, болта сопини камарига суқиб, отнинг бўйнидан икки қўллаб қучоқлаб олди. Қорабайир унга яна бўйинини тутиб, жим туриб берди. Бек унинг яғринини, ёлини, юз-пешанасини силади, сокин кўзларидан чап-чап ўпди, ўпаркан, отнинг кўзларидан дув-дув ёш тўкилди... Ана шунда бек ҳам ўпкасини тутолмай, ҳўнграб юборди...

Уй атропофига босилган похолга лампамой қуяётган Комилнинг:

— Тез бўлинг, Бек афанди!— деган ҳокимона товуши эшитилди.

Қорабайирнинг бўйинини кўкрагига босиб, у билан бирга юм-юм йиғлаётган бек ҳомийсининг фармонидан ҳушёр тортиб кетди-да, отни қўйиб юбориб, камаридаги болтани суғуриб олди. Ой шуъласида товланаётган тигини кўрган от бу гал ўзини олиб қочмади, балки, аксинча, бўйинини эгасига тутиб берди.

Шу вақт отхона олдида пайдо бўлган Комил бекка яна буюрди:

— Чопсангиз-чи, ахир!

Бек отдан бир қадам тисарилиб, даҳшатли болтани баланд кўтарди ва бошини эгиб, ўзига интилган тулпорнинг манглайи аралаш икки кўзи ўртасига бор кучи билан солиб юборди. Қорабайирнинг сўнгги кишнаши

олами бузиб юборар даражада кучли бўлди. Унинг калласи иккига ажралиб, ерга ёнбоши билан тап этиб йиқилди...

Бек оғилхонадан чиққанда, ҳозиргина шу ерда турган Комилни кўрмади, лекин рўпарадаги бақатеракдан бир шарпа ажралиб, шу томонга кела бошлади. Бекнинг кўнгли ваҳимага тўлиб, ўзини отхона ичига олди. Шарпа терак соясидан ойдинга чиқиши билан бек уни таниди: паранжи ёпиниб, қора чимматини қўлига олиб келаётган — Лаъли эди. Унинг кўзига ҳар гал оловдай кўринадиган Лаъли бу кеча балодай кўринди. У кимнингдир: «ташвишдан чиқмади бошим, етиб келди ўйношим» деган сўзларини эслади. Унга ҳар гал лаззат бағишловчи гўзал бугун ишининг пачавасини чиқариши мумкин эди. Уйдаги ўлик, отхонада чопиб ташланган, от, деворлар тагига босилган похол, қўлидаги гугуртни чақишга шошилаётган Комил... Агар Лаъли ана шуларни кўргудек бўлса, сир очилади, халққа оғир фожиадай таъсир қилиши керак бўлган ёнғин ҳодисаси кулгили томошадан бошқа нарса бўлмай қолади...

Бўронбек ана шу шармандаликнинг олдини олиш учун қўлидаги қонли болтани отхона ичкарасига улоқтирди-да, Лаълининг қаршисига югуриб бориб, унинг йўлини тўсди, қизарган кўзлари билан серрайиб тикилиб:

— Нега келдинг?— деди.

Бу, Лаъли учун кутилмаган савол эди. У, бекнинг кейинги кунлардаги парвосизлигини ҳазм қилолмай юрар, шунда ҳам буни унинг эркаклик гурурига йўйиб, «ҳовридан тушиб қолар», деб ўз кўнглига яна ўзи тасалли берарди. Лекин у, бекнинг бугунги бағритошлигига чидолмади ва шаҳло кўзларига ёш олиб:

— Сизни деб келдим, Бегим!— деди.

— Мен сени танимайман, кет!

Аммо Лаъли кетмади. У, бекнинг бежо кўзларига ҳайрона термилиб, бошидаги зангори духоба паранжисини секингина қўлига олди ва бошини бир чайқаб, майда ўрилган узун сочларини силкитди.

— Мен сизни деб келдим,— деди яна Лаъли, оппоқ лўппи юзи жилвага тўлиб.— Умрбод шу ерда қолишга келдим.

— Йўқол, кўзимга кўринма!— бек овозини кўтариб таҳдид қилди.— Йўқол, бўлмаса, ёш жонингга жабр қиласан!

— Нима қилсангиз ҳам майли,— Лаъли барритош йигитга бўш келмай, дадил гапирди.— Истанг уринг, истанг ўлдилинг. Мен сизнинг қўлингизда жон беришга келдим, Бегим!

— Эринг қамалиб, эсираб қолгандирсан. Йўқол, қанжиқ!

— Ундай деманг! Эсираб қолганим йўқ. Сиз бошимни силаганингиздан бери эрим менга номаҳрам, Ҳаётимда ҳам сиз, хаёлимда ҳам. Бугун бўлса, мен сизга хушxabар келтирдим. Суюнчи беринг, Бегим!

Комил келиб қолади деб тобора тоқатсизланиб, чўғ босиб олган киши аҳволига тушган бек Лаълидан:

— Не хабар? Қамоқдагилар чиқдими?— деб сўради.

Аввал суюнчи беринг, кейин айтаман...

Бек чўнтагидан ҳамёнини олиб, Лаълига отди.

— Айт тезроқ!

Лаъли бегига яқинроқ келди-да, унинг кўкрагига бош қўйиб, қулоғига шивирлади:

— Фарзанд муборак бўлсин!..

— Нима?!

— Бошим қоронғи... Бирам бахтиёрманки!..

Бўронбек Лаълининг кўкрагидан итариб юборди. Шўрлик жувон ерга орқаси билан гуп этиб йиқилди, чалқанча ётиб қолди. Бек унинг тупроққа беланган паранжи-чачвонини олиб, устига отди.

— Кет ҳозир, қонсираб турибман!

Лаъли ўрнидан туриб келиб севгилисига тағин ёлвора бошлади:

— Менга раҳмингиз келмаса, болангизга раҳмингиз келсин, Бегим...

Бек Лаълининг у юзи-бу юзига тарсаки қўйиб юборди.

— Йўқол, итдан туғилган!

— Мунча зolimсиз, Бўронбек, ахир, мен инсонман!..

Бекнинг асабийлиги ниҳоясига етди ва у Лаълининг сочидан бураб, теракзорга судраб кетди. Лаъли энди аламига чидалмай бақира бошлади:

— Вой!.. Дод!.. Мусулмонлар!.. Бу мени ўлдиради!.. Қутқаринглар!..

Ишнинг расвоси чиқишидан қўрққан бек, ўйнашини ерга ётқизиб, уч-тўрт тепди:

— Юм оғзингни, манжалақи!

Лаълининг оғзи-бурнидан қон келди ва у ҳушидан кетиб жимиб қолди.

Бўронбек отхона олдига келганда, уни шу ерда кутиб турган Комил:

— Бопладингиз, Бек афанди!— деди кулиб.— Қани, энди бу ёғини тезлатайлик!

Бек чўнтагидан гугурт олиб чақди, бироқ Комил чирс этиб ёнган оловни пуф этиб ўчирди.

— Шошманг. Аввал шаҳарга қайси йўлдан кетишимизни маслаҳатлашиб олайлик.

Уй деразаси тагидаги похолга эгилиб турган бек орқасига ўгирилиб қараб, Комилга боягина Лаъли яшириниб турган ерни — бақатерак тагини кўрсатди.

— Терак тагидан шолিপоя бўйлаб йўл бор. Чирчиққа тик чиқади. Дарёдан сузиб ўтамиз.

— Маъқул.

Бўронбек билан Комил уй атрофига уйилган похолнинг уч-тўрт ерига гугурт чақдилар. Ўтлар олишиб, бири-бирига туташа бошлаши билан улар бақатерак тагига югуриб ўтиб, шу ердан шолипоя бўйлаб кетган сўқмоққа тушиб олдилар. Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин Бўронбек орқасига қаради: бақатерак нарёғидаги уйини, отхонасини ёнғин қамраб олган, аланга тили терак учидан ҳам баландроққа кўтарилиб, шамолда бетоқат чайқаларди. Бекнинг орқароқда қолганини сезиб, Комил уни қистарди:

— Тезроқ юринг, Бек афанди, яна, худо кўрсатмасин...

Бек қадамини тезлатиб, ўз уйининг алангасидан, балодан қочгандай, қочди...

Йигирма бешинчи боб

Лаъли ўзига келиб, ётган еридан турмоқчи бўлди-ю, ҳоли етмади. Унинг кўкраги санчар, чап биқини қаттиқ оғрир, жағлари, тишлари зирқирар, қулоқлари шангиллар, қонга тўлган оғзи аллақандай бемаза тўриб кетган эди. У кўзларини катта-катта очиб, ёнғин ҳар томонда қамраб олаётган уйни кўрди. Аммо Бўронбекнинг ўт ичида қолган уйи унга уй бўлиб эмас, балки оғзидан ўт сочиб, ғазаб билан бостириб келаётган аждаҳо бўлиб кўринди. Лаъли бехосдан «дод, ўламан!»

деб бақириб юборди ва бор кучини тирсақларига йиғиб, ўрнидан турди-да, гадирақлаб дарахтзор ичига кириб кетди. Паранжи-чачвон ҳам, бекнинг ҳамени ҳам бақатерак тагида қолди.

Бир текис ўсган сершоҳ, сербарг дарахтлар ойни қора девордай тўсиб турар, сўқмоқ зим-зиё эди. Лаъли шу зулмат қучоғига кирганда ўзини бир дарахт панасига олиб, орқасига қаради. Энди бояги аждаҳо йўқ, унинг ўрнида шафаққа ўхшаш бир нарса лопиллаб товланаётибди. Демак, бекнинг уйига ўт кетибди. Лаъли қора хонатлас кўйлагининг ёқасини очиб, бек пошнаси зарбидан моматалоқ бўлган кўкрагига туфлаб қўйди. Шунда паранжи-чачвони ўша ерда қолиб кетгани эсига тушди. Лекин Лаъли у жойга бориб, паранжи-чачвонини олиб келишни ҳам, ўт балосидан тезроқ қочишни ҳам билмай, дарахтга суянганча бир нафас иккиланиб турди. «Бегим қани? Ўт ичида қолдимиз?» Шу фикр унинг хаёлини қоплаб олди-да, бекнинг калтаклари ҳам ёдидан кўтарилиб, аланга чайқалаётган ерга югурди.

Бир неча дақиқа аввал қамиш томлик уйни тўрт тарафдан юта бошлаган олов энди уни ўз комига буткул олган, отхонани ҳам қаърига тортган эди. Лаъли шу ерга келиб, отхонанинг ўт ялаётган хариларини, чарсиллаб ёнаётган устунларини кўрди, тутун аччиғидан, тутаб куяётган от эти ва терисининг қўланса ҳидидан унинг кўнгли беҳузур бўлиб, боши айланди. У орқасига қайтди.

Лаъли уйга киришга ботинолмай, бақатерак тагида бекнинг далага чиқишини пойлаб турганда отхонада бўлган ҳодисани — бекнинг отни болта билан чопиб ташлаганини кўрган эди. Лаъли бек нега шундай қилганини тушунмаса ҳам, шу сулув отни ўз рақибидеб билгани учун зимдан қувонди. Аммо энди қорабайирнинг ўтда жизганак бўлиб куяётганини кўрганда, унинг қалби аллақандай хавф-хатарга тўлди. Бек ҳайдаганини, ҳақорат қилганини, урганини эслаб, Лаълининг ҳайронлиги ошди. Демак, бек отидан ҳам безор. Лаълисидан ҳам... Ўзи қани? Вафосиз бек қаёққа кетди?

Лаъли ёниб тугаётган уй деразаси яқинига бориб, ичкарисига қарашга ҳар қанча уринса ҳам, қип-қизил чўғ бўлган ром, унинг кўзларидан отилиб чиқаётган тутундан ҳеч нарсани кўролмади. Аммо у шуни фаҳмлади-

ки, уй ичида нимаики бўлса, ҳаммаси куяётибди. Ерга ёзиглиқ шоҳи гилам, тахмондаги кўрпа-кўрпачалар, тоқчалардаги антиқа китоблар, анвойи чинчилар унинг кўзларига кўриниб кетгандай бўлди... Ана шунда у эшик томонга чопиб ўтди, бироқ эшикдан асар ҳам қолмаган, у бир хокандоз чўгга айланиб, остона гиштларида сочилиб ётарди. Шу вақт том ёғочлари қарсиллаб кетди ва улар уй ичига, девор тагларига бирин-кетин тап-тап қулаб туша бошлади. Шулардан бири Лаъли оёғи остига тушиб, ундан сачраган учқунлар унинг тўпиқлари, болдирларини бир неча еридан жизиллатиб куйдирди. Лаъли ўзини ўтдан олиб қочиш ўрнига, амиркон кавушлари билан остонадаги чўглари босиб, ўзини уй ичига олди, олди-ю, уй ўртасида куйиб ётган одамни кўриб, «дод!» деб қочиб чиқди. Шу додлаганча, у овози борича додлай берди:

— Дод, одамлар, келинлар! Дод, Бек ўзига ўт қўйди!.. Дод, ким бо-оор!!!

Лаъли гуриллаб ёниб, қарсиллаб қулаётган уй атрофида парвонадек гир айланар, еру кўкни бошига кўтариб фарёд чекар, ҳўнграб йиглаб, нола қиларди:

— Вой, беге-еем! Ўзини ўтга солган беге-еем! Жонидан жудо бўлган беге-еем!

Ёнгин алангасини кўрган, хотин фарёдини эшитган яқин-йироқлардаги кишилар шу томонга югуриб кела бошладилар. Ҳаммадан аввал Ўтап, Қамчи, Султонбой билан Мавлон ака кетмон ва челақлар кўтариб етиб келдилар. Улар ёнгин атрофида ҳамон чинқириб, дод солиб юрган Лаълини кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолдилар. У тинмай «вой беге-еем»лар, сочини юлиб йиғларди, ўт олаётган лозимининг жияқларини, кўйлагининг этагини кўрмас эди. Эркаклар унга яқин боришга ботинолмай, отхонадан берироқда, йўл устида тўхтадилар. Улар уйнинг ҳам, отхонанинг ҳам буткул куйиб бўлганини кўриб, афсусланиб бош чайқадилар. Ўтап Қамчига «бор!» дегандек имо қилди. Лаъли эрка келин бўлган қўранинг собиқ қароли бақатерак тагидаги ариқдан челагига сув тўлдириб келиб, Лаълининг тиззаси аралаш оёғига сеппиб юборди.

— Келин ойн, куйиб кетаётибсиз-а...— деди у, юз кўзини, қўл-оёғини қоп-қора қурум босган Лаълини бошдан-оёқ кўздан кечириб.

Лаъли «войдод!» деб Қамчидан қочди ва ўзини ён-

гиннинг ҳамон тол бўйи кўтарилиб турган алангаси па⁴ насига олди.

Қамчи йўлдошлари ёнига келди.

— Телба бўпти шўрлик,— деди у, Утапга маъюс ти⁴ килиб.

Утап шерикларини уй томонга бошлади.

— Қани, яқинроқ борайлик-чи!

Мавлон ака отхонада куйиб жизғанак бўлган қора- байрни кўриб, ич-ичидан ачинди.

— Э, аттанг, яхши от эди...

— Уйга сув сепамиз,— деди Утап, ариқ томонга югу- раркан.

Бошқалар ҳам челақларини кўтариб, унинг кетидан бордилар.

Тўрт киши беш-ўн челақдан сув келтириб сепгани- да ҳам ёнгин пасаяй демади. Уларга яна беш-олти киши келиб қўшилди. Энди улар қатор тизилишиб, че- лакни қўлма-қўл узатиб туришди. Ана шундагина сув ўтга кор қила бошлади ва орадан бирор соат ўтар-ўт- мас аланга пасайди. Ҳар бир челақ сув сепилганда олов харилар, синчларнинг қолдиқлари писллаб ўчар, бир оз тутун сочиб, кейин бутунлай жимиб қоларди.

Бу ерга ҳаммадан кейин оқсоқланиб етиб келган Абдукарим ака бақатерак тагида ёйилиб ётган зангори духоба паранжи билан чачвонни ва боғичига гул тикил- ган вазмингина ҳамённи ердан кўтариб олиб, «бу нима- си» дегандек, Утапга кўрсатди. Утап майса устида қиблага тескари тиз чўкиб олиб, ҳадеб намоз ўқиётган Лаълига ишора қилди. Абдукарим ака Лаълининг ёни- га борди.

— Ма, қизим, паранжингни ёпишиб ол. Уйингга бор!

Лаъли Абдукарим аканинг сўзларини эшитдими, эшитмадими, ҳар ҳолда, парво қилмай, яна уч-тўрт марта сажда қилгандан кейин, дуога қўл очди:

— Э, худойим, Бегимнинг жойини жаннатда қил- гин!

Абдукарим ака паранжи-чачвон билан ҳамённи Лаъ- лининг ёнига қуйиб, ўзи ёнгини ўчирган кишилар тў-⁴ дасига қайтиб келди-да, афсусланиб деди:

— Эсини еб қуйипти жувон...

Ҳамма ёгини қурум босган Мавлон ака хаёлчан га- пирди:

— Бўронбек яхши кўрган отини чопмаганда, унинг ўз уйига ўзи ўт қўйганига ишониб бўлмасди...

Қамчи ғазаб билан сўкинди:

— Юрт шаънига доғ тушириб кетди, занғар!..

Утап пешанасидан терларини сидириб туриб, Қамчига буюрди:

— Сергей билан Раззоққа хабар берайлик-чи. Қани, Қамчи, гузарга югур!

Шу вақт ширкат кўраси томондан тапир-тупур эшитилиб қолди. Қишлоқ йўлидан шу ёққа отлиқлар бурилди.

— Ўзлари келиб қолишди шекилли,— деди Мавлон ака.

— Ушалармикан?— Утап яқинлашиб келаётган отлиқларга тикилиб қаради.

— Ушалар!— деди Абдукарим ака.— Ёмон гап дарров тарқалади, иним.

Дарвоқе, суворийлар Мавлон ака тахмин қилган кишилар бўлиб чиқди. Отлардан Сергей, Раззоқ, Оролов ва яна ўн чоғлиқ милиционер тап-тап сакраб тушишди.

— Нима гап, оғайнилар?— деб сўради Раззоқ ёнги сабабини ўзаро муҳокама қилаётган тўдага яқинлашиб

— Кечикиброқ қолдик,— деди Утап.— Ўтти ўчиришга ўчирдиг-у, бари нарса куйиб кетди. Отни қаранг, аввал чопиб, кейин ёндириб кетипти бўлис...

Сергей шериклари билан отхона харобаси устига бориб қорабайирни кўздан кечирди.

— Пешанасини қоқ ёриб ташлабди жониворнинг... Шундан кейин у уй қолдиқларини сиңчиклаб текширди: қурум босган деворлар тагида қулаб ётган куюк ёғочларни у ёқ-бу ёққа суриб кўрди; тахта кўмирларини, чинни парчаларини этик учи билан титди. Уйнинг ўртарағига борганда кўзи куйиб кўмир бўлган ўликка тушди:

— Мурда!— деб бақириб юборди у.— Яқин келманглар!

— Дўзахи бек ўзини ёндирипти,— деди Абдукарим ака, Сергейнинг ёнида ўликни кўздан кечираркан.

Сергей унга ялт этиб қараб, сўради:

— Қаёқдан биласиз? Балки, бу бошқанинг ўлигидир?!

Абдукарим ака шу ердан тўрт қадам нарида ҳамон қўлларини фотиҳага очиб ўтирган Лаълига ишора қилди.

— Бекнинг арвоҳига дуо ўқиётипти. Билади...

— Ўликка ҳеч ким тега кўрмасин,— Сергей ёнидагиларни огоҳлантирди.— Текширамиз кимлигини.— Кейин у Ороловга қаради.— Сиз икки милиционерни олиб, шу ерда қолинг. Қўриқлайсиз.

Оролов:

— Маъқул, ўртоқ Иванов!

Сергей Лаълининг олдига бориб, ундан сўради:

— Синглим, Бўронбек ўзини ёндирдимиз?

Лаъли Абдукарим аканинг сўзларига жавоб бермаганидай, Сергейнинг ҳам сўзларига жавоб бермай, севгилиснинг руҳига дуо ўқишда давом этди:

— Худоё-худовандо, Бегимга раҳм қилгин!..

Сергей саволини такрорлади:

— Бўронбек ўзини ёндирдимиз, синглим?

Лаъли бу гал ҳам индамади.

Қамчи Сергейнинг тирсагидан ушлаб, четга тортди.

— Жинни...— деди у, Сергейнинг қулоғига.— Бек уни урганга ўхшайди, қаранг-а: оғзи-бурни қон, афти-башарасини кўриб бўлмайди. Келинг, ака, бечорани ўз ҳолига қўйиб берайлик.

Сергей шериклари олдига келди.

— Отга мининглар,— деди у, милиционерларга қараб,— у ёқ-бу ёқни бир қараб кўрайлик-чи, бегона йўқмикан...

Оролов билан икки милиционердан бошқа отлиқлар икки отрядга бўлиндилар: Сергей бошлиқ отряд қишлоқ йўлига чиқиб, кўздан ғойиб бўлди, Раззоқ бошлиқ отряд дарахтзор ичига кириб кетди.

Ҳамқишлоқлар Утапга «нима қиламиз?» дегандек қараб қолишди.

— Сен Лаълини бир амаллаб уйига элтиб қўй,— деди Утап Қамчига.— Қолганларга жавоб.

Ҳамма кетиб бўлгандан кейин Қамчи яна Лаълининг олдига борди-да, унга ёлвора бошлади:

— Туринг, кеннайи, кетайлик! Бўлар иш бўлди, бек энди қайтиб келмайди. Юртга гап-сўз бўлманг, туринг, кетинг!

Лаъли:

— Гуноҳкор бандаларингга шафқат қил, худойим!—

деб, тагин дуо ўқий бошлаган эди, Қамчи унинг билагидан ушлаб, ўтирган еридан кўтариб тургизди.

— Бас, кеннайи, юринг энди!

Лаъли қўлини Қамчидан тортиб оламан деб, ерга гуп этиб йиқилди.

— Мени урманг, Бегим!— деди у Қамчини Бўронбекнинг арвоҳи деб фараз қилиб.— Тириклигингизда ургангиз етмайдими? Энди арвоҳингиз ҳам уради-ми мени? Шафқат қилинг, Бегим, ногира маъшуқангизга...

Қамчи тирсаги билан ерга суялиб қолган Лаълини белидан кўтариб, тургизиб қўйди-да, овозини кўтариброқ гапирди:

— Мен Бўронбек эмасман, кеннайи, мен Қамчиман. Мендан кўрқманг. Эс-ҳушингизни йиғинг. Юринг, уйингизга элтиб қўй!

— Вой, манов кишини!— Лаъли Қамчига тикилиб қараб, хахолаб кулиб юборди.— Бўронбек эмас эмиш, Қамчи эмиш, ваҳ-ҳа-ҳа! Вой, мен ўлай, Қамчи эмиш... Йўқ, сиз Бўронбегимнинг арвоҳисиз! Худди тирик вақтингиздай чиройлисиз, Бегим! Манг, олинг мени, бағрингизга босинг, эркаланг, арвоҳ Бегим! Майли, ўзингиз билан бирга дўзахга олиб кетинг мени! Сизсиз яшайман бу дунёи ғурбатда!..

Лаъли шу сўзларини айтиб, Қамчига отилди. Қамчи унинг бутунлай телба бўлганига чинакам ишониб, ўзини ундан олиб қочди. Лаъли уч-тўрт қадамгача гандираклаб бориб, кейин ғоздай қадди-бастини ростлаб олди ва «мендан қочганини қаранг буни! Бевафо... Шошмай тур, мен сени дўзахда ҳам топиб оламан!» деб, ўз-ўзича гапириб, теракзор томонга юриб кетди.

Қамчи Лаълининг ерда ётган паранжи-чачвонини, ҳамёнини юмалоқ қилиб ўраб, телба жувоннинг кетидан йўлга тушди. Лаъли дарахтзор ичига кирганда кўкда сузаётган тўлин ойга қараб: «Вой, мендан қочишини қаранг у арвоҳнинг...»— деди-да, хахолаб кулиб юборди.

Лаъли дарахтзордан чиқиб, шопопялар оралаб кетган сўқмоққа тушиб олиши билан Қамчи унга тугунни узатди:

— Кеннайи, мана, буюмларингиз... Олинг!

Лаъли тўсатдан додлаб юборди.

— Дод, арвоҳнинг дастидан! Войдод, ўламан!..
Қамчи ортиқ чидолмади-да, паранжи-чачвонни Лаълига отди:

— Ол ташвишингни! Арвоҳингминан бўлей!..
Қамчи қайтиб теракзорга кираётганда ойдин даладан телба Лаълининг қаҳқаҳасини эшитди...

Йигирма олтинчи боб

Раззоқ билан Сергей дарёдан кечиб, Қумқишлоққа йўл олган кун эртаси Умрзоқ ота қармоқларни сувга ташлаб қўйиб, сабзи-пиёз олиш учун Қўйлиқ бозорига борди. У қайтиб келганда қармоқларнинг ҳаммаси тебранар, агар чеккадагисининг ёғочи тол илдизига илиниб қолмаса, уни балиқ сув тубига тортиб кетган бўларди. Шу бир галги қармоқ ташлашнинг ўзида челақ тўлди.

— Жониворлар!— деди қувониб ота, яна қармоқ ташларкан.— Раззоқвойимга тушяпсан баринг!..

Кечгача ов ҳам жойида бўлди, декчада сабзи-пиёз ҳам мириқиб қайнади. Ота намозшомни ўқиб бўлгач, пўстакка тиз чўкиб олиб, сопол товоқдаги девзира гуручнинг курмагини тера бошлади. У «гуручни солсаммикан, солмасаммикан» деб иккиланди. Йигитлар кечикса, ош ланж бўлиб қолмасин деб, солмади. Бироқ нариги қиргоқда ҳеч ким кўрина бермади. Ота ўчоққа бошқа шох ташламади ва декча бир неча дақиқа вақирлаб қайнади-ю, ўт пасайиши билан яна жимиб қолди. Хуфтон бўлди. Ота яна тўн ёйиб, намоз ўқиди. Яна ўчоққа ўтин қалади. Лекин тўрт атроф жимжит, толга осиглиқ жинчиरोқ шуъласида товланаётган қорамтир тўлқинлар шовқинидан бошқа товуш эшитилмасди. «Ёпирай, нима бўлди болаларимга?» деб, ота ташвишлана бошлади. Қоронғи қуюқлаша борган сари унинг хавотири ҳам орта борди. Ой бир гала юлдузларини бошлаб, тол тепасига тик келганда, ота ортиқ тоқат қилолмай, қайиққа тушди-да, нарёқ соҳилга сузиб ўтди ва қамишзор ора-лаб кетган сўқмоқдан қишлоқ йўлигача борди. Узоқда, баланд дарахтлар ортида қизил шуъла кўринди-ю, аммо бирор тирик жон кўринмади. «Бирортаси поҳолига ўт қўйган бўлса керак» деб ўйлади чол. «Меҳмонлар катта

йўлдан қирғоқ бўйлаб тушишмаганмикин-а?» деган гунмөн билан дарҳол орқасига қайтди ва яна қайиқда ўз чайласига келди. «Товба,— деди ўзига-ўзи ота.— Бирор ҳодисот юз бермадимикин?»

— Ҳукумат одамлари улар!

Шу фикр ота қалбининг ловиллаб ёнаётган оловига бир оз сув сепди. Раззоқ ҳам, Сергей ҳам хизматда. Эҳтимол, Раззоқ ҳам Ботиралига ўхшаб, Жамоада мажлис қилаётгандир...

Чол ўчоқ ёнида чўққайиб ўтирганча ўтириб қолди. Тун алла-палла бўлди. Дарё салқини унинг баданини жунжитиб, ўпкасига тўлиб йўтал келди. Ухчиб-ўхчиб йўталди...

Тун оғди. Ота пўстакка ёнбошлаганча мудраб кетди...

Бир вақт, дарёнинг нариги беткайида тапир-тупур эшитилди, чол чўчиб ўрнидан турди-да, ўша ёққа тикилди. Ун чоғлиқ от бешик-бешик тўлқинларни кесиб, шу томонга сузиб келарди.

— Меҳмонлар!..

Ота совуқ тундаги интизорликни ҳам унутиб юбориб, икки буклоқ кўрпачани қоқиб бошқатдан ёзди-да, сув бўйига тушиб, чавандозларининг етиб келишини кута бошлади. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтар-ўтмас Раззоқ билан Сергей ва яна саккиз отлич милиционер бирин-кетин соҳилга чиқишди.

— Дада, дарёдан ҳеч ким ўтдими?— сўради Раззоқ, отдан тушмасданоқ.

— Йўқ, ҳеч ким ўтгани йўқ, болам.

— Сергей, сиз пастга юринг, мен юқорига кетдим!

— Яхши!— деди Сергей, уч отлични орқасидан бошлар экан, орқароқдаги бир отличқа:— Сиз отанинг ёнида қолинг!— деб буюрди.

Раззоқ қолган тўрт милиционер билан Қўйлиқ йўлини кесиб, дарёнинг юқори томонига от чопиб кетди.

Қирғоқда қолган бурама мўйловли милиционер отдан тушиши билан Умрзоқ ота от юганини унинг қўлидан олиб, йўрғани тол тагига элтиб боғлади.

— Ўзи нима гап, болам?— деб сўради чол, махорка ўраётган милиционердан.

— Душман қочипти, қидираётибмиз.

— Қанақа душман, болам?

— Билмадим...

Умрзоқ оганинг хаёлида, нечундир, дарёнинг нариёғига ўзи қайиқда ўтказиб қўйган жиккак афанди жонланди. Лекин у душманнинг кимлигини суриштира бергани билан милиционер ҳеч нарса айтмаслигини тушунди-да, камсухан йигитга илтифот қилди:

— Утир, дам ол, болам.

— Раҳмат.

Милиционер гоят асабий ҳолатда бўлса керак, бир ерда туролмай, қирғоқда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. У кўзларини тўқайдан, сувдан олмас, оғзи-бурнини тўлдириб, тутун бурқситгани-бурқситган эди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас дарё юқорисига кетган отличлар қайтиб келишди. Салдан кейин Сергей отряди ҳам етиб келди. Сергей тажанг эди. Бир оз сукутдан сўнг у Раззоққа деди:

— Мен унинг ўзини-ўзи ёндирганига ишонмайман.

— У ёлғиз эмас. Бутун қишлоқни ўраб, тинтиймиз,— жавоб берди Раззоқ.

— Қани, кетдик!

Умрзоқ ота буларнинг гапидан ҳеч нарса тушуна олмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда иш тиқилинч, вақт зиқ ёканини фаҳмлаб, ошдан гап очмай қўя қолди.

Отлар бирин-кетин дарёга отилди ва чавандозлар «ҳа-ҳу» дегунча нариги қирғоқдаги қамишзорга кириб, кўздан гойиб бўлишди.

Умрзоқ ота бериги соҳилда якка тол тагида яна ёлғиз қолди. У бир кўнглида ҳозир қайиқда ўтиб, Қум-қишлоқ гузарига бормоқчи, ошнаси Ғани самоварчининг ҳужрасига тушиб, ундан бутун воқеани сўраб-билиб олмақчи бўлди. Бироқ Сергейнинг: «Ботирали сизни ҳам ҳукумат ишига қўйиб кетган» деган сўзлари ёдига тушиб, шахтидан қайтди-да, бурама мўйловли милиционер боя қирғоқда қандай бетоқат юриб турган бўлса, Умрзоқ ота ҳам у ёқ-бу ёққа ўшандай юра бошлади.

Йигирма еттинчи боб

Ёрқин кўклам кунларининг бирида Утап Жамоадан уйига одатдагидан барвақтроқ қайтиб, эртаси кун мактаб очилишини хабар қилди.

Тозагул қишлоқдаги болали уйларни бирма-бир айланиб, бўлгуси ўқувчиларнинг ота-оналарига эрталаб болаларини ширкат кўрасига етказиб боришни айтиб келди.

Эъвозхон туни билан чироқ ёнида чивинга таланиб, «Алифбе» ўқиб чиқди.

Каллайи саҳарлаб Адолат қумғон қайнатиб кирганда, Эъвозхон хонтахтага ёзуғлиқ китобга бош қўйганча ухлаб ётар, пилиги сўхта тортган чироқ қизғиш нур сочиб турарди.

Адолат қумғонга бир чимдим олма чой ташлаб, уни сочиққа ўраб қўйди ва тутаб ётган чироқни ҳовлига олиб чиқиб кетди; уни пуфлаб ўчирди; шишадан бурқсаб ачиқ тутун чиқди.

Тозагул ўчоқбошидаги тандирда қизарган нонларни узиб саватга ташлаётганда боягина отхонада от қашлаб турган Утап энди отини эгарлаб бўлиб, юганидан етаклаб чиқди ва хотинига деди:

— Нонингдан иккита бер-чи, белимга тугиб кетай!

— Онам чой дамлади,— деди Тозагул, ҳоври чиқиб турган бир сават нонни кўтариб келаркан.— Чой ичиб кетинг.

— Борай,— деди Утап, иккита қип-қизил нонни белбоғига тугаётиб.— Бугун тафтишчилар келаркан.

Адолат куёвидан ташвишланиб сўради:

— Тинчликми, болам?

— Тинчлик.

Утап кета туриб, Тозагулга тайинлади:

— Мактабга Эъвозхон билан бирга бориб кел!

— Маъқул.

Утап кетгандан кейин она-бола Эъвозхоннинг уйига киришди. У уйғониб, ювиниб-тараниб бўлган, Учқунни тиззасига олиб, эмизиб ўтирарди.

Уч аёл енгил-елпи нонушта қилиб олишди.

Эъвозхон билан Тозагул бир неча бойлам «Алифбе», дафтар, сиёҳдон, ручка, сиёҳ, бўр кўтариб олиб уйдан чиқиб кетаётганларида, Учқун ойисига эргашиб йиғлади. Унинг йиғисига Тўлқин уйғониб кетди. У ҳам ойисининг «бир ёққа» кетаётганини кўриб, югуриб келиб унинг оёқларига ёпишиб олди.

— Ана холос,— деди Эъвозхон, болаларининг бағбугидан қулоғи битиб,— энди ишга ҳам юборишмайди бу гиргиттонлар!..

Адолат чинқириб йиглаётган Учқунни кўтариб олиб, бағрида тебратди.

— Бораверинглар, овуниб қолишади.

— Тетмис,— деди Тўлқин, ойисининг оёқларини яна маҳкамроқ қучоқлаб.

— Ойигинанг айлансин, кетмайман!— Эъвозхон Тўлқиннинг жингалак сочини силади.— Сизларни ташлаб қаёққа кетаман, қўзичоқларим!

Тозагул Эъвозхоннинг йирик шаҳло кўзларига тўлган ёшни кўриб, бағри эзилди.

— Биз билан бориша қолсин,— деди Тозагул, Учқунни Адолатнинг қўлидан оларкан.— Мен кўтариб юраман болажонларни!..

Эъвозхон Тўлқинни кўтариб олди.

Адолат рўмолга нон тугиб, Тўлқинга узатди:

— Олвол, айланайин, қорнинг очиб қолади.

Тўлқин тугунчани базўр кўтариб ойисига берди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас паранжили икки аёл болаларни кўтариб, ширкат қўрасига кириб келишди. Ҳовлида бир тўда бола қий-чув кўтариб бир-бирини қувлаб юрар, уч-тўрт паранжили аёл қатор синчлик узун айвон олдида тизилиб ўтиришарди. Улар Эъвозхонни кўриш билан ўтирган ерларидан туриб, «муаллим опа» истиқболига юрдилар.

Гузардаги болохонада Эъвозхондан сабоқ олиб, саводини чиқарган Эътибор опа чаққон юриб келиб унга қулочини ёйди ва қучоқлашиб кўриша кетди:

— Вой, айланай отинчахондан!— дерди Эътибор опа, дам Эъвозхоннинг елкасини силаб, дам Тўлқиннинг юзларидан чўпиллатиб ўйиб.— Болаларимизни сизга, сизни худога топширдик, ўргулай!

Эътибор опа Тўлқинни кўтариб олиши билан Қумри Эъвозхонни қучоқлай кетди. Эъвозхон юзини нафис доғлар қоплаган бу қорача жувонни севиб суярсан, унинг лорсиллаб турган кўкрагига ишора қилиб:

— Муборак бўсин!— деб кулиб қўйди.

— Худо хоҳласа, ўзингизда ўқитаман...— Қумри уялиб ерга қаради.

— Ҳаммамиз муборакбодга келдик,— деди ўрта ёшроқ бир аёл.— Бугун жумайи қиёмат. Товоқда озгина шинни-қолвайтар олиб келдим, айбга буюрмайсиз, отинча.

Эъвозхонни ўраб олган бошқа оналар ҳам мактаб

очилишини «қутлуғ бўлсин» қилдилар, товоқларда, тугунчаларда олиб келган совға-саломларини, Эъвозхон ҳар қанча рад қилса ҳам, қўярда-қўймай Тозагулга бердилар.

Аёллар Эъвозхоннинг болаларини кўтариб олдилар.

У талабаларни бошлаб, синфга кирди.

Дарсхона ўн бир ёғочли расмана уйдан иборат бўлиб, тўрт оёқли бешта стол бир қатор тизилган, уларнинг ўртасига узун тахта «эшак»лар қўйилган; уй этагига — деворга қорага бўялган фанер осилган эди. Эъвозхон паранжи-чачвонини қозиққа илди-да, болаларни ҳар бир столга учтадан ўтқазиб, санаб чиқди. Улар ўн учта эди. Уларнинг орасида «тили аллага келиб қолган» қизлар бўлганидек, «р»ни айтолмайдиган, тили чучук болалар ҳам бор эди. Иккинчи столда ўтирган шундай болалардан бири олдинги қаторда ўтирган бир қизнинг сочига қўшиб ўрган тол сочпопугидан тортиб «вой-вой» латди. Оппоқ қизнинг кўкиш кўзлари жиққа ёшга тўлди. Орқароқдаги бир қора бола ёнидаги қизчанинг қулоғига шивирлади: «Отинойи — раисни хотини. Сен билиб бўпсан, ҳа! Мен биламан...» Уртароқда айтишиб ўтирган икки бола тўсатдан бир-бири билан муштлаша кетди...

Эъвозхон шошиб қолди. У стол устидаги дафтар-қалам, китобларни тартибга сола туриб, қўрадан ўз болаларининг бағ-буғ йиғисини эшитди. Сал ўтмай, Тозагул уларни кўтариб дарсхонага кирди. Дарсни қандай бошлашни, болаларни қандай тинчитишни билмай турган Эъвозхон Учқунни Тозагулнинг қўлидан олди-да, курсига ўтириб, эмиза бошлади. Ёнидаги қизчага «отинойи»ни «раисни хотини» деб таърифлаган бояги бола сакраб ўрнидан турди-да, Тўлқиннинг олдига югуриб келди. Ойисини кўриш билан овунган Тўлқин нотаниш боланинг:

— Юр, оковси, ўқиймиз,— деб айтган мулойим сўзларига жавобан, унинг узатган қўлларига қўлчаларини тутди.

Қора бола Тўлқинни етаклаб бориб, кўтариб ёнига ўтқазиб қўйди ва қизчага яна мақтана кетди: «Раисни ўғли бу полвон. Сен билиб бўпсан, ҳа! Мен биламан!..»

Эъвозхоннинг илтимоси билан Тозагул болаларга биттадан «Алифбе», дафтар, қалам тарқатди. Қора бола

бу нарсаларни ола туриб, бутун дарсхонага эшиттириб барала сўради:

— Бизни укага ҳам беринг, опа!

— Хўп, хўп!—Тозагул кулди.— Тўлқинжонга ҳам берман. Ма, ол!

Тўлқин «Алифбе»ни оламан деб ерга тушириб юборди. Қора бола уни дарров кўтариб олиб, «укаси»га узатди:

— Маҳкам ушла, оковси!..

Эъвозхон чақалоқни Тозагулга бериб, ўрнидан турди.

— Китоб-дафтарларингизга тегманглар,— деди у, болаларни бирма-бир кўздан кечириб.— Қаддингизни ростлаб, тўғри ўтириб олинглар. Жуда яхши... Ана энди бир-биримиз билан танишайлик. Хўпми, болалар?

Дарсхонада болаларнинг: «хўп, хўп, танишайлик» деган шовқини кўтарилди.

— Мен сизнинг муаллима опангиз бўламан,— деди Эъвозхон, болалар ўз сўзларига қулоқ солаётганидан қувониб.— Мени «муаллима опа» дейсизлар. Қани бир айтиб кўринглар-чи!

Болалар: «Муаллима опа! Муаллима опа! Муаллима опа!»— деб қичқиришди.

Эъвозхон биринчи қаторда ўтирган кўк кўзли оппоқ қиздан сўради:

— Сенинг отинг нима?

— Саломат Мавлон қизи.

— Ия, Эътибор опанинг қизиман, дегин?

— Ҳе.

— Вой сендан айланай, қани ўрнингдан тур, яхшилаб кўриб олай-чи сени!

Саломат уялибгина ўрнидан турди. Эъвозхон унинг хийла чўзилиб қолган бўйига, узун сочпопуклар тақиб олган майда ўрим қўнғир сочига, ўзига ярашиб тушган гулдор чит кўйлагига разм солиб қаради.

— Утир, Саломатой. Зеҳн қўйиб ўқи. Дунёни кўрсин кўзларинг!

Саломат жойига ўтираркан, муаллима опага жилмайиб термилди.

Эъвозхон бошқа болалар билан ҳам танишиб, уларни рўйхат қилиб бўлгач, Тўлқинни гапга солиб ўтирган, қора болани чақирган эди, у дик этиб ўрнидан турди.

— Оролипни ўглиман, отим Қўчқор,— деди у, Эъвозхон ундан «отинг нима?» деб сўрамасданоқ.

— Қайси Ороловнинг?

— Милиса бошлиғини,— Қўчқорвой дадил жавоб берди.— Ўзим ҳам катта бўсам, камандир бўламан!..

Ҳамма болалар ўтирган ерларида Қўчқорга ўгирилиб қарашиб олди. Аммо Қўчқор уларга эътибор бермай, Тўлқинни гапга соларди:

— Сен ҳам катта бўсанг, камандир бўласанми, полвон.

Тўлқин Қўчқорга тикилиб қараб, жавоб берди:

— Буяман...

Қўчқорвой Тўлқиннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Қойил!

Эъвозхон:

— Ана энди мен сизларни укаларингиз билан таништириб қўяй,— дейиши билан талабаларнинг ғовури босилиб, ҳамма муаллим опага тикилиб қолди.

Лекин шу вақт қўра ҳовлисида эркакларнинг гап-сўзлари, этик дақир-дуқурлари эшитилди. Тозагул дарсхона эшигидан югуриб чиқиб кетди-ю, шу кетганча анчагача келмади. Эъвозхон дарсни давом эттиришни ҳам, эттирмасликни ҳам билмай иккиланиб турганда, Тозагул ҳовлиқиб кирди.

— Шаҳардан тафтишчи келипти, ранс айтди...— деди у, Эъвозхоннинг қозикдаги паранжисини олиб бераркан.— Ёпиниб олинг, ҳозир шу ерга кирармиш...

— Нега энди?— Эъвозхон ҳайрон бўлиб сўради.

— Мактабни кўрмоқчимиз.

Болалар таажжубланиб бир-бирларига қараб қўйишди. Муаллима опанинг чеҳрасидаги паришонлик, қўрқув уларга ҳам кўчди. Бояги қувноқлик, хушчақчақликдан асар ҳам қолмади. Мурғак кўнгилларни аллақандай бир оғир ваҳима қоплаб олди.

— Эъвозхон паранжисини ёпиниб улгурмаган ҳам эди, айвондан эркакларнинг товушлари эшитилди. У дарров чачвонини юзига тутиб, паранжисини бошига илди.

Дарсхонага бирин-кетин уч эркак кириб келди. Эъвозхон булардан иккисини чиммат тўри орқасидан бир қарашдаёқ таниди: бири Утап, иккинчиси Ботиралининг дўсти Сергей. Учинчи эркакни ҳам Эъвозхон қаердадир кўрган. Пўрим хром этик, янги кўк мовут китель-шим кийган, соч қўйган, бош яланг, қалин қош-

ли, заъфарон юзли бу йигит ким бўлди экан-а? Шаҳарлик...

Тафтишчи дарсхона шипидаги сирланган ёғочларни, тоқчалардаги ўйма ганч нақшларни, «Алифбе»лар, дафтарлар, қаламлар ёйилиб ётган столларни, ҳангу манг бўлиб қолишган болаларни, Қўчқорвойга маҳкам ёпишиб олган Тўлқиннинг кўзларидаги қўрқувни, паранжи-чачвонга ўралиб олган икки аёлни, ҳали бирорта ҳарф ёзилмаган қора доскани шошмасдан синчиклаб кўздан кечирди ва Утапдан:

— Муаллима ким?— деб сўради.

Утап доска олдида турган паранжили аёлга ишора қилди.

— Ёъозхон Жўрабой қизи, марҳум раисимизнинг болалари...

Тафтишчи Ёъозхонга шишадек совуқ кўзлари билан ялт этиб қаради.

— Ёъозхон Жўрабой қизи, дарсни давом эттиринг!

Кутилмаганда Ёъозхоннинг кўзларига Тошкент, Уқчи маҳалласи, ўз ҳовлисига соя солиб турадиган баланд девор, Бадриддин махдумнинг катта нақшин дарвозаси, ҳар кун ўша ерда тўхтаб турадиган автомобиль ва амалдор Азмиддин кўриниб кетди...

«Қачон қутуламиз бу балолардан?— Ёъозхон ўзига-ўзи савол бера кетди.— Булар бизни тинч қўяр кун борми? На шаҳарда қутуламиз, на қишлоқда... Жувонмаргнинг қадами шу ерга етиб келганини қаранг-а!»

Азмиддин паранжи ичида ҳамон сукут сақлаб турган Ёъозхонга, товушини кўтариброқ буюрди:

— Дарсни давом эттиринг!

— Талабалар билан танишаётувдик,— деди Ёъозхон ва биринчи столга яқинроқ келиб, дарсни давом эттирди.— Болалар! Қўчқоржоннинг ёнида ўтирган укангиз — Тўлқинжон. У ҳали икки ёшга ҳам тўлгани йўқ. Мана бу — Ёъозхон,— Тозагулнинг қўлидаги чақалоққа ишора қилди.— Учқунжон — Тўлқиннинг укаси. Энди олти ойлик бўлди. Жамоангизнинг раиси Ботирали Исмоил ўғли ана шу икки боланинг дадаси эди. Уни босмачилар отиб ўлдирди. Мана шу кичкина болалар етимча бўлиб қолишди. Буларнинг дадаси ҳозир Жамоа олдидаги теракзорда ухлаб ётипти. У яхши одам эди. Нега десангиз, сизларга мактаб очишни ўша киши айтган эди.

Мана, бугун мактаб очилди. Сизлар китоб, дафтар, қалам олдингиз. Шу китобдан саводингиз чиқади. Шу қалам билан шу дафтарга ҳақиқат сўзларини ёзасизлар. Ҳақиқат сўзларини ким айтганини биласизларми, болалар?

Болаларнинг: «йўқ, йўқ, билмаймиз!» деган шовқини дарсхонани бошига кўтарди.

— Ҳақиқат сўзларини доҳиймиз Ленин айтган,— деди Эъвозхон мулойим товуш билан.— Ер камбағалники, сув камбағалники, бойлар битсин!— деган Ленин.— Қани, айтиб кўринглар-чи, болалар: Ле-нин!

Болалар барала чуғурлаша кетди:

— Ле-лин! Ле-лин! Ле-лин!

Болаларга қўшилиб Тўлқин ҳам қичқирди:

— Ле-лин!..

Ўтап ҳам, Тозагул ҳам, Сергей ҳам Эъвозхоннинг сўзларини мароқланиб эшитдилар, Қумқишлоқ тарихида биринчи марта мактаб бетини кўрган ва ҳамма меҳнаткашлар учун азиз «Ле-лин!» сўзини барала янгратаётган болаларга завқ билан тикилдилар. Фақат Азмиддингина қуюқ қошларини чимириб, қовоғини солиб олди. Болаларнинг қувноқ шовқини, шод қийқириқлари уни хурсанд қилиш ўрнига, аксинча, асабини кўзғатди. Аммо Ленин деган сўз, Ленин номи шу қадар улуғ ва қудратли эдики, бу ном қуёш бўлса, Азмиддин унинг қаршисида кўршапалакдек ожиз эди. У аламинни ичига ютиб, паранжи зиндондаги ўзбек аёлининг сўзларига қулоқ солишга мажбур бўлди.

— Илмни кенг, ёруғ йўлга ўхшатса бўлади,— дерди Эъвозхон, ўзининг ҳар бир сўзини қулоғига қуйиб олаётган болаларга насиҳат қилиб.— Шу йўлдан борган одам мақсадига етади. Сиз савод чиқарсангиз, илми бўлсангиз, оқни қорадан, дўстни душмандан фарқ қиласиз. Ундан кейин, болалар, илм — машъал. Бу машъални сизга Ленин бобонгиз ёқиб берди. Шунинг учун сизлар Ленин болалари. Қани, бир айтиб кўринглар-чи: Ле-нин болалари!

— Ленин болалари!— деди бийрон тили билан Саломат.

— Ле-нин болалари!— қичқирди Қўчқорвой.

Болалар муаллима опа сўзларини ҳижжалаб такрорлашди:

— Ле-нин- бо-ла-ла-ри!

Азмиддин болаларнинг шод қийқириқларига ортиқ чиқолмади-да, Ёъвозхонга истехзо билан деди:

— Савод дарсига ўтинг, муаллима хоним!

Ёъвозхон нима қилишини, махдумзодага қандай жавоб беришини билмай, саросимага тушиб қолди. Тафтишчининг хатти-ҳаракатларини сезгирлик билан кузатиб турган Сергей, Азмиддин камбағал қизини, бегона қишлоқда қолиб ишлашга аҳд қилган фидокор ўзбек аёлини дарсдан чалғитмоқчи бўлганини, уни «муаллима хоним» деб масхаралаётганини дарров фаҳмлаб олди ва уни четга етаклади.

— Сиз «савод дарси» деб нимани тушунаси, ўртоқ тафтишчи?— деди у Азмиддинга мулоийм, аммо жиддий оҳангда.

Азмиддин Сергейга зарда қилиб:

— Савод дарси «Алифбе»ни ўргатишдан бошланиши керак,— деб овозини кўтариб, дағдага қилди.— Ва сиздан шуни илтимос қиламанки, ўртоқ Иванов, бирламинчи, менинг Туркистон Халқ Ҳукуматининг вакили эканимни унутманг ва... ва, иккиламчи, мусулмонлар ишига аралаша берманг!

— Бизнинг саводимиз Лениндан бошланади,— деди Сергей, Азмиддиннинг совуқ кўзларига тик боқиб.— Мусулмон меҳнаткашлари ҳам Ленин йўлини, озодлик йўлини танладилар. Шуни танасига сингдириб олмаган одам «Алифбе»ни ҳар қанча чайнагани билан саводсиз бўлиб қола беради!

Азмиддиннинг ЧЕКА вакилига бақрайиб қараб, унга таҳдид қила бошлагани Утапнинг ҳам ғазабини қайнатди. Аммо у дарсхонада жанжал чиқишининг олдини олиб, шерикларини Жамоага бошлади:

— Қани, борайлик-чи, маҳкамада сўйлашамиз!

Азмиддин билан Сергей дарсхонадан чиқиб кетгандан кейин, Утап мулоийм товуш билан Ёъвозхонга деди:

— Ўқита беринг, синглим!

Ёъвозхон эшикка йўл олган Утапга шивирлади:

— Раис, тафтишчи чаён. Тошкентдаги қўшнимиз Бадриддин махдумнинг ўғли. Билиб қўйинглар!

— Тузук.

Бир оздан кейин кўра айвонида Азмиддинга алланималарни уқтираётган Утапнинг қуйидаги сўзлари эшитилди:

— Утагаси, мусулмонлар Сергейни ўз оғамиз деб билади. Шу одамнинг гайрати билан жамоа фуқароси тинчиб қолди. Фирқанинг ҳақиқий фарзанди бу йигит. Шунини билиб қўйинг, утагаси, ҳа!

Эъзозхон бугунги биринчи сабоқни тугатиш олдидан талабаларни имтиҳон қилди:

— Қани, бир такрорланг-чи, сизлар кимнинг болаларисиз?

Еш авлод кичқириғи дарсхонани янгради:

— Биз Ле-нин болаларимиз!

Москва, 1954—1957.

Биринчи боб

Тиниқ кўкка гала-гала булут карвонлари юбориб тоғ ёнбағирларига, дарё бўйларига ёмғирини қуйиб, куз: «Мана мен келдим!»— деб ўзидан хабар берди.

Кечагина ёз эди. Ҳамма ёқ ям-яшил; полизларда қовун-тарвуз палаклари тирик-тўқ; шопипояларда бошоқлар олтин ранг касб этиб ётарди. Осмоннинг зангори бўёғи шу қадар қуюқ эдики, гўё у Самарқанд минораларидек ўз жамолини асрлар бўйи шу зеболигича сақламоқчидек туюларди.

Табиат одамларда ўзи ҳақида ҳосил бўлган ана шу содда тасаввурларни бир неча соат ичида остин-устун қилиб юборди. Қора булут карвонларининг сел бўлиб оққан кўз ёшлари ёз тугаганини, куз бошланганини оламга маълум қилди.

Қўраларда шולי ўриш учун ўроқларини чархлаб ўтирган деҳқонлар ҳам шошиб қолишди. Улар ана шу ёмғир ёққан кеч Қамчининг кўрасига тўпланишди. Утап жамоага ўтиб кетгандан кейин Қумқишлоқ ширкатининг аъзолари унинг ўрнига Қамчини раис кўтаришган бўлиб, ҳар бир ишни у билан маслаҳатлашиб қилишарди. Бугун ҳам шундай бўлди.

Қамчи кенгашга Утапни ҳам, Сергейни ҳам, Раззоқни ҳам чақирди. Чунки Ботирали ўлимидан кейин қумқишлоқликлар бу уч оғайни билан маслаҳатлашиб ишлашарди. Утап халқнинг отасига айланди. Сергейни бирор киши ёт деса, бошқалар уни койиб берарди; у қумқишлоқликларнинг ҳамдарди, ҳамкори бўлиб обрў топди. Туркистон Халқ Жумҳурияти Марказий Комитетининг Қум

қишлоқдаги вакили Раззоқ тез-тез шаҳарга тушиб турар, ҳар гал эл юрагига мадад бўладиган бирор янгилик олиб келарди.

Қамчининг қўрасидаги маслаҳат ярим кечагача давом этди. Асосан шеркат аъзоларининг шолисини қисқа муддатда ўриб, янчиб олиш; шартномага мувофиқ бир қисминни давлатга топшириш, қолганини ўзаро тақсимлаш ҳақида кенгашиб олинди. Албатта, шеркат янги нарса; унинг аъзолари ҳар хил; биров у дейди, биров бу дейди; иш-куч ҳам ҳар турли, талаб-истак ҳам...

Ҳар бир ташкилот каби, шеркат учун ҳам ишнинг гарови бирлик. Бирлик бўлса ҳар хил келишмовчиликлар, майда-чуйда етишмовчиликлар бамаслаҳат бартараф қилина беради.

Сергей шу тўғрида гапирди ва унинг сўзларидаги ҳақиқат кети йўқдек кўринган мунозарани очиқ-ойдин якунлади-қўйди.

Шеркат аъзолари Мавлон аканинг таклифига биноан эртадан ўроққа тушишга қарор қилишди.

Ой-куни яқинлашиб, қадам босиши анча оғирлашган Қумри дамлаган ширингина оқ паловдан кейин кенгаш тарқади.

Раззоқ билан Сергей отларига миниб, бирга йўлга тушишди.

Бу вақт тун оққан бўлиб, ёмғир тинган, ола-чалпоқ булутлар орасида жимгина сузаётган ой гоҳ таннозланиб кўриниб қўяр, гоҳ яна юзини яшириб, дала йўллари зулмат пардасига чулғанарди.

Ёмғир чангини босган сокин йўлдан икки дўст бир неча дақиқа индамасдангина ўй суриб боришди. Сергейнинг кўк оти тарқоқ булутлар орасида у ер-бу ерда милтиллаётган якка-ёлғиз юлдузларга қараб, пишқириб-пишқириб қўяр, Раззоқни тебратиб бораётган Ботиралининг саман тойи эса, йўлга тик боқиб янги тақалари билан ерни бир зарбда дўқиллатарди. Сергей юлдузли фуражкасини бошига бостириб, ёмғирдан ҳўл бўлган туссиз гимнастёркасининг йўғон камарига наган тақиб олган эди. Раззоқ ҳам ҳамон қизил аскар кийимида; унинг ҳам биқинида чарм ғилофлик наган. Оёғидаги этик анча эскириб оқарган; қўлидаги қамчинини бир меёрда силкитиб ўй суриб боради.

Дарёдан ғсаётган шамолда мавжланиб шовуллаётган шолিপоя бўйлаб бораркан, Раззоқ ҳамроҳидан сўради:

— Серёжа, терговни тугатдингизми?

— Йўқ.

Раззоқ Сергейга ялт этиб қаради. Сергей аллақандай чигал хаёл учини қидираётгандай, фикр калавасига ўралган, ана шу жумбоқ билан банд кўринарди.

— Катта иш бўлди ўзи ҳам,—деди Раззоқ, отининг бошини Сергейга яқинроқ буриб.—Натijasини ҳамма кутяпти.

— Биламан,—Сергей ўйчан гапирди.—Суд бўлади. Терговда очилган жинойтлар очиқ суд қилишга арзийди. Бу судга фақат Қумқишлоқ деҳқонларинигина эмас, тева-рак қишлоқларнинг деҳқонларини ҳам чақирамиз. Революция душманларининг башарасини халқ кўриб, таниса.

— Албатта шундай қилиш керак,—Раззоқ дўстининг фикрини қувватлади.—Бундай суд халқимизнинг кўзини очади, инқилобий онгини оширади. Жуда соз ўйлабсиз!

— Аммо,—деди Сергей, Раззоқнинг қулоғига яқинроқ келиб,—икки нарса мени қийнапти. Биринчиси шуки, терговда ҳамма жинойт очилгани билан, жинойтчилар иқ-рор бўлишмаяпти. Шунинг учун мен сизга тергов тугагани йўқ дедим. Бу жуда таажжуб бир ҳол. Масалан, мен сизга бир неча мисол айтиб бераман. Чунончи, Ботирални ўлдириш қандай ташкил этилгани очилди. У тўқайга бори-шини жамоадаги мажлисда айтган. Уша мажлисда Абдукарим ака ҳам бўлган. Ундан Бўронбек эшитган. Демак, қатли Бўронбек ташкил қилган. Зиёдилла Ботирални отиб, тўқай этаги билан Қўйлик йўлига чиққан. Бу вақт Бўронбек Абдурахмонбойнинг извошида ярадор Ботирални Тошкентга, касалхонага олиб кетади. Извошни Қобил карвон ҳайдайди. Йўлда извошга Зиёдилла чиқиб олади. Ботирали ҳали тирик, лекин беҳуш ётган бўлади. Уни бўғиб ўлдирадилар. Ким уни бўғиб ўлдириши мумкин? Ё Бўронбек ёки Зиёдилла...

— Аблахлар!—деб юборди Раззоқ, ўзини босолмай.

— Ана шу жинойт очилди. Исботланди.—Сергей хаёл чигалини еча бошлади.—Аммо Зиёдилла бўйнига олмаяпти. У гоҳ ўзини четга тортади, гоҳ айбни Бўронбекка ағдаради. Бек бўлса, партиядан ўчган куни ўлик куйдириб қочганча бедарак кетди...

— Кимнинг ўлиги экан?—Раззоқ Бўронбекнинг қилмишидан жирканиб сўради.

— Тиббий экспертизанинг аниқлаши ва қишлоқдаги кексаларнинг гувоҳлиги ўликнинг Нурилла махсум мурдаси эканини кўрсатади.

— Йўге?!—Раззоқ мудҳиш жиноятдан сесканиб, кўкрагига тупуриб қўйди.—Бечора сўфи!..

Сергей ҳикоясида давом этди:

— Ғани ота гўристонга бориб, Нурилла махсумнинг жасади гўрдан йўқолганини билиб келди. Тиббий экспертиза ҳам шундай хулосага келди...

— Демак, Бўронбек топилса, тергов тугар экан-да?— Раззоқ тоқатсизланиб сўради.

— Тугамайди.— Сергей ўйчан кўзларини Раззоққа тикди.—Тугамайди, дўстим. Бўронбек албатта, топилади. Биз уни Зиёдилла билан юзлаштирамиз. Иккови ҳам жиноятини бўйнига олади. Шундан кейин Қобил ҳам тўнглигидан тушади. Абдурахмонбойнинг иши ҳам осон. У давлатдан ер яширишда, судхўрликда айбланади. Ибодилла ёш бўлса ҳам мўрт, катта дарахтлар қулаганда, шамолга сиенади. Бироқ шунда ҳам тергов тугамайди.

— Махдумваччалар қолади-да?

— Ҳа, махдумваччалар ва уларнинг ҳомийлари қолади. Масаланинг иккинчи томони ҳам шунда. Ёнгин кечаси Бўронбек билан бирга қочган иккинчи душмanning Комил эканлиги аниқланди. Хўш, Комилни Қумқишлоққа ким юборган? Азмиддин юборган. Лекин Азмиддин ким билан маслаҳатлашяпти?

Раззоқнинг кўзлари кенг очилиб, ҳаяжонланиб сўради:

— Ишнинг таг-замини катта денг?

— Шунинг учун ҳам тергов чўзиляпти, дўстим. Бўронбекнинг партиядан ўчирилган куни кечаси, «ўзини ўзи ёндириши» олдидан Қумқишлоқ активлари устидан ёзган шикоят аризасини ана шу Комил афандининг худди ўзгинаси акаси Азмиддинга етказган, Азмиддин эса, ҳукуматдаги раҳбарлик ўринларидан бирини эгаллаб олган ўз ҳомийси Азизийга топширган. У бўлса, ўз навбатида, Азмиддинни Қумқишлоқда тафтиш ўтказиш учун юборган.

— Кўкламдаги «тафтиш»ни айтасиз-да!—Раззоқ Азмиддиннинг қишлоқ деҳқонлари ўртасида аксилинқилобий иғволар тарқатиб мазах бўлганини эслади-да, заҳарханда қилди.

— Ҳа! Уша «тафтиш»ни айтаман. Азмиддин илгари Хумсонда ҳам шунақа бир «тафтиш» ўтказган, аммо босмачи Миркомилни қочиргани фош бўлаёзиб, хумсонликлар орасидан базўр қутулган эди.

Раззоқ Сергейнинг жавобидан қаноатланиб:

— Демак, тергов давом этар экан-да?—деб сўради.

— Тергов давом этади. Ҳақиқат тантана қилиши керак. Бунинг учун сабр қулочини кенг ёйиш лозим. Агар гадбир билан иш кўрмасак, халқ бошига яна янги кулфатлар ёғиши мумкин. Босмачилар билан муштумзўрлар ўртасидаги, буларнинг ҳар иккови билан миллатчилар ва уларнинг ҳомийлари ўртасидаги, буларнинг ҳаммаси билан чет эл империалистик разведкаси ўртасидаги алоқаларни очиб ташлаш зарур. Биз ана шу кенг кўламдаги жиноятларнинг изига тушдик. Қумқишлоқдаги воқеалар шунга сабаб бўлди. Демак, Ботиралининг доим такрорлайдиган гапи тўғри бўлиб чиқди. Яъни, Қумқишлоқ Совет давлатининг мустақкам таянчларидан бири бўлиб қолди!

Раззоқ Ботиралини эслади, хаёлини тўплаб уни кўз олдида гавдалантирди: ўрта бўйли, қотма, пишиқ йигит, қора кўзлари доим ёниб турувчи, попоқ кийган солдат...

— Балли! Ботирали ҳақ гапни айтган. Шўро давлатимиз Қумқишлоққа таянса бўлади!—деди Раззоқ фахрланиб.

— Ана шу таянч-қўрғонни биз яна ҳам мустақкамлашимиз керак,—деди Сергей, булут ичидан сузиб чиққан тўлин ойга ўйчан боқиб.—Сиз эртага шаҳарга тушсангиз яхши бўларди. Марказни қишлоқдаги аҳволдан хабардор қилиш керак. Айниқса, бугунги шеркат мажлиси — ибратли иш. Ундан кейин, ҳосилни кўриқлаш масаласини қўйинг. Худди шаҳардаги каби, бу ерда ҳам деҳқонлардан дружиналар тузсак қандай бўларкин? Тўғонни қачон бошлаймиз?.. Иш кўп... Волижрокомга ҳам пок қалбли раис керак!

Раззоқ Сергейнинг кенг муҳокамаси, халқ хизматидаги чексиз ташвишларидан таъсирланиб, унга миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат дўстим!.. Ўзим ҳам эрталаб тушмоқчи эдим. Бир йўла Ботиралининг онасини ҳам кўчириб олиб келмоқчиман!

— Жуда яхши бўлади. Она бечора ёлғизликда қийналяпти.

Икки дўст шу зайлда суҳбатлашиб бораркан, олдинда, йўлнинг ўнг томонида, тахминан бирор чақирим масофада олов лопиллай бошлади. У ер катта йўл эмас, у ерда карвонсарой йўқ, у ернинг бир томони тўқай, иккинчи томони шопипоя. Демак, шопипоя ёняпти!

— Утапнинг шопипояси ёняпти!—деди Сергей, ёнғин тобора қутураётган ерни чамалаб.—Қани, қамчини босинг!..

Йўловчилар узангига оёқ тираб, от жидовини тортдилар-да, жониворларнинг сағрисиغا уч-тўрт қамчи босдилар. Кўк от билан саман тойда гўё қанот пайдо бўлди. Қулоққа фақат шамол ғувиллаши эшитилар, чавандозлар яқинлашиб борган сари ёнғин тобора даҳшатлироқ бўлиб кўри-нарди.

Отлиқлар ёнаётган шопипояга яқинлашганда аллаким йўлни кесиб ўтиб, ўзини дарахт ичига олди. Уни Сергей ҳам, Раззоқ ҳам кўрди.

— Сиз одамларни чақиринг,— деди Сергей Раззоққа.— Ёнғинни тезда ўчиришимиз керак!..

Сергей отдан сакраб тушиб, дарахтзорга кириб кетди. Раззоқ аланга ичидаги шопипоя томон югурди... Сергейнинг кўк оти йўл ёқасида қолиб, аввал бир-икки қадам илгарилади, кейин тўхтаб, Сергей кириб кетган дарахтзорга ҳайрон тикилди; бир оз иккиланиб турди-да, у ҳам ўзини қоронғи дарахтлар қўйнига урди...

Ёмғирдан ер лой бўлган, этик изи ойнинг хира нурида ҳам кўзга ташланиб турарди.

Сергей наганини ғилофидан чиқариб ушлаганча дарахтдан дарахтга паналаниб бориб, бегона одамнинг изига тушди.

«Шопипояни ёндирган шу,—Сергей кўнглидан ўтказди.—Бизнинг шарпамизни сезиб, дарахтзорга яширингани бежиз эмас».

Душман яқин ерда, эҳтимол, ҳов анови йўғон тол орқасида яшириниб турибди. Сергейнинг қалби шундан далолат бераётди. Агар қимир этса, отади. У қимир этса, Сергей ҳам отади. Уни тирик қўлга тушириш керак. Балки, у Бўронбекдир. Балки, Комилдир. Яна ким бўлиши мумкин? Ёки, Раҳмонқул очиқ жанг қилишдан қўрқиб, ана шунақа мудҳиш қўпоровчилик йўлига ўтдими?..

Сергей хаёл бир айланиб келар муддат кутди. Душман қимирламади. Ё дарахтзорда анча ичкарига кириб кетди-ми у? Йўқ, унчалик вақт ўтгани йўқ; у яқин бир ерда писиб турибди.

Шу вақт Сергей орқасида шарпа сездди. Наҳотки, у мўлжалдан адашган бўлса? Наҳотки, ўзини ёв ўқиға нишон қилиб берган бўлса? У орқага ўгириламоқчи бўлган вди, бояғи йўғон тол орқасидан узилган ўқнинг шамоли чап қулоғини ялаб ўтди. Сергей дарахтга ёпишганча туриб қолди. Ана шунда у орқадан сезилган шарпа душман эмаслигини, балки ўзини излаб келган кўк отининг шарпа-

си эканини пайқади. Демак, у хато қилмабди, мўлжални тўғри олибди. Унинг ихтиёрсиз ҳаракатидан фойдаланмоқчи бўлган душман айни вақтда ўзининг яширинган ериши фош қилиб қўйди. «Шошма иблис,—деди Сергей газаби тошиб.—Сен мен билан «мушук, сичқон» ўйнамоқчи бўл-япсан. Ким мушук, ким сичқон эканини кўрсатиб қўяман сенга!»

Кўк от Сергейнинг ёнига келиб тўхтади-да, ўқ узилган томонга зийрак кўзларини қадади.

Сергей дарахтга ёпишганча наганини душман паналанган толга тўғрилаб, қулай пайтни пойлай бошлади.

Яна бир хаёл чигили ёзилгунчалик муддат ўтди.

Ёвдан садо чиқмади.

Кўк от бу танаффусни ўзича идрок этиб, хотиржам бўлди-да, ерга эгилиб, нам ўтни ҳапиллатиб чайнай бошлади.

Ой яна булутлар ичига кириб, дарахтзор зулмат қўйнида мунгиб қолди.

Агар шолিপояни ямлаётган ёнгин ташвиши бўлмаса, Сергей турган ерида тонг отгунча қотиб турарди. Аммо халқ бойлигининг алангага қўшилиб, кўкка созурилайган унинг сабр-бардошини тугатди. У душманни таҳдид билан таслим этишга ва агар бу ҳам иш бермаса, таваккал қилиб босиб боришга қарор берди.

— Ҳей, сен,—деди Сергей, дарахтга бағир бериб,— ким бўлсанг ҳам чиқ! Яхшиликча таслим бўлсанг бўлдинг, таслим бўлмасанг, ифлос танангни ғалвир қилиб ташлайман!

Душман жавоб бериш ўрнига кетма-кет уч-тўрт ўқ узди. Сергей тўппончани садосидан таниди... Маузер... Ҳар гал тепкисини босганда мудҳиш варанглайдиган бунақа қурол ҳар кимда ҳам бўлавермайди. Бу даҳшатли ҳақиқат Сергейни анча ўйлатиб қўйди. Шолипояга ўт қўйган иблис унақа-бунақа ёв эмас. У босмачилар қароргоҳидан юборилган қўпоровчи. Хўш, у ёлғизми? Агар унда қўпоровчилар бу кеча ўнлаб-юзлаб юборилган бўлсаларми? Улар бир эмас, ўнлаб-юзлаб шолипояларни, қўрларни, саройларни, омборларни ёндираётган бўлсаларми!..

Ана шу фикрдан Сергейнинг миясига муз югурди. Ўзи паноҳ этган тол билан душман паналанган тол оралигини чамалаб кўрди. Ун қадамча келади. Орада беш олтита майда дарахтдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Сергей ойнинг булутлар орасидан чиқишини кутишга,

дарахтзор ёришиши билан душманни ўқ узишга мажбур этишга аҳд қилди. Ой уни узоқ куттирмади: дарахтзор устига чалқанча ётиб олди. Ана шунда Сергей ёвнинг маузер ушлаган кўлини кўриб қолди-да, панжаси оралаб ўқ узди. Душман «иҳ»... деб, кўлини тортди... тол орқасидан елкаси кўринди. Сергейнинг иккинчи ўқи шу елкада чиндан ҳам ғалвирнинг биринчи кўзини очди.

Душман ерга гурсиллаб йиқилди.

Сергей турган жойида қимирламади.

Душман бор ўқининг ҳаммасини Сергей яширинган дарахт томонга варанглатиб отиб тугатди-да, маузерини чангаллаганча ётиб қолди.

Сергей унинг тепасига борди.

Ерда қонга бўялиб ётган сўлоқмондай киши жароҳат аламига чидалмай, қизил тўнининг енгини тишлаб ингарди.

Сергей маузерни ердан олиб, ярадорга:

— Пичоқни ташла!—деб буюрди.

Ярадор пичоғини қинидан суғуриб, Сергейга отди. Сергей бошини олиб қочди. Пичоқ дарахтга санчилди. Кўк от ёмон бир нарсани сезгандай овози борича кишнаб юборди.

Сергей:

— Юр!—деди душманга наган ўқталиб.—Ўт қўйган ерингга юр!

Сергей уни суяб турғазди. Душман қонга бўялган кўлини тўнининг қўйнига тиқиб, дарахтзордан йўлга чиқа бошлади.

Кўк от Сергейнинг орқасидан эргашди.

Сергей асирни ҳайдаб олиб келганда, Ўтапнинг шолিপояси куйиб тугаёзган, бир неча юз эркак бола, хотин-халаж кўрқинчли аланга атрофида қий-чув кўтариб югурришар, ёнғинга челақларда сув сепишар, халқ неъматини ёндирган аблаҳнинг ота-бувасини қўшиб сўкишар, икки дунёсини лаънатлаб қарғашарди.

Сергей ана шу ерга келганда, аланга шуъласида асирини таниб қолди.

— Миркомил!—деб қичқириб юборди у, душманни оломон ўртасига суриб кирар экан.—Кунинг шунга қолдими, аблаҳ!..

— Халқ неъматини ёндирасанми, нонкўр!—деди Мавлон ака, кўк кўзларига ёш тўлиб.

Ўтап шолипоясини ёндирган душман ўн саккизинчи

йилда Ботирали томонидан Хумсонда асир олинган Миркомил эди. У кейинчалик Азмиддин кўмагида қамоқдан қочди. Бир вақтлар «лашкари ислом»га раҳнамо бўлишни даъво қилган «ғози»лардан бири, эндиликда кўршапалакдай тунда изғиб юрган зараркунанда, палид!..

Қамчи оломондан ажраб чиқди-да:

— Ур, занғарни!—деб, ўзини Миркомилга отди.

Яна бир неча киши босмачини ура кетди.

Давлати куйган Утап ҳам четда қолмади. Миркомилнинг оч биқинига бир-икки тепди.

Раззоқ ўртага тушиб оломонни тинчитишга уринди:

— Оғайнилар, тўхтанг! Миркомил энди қочиб қутулмайди.

— Уртоқлар, аввал авра-астарини титиб кўрайлик!—деди Оролов ҳужумкорларнинг ҳамласини тўсиб.

Оломон Раззоқ билан Ороловнинг сўзига қулоқ солмаётганини кўрган Сергей: «Миркомилни ўлдириб қўйишса, бояги сирни билолмай қоламан», деб ташвишланди. Яъни, оломон Миркомилни ўлдирса, бу кеча яна қанча шолিপоялар ёнишини билолмас, халқ ўз бойлигидан айрилиб қолиши мумкин эди.

Сергей наганини яланғочлаб ўртага тушди.

— Тўхтанглар!—Сергейнинг кўзларидан ўт сочилди, унинг товушидаги ҳаяжон одамларни қулоқ солишга мажбур этди.—Миркомилнинг шериклари бошқа шолипояларни ҳам ёндираётган бўлса, нима қиламиз?

Ҳамма жим бўлди. Сергейнинг сўзлари уларни ҳаддан ташқари ташвишлантириб қўйди. Дарҳақиқат, босмачилар яна қанча ерда ўт қўйишяпти?! Мавлон аканинг шолипояси омонми? Қамчининг даласи-чи?!

— Миркомилни турғазинглар!—Сергей буюрди.

Бир неча киши Миркомилни елкасидан судраб оёққа турғазди.

Сергей унга тик боқиб, савол берди:

— Неча киши билан келдинг?

Миркомил юзини буриб сўқинди.

Сергей уни илгаридан яхши билгани учун ортиқча мулозимат қилиб ўтирмади-да, Ороловга буюрди:

— Иблисни ўзи ёққан ўтга ташланглар!

Оролов бир неча киши билан Миркомилнинг қўлоёғидан кўтариб, гуриллаб ёнаётган шолипояга олиб кетди.

Миркомилнинг димоғига аччиқ қурун ҳиди кириб, кўз-

ларин ёшланди, йўталди; аланга юзига урилди. У чиндан ҳам ўтга ташланишига ишонди-да:

— Қўйиб юбор!— деб бақирди.— Айтаман!..

Уни Сергейнинг олдига олиб келишди.

— Тўрт киши чиқдик,— деди у, бошини кўтармай.—

Уч йигит бошқа далаларга кетди.

Утап, ўз шолিপояси ёнган бўлса ҳам, бошқаларнинг гамини еди:

— Огалар, ҳар ким ўз даласига чопсин! Худой кўрсатмасин, ризқимиздан айрилиб қоламиз.— Кейин Сергейга қараб қўшиб қўйди:— Утағаси, раҳмат сенга!.. Далаларга чопайлик!

Раззоқ Утапнинг фикрини маъқуллади:

— Бутун қишлоқ оёққа турсин!

Оролов Сергейнинг қулоғига деди:

— Жами милицияни дала йўлларига юбордим.

— Жуда яхши. Узингиз шеркат далаларини айланинг.

— Мен ҳам эрталабгача шу ерда қоламан,— деди Раззоқ Сергейга ва калтаклаиб дабдала бўлган Миркомилни бошдан-оёқ кўздан кечираркан.— Бу тавияни ўзингиз олиб кетасизми?

Сергей бош қимирлатиб, «маъқул» ишорасини берди.

Бир нафасда дала бўшади. Отлиқлар отда, бошқалар пиёда йўлга тушишди. Раззоқ ҳам ўшалар билан кетди.

Сергей ёниб тугаётган шолипояга бир нафас маъюс қараб турди-да, кўк от жилловини билагидан ўтказиб олди. Кейин Миркомилга жирканиб қаради ва унинг елкасига қамчи билан туширди:

— Юр, жаҳаннам бандаси! Бафуржа сўзлашамиз!..

Миркомил от олдига тушди ва аланга тутуни қоплаган даланинг лой йўлидан гандираклаб юриб кетди...

Иккинчи боб

Раззоқ Марказий Ижроком вакили сифатида ўз вази-фасини бажариб, шаҳарга қайтиб кетиши мумкин эди. Аммо у бундай қилмади. Аксинча, дўсти Ботирали раҳбарлик қилган жамоага ва шу жамоа атрофида тўпланган кишиларга жон-дилидан боғланиб қолди. Бунга сабаб шу бўлдики, турмуш машаққатларини, мусофирчилик азобларини тотиб кўрган, Қизил Армия сафида

чиниққан йигит Қумқишлоқдаги аҳволни зийраклик билан кўриб англади, бу ердаги синфий курашнинг моҳиятини идрок этиб тушунди.

Қирғоқларини пўпанак қоплаб, суви димиқиб ётган ҳовузга баҳорнинг шовқунли یرмоғи қуйилганда қандай бўлса, Ботирали Қумқишлоққа инқилоб нафасини олиб кирганда ҳам шундай бўлганини Раззоқ ўз кўзи билан кўрди. Асрлар давомида юракларни, онларни қоплаб ётган зулматни озодлик шуъласи парчалаб ташлади. Зимистон тугаганда зоғлар қандай аҳволга тушса, эрк қуёши ярақлаши билан эрк душманлари ҳам шундай аҳволга тушди. Бу зоғлар озод кишиларнинг нурдан порлаган кўзларини чўқиб кўр қилишга уриндилар...

Раззоқ ана шу ҳақиқатни тушунди ва уни Марказий Ижрокомда батафсил баён қилди. Бинобарин, ари уяси-дек ғувиллаб қайнаб турган Қумқишлоққа доимий ишга бориш орзусини билдирди.

1922 йилнинг эрта кўкламида Раззоқни РКП(б) Урта Осие Бюроси (Средазбюро)га чақирди. Унинг Қумқишлоқ ҳақидаги ҳикоясини бошдан-оёқ эшитишди. Муҳокама қилишди. Бюро аъзолари саволлар беришди. Раззоқ воқеаларни солдатларга хос камтаринлик ва соддадиллик билан батафсил баён қилди. Айниқса, Қумқишлоқда ўтган куз ва шу қиш ичи юз берган ҳодисалар: Утап шолипоясининг ёндирилиши, Миркомилнинг қўлга тушиши, босмачиларнинг қишлоқ активларини ўлдириши йўлидаги хатти-ҳаракатлари Раҳмонқул қўрбоши ва унинг ҳомийлари очиқ жангдан қочиб, қўпоровчилик, террор, халқни қасос билан чўчитиш, меҳнаткашларнинг бирлигини бузиш йўлига ўтганини кўрсатарди. Бу хилдаги жиноятлар бундан кейин ҳам содир бўлмайди деб ким айта олади? Шунинг учун ҳам, Қизил Армия полкини юбориб, Раҳмонқул босмачиларини буткул тормор келтириш ва Сергей терговдаги жиноятчиларни Қумқишлоқда очиқ суд қилиш ҳақида Раззоқ ўртага ташлаган таклифлар тўла маъқулланди.

Раззоқ инқилоб ўчоқларидан бири бўлган Қумқишлоқ ва унинг теварагидаги бошқа қишлоқларда деҳқонларнинг аҳволини яхшилашга доир фикрларни баён қилди. Аввало, Чирчиқ бўйи ерларини тошқин хавфидан қутқариш керак. Бунинг учун ҳар йил шох босиб қилинадиган омонат иҳота тўғончалар ўрнига, ягона, мустаҳкам тўғон қуриш зарур. Бу ишни уддалайдиган

унинг дўсти бор: Қоратош маҳалласида яшовчи большевик дурадгорлар союзининг аъзоси, Октябрь кунлари Раззоқ билан Петроградда бўлган қизил аскар Мирҳосил!

Средазбюро Раззоқнинг бу таклифини ҳам қизгин маъқуллади.

Эртаси кун Раззоқни Марказий Ижрокомга чақиришди ва уни Бўронбек ўрнига волижрокомга раис қилиб тайинлашди.

Раззоқ оқшом Қоратошга келиб, Мирҳосилникида тунади. Эрталаб Мирҳосил билан бирга бозорга тушди. Икки қадоқ қорамайиз, олтита ширмойи олиб, белбоғига тугди. Икки оғайни Уқчига, Ботирали уйига йўлашди.

Кўклам чиқиб, кун исий бошлаганига қарамай, Роҳатбиби айвондаги сандал ёнида ўй суриб, мудраб ўтирарди. Йигитларни кўриши билан ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди. Раззоқ унинг ёнига тиз чўкди. Мирҳосил тугунни сандал устига қўйди. Роҳатбиби йигитларнинг елкасига қоқиб кўришди. Унинг манглайи ва кўз атрофини ажин босган, озгин юзи сарғайган, сочи буткул оқарган эди. У ўглининг дўстларини кўриши билан кўзларидан дув-дув ёш тўкди, уларни йиглаб дуо қилди.

Роҳатбиби самовар қўймоқчи бўлди. Мирҳосил уни уринтирмаслик учун ўзи самоварга қаради. Раззоқ муштипар онадан ҳол-аҳвол сўради. Она бир нави яшаб турганини, қудаси Жўрабой ака уч-тўрт келиб хабар олганини айтди. Сергей шаҳарга тушганда госпиталдан врач бошлаб келибди. Кейин бу меҳрибон рус аёли тез-тез қатнаб турибди. Энди она анча тузалиб қолди. Фақат Ботиралини эсласа... бағри эзилади, дили эриб, кўзларининг қўш булоғи қайнайди.

Об-овқати бор. Жўрабой ака келтирган гўшт-ёғ, Умрзоқ ота келтирган дон-дун шундайлигича турибди. Онанинг меъдаси суст, емиш ботмайди... Утини йўқ. Лекин маҳалладаги Тошмат деган қора бола ҳар кун кечқурун ҳаммом гулханидан қўр келтириб беради...

Роҳатбиби келинини, набираларини жуда соғинган. Бир кўрсам дейди-ю етолмайди. Йўл узоқ, мадор йўқ...

Раззоқ онанинг сўзларини диққат билан эшитди. Эъвозхон, Тўлқин билан Учқун ҳақида билганларини айтиб берди.

Мирҳосил токчадан чой қутича олиб, ундаги олма баргидан чой дамлади. Учови бир пиёладан ичишди. Она буларни кўрганда Ботиралини кўргандек бўлганини айтиб, миннатдорчилик билдирди.

Роҳатбиби кутмаган бир пайтда Раззоқ уни Қумқишлоққа, келини билан набиралари олдига кўчириб олиб кетиш учун келганини айтди.

Бу хабар Роҳатбибини шошириб қўйди. У қудаси Жўрабой акадан Эъвозхоннинг Қумқишлоқда ишлаб қолганини эшитган бўлса ҳам, Ботиралининг маъракалари ўтгунча ишласа керак, кейин шаҳарга кўчиб тушса керак, деб ўйлаган эди. Энди бўлса, Эъвозхон қишлоқда ўзи муқим қолиши устига қайнарасини ҳам ўша «мудҳиш» тўқайга тортяпти.

Раззоқ қишлоқдаги аҳволни Марказий Ижрокомда, Средазбюрода қандай баён қилган бўлса, бу ғарибона кулбада, Роҳатбиби ҳузурида ҳам шундай баён қилиб берди.

Ана шундан кейин Роҳатбиби Қумқишлоқ ҳақидаги ўз тасаввурини ўзгартирди. Йўқ, Қумқишлоқ одамларни ютадиган кўрқинчли тўқай эмас. Қумқишлоқ — янги ҳаёт қайнаётган, озодлик чечаклари куртак отаётган, илму маърифат инсонлар юрагига кириб бораётган катта қишлоқ. Эъвозхон у ерда ўзига иш, бошпаналина эмас, халқ ичида обрў ҳам топибди. Ана шундай кунларда Роҳатбиби болаларидан чеккада бўла оладими? Уларнинг чойини қайнатиш, ошини пишириш, кирини ювиш кўлидан келмайдими?..

Раззоқ Ботиралининг элдаги ҳурматини, агар Роҳатбиби борса, «Ботиралининг онаси келибди», деган гап унинг дўстларини қувонтиришини сўзлаб берди.

Ана шундан кейин Роҳатбиби Қумқишлоққа кўчиб боришга розилик билдирди.

Раззоқ шу топдаёқ қишлоққа отлиқ жўнаб, дарҳол арава юборишини айтди. Мирҳосил уйни йиғиштириб, онани кўчириб бормоқчи бўлди.

Раззоқ Қумқишлоқ гузарига етиб келганда жамоа қоровули Қўллош ота активлар эрталабдан шу ерда йиғилишиб, яқиндагина тарқалишганини, аммо йўлдан Утапнинг қўрасига кириб, хўрак қилишмоқчи бўлганини айтди.

Раззоқ саройга кириб, Ғани самоварчини учратди. У билан саломлашди, ҳол-аҳвол сўради.

— Нима қиялпсиз, ота?

— Зерикиб ўтирибман. Ҳамма далада.

Раззоқ сарой этагида лайлак бўлиб тижкайган арава-
ни кўздан кечирди-да, Ғани отадан:

— Қўшса бўладими?— деб сўради.

— Бўлади. Бекорчиликда созлаб қўйдим.

— Менинг отимга ем беринг. Сал совисни. Кейин қў-
шинг. Шаҳарга тушасиз. Ботиралининг онасини кўчириб
келасиз.

— Маъқул.

Ғани ота от жilовини Раззоқнинг қўлидан олиб, от-
хона томон юраркан, сўради:

— Утапникигами?

— Ҳа, Утапникига. Ботиралининг болаларидан хабар
олай, онасининг келишини ҳам айтиб, себинтирай!..

— Маъқул.

Раззоқ жамоа биноси орқасидаги шoлипояни ёқалаб
Утапникига пиёда жўнади. У кимсасиз дала йўлидан ёл-
ғиз бораркан, Роҳатбинининг кўчиб келиши Ёъвозхон ва
унинг болалари учун катта тўй бўлишини ўйларди. Бечо-
ра она.. Ҳижрон дардларида сочи буткул оқарибди, юз-
манглайини ажин қоплабди. Кичрайиб кетибди. Санда
ёнида бемор бўталоқдай чўкиб, мудраб ўтирибди... Эҳти-
мол, қишлоққа келса, болаларининг висоли жароҳатли қал-
бига малҳам бўлади, кўпчиликнинг ичида ҳасрати ёзилади.

Раззоқ қип-қизил шудгор бўлиб ётган шoлипояни,
кўклам қуёшида ариқ бўйларида товланаётган майса-
ларни кўздан кечирди. Йўл ёқаларидаги тераклар ялан-
гоч. Толлар куртак чиқарчпти, холос. Ана, Утапнинг да-
ласи... Шудгордан кейин ёнғин қуруми йўқолибди.
Аммо бечора деҳқон озмунча зарар кўрмади!.. Дўстлари,
шеркат аъзолари унга бир пуд, ярим пуддан дон бериш-
ди. Оч қолмади. Лекин уруғлиги борми? Вазмин табиат-
ли Утап аламини ичига ютиб, йўғини бор қилиб кўрса-
тишга уринади. Раззоқ уни гапга солишга, аҳволини
билишга, уруғлигини тўғрилаб беришга аҳд қилиб, қа-
дамини тезлатди..

Раззоқ Утапнинг қўрасига хириб келганда ҳовли эта-
гидаги супада давра қурган кишилар сопол товоқларда
гўжа ичиб ўтиришарди. Уни кўриш билан ўтирганлар-
нинг ҳаммаси гурр этиб ўрнидан қўзғалди.

— Утираверинглар,— деди Раззоқ, Сергейнинг ёчи-
га тиз чўкар экан.— Ёппасига салом, оғайнилар!..

Утап ошхона томонга қараб:

— Тоза, гўжа келтир!— деди.

Рўмоли билан юзини ўраб олган Тозагул товоқда гўжа келтириб, эрига узатди.

Утап Раззоқнинг олдига товоқни қўйиб, зоғора нон ушатаркан, деди:

— Олинг, оға, йўлдан очқаб келгансиз!

Раззоқ гўжани маза қилиб хўриллатиб ичди-да, товоқни яларкан, супадагиларни бир-бир кўздан кечирди. Содиқ темирчи Утапнинг ёнида ўй суриб ўтирар, Қамчи Ороловнинг қулоғига алланималарни шивирларди. Тўрдаги Мавлон ака пиёласидаги чойни пуфларкан, Раззоқдан:

— Шаҳарда нима гап, иним, тинчликми?— деб сўради.

Бу савол даврадагиларнинг ҳаммасини қизиқтиргани учун, улар Раззоқнинг оғзига тикилиб қолишди.

— Тинчлик,— деди Раззоқ. Олис йўлни пиёда босиш ва айниқса, иссиқ гўжа ичиш орқасида терлаб-пишган чўтир юзини, қизарган бўйинини рўмолчасига артиб, бемалолроқ ўтириб олди-да, шаҳар янгиликларини сўзлай бошлади.

— Большевиклар фирқаси, Шўролар ҳукумати Қумқишлоққа инқилоб ўчоғи деб жуда баланд баҳо бериш-япти,— деди Раззоқ.— Халқни тинчитиш учун тезда чоралар кўриладиган бўлди. Раҳмонқулга қарши Қизил Армия полки чиқади. Босмачиларни таг-томири билан қўпориб ташлашга қарор қилинди. Қишлоқдаги воқеаларнинг ҳаммасини айтиб бердим. Средазбюро билан Марказий Ижроком Қумқишлоқ ҳақида махсус қарор қабул қилишди.

— Ҳа-ҳа!— деди Мавлон ака, соқолини ямлаб, ўйчан бир аҳволда.— Айни муддао бўпти!

Содиқ темирчи Раззоқнинг ҳорғин кўзларига боқиб сўради.

— Бўлисликка кимни тавсия этишди?

Бу саволдан Раззоқ анча ўнғайсиз аҳволга тушди. У нима деб жавоб беришни билмай, иккиланиб турганда, Утап ўртага гап ташлади:

— Раззоқ оға қишлоғимизда қолишга розилик берса, бизга бошқа бўлиснинг кераги йўқ!

— Қойил!— деб юборди Қамчи, Утапнинг елкасига қоқиб.— Кўнгилдаги гапни топиб гапирасиз-а, оға!

Мавлон ака буларнинг фикрини қувватлади:

— Иним Раззоқвой, нафсиламир, шу ерда қолганингиз маъқул. Катта-кичик бари сизга қўл кўта-ради.

— Раззоқни ҳеч қаерга юбормаймиз,— деди Сергей, мулойим жилмайиб.— Қумқишлоқликлар Раззоқни кўрганда Ботиралини кўргандай бўлишяпти. Ё, шундай эмасми, ўртоқлар?

— Шундай! Шундай!— дейишди ўтирганлар, Сергейнинг сўзларини тасдиқлаб.

Раззоқни баттароқ тер босди. У хижолат терини юз-манглайдан арта туриб:

— Айтганингиз бўлади шекилли,— деди ўтирганларга.— Мен қаёққа ҳам борардим энди. Сизлар билан ака-ука бўлиб қолдим!

— Балли!— деб юборди, шу пайтгача куёви Қамчининг ёнида суҳбатга аралашмай ўтирган Абдукарим ака.— Энди бўлисга ёлчийдиган бўпмиз!

— Чиндан ҳам ҳар хил бўлис бўлади,— деди Сергей, терговда Раҳим домланинг Бўронбек ҳақида айтган сўзларини эслаб.— Бўронбекнинг макр-ҳийлаларини ёслаган кишининг тепа сочи тикка бўлади. У инқилобий жазодан қутулиш ва бўлис бўлиш учун не-не ҳийлалар қилмаган!.. Чет элга қочган отасини ўлдига чиқариб, қуръон туширган... Иблис ҳам бунақа ҳунарманд бўлмайди!..

— Астағфирулло!..— Мавлон ака ёқасини ушлади.

Сергей сўзида давом этди:

— Бўронбек волостни ўз мулки деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам Қумқишлоқдаги деҳқонларнинг онгли ишлари уни шошириб қўйган. Бу ердаги ишларни марказ олдида камситиб кўрсатишга, ёки умуман кўрсатмасликка уринган. Масалан, кузги ёнғин Раззоқ туфайли бутун газеталарда хабар қилинди. Раҳмонқулнинг сири элга фош бўлди. Халқ уни нафратлади. Агар Бўронбек бўлис бўлса, яна бирорта макр ишлатиб, халқ мулкани ёндирганларни «қизиллар» деб иғво қиларди. Эл тинчлигини бузарди у яна!.. Хуллас, оғайнилар, Бек беклигича қолди...

Шу вақт жажжи Тўлқин қаршидаги уйдан чиқиб су-па олдига пилдираб келди-да, ўзини Раззоқнинг бағрига отди ва у билан қучоқлашиб кўришаркан:

— Амаки, бувимла келаллами?— деб сўради.

— Бувинг келадилар,— Раззоқ Тўлқинни тиззасига ўтқазиб суйди.— Бувинг шу бугун аравада келадилар. Тўлқинжон!

Тўлқин Раззоқнинг қўлидан сапчиб чиқиб, бу қувончли хабарни тарқатиш учун ошхонага — Адолат билан Тозагул ҳузурига югурди. У ариқ бўйлаб чопиб бораркан, овози борича:

— Бувимла келалла! Бувимла келалла!— деб қичқирарди.

Учоқ бошида Учқунни сийнасига босиб ўтирган Адолат бўйнидан қучоқлаб олган Тўлқиннинг бошидан силлади-да:

— Бувинг келсалар кўзимиз устига, Тўлқинжон!— деб жилмайди.

Супадагилар Тўлқин ошхонага кириб кетгунча уни мароқланиб кузатишди.

— Худой хоҳласа, дадасининг ўрнини босади!— деб қўйди Утап.

— Ўт! Олов!— Қамчи ҳаяжонланиб сўзлади:— Қани энди, худо бизга ҳам ўғил берса, худди мана шунақа чопқиллаб юриб кетса!..

Қамчи қизил олма сўраб келгандан бошлаб унга айниқса меҳр қўйган Мавлон ака:

— Беради!— деди Қамчига маъноли тикилиб.— Ниятинг холис, иним. Худо сенга ўғил беради!

— Онаси эртаю кеч мактабда,— Оролов Эъвозхонни таърифлай кетди.— Болаларимизни ўқитгани ўқитган... Менинг ўғлим ҳам китоб ўқийдиган бўлиб қолди, азамат!

— Барака топсин Эъвозхон!— Мавлон аканинг кўзларида шодлик нурлари порлади.— Менинг Саломатим билан Султоним ҳам саводини чиқариб олди.

— Аёлларни айтмайсизми!— Утап гап қистирди.— Отинойини тилдан қўйишмайди! Болаларининг бахтини кўрсин, бечора!..

Супадагилар шаҳардан келган Раззоқ анчагина гап айтмоқчи бўлганини билишарди. Чунки, Раҳмонқулга қарши отряд юбориш, жиноятчиларни суд қилиш кўпдан бери маълум ҳақиқат бўлиб, жамоа бу масалани Сергей орқали ҳукумат олдига қўйган эди. Раззоқ ҳукумат жамоанинг фикрини маъқуллаганини айтди. Бу, албатта, қишлоқдагилар кутган хушxabар. Аммо айни вақтда Раззоқнинг нималарнидир айтмоқчи бўлаётгани унинг

авзойидан сезилиб турарди. Шунинг учун ҳам, дастур-кон йиғиштирилиши билан супадагилар зичроқ давра қуриб ўтириб олишди.

Ҳамманинг кўзи Раззоқда эди...

Раззоқ гимнастёркасининг камарини бўшатиб ёнига қўйди ва олисдан гап бошлади.

— Мен бу гал шаҳарга боришимда ҳаммамизнинг бир вазифамизни танамга сингдириб қайтдим. Бу вазифа — юқоридан топширилган вазифа эмас. Айни вақтда бу вазифа — бир кун, икки кунда битадиган вазифа ҳам эмас. Бу шундай бир бурчки, уни бизнинг авлодимиз ҳам, биздан кейинги авлодлар ҳам Слжаради. Агар биз шу умрлик вазифамизни бажарсак, марра бизники: тўғ бўламиз, тинч бўламиз, бахтли бўламиз. Агар шу бурчимизни бажармасак, оч қоламиз, тинчимиз йўқолади, бахтимизни тушимизда ҳам кўролмаймиз...

Раззоқ гапни узоқдан бошлаганини кўрган, унинг мақсадини тушуна бошлаган Сергей унга завқлашиб қараб қўйди. Мавлон ака ер остидан кўз ташлаб, «барака топкур, Ботиралнинг ўзгинаси» деган фикрни кўнглидан ўтказди. Бошқалар ҳам Раззоқнинг нима демуқчи бўлаётганини ўйлаб кетишди.

— Чунончи, Утап оғани олайлик, — деди Раззоқ, дегавдали раисни кўздан кечириб. — Утап оға ўз қўрасини яхши билади. Анови эшикдан кирилади, чапда икки уй бор, оёқда ариқ, супа, ошхона, молхона, ҳов анови туйнукдан далага — шолিপояга чиқилади. Утап оға яна бу уйдагиларни ҳам билади. Ким нима иш билан банд; ким қаерга борса, қачон келади; бу уйга келиб кетгувчилар кимлар? Ҳаммаси маълум. Ҳаммаси ҳисобли... Мавлон ака ҳам худди шундай: ўз уйи, хонадони унга кўзгудагидай равшан...

Раззоқ Мавлон аканинг кулимсираб турган оқиш юзига, кўкиш кўзларига, ўзига ярашиб турган мошгуруч соқолига қараб қўйди-да, фикрини очиб бошлади:

— Мавлон ака ўз оиласини, қўрасини, даласини яхши билади. Айниқса, бултур Бўронбек билан уруглик шоли борасида бўлган можаро шунини кўрсатдики, Мавлон ака ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб олган деҳқон. Қани, биров унинг ўзига, болаларига, ёр-дўстларига қасд қилиб кўрсин-чи!..

Раззоқнинг бу сўзларига қойил қолган Қамчи, Мавлон ака учун жавоб бериб:

— Энасини кўрсатади!— деб юборди.

Супадагилар хохолаб кулишди.

— Сиз ўзингиз-чи?— Раззоқ Қамчидан сўради.— Уйингизга ўғри тушса, сиз нима қиласиз?

— Киндагидан тиламан!— деди Қамчи, дўпписини бошидан олиб, кафтига уриб яна кияркан.— Шўро ҳукумати берган бахтимга кўз олайтирганнинг тумшугини қонатаман!

— Балли!— Раззоқ ҳамон босиқ товуш билан гапида давом этди.— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим. Ҳар бир меҳнаткаш ўз ери, суви, қўрасини ҳимоя қилишга қодир. Бинобарин, ҳар бир деҳқон ҳозирча шунигина ўйляпти. Ўрни, у ўз ер-мулкига ёпишиб олган. Шундай бўлиши ҳам керак. Ҳар ким ўз еридан юқори ҳосил олиши, ўз сувини тежаб сарфлаши, ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қила билиши керак. Бу ҳаммамизга маълум ҳақиқат. Аммо мен шаҳардан бундан ҳам кучлироқ ҳақиқатни танамга сингдириб сизларга олиб келдим. Ўрни деҳқон фақат ўз мулкинигина мулк деб билмасин, у ўз қўрасигагина ўралашиб қолмасин. Деҳқон кенгроқ ўйласин... Шўролар ҳокимияти мен орқали сизларга етказмоқчи бўлган ҳақиқат шуки, энди сиз фақат ўз қўрангиз ва ўз давлатингизнинг эгаси бўлиб қолмай, бутун қишлоқнинг, бутун волость ва бутун жумҳуриятнинг ҳам эгасидирсиз.

— Чин ҳақиқат!— деб юборди, Раззоқнинг сўзларини қулоғига, миясига қуйиб ўтирган Утап ва қўшиб қўйди:— Ботирали ҳам бизга шундай дер эди!

Раззоқ:

— Чунки, Ботирали инқилобнинг аскарлари, Шўро ҳукуматининг вакили эди!— деб, Утапнинг сўзини қувватлади ва ўз фикрини ривожлантирди:— Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, биз ўз оиламиздаги аҳволни қанчалик яхши билсак, қишлоғимиздаги, мамлакатимиздаги аҳволни ҳам шунчалик яхши билишимиз керак. Хўш, биз бу аҳволни яхши биламизми? Агар яхши билмасак, қачон била оламиз?

Раззоқнинг гапи шу ерга етганда Сергей ўтирганларнинг юз-кўзларига қаради: уларнинг ҳаммаси ҳам ўйга толган, Раззоқнинг сўзларидаги ҳақиқат данагини чақиб, унинг тўқ мағизининг мазасини тотиб ўтирарди.

— Ер тақсимлашдаги ноҳақликлар орқасида чиққан

жанжал ҳам бартараф қилингани йўқ.— Раззоқ деҳқонлар юрагининг ҳали ҳам битмаган ярасини очиб, янгилади.— Ботирали шу масалани бир ёқлик қилиш учун тўқайга кетаётганда, Зиёдилла уни отди...

— А-ҳа!— деб қичқирди Қамчи.

— Ёпира-я!— деб, ўзини босолмай, Мавлон ака ўрнидан туриб кетди.

— Занталоғни отиш керак!— деб ўзинча ҳукм чиқарди Абдукарим ака.

— Отиш оз!— деб бақирди Содиқ темирчи.— Отнинг думига боғлаб судратиш керак!..

Бошқаларнинг ҳам газаб-нафрати шу хилда ифодаланди.

Бунга сабаб шу бўлдики, бир гуруҳ душманлар қамалиб ётганига қарамай, қотилнинг ким экани халққа эшитдирилмаган эди. Қишлоқликлар ҳар гал Сергейдан сўраганларида, у тергов тамом бўлмаганини, қотилнинг кимлиги маълум бўлса ҳам, у ўз жиноятини ҳали бўйнига олмаганини айтар, бўйнига олиши билан юртни хабардор қилишга ваъда берарди. Шунинг учун ҳам, Раззоқнинг сўзлари даврадагиларнинг миясига чақмоқдай урди.

— Большевиклар фирқаси, Шўролар Ҳукумати,— деди Раззоқ, айтмоқчи бўлган гапини лўнда ифодалаб:— Халқ ўз давлатини ўзи идора қиладиган даражага етишсин, дейдилар!

Жамоа активларининг ҳаяжони нақадар чексиз эканини кўрган Сергей гапга аралашди:

— Раззоқ ҳақиқатни гапирди. Дўст билан душманни танимоқ учун ҳам онгли, билимли бўлиш керак. Мен сизларга айтсам, Зиёдилла ёлғиз эмас. Зиёдилла ёлғиз бўлса, уни отиш ҳам, осиш ҳам, отнинг думига боғлаб судратиш ҳам мумкин бўларди. Зиёдилла фақат ижрочи. Аммо у кимнинг ижрочиси? Масала бу ёқда. Жиноятнинг томири анча ерга боради. Терговнинг чўзилганига сабаб ҳам шу. Биз арқонни тенг ташлаб, инқилоб ёвларининг анча-мунча сирларини фош қиляпмиз...

— Сергейнинг сўзлари ҳақ,— деди Раззоқ ҳамон вазмин бир оҳангда.— Мен ҳам сизларга шуни айтмоқчи өдим. Гап фақат Зиёдиллада эмас. Гап шундаки, халққа инқилоб берган озодлик, бахт-иқбол душманларнинг ўтакасини ёряпти. Босмачими, фойдахўрми, муштумзўрми, заводчими, қозими, домла, имомми: улар ким бўл-

масин, инқилобчилардан, шўро хизматчиларидан, кўзи ҳақиқатни кўрган халқ фарзандларидан ўч олишга уринади. Агар сиз билан биз бу масалани кенгроқ, чуқурроқ ўйласак ва айниқса, ўз юртимизнинг эгаси бўлганимизни тушуниб олсак, унда душман туғул, унинг арвоқини ҳам яқинимизга йўлатмаймиз. Бунинг учун биз оғамиз Сергей билан баъзи тadbирларни ўйлаб қўйдик. Ҳозир айтиб берсак, маслаҳатлашиб олсак дейман.

— Маъқул, ўтағаси!— Утап Сергейга қаради.— Қуломимиз сизда!

Сергей махорка ўраб тутатди-да, овозини пасайтириброк:

— Аввало қишлоқ активлари қуролланиши керак,— деди.— Мана, рўйхат... Сергей гимнастёрка чўнтагидан қоғоз чиқариб ўқиди.— Жамоа раиси Утап, фирқа ячейкасининг котиби Содиқ ака, шеркат раиси Қамчи, волость ер шувбасининг раиси Абдукарим ака, Жамоа аъзоси Мавлон ака... сизларга ўртоқ Оролов наган беради ва отишни ўргатади. Ундан кейин, камбағал деҳқонлардан халқ дружинаси тузамиз. Жамоа, шеркат, мактаб, шолিপоялар, йўллар муҳофаза қилинади. Утап оғанинг шолипоясидаги каби ҳодисалар такрорланмаслиги керак!..

— Рост гап, оғайнилар,— деди Утап, кўз олдида куздаги мудҳиш ёнғин манзараси гавдаланиб.— Худо кўрсатмасин, босмачи қуримаса, бор-будимиздан айрилиб қоламиз!

— Юзма-юз учрашувдан, очик олишувдан қўрққан душман энди ана шунақа йўлга ўтди,— Сергей мақсадини оча борди.— Таёқ билан, чўқмор билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Қуроланамиз. Давлатнинг, ҳокимиятнинг эгаси эканимизни амалда исбот қиламиз. Нима дейсизлар?..

Жамоа аъзолари Раззоқ билан Сергейнинг сўзларини:

— Маъқул деймиз!

— Айни муддао!

— Мулкимизни қўриқлаймиз!

— Бизга ишониб, наган беравер!

— Дружина тузамиз!— деб маъқуллашди.

Сергей ён дафтари олиб, ёза бошлади. У Қумқишлоқни бир неча бўлакка бўлди. Тўқайга ва унинг атрофи-

даги шеркат аъзоларининг шолিপояларига Қамчи дружинаси, мактаб ва унинг теварагидаги ерларга Мавлон ака дружинаси, қишлоқ марказига Содиқ темирчи дружинаси соқчи қилиб тайинланди.

Раззоқ тўғон бўйи қурилишига бошлиқ бўлиб келадиган Мирҳосил, Чирчиқ бўйи ерларини ўз ишчи дружинаси билан қўриқлашини айтди.

Ниҳоят, Мавлон ака Утапникига йиғилиш мақсадига кўчди.— Иним Утап,— деди у, кексаларга хос сиполик билан.— Душман шолипоянгизни ёндириб, рўзгорингизга анчагина зарар етказди. Айниқса, уруғликсиз, қолганингизга ачинамиз. Дўст оғир кунда билинади, дейдилар. Биз ҳам, сизнинг дўстларингиз бугун жамоага йиғилишиб, оғирингизни енгиллатиш маслаҳатини қилдик. Шеркат аъзолари сизга ўз уруғлигидан йиғиб берадиган бўлишди. Озимизни кўп ўрнида кўрасиз, иним!

Дўстларнинг меҳр ўтидан Утапнинг кўнгли эриб, кўзларига ёш тўлди. Қўл қовуштириб, уларга миннатдорчилик билдирди:

— Қуллик, оғайнилар. Бу яхшилигингизни икки дунёда унутмайман!..

— Эл сиздан миннатдор,— деди яна Мавлон ака.— Ўз оилангиздан ташқари, Ботиралининг болаларини ҳам боқиб турибсиз. Бу ҳайрли ишингизга эл раҳмат дейди!

Раззоқ зич даврада ўтирган деҳқонларни кўздан кечириб, уларнинг бир-бирларига меҳрибонлиги, ўзаро ҳамжиҳатлигидан ўбдон таъсирланди. У Сергейга қараб, унинг ҳам кўзларидан ёш чиққанини кўрди.

— Утап оға,— деди Раззоқ, ҳамон қўл қовуштириб ўтирган паҳлавон раисга.— Аввало, Шўро давлати сизга ёрдам беради. Бу йилги мажбурий тўловдан озод қилинасиз. Ундан кейин, оғайниларнинг яхшилигига сиз ҳам яхшилигингиз, хизматингиз билан жавоб берасиз. Уларнинг бошига кулфат тушгудек бўлса, сиз ҳам қараб турмайсиз-ку, ахир!

— Албатта қараб турмайман,— деди Утап, дўстларига яна таъзим қилиб:— Қуллик, оғайнилар!..

Мавлон ака Утап хонадонига бахт-иқбол, юртга тинчлик тилаб дуо қилди.

Ҳамма тарқалди.

Меҳмонлар қўрадан чиқаётганда уларнинг олдига Тўлқин яна пилдираб келди. У катталардек қўл узатиб, ҳар ким билан алоҳида-алоҳида хайрлашди.

Ҳаммадан кейин қолган Раззоқ Тўлқинни елкасига миндирди-да:

— Юр, мактабга борамиз,— деди.

— Махтапга боламиз, махтапга боламиз!— деб қий-қирди Тўлқин.

Раззоқ Тўлқинни опичиб мактаб ҳовлисига кирганда вақт намозгарга яқинлашган, кундузги иссиқ қайтиб, салқин кўклам шамоли ҳовли этагидаги қатор теракларнинг баргларини шалдиратар, якка туп тол новдаларини чайқарди.

Мактаб очилган кундан буён ўтган ойлар ичида унинг қиёфаси буткул ўзгарган. Ҳовли саҳни текисланиб, деворлар оқланган. Аввалги бир хона қаторига яна бир кенгиша уй солиниб, ҳар иккала синфга янги парталар терилган, доскалар қўйилган. Хуллас, Арслонбекнинг собиқ саройи энди чинакам мактаб тусини олган.

Эъвозхон эрталаб шу ерга келади. Икки синфда навбатма-навбат дарс беради. Кейин болалар билан бирга тушлик қилиб олади-да, меҳнат дарси ўтказди. Ўғил болалар ер чопишади, мактабни супуришади, парталарни артишади, қиз болалар қўл ҳунар машғулотига қатнашишади. Болалар кетиши билан уларнинг оналари келишади. Савод дарси бошланади.

Раззоқ мактабга кирганда савод дарси тугаб, Эъвозхон бир гала аёллар билан дарсхонадан гурунглашиб чиқиб келарди.

Раззоқ йўталиб қўйди. Аёллар сочвонларини юзларига туширишди.

— Ассалому алайкум,— деди ўртадаги паранжили жувон ва Раззоққа бош эгиб таъзим қилди.

Раззоқ Эъвозхонни овозидан таниди.

— Мана, йнгитча билан келяпмиз,— деди Раззоқ, Тўлқинни елкасидан ерга тушириб.— Қалай, тинч-омон-мисизлар?

— Қуллик...

Раззоқ ўзини четроққа олиб турди, хотинлар оёқ учида липилаб ўтиб кетишди. Эъвозхон улардан орқароқда қолди-да, паранжи ичидан қўлини чиқариб, Тўлқинни етаклади.

— Шаҳарга тушган эдим, Эъвозхон. Уйингизга кириб, онангизни кўрдим.

— Раҳмат, соғмилар?

— Докторнинг давосидан анча соғайиб қолибдилар.

— Хайрият...

— Гани ота арава қўшиб тушиб кетди. Онангиз шу бугун кўчиб келадилар. Аммо ўзлари ҳам сизни, наби-раларини жуда соғинибдилар!..

— Вой ойигинамдан айланай, кўрар кун бор экан!..

— Сиз бориб, тайёргарлигингизни кўринг. Мен ара-вани гузарда кутиб оламан.

— Ташаккур!..

Раззоқ Тўлқинга қўл узатди:

— Хайр, оғайни!..

— Теласизми?

— Келаман, Тўлқинжон!..

Эъвозхон нарироқда кутиб туришган аёлларга бориб қўшилди.

Улар мактаб ҳовлисидан бир гала бўлиб чиқиб кетишди.

Раззоқ ҳозиргина савод дарси ўтказилган хонага кирди. Оппоқ шифт-деворларни, озода парталарни, алифбе-нинг дастлабки ҳарфлари ёзилган кенг доскани кўздан кечирди.

Доска тепасига — деворга Ленин портрети осиб қўйилган эди.

Улуғ доҳийнинг кенг пешонаси ярқираб, катта-катта кўзлари кулимсираб турибди.

Раззоққа Ленин шу қарашида узоқ Қумқишлоқдаги маърифат ўчоғидан мамнун бўлиб «балли!» деяётгандай туюлди.

Йигит кўнгли аллақандай олий туйғуга тўлди.

Бу туйғу — машаққатлар билан қўлга киритилаётган келажакка ишонч туйғуси эди.

Учинчи боб

Масжидда бомдод намозига имомлик қилиб, таш-қаридаги меҳмонхонасига ҳозиргина кирган Бадриддин маҳдум Ботиралининг ҳовлисидаги тапир-тупурни эшитиб даричадан қаради-да, Раззоқ билан Мирҳосилнинг совға-салом билан кириб келишганини кўрди. Йигитлар айвонга чиқиб, онанинг қаршисига тиз чўкишди.

Бадриддин маҳдум ижирганиб, юзи буришди. Хон-тахта ёнидаги духоба кўрпачага ўтириб, токчадан Сўфи Оллоёр куллитини олди, мутолаага тутинди. Аллақайси бир ғазални икки бор такрорлади. Миясига кирмади.

Унинг лойқа хаёлини бошқа ташвиш тумани қоплаган:
«Ажабо, бир кампирга намуноча иззат-икром?!»

Бадриддин махдум ўз девори тагидаги ғариб кулбага ҳар кун бўлмаса ҳам, кун ора, уч кунда бир — одамлар қатнаб турганини дарча орқали доим кузатяпти.

Очиқ эшикдан одам киради, албатта. Бировнинг уйига биров келади. Бу табиий бир ҳол.

Аммо ана шу оддий бир одатнинг Бадриддин махдумга алам қиладиган томони бор. Бу алам шундан иборатки, ёнбошидаги Роҳатбибининг кулбасига келадиган одамлар кун сайин кўпайган сари унинг ўз уйига — бутун шаҳарга донғи кетган Фозил махдумнинг ўрдадек улуғ ҳовлисига келадиганлар камайиб борарди. Иш шу даражага етдики, махдум кўкламда Азмидинни уйлантирганда Уқчи, Қоратош, Арпаоя, Баландмачит ва атрофдаги бошқа маҳаллалардан тўйга айтилган кишиларнинг ўндан бири ҳам келмади. Келганлар ҳам омонатгина ўтириб, ошдан кейин чойга турмасданок, тезроқ жўнаш пайига тушиб қолишди...

«Хайҳот, нега одамлар мендан бунчалик қочадилар?»

Хўш, иш шу зайлда давом этадиган бўлса, оқибати нима бўлади? Бадриддин махдум яккамохов бўлиб қолиб, Роҳатбиби элда обрў топиб кетмайдими? Наҳотки, у ҳазм қилолмайдиган бу ҳақиқат замон нишонаси бўлса?..

Шуни ўйлаганда махдумнинг нафаси қисилиб, бада-нида титроқ туради.

Махдум хонтахтага тираниб, инқиллаб турди-да дарча қаршисига борди. Сичқон пойлаган мушукдай, муғомбир кўзларини бегона ҳовлига қадади.

Раззоқ билан Мирҳосил айвондан тушдилар. Мирҳосил Раззоқни эшиккача кузатиб борди. Раззоқ эшик ҳалқасига боғлиқ саман тойни ечиб, кўчага олиб чиқди-да, эгарга сакраб минди. Мирҳосилга алланима деб отга қамчи урди ва кўчани чангитиб, кўздан ғойиб бўлди.

Мирҳосил гузар томонга яёв кетди.

Махдум саман тойни таниди. Ботирали Қумқишлоқдан ҳар вақт шу отда келар, уни торгина эшигидан етаклаб кириб, ҳовлисининг бир бурчагига боғлаб қўярди.

«Е, Раззоқ Ботиралининг ўрнига тайинландимикми? — Махдум кўнглидан ўтказди. — Азмидин бу ҳақда ҳеч нарса демаган эди-ку?»

Меҳмонхона тахта нарвонидан аллаким чиқа бошла-

ди. Махдум қулоқ солди: йўқ, Азмиддин эмас. Унинг оёқ босиши бошқача. Келин чиқаётган бўлса керак.

Эшик олдида бир қўлида дастурхон, иккинчи қўлида чойнак кўтарган Гулноз кўриниб, махдумга таъзим қилди.

— Ассалому алайкум, дадажон!

— Ваалайкум ассалом, иқболингиз баланд бўлсин!

Гулноз амиркон кавушининг учида юриб келиб, дастурхон ёзди, патнис тузатди, нон ушатди, чой қуйиб узатди.

Махдум тили устига чақмоқ қанд қўйиб, чойдан ҳўпларкан, келинининг қора атласга ўралган келишган қадди-бастини, хина қўйилган оппоқ қўлларини завқланиб томоша қилди.

Гулноз оёқ учида орқасига юриб, меҳмонхонадан чиқа бошлади. Махдум унинг майда ўрим сочи таратган атирга маст бўлиб, сўради:

— Эрингиз уйдами?

Гулноз товушига ипакдай майинлик бериб:

— Уйдалар...— деди.

— Чақиринг, мен билан нонушта қилсин!

— Хўп бўлади.

Гулноз тахта нарвонни тапирлатмаслик учун қандай эҳтиёт билан чиққан бўлса, шундай эҳтиёт билан тушиб кетди.

Махдум чой ҳўплаб, мудраб, эзилиб ўтирди. Унинг хаёли ипи тобора чуваланар, ўйлаётган ўйининг тагига етолмасди. Бунга сабаб шу эдики, унинг Ботиралининг ўлими билан Қумқишлоқ тўзиб кетади, Роҳатбиби кимсасиз қолиб хор-зор бўлади, яна остонамга йиқилиб, ёлбориб, оқсочлик қилади, деган каромати пучга чиқди. Битта Ботиралининг ўрнини бир нечта ботиралилар эгаллаб турибди. Роҳатбиби бўлса, инқилобдан илгари тушига ҳам кирмаган докторлар тарбиясида соғайиб, давлатдан бу қадар иззат-икром кўряпти...

Тахта нарвонда гурс-гурс оёқ товушлари эшитилди. Бу — Азмиддин. Махдумнинг куч-мадори, умид чироғи.

Азмиддин меҳмонхонага кириб, дадасига салом берди-да, унинг қаршисига тиз чўкди. Махдум кўзларига ёш олиб, ўғлини узундан-узоқ дуо қилди.

Ҳаво ранг мовут китель ва галифе, паст пошналик кавказча хром этик кийган, пўрим таралган сочи устига мош ранг духоба дўппи бостирган Азмиддин ҳамон аввалгидек чиройли, аммо ранги сезиларли даражада синиққан

эди. У дадасига зимдан кўз ташлаб, унинг кайфиятини тушунишга ҳаракат қилди. Чиндан ҳам, Бадриддин махдумнинг кейинги вақтда аввалги тетиклиги, жасорати, ишончини анча йўқолиб қўйганлиги бир қарашдаёқ сезилиб турарди. Бунга унинг ҳар борадаги ширин хаёллари амалга ошмаганлиги сабаб бўлди. Аввало, «Шўройи ислом» ва бошқа уюшмалар бирин-кетин фож этилиб, ҳукумат томонидан тақиқланди. «Очун муаммосини ҳал этиш»га жаҳон-жаҳон ваъда берган турк зобитларнинг иши насиҳатгўйликдан нарига ўтмай қолди. Биргина Анварпошио «майдони-муҳориба»да қилич яланғочлаб юрибди. Аммо унинг аслзодалар тилида дoston бўлган музаффарияти саробга ўхшаган бир нарса бўлиб чиқди. Бу шовқун-суронли довруққа қанчалик яқин борилса, у кўздан шунчалик узоқлашар, бора-бора йўқолиб кетадигандай туюларди. Ундан кейин, «лашкари ислом»нинг «шавкати» чирик пўчоқчалик қадр топмади. Қизил Армия тор-мор келтирган босмачиларнинг қолдиқлари чекка йўлларда, тоғларда, тўқайларда оч бўрилардек изғиб юрибди...

Бадриддин махдум кейинги вақтда асабий бўлиб қолди. Уғлидан яшириб, қорадори юта бошлади. Хаёлга берилди.

Азмиддин ҳар кун дадасига рўпара келганда унинг кайфиятини билишга уринишининг сабаби ҳам шу.

Махдум бир нафас ўйга толиб ўтирди-да, ўғлидан:

— Ишларинг қалай?— деб сўради.

— Чатоқ.

Махдумнинг мудроғи қочиб, кўзлари катта очилди.

— Шолипояга ўт қўяётганда қўлга тушган Миркомил терговда айбига иқрор бўлибди. Бунинг устига-устига, бизга ҳам тил тегизибди...

Боягина ютган қорадориси томоғини қақратиб, махдум пиёлада совуб қолган чойдан ҳўплади.

— Қумқишлоқ балойи-азим бўлди,— деди у қўли қалтираб.— Хўш, баъдаз?..

— Бутун ҳамма газеталар шу можаро билан банд. Миркомилнинг қамоқдан қочирилганидан Раҳмонқулга бориб қўшилганигача, ундан кейин яна уч босмачи билан Қумқишлоққа келиб, Утапнинг шолипоясига ўт қўйганигача оқизмай-томизмай ёзишибди. Айниқса, аксилинқалобий ташкилот ҳақидаги гаплар мени эзиб юборди!..

Азмиддин чўнтагидан газета чиқариб, патнис устига ёзди.

— Мана, «Туркистон» газетаси... Бутун бир саҳифа шу масалага бағишланган. Сарлавҳаларни қаранг: «Миркомилга ўлим!», «Раҳмонқул тор-мор келтирилсин!», «Қумқишлоқликларнинг қаҳру ғазаби...» Ҳа, мана бу ерида қалтис гаплар бор: «Миркомилни ким қочиргани ҳали ҳам маълум эмас... Бу жумбоқнинг ечилиши Хумсон ва Қумқишлоқда ўтказилган сохта тафтишларга боғлиқ эмасмикин?!»

Бу гапларни эшитган махдумнинг қути ўчиб, юраги ўйнади.

— Ё раббим, ўз паноҳингда асра!..

Азмиддин дадасининг аҳволини кўриб, айтмоқчи бўлган бошқа гапларини айтмай қўя қолди. Агар махдум Миркомилни Сергей тергов қилаётганини, Бўронбекнинг ўрнига Раззоқ бўлис бўлганини, қумқишлоқликлар Азмиддинни жавобгарликка тортишни талаб қилаётганини билса, аҳтимол, касал бўлиб қоларди. Шунинг учун ҳам, Азмиддин юрак ўйноғи дардига йўлиққан дадасининг ваҳимасига ваҳима қўшмай қўя қолди ва аксинча, унинг ташвишини енгиллатмоқчи бўлди. Шу мақсадда дадасига яқинроқ ўтирди-да, унинг қулоғига шивирлади:

— Келаси жума маслаҳат мажлисимиз бор. Худо хоҳласа, дардимизнинг давоси топилади!..

Азмиддиннинг ҳеч бир гапни беҳуда айтмаслигини яхши биладиган махдум сал ўзига келиб:

— Иншооллоҳ,—эдеб қўйди,

Шу вақт Ботирали ҳовлисига бир гала йигитлар кириб келганини болохонадаги ота-бола уларнинг қувноқ гурун-гидан сезишди.

Махдумнинг қулоғи динг бўлди.

— Қара-чи, кимлар экан?

Азмиддин дарчадан мўралади.

— Маҳалла йигитлари... Уларнинг орасида Мирҳосил ҳам бор... Анови қора бола трамвайчининг ўғли Тошмат бўлса керак. Комил уни мактабда боплаб калтаклаганини айтиб берган эди. Таажжуб, улар кампирнинг буюмларини тугишяпти. Жодугар кўчиб кетяпти шекилли.

— «Жодугар...»—Махдум кўзларини юмиб, шу сўзни ҳазм қилишга тиришди.— Жодугар... Одамларга жоду ишлатмаса, улар шу вайронага интилармиди!.. Жодугар... Балли, ўғлим, топдинг!..

Йўқ, Азмиддин топмади. Роҳатбиби жоду нималигини билмайдиган содда аёл. Аммо унинг булар тушунмай-

диган оҳанрабои бор. Бу оҳанрабо — унинг улур она қалби ва шу қалбнинг нурли муҳаббати. Шу муҳаббат олови одамларни ўз таптига, ўз шуъласига чақирарди.

— Кўчиб кетяпти,— деди Азмиддин, дадасининг ёнига келиб ўтираркан.

— Даф бўлсин!— деди махдум, нечундир аччиғланиб.— Кўчиб кетса, ундан нарига!..

Махдумнинг бу хилда аччиғланиши фақат асаб ўйини эмас эди, албатта. Унинг аламини кўзгаган бошқа зўрроқ дард борлигини Азмиддин пайқади. Лекин бу ярага туз сепишдан қўрқиб, индамай қўя қолди. Аммо махдум индамай қололмади.

— Уғлим, оёқ яланглар сиздан ҳам, сизнинг дўстларингиздан ҳам ақллироқ кўринади, чамамда.

— Хўш?

— Улар бир иш қилса, юрт билан қилади. Келса ҳам бир гала бўлиб келади, кетса ҳам бир гала бўлиб кетади. Роҳатбиби нима деган нарса?.. Бор-бисоти битта намат билан иккита кўрпача. Кўчадиган бўлсанг, қопингни битта ҳаммолга орқалатиб кўч-кет!.. Йўқ, улар бундай қилмайди. Улар бутун шаҳарга доврुक солади. Ҳали газет ҳам ёзади буни!

Азмиддин дадасининг кўнгили косаси аччиқ зардобга тўлганини, заҳрини энди буткул сочишини сезиб, унга: «Қани, бу ёгини ҳам гапир, эшитайлик»,— дегандек тик боқди.

— Улар ажаб қилади, хўп қилади. Бу уларнинг сенлар каби лапашангларга тарсаки ургани. Ана, қулоқ солгин-а: ҳангома баравж... Базмларда ҳам бунақа гурунги бўлмайди. Гадоларнинг бир-бирига оқибатини қара-я!.. Сенлар-чи?.. Сенлар зогора нонга ўхшайсан, қовушолмайсан, уваланиб кетасан..

Махдум товушини тобора кўтараётганини кўрган Азмиддин дастурхонга эгилиб:

— Секинроқ гапиринг,— деди.— Деворнинг ҳам қулоғи бор.

— Бўпти, гапирмай қўя қолай. Сенларга гап кор қилдим!

Азмиддин: «Астоғфирулло!» деб, ўрнидан туриб кетди. У дарча ёнига бориб, Ботиралининг ҳовлисига кўя қирини ташлади. Чиндан ҳам, ҳовли одамга тўлган; юк боғланган: Роҳатбиби янги кийимларини кийиб олиб,

ариқ бўйига ёзилган кўрпачада ўтирарди. Кўчада, эшик олдида ҳам бир неча киши, арава кутиб турарди.

— Аччиқ-аччиқ сўзларингиз мен учун сабоқ!— деди Азмиддин дадасига ўгирилиб.— Бироқ мени ҳам гўлга чиқариб қўйманг. Имконият тақозо этган қадар урнияпман. Замон кажрафтори режаларимизни остин-устун қилиб юбормаганда, ишимиз ўн чандон осон кўчарди. Афсуски, катта толлар кесилиб кетди. «Ўзинг учун ўл, етим!» деганларидек, энди ўзимиз учун тиришяпмиз.

Ўғлининг жумбоқли гапларини эшитган махдумнинг нафаси ичига тушди. Сукутга кетди. Азмиддин эса, хонада у ёқдан-бу ёққа юриб, арзи-ҳолини давом эттирди:

— Менга ҳам осон билманг, дада. Мана ҳозир ўзингиз оёқялангларнинг ақл-идрокидан гапирдингиз. Мен бултур Қумқишлоқ мактабида бўлдим. Эъвозхон дарс берарди. Алифбе бу ёқда қолиб, Ленин гоясини тарғиб қиларди. Мен: «Савод дарсига ўтинг, муаллима хоним», десам, «савод дарси Лениндан бошланади», деб жавоб қайтарди. У бултур эди. Бу йил ундан ҳам баттар бўлаётибди. Уларнинг зеҳни очилаётибди. Айни пайтда вақт ўтяпти. Йўқсилларнинг фойдасига ишлаётибди замон! Шу сабабдан ҳам, биз шошилишимиз зарур. Шахсан менинг келгуси жумадаги кенгашдан умидим зўр.

Азмиддин арава ғилдиракларининг ғижирлашини эшитиб, кўчага қаради. Ботирали эшигига саман той қўшилган қўқонарава келиб тўхтади.

Кўчада турган йигитлардан бири, Ғани отани отдан суяб туширди. Азмиддин Қумқишлоққа борганида бу чолни кўрган эди. Бўронбекни роса ёмонлаган бу пакана, озғин чол Мирҳосил билан ота-боладек қучоқлашиб кўришди. Мирҳосил уни ҳовлига бошлади. Чол Роҳатбиби қаршисига тиз чўкиб, дуога қўл очди. Тошмат узатган бир пиёла чойни апил-тапил хўплади. Йигитларни юкни ортишга шоширди.

— Нима гап?— деб сўради, қўшни ҳовлидаги шовқинга қулоқ солиб ўтирган Бадриддин махдум.

— Арава келди. Кўчини ортишяпти.

— Ёпирай, уларга от ҳам, арава ҳам тайёр!— тўнғилади махдум.

Кўч ортилди. Аравага палос — кўрпача ташланиб, Роҳатбибига юмшоққина жой қилинди.

Мирҳосил билан Тошмат онани аравага суяб чиқаришди.

Мирҳосил Ғани отани ҳам аравага чиқариб, отга ўзи минди.

Тошмат эшикни қулфлаб, калитини онага узатди.

Арава жилиши олдидан кўчага йиғилган маҳалла оёқ-яланглари фотиҳага қўл очишди.

Бадриддин махдумнинг меҳмонхонасига кўчадагиларнинг «хайр-хўш!», «Эсон-омон етиб олинглар!», «Ботиралининг болаларига дуо деб қўйинг!»— деган сўзлари эшитилиб турди.

Қий-чув бир неча дақиқа давом этди.

Махдум ёстиққа беҳол суянди. Унинг қулоқларига арава ғилдираklarининг кўча тошларига тақ-туқ урилгани эшитилди. Дераза олдида ҳайкалдай қотиб турган ўғлидан яшириб, хабдай «қора»ни ютиб олди.

Одамларнинг товушлари аста-секин тинди.

Жимлик чўкди.

Азмиддиннинг кўзларида аллақандай ёвуз ўт ёнди. У меҳмонхонадан чиқиб кетаётганда дадаси уни тўхтатди:

— Қайт, гапим бор!

Азмиддин орқасига қайтиб, яна хонтахта ёнига келиб ўтирди.

— Укангнинг ҳоли қалай? Сен энди уни нима қилмоқчисан?

Бу кутилмаган савол Азмиддинни эсанкиратиб қўйди. У нима деб жавоб беришни билмай турганда, дадаси яна ваҳрини сочди:

— Комил ахир, жигаринг-ку; кавакда ёта берадимиз?! Дарҳақиқат, Азмиддин кейинги кунларда укасидан хабар ололмаган, шунинг учун ҳам, дадаси олдида ўзини гуноҳкор деб ҳисобларди.

— Комил қудангизникида соғ-саломат,— деди у ниҳоят.— Бўронбек билан бирга ўша ерда турибди. Кеча келиннингиз бориб келди. Зиёфатга кўмилиб ётганмиш...

— Зиёфатни бир ёққа қўйиб тур!— Махдум ушлаган ерига ёпишиб олди.— Мендан бир нарсани яшираман деб хомтама бўлма! Комилни очикча чиқариш йўлини топ!

— Йўли битта,— Азмиддин аччиқ ҳақиқатга кўчди:— йўли: ё ҳаёт, ё мамот! Бошқа йўли йўқ.

— Бу нима деганинг?

— Бу деганим шуки, чигалларнинг ҳаммасини жума кунги кенгаш ечади. Комилдан тортиб Раҳмонқулгача, Бўронбекдан, тортиб Анварпошшоғача, Саид афандидан тортиб раҳбаримиз Азизийга қадар— ҳамма, ҳаммамиз

нинг ҳаёт-мамотимиз йўриғи ўша куни белгилаб берилди. Кучларимизни чамалаб чиқамиз. Қуръон билан қилични ўртага қўйиб, рост гапни айтамыз.

Махдум ўғлининг авзойи бузилганини кўриб турган бўлса ҳам, яна сўради:

— Мен ҳам иштирок этсам бўладими?

— Бош устига!

Орага бир муддат сукут чўкди.

Азмиддин дадаси олдидан туриб кетишни ҳам, шу кўйи ўтира беришни ҳам билмади. Бир оз мулоҳаза қилиб кўргандан кейин, «ётиб қолгунча — отиб қол» қабилда иш тутишга, юрагидаги дардларини очиб ташлашга қарор берди.

— Дадажон,— деди у ҳазин бир товуш билан,— менинг аҳволимга бир қиё боқинг. Тўрт томонимда ўт ёнаётибди. Хумсондаги ишим устидан Сотиболди билан Жўрабой ҳукуматга шикоятнома юборишибди. Қумқишлоқдаги тафтишимни Сергей билан Раззоқ Марказий Ижрокомга аксилинқилобий ҳаракат деб етказишган. Боя газетанинг ёзганини эшитдингиз... Қумқишлоқда ўтказилаётган тергов анчагина маслакдошларимизни таҳликага солиб қўйди. Мабодо сирларимиз очилса, мени ҳам, мен кабиларнинг ҳаммасини ҳам ҳибсга оладилар. Аҳволимни «чатоқ» деганимнинг боиси ҳам шу эди.

— Сенга ҳам қийин,— деди махдум, ўғлининг рангсиз юзига, ич-ичига кирган кўзларига термилиб.— Кейинги кунларда озиб кетдинг. Келинга айт, оқ ёққа саримсоқ пиёз қовуриб берсин. Асални ҳам канда қилма!..

Дадасининг бу содда сўзларидан Азмиддин мийиғида кулиб қўйди-да, ўрнидан қўзғалди:

— Менга жавоб беринг. Хизматдан қолмай.

Махдум ўғлини яна узундан-узоқ дуо қилди.

Азмиддин кетгандан кейин, махдум пар ёстиққа суялганча бир неча лаҳза хомуш ўтирди. Кейин токчани ушлаб, ўрнидан турди-да, меҳмонхонадан чиқиб, тахта нарвондан пастга — ташқарига чиқди. У ердан ичкари ҳовлига кира туриб, яна орқага қайтди. Қишдан бери кўрмаган кичик ўғлининг соғинчи бағрини ўртаб, Қашқар маҳалладаги қудаси Салимбойниқига боришга, Комилни кўришга қарор берди.

Кўчага чиқди. Ботирали эшигидаги қулфни кўриб «хайрият, йўқолибди», деди ичида.

Махдум гузардан ўтаётганда чойхонада чой ичиб ўтир-

ган йигитлар, моховни кўргандек, юзларини четга буришди.

Махдум буни пайқади-ю ammo ҳеч нарса сезмаган кишидай, томоғини қириб йўталиб ўта берди...

Тўртинчи боб

Ботиралининг онаси кўчиб келаётганмиш, деган хабар Қумқишлоққа елдим тезлигида тарқалди.

Кун кеч бўлишига қарамай, тугун қўлтиқлаган, сават кўтарган аёллар Утапникига оқиб келиша бошлади.

Эъвозхон Тўлқинни етаклаб уйга кириши билан орқасидан Эътибор опа етиб келди.

— Амакингиз хушхабар олиб бордилар,— деди у, Эъвозхон билан елка қоқишиб кўришаркан.— Ойингиз келаётганмишлар. Кўп яхши бўпти, айланай Эъвозхон!

Эътибор опа бир даста нон тугилган тугунчасини Тозагулга берди. У билан ҳам иссиқ кўришди-да, тиззасида Учқун ухлаб қолгани учун ўрнидан туролмаган Адолатнинг бошига борди, у билан кўришиб, кўрпачага ўтирди.

— Уйингиз яна тўладиган бўпти, эгачи!

— Худойга шукур,— деди Адолат фотиҳадан кейин. Бари Эъвозхоннинг шарофати!..

Тозагул дастурхон ёзаётганда Қумри ҳарсиллаб-лорсиллаб кириб келди. У базўр юрар, бунинг устига, бошига сават кўтариб олган эди.

Эъвозхон унга қараб кулиб қўйди-да, бошидаги саватни олиб, Тозагулга берди. Кейин, Қумри билан қучоқлашиб кўришди.

— Вой сизни қаранг, шундан-шуёққа уриниб!..— Эъвозхон Қумрининг билинар-билимас доғ тушган лўппи ширмон юзига меҳр тўла кўзларини тикди.— Йўлда бирор ҳодиса бўлса, нима қилардингиз!..

Қумри уялиб ерга қаради. Унинг учун Эътибор опа жавоб берди:

— Нима қиларди?.. Айни муддао бўларди-да!..

Хотинлар хохолаб кулиб юборишди.

Тозагул Қумрини кўрпачага ўтқазаркан, унинг янги ҳаёт лопиллаб турган кўкрагига, қорнига суқланиб қаради. Эъвозхон буни тушунди ва шу пайт бошига ажойиб бир фикр келди: «Тозагулни докторга кўрсатамиз... Ҳа,

Ўзим шаҳарга олиб бориб, докторга кўрсатаман... Азайимхонлар, табиблар, фолбинлар қанча вақтдан бери лақиллатиб келяпти. Доктор лақиллатмайди. Доктор дори беради. Шояд, Тозагул ҳам фарзанд кўрса!..»

— Ўзингиз ҳам тоза пишибсиз,— деди Эътибор опа, Қумрининг елкасига қоқиб.— Юрган фойда, юрсангиз енгил кўчади.

— Қамчингиз шеркат бўлгандан бери уйдан чиқолмай қолдим,— Қумри эридан фахрланиб гапирди.— Эрта-ю кеч одам кутаман Биров қўш деб келади, биров ер жанжали билан. Қамчингиз одамохун эмасми: ким келса, нон-чой қилади, гапини қониб эшитади, то ишини битирмагунча, тиниб-тинчимайди. Уйда ўралашиб қолдим, айланай опа!..

— Рўзгорни тебратиш ўзи бўлмайди, Қумринисо!

Хотинларнинг суҳбати Тўлқинни зериктирди шекилли, чопқиллаб кўчага чиқиб кетди.

Бу вақт шом қоронғиси далаларни қоплай бошлаган, Утап қўраси қаршисидаги теракзор устида тўлин ой аста сузарди. Тўлқин қоронғи дарахтзорга яқин боришдан қўрқди, қўра дарвозаси тагида чўққайиб ўтириб олди-да, бувисининг келишини кута бошлади.

У шу ўтиришда бувисини эшашга уриниб кўрди. Эслолмади. Дадаси уни отга мингазиб, шаҳарга олиб борганини эс-эс билади. Лекин бувисини эслолмайди. У ҳозир келса, таний олармикан?..

Ана, ой... Худди олтин баркашдай порлаб турибди. У, секин юряпти. У, қаердан келяпти? Бувисининг олдиданми?.. Албатта, бувисининг олдидан келяпти. Ана шу ойнинг кетидан ҳозир бувиси ҳам келади...

Тўлқин шу мурғак хаёллар билан ўтирганда, ўнг томондан, йўлдан арава ғижирлаши, от дупурлаши, одамларнинг товушлари эшитилди.

Тўлқиннинг кичкина юраги бувиси келаётганидан далолат берди. У ўтирган еридан сакраб туриб, ўша томонга югурди.

Тўлқин йўлдан юз қадамча чопиб бориб, шу томонга келаётган арава қаршисида тўхтади.

Арава ҳам унинг қаршисида тўхтади.

Утап оддан сакраб тушиб, Тўлқинни кўтариб олди-да, аравада ўтирган паранжили хотинга узатди.

— Мана, бувиси, катта набирангиз Тўлқинжон!

Роҳатбиби қушдай енгил, озгингина Тўлқинни бағри-

га босиб у юзи-бу юзидан, пешонасидан, кўзларидан ўйди. Ўпкасини босолмай, ҳўнграб йўглаб юборди. Унинг қайноқ кўз ёшларидан Тўлқиннинг юзи-бўйни ҳўл бўлди.

— Болагинам!.. Бувисини йўл устида кутган болагинам!..— дерди Роҳатбиби Тўлқинни қучоғида суйиб. — Кичкинагина Ботиралим!..

От жilовини ушлаб турган Ўтап ҳам, аравада ўтирган Ғани ота, Развоқ, Мирҳосил ҳам кўзларини ёшлаб олишди.

Эркаклар аравадан тушишди.

Ўтап от жilовидан етаклаб, аравани дарвозадан киритди.

Ўйдан хотинлар югуриб чиқишди.

Ўтап эркакларни ўз уйига олиб кириб кетди. Бу дев қоматли, нозик юракли паҳлавон хотинлар дардини тушуниб, уларни ўз ҳолига қўйиб берди.

Эъвозхон билан Тозагул Роҳатбибини аравадан суяб туширишди.

Ҳеч ким уввос солиб йўгламади. Қоронғи тушганда товуш чиқариб йўглаш мумкин эмас. Қоронғи тушганда, азадор кўнгилаар товушсиз нола қилиши керак.

Эъвозхон Роҳатбибининг кўкрагига бошини қўйиб, пиқ-пиқ йўглади.

Роҳатбиби келинининг ипакдай сочини силаб, қалбининг ҳазин ноласини унинг қулоғига шивирлади:

— Онагинанг айлансин... Соғ-омон юрибсанми?.. Болаларинг омонми?.. Ботиралимни ўйлай бериб, жигаринг қон бўлиб оқди сен шўрликнинг!.. Қандоқ қилай, худо қилди!..

Эъвозхон ўз навбатида онасига дардини айтиб, оҳ чекарди:

— Ҳолингиздан хабар ололмадим, ойигинам!.. Айрилиқ дардида сочларингиз оппоқ оқарибди... Ўғлингиз ҳаммамизни ташлаб кетди... Энди мен сизнинг ҳам қивингиз, ҳам ўғлингизман. То умрим охиригача сизга хизмат қиламан... Набираларингизнинг роҳатини кўрасиз, ойижонгинам!..

Буларнинг бир-бирига меҳрибончилигини кўрган, бу икки муштипарнинг сўзларини эшитган хотинларнинг ҳам кўз косалари ёшга тўлди.

Эъвозхон уларни қайнанасига бирма-бир таништирди. — Бу киши Адолат опам бўладилар,— деди у, дока

рўмол ўраган кулча юзли қорача аёлни Роҳатбибига кўрсатиб.— Уйларининг тўрини менга бериб қўйбдилар, опагинам!

Роҳатбиби Адолат билан қучоқлашиб кўришди.

— Эшитганман. Қуллуқ, айланай. Худойим мақсадингизга етказсин.

Роҳатбиби Эътибор опа билан ҳам, Қумри билан ҳам қучоқлашиб, елка қоқишиб, самимий кўришди.

Тозагул таъзимга бош экканида, Роҳатбиби уни дарҳол таниб, алоҳида меҳр билан эркалади.

— Бу менинг Тозагулим,— деди у, Тозагулни қайта-қайта бағрига босиб.— Шаҳарга ким борса, аввал буни таърифлайди, Эъвозхоннинг қиёматли сингиси, деб. Вой бўйгинангдан онагинанг айлансин! Бунча сухсур экансан, худди сутга чўмилгандай-а!..

Тўлқин бувисининг оёқларини қучоқлаб олган, бир қадам жилишга қўймасди.

Роҳатбибининг эса, кўзлари олазарак бўлиб, кичик набирасини изларди.

Эъвозхон буни сизди-да:

— Учқун ухлаяпти,— деди.

Адолат Роҳатбибининг қўлидан етаклади:

— Қани, эгачи, уйга кирайлик!

Хотинлар бирин-кетин уйга кириб, дастурхон атрофидаги кўрпачаларга ўтиришди.

Тозагул токчадаги чироқнинг пилигини кўтариши билан уйнинг ёғоч тўсинлари, идиш-товоқ терилган токчалари туззуккина ёришди.

Эъвозхон уйқудаги Учқунни кўрпачадан аста кўтариб олиб, Роҳатбибининг тиззасига қўйди. Буви набирасининг пешонасидан беозоргина ўпди. Кейин у фотиҳага қўл очиб, келинини, набираларини, Адолатни, Тозагулни дуо қилди; Эътибор опага ҳам ташаккур айтди; Қумрига тўқлидай ўғил тилади; уй соҳиби Утапнинг серфарзанд, ували-жували бўлишига истак билдирди.

Тозагул шақиллаб қайнаб турган мис самоварни кўтариб кирди.

Хотинлар чой устида яна бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрадилар, олис-яқин гаплардан гаплашдилар.

Адолат Роҳатбибининг ёнбошига ёстиқ қўйиб, «йўлдан толиб келгансиз, айланай, бувижон, ёнбошланг», деб илтифот кўргазди.

— Болаларимни кўришим билан дардим ҳам ариди,

ҳордигим ҳам ёзилди,— деди Роҳатбиби.— Дийдор кўришувга нима етсин!..

— Рост айтасиз,— деди Эътибор опа, бувисининг пинжиги кириб олган Тўлқинга кулиб боқиб.— Уғлингизнинг дардида ётиб қолмаганингизда сизни аллақачон кўчириб опкелардик!.. Фарзанд доғидан ёмон нарса йўқ, эгачи!..

— Осонми!..— Қумри гап қўшди:— Ботирали акам учун бутун эл аза тутди. Одамлар ўз отасидан айрилгандай қайғуришди. Узлари ҳам жуда ажойиб йигит эдилар-да! Менинг бойнинг зиндонидан қутулишимга, Қамчимнинг ер-сувлик бўлишига ўша киши кўмаклашдилар!

— Менинг тўйимга келганлари эсимда,— деди Тозагул, гапга аралашиб.— Биз у вақтда жуда камбағал эдик... Дадамнинг битта туясидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди... Ботирали оға жамоадан бир арава совға-салом олиб келдилар. Узлари тўйга бош бўлиб, роса қизитиб бердилар!

— Раҳматлик бир жаҳон эди!— Эътибор опа яна гапирди.— Бўронбек бизнинг уруғлигимизни тортиб олганда, Ботирали бўлишга: «Мавлон аканинг шолисини қайтиб бер, агар қайтиб бермасанг, ишингни чатоқ қилман!»— дебди. Бек қайтиб бермас экан-а!..

Роҳатбиби қумқишлоқлик аёлларнинг ўз ўғли ҳақида бу хилда фахрланиб айтган сўзларини эшитиб ўтираркан, Ботирали кўз олдида гавдаланди, уни урушга кузатган кунлари, у Хумсондан яраланиб қайтган тун, кейин Эъвозхон, ширингина тўй хаёл кўзгусида бир-бир жонланди.

Мана энди Ботирали йўқ. У ўзи ишлаган қишлоқ гузариди, теракзордаги юлдуз тамғалик ҳайкал остида мангу ухлаб ётибди. Роҳатбиби боя йўл устида унинг қабрини зиёрат қилди... Қабрни қоплаган кўм-кўк майсани, яланғоч азим теракларни кўрди. Раззоқ у ердан одамлар ҳеч қачон аримаслигини айтиб берди. Демак, у ер юртнинг зиёратгоҳи бўлиб қолибди.

Роҳатбиби шуларни кўрган бўлса ҳам, ўғлининг ўлганига ҳамон ишонмайди. У пинжидаги Тўлқинга, тиззасидаги Учқунга тикилиб, шулар сиймосида Ботиралини кўради. Иккови ҳам худди дадаси; қош-кўзлари ҳам, соч-киприклари ҳам, юз манглайи ҳам Ботиралининг ўзгинаси.

Роҳатбиби келини Эъвозхоннинг қишлоқ аёллари ўртасида топган обрўсини кўриб қувонди.

Узоқ Хумсондан Ботиралини деб келган бу қиз энди

Ботирали болаларининг онаси бўлиб, унинг васиятларини бажаряпти, ишларини давом эттиряпти.

Демак, Ботирали болаларида яшагандек, Эъвозхонда ҳам яшаяпти.

Роҳатбибининг кунлардан бир кун ўғлига: «Сени инқилоб учун туққанман», деган сўзлари эсига тушди. Бехтиёр жилмайди.

Бир нафас сукутга кетган хотинлар онанинг ҳолатидаги бу ўзгаришни сездилар. Унинг оғзига тикилдилар.

— Эъвозхон биледи,— деди Роҳатбиби, ёнида ўтирган келинига мамнун боқиб.— Ботирали уйда камдан-кам бўлар, нуқул қишлоқма-қишлоқ, тоғма-тоғ юргани-юрган эди. Мен ундан хавотирланиб қойсам: «Ойижон, «сени инқилоб учун туққанман» дегансиз-ку», деб кунларди.

Эъвозхон ҳам Ботиралининг шу сўзларини эслади. У Ботирали бир қўлини бўйнига осиб, Хумсондан беҳол келган кечани ҳам эслади. Ярадор Ботирали уйига қандай етиб келганини билмасди. Аммо етиб келган эди. Уйда онаси, Эъвозхони бўлгани учун етиб келишга мадори етган эди.

«Уни унутмасликка менинг мадорим етадими?— Эъвозхон нечундир ўзига шу саволни берди.— Умрбод унинг хаёли билан бирга бўлишга, унинг орзулари билан яшашга чидамим етадими?»

Эъвозхон ўз юрагининг садосига бир нафас қулоқ солди.

Унинг қалбининг тубидан: «Ҳа, етади!»— деган нидо чиқиб, қулоғига эшитилгандай бўлди.

Унинг ширмон юзида шу кунгача кўринмаган ажиб жиҳва порлади...

— Ойижон,— деди Эъвозхон, унга ёрак дафтарини очиб:— қишлоқ йўлларида юрсам, Ботиралим ёнимда юргандай; мактаб ҳовлисига кирсам, у мени ўша ерда кутиб тургандай; дарс тайёрлашда қийналсам, у қулогимга шивирлаб, йўл кўрсатаётгандай!.. Ҳамиша ҳузуримда, ҳамиша тирик!..

Эъвозхоннинг сўзларидаги пок вафо изҳоридан она таъсирланди, кекса кўзлари ғилтиллаб:

— Раҳмат, қизим!— деди.

Қумрининг юраги Роҳатбибига нисбатан илиқ фарзандлик туйғусига тўлди. Унга ўз онаси тирилиб кел-

гандай бўлди-да, Роҳатбининг сўзларини жон қулоғи билан тинглади.

— Ботиралидан айрилган бўлсам ҳам,— деди Роҳатбиби,— Ботиралим эл юрагида яшаб қолганига энди ишондим. Унинг ёр-дўстлари мени ёлғиз қўйишмади.

— Ботиралидай ўғилни туққан онага ҳар қанча ҳурмат оз!— деди Эътибор опа, бувисининг биқинида эриб ухлаган Тўлқинни кўрпачага ётқиза туриб.— Бемалолроқ ёзилиб ўтиринг, эгачи!.. Зап кўчиб келдингиз-да! Сизни зериктирмаймиз. Авваламбор, меникига борасиз. Мавлон акангиз қаттиқ тайинладилар. Мана, Қумринисо ҳам чақирмоқчи.

— Меникида ҳар қанча турсангиз ҳам хурсанд бўламан,— деди Қумри, Эътибор опа кўнглидаги гапини топиб гапирганидан қувониб.— Онам ўрнида онамсиз!..

Хотинлар шу зайлда ярим кечагача сўзлашиб ўтаришди.

Аввал эркаклар қўзғалишди. Улар ҳовлида дераза тагига келиб, Роҳатбиби билан хайрлашишди. Утап уларни кузатиб чиқиб кетди.

Тозагул қишлоқ аёлларини кетарга қўймай, уйга қатор жой солди. Хотинлар Роҳатбинини тўрга ётқизиб, ўзлари пастроққа қатор ёнбошлашди.

Токчадаги чироқнинг пилиги пасайтирилди.

Роҳатбиби икки набирасининг ўртасида ҳорғин бошини ёстиққа қўйган бўлса ҳам, унинг кўзларига ҳадеганда уйку кела бермади.

Эъвозхон ҳам ухлолмай, Ботиралини, у билан кечирган бахтли кулларини эслаб кетди.

Уйку бу кеча бошқа хотинларга ҳам ўзини азиз қилди.

— Эъвозхон, ухлаяпсизми?— деб сўради Адолат опа.

— Йўқ...

— Мавлон акангиз қамоқдагилар суд қилинармиш, дедилар. Ростми?

— Рост, опа. Тергов тугай деб қопти. Жиноят очилбди. Жиноятчилар иқрор бўлишибди. Ойи,— деди Эъвозхон қайнарасига ўгирилиб:— қўшнимиз Бадриддин махдумнинг ўғли Комилни эслайсиз-а?.. Уша ҳам қотиллар билан бирга экан. Қамоқдагиларнинг ҳаммаси бир тўда бўлиб чиқибди. Олий Суд уларнинг ишини шу қишлоқда кўрадиган бўпти.

— Худо хоҳласа, ҳаммаси қўшмазор бўлади!— деди Роҳатбиби. — Ҳақ жойида қарор топади!

— Ойижон, душманларнинг ҳаммаси дорга осилган-да ҳам, ҳижрон дарди юрагимдан кетмайди. Уғлингиз дунёга бир келдию кетди!..

Роҳатбиби Тўлқин устидан қўлини чўзиб, Эъвозхоннинг бошини силади-да, фақат оналарга хос майин товуш билан деди:

— Балли, қизим, шундай бўлишини кутган эдим!..

Бешинчи боб

Жамоада кўклам экишга тайёрлик ишлари қизитиб юборилди. Шеркат Содиқ темирчининг устахонасини кенгайтирди. Шеркат аъзолари шу устахонага йиғилиб аравалар, омоч-бўйинтуруқларни созладилар, отлар, ҳўкизлар боқувга қўйилди. Айниқса, Утап бир нафас ҳам тинмас, Қамчи билан бирга далама-дала юрар, ерларнинг экишга тайёрлигини кўздан кечирав, деҳқонларга кўмаклашарди.

Утап ўз даласини экишга тахт қилиб қўйгандан кейин Абдукарим акага ёрдамга борди, милиция иши билан банд бўлган Ороловнинг даласида уч-тўрт кун ишлади, Мавлон акага бир-икки кун қарашди.

Қумқишлоқ деҳқонларини қадимдан қийнаб келган ботқоқларни, ана шу иситма-безгак ўчоқларини қуритиш учун бир неча чақирим узунликда зовур қазиш керак эди. Утапнинг таклифи билан шеркат аъзолари зовурни бўлишиб олиб қазишга тушдилар. Бу иш бир ойдан кўпроққа чўзилди.

Утап ўз улушига тушган зовурни хотини билан қайнаса ёрдамида ҳаммадан аввал қазиб бўлди. Бошқалар унга эргашдилар. Фақат биргина Қамчи орқада қолди. Бунга ёлғиз кучлиги сабаб бўлди. Бунинг устига, айни иш қизгин пайтда безгакка йўлиқди. Буни эшитган Утап кетмонини елкалаб, Қамчининг даласига борди. У етиб келганда, Қамчи белбоғи билан пешонасини танғиб олиб, зовур ичида ғарқ терга ботиб кетмон чопарди.

— Ҳорманг-о!..

— Бор бўлинг, оға, келинг!

Утап тўнини ечиб, зовур бўйидаги тол шоҳига илдида, ишга тушди.

Икки дўстининг кетмони ботқоққа бирин-кетин шалоплаб тушар, юқорига отилган лой-тупроқ тепа бўлиб уюларди.

Утап бир оз ишлагандан кейин Қамчига деди:
— Сиз энди қўрангизга боринг. Бу ёғини ўзим чопиб

қўяман.

Қамчи манглайдаги қат-қат терни яктагининг бари-га артаркан:

— Раҳмат, оға!— деди Утапга.— Иссиғим қолди. Чопа бераман.

— Боринг!— деди Утап яна.— Қайсарлик қилманг. Безгак мадорни қирқади, ўтағаси!

Қамчи зовурдан сакраб чиқиб, кетмонини елкасига солди. Лекин ҳамон ўнғайсизланиб, раисга узр айтди:

— Бир парча зовурни эплардик-ку-я, келинингиз оғир оёқлик бўлиб қолди...

— Ҳа, дарвоқе, соғлиги дурустми?

— Дуруст, оға...

Утапнинг саволи Қамчига Қумрининг эрталабки сўзларини эслатди. Қамчи тонг қоронғисида апил-тапил но-нушта қилиб, далага жўнаётганда Қумри унинг бўйнига осилди-да, безгакдан сарғайган юзига боқиб: «Мендан хабардор бўлиб туринг», деб ёлборди. Унинг кўзларида шу кунгача кўринмаган аллақандай шуъла йилтиллари-ди. «Қўрқяпсанми?»— деб сўради Қамчи. Қумри юзини унинг сийнасига яшириб, индамади. Қамчи бугун даладан эртароқ қайтишга ваъда берди.

Эрталабдан бери Қамчининг кўнгли ғаш эди. У безгагини ҳам унутиб, жадал ишлади. Аммо кўзи шолпоя-да, қўли ўроқда бўлса ҳам, хаёли уйида, хотинида. Қумри туни билан ухлолмади. Қамчининг бошига кўрпани тортиб қўйиб, чироқ нурида алланималар тикиб чиқди. «Чақалоқ ғами,— ўйлади Қамчи.— Худо хоҳласа, биз ҳам ота бўламиз».

Қамчининг бошидаги хаёлни Утап ҳам сезган бўлса керак, ҳадеб: уйингга кет, деб қистаяпти.

Бироқ Қамчи уйга кетиш ўрнига тол тагига бориб, қумғонга ўт ёқди. Зоғара ўралган белбоғини ечиб ёзди-да, зовур тепасига борди.

— Утап оға, кун ҳам оғди. Чой ичиб олайлик!

Утап кетмонини зовур қирғоғига қўйиб, қумғон ёнига келди.

Чой ичишди.

Қамчи ҳамон ўйчан кўринарди.

— Сиз бемалол бора беринг,— деди яна Утап.— Ту-сингиз оқарибди. Ўралиб ётинг. Келиндан ҳам хабардор

бўлинг. Агар зарур бўлса, бизникига хабар қилинг. Уйдагилар келишади. Қуш тилини қуш билади. Сиз билан биз ҳеч нарсани билмаймиз.

Қамчи Утапнинг донолигига тан бериб, ўрнидан турди. Лекин бутун иш Утапга қолаётгани учун кетолмай, иккиланиб турди. Утап Қамчининг андишасини тушуниб, кенг, ясси юзида, қисик қуралай кўзларида кулги пайдо бўлди.

— Ишдан ташвишланманг. Барини ўзим битказиб қўяман.

Қамчи қўраси томонга илдам юриб кетди.

«Утап оға зап одам,— деб ўйларди у.— Жамоага ранс бўла туриб, далама-дала деҳқонларга кўмаклашиб юрибди. Кетмонини елкасидан қўймайди азамат!..»

Қамчи уйига яқинлашган сари Қумри туфайли ташвиши орта борди. «Ёлғиз қийналмадимикан?.. Мен каллаварам азондаёқ Эъвозхонга хабар қилмайманми, аёлларни чақирмайманми?»

Қамчи ҳовлисига ўқдай отилиб кирди.

Қумри ўзини қаерга қўйишни билмай, у олма тагидан бу олма тагига кўчиб, бетоқат юрарди.

Қамчи югуриб келиб, унинг қўлидан ушлади.

— Омонмисан?.. Тинчликми?..

Қумрининг юзи қип-қизариб бўртган, кўз косалари чуқурлашган, оғриқ аламини ичига ютиб ихрарди.

— Кўриб турибсиз-ку!.. Одам ўлиб қолса ҳам, хабар олмайсиз...

Қамчи нима қилишини билмай, шошиб қолди.

— Утап оға: келинга маслаҳат сол, бизникидагиларни айтиб кел, деди. Нима дейсан, айтиб келайми? Бориб келгунимча чидармикансан?..

— Вой-вой-вой-вой!..— Қумри олма тагига ўтириб суялди.

— Қўнглинг бирор нарса тусайдими? Ул-бул ола келайми?

— Биров ўламан деса, бу киши куламан дейди!..— Қумри зарда билан ўшқирди.— Ҳеч нарса керакмас!.. Борадиган бўлсангиз, тезроқ боринг-да!..

— Сен шундай ўтира берасанми?

— Мен билан нима ишингиз бор... Вой-вой!.. Чопсангиз-чи тезроқ!..

Қамчи отхонадаги отни эгарламасданоқ эшикка етаклаб чиқди-да, яйдоқ миниб, Утапникига учди.

У дала йўлидан отлик елиб бораётганда ерининг этагида ўғли Султонбой билан шоли ўраётган Мавлон ака уни кўрди, аҳволини тушунди.

— Уроғингни ташла!— деди ўғлига.— Қўрага чоп! Онанга айт, Қамчиникига етиб борсин!

— Хўп, дада!

...Қамчи Утапнинг қўрасига кирганда, Адолат ҳовлида ўғир туяр, Роҳатбиби шу ерга ёзилган пўстакда Учқунни кўтариб ўтирарди.

Қамчи кириши балан хотинлар юзларини рўмолларига яширишди.

Қамчи салом-аликни ҳам унутиб, ҳовлиқиб ёлворди:

— Худо хайрингизни берсин... Қумри қийналяпти!..

Адолат ўғир дастани келидан олди-да, Қамчига дарвоза олдидаги аравани кўрсатди.

Қамчи отхонага кириб, от асбобларини олиб келди; аравага ўз отини қўшди.

Роҳатбиби билан Адолат уйга кириб, апил-тапил кийишишди.

Қамчи уларни аравага суяб чиқарди.

У отга мингандагина Утапнинг қўраси ёлғиз қолаётгани эсига келди-да, Адолатдан сўради:

— Уй ёлғиз қолди-ку, хола?

— Ҳайдай беринг,— деди Адолат, Қамчининг терга пишган юзига қараб.— Қизларим мактабдан ҳозир келиб қолишади.

Қамчи отга қамчи босди.

Дунёнинг бунақа ишларидан тамомла хабарсиз бўлган Учқунни бағрига босиб олган Роҳатбиби ориқ отини ҳадеб ниқталаётган Қамчидан:

— Иним, Қумринисонинг соғлиги қалай?— деб сўради.

— Соғлиги қурсин, на ўтира олади, на туролади...

Роҳатбиби лабини тишлаб, Адолатга маъноли қараб қўйди.

— Қўрқманг, болам, осон қутулади,— деди Адолат, Қамчининг яраланган қуёндай типирчилаётган юрагига таскин бермоқчи бўлиб.— Ўзи шунақа бўлади, қўрқманг!

— Ҳа, биринчи бола шунақа қийнайди,— Роҳатбиби ҳам Қамчининг руҳини кўтармоқчи бўлди.— Кўп қайғурма, болам, худо оқ йўл берса ҳеч гап эмас.

— Кошкийди!..

Қамчи дала йўлини чангитиб бораётганда йўлда бошига тугун кўтарган Эътибор опага дуч келди.

— Тўхтанг!— деб қичқирди Эътибор опа, арава олдига чиқиб..— Амакингиз Султонбойни юборибдилар. Кетаётувдим..

Қамчи Эътибор опани аравага олди.

Эътибор опа, аравадаги эгачилари билан кўришаркан, сўради:— Қалай, Роҳат опа, зерикмасдан ўтирибсизми? Болаларингизнинг дийдорига тўйдингизми?

— Раҳмат, айланай Эътиборхон, бағрим бутун бўлиб қолди.

Қамчи аравани эшиги олдида тўхтатди-да, аёлларни аравадан туширибоқ уйга елдай учиб кирди. Қумри ҳовлида кўринмади. Йигитнинг юраги қафасидан отилиб чиққудай ҳовлиқди. Ногоҳ хотинининг:

— Келдингизми?.. Вой-вой, ўламан!..— деган ҳазин товушини эшитди.

Қумри айвонда ёстиқ қучоқлаб инграб ётарди.

Хотинининг аҳволини кўрган Қамчининг бағри эзилиб, лабини тишлади.

— Опаларинг келишди, жоним... Энди қийналмайсан!..

Қумрининг оёғида чўнқайиб ўтириб олган Қамчинин Эътибор опа айвондан ҳайдади:

— Сиз ишингиздан қолманг, айланай, кетинг, бу ёғини бизга қўйиб беринг!

Қамчи Қумрини уй ичига етаклаётган хотинларга ёвқараш қилиб, ҳовлига тушди-да, дераза тагига борди.

Уйдан хотинларнинг говур-ғувур товушлари эшитилди. Қамчи бир оз қулоқ солиб турди-ю, лекин ҳеч нарса тушунолмади.

Адолат опа қумғон кўтариб чиқди.

— Далага чиқаберинг, ўзимиз хабар берамиз!— деди у.

Қамчи ўнғайсизланиб кўчага чиқди. Отни аравадан чиқаришни ҳам, чиқармасликни ҳам билмай, боши қотди. «Балки, керак бўлар», деган гап кўнглидан ўтди. Отга яқин бориб, унинг бошини, ёлини силади, бўйнидан қучоқлади; бодом нусха йирик кўзларига тикилиб, арзи-додини шу ювош жонворга айтди:

«Дунёдаги гаплардан хабаринг борми, қорақўз?.. Хабаринг бўлмаса, қулоқ сол, мен сенга айтиб берай: дунёмизга янги одам келяпти, қорақўз!.. Сен уни танитайсан.. Ростимни айтсам, мен ҳам ҳали уни танитайман... У дилу

жигаримнинг бир парчаси, орзуларимнинг гунчаси, табиатнинг нозик ерларидан сўраб олган зурёдим!.. Унинг кўзлари ҳам худди сенинг кўзларингдек кўмир чўғига ўхшаса керак деб тахмин қиламан. Дадасига ўхшаса, ихчам, чайир бўлади. Ойисига ўхшаса, анордай қип-қизил, истараси иссиқ бўлади. Нега менга бунча тикиласан, қоракўз?.. Ҳа, ўғилми, қизми, деб савол беряпсанми? Албатта, ўғил. Ажойиб йигитча бўлади у! Афсуски унинг туғилишини Ботирали акам кўролмади кетди. Агар кўрса, қувончи юрагига сиғмай тошарди! Сен, қоракўз, Ботирали акамни билмайсан. Дунёда шунақа бир йигит бор эди. Йигит бўлганда ҳам, бир жаҳон эди. Биз, камбағаллар, арзу додимизни ўшанга айтардик. Бева-бечоралар, етим-есирларнинг бошини силарди. Мен сенга айтсам, қоракўз, агар Ботирали акамдек инқилобчилар мазлумларга йўл кўрсатмаганда, бизга бу кунлар қаёқда эди!.. Сени ҳам фақат тушимда кўрардим, қоракўз!..»

Қоракўз Қамчининг сўзларини тушунгандек бошини силкиб қўйди.

Ичкаридан ҳадеганда хабар бўла бермади. Қамчининг юраги ҳаприққандан ҳаприқиб кета берди. Сабри чидамай, яна ҳовлига кириб, дераза ёнига борди. Борди-ю... биров қулоғининг тагига уриб гангитиб қўйгандек бўлди. Қумрининг фарёди уни шу ҳолга солди. Деворга суялганча ранги қум оқариб, сурат бўлиб қолди. Қанча вақт ўтганини билмайди. Балки, бор-йўғи бир дақиқа ўтгандир. Лекин шу дақиқа унга бир йилдай узун туюлди.

Қамчининг кўзига дунё қоронғи бўлган дақиқа сўнгида қулоғига шу қоронғиликни ёритувчи ажиб товуш эшитилди:

— Инга-инга... Инга-инга...

Бу ҳар қандай умидсизликни парчалагувчи ҳаёт нидоси эди!

Қамчи деворга суялганча шу сеҳрли нидога қулоқ солди. Бу — шунчаки бир нидо эмас, балки ориққан кўнгилни аллалагувчи мусиқий эди. Бу бахт муждаси эдики, уни эшитиш билан Қамчининг қалбидаги ташвишларнинг бари тонг туманидай енгилгина тарқалди...

Уйдан Адолат отилиб чиқди.

— Суюнчи беринг, айланай: қўчқордай ўғил туғилди!

Адолатнинг бу сўзларини эшитган Қамчининг уйқу-сизликдан толган кўзларида севинч ёшлари филтиллади. Нима қиларини билмай шошиб қолди. Кейин, шими-

нинг чўнтагидаги тангаларнинг ҳаммасини ҳовучлаб узатди:

— Бўлишиб олинглар...— Кейин сўради:— Дояст ким бўлди?

— Ботиралининг онаси — Роҳатбиби!

— Қуллик у кичига!— Қамчи белбоғини ечиб, кўзларини артди.— Айтиб қўйинг: ўғлимнинг отини Ботирали қўйдим!

— Хўп, айланай, кўп улур ўйлабсиз!

Қамчи яктаги устидан белбоғини чирмаб боғларкан, Адолат опадан сўради:

— Қумрига нима келтирай? Кўнгли нимани тусаркин?..

— Ҳеч нарса керакмас, айланай. Узимиз атала пиширамиз. Шунинг ўзи кифоя. Боринг энди, сиз ишдан қолманг!

— Раҳмат, опа!..

Қамчи эшикка чиқиб, отнинг жиловидан стаклади.

Бўш арава нотекис дала йўлида тарақлаб юриб кетди.

Унга йўлда биринчи учраган киши Мавлон ака бўлди. Бу зийрак киши Қамчинини узоқдан кўриши биланоқ ҳамма гапни пайқадди.

— Муборак бўлсин, пним!— деди у, кексаларга хос мулойим жилмайиб.

— Узингизга муборак бўлсин, ака!— Қамчи Мавлон ака билан қучоқлашиб кўришди.— Ниятимга етдим. Уғил!.. Товушини ўз қулоғим билан эшитдим «Инга-инга...» дед: азамат:

— Бу сенга салом бергани!— Мавлон ака кулиб, Қамчининг елкасига қоқди.

— Саломат бўлсин!..

— Зиёфат қачон, Қамчизой?

— Қачон десангиз биз тайёр. Утап оғамизга маслаҳат солайликчи!

— Яшанг!..

Қамчи Мавлон ака билан хайрлашиб, от жиловини даласига бурди.

Бу вақт қуёш қизғиш уфқ ортига ботган, салқин шамол шудгорни тўзитиб кезарди. Қамчи от жиловини толга боғлаб, зовур томонга юрди ва Утапни узоқдан кўриши биланоқ қичқирди:

— Отини Ботирали қўйдим, Утап оға! Кичкина Ботирали!..

Утап зовурдан бошини кўтарди, қисиқ кўзлари кунимсиради.

— Эсон-омон қутулдими, ҳайтовур?

— Қутулганда қандоқ!— Қамчи хотинига ўзи доя бўлгандек мақтанди. — Адолат опа ўғлимни қўчқордай деб мақтади.

— Умри билан берган бўлсин, садағанг кетай!..

Утап зовур бўйига ўтириб, қумғондаги сувда бет-қўлини ювди, белбоғига артинди.

— Ана, зовурни ҳам тугатдик. Ерингиз ботқоқдан қутуладиган бўлди. Ҳосилингиз ошади, ўтағаси!

— Раҳмат, оға, ўғлимнинг ризқига ризқ қўшдингиз!

Утап тол шохидаги тўнини олиб кийди-да, Қамчига:

— Қани, отга мининг,— деди.— Аравани бизникига ташлаб, қўрангизга етиб боринг. Оғайнилар қутловга келишиб қолади, ўтағаси!

Қамчи отга минди, Утап аравага чиқди. Дала кесиб, мактаб ёнидаги теракзордан чиқишди. Утап қўрасида аравани Қамчининг отидан чиқариб олди. Эртаси азонда муборакбодга боришини айтиб, хайрлашиб қолди. Қамчи эгарсиз яйдоқ отда қўрасига қайтаркан, Утап қалбининг улуғлигини «қоракўз»га ҳикоя қиларди:

— Утап оғамиз ана шунақа азамат, қоракўз! Бахтини меҳнатдан топган инсон у! Сен билан бизнинг ҳали унга етишимизга анча бор. Ботирали акамизнинг тарбиясини олган-да Утап оғамиз! Шунинг учун ҳам биз ўғлимизнинг отини Ботирали қўйдик. Аммо умри ўхшамасин. Худди Ботирали акамиздек ақлли-ҳушли, юртда сбрўли, оилада муҳаббатли, шан-шавкатли бўлсин!

Қоракўз Қамчининг сўзларини тасдиқлагандек, бошини қимирлатиб, ёлини силкиб қўйди...

Олтинчи боб

Орадан ярим йил ўтди.

Бу муддат ичида шоли пишди, ўрилди, янчилди. Қишлоқ томларида похол боғлари ғарамланди.

Жамоанинг чақирғи билан деҳқонлар тўғон қурилшига оқди...

Кеч кузнинг салқин кунларидан бирида Умрзоқ ота ҳам Қумқишлоқдан извошда келаётибди. Уғли Развоқ

уни тўғон қурилишининг бошлиғи Мирҳосилга кучер қилиб берди.

— Саройдаги қора йўргани ечиб олинг,— деди у,— Содиқ аканинг устахонасига борсангиз, извошни сошлаб қўйибди.

Отаси чиқиб кетаётганда, Раззоқ унга орқадан, бошдан-оёқ разм солди ва чоригининг буткул ишдан чиққанини кўриб, йўлдан тўхтатди. Чол ўғлига: «Яна қандай ишинг бор?» деб тикилди. Раззоқ шкафни очиб солдатликдан орттирган, бир қанча муддат кийган, лекин эҳтиёт қилиб қўйган этигини олди. Дадасига узатди:

— Солдатликдан орттирганим. Кийиб олинг!

— Ўзингчи? Этигинг эскириб кетибди, болам...

Раззоқ мийғида кулди-да, отасининг елкасига қоқиб:

— Бош омон бўлса, дўппи топилади, дадажон!— деди.

Умрзоқ ота ўғлига миннатдорчилик билдириб, этикни шу ердаёқ кийиб олди. Кейин саройга борди. У ерда ошнаси Ғани отага дуч келди.

— Қора йўрғага келганга ўхшайсан!— Ғани ота кулди.— Сенга насиб бўпти, ол, Абдураҳмон занталоқнинг меросхўри!

Бир вақтлар Абдураҳмонбойнинг отхонасида пишқириб турган, эндиликда давлат томонидан мусодара қилинган қора йўргани Умрзоқ ота ингичка ўнг оёғидаги япроқдек оқ қашқасидан таниди. Оғилдан ечиб, кўчага етаклади.

— Эҳтиёт бўл, тешиб олмасин,— Ғани ота гап отди,— қитиғи ёмон.

Умрзоқ ота йилтироқ қора танли сулув отни шавқ билан кўздан кечираркан, хи-хилаб кулди:

— Қитиғини бойга кўрсатади. Менинг тагимда пашмакдай мулойим юради бу жонвор!..

Содиқ темирчи отнинг тақасини янгилаб, извошга ўзи қўшиб берди.

— Буюрсин, ота!— деди у, янгигина бўёқдан чиққан извошни учуриб кетиш қасдидаги отни кўздан кечириб.— Тўғоннинг юкини енгил қилади бу жонвор!..

— От энди эгасини топди, Содиқвой,— деди Умрзоқ ота, извошга чиқиб, қора йўрғага қамчи урааркан.

Мана энди у тош йўлдан извошни тарақлатиб, Чирчиқ томон еляпти.

Умрзоқ отанинг дарё бўйидаги чайласи ҳамон ўз ўрнида. Кўкламда тол новдаларини кесиб, ишком шаклида

эгиб, чайлани янгилади. Балиқ ови ҳам жойида. Қайиқда унча-мунча йўловчиларни ҳам ўтказиб турибди. Лекин энди булар ҳаммаси қолиб кетадиганга ўхшайди...

Ота бу гал Қумқишлоққа байрамга келди. Октябрь инқилобининг беш йиллиги байрам қилинди. Жамоа биноси олдида минбар ясатилди. Ботиралининг теракзордаги қабри гулга кўмиб юборилди. Унга мрамр лавҳа ўрнатилди. Халқ йигилиб бўлгандан кейин волижроком раиси Раззоқ, жамоа раиси Ўтап, фирқа ячейкасининг котиби Содиқ темирчи, ер шуъбасининг мудири Абдукарим ака, ширкат раиси Қамчи, волостнинг бошқа жамоаларидан келган меҳмонлар минбарга кўтарилишди.

Бир тўда паранжили хотинлар майдоннинг бир чеккасидан жой олишди.

Ўтап митингни очиб, Ботиралининг онаси Роҳатбиби, хотини — муаллима Эъвозхон шу ерга келганини эълон қилди. Халқ уларни қарсак чалиб табриклади.

Октябрнинг беш йиллиги ҳақида Раззоқ доклад қилди.

Умрзоқ ота ўғлининг путқини биринчи марта эшитди. Раззоқ худди дадаси каби жуссаси кичик, чўтир юз, митти қора кўз йигит бўлишига қарамай, овози жаранглар, сўзлари пишиқ-бийроқ эди. У гапни лўнда қилиб, ярим соатча гапирди. Инқилобнинг жаҳон йўқсиллари учун, шу жумладан, Қумқишлоқ камбағал деҳқонлари учун аҳамиятини таърифлади, синфий ҳушёрликни ошириш зарурлигини айтди, бу йилги ишларни баҳолади, қилинадиган ишларга тўхталиб, тўғон қуришни асосий вазифалардан бири қилиб қўйди. У докладини «Яшасин жаҳон инқилоби!» деган шиор билан тугатди.

Одамлар унинг сўзларини эътибор билан эшитишди. У докладини тугатганда, теракзор майдонда: «Яшасин ишчи-деҳқонлар бирлиги!» «Яшасин ўртоқ Ленин!» деган хитоблар янгради.

Умрзоқ ота ана шуларни ўйлаб, извошда тебраниб келаяпти.

Куз кузлигини қилади. Салқин шамол танни жунжитади. Эрталаб очилиб турган кун, мана, пешинга яқин қовоғини солиб олди. Ғарб уфқини қора булут қоплаяпти. Нам шамол яқин ёмғирдан дарак бераяпти.

Умрзоқ ота калта пахталик чопонининг ёқа тугмасини қадаб, телпагини бостириброқ кийиб олди.

«Даврон араваси ғилдирагининг айланишини қаранг! — Узига ўзи сўзлаб кетди у. — Бу отга аввал казо-казолар

минарди; бу извошда бойваччалар сайр қиларди. Энди бўлса, сен, тупроқдан бунёд бўлган Умрзоқ кўкрагини захга бериб ётган қашшоқ, даврон суряпсан!.. Бу Шўро деган улуг замон илгарилар қаёқда эди-я!..»

Умрзоқ ота Чирчиққа яқинлашганида от бошини ўннга, тўқай ёқалаб тўғонга олиб борадиган йўлга бурди. Извош аста чайқалиб, тош йўлдан қирғоқ қумига тушди. Қулоқ тарақ-туруқдан қутулди. Юмшоқ ғилдирақлар шипиллаб кетди.

Байрам муносабати билан бугун тўғонда иш бўлмаган, яқиндагина шаҳардан қайтган Мирҳосил дарё бўйидаги брезент чодирда ёлғиз чўт қоқар, ҳисоб-китоб билан машғул эди.

Умрзоқ ота извошни шу чодир олдида тўхтатиб, ичкарига кирди.

— Байрамингиз муборак, ота!— Мирҳосил ўрнидан туриб, чол билан қўл бериб кўришди.

— Қуллик, ўғлим, қуллик! Узингиз қалай, шаҳардан ўйнаб қайтдингизми?

— Эски Жўвада катта намойиш бўлди,— деди Мирҳосил, қозикдаги камарини олиб, гимнастёркаси устидан боғларкан.— Шайхантавурга ҳам одам сиғмайди. Ҳамма ёқда қизил байроқлар... Қумқишлоқда ҳам байрам катта бўлгандир?

— Катта бўлди, ўғлим.— Умрзоқ ота чодир ёнига ишора қилди.— Сизга жамоадан қора йўрга билан извош совға юборишди.

— Жуда соз бўпти. Шаҳарга ҳали кўп қатнайдиғанга ўхшаймиз.

— Ҳа, асбоб-усқуна камчилми?

— Ҳамма нарса камчил...— Мирҳосил ўйчан гапирди.— Мих йўқ, усталар кам. Тошкент Шўросидан ёрдам сўрамасак бўлмайди.

— Ҳазилакам иш бўлмаяпти ўзи ҳам!.. Қани, совгани қабул қилиб олинг!..

Мирҳосил чодирдан чиқиб, от билан извошни кўздан кечирди.

— Уҳў, унақа-мунақа эмас-ку! Дуруст, йўлимиз яқин бўладиган бўбди! Қани, ота, чодирга кирайлик, гап бор!

Улар чодирга кириб, наMATга ўтиришди. Умрзоқ ота оёғини чўзиб, этигини эски тўнининг енгига артди. Мирҳосил чолнинг ҳаракатидан завқланди.

— Сизга ҳам совға катта бўбди-ку, отахон?

— Барака топкур, Раззоқ...

— Омон бўлсин, ота ўғли!

Умрзоқ ота тиз чукиб ўтириб олди-да, Мирҳосилдан сўради:

— Хўш, нима гап, ўғлим?

— Тўғонни тезлатишимиз керак,— деди Мирҳосил ўйчан кўзларини чолга тикиб.— Ҳукуматимиз бу катта ишни бизга ишониб топшириб қўйди. Деҳқонларнинг ҳам умиди катта. Бироқ ишнинг бориши мени сира ҳам қаноатлантирмапти. Одамлар ҳар қанча ҳаракат қилган билан материал етишмаяпти. Мен бугун шаҳарга тушганимда Халқ Комиссарлари Советидан семон сўрадим. Беришадиган бўлди. Бироқ ёғоч, тахта ваъда қилишмади. Тошкент Шўросидан яна бир карра сўраб кўрамиз-ку-я... Аммо иш тўхтаб қолаётибди... Узингизга маълумки, биз қураётган тўғон илгариги вақтларда шох-шабба босиб қуриладиган омонат тўғонлардан эмас. Бу тўғондан мақсад — Чирчиқ атроф қишлоқларини тошқин балосидан умрбод қутқариш! Шунинг учун ҳам, ишни катталаштириб юбордик.

— Ёғоч-тахта йўқ денг?— Умрзоқ ота сийрак соқолини тутамлаб хаёлга ботди.

— Сиз кўпни кўрган одамсиз, отахон. Эҳтимол, бирор маслаҳат берарсиз.

Умрзоқ ота бошини кўтариб, Мирҳосилга митти қора кўзлари билан кулиб тикилди.

— Иложи бор, ўғлим. Дарё бўйлаб юқорига чиқа беришда дарахтзор бор. Бу ҳам бир вақтлар Арслонбекка қарашли бўлган. Аммо Бек каламушнинг қавагига кириб кетгандан бери қаровсиз ётибди. Хўп десангиз, бориб кўрамиз.

— Тилингизга шакар, отахон, қани, кетдик!

Қора йўрға бир тошга яқин масофани ярим соатда босиб ўтди.

Улар етиб келганда, дарахтзор устини қора булут қоплаган, ёмғир шийбалай бошлаган эди.

Мирҳосил извошдан тушиб, қаровсиз қолдирилгани орқасида чакалакка айланган дарахтзорни яёв айланди, сийрак катта теракларни қулочлаб, чамалаб кўрди.

— Жойида,— деди у, ёнидан жилмай юрган ҳамроҳига.— Айни муддао!..

— Уста аррачиларни топиб бераман.

— Бу дарахтзор — катта хазина,— Мирҳосил чолга

тушунтирди.— Биз буни аввал давлат ихтиёрига олишимиз, давлатнинг пўлат сандиқдаги дафтарига ёздиришимиз, керак. Ана шундан кейингина ҳукуматнинг ижозати билан тўғонга керакли ёғоч-тахтани тайёрлаймиз.

— Ақлингга балли, ўғлим! Отанга раҳмат!..

— Кетдик, отахон, Қани чу денг!..

Теракзор орқада қолди.

Шамол кучайиб, ёмғир шовуллаб қуйиб берди.

Извош теракзор билан тўғон ўртасидаги тепалик гўристон ёнидан ўтаётганда қоронғиликда хотин кишининг фарёди қулоққа чалинди.

Мирҳосил гўристондан эшитилган бу мудҳиш товушдан даҳшатга тушиб, извош ўриндигидан турди-да, Умрзоқ отанинг елкасидан босди:

— Тўхтанг, ота, аёл киши йиғлапти!..

Умрзоқ ота тизгинни тортди. Қора йўрға қадамини секинлатди.

— Телба хотин,— деди чол Мирҳосилга.— Бултур кўкламдан бери шу ерда. Форга яшириниб олган. Одамлар яқин боришга қўрқади...

— Наҳотки...— Мирҳосил ачиниб гапирди.— Наҳотки, тирик бир аёл гўристонда ёлғиз ётса?! Қани отни буринг, борамиз!..

Умрзоқ ота Мирҳосилни бу шаҳдидан қайтаришга ҳаракат қилди.

— У ҳеч кимни яқинига йўлатмайди... Аллаким ҳам форга кирмоқчи бўлганда, юмдалаб, тишлаб ташлабди:

— Бизни тишламайди... Яхши сўз билан илон инидан чиққан экан, отахон. Шояд, бечорага ёрдамимиз тегса! Извошни буринг!..

Умрзоқ ота қора йўрға бошини ноилож бурди. Аммо от қўрқинчли бир нарсани сезгандай, юрмай, қайсарлик қилиб туриб олди.

Шу вақт хотин ноласи яна эшитилиб, қоронғи қирғоқни титратди.

Мирҳосилнинг сабри тугаб:

— Қамчи урсангиз-чи!— деб бақирди.

— Аъзойи баданим бўшашиб кетяпти,— чол шикоят қилди.— Худо хайрингизни берсин, бормайлик!..

Мирҳосил тизгинни Умрзоқ отанинг қўлидан олди-да, от сағрисига қамчи уриб, извошни ўзи ҳайдаб кетди.

Қора йўрға гўристонга яқинлашган сари орқага тисланар, қамчи зарби остида базўр одимлаб, пишқирарди.

Мирҳосил извошни ғор яқинида тўхтатиб, телба аёл яширинган чуқурга ўзи якка кетаётганда чол йўлни тўсди.

— Тўхтанг, мен сизга бу телба аёлнинг нақлини айтиб берай,— деди ота, даҳшатли кўзлари пирпираб.— Лаъли деган бу жувон Абдурахмонбойнинг келини бўлган. Аммо Бўронбекка ишқи тушиб, унинг кўйида телбаланган. Бек ўзини ёндириб кетганда, Лаълининг мажнунлиги тагин ортиб, қип-қизил жинни бўлган-қўйган. Эрта-кеч шу ғорда қиблага тескари қараб намоз ўқигани-ўқиган. Бу йўлдан ўтганлар ғор оғзига битта-яримта нон қўйиб кетишади. Унинг тирикчилиги шу билан. Шўрлик иккиқат экан, яқинда туғиб олибди. Худди чиябўридай боласини биқинига босиб ётармиш... Аммо ўзи одам танймайди, дейишади...

Мирҳосил Умрзоқ отанинг бу нақлидан жуда таъсирланди, ранги оқариб, кўзлари ёнди.

— Мажнунани бу мусибатдан қутқариб, бир савоб иш қилайлик, ота!..

Извош ёнида қолган Умрзоқ ота Мирҳосилнинг ғор оғзига дадил бораётганини кўриб, беихтиёр эргашди.

Мирҳосил ғор яқинига бориб, ичкарига қичқирди:

— Эй сен, бечора жувон! Эсингни йиғ! Менинг сўзларимга қулоқ сол!..

Ғор ичида Лаълининг юракни эзадиган ҳўнг-ҳўнг йиғиси эшитилди.

Умрзоқ ота Мирҳосилнинг ёнига бориб, унинг билагига осилиб олди.

Мирҳосил ғорга яна яқинроқ келиб, энди юмшоқроқ гапирди:

— Сенинг фожиангни эшитдим, синглим. Сен жин ҳам эмассан, жинни ҳам эмассан. Сен бағри тош золимдан жабру ситам кўрган бир муштипарсан. Ақлингни ишга сол, беҳуда хаёлларга берилма. Сенинг ҳали ўн гулингдан бири очилгани йўқ. Узингни ҳам қийнама, гўдагингни ҳам қийнама. Бу зим-зиё ғорни тарк эт! Еруғ дунёга чиқ! Одамлар сенга шафқат қилишади. Шўро ёрдам беради. Сени даволаймиз. Болангни меҳр билан катта қиламиз. Бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетасан!..

Лаъли яна мунгли нола қилди. Мирҳосил унинг йиғи аралаш: «Бегим, бечора бегим... Жойинг жаннатда бўлгур бегим...» деган сўзларини англади.

— Ана, айтмадимми,— деди Умрзоқ ота Мирҳосилнинг қулоғига.— Ҳали ҳам «бегим» дейди. Буни жинни қилган ўша лаънати бек!

— Извошнинг фонарини олинг!

— Йўғ-е?.. Ғорга кирасизми!

— Дарров олинг!

Умрзоқ ота извош фонарини олиб келди. Мирҳосил уни ёқди. Фонарь ёруғини ғорга тутиб:

— Чиқ буёққа!— деди Лаълига.— Мен сени олиб кетаман. Уйингга борасан. Кимки таъна қилса, оғзини юмишга мажбур этаман. Юрт таъна қилмайди. Шўро ҳукумати адолатли ҳукумат. Сенга кийим-кечак, ош-нон берамиз. Бошингни силаймиз. Бу зах қавакда ётма. Чиқ!

Лаъли Мирҳосилнинг сўзларига жавоб бермай, яна йиғига тушди.

Мирҳосил фонарни кўтарганча ғорга кирди.

Чувриндиларга ўралган Лаъли уводага ўраган гўдагини қучоқлаб, унинг юзига юзини суртиб, пўстак устида ўтирарди. Унинг яқинида турган каламуш чироқ шуъласидан қочиб, ғорнинг қоронғи бурчагига кириб кетди.

Бегона кишини кўрган Лаъли боласини қаттиқроқ бағрига босди.

— Тур!— Мирҳосил Лаълининг тепасига борди.— Кетдик!

— Дод!— Лаъли бирдан бақириб юборди.— Войдод, бу мени ўлдиради!..

Мирҳосил Умрзоқ отани чақирди:

— Ота, бери келинг! Фонарни қўлингизга олинг!..

Чол ғорга кириб, қалтироқ қўллари билан фонарни ушлади.

— Лаъли, тур энди! Болангни менга бер! Биз билан юр!

Лаъли ғор бурчагига қочди!..

Лаълига гап таъсир қилмаётганини кўрган Мирҳосил унинг ёнига борди-да, икки кўлтигидан маҳкам ушлаб, ердан кўтарди.

Лаъли овози борича бақирди:

— Дод!.. Гуноҳга ботдинг, войдод!..

Мирҳосил Лаълининг бақиригига қулоқ солмай, уни ғордан судраб чиқа бошлади.

Лаъли унинг ўнг биллагини ғарчиллатиб тишлаб олди.

Мирҳосил Лаълининг боласини бир қўлига кўтариб олиб, иккинчи қўли билан уни судраб извошга чиқарди. Лаъли, Мирҳосилани тирноқлари билан юмдалаб оёқлари билан тепина бошлади. Шунда, Мирҳосил Умрзоқ ота-

нинг белбоғини олиб, телба жувоннинг қўлларини боғлади ва ёнига чиқиб ўтирди-да, чолга:

— Шаҳарга ҳайданг! Жиннихонага олиб борамиз.

Лаъли йўлда додлашини қўймади. Лекин Мирҳосил ортиқ парво қилмади. У чақалоқни ёмғирдан шинели билан паналаб, қўлида тебрата бошлади.

Умрзоқ ота юрагини ҳовучлаб, қора йўрғага устма-уст қамчи босар, зулмат қўйнидаги осмонга, йўлга тикилиб, телба Лаъли тақдирини ўйларди.

Шариллаб ёғаётган ёмғир таъсир қилдими, ёки, долдай бериб толдими, ҳар қалай, Лаъли ниҳоят жинмиб қолди.

Ана шундан кейингина Мирҳосил билагининг қолаётган ери оғриётганини сезди; қўлтиғига босиб, ихради.

Лаъли бўлса, эс-ҳушини буткул йўқотган: увадага ўралганча ўтирар; на Умрзоқ отани танир, на Мирҳосилга парво қиларди.

Бу — бир вақтлар Бўронбек хаёлида маст бўлиб юрган лўппигина ой юзли, жодугар шахло кўзли Лаъли эмас эди. Энди у жуда озиб, териси суюгига ёпишиб, кўз косалари чуқурлашиб кетибди. Энди унинг эғнида қора хонатлас эмас, кўйлак деб аташга ҳам арзимайдиган жулдур бир қоп бор эди... Бармоқларидаги ёқут кўзлик олтин узуклар, кулоқларидаги живир-живир гавҳар кўзли исирғалар, бўйнидаги шода-шода дурлар энди йўқ.

Фақат юзида алақандай ўзига хос гўзаллик асарлари ҳамон сезилиб турарди.

Мирҳосил ана шу ғарибага тикилиб, беихтиёр уҳ тортди-да, ачиниб гапирди:

— Йиғлай бериб толдинг, бечора.. Мусичадек жонинг бор-у шунча кучанасан!.. Шуни яхши билиб қўйки, мен сендан қўрқадиган одамлардан эмасман. Мен сени дохторларга топшириб, даволайман. Тузалганингдан кейин, уйингга юбораман. Болангни тарбиялайсан. Фарзанд қандай бахт эканини биласанми?.. Сенинг боланг ҳам шўро мактабида ўқийди, улғаяди, одам бўлади. Ҳали унинг роҳатини ҳам кўрасан. Сенга золим Бек бермаган шодликларни фарзандинг беради. Сен шуни тушунасанми, гўзал жувон!..

Лаъли индамади. Лекин унинг кўзларида алақандай ажабланиш пайдо бўлди. Шу бир жуфт чашмадан қайноқ томчилар тўкилди.

Мирҳосилнинг сўзларини эшитган Умрзоқ ота ҳам кўз ёшларини тиёлмади.

У қора йўргани ҳайдаб бораркан, Ботиралини, Сергейни, Раззоқни ўйлаб кетди-да, уларни Мирҳосилга чағиштирди.

«Большевикларнинг юрагига балли!— дерди ўзига-ўзи Умрзоқ ота.— Буларнинг меҳрибонлигини айтмай-сизми! Юраклари кенг, ишлари улуғ, сўзлари ширин. Аввалги замонларда қаёқда экан бу азаматлар!..»

— Отанга раҳмат, чин большевик экансан!— деб юборди чол ва Мирҳосилга завқланиб тикилди.

Извош ярим кечада Тошкент чеккасидаги махсус шифохона дарвозаси тагида тўхтади.

Мирҳосил извошдан тушиб, дарвозани уч-тўрт марта босиб қоқди.

Кўзойнак таққан, оқ фартуғлик чол чиқди. У бола кўтарган йигитни кўриб таажжубланди.

Мирҳосил бу кекса рус врачга бутун воқеани тушунтирди. Врач извош ёнига келиб, беморни ичкарига таклиф қилди.

Лаъли электр чироқ ёниб турган оқ уйга қўрқа-писа кирди.

Мирҳосил чақалоқни онасининг қўлига берди-да, кўзойнак кекса врачга миннатдорчилик билдириб, Умрзоқ отани Ўқчи маҳалласидаги ўз уйига олиб кетди.

Бу извош эрталаб шифохона дарвозаси тагида яна пайдо бўлди.

Яна тундаги кўзойнаклик чол чиқди.

Мирҳосил Лаълига беришни илтимос қилиб, бир буханка қора нон, бир калла оқ қанд ва ўз онасининг кўйлагини топширди.

Шундан кейин извош яна Чирчиқ соҳилларига йўл олди...

Еттинчи боб

Қиш эрта кирди: ноябрнинг йигирманчисида биринчи қор ёғди. Сергей тонг қоронғисида шаҳарга отлиқ тушиб кетаётганда учқунлаётган қор кечга яқин, у қишлоққа қайтаётганда, ерни оппоқ кўрпа билан қоплади.

У ҳар гал Чирчиқ бўйида Мирҳосил чодирига қўниб ўтар, тўғон қурилишини томоша қилар, бирпас-ярим-пас отамлашиб, отига дам берарди.

Шаҳардан бу гал қайтишда тўхтамади. Аксинча, отни тойғоқ йўлда қийнаб, тўғон ёнбошидан елиб ўтди.

Сергей Қумқишлоққа етишга шошар, унинг юраги ҳовлиқар, кўзига ҳеч нарса кўринмасди.

Милиция дарвозаси олдида тўхтаб, отдан сакраб тушди-да, навбатчи милиционердан Ороловни сўради ва унинг кабинетда эканини билиб, отни ҳовлига етаклаб кирди.

Сергей отни отхона устунига боғлаб кабинетга кирганда, Оролов шаҳардан чақиртирилган Тошмат билан суҳбатлашиб ўтирарди.

— Келдингизми?— Сергей Тошмат билан қўл олишди.— Қалай, дадангиз саломатмилар?

Эскигина телпагини бошига бостириб олган, пахталик чопонига ўралиб, қўлларини енгига суққан қора бола дўриллаган овози билан:

— Раҳмат, ака,— деди Сергейга.

— Бир нафас айвонга чиқиб туринг, ўртоқ Оролов билан маслаҳатимиз бор.

— Хўп, ака.

Тошмат курсидан дик этиб туриб, айвонга чиқиб кетди.

Сергей қизил алвон ташланган стол ёнига бориб ўтирди.

Оролов Сергейга разм солиб, унинг қалбидаги фавқулодда ҳаяжонни пайқади.

— Шаҳардан анча янгиликлар олиб келганга ўхшайсиз?

Сергей графиндан стаканга сув қуйиб ичди-да:

— Топдингиз,— деди.— ЧЕКАда бўлдим. Кўршермат Раҳмонқулга икки юз йигитини ёрдамга юборганини айтишди. Собир Умаров полки эртага тонгда яна йўлга чиқади.

Бу хабар Ороловни ташвишга солиб қўйди. У, кўк-ламда Собир Умаров полкидан зарба еган ва Янтоқнинг нарёғига улоқтириб юборилган Раҳмонқул яна бош кўтарганини англади. Демак, юрт тинчлиги яна бузилади. Яна қон тўкилади. Яна деҳқонлар қўлга қурол олиб, отряд тузадилар. «Қачон қутуламиз босмачи балосидан?»— Ороловнинг хаёлини қоплаган бу саволни Сергей тушунди.

— Яна бир ғайрат қилишимиз керак, ўртоқ Оролов, бошқа чорамиз йўқ...— Сергей Ороловга ўйчан тикил-

ди.— Аммо шундай қилишимиз керакки, кўп қон тўкил-
масин. Милиция, халқ дружиналари йўлларни, омбор-
ларни, асосий биноларни эгалласин. Тўғон қурилишига
соқчилар қўйинг. Жамоада доим навбатчи турсин. Дру-
жиначиларнинг ҳар бирига беш-ўнтадан қўшимча ўқ
беринг.

— Маъқул.

— Ургимчак уяси очилгандай бўляпти,— деди Сер-
гей, ҳикоясини давом эттириб.— Ҳукуматга суқулиб ки-
риб олган бир ашаддий душман — аксилинқилобчи Ази-
зийни ЧЕКА кеча тунда қамоққа олди. Сиз билан биз
олиб бораётган терговнинг бир учи ўшанга бориб улана-
ди. Аммо қизиғи шундаки, бу терговдан қўрбошилар
ҳам хабардор қилинибди..

— Ёпира-я?..

— Ҳа, менимча, Кўршерматга ҳам, Раҳмонқулга ҳам
хабар бериб турадиган айғоқчилар бор. Шу сабабдан
Раҳмонқулнинг Қумқишлоққа бостириб кириб, жиноят-
чиларни қамоқдан қутқариб кетишга ҳаракат қилиши
мумкин. Агар у шундай ҳаракат қиладиган бўлса, бугун-
эрта қилади, кечиктирмайди. Тергов тафсилотини бос-
мачиларга етказган душман Қизил Армия полки йўлга
чиқаётганини етказмайди, деб бўладими? ЧЕКАда:
Кўршерматнинг ўзи ҳам Раҳмонқулга ёрдамга келиши
мумкин, деган таҳминлар бор.

Сергейнинг сўнгги сўзларини эшитган Оролов катта
бошига қулоқчинини бостириб, ўрнидан турди.

— Мен борай бўлмасам!..

— Ҳа, боринг. Ҳар бир киши, ҳар бир қурол аниқ
ҳисобда бўлсин. Қумқишлоқни дружиначилар билан
ҳалқа қилиб ўраб ташланг!

— Бажараман, ўртоқ Иванов!

— Милиция идорасига ҳам ишончли соқчиларни
тайинланг. Эҳтимол, маҳбусларни шу бугуноқ шаҳарга
жўнатиш керак бўлиб қолар.

— Хўп бўлади.

Оролов кетгандан кейин Сергей пўлат сейфни очиб,
тергов папкаларини олди, столга тартиб билан териб
қўйди. Айвондаги скамейкада милтиқ ушлаб ўтирган
соқчини чақирди. Тошматни ҳам кабинетга таклиф қилди.

— Ибодиллани олиб кириб,— деди Сергей соқчига.

Соқчи чиқиб кетгандан кейин Сергей Тошматга унинг
шаҳардан чақирилиш сабабини тушунтирди.

— Сени мактабда калтаклаганларнинг бир қисми қа-
моққа олинган,— деди у, Тошматни ўз укасидай санси-
раб.— Улар Шўро ҳокимиятини ағдармоқчи бўлган қа-
биҳ душманларимиз. Ботиралини ўшалар ўлдирган. Мен
ҳозир сени улар билан юзлаштираман. Билганларингни
айтиб берасан.

— Хўп, ака.

— Мапа бу эшикни кўриб ол,— деди Сергей, пўлат
сейф ёнидаги кичик эшикни кўрсатиб.— Чиқ, деганимда
шу ёққа чиқиб турасан. Яна чақираман.

— Хўп.

Айвойда оёқ товушлари эшитилди.

Хонага Ибодилла кирди ва Сергей кўрсатган курси-
га — Тошматнинг қаршисига ўтириб, ерга қаради.

Ибодилланинг чўзиқ юзи кесак рангини эслатар, кўз-
ларида нур қолмаган, тўни кир босиб мижиғланган, сав-
сар телпаги устарада қирилган сочини босиб турарди.
Сергей унга ўткир кўзларини қадаб:

— Рўпарангиздаги қора болани танлайсизми? — деб
сўради.

Ибодилла бошини қўтариб. Тошматга узоқ тикилди.
Эслади. Ёмғирли тун. Уқчи маҳалладаги «Ватап» макта-
би... Казарма нусха ётоқхона... Комил афанди... Исло-
сбод ариги бўйида, тепаликдаги чакалакда калтаклан-
ган қора бола... Йигирма зўпа (катак) уришга буюрган
Санд афанди... Унинг: «Большевиклар маърифат душ-
манларидир» деган сўзларини ёзишдан бош тортган қо-
ра бола... Кейин у қонга бўялиб, калтак зарбидан ҳуши-
ни йўқотиб, ўша чакалакда йиқилиб қолди...

— Танийман,— деди Ибодилла,— акам ўқиган «Ва-
тан» мактабида кўрганман...

— Қачон, қандай шароитда кўргангизни, Тошмат-
ни кимлар урганни, нима сабабдан урганни, у ерда
эшитган гапларингизнинг ҳаммасини батафсил айтиб
беринг.

Ибодилла бўлган воқеанинг ҳаммасини оқизмай-то-
мизмай айтиб берди. Сергей ёзиб олди.

Ибодилла мудҳиш ҳикоясини тугатгандан кейин Сер-
гей Тошматга имо қилди. Тошмат Сергей кўрсатган
эшикка кириб кетди.

Сергей махорка ўраб тутатди-да, Ибодилладан сўради.

— Тошмат беҳуш йиқилгандан кейин акангиз Зиё-
дилла билан қаерга бордингиз?

Бу савол Ибодиллани даҳшатга солди. Сергей шу вақтгача ундан қишлоқдаги турмушини, отаси, акаси, хотини билан муносабатини, хотинининг Бўронбек билан алоқасини сўраган эди. Энди қалтис ердан ушлади.

Аммо Ибодилла шу вақтгача ҳамма саволларга тўғри жавоб бериб келди. У ҳатто онасининг уйида деворга кўмилган олтин кўзани ҳам айтиб берди. Бўронбекни мансабпараст, айёр, муттаҳам деб атади. Дадасининг давлатдан яширган ерларини фош қилди. У айёрларни билмас, Зиёдилла каби ёлғон гапларни бир-бирига улаб тўқиёлмас, шунинг учун ҳам, Зиёдилла билан юзлаширилганда ундан кўп марта дакки еган эди.

Бу гал ҳам тўғри жавоб берди. Зиёдилла билан Бадриддин махдумникига борганини, у ердаги суҳбатда махдумнинг ўзи, катта ўғли Азмиддин, Комил афанди иштирок қилганини ва бундан кузатилган мақсадни оқизмай-томизмай айтиб берди.

Сергей унинг сўзларини қоғозга тушираркан:

— Уйга қайтганингиздан кейин то қамалгунингизгача бўлган воқеаларни бир эсланг-чи!— деди.

Ибодилла эслади. У қамоқда имиллаб ўтган узун кунларда буларнинг ҳаммасини икир-чикиригача эсига олган, Сергейнинг: «Тўғри сўзласангиз, жазо енгиллашадди», деган сўзидан ҳамон умидвор эди.

Ибодилла Сергейнинг ўша ваъдасини эслаб унга маънос қаради-да:

— Ваъдангизда турасиз-а?— деб сўради.

— Большевикларнинг сўзи иккита бўлмайди. Гапираверинг!

— Шаҳардан акам билан кечаси қайтдик,— деди Ибодилла кўкрагига қовуштирган қўллари қалтираб.— Айвонимизда сандалда дадам Раҳим домла билан ўтирарди. Акам Қобил карвонни: «Дарвозага кўз-қулоқ бўлиб туринг», деб эшикка чиқариб юборди. Шундан кейин турк афандилар, мухториятчилар, уламолар ва «лашқари ислом» кучлари бир байроқ остига тўпланишини айтди. Эрон, Афғонистон ва Қашқар орқали инглизлардан олинадиган ёрдам ҳақида гапирди. Унинг: «Туркистон тупроғида қўзғолонлар ўти ёнади», деган сўзлари ҳали ҳам қулоғимда...

Сергей махорка тутунини бурқситиб тортаркан:

— Қумқишлоқдаги дўконингизга кимлар келиб турарди?— деб сўради.

Ибодилла Сергейга ҳуркак бир назар ташлади-да, нечундир товушини пасайтириброқ:

— Акам келиб турарди, Бўронбек келарди,— деди ва қўшиб қўйди:— Бир-икки марта Комил афанди ҳам келди...

— Уларнинг суҳбатида қатнашганмисиз?

— Йўқ. Улар дўкон орқасидаги ҳужрада йиғилишарди. Акамнинг ўз калити бор эди. Мен фақат кўчадан ўтган-кетганларга кўз-қулоқ бўлиб турардим.

— Маъқул...— Сергей махоркани эзиб, кулдонга ташлади-да, ёзувга машғул бўлди. Ибодилла унинг ёқаси тугмалик яшил гимнастёркасига, қалпоғидаги беш қирралик ёқут юлдузга, ўйчан кўк кўзларига, малла ранг ингичка мўйловига қаради. Сергей унга нечундир энди дастлабки кунлардагидек қўрқинчли бўлиб кўринмади.

— Комил сизларникида турганмиди?

— Йўқ... йўғ-е...

— Қаерда турган эди?

— Бўронбекникида бўлса керак...

Сергей ёзувига нуқта қўйиб, Ибодиллага узатди:

— Мана, ўқиб, қўл қўйинг.

Ибодилла ўқимасданоқ қўл қўйди.

— Ишонаман... ўртоқ.— Тағин сўради:— Ваъдангизда турасиз-а?

Сергей соқчини чақирди.

— Олиб чиқиб кетинг. Зиёдиллани чақиринг!

Зиёдилла келтирилгунча Сергей Тошматни чақириб, уни ўз ҳамкасби ҳис этиб, ишни баён қила бошлади:

— Ибодилла бой боласи бўлгани билан, отасининг югурдаги, холос. Жиноятчининг каттаси— унинг акаси Зиёдилла. Пихини ёрган туллак. Зиёдилла Комилнинг қўлидан калтакни олиб, сени ҳушингдан кет унишгча ургани эсингдами?

— Эсимда, ака... Укки кўзлик қотма афанди...

— Балли, Тошмат... Ботиралини тўқайда отган ҳам ўша... Мен уни сен билан юзлаштирганимдан кейин, соқчи сени кўчага чиқариб, жамоа йўлини кўрсатиб қўяди. Уша ерга бор. Утап акага учра. Сени уйига олиб боради. Роҳат холангни, Эъвозхон келинойингни, укаларингни кўрасан. Хўпми?

— Хўп, ака.

— Ундан кейин,— деди Сергей, Тошмат билан хайрлаша туриб.— Тошкентда менга учра. Сени шогирд қилиб оламан. Чекист бўласан. Хўпми?

— Раҳмат, ака. Ишончингизни оқлайман!

Соқчи Зиёдиллани терговхонага киритди. У милиция ҳовлисида укасига дуч келганда унинг авзойидаги ўзгаришни сезган бўлса керак, қовоғи солиқ, кўзларидан заҳар томарди.

Сергей наганини қинидан чиқариб стол устига қўйди, соқчига: «Чиқиб кетинг» деб имо қилди. Соқчи Зиёдилланинг сўроқ вақтида кўрсагган «ҳунарлари»дан хабардор бўлса керак, хонадан чиққани билан, нари кетмай, эшик орқасида милтиғини ушлаганча туриб қолди.

Сергейнинг Ибодилла билан бемалол сўзлашганини кўриб, «сўроқ шунақа осон нарса экан» деган хулосага келган Тошмат ҳам энди Сергейнинг наган яланғочлаганидан таажжубга тушди.

Сергей Зиёдиллага стол этагидаги ёлғиз курсини кўрсатди.

Зиёдилла шошмасдан, бамайлихотир ўтириб, совуқ кўзларини аввал Сергейга, кейин Тошматга қадади.

Тошмат Зиёдиллани кўздан кечирди: юз суяклари туртиб чиққан, чақчайган кўзларида аллақандай ёмон ўт ёнар, қалтираётган қўлларини мовут кителининг ингичка энгларига яширишга уринарди...

— Ибодилла бор гапнинг ҳаммасини қайта-қайта айтиб берди,—деди Сергей, яна махорка ўраб.—Қайсарликдан энди фойда йўқ.

— Ибодилланинг эси паст. Уни дохторга кўрсатиш керак.

Сергей Тошматга қаради:

— Зиёдилла афандини танийсизми?

— Саид афандининг буйруғига биноан Комил билан бирга мени калтаклаб, қора қонга бўйган. Олти ой касалхонада ётдим. Мана, дохторларнинг қоғози...

Тошмат шўмининг чўнтагидан тиббий экспертиза справкасини чиқариб берди.

— Урганман, тонмайман!—Зиёдилла ғазаб билан гапирди.—Интизомсизлик қилган!..

— Сиз буни: «Большевиклар маърифат душманларидир» деган жумлани ёзишдан бош тортгани учун ургансиз.—Сергей босиқ товуш билан гапирди.—Шундай эмасми, Зиёдилла афанди!..

— Бўхтон!..

— Демак, Тошматни ҳушсиз йиқилгунча ургангизга

икрорсиз, аммо бу ваҳшиёна жазо сабабини инкор этасиз, шундайми?

— Шундай...— Зиёдилла бошини эгди.

Сергей энди Тошматдан сўради:

— Хўш, сиз айтинг-чи, Саид афанди нима сабабдан йигирма калтак уришни буюрган эди?

Тошмат ўрнидан туриб, худди имтиҳон бераётган шо-гирддай жавоб берди:

— «Большевиклар маърифат душманларидир», деган туҳмат гапни ёзишдан бош тортганим учун!

Сергейнинг имоси билан Тошмат хонадан чиқиб кетди.

Сергей дафтарига алланималарни ёзди-да, Зиёдиллага истехзоли назар ташлади.

— Қиморда мот бўлдингиз, афандим. Бутун сиру ас-рорингиз бизга маълум. Ишчи боласини ўласи қилиб урга-нингиз — Шўролар ҳокимиятига нафратингизнинг кичик бир ифодаси, холос. Бизга Бадриддин махдум уйдаги фитна ҳам, ўз қўрангиз айвонида Раҳим домла ҳузурида дадангизга берган машъум ваъдаларингиз ҳам, укангиз-нинг дўкони орқасидаги ҳужрада бўлган махфий кенгаш-лар ҳам, ниҳоят, Бўронбек уйда Комил афанди учовингиз тузган ва кейинчалик амалга оширилган мудҳиш режа ҳам маълум. Қамоқдаги Қобил карвонни заҳарлаб ўлдириш ҳақидаги маслаҳатни дераза тагида Бекни кутиб ўтирган Лаъли ёшитган, Баҳри опага етказган, Баҳри опа эса мили-ция идорасида — шу ерда эрига йиғлаб айтди. Заҳарлаган ошингизни Қобилга бермаганимизнинг сабаби ҳам шу. Хўш, бунга нима дейсиз?

— Туҳмат!..— Зиёдилла столга мушт уриб бақирди.

Сергей ўрнидан туриб, Зиёдиллага яқин борди.

— Узингизни босинг, афанди!.. Ботиралидек қаҳра-монни отишга журъат этган махлуқ ҳақиқат олдида ўзи-ни тута билиши керак. «Лашкари ислом»нинг бўлажак офицерига ёш болалик ярашмайди!..

Зиёдилланинг кўзи стол устидаги наганга тушди. Қал-баки йўталиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Сергей уни елка-сидан босиб ўтқазиб қўйди.

— Ботиралини қаерда қандай қилиб отганингизни, кейин йўлда Бўронбек ярадор Ботиралини олиб кетаётган извошга чиқиб олганингизни, Бек билан бирга ярадорни бўғиб ўлдирганингизни мен сизга биринчи сўроқдаёқ айтиб берган эдим. Сизни ҳам, Бекни ҳам, бошқа шерик-ларингизни ҳам отиб ташлаш учун шунинг ўзи кифоя эди.

Лекин Шўро адолати жиноятни исбот қилиш билан бир қаторда, айбдорларнинг ўз жиноятига иқрор бўлишини ҳам талаб этади. Терговда ўзи иқрор бўлмаса, уни иқрор қилдириш йўллари ҳам кўп. Чунончи, гувоҳлар... Ана энди мен сизга шерикларингизнинг фикрларини айтиб бераман. Укангизнинг фикрини айтдим. Энди дадангизнинг фикрини эшитинг.

Сергей папкалардан бирини очиб, сўроқ протоколини олди.

— Мана, Абдурахмонбойнинг сўроқда айтганлари: ўғилларим шаҳардан тунда қайтди... Мен Раҳим домла билан айвонда ўтирардим. Зиёдилла Бухоро амирининг йиқилганини хабар қилди. «Шўрон ислом», мухториятчилар, турк афандилар... «Лашкари ислом» қўшинларини бирлаштириш... «Темир тўда», «Изчилар уюшмаси» ва бошқа махфий ташкилот аъзоларини инглиз милтиқлари билан қуроллантириш... «Кофир»ларга қарши исёнлар...

— Бўлди! Бўлди!..— деди Зиёдилла, биров уни бўғатгандек нафаси қисилиб, мовут кителининг ёқа тугмасини ечди, пешанасига совуқ тер чиқди.— Бу ҳаммаси ёлгон!.. Мен турк миллатининг равнақи учун хизмат этишга бел боғлаганман!..

Сергей мийиғида кулиб, бошқа папкани очди.

— Мана бу — Раҳим домланинг дафтари... Бу ҳам мудҳиш маълумотлар мажмуаси... Ҳа, мана: «Зиёдилла бизни «лашкари ислом»нинг ғалабасига ишонтирди... Бўронбек ҳам менга шундай деган эди... Зиёдилла менга ҳамёнини берди. Мен уни: «жами душманларингиз забун, сиз музаффари-жаҳон бўлинг!» деб дуо қилдим».

— Даюс! Сотқин!—деб қичқирди Зиёдилла.

— Ана энди Қобилнинг дафтарини эшитинг.—Сергей яна бир папкани олиб, варақлай бошлади.—Қобил карвон бундай деди: «Ботиралини тўқайда Зиёдилла отди... Мен уни йўл бўйида кутиб турдим... Тўқайдан ҳовлиқиб чиқиб, милтиғи билан тўппончасини менга берди. «Қамчининг девори тагига кўм!»—деб. Извошда Зиёдилла Ботиралини бўғишга қўрқди. Бек ўзи бўғди. Шаҳардан қайтиб келганимиздан кейин Зиёдилла ўз отасининг қўрасида туришга юраги бетламай, Бўронбекникида яшириниб юрди, «бўлисининг уйини ҳеч ким обис қилмайди», деб. Комил ҳам ўша ерга келиб қўнди... Мен милтиқ билан тўппончани Қамчининг девори тагига кўмаётганимда қўлга тушдим... Қари-

лигимни инобатга олиб, жазони енгиллатишингизни...» Ҳа, бу ёғининг аҳамияти йўқ!..

Зиёдилла бошини чангаллаганча ўтириб қолди.

Сергей унинг бу ҳолатини тергов варақасига тасвирлаб ёза бошлади. Кўзи қоғозда экан, Зиёдилладан сўради:

— Хўш, афанди, гапирасизми энди?

Зиёдилла бирдан хўнграб йиглаб юборди.

— Айб менда эмас, Бўронбекда,— деди у, кўз ёшини энгига артиб.— У Ботиралини ўзининг энг катта ёви деб билгани учун мени уни отишга мажбур қилди. Мен отмас эдим-у... лекин рашк кўзимни кўр қилди. Унинг хотинини кўпдан бери севардим... Жонимни беришга тайёр эдим мен!.. Эҳ, гўзал Эъвозхон!..

— Эъвозхоннинг номини тилингга олма!— Сергей оловини кўтариб, Зиёдиллани сансиради.— Эъвозхон — инқилобимизнинг пок чечаги. Сен чирик маслагинг, ўлик вужудинг билан унинг тирноғига ҳам арзимаёсан! Сен менга Бадриддин махдумдан, Комилдан, Азмиддиндан, унинг Талъатбейидан, Саид афандидан, Салимхон Тиллахондан, «лашкари ислом» саркардаларидан, Анвар пошшодан гапир!.. Сен менга Азизийдан гапир!..

Зиёдилла Азизий номини эшитиши билан «севгиси»ни ҳам унутиб, Сергейга сўррайиб қараб қолди.

Сергей Зиёдилланинг мағлуб бўлиш пайти келганига ишониб, унинг бемалол гапиришига имкон бериш учун наганини филофига солиб қўйди.

— Мен бугун сизга: «Қиморда мот бўлдингиз» деб бежиз айтганим йўқ.— Сергей деворга суялиб, Зиёдиллага нафрат ўтлари чақнаб турган кўзларини тикди.— Биргина сиз эмас, сизнинг бутун маслакдошларингиз, «Шўрои ислом», «Изчилар уюшмаси», «Темир тўда», «Уламолар жамияти», «Мухториятчилар» ва яна юз хил номда юргувчи, аслида эса битта мақсадни — инқилобнинг навқирон қалбини чақиб заҳарлаш мақсадини кузатувчи илон-чаёнларнинг бари мот бўлди. Бугун терговни тугатамиз. Қора дафтарларнинг ҳаммасини ёпамиз. Сиз учун эса, фақат битта йўл қолди, у ҳам бўлса, иқрор бўлиш, тақдирга тан бериш!.. Бошқа йўл йўқ. Бошқа йўлларнинг ҳаммаси берк. Жаҳон инқилоби бутун Туркистон бўйлаб ҳам мардона қадам ташлаяпти!..

Зиёдилла ўрнидан туриб, иккала қўлини кўтарди.

Сергей шифтга осиглиқ қирқинчи чироқни ёқди-да, янги дафтар очиб, сўнгги сўроқни бошлади...

Кейинги кунларда Салимхон Тиллахон ўгли ҳаётида анчагина кўнгилисизликлар юз берди. Бу кўнгилисизликларнинг энг каттаси — Тошкент Шўроси Маориф комиссиясининг у раҳбарлик қилаётган шаҳар Маориф шуъбасининг ишини текшириши эди. Асир турк човушлари дарс бераётган мактабларда таълим-тарбия ишларининг қўйилиши айниқса синчиклаб текширилди.

Салимхон Тиллахон бу ҳақда Азмиддин орқали Азизийга арз қилди. Азизий комиссия тафтишини дарҳол тўхтатиш ҳақида шаҳар Шўросига фармойиш берди. Аммо шаҳар Шўроси унинг фармойишини бажариш у ёқда турсин, Азизий устидан Средазбюрога шикоятнома юборди.

Салимхон Тиллахон учун бугун ҳам кутилмаган ҳодиса юз берди. Бадриддин махдумнинг қудаси Салимбойникида ўтказилмоқчи бўлган, лекин ҳар хил сабабларга биноан кечиктириб келинган кенгаш Салимхон Тиллахонникида шу бугун ўтказиладиган бўлди. Буни унга эрталаб Талъат афанди ўз талабаларидан бирини шаҳар маорифига юбориб, хат орқали хабар қилди.

Салимхон Тиллахон бу ўзгаришнинг сабабини тушунолмай, боши қотди. Аммо кимдан ҳам сўраши мумкин? Нўилож қолиб, идорани ёпишга, уйга бориб кечқурунги зиёфатга тайёрлик кўришга қарор берди-да, стол устидаги қоғозларини йиғиштира бошлади.

Эшик очилиб, икки киши кирди. Иккови ҳам оддий коржомада бўлиб, чарм тужуркадаги ўрта бўйли, юмалоқ юзли йигит мастеравойларни эслатар; калта пахталик чопон, пахталик шим кийган, иккинчиси чўзиқ юзлик новча киши эди.

— Ҳозир қабул қилолмайман,— деди Салимхон, уларга совуқ назар ташлаб.— Эртага келинглар.

Чарм тужуркалик киши қалпоғининг қорини қоқаркан, шеригига қараб, маъноли кулиб қўйди-да:

— Келаверинг, ўртоқ Қосимов, мана бу духоба креслога ўтиринг,— деди.

Улар стол атрофидаги креслолардан иккитасига бемалол ўтириб олишди.

Салимхон уларга сўррайиб тикилди.

— Утиринг, Салимхон Тиллахон!— тужуркалик киши қора чарм папкасини очиб, ундан иккита қоғоз олди.— Утиринг, бафуржа сўзлашамиз.

Салимхоннинг юраги қўрқинч бир нарсани сезди, оёқларидан мадор кетди, креслога бемажол ўтирди:

— Хўш?..

Чарм тужуркалик киши ҳалиги қоғозлардан бирани Салимхонга узади:

Тошкент Шўросининг қарори...

Салимхон олтин кўзойнагини тақиб, қарорни ўқиб чиқди. Думалоқ муҳрлик қоғозда: «Шўро мактабларида таълим-тарбия ишига путур етказгани, турк миллатчиларининг ногорасига ўйнагани, «Ватан» мактабида Комфирқа сиёсатига қарши нутқ сўзлагани учун шаҳар маориф шуъбасининг мудирини Салимхон Тиллаҳон ўғли ишдан олиб ташлаётгани», деб ёзилган эди.

Салимхон қарорни ўқиётганда қўллари қалтиради, кўзи тиниб, боши айланди. Бироқ у ўзини тутишга, қаршисидаги кишилардан баланд келишга ҳаракат қилди.

— Хўш, ўртоқлар,— деди у, қоғозни столга отиб,— яна қандай хусуматингиз бор?!

— Ҳеч қандай хусуматимиз йўқ,— деди чарм тужуркалик киши вазмин товуш билан.— Мен Тошкент Шўросининг аъзоси сифатида ижрокомнинг қарорини сизга топширишга ва Дурадгорлар союзининг раиси ўртоқ Қосимов сизнинг ўрнингизга тайинлангани ҳақидаги иккинчи қарорни ўқиб эшиттиришга келдим. Мана, эшитинг...

Тошкент Шўросининг аъзоси иккинчи қарорни ўқиб берди.

— Дурадгорлар союзининг раиси?!— Салимхон заҳарханда қилди.— Маорифга энди дурадгорлар раҳбарлик қилади дегн? Китоб ёғочмидики, уни пойтеша билан чопса?!

Дев қоматлик новча дурадгор ўрнидан туриб, Салимхонга яқин келди-да, уни мовут кителининг елкасидан темирдек қўли билан кўтарди:

— Туринг, афандим, жойни бўшатиңг. Ишдан қолмайлик.

Салимхон лўттибозлик қилиб, бақира бошлади:

— Бу зўравонлик! Бу ҳақорат! Мен ҳукуматга арз қиламан!

Шаҳар Шўросининг аъзоси кулиб, ҳамон вазмин товуш билан деди:

— Сиз, Салимхон Тиллаҳон, ҳукуматга арз қилмайсиз. Сиз, Шўро ҳукуматининг оstonасига боришга қўрқасиз. Сиз ҳам, сизнинг дўстларингиз ҳам ҳукумат деб у ердаги

'Азизийни тушунасиэ. Лекин айтиб қўйишим керакки, ак-
силинқилобчи Азизий тунда қамоққа олинди...

Салимхоннинг ранги бўзариб, тили тутилди. Қосимов
унга нафратли боқиб:

— Қани, калитларни чўзинг!—деди.

Салимхон мовут галифесининг чўнтагидан бир даста
калит олиб, столга отди ва аламига чидолмай, хонадан
отилиб чиқиб кетди...

Салимхон янги шаҳар кўчаларида анчагача айлашиб
юрди. Ҳаяжони босилмади. Уйига боришни ҳам, бормас-
ликни ҳам билмади. «Ажабо, Азизий қамалибди...— деб
даҳшатланарди у.—Азизийнинг қисмати мени ҳам кутма-
япти деб ким айта олади?.. Эҳтимол, менинг эшигим таги-
да ЧЕКА ходими наган ушлаб, йўлимни пойлаб турган-
дир...»

Бугунги кенгаш жойининг ўзгартирилиши сабабини Са-
лимхон энди тушунди: «Демак, Азмиддин ўзини масъули-
ятдан олиб қочаётибди... Мени балога дучор қилмоқчи, у
маккор! Мажлиснинг менинг уйимга кўчирилганини ўзи
хабар қилмай, Талъатбей орқали билдирганини қа-
ранг-а!...»

Салимхон Тиллахоннинг юраги орқасига тортиб
кетди.

Бироқ у энди қаерга боради? Кимникага яширинади?
Қаёққа қочади?

Салимхон шу саволга жавоб тополмай, Пиёнбозор ор-
қасидаги тор кўчаларда сандирақлаб кечгача юрди.

Қоронғи тушди.

Пешиндан бери ёғаетган ҳўл қор том бўғотларини, ариқ
бўйларини оқартирди.

Салимхон мовут кителда совқотди.

У аллақайси бир идоранинг қулфлик эшиги тагида
деворга суялганча ўй суриб қолди... Ана шу пайтда унинг
маслакдошлари — Талъат афанди, Азмиддин, Бадриддин
махдум ва яна бир қанча кишилар унинг меҳмонхонасига
киришаётганини у хаёлида чизди. Азмиддин қочикдаги
Бўронбек билан Комилни ҳам бугун яширинча унинг уйи-
га олиб келган. Уйда эса, хотини Назокатхон ёлғиз... Тай-
ёргарлик кўрилмаган. Меҳмонхона совуқ... Йўқ, унинг бу
боши берк кўчада эзилиб туришидан фойда йўқ. Агар
ЧЕКА уни қидирса, янги шаҳар кўчалари у ёқда турсин,
ернинг тагидан ҳам топиб олади. «Худодан кўрдим. Та-
ваккал: ё олчи, ё товвал!»

Салимхон кителининг ёқасини кўтариб, қорбўрон тагида шахдам юриб кетди.

У ярим соатдан кейин кўчасига кирди. У ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким кўринмади. Дарвозаси олдидаги сим ёғочда, қор тўзони ичида фонарь хира ёниб турибди. Шу фонарь тагига келди-да, ҳовлига киришдан аввал орқасига яна қаради. Аллаким лип этиб кўчанинг нариги бетига ўтгандек туюлди. Салимхоннинг юраги увушди. Уша томонга тикилиб қаради. Лекин шарпа энди кўринмади.

Салимхон дарвозадан киргандә ҳовли этагидаги ошхонадан чиққан Назокатга дуч келди. Назокат қора хонатлас кўйлак кийиб олган, қизил духоба нимчаси остида тўла кўкраги қалқиб турарди.

— Одам ҳам шунақа бўладими, қаёқларда юрибсиз?—Назокат бобиллаб берди.—Меҳмон чақирадиган одам уч-тўрт кун аввал дарагини айтади-да!

— Биров келдими?

— Хабарим йўқ денг?..—Назокат эрини бошдан оёқ кўздан кечириб, кулди.—Мени гўл деманг!.. Меҳмонхонага кириг. Талъат афандингиз билан Азмиддинингиз иккита ўйнаши билан келиб ўтирибди!..

— Йўғ-е...

— Яна ўсмоқчилайди-я, бу киши!—Назокат Салимхоннинг қўлидан тортиб, меҳмонхона эшигини кўрсатди.—Кириг, қуруқ қолдингиз!.. Хонимларингиз зангори бахмал паранжиларда йўрғалаб кириб кетишди!.. Кириг, исловатхонангизга!..

Салимхон хотинининг сўзларидан ҳеч нарса тушунмади.

— Қани, бир кириб чиқай-чи, ўзи нима гап?

— Кириг, кутишиб ўтирибди,—Назокат лабини буриб, эрини ачитиб чақди:—Мен исловатга қип-қизил ош дамлайпман!

Назокат ошхонага кетди.

Салимхон меҳмонхонага кирди. Тўрда — Талъат афанди, унинг икки ёнида Азмиддин билан Бўронбек, пастроқда Комил ўтиришибди. Қозиқларда духоба паранжилар осилиб турибди. Салимхон «зангори паранжи» сирини тушуниб, сал ўзига келди.

— Бормисиз?—Азмиддин гина қилди.—Соҳиби-хона деган ҳам шунақа бўладими?

Салимхон меҳмонлар билан кўришиб, Азмиддиндан сўради:

— Яна ким келади?

— Отам, холос...

Салимхон дастурхон келтириш учун ҳовлига чиқаётиб, эшик тирқишидан мўралаб турган хотинига дуч келди. Назокат бурнини қийшайтирди.

— Ваҳимангни қара-я!—Салимхон хотинининг қулогига шивирлаб, Комил билан Бўронбек паранжилик келишга мажбур бўлишганини тушунтирди.

Назокат пиқиллаб кулиб юборди...

Азмиддин таванхонадан дастурхон кўтариб келаётганда дарвозадан кирган Бадриддин махдумга учради. Унга салом бериб, меҳмонхонага йўл кўрсатди. Худди ҳайит намозига отлангандек, ерга судралгудек узун мовут чакмон кийиб, қордай ярқироқ янги салла ўраган махдум виқор билан йўталиб, меҳмонхонага кирди.

Салимхон дарвозани қулфлади. Хотинига кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлаб меҳмонлар олдига кириб кетди.

Назокат эрини биринчи марта бундай ташвишли ҳолда кўраётгани, айниқса икки эркак паранжили келгани учун жуда ҳайрон бўлди. Меҳмонлар кетгандан кейин эрини чақиб-чақиб бутун асрорини билиб олишга аҳд қилиб, ошга уринди.

Меҳмонхонада гапни Азмиддин бошлаб берди.

— Азизий қамалди,—деди у, хонтахта чеккасида чирсиллаб ёнаётган яшил қалпоқлик чироққа тикилиб.— Ҳукуматдаги паноҳимиздан айрилдик. Унинг жамъи қозғозлари ҳозир ЧЕКАда. Демак, Азизийнинг иши ҳам Сергей Иванов олиб бораётган терговга тиркалади. Азизийнинг ҳимоясидаги кишиларнинг ҳаммаси шубҳа остига олинади, таъқиб этилади... Вазият бизнинг зараримизга ана шундай ўзгарди, жаноблар...

Тальятбей чўнтагидан папирос қутиси чиқариб очди. Бўронбек билан Комил ҳам унга қўшилиб тутатишди. Бадриддин махдум салласини олиб, ёнбошидаги ёстиққа қўйди-да, бошини қашиди.

Азмиддин сўзида давом этди:

— Азизий кеча кечгача идорада бўлди. Мени эрта-лабданоқ ҳузурига чақирди. Папка-папка ҳужжатларни тартибга солдик. Менга у ҳар кунгидан бошқачароқ, परिшонхотирроқ кўринди. Анча асабийлашиб қолибди... Тошкент Шўросида шаҳар мактабларидаги аҳвол масаласи кўрилаётганини айтди. «Салимхон жанобларини хабардор қилиб қўйинг, ўзига эҳтиёт бўлсин» деди. Пешин-

дан кейин мен кетдим. У қолди. Бугун ерталаб борсам, идорадаги ҳамхоналарим кеча иш охирида ЧЕКА ходимлари келиб, Азизийни қамоққа олганини, ҳужжат-қоғозларининг жамини олиб кетганини айтишди...

— Астағфирулло!—Бадриддин махдум соқолини тутамлади.—Азизийдек олий мартабалик бир кишини қамоққа олиш!..

— Ғоят таассуф!—деди Талъат афанди, бармоқларини қовуштириб қарсиллатаркан.

— Азизий тўғри айтибди мени,—Салимхон ва Талъатбейнинг папиросидан олиб, чироқ шишасига тутиб тутатди.—Тошкент Шўроси бугун мени вазифамдан бўшатди...

Меҳмонхонадагилар Салимхонга қарашди. Махдум яна «астағфирулло!» деб, ёқасини ушлади. Бек бир вақтлар ўзи партиядан ўчган кунларини эслади. Салимхон Талъат афандига илгариги шавкатли нотиқ Салимхон эмас, балки ўзи дарс бериб келган «Ватан» мактабининг энг ношуд талабасидек шумшук кўринди...

Салимхоннинг сўзлари меҳмонхонадагиларнинг ҳаммасини таҳликага солиб қўйди. Мабодо, ЧЕКА шу топда Салимхоннинг уйини босса, буларнинг жамини қамоққа олиши турган гап эди.

Бек ўзини минг балоларга дучор қилган ва айни вақтда балолардан халос этган Комил афандига: «Иложини қил!» дегандек қараб қўйди. Аммо Комил — Қумқишлоқда унга сиёсат ва жасоратдан дарс берган Комил афанди эмас, энди у — меҳмонхона этагида, ўзидан катталарнинг оёғида тилсиз ўтирган бир бола эди. Ҳар ҳолда, у Бўронбекка ана шундай ожиз бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам Бўронбек суҳбатга ўзи аралашшига, гапни мақсадга буришга қарор берди-да, Азмиддинга:

— Азизий жаноблари қамалган бўлса, энди ўзингиз раҳбаримиз бўласиз, тақсир,—деди.—Вазифага ўтин!

— Балли!—Салимхон Бўронбекнинг фикрини қувватлади.—Энди умидимиз сиздан, Азмиддин!

Талъатбей қилич изи аниқ кўриниб турган пучуқ бурнига чиққан терни рўмолчаси билан артди ва япалоқ юзида кулги пайдо бўлиб:

— Шоён таҳсин!—деб қўйди.

Бадриддин махдум Азмиддинни қуюққина дуо қилди ва кекса кўзлари ёшланиб деди:

— Гапир, болам. Юрагингдаги гапларни яширма!

Азмиддин ўйланиб қолди. У бутун масъулиятни ўз зиммасига олишдан бошқа чора қолмаганини сезди ва шу жиҳатдан ҳам раҳбарларга хос салобат билан:

— Вазият шитоб ҳаракатларни тақозо этади,—деди.— Азийий билан мен кейинги кунларда кўпгина жаноблар кенгашини олдик. Бу кенгашлардан хулоса битта: ҳаракат қилмоқ! Омонсиз ҳаракат қилмоқ!.. Бунинг маъноси шуки, кучларимизнинг жамъи «лашкари ислом» ихтиёрига юборилиши даркор. Қўлига қурол кўтаришга қодир бўлган ҳар бир маслакдошимиз шонли қўрбошилар хизматига бел боғлаши зарур. Вазифа шу!

Талъатбей кителининг чўнтагидан қоғоз чиқариб, Азмиддинга узатди:

— Саид афандининг сизга маълум мактуби!

Азмиддин бир варақ қоғоздаги бир неча қат бўкланган хатни олиб, чироқ шуъласига тутиб кўздан кечирди.

— Саид афанди Анварпошшо қароргоҳидан ёзади,—деди Азмиддин, қуюқ қошлари чимирилиб.—Мазмуни ҳозир мен сизга айтган гап: Анварпошшо қуруқ сўздан амалий ишга ўтишни талаб этапти. Биз бу мактуб юзасидан Талъат афанди билан маслаҳатлашдик. Шўро ҳукумати ҳарбий асир туркларнинг ўз ватанига қайтишига ижозат берганидан фойдаланиб, Талъат афанди ўз ватандошлари билан Когон орқали ўтиб кетаётганда Шарқий Бухорода тушиб қолиб, «лашкари ислом»га қўшилади. Бинобарин, бизнинг афандиларимиз «лашкари ислом»нинг зобитлари сифатида Анварбей қўл остида хизмат қиладилар. Саид афандининг мактубига бизнинг жавобимиз амалий бўлади. Шундайми, Талъат афанди?

Пучуқ турк йилтироқ кўзларини ўйнатиб, бош қимирлатиб қўйди.

— Сиз,—деди Азмиддин, калта, сийрак соқолини пўрим тарашлаган Бўронбекка қараб.—Сиз, Бек жаноблари, Комил билан бирга шу ердан чиқибоқ Раҳмонқул қароргоҳига жўнайсиз. У ерда катта кучлар тўпланаётибди. Кўршермат жаноблари Раҳмонқул қўшинини ўз ҳимояси ва идорасига олади. Энди унга сиз каби, Комил афанди каби, йигитбошилар керак. Инчунин, сиз, большевикларнинг тор-мор келтирилиши зарур бўлган уяларини яхши биласиз...

Бўронбек мудҳиш қалбининг тубидан:

— Қумқишлоқ!..— деган аянч садо чиқди.— Қумқишлоқ ўша уяларнинг бири ва биринчиси!

Азмиддиннинг кўзига Қумқишлоқ жамоаси, унга дакки берган барваста Утап, Сергей, мактаб ва у ерда болаларга Ленин сўзини ёдлатаётган паранжилик муаллима хоним — Эъвозхон кўришиб кетди...

— Тўғри айтасиз, Бек жаноблари, Қумқишлоқ — биринчиси! — Азмиддин такрорлади. — У ердаги жамоани янчиб ташлаш, мактабнинг кулини кўкка совориш, қамоқдагиларни озод қилиш лозим. У ердаги большевиклар рўйхати ўзингизга аён бўлса керак?

— Аён!.. — Бўронбек бақириб юборди: — Сергей, Утап, Раззоқ, Қамчи, Эъвозхон, Мавлон, Содик, Оролов, Мирҳосил, Қумри, Умрзоқ!..

Салимхон Бўронбекнинг бақиршидан талвасага тушиб, кўча томонни унга имлаб кўрсатди:

— Бек жаноблари, астароқ...

Азмиддин укасидан сўради:

— Отлар қаерда?

Хаёл суриб ўтирган Комилнинг митти кўзлари пир-пиради:

— Қуда бувамлارнинг майдонида...

— Қуроллар шайми?

— Шай!

— Раҳмонқулга мактуб ёзиб бераман, — Азмиддин чўнтагидан дафтарча олиб, Салимхонга қаради: — Довот билан савағични олинг!

Салимхон токчадан довот билан савағич ручкани олиб хоптахтага қўйди ва деразадан мўралаган хотинини кўриб, ҳовлига чиқиб кетди.

Азмиддин хат ёзаётганда Бадриддин махдум Таль-атбейдан сўради:

— Сафар қачон, Тальат афанди?

— Сабоҳ, — деди Тальатбей ва қўшиб қўйди. — Оллоҳ рози бўлса!..

— Биздан Анварпошшога дуо деб қўясиз. Махдум стангиз беш вақт намозда сизни ёд этадилар, дейсиз!

— Муташаккир, махдум ҳазратлари!..

Салимхон мис обдастада иссиқ сув билан дастшу кўтариб кирди. Меҳмонлар қўл учларини чайишди.

Назокат эшик орқасида нозик йўталди. Салимхон чиқиб, хотинининг қўлидан зангори чинни товоқда қуш гўшти босилган паловни олиб кирди.

Салимхон Азмиддиннинг қулоғига алланима деди. Азмиддин бош қимирлатди. Бўронбек пайқади ва ичидан:

«Кетирмайсанми ичадигонингни!»— деб пўнғиллади. Комилнинг ҳам кўзлари ёнди. Талъатбейнинг япалоқ юзида жилва ўйнади. Азмиддин «йўқ» ишорасини берган бўлса ҳам, Салимхон Бадриддин махдумдан изн сўради:

— Амаки, улуғ мақсад учун, бир пиёладан узум шаробидан нўш этсак!..

Бадриддин махдум қўл қовуштириб турган Салимхонга қараб кулди-да:

— Ёшларга ижозат,— деди.— Аммо меъёрида бўлсин.

Салимхон шкафдан четверт олиб, пиёлаларга бурун қондай қоп-қора чарос мусалласи қўйди.

Азмиддин қадаҳ кўтарди:

— Музаффарият учун!

Ичдилар.

Бадриддин махдум ошдан кейин фотиҳага қўл очиб, «лашқари ислом»ни дуо қилди.

Шундан кейин меҳмонлар Салимхон билан хайрлашиб кўчага чиқишди. Салимхон Азмиддиннинг қулоғига: «Кўчада шубҳали одам юрибди, худо кўрсатмасин!»— деб, уни огоҳлантирди.

Қор қалингина ёққан, фонарь шуъласида кўча оқ духобадай товланарди. Зангори духоба паранжилик Бек билан Комил амиркон кафшларини гирчиллатиб босиб, махдум билан Азмиддиндан орқароқда юрдилар, Талъатбей ҳаммадан олдинда илдам қадам ташларди.

Булар муюлишга етганда хилват бир йўлакдан кимдир чиқди-да, ўзини яна панага олди.

Азмиддин орқага қайрилиб, укасига: «Таъқиб этиб қол!» деб имо қилди.

Комил орқасига қайтиб, шарпа кўринган йўлакка бурилди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин ўқ товуши варанглаб эшитилди.

Талъат Азмиддинга савол назари ташлади.

Азмиддин ясама кулди:

— Ҳечқисиз, афандим, оддий бир тасодиф..

Бадриддин махдум қадамини тезлатди. Бошқалар унга эргашди..

Яна бир неча дақиқадан кейин, булар чорраҳада тўхтаганда, Комил етиб келди.

— Жаҳаннамга кетди,— деди у, акасига чарм қиндаги қуролни узатиб.— Мана, тўппончаси..

Азмиддин укасининг елкасига қоқди:

— Сен энди Бек аканг билан қуда буваһғникига бор. Эл уйқудалигида Чирчиқдан ўтиб олинглар!

— Хўп, ака.

Бадриддин махдум ўғли Комил билан йиғлаб видолашди, Бўронбекни бағрига босиб суйди.

Паранжиликлар тор кўчалардан бирига бурилишди. Салдан кейин икки қора кўздан йўқолди.

Азмиддин дадаси билан Талъатбейни қўлтиқлаб олди. Бадриддин махдумнинг бутун вужуди қалт-қалт титрар, Талъат афандининг ясси юзида қон асари қолмаган эди...

Бемаҳал қор ҳамон гупиллаб ёғарди...

Тўққизинчи боб

Сергейни узоқ ойлар давомида қийнаган жумбоқ ниҳоят ечилди. Унинг тергов бошланганидаёқ қилган тахминлари тўғри чиқди. Чигалнинг аллақанча чивриқларга яширилган иккала учи топилиб, бир-бирига уланди. Азизийнинг қамоққа олиниши бунга ёрдам берди.

Лекин Зиёдилла сўнгги сўроқда иккала қўлини кўтарган бўлса ҳам, савол-жавоб тартибини рад этди, жиноят тарихини, сабабларини ўзи ёзиб беришни ваъда қилиб, қоғоз-қалам сўради.

Сергей довот билан савағич ручкани унинг олдига қўйди, бир даста оқ қоғоз берди, чироқ пилигини кўтарди.

Мана, Зиёдилла уч соатдан бери ўз номайи-аъмолини ёзаяпти. Ранги булутли саҳардек бўзарган, кўзларида аллақандай ёвуз ўт ёнади. Манглайдаги уч қатор ингичка ажини чуқурлашиб, совуқ тер чиқди...

Зиёдилла томоғи қирилиб қуруқ йўталди, кўкрагини столга босиб, ўйга толди.

Сергей сув қўйиб узатди... Лекин Зиёдилла олмади.

У яна ёза бошлади.

Сергей унинг савағич ушлаган қўли асабий титраётганини кўрди.

Зиёдилла нуқта қўйиб, имзо чекди. Қоғозларни Сергейнинг олдига суриб, жаҳл билан ўрнидан туриб кетди.

— Айбдор, ўтиринг!

Сергейнинг сокин, аммо ҳокимона товуши уни жойига ўтиришга мажбур қилди.

Сергей араб ёзувидаги иқрорномани ўқий бошлади. Зиёдилланинг таажжубдан кўзлари катта очилиб кетди. «Ажабо, ўрис араб ҳарфларини ўқиётибди?— у Сергейни кузата бошлади.— Тушуниб ўқиётибди... Шунча ақл-заковатни қаердан олган у?..»

Сергей Зиёдилланинг юрак сирларини, макрларини чиндан ҳам тушуниб ўқиди. Зиёдилла эсини танигандан то шу кунгача бошидан кечирганларини ипидан-игнаси-гача ёзибди. Қотиллигига иқрор бўлибди. Лекин Шўролар ҳокимиятининг бойларга, хурофот аҳлига, муштум-зўрларга нисбатан сиёсатини зўравонлик дебди. Шу сабабдан ҳам, бу тузумга қарши ҳаракат қилибди. У пантуркизм ва панисломизмни қудратли куч деб таърифлабди. «Лашкари ислом»га умид боғлаётганини айтибди. «Агар саломат бўлсам,— деб ёзибди,— Туркистонни кофирлар таъсирдан халос этишга хизмат қиламан. Бироқ ҳеч қандай махфий ташкилотга аъзо эмасман...»

Зиёдилла Қобил карвонни «фаросатсиз тўнғиз», Раҳим домлани «ношуд гиёванд», Ибодиллани «ҳезалак», Абдураҳмонбойни «зиқна чол» деб атабди.

Бу таърифларни ўқиётганда Сергей мийиғида кулиб қўйганини Зиёдилла фаҳмлади.

Бироқ ёзув ниҳоясига етган сари Сергейнинг юзи жиддийлаша борди; махорка ўраб тортди; Зиёдиллага бир-икки марта қаттиқ тикилди. Зиёдилла унинг қарашига бардош беролмай, кўзини четга олди.

Сергейнинг ғазабланишига сабаб шу бўлдики, ёзувда на Шарқий Бухородаги босмачилар билан алоқа, на аксилинқилобий ташкилотларни бирлаштириш йўлидаги уринишлар, на бу ишларга мутасаддий кишилар тилга олинган эди. Зиёдилла Бўронбек, Бадриддин махдум, Азмиддин, Комил ва турк зобитлар билан амалий алоқасини инкор этиб, улар билан борди-келдисини «одатдаги бир одамгарчилик» деб таъбирлабди. Айни вақтда Шўро давлатига қарши бундан буён ҳам курашажагини, аммо «бошқаларнинг йўл-йўриғисиз, ўзи мустақил» курашажагини айтибди.

Сергей ёзувни охиригача ўқиб чиқди. Бошини қўйи солиб ўтирган Зиёдиллага қараб, ёзувдаги ҳар бир сўзнини ўйлаб кетди: «Ҳам курашади, ҳам инкор этади... Ашаддий душманлар билан алоқаси йўқ, аммо иккинчи даражали айбдорларни шудсиз деб сўқади.... Зиддиятга»

тўла дил иқрори... Гумшуғи қонаган тулкининг найранг-лари!..»

— Бу мени қаноатлантирмайди,— деди Сергей ғазабни сездирмасликка тиришиб.— Бунақа маккорликни кўп кўрганман. Мени лақиллатаман десаңгиз, овора бўласиз.

— Қозонда бори чўмичга чиқади,— Зиёдилла ясама кулди.

— Қозонингизда фитна қайнапти. Зардоб қайнапти. Сиз фақат кўпигини кўрсатяпсиз. Аммо биз унииг тагидаги қуйқаларигача очиб ташлаймиз.

Сергей соқчини чақириб, буюрди:

— Айбдорни олиб чиқиб кетинг.

Соқчи Зиёдиллани олиб чиқиб кетди.

Сергей деразадан милиция ҳовлисига қаради. Қор ҳамон бўралаб ёғар, ҳовлидаги бирдан-бир фонарь жимжит тунни хира ёритарди. Милтиқ ўқталган соқчи олдида Зиёдилла хомуш юриб ўтди.

Сергей қоғозларни йиғиштираётганда Оролов кирди. У қалпоғидаги, калта пўстинининг елкасидаги қорни эшик олдида қоқди-да, стол ёнига келиб ўтирди.

— Дружина постларини айланиб чиқдим,— деди у.— Қўшимча нарядлар қўйдим. Ҳозирча тинчлик.

— Яхши.

Милиция дарвозаси олдига алаким от чопиб келди.

Сергей таажжубланиб Ороловга қаради:

— Ким бўлди экан-а?

— Чиқиб қарай-чи.

Биз оздан кейин шаҳардан келган отлични бошлаб кирди.

— ЧЕКАдан чопар.

Қўй тери пўстин кийиб, юдузла қулоқчинини бостириб олган қозоқ йигит — чопар қўйнидан сўргичланган пакет чиқариб, Сергейга берди.

— ЧЕКА раисидан ўртоқ Ивановга.

Сергей пакетни очиб, ундаги қоғозни ўқиб чиқди ва пакетга қўл қўйиб, чопарга узатди:

— Раҳмат. Сиз бораверинг.

Қозоқ йигит пакетни қўйин чўнтагига солиб, хонадан чиқиб кетди.

Сергей столга ёйилган қоғозларни йиғиштириб, сейфга солди, қулфлади:

— Ўртоқ Оролов, отлар эгарлоғлиқми?

— Тайёр.

— Бўронбек билан Комил шаҳардан отлиқ қочибди.— Сергей соатига қаради.— Қашқар маҳалласидан соат ўн бирда чиқишибди. Ҳозир ўн икки ярим. Чирчиқдан ўтишдимикан?

— Утишмагандир... Йўл олис... Қаёққа кетишаётган экан?

— Раҳмонқул ёнига. Комил бир чекистни отиб кетибди...

— Ёпирай!.. Аблаҳ!..

— Қани, кетдик, ўртоқ Оролов!

Улар ҳовлига тушиб, отхонадан отларни етаклаб кўчага чиқишди.

— Асли, сиз қишлоқда қолганингиз маъқул эди, ўртоқ Оролов,— деди Сергей отга мина туриб,— менга дружиначиларингиздан бир кишини берсангиз бўлади.

— Содиқ темирчи жамоада.

— Жуда соз! Мен билан ўша борсин!

Улар жамоа олдидаги теракзорда гулхан ёқиб ўтирган дружиначилар ёнига бордилар. Содиқ темирчи ҳам шу ерда эди. Оролов отини унга топширди-да, ўзи дружиначилар даврасида қолди. Сергей Содиқ темирчи билан дарё бўйига отлиқ жўнадилар. У йўлда ҳамроҳидан сўради:

— Кўприк яқинидаги кечувларни биласизми?

— Биламан. Энг қулай кечув тўғон яқинида. Чирчиқни биладиган одам фақат ўша ердан ўтади.

— Маъқул. Уша ерга боришимиз керак.

— Ундай бўлса, тўқайни ёнлаб ўтамыз.

— Яхши.

Улар от бошини йўлдан ўнгга буриб, тўқай бўйлаб кетишди. Лекин юз қадам ҳам юрмасдан бир тўда қуролли кишиларга дуч келишди. Булар отларни ўраб олишди. Паст бўйли бир йигит тўпдан ажраб чиқиб, Сергей отининг жиловидан ушлади:

— Э, ака, сизмисиз!— деди у таниб.— Ута беринглар!

Отлиқларни аввал тўхтатганлар, танигандан кейин йўл берганлар Қамчи ва унинг дружиначилари эди.

Сергей от устида Содиқ темирчига эгилиб, деди:

— Азаматлар!... Ишчи-деҳқонлар ўз давлатини шундай қўриқлаши керак!

— Рус оғаларимизга раҳмат!— деди Содиқ темирчи.— Бизга ўз ҳақ-ҳуқуқимизни танитишди!

Булар тўғонга яқинлашганда Мирҳосилнинг чодирини да чироқ нури милтилларди.

Сергей Содиқ темирчига савол назари билан қаради:
— Шу маҳалгача ухламабди?

— Мирҳосил катта иш қияпти, ўртоқ Иванов. Тўғон қурилишини анча жилдириб қўйди. Кун бўйи ҳашарчилар билан барабар ишлайди. Тунда ишини якунлайди, усталар билан кенгашади.

От туёқлари товушини эшитиб, чодирдан елкасига милтиқ осган паканагина чол югуриб чиқди. У отличларни таниди ва чодир ичидагиларга:

— Ҳизматчилар,— деди.

Чол отличлар олдида илдам юриб келди.

— Сергей болам, кел! Содиқвой, келинг! Отдан тушинглар, чой тайёр!

Бу қуроли чол Умрзоқ ота эди.

— Заб кепсизлар!— деди у, Сергейнинг тагидаги саман тойнинг жиловидан ушлаб.— Раззоқвой билан Мирҳосил ҳам шу ерда.

Сергей чол билан қўл бериша туриб:

— Ота, кечувдан ҳеч ким ўтмадими?— деб сўради.

— Ҳеч ким ўтгани йўқ. Кўприкдан то шу ергача дружиначилар қўриқлашаётибди.— Умрзоқ ота отни етаклаб бораркан, сўради:— Ҳа, ўзи тинчликми?

— Қизиқ... Иккита отлич ўтиши керак эди.

— Утса энди ўтади... Қани, чодирга киришлар!

Сергей Содиқ темирчига қаради.

— Мирҳосилни чақиринг,— деди Содиқ темирчи чолга.— Шу ерда гаплаша қолайлик. Тагин, отличларни кўздан қочириб қўймайлик!

Буларнинг говур-гувурига чодирдан Раззоқ билан Мирҳосил чиқишди.

— Шаҳардан чопар келди,— деди Сергей, улар билан кўриша туриб.— Икки отлич дарёдан ўтиши эҳтимол...

— Утказмаймиз! Дарё назоратимиз остида!— деди Мирҳосил ва Умрзоқ отага қаради:— Отни менга беринг. Ҳизматнинг отларимизни ҳам келтиринг!

Чол саман той жиловини Мирҳосилга тутқазиб, чодир орқасига ўтиб кетди.

— Дружиначилар постларидан қимирлагани йўқ.— деди Мирҳосил, наган тақилган йўғон камарини тортиброқ боғларкан.

Умрзоқ ота отларни етаклаб келди.

— Сиз шу ерда қолинг,— деди Мирҳосил чолга.— Кўз-қулоқ бўлиб туринг!

— Дуруст.

Тўрт отлиқ қирғоққа тушиб кетишди.

Мирҳосил айтганича, дружиначилар соҳил бўйлаб сочилган чайлалардаги ўз постларида мишжа қоқмай туришади. Ана шу дружина командири бўлган Мирҳосил уларнинг ҳар бирдан дарёдан отлиқлар ўтган-ўтмаганини сўради, «ўтмади» жавобини олиб, хотиржам бўлди.

Отлиқлар қор босган қирғоқ бўйлаб, ярим соатча кезишди. Кейин дарё бўйлаб юқорига чиқиб кетишди. Умрзоқ ота эса, чодирдаги чироқни ўчириб чиқиб, дўнгга чўққайганча: «Дарёдан ўтадиган ким бўлса экан?» деб ўйлаб кетди.

Дарё сатҳида қор аралаш совуқ шамол ўйнайди, тўлқинлар бўғиқ вағиллайди. Мавжларга оқ капалаклардек қўнаётган қор учқунлари шу ондаёқ жимжит эрийди. Сув бўйидаги толлар аста мудрайди. Гоҳ от тақаларининг товуши эшитилади, гоҳ яна сукут чўқади.

Умрзоқ ота милтиғини тиззалари орасига олиб, шу кўйи хаёл ичида ўтирганда Чирчиқнинг нариги бетида икки отлиқ кўринди. Улар соҳилда бир нафас туриб қолди. «Отлари сувдан хуркаётган бўлса керак», деб ўйлади чол. Милтиғини ўша томонга тўғрилаб, кутиб турди.

Сувнинг шапиллаган товуши эшитилди. Отлар қамчи зарби остида дарёга отилди. Буни кўрган Умрзоқ ота бармоғини тепкига қўйди. Бироқ босмади. «Яқинроқ кела берсин-чи!— деб ўйлади у.— Қочиб қутулмайди-ку!»

Дарёнинг ўртароғида отлар аниқроқ кўринди. Улар белигача сув кечиб келар, отлиқлар эгар қошига эгилиб олган эди.

Чол олдинги чавандозни нишонга олди. Отмоқчи бўлди. Лекин «теккизолмасам нима бўлади?»— деган савол уни шахдидан қайтарди. «Яхшиси, йигитларга тезроқ хабар берай!»

Умрзоқ ота тўрт отлиқ кетган томонга чопди. Шаҳарлик отлиқлар эса, ёнма-ён сув кечиб кела берди. Улар қирғоққа яқинлашди. Лекин шу яқиндаги чодирни ва унинг ёнида турган извошни кўриб, от бошини ўнгга буришди-да, пастга тушиб кетишди...

Орадан бир неча дақиқа ўтгандан сўнг тўрт отлиқ юқори томондан кетма-кет елиб келди. Уларнинг олдингиси пастга бурилган отлиқларни узоқдан кўрган бўлса керак, отига қамчи уриб, ўша ёққа учди. Қолган уч отлиқ унинг изидан чопишди...

Олдинги отдаги Сергей чодирдан икки юз қадамча пастда, қирғоқни қоплаган қорда от тақалари изини кўриб қолди. Отлар ана шу ерда сувдан чиқиб, тўқай томонга йўл олганлигига қаноат ҳосил қилиб:

— Бу ёққа!— деб қичқирди йўлдошларига.

Бироқ шу маҳал эгарга бағир босиб елаётган қочқинлардан бирининг:

— От!— деган товуши эшитилди.

Тўқай чеккасидан икки ўқ варанглади. Бемўлжал отилган бу ўқлар анча наридан визиллаб ўтди.

Сергей дўстларини огоҳлантирди:

— Ҳушёр бўлинглар, улар яна отади!

Сергей қочқинлардан бирининг кўк отини аниқ кўрди. «Бўронбек,— кўнглидан ўтказди.— Эгарга ёпишиб олибди, аблаҳ!»

Бўронбек чап қўли билан от юганини тортиб, ўнг қўлидаги нагани билан Сергейни мўлжалга олди. Отди. Унинг бу галги ўқи Сергейнинг қулоғи ёнидан ҳуштак чалиб ўтиб кетди.

Комил ўзини Бўронбек билан паналаётганини Сергей дарҳол тушунди. Наганини маҳкам ушлаганча отга қамчи босди. Унинг орқасида кетаётган Содиқ темирчи жонжаҳди билан қичқирди:

— Уртоқ Иванов, эгилинг, Бек сизни отмоқчи!

Сергей от бўйнига эгилиб, наган тепкисини босди.

Ўқ Бўронбекнинг сонига тегди.

— Қочиб қутулолмайсан, аблаҳ!— Сергей қичқирди.— Тўхта!

Бўронбек яра аламига чидолмади шекилли, аччиқ устида босим уч-тўрт ўқ узди ва кутилмаганда шеригини ёлғиз ташлаб, от бошини чапга — тўқай оралаб кетган сўқмоққа бурди.

Сергей Бўронбек яраланганини, энди у қочиб қутулолмаслигини билиб, Комилни қувиб кетди. Содиқ темирчи унинг кетидан чопди.

Раззоқ билан Мирҳосил Бўронбек изидан тўқайга кириб кетишди.

Комилнинг Чирчиқ бўйи тўқай йўлларини билмаслиги дастлабки дақиқалардаёқ маълум бўлиб қолди. У тўқай ёқалаб ярим чақиримча елиб борди-ю, кейин тўқайга киришни ҳам, кирмай, қишлоқ йўлига юришни ҳам билмай, саросимага тушди. Айни вақтда қув Комил Бекнинг хиёнат қилиб, ўз жонини сақлаб қолганини англади; она-

сини қўшиб сўқди... Комил учун энди бирдан-бир чора: ё қувиб келаётган икки отлиқни отиб ўлдириб қутулиш, ёки таслим бўлиш эди.

Буни Сергей ҳам яхши тушуниб, Комилни ҳолдан толдиришга қарор бериб, қувишда давом эди.

Аммо Комил осонликча жон берадиган ҳайвонлардан эмас эди. Шунинг учун ҳам от бўйнига ёпишиб олиб, қувгувчиларга қарата ўқ уза бошлади.

Сергей аввал отмади. Содиқ темирчига ҳам: «Отма!» деди. Комилни тириклай қўлга тушириб Зиёдиллани узил-кесил иқрор қилдириш учун, шунингдек бошқа жиноятчиларни фош этиш учун жуда муҳим эди.

Сергей нуқул чап бериб, қувиб бора берди. Лекин Комилнинг ўзи уни ўқ узишга мажбур қилди: Сергей унга яқинлашиб қолганда Комил таниди ва айтиб бўлмайдиган ифлос сўз билан ҳақорат қилди. Сергей Комилни ярадор ҳолда қўлга тушириш учун, наган ушлаган қўлини пойлаб отди.

Комил отдан йиқилди...

Сергей уни ердан кўтариб, эгарига ўнгариб олди.

Содиқ темирчи Комилнинг отини етаклади.

Улар чодирга етиб келганда Умрзоқ ота милтиғини ушлаганча чўққайиб ўтирар, Раззоқ билан Мирҳосил тўқайдан қайтмаган эдилар.

Сергей Комилни чодирга олиб кириб ётқизди. Ярасини боғлади. Содиқ темирчи билан Умрзоқ ота отларга қарашди.

Ўқ Комилнинг ўнг қўл суягини майдалаган, анча қон кетган, шунинг учун ҳам, у дам ҳушидан кетиб, дам ҳушига келиб, алаҳлар, аммо сўзини англаб бўлмас эди.

Тўқай томондан отишмалар эшитилди. Комил кўзини очди-ю, бир нафас бақрайиб қаради-да, яна юмди...

Ярим соатчадан кейин Раззоқ билан Мирҳосил тўқайдан бўш қайтишди. Сергей уларни чодирдан чиқиб кутиб олди.

— Мендан ўтди,— деди Сергей уларга.— Ё, Содиқ ака, ё мен сизлар билан боришимиз керак эди. Эҳ, афсус...

Яна ярим соат ўтгандан кейин Сергей билан Содиқ темирчи Комилни извошда олиб кетишди. Раззоқ уларни кузатиб борди.

Мирҳосил қирғоқда дружина постларини айланишга кетди.

Чодир олдида Умрзоқ ота қолди. У ҳамон милтиғини

тиззалари орасига босганича чўққайиб ўтирар, душманларнинг тиниб-тинчимеганидан ғазабланар, юрак ўйноғини босолмай, қорбўрон остидаги дарёнинг тинимсиз вағиллашига қулоқ солади...

Ўнинчи боб

Дунёнинг ишлари Зиёдилла ўйлагандан анча мушкулроқ бўлиб чиқди. Шўро ҳокимиятига қарши курашга бел боғлагандан буён қурган режаларининг бирортаси ҳам амалга ошмади. Унинг ўз маслаги йўлида қилган бирдан-бир иши Ботиралини отиш бўлди, холос.

Зиёдилла қамоққа олингандан кейин олам кўзига буткул қоронғилашди. Ойлар танҳоликда, руҳий азобда ўтди, аммо на уқасидан, на Бўронбекдан, на бошқа ишонган кишиларидан дарак бўлди.

Сергей унинг бир ўзини алоҳида хонага қамаб қўйди. Дарчасига панжара тугилгани бўлмаса, бу авахта тўққиз ёғочлик оддий уй эди. Урин-кўрпадан ҳам, об-овқатдан ҳам қийналгани йўқ! Маслакдошлари ташлаб қўйгандан қийналди. Соқчиларнинг катта ваъдаларга ҳам, кўз ёши. ёлворишларга ҳам парвосизлигидан қийналди.

Бир қадам жилишнинг, таниш-билишлар билан сўзлашишнинг иложи йўқ. Сергей тергов тугамагунча очиқдаги ҳеч ким билан учраштирмаслигини айтди. Тергов тугаши учун эса, жиноятга иқрор бўлиш керак.

Сергей тергов давомида Зиёдиллани қамоқдагилар билан бир неча мартадан юзлаштирди. Унинг тақиқлашига қарамай, шу учрашувлар вақтида Зиёдилла отасидан ҳам, уқасидан ҳам, Раҳим домладан ҳам, Қобил карвондан ҳам Азмиддин, Бўронбек, Комил ҳақида сўради. Лекин булар ҳам худди Зиёдилла каби, қамалган кунларидан бу ёқда содир бўлган воқеалардан буткул хабарсиз эдилар.

«Наҳотки, Бўронбек ўз ихтиёридаги қишлоқда қамалиб ётган дўстларини қутқариб ололмаса? Наҳотки, Азмиддин буларни ақалли шаҳардаги қамоқхоналардан бирига кўчиролмаса? Наҳотки, Комил буларнинг қочишини ташкил этолмаса? «Лашкари ислом» қаёқда? Нега у Шўро ҳокимиятини тор-мор келтирмайди, Қумқишлоқни ёндирмайди, қамоқдагиларни озод қилмайди!..»

Шу саволлар ва шу каби ҳисобсиз бошқа саволлар Зиёдиллани тун-кун қийнарди.

Лекин у умидини узмади, халоскорларни сабр билан кутди. Шунинг учун ҳам, терговни атайлаб чўзди. Сўроқ пайтларида гап айлантирди, масалани чигаллаштирди. Бўронбекни бир кўриш илинжида айбни бутунлай ўшанга ағдарди. Комил билан юзлаштиришни талаб этди. Бироқ Сергей нечундир уларни сўроққа чақирмади.

Ана шунда Зиёдилла Бўронбек билан Комилни қўлга тушишдан қўрқиб, бирор олис ерга қочган деб тахмин қилди. Чунки, улар очиқда бўлса ҳам, қамоқда бўлса ҳам, Сергей Зиёдилла билан албатта юзлаштирарди.

Зиёдилла ўз онаси билан кўриштиришни сўради; Қобил билан дуч келганда: «Хотинингни чақиртир», деди. Ана шу учрашувларда бирор гап билишни мўлжаллади. Бироқ Сергей ҳар икковига ҳам «терговдан кейин» жавобини қилди.

Ниҳоят, бугунги сўроқ Зиёдиллани анча ўйлатиб қўйди. У Сергейнинг сўзларидан аксилинқилобий ташкилотларнинг ҳаммаси ЧЕКАга маълум эканини, «лашқари ислом»нинг шарти кетиб, парти қолганини, унинг ишонган кишилари қамалмаган бўлса ҳам, қамалиш арафасида турганини тушунди.

Демак, терговни тугатиш керак. Қамоқдан қутулишнинг бошқа йўллари қидириш зарур.

Шу мақсадда икки қўлни кўтарди.

Аммо қоғоз-қаламни қўлга олганда яна шайтон васаса қилди: «Агар бу тахминларим тўғри бўлмаса-чи? «Лашқари ислом»— зафар кетидан зафар қозонаётган бўлса-чи? Азмиддиннинг янги мухториятда вазири-аъзам этиб тайинланиши муқаррар бўлса-чи? Сергейнинг терговни тезроқ якунлашга ошиқиши ўз заминининг бўшлигидан қўрқаётгани туфайли бўлса-чи?»

Шу каби шубҳалар унинг алақачонлар сўнган умидини учқунлатди. Унинг бугунги сўроқдаги ёзма жавоби зиддиятларга тўла бўлганининг сабаби ҳам шу эди.

Уни яна хилват хонага қамаб қўйдилар.

У дарча панжарасидан қорбўрон манзарасини томоша қиларкан, ташқи дунё билан алоқа қилиш учун сўнгги марта уриниб кўришга қатъий қарор берди ва шу мақсадда яна ҳар хил режалар қура бошлади.

Ҳовлидаги тиқ этган товушга қулоқ соладиган, ҳар бир ҳаракатни кузатиб, унга ўзича маъно берадиган Зиёдилла сўнгги дақиқаларда юз берган ўзгаришларни

ҳам кузатиб, вазиятга ўзича баҳо берди. Бу ўзгаришлар қуйидагилардан иборат эди.

Милиция ҳовлисига бирин-кетин икки отлиқ кирди. Биринчиси — Оролов. Буни Зиёдилла соқчи дарвозани дарҳол очганидан ва отда келган киши отни ўзи ҳовлига етаклаб кириб, оғилга боғлаганидан билди. Иккинчиси — чопар. Буни эса, отнинг шаҳардан елиб келганидан, соқчининг ичкарига югуриб кирганидан, бир неча дақиқадан кейин яна югуриб чиққанидан, у билан яна кимдир бирга чиққанидан билди. Чопарнинг тезда қайтиб кетганидан унинг муҳим хабар олиб келганини англади. Унинг муҳим хабар олиб келгани яна шундан маълум бўлдики, у кетиши билан отхонадаги иккала от ҳам олиб чиқилди. Демак, Сергей билан Оролов қаёққадир шошилинч кетишяпти.

Чиндан ҳам улар отларни етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетишди. Кейин кўчадан қўш от туёқларининг товуши эшитилди. Жимлик чўкди.

Лекин бу жимлик узоққа чўзилмади. Ҳовлига бир неча киши кириб келди. Улар ҳар жой-ҳар жойга тарқалишди. Девор орқасида — кўчада ҳам бир неча киши пайдо бўлди. Буни кузатаркан, «соқчиларни кўпайтиришди,— деб ўйлади Зиёдилла.— Бир гап бўладиганга ўхшайди. Эй, парвардигор, қудратингни кўрсат бу кеча!..»

Зиёдилла дарча панжарасидан қаради. Ҳовли ўртасида сўзлашиб турган икки кишидан бири панжарадан унинг бошини кўрди шекилли, шеригига нимадир деди-да, қаёққадир кетди. Иккинчиси эса, Зиёдилла қамалган хона яқинига келиб, эшик яқинида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Зиёдилла ҳар қанча тикилиб қараса ҳам, соқчининг пўстини, қалпоғи ва милтигининг найзасидан бошқа ҳеч нарсани кўролмади.

Аммо у бугун соқчилар кўпайтирилиши муносабати билан бу ердагиларни танимайдиган, гапга кўнадиган бирор киши пайдо бўлишидан умидвор эди.

— Ҳой, биродар! — соқчи дарчага яқинлашиши билан, Зиёдилла уни чақирди. — Худо хайрингизни берсин, бир нафас қулоқ солинг!

Соқчи панжара яқинига келиб тўхтади, Зиёдиллага совуқ назар ташлади.

Йўқ, бу янги соқчи эмас. Уша аввалги индамас қозоқ йигит. Зиёдилланинг кимлигини биладиган, унинг макр-ҳийлаларидан хабардор чекист.

— Э, оғайни, сизми?— Зиёдилла хушомадга ўтди:— Шўрога садоқатингизга қойилман!.. Яшанг, оғайни!.. Мана, биз ҳам оқланадиган бўлдик... Аммо онамни жуда ҳам соғиндим. Тушларимга кириб чиқади бечора... Сизнинг ҳам онангиз бордир-а? Қалай, соғ-саломатмилар?..

Зиёдилла икки қадам нарида, елкасига милтиқ осиб, қўлларини пўстинининг чўнтакларига солиб олган соқчининг юмалоқ лўппи юзида ҳеч қандай ўзгариш сезмади.

— Сиздан биргина илтимосим шуки,— Зиёдилла кўзига ёш олди,— тириклигимни онаизоримга хабар қилинг. Бўлисими Бек акага айтсангиз, дарров етказадн...

Зиёдилла соқчидан: «Бек энди йўқ, ўлган, қамалган ёки қочган» деган жавобни кутди. Лекин соқчи индамади. Зиёдилланинг мақсадини тушундими, тушунмадими, ҳар ҳолда, эътибор қилмади. Панжарадан нари кетиб, ҳовлида юра бошлади.

Зиёдилланинг қони миясига урди. Асаби қўзғади. Умиднинг сўнгги учқунлари ҳам сўнди. Аламга чидолмай, телбалана бошлади: эшикни аввал муштлаб, кейин тегиб тақирлатди, овози борича қичқирди, додлади...

Лекин соқчи шунда ҳам яқин келмади.

Зиёдилла ҳолдан кетиб, девор тагидаги похол устинга тўшалган кўрпасига ўтириб хаёл суриб кетди...

Орадан бир тош йўл босгунчалик вақт ўтди.

Дарвоза очилиб, ҳовлига кирган қўш от туёқлари эшитилди. Енгил филдираклар гижирлади. Зиёдилла панжарадан қараб, извошни кўрди. Сергей билан Содик темирчи извошдан аллакимни тушириб, терговхонага суяб олиб кириб кетишди.

Отларнинг отхонага олиб ўтилмагани Зиёдиллани таажжублангирди. У панжарага ёпишиб олиб, воқеанинг ривожини таъқиб эта бошлади. «Кимни олиб келдилар? Нега у ўзи юролмади? Яраланганми? Демак, жанг бўлибди-да? Демак, ҳали ҳам ўқ отишга қодир кишиларимиз бор экан-да?..»

Зиёдилланинг фикри шу қадар тез ишладики, чаккалари оғриди. Вақт ўтган сари у: ярадорни сўроқ қилншяпти, деб ўйлар, унинг ким эканини билмагани учун жони ҳалқумига тикилар, юраги ўқ еган қузғундай типирчиларди...

Қор ниҳоят тинди. Шамол ҳам пасайди. Хўроз иккинчи марта қичқирди. Тонг қоронғиси қамоқхона томига ажи-бужи шоҳларини ёйган кекса толни қоплаб олди.

Ана шу пайтда аллаким Сергей кабинетидан айвонга чиқди. Ҳовлидаги соқчиларни чақирди. Уларга ниманидир тайинлади. Кейин соқчилар қамоқхона эшикларини очиб бошлашди. Қозоқ йигит Зиёдилла ётган хона эшигини очди.

— Буюмларингизни боғланг. Жўнайсиз.

— Қаёққа, оғайни?

Соқчи индамади. Яна эшикни ёпиб қўйди.

Зиёдилла ўрин-кўрпасини шошиб йиғиштираркан, мияси елдим тезлигида ишлаб, ҳар хил мулоҳазаларга борди: «Ажабо, жўнаймиз... Қаёққа жўнаймиз? Албатта шаҳарга. Ҳаммамиз жўнаймиз. Ярадор маҳбуснинг сўроғи бизни бу ердан жилдираётибди. Ярадор маҳбус!.. Бўронбек эмасмикан у?.. Яна ким бўлиши мумкин?.. Ҳа, у, Бўронбек!..»

Яна бир неча дақиқадан кейин қозоқ йигит эшикни очиб, Зиёдиллага:

— Чиқинг!— деди.

Зиёдилла қопга тиқилган кўрпасини орқалаб чиқди.

Маҳбуслар Сергейнинг кабинетига олиб кирилди.

Сергей бу гал уларни ўз ҳолига қўйиб берди. Абдураҳмонбой ўғиллари Зиёдилла ва Ибодилла билан қучоқлашиб кўришди, ўпкасини туюлмамай, ҳўнграб йиғлади. Юэини сийрак тук қоплаган кўса Раҳим домла Зиёдиллани бағрига босиб: «Нажот борми, бойвачча?»— деб сўради. Зиёдилла индамади. Унинг бежо кўзлари ярадор маҳбусни қидирарди. Буни Сергей ҳам сезди. Зиёдиллага қараб, уй этагига имо қилди. У ерда, Сергейнинг темир каравотида ўнг қўли елкасига осиб боғланган Комил ётарди..

Зиёдилла беихтиёр сесканди, боши айланиб, кўзларини тинди: кўришишга қўл узатган Қобил карвонни ҳам кўрмай, курсига ўтириб қолди.

Маҳбуслар бир-бири билан кўришиб бўлгандан кейин Сергей буюрди:

— Ўтиринглар.

Ҳамма ўтирди.

Зиёдилла ҳушини базўр йиғиштириб олди-да, Сергейнинг ёнида ўтирганларни бир-бир кўздан кечирди, орадан анча вақт ўтганига қарамай, Содиқ темирчини ҳам. Раззоқни ҳам, Ороловни ҳам таниди.

Каравотда ётган Комил оғриғига чидолмай инграрди. Сергей стулига ўтириб, босиқ товуши билан гап бошлади:

— Терговнинг Қумқишлоққа алоқадор қисми тугади, гражданлар. Ҳаммангиз ўз жиноятингизга иқрор бўлдингиз... Тергов натижаси сизларга маълум бўлса ҳам, яна бир марта эшиттириб қўймоқчиман. Сизларнинг айбингиз билан шунча вақтга чўзилган тергов икки масалани ўз ичига қамраб олади. Биринчи масала — Қумқишлоқ Жамоасининг раиси, шоли инқилобчи, коммунист Ботирали Исмоиловни ўлдиришга доир. Бу масала далил ва исботлари билан буткул равшан. Жиноят режаси тошкентлик Бадриддин махдум уйда бир гуруҳ аксинкилобчилар иштирокида тузилган. Уша фитнада бу ердаги айбдорлардан Комил, Зиёдилла ва Ибодилла қатнашган. Навбатдаги мажлис Бўронбек уйда ўтказилган. Ундан аввал Абдурахмонбой кўрасида Раҳим домла иштирокида Шўрога қарши аксинкилобий суҳбатлар бўлган. Ботиралини тўқайда Зиёдилла отиб яралаган. Аммо Ботирали ўлмаган. Уша куни уни Бўронбек билан Қобил қарвон извошда шаҳарга олиб кетган. Йўлда Зиёдилла буларга қўшилган. Чирчиқ кўпригига яқинлашганда Бўронбек Ботиралини бўғиб ўлдирган...

Шу ерга келганда Сергей ерга қараб ўтирган разил кишиларга нафратли қараб қўйди-да, қалб ҳаяжонини босиш учун махорка ўраб тортди.

— Иккинчи масала бу жиноятнинг изини ёпиш йўлидаги уринишларга ва яна янги жиноятлар қилишга доир.

Айбдор Комил марказдаги бизга маълум бўлган аксинкилобчиларнинг маслаҳати билан бир қанча жиноятлар режасини тузган. Аввало у Бўронбек билан бирга мачит сўфиси Нурилла маҳсум мурдасини гўристондан Бекнинг уйига келтириб, ўт қўйган. Қумқишлоқлик большевиклар устидан Ҳукуматга Бекнинг имзоси билан шикоят аризаси ёзилган. Бундан — айбдор Комилнинг иқрор қилишича, — аксинкилобчилар Қумқишлоқда Шўрога қарши исён кўтаришда фойдаланмоқчи бўлганлар. Ана шу мақсадда тошкентлик аксинкилобчилардан бири Қумқишлоқда «тафтиш» ўтказиш учун келган. Лекин қумқишлоқлик коммунистларнинг ҳушёрлиги туфайли, онгли деҳқонларнинг ёрдамида бу фитна фош этилди. Ёнғин кечаси қочган Комил шу бугун тунда Раҳмонқулга қўшилиш учун кетаётганда қўлга тушди. Унинг отидаги хуржундан иккита духоба паранжи, элликта «маузер», аллақанча ўқ топилди. Унинг ҳамроҳи...

Комил ётган ерида ҳушини йнғиб, Сергейнинг сўзларига •

қулоқ солди. Бироқ ҳушёр Сергей Бўронбекнинг отини айтмади ва унинг қочганини яшириш учун ёлгон ҳам ишлатди...

— ...ҳамроҳининг ўлиги тўқайда сасиб ётибди...

Комил қаттиқ бир ингради.

— Бу икки масала,— деди Сергей фикрини яқунлаб,— жаҳон инқилоби душманларининг башарасини очиб берди, Лекин тергов бу билан тугамайди. Қумқишлоқдаги воқеалар волостдаги, ўлкадаги, бутун Туркистондаги воқеаларнинг бир қисмини ташкил этади, холос. Айни вақтда Комил, Зиёдилла, Бўронбек каби жиноятчилар марказдаги аксилинқилобий ташкилотлар билан бевосита алоқа боғлаганлар, улардан йўл-йўриқ олиб ишлаганлар. Шу сабабли ЧЕКА Қумқишлоқ жамоаси ва фирқа ячейкаси билан маслаҳатлашиб, маҳбусларни Тошкентга кўчиришга ва терговни ўша ерда давом эттиришга қарор берди.

Сергейнинг сўзларини эшитиб, хўжайинларининг кимлигига яна бир қарра қаноат ҳосил қилган Қобил карвон дунёдан умидини буткул узди, қўл-оёғи бўшашди, маънос товуш билан:

— Аёлимни бир кўрсам бўладими?— деб сўради.

Абдурахмонбой ҳам ҳўнграб йиғлаб юборди-да, Сергейга.

— Ақалли хотинимни бир кўрсат!..— деб ёлворди.

Сергей эшик олдида турган соқчига буюрди:

— Хотинларни киритинг!

«Оббо падарлаънат, бу ёғини ҳам ишлабди!— Зиёдилла Сергейнинг усталигига тан берди.— Тезроқ жўнатиш учун қилган ишини қаранг-а?»

Паранжили икки хотин бўҳча кўтариб кирди. Олдингиси ўзини Қобилга отди. Эрини қучоқлаб, юм-юм йиғлади. Қобилнинг ҳам дили эриди. Умрида биринчи марта кўзига эзгу ёш тўлиб, сачвон устидан Баҳрининг бошини силади.

— Мендан ўтди, Баҳри... Тақдирга тан бер... Омон бўлсам, қайтаман! .

Шўрли Баҳри эрининг сўзларини эшитмас, юрагида тошиб ётган дардларини айтолмас, ҳасрати кўзларидан қайноқ ёш бўлиб оқарди...

— Мендан хотиржам бўлинг,— деди Баҳри ниҳоят ўзини тутиб.— Шеркатда ишлаб турибман Егулигим бор. Худойим сизни ўз паноҳида асрасин!..

Абдурахмонбой хотини билан кўришаётиб ўзидан кетиб қолди Ибодилла уни суяди. Зиёдилла онасининг нолалигига совуққина жавоб қилди:

— Бўлди!.. Йигламанг!

Хотинлар тугунларини топшириб, хайрлашиб кетишди. Шундай кейин маҳбуслар кўчага ҳайдаб чиқилди.

Икки соқчи Комилни ҳовлига суяб тушиб, извошга ётқизди. Юклар ҳам извошга ортилди.

Сергей олти соқчи билан маҳбусларни ўраб, уларни қишлоқ йўлидан ўзи яёв ҳайдаб кетди.

Извошга қўшилган қора йўрға маҳбуслар кетидан аста юрди.

Зиёдилла қора йўргани ва у қўшилган извошни кўрибоқ таниди. Юзини четга бурди.

Булар жилиши билан аллақабдан милтиқли кишилар пайдо бўлиб, йўлга чиқишди. Сергейни таниб, унга қўл силкишди.

«Содиқ темирчи дружиначилари,— Сергей кўнглидан ўтказди.— Азаматлар!»

Абдураҳмонбой елкаларига милтиқ осиб олган деҳқонларни — собиқ батрақларини таниди. Бошини кўтариб қараёлмади.

Бир чақиримча юришгандан кейин яна бир туда милтиқли кишилар йўлга чиқишди. Уларнинг олдидаги жиккаккина пакана йигит тўдага яқинлашди-да, Сергейга салом бериб, қўл силкиди.

— Оқ йўл, Сергей ака!..

Бу — шеркат ранси Қамчи эди.

Сергейнинг кўзлари чақнади:

— Раҳмат, ўртоқ Қамчи!

Бу номни эшитиш билан Абдураҳмонбой ич-ичидан зил кетди. Зиёдилла эса, Шўро ҳокимиятининг кучини энди бир қадар тасаввур этди...

Булар Қўйлиқ кўпригига яқинлашганда шаҳар йўлидан барабан дўпири, юзлаб оғир этикларнинг ерга зилзила солгудек зарблари эшитилди.

Сергей маҳбусларни йўлдан четга олди.

Шаҳардан Қизил Армия полки келарди.

Ротама-рота саф чекиб, шахдам қадам ташлаб келаётган аскарлар «Инқилобий шарқий» айтиб юбордилар. Шарқийни полк олдида келаётган командир бошлаб берди.

Ҳақасида иккита ромба, қалпогида ёқут юлдуз ярқираб турган командирни Сергей таниди. Сергейни у ҳам таниди.

Сергей Иванов билан Собир Умаров бир-бирларига честь бердилар.

Полк пиёда аскарлари, пулемётлари, барабанлари билан

Ўтиб бўлгандан кейин Сергей маҳбусларни яна йўлга чиқариб, шаҳарга ҳайдаб кетди.

Тонг қоронғиси чекиниб, атроф ёриша бошлади:

Тўда олдида қор кечиб бораётган Сергей Шарққа зарварақ уфқини ёяётган қуёш шуъласини кўрди.
Кўнгли тинчланди.

Ўн биринчи боб

Москва поезди Тошкент вокзалига тунда кириб келди. Вагонларнинг биридан узун қулоқчин-телпагини бошига бостириб олган, хуржун елкалаган Умарқул тушди. Вакзал перронидан чиқа беришда чапга бурилиб, темир йўл устахоналарини ёнлаб ўтди-да, кўприк таги билан Қўйлиқ йўлига чиқди. Бирорта от, арава ёки извош учрагунча яёв йўл босишга қарор берди.

Бир соатча юрди. На от-арава, на йўловчи учради. Унг елкаси оғриб, хуржунини чап елкасига олди. Яна ярим соатча юрди.

Қор босган йўл ёқасида чироқ милтилади. Умарқул ҳўл қорда базўр одимлаб, ўша нурга интилди. «Сайфи чўлоқнинг чойхонаси бўлса керак» — Умарқул кўнглидан ўтказди.

У чойхонага кирганда Сайфи аллақандай бир эски куйни хиргойи қилиб, палосларни супурарди. Бемаҳал йўқлаган меҳмонга нохушлик билан парвосизгина қараб, туякаш Умарқулни таниди.

— Ия-ҳа, Умар оға, келинг, — Сайфи супургисини наматга отиб, меҳмоннинг олдига оқсоқланиб келди-да, унинг елкасидаги хуржунни олди. — Қаёқлардан сўраймиз?

Умарқул телпагини бошидан олиб, Сайфи солган кўрпачага ўтирди, фотиҳа қилди. Шундан кейингина:

— Ҳазрати Султондан.

— Ия-ҳа, Туркистонга бордим денг?

— Балли, Туркистони шарифга бордим: Хўш, чой-поинг борми?

— Сизга топилади, оға.

Сайфи чойхона этагига бориб, қатор мис самоварлардан бирининг ўтхона тешиklarини пуфлади, оловни олдириб кўмир ташлади.

Умарқул хуржунига ёнбошлаб, япалоқ юзидаги сийрақ мош-гуруч соқолини силаб, ўй суриб кетди. Қумқишлоқни, хотини Адолатни, қизи Тозагулни, куёви Утапни ўйлади;

«ҳазрати султон» шайхларига назр-ниёзлари Секорга кетмаганига, қизининг бўйида бўлганига зимдан ишонди, кўлимсиради.

Тозагулнинг фарзанд кўриш бахтига муяссар бўлиши учун Умарқул озмунча садақа қилгани йўқ. У Қумқишлоқдан чиққанидан то шу кунгача ўтган ойлар давомида худодан қизига фақат шу бахтни тилади, холос. Бунинг учун аввало онаси Бурамасочнинг арвоҳини шод қилди: унинг Туркистондаги қabri устига сағана ўрнатди, авлиё-мозор шайхига қуръон туширттирди, жонлиқ садақа қилди, мавлуд ўқитди, юртга ош берди. Ҳазилакам харажат бўлгани йўқ: бир йиллик меҳнат маҳсули — йигирма ботмон шолининг пули шунга кетди.

Умарқул ҳар ерда, ҳар маросимда шайхлардан, серфарзанд оталардан, домлалардан, гадойлардан, фолбинлардан қизи ҳақиға дуо олар, «фарзанд тиланглар» деб йиғлаб ёлворарди.

Авлиё-мозор сағанасининг зах ғиштларини неча-неча кунлар қучоқлаб ётишдан бирдан-бир мақсади шу эди.

Шунча тоат-ибодатдан кейин Тозагулнинг зурёд кўрмаслиги мумкинми?!

Сайфи патнисда нон билан новвот, чойнакда чой келтирди. Чойни шопириб қуяркан:

— Қалай, Туркистонлар яхшими, оға?— деб сўради.

— Қудойға шукур, ажабтовур яхши.

Умарқул пиёлага муштдай новвот ташлаб, нон билан айланттирди.

Сайфи Умарқулнинг камгаплигини билгани учун ундан бошқа нарса сўрамай, ўз ҳолига қўйиб берди.

Умарқул ундан сўради:

— Юрт тинчми? Утап шаҳарга тушдимми?

Сайфи бултур кузда Утапнинг шолিপояси ёнганини эшитган бўлса ҳам, олис йўлдан толиб келган чолнинг кўнглини ғаш қилишни истамади-да:

— Тинчлик,— деди,— Утап оға шаҳарга тушгани йўқ.

— Ботиралини отганлар топилдими?

— Топилди, Умар оға. Ҳаммаси қамоқда.

— Қудойға шукур...

Умарқул чойдан кейин чакмонига ўралиб, хуржунига бош қўйди.

— Қишлоқ томонга от-арава ўтса, хабар бер!

Сайфи шифтга осиглиқ чироқ пилигини пасайтирди-да, ўтин келтириш учун саройга чиқиб кетди.

Умарқул туш кўрди: гулдор наматлар тutilган чиройли ўтов. Атроф поёнсиз қир. Лолалар очилиб ётибди. Яйловда унинг нортуюси янтоқ кемириб юрибди. Шу ерда оёқлари узун, қизил тумшук бўталоқ онасининг елинига интилади, шап-шап эмади... Ўтовдан чақалоқ йиғиси эшитилипти. Умарқул худодан тилаган набира шу! Адолат оқ сурпга йўрғакланган болани кўтариб чиқади, бувасига беради. Умарқул ўпади.—Худди сизга ўхшайди,— деди Адолат.— Қўйиб қўйгандай!..»

Умарқулнинг қулогига дўмбира чертиб айтилган ўлан эшитилди. «Набира тўйи бўлаётибди. Эй, худойимдан айланайин-ей!

Умарқул шовқин-сурондан чўчиб уйғониб кетди. Кўчадан гурс-гурс оёқ товушлари, алакимнинг янгроқ овози эшитилди.

— Туринг!— деди чойхона эшигидан кўчани кузатиб турган Сайфи.— Томошадан қолдингиз, Умар оға!

Умарқул чакмонини елкасига ташлаб, кўчага чиқди. Қўйлиқ йўлини тўлдириб, дўмбира зарбига баробар қадам ташлаб, Собир Умаров полки ўтарди.

— Раҳмонқулнинг уйи куйди,— Сайфи қувониб сўзлади.—Хароммағизи янчилади энди аблаҳнинг!

— Баттар бўлсин. Оллоҳу акбар!

Умарқул чакмонини кийиб, хуржунини орқалади-да Сайфига чақа берди.

— Ҳа, Умар оға, чой ичмайсизми?

— Хайр энди, Сайфивой, мен борай!

Умарқул йўловчи от-аравадан умидини узиб, яна яёв йўлга тушди. Қўйлиқ кўпригига яқинлашганда Сергей ҳайдаб келаётган маҳбуслар тўдасига учради. Сергей чолни таниди-да, тўдадан четга чиқиб, у билан кўришди, Утапникида бўлганини, уй-ичи билан соғ-саломат эканини айтди. Умарқул унга миннатдорчилик билдирди, руҳи енгил тортиб, манзилга интилди...

Умарқул Утапнинг қўрасига пешиндан кейин терлаб-пишиб кириб келди.

Ҳовлида набираларини ўйнатиб юрган Роҳатбиби бегона эркакни кўриб, ўзини ошхонага олди. У ерда хамир қораетган Адолат эрини кўриш билан қўл артишни ҳам унутиб, ҳовлига отилиб чиқди-да, ўзини Умарқулга олди: «Келдингизми, кўрар кун ҳам бор экан!..»

Умарқул у ёқ-бу ёққа аланглади. Тозагулни ҳам, Утап-

ни ҳам кўрмади. Ошхонага бирин-кетин кириб кетган болаларни танимаганликдан таажжубланди.

Адолат Умарқулнинг ҳайронлигини сезиб, Туркистонга кетгандан буён бўлган ўзгаришларни унга шу ондаёқ сўзлаб берди.

— Сиз кўрган опа — Ботиралининг онаси. Болалар — унинг болалари. Эъвозхон мактабда. Тозагул ҳам ўша ерга чиқиб кетди. Куёвингиз обжувозда, шоли оқлаяпти. Тинч-омонлик, отаси!..

Адолат эрини уйга бошлади. Аммо Умарқул хуржунини останага қўйиб, ошхонага йўл олди ва сал берироқда тўхтаб:

— Ассалому алайкум, опа,— деди Роҳатбибига.— Дуруст қилибсиз кўчиб келиб. Болаларимиз бари Ботирали ўрнида фарзанд сизга! Хуш келибсиз, айланай опа!

Роҳатбиби Умарқулни энди таниди ва қўл қовуштириб «Эсон-омон келдингизми?»— деб ҳол сўради.

Умарқул ошхонадан бирин-кетин югуриб чиққан Тўлқин билан Учқунни бағрига босиб эркалади.

У шундан кейин уйга кириб ечинди, ҳаникда қўл-бетини ювиб, юқорига чиқиб ўтирди.

Адолат унга ачиниб қаради.

— Озиб кетибсиз, отаси? Мусофирчилик қийнаб юборибди.

— Қўй бир терида ўн озиб, ўн семиради,— Умарқул хотинига ўйчан тикилди.— Ҳазрати султонни товоп қилдим. Онам руҳи шод бўлди. Қалай, ўзинг соғмисан, Тозагул яхши юрибдимми? Ўтап ёлғизлик қилмаётирми?

— Бари саломат. Утапингиз тун-кун Жамоода. Тиними йўқ бечоранинг...

Умарқул уйдан хотиржам бўлди-да, сабри чидамай, юрагини тимдалаб ётган дардидан гап очди:

— Келаётиб Сайфи чўлоқнинг чойхонасида тунадим. Туш кўрибман. Тоза ўғил туғибди. Сен билан мен қўлда кўтариб суяётирмиз...

— Кошкийди, отаси!— Адолат дастурхон учини қайириб, маъюс гапирди:— Худойим бир шундан кам қилиб турибди. Бошқаларнинг болаларини кўрсам бағрим эзилади...

Хотинининг бу аламли сўзлари Умарқулни гангитиб қўйди. Унинг бутун умидлари пучга чиқди. Бу қўрага кириш биланоқ қизининг нишонли бўлганини эшитишни

срзу қилган, хотини суюнчи сўраганда бериш учун унга шолрўмол ҳам олиб келган эди.

— Епирай... Худойим тилаганимни бермабди-да? Епирай... Гунойим не ўзи, айланай хотин?

— Фарзандни кўп кўрди Утапга худойим... Қизингиз бечора ҳам тун-кун эзилгани-эзилган.

Умарқул абгор бир аҳволда ўрнидан туриб, хуржунини очди. Ундан шолрўмол олиб, Адолатга берди. Бир кийимлик зангори товар чиқариб: «Бу Тозага», деди; ҳошиясига шокила-шокила попук терилган чакмонни куёвига келтирганини айтди. «Ботиралининг болаарига совга келтирмапман», деди афсусланиб. Адолат рўмоли борлигини айтиб, шолрўмолни Эъвозхонга бериш учун эридан иан сўради. Бу маслаҳат Умарқулга маъқул тушди, унинг одамжонлигини мақтади.

Умарқул хотини билан яна бирор соат ҳасратлашиб ўтирди. Ниҳоят, уни ҳорғинлик енгди-да, ёстиққа бош қўйиб, мудраб кетди.

Адолат ошхонага кириб, бешбармоққа уринди...

Кечга яқин Чирчиқ томондан изғирин турди, бўғотларни ялаб, қорини учирди. Буюқ кучайди. Обжувоздан қоп орқалаб қайтган Утап тўрдаги катта уйи ўртасига ўтин қалаб гулхан ёқди. Тўлқин билан Учқун ўт атрофида исинишиб, шўхлик бошлашди. Умарқул уларни галмагал суюб, ҳеч ёнидан кеткизмасди.

Умарқулнинг шарофати билан ҳамма бир уйга йиғилди. Эъвозхон уни ўз отаси қатори ҳисоблаб, бу ерга кўчиб келган кунларидаёқ юз кўришган эди; Утап билан қиёматли ака-сингил тутиниб, ундан ҳам қочмай қўйди. Роҳатбиби юзига рўмолини ташлаб ўтирди.

Адолат кун бўйи уриниб пиширган бешбармоқ иштаҳа билан ейилди. Умарқул билагини шимариб олиб, этни хамирга ўраб ютар, сопол товоқдаги шўрвадан ҳўплаб, ҳар гал: «қудойга шукур» деб қўярди. Аммо Утапга ёростидан тез-тез қараб қўяр, унинг иштаҳаси йўқлигига ажабланарди.

Утап тун бўйи мижжа қоқмай қишлоқни айланди, дружинаси билан йўлларни, саройларни, обжувоз-тегирмонларни қўриқлади. Ҳайтовур, кеча тинчлик билан ўтди. Сергей тахмин қилган ҳужум бўлмади. Раҳмонқул босиб келмади. Оппоқ қор босган далалар устида бўзариб тонг отди. Лекин Утап уйга қайтиш ўрнига, шеркатчилар совга қилган шолининг бир қисмини емиш учун оқлашга кет-

ди. Обжувозда кечгача ишлади. Мана ҳозир кўзлари кир-
тайиб, ҳорғин бир қиёфада ўтирибди, боши айланяпти.

— Ол, болам,— деди Умарқул унга.— Нега емайсан?

Утап овқатга қарамай, устма-уст чой ичди.

Роҳатбиби унинг ҳолатини сезяпти, ачиняпти, бироқ
индамай, ўзи қимтиниб, набираларига овқат едириб ўти-
рибди.

Эъвозхон дугонаси Тозагулни зимдан кўздан кечирди:
дадаси соғ-саломат келганидан суюниб, кўзлари чақнай-
ди, оппоқ юзи овқат иссиғидан қип-қизил бўртган.

Эъвозхон Умарқулнинг Туркистонга нега берганини,
орзулари амалга ошмаганини, ҳаракати бекорга кетганини
яхши билади. Дунёни кўп кезган, кўп машаққатлар торт-
ган бу камгап киши қизи туфайли яна беҳуда сарсон бўл-
ди. Унинг на тоат-ибодатидан, на садақа-саховатидан
фойда чиқди. Меҳнат билан топган пули ҳавога кетди.
Тозагул ҳамон фарзанд кўрмаяпти. Эъвозхон шуларни
ўйлайди, эзилади. Унинг кўзлари ғамгин, юзи синиққан...

Эъвозхон ўзига, болаларига бошпана берган бу меҳри-
бон кишиларга кўмаклашиш йўлларини ахтариб кўрди.
Кейин онаси билан маслаҳатлашди. Роҳатбиби аввал, ша-
ҳарга олиб бориб, «донғи кетган» табиблардан бирига
кўрсатишни маслаҳат берган бўлса ҳам, Эъвозхон ўша кун-
ларда хотин-қизларнинг касалини даволайдиган рус дох-
тор опа чиққанини, қанчадан-қанча туғмайдиган жувон-
лар ундан шифо топганини айтгандан кейин: «Майли, қи-
зим, синглингга бир айтиб кўр-чи!»— деди.

Эъвозхон бу ҳақда Тозагул билан неча марталар сўз-
лашди. «Шаҳарга ўзим олиб бораман, дохторга ўзим кўр-
сатаман», деди. Уялиб-нетиб Тозагул кўнди. Аммо у
эридан, дадасидан рухсатсиз боролмаслигини айтди.
Эъвозхон уларни кўндириш вазифасини ҳам ўз зиммаси-
га олди.

Мана бугун Умарқул ойлар давомида бекорга саргар-
дон бўлиб келган бир пайтда Эъвозхон ўз режасини ўрта-
га ташламоқчи бўлди.

Фотиҳадан кейин дастурхон йиғилди.

Умарқул Тўлқин билан Учқунни икки ёнига ўтқазиб
олиб, саёҳатини нақл эта бошлади. Узоқ сўзлади. Эшитув-
чилар кўз олдида бўм-бўш қозоқ чўллари, қум барханлари,
янтоқзорлар, ожизлар, ногиралар зиёратгоҳига айланган
мудҳиш «авлиё-мозор — Ҳазрати Султон». Саксавул орт-
ган карвонлар манзараси жонланди...

Эъвозхон Умарқулнинг ҳикоясидан шуни тушундики, кўдна дунё ваҳимаси дарбадар чолнинг кўнглини қоплаб олган, бидъат ва қабристон мавҳумоти уни даҳшатга солиб, вужудини титратган эди. Лекин у янги дунё ҳикоясига ўтганда юзидаги кулфат сояси аста-секин чекиниб, кўзларида қувонч аломатлари кўринди. У Туркистонда худди Ботирали каби, Утап каби азаматлар Шўрони бошқараётганини, ўзи каби меҳнатқашлар поездда юрганини, йўлда Қизил Армия полкини кўрганини, Сергей Абдураҳмонбойларни шаҳарга ҳайдаб кетганини, мамнуният билан сўзлаб берди. Кейин, наматга ётиб туя бўлди, Тўлқин билан Учқунни миндириб, унинг у ёғидан-бу ёғига нортуядай тебраниб юрди ва ўзининг эски ўланларидан бирини айтди:

Айланайин қалқам-ай,
Сағинганнан айтам-ай.
Сағинганнан мен сени ўйлап,
Жигила жаздим байқамай...

Чолнинг қилиғига уйдагилар хохолаб кулиб юборишди. Айниқса, Тозагул ўзини туюлмамай, қўнғироқдай товуши уйни янгратарди...

Умарқул жойига келиб ўтиргандан кейин Эъвозхон уйдагиларга ер остидан қараб қўйиб, кўпдан буён кўнглига туғиб қўйган мақсадини айтишга жазм этди.

— Менинг бир гапим бор эди, ота, агар ижозат берсангиз...— деди у, Тозагулга маъноли қараб қўйиб:— Мана бир йил бўлдики, менга, болаларимга меҳрибонлик қилиб келасиз. Мен бу яхшиликларингизни ўлгунимча унутмайман. Агар Ботирали омон бўлса, элга яна кўп хизматлар қиларди... Мен аёл бошим билан унинг васиятларини бажаришга қолдим. Болалари катта бўлса, унинг ишини давом қилдиради, албатта.

Эъвозхон гапни узоқдан бошлагани Утапни ҳам, Умарқулни ҳам, Адолатни ҳам ўйлатиб қўйди. Хусусан, Адолат: «Кетаман демасин, яна...» деб, юраги така-пука бўлди.

— Сизнинг яхшиликларингизга мен арзимас бир хизмат билан жавоб қайтармоқчиман,— деди Эъвозхон ва Роҳатбигига қараб қўйди; у бошини қимирлатгандан кейин, мақсадга ўтди:

— Мана, Умар отам авлиё-мозорга бориб келдилар. Эҳтимол, фойдаси тегар, эҳтимол, тегмас... Аммо синг-

лим Тозагулнинг умри ўтиб бораётибди. Шу сабабдан мен онам билан маслаҳатлашиб, агар ижозат берсаларингиз, Тозагулни шаҳарга олиб тушадиган бўлдим. Қўнадиган еримиз бор: Уқчидаги уйимизда беш-олти кун турамиз. Масковдан аёлларни даволайдиган ўрис дохтор опа келибдилар. Туғмайдиган қанча жувонлар унинг дори-дармонидан фойдаланиб, фарзанд кўришибди. Тозагулни ўша кишига боқизаман. Худо хоҳласа, шифо топиб, фарзандлик бўлади.

— Албатта, шифо топади!— деди Роҳатбиби, келинининг режасини қувватлаб.

Бу режа Утапга ҳам маъқул тушди-да, иккиланиб ўтирмай:

— Раҳмат, синглим, борсин, мен розиман,— деди.

Ҳамма Умарқулга қаради. У бошини эгиб, сийрак калта соқолини бармоқлари билан тараб ўтирарди. Ниҳоят, бошини кўтариб, қизидан сўради:

— Ўзинг не дейсан, Тоза?

— Опам дуруст айтадилар,— Тозагул лоладай қизариб жавоб берди.— Агар сиз рухсат этсангиз...

Умарқул яна бир зум ўйланиб ўтиргандан кейин:

— Маъқул,— деди.— Аммо сенлар аёл бошинг билан олисга боролмайсан. Шаҳарга ўзим олиб тушаман. Азон-минан юрамиз. Қани, омин оллоҳу акбар!

Аёллар нариги уйга чиқишди.

Утап отга ем бериш, аравани йўлга тайёрлаш учун чирок кўтариб отхонага кетди.

Умарқул уй тўрига жойнамоз ёзиб, қаза бўлган пешинги намозни хуфтонга қўшиб ўқиди. Намозининг савобини шу ердан ўтганлар арвоҳига бағишлади. Кейин, қизини астойдил дуо қилиб, унга қўзичоқдай ўғил тилади...

Ун иккинчи боб

Кумқишлоққа Роҳатбиби кўчиб кетгандан кейин Бадриддин махдум «бу катакда ҳаёт битди», деб қувонди. Кўпдан бери чирок ёнмаётган шу кичкинагина ҳовлини ўз ташқарисига қўшиб олишни ҳам ўйлаб кўрди. Кампир шу ердалигида чой-чақа бериб, рози қилмаганига ўқинди. Узининг бу режасини Азмиддинга айтиб, эски шаҳар Уй-жой шуъбаси орқали ҳаракат қилишини сўради. Лекин Азизийнинг қамалиши орқасида Азмиддиннинг ботирлиги

сுவга уриб кетди. Айниқса, Салимхон Тиллахон уйдаги учрашувдан кейин паранжилик Комил тор кўчада ЧЕКА ходимини отиб ярадор қилганидан ва Сергейнинг қўлига тушганидан кейин, Азмиддин юрагини олдириб қўйди. У гоҳ қайнатасиникида, гоҳ яна аллақаерларда тунар, уйда камдан-кам бўлар, келганда ҳам кечалари келиб, Гулнознинг қўйнига кирарди-да, яна тонг қоронғисиди ғойиб бўларди. У ЧЕКА ўзини ва жами маслакдошларини қамоққа олишини ҳар тун кутар, тонг отганда эса, бугун ҳам саломат қолгани шукронасига дўстлариникида шароб ичарди... Ана шу ташвишли кунларда дадаси томонидан Ботиралининг уйини забт этиш ҳақида баён қилинган режа қулоғига кирмади, бунини у «кексалик иллати» деб қўя қолди. Аммо махдум тиниб-тинчимасди, бу гапни маҳалла комиссиясининг қулоғига шипшитди, бироқ, бултур комиссияликка кўтарилган таштрамчи мўйлов («Ватан» мактабиди калтакланган қора боланинг дадаси): «Домла, сичқон сизмас инига, ғалвир боғлар думига, деган гапни эшитганмисиз?»— деди. Махдум оғзини саситиб сўкинди...

Ана ўша кунларда, Бадриддин махдум «ҳаёт битди» деган катакда яна ҳаёт фавқулодда куртак отди. Олма дарахти шунақа бўлади. Салқин куз кезларида нақшин ҳосилини узиб олганларидан кейин шу нақшин ҳосил ҳажрида сарғайган барглари тўкади. Қиш ичи ҳаёт асари битиб, мудраб ётади... Бироқ баҳор келинлардек зеболаниб кириб келади-да, бинафша ранг оқшомларнинг бири тугаб, қоронғи тун ўтиб, лоларанг тонг отади. Қуёшнинг заррин шуъалари нимтатир пўстлоқларни қиздиради. Олма дарахти яна жон киради. У аввал шода-шода пушти гуллар очади, кейин зангори куртаклари барг ёзади. Яна кўкларнинг шўх шамолида шовуллайди, яна ёз ҳароратида ҳосил тугади, яна инсонга нақшин неъмат тутади...

* * *

Эъвозхон билан Тозагулни аравага чиқариб, Умарқул отга минди. Адолат, Роҳатбиби, Утап ва у қўлларига кўтариб олган Тўлқин билан Учқун қўл силкиб қолишди. Эъвозхон аравада маъюс ўтираркан, биринчи марта болаларини ташлаб кетаётгани учун бағрининг бир бўлаги узилиб тушгандай бўлди.

Қишлоқ марказида буларга Раззоқ қўшилди. У извошини тўғон қурилишига бериб юборгани учун ҳар гал шаҳарга тушишга қийналар, йўловчи аравакашлардан илти-

мос қиларди. Бу гал Утапнинг араваси дуч келганидан қувонди-да, Умарқулни отдан тушириб, ўзи минди. Умарқул аравада қизи ёнига чордана қурди.

Шаҳарга пешиндан кейин етиб келишди. Раззоқ Пиёнбозор олдида тушиб қолиб, ўз иши билан кетди. Аммо эртага Ботиралининг уйига тушиб, булардан хабар олишга ваъда берди.

Умарқул қизларини Ботиралининг уйида қолдириб, ўзи от-аравани Эскижўвадаги таниш саройбонга бир неча кунга омонат топширишга кетди.

Эъвозхон билан Тозагул ҳовлига чопқиллаб киришди.

Ўз уйини бир неча йилдан кейин яна кўрган Эъвозхоннинг юраги ҳапинди. Шу бир парча ҳовлининг эшиги унинг учун бахт эшиги бўлиб очилмаганмиди?.. Бундан тўрт йил бурун шу эшикдан уни азиз Ботиралиси етаклаб кирган, онаси билан таништирган эди. «Ўз уйингиз» — деган эди командир йигит. Қандай хушнуд кунлар эди у кунлар!..

— Вой ўлмасам, ҳамма ёқни чанг босибди! — деди Эъвозхон, айвон бурчагида ётган супургини олиб. — Ҳозир супуриб, чиннидай қиламан!

— Менга беринг! — Тозагул дугонасининг қўлидаги супургига ёпишди.

— Сиз меҳмон! — Эъвозхон супургини бермади. Кулимсираб турган шаҳло кўзларини Тозагулга тикди. — Бу уй — менинг уйим. Шу уйга тоғлар орасидаги Хумсон деган қишлоқдан келганман. Ботиралимга эргашиб келганман!

Эъвозхон супургини ариқ бўйига отиб, хохолаб кулиб юборди. Уни илк бор бундай қувноқ ҳолда кўрган Тозагулнинг ҳам оппоқ лўппи юзи кулгига тўлди. Эъвозхон унинг қўлларидан ушлаб, ўзига тортди, бағрига босди.

— Жоним Тозагул, ишқ одамни маст қилганда, кўзлари ҳеч нарсани кўрмай қолади... Мен ҳам шундай бўлдим. Шу уйда, унинг онаси бағрида қолдим. Ботирали мени ўзи ишлаган заводга ўқишга олиб борди. Ўзи бўлса, тоғларга кетди... Оҳ, Тозагулим, у мени қанчалар соғинтирганини билсангиз эди!.. Биз унинг онаси билан казармасига борардик, қаердалигини, қачон келишини сўрардик... Ниҳоят, у соч-соқоли ўсган, кўзлари ич-ичига тушган, яраланган, озган ҳолда келарди... У менга шу аҳволда ҳам бошқа эркакларнинг ҳаммасидан хушрўй кўринарди. Чунки, у менга янги ҳаёт йўлини кўрсатган йўлчи юлдузим эди!..

Эъвозхоннинг нурли кўзларидаги севинч ёшларини кўрган Тозагулнинг ҳам кўзлари ёшланди.

— Тўйимиз ҳам янгича бўлди,— дерди Эъвозхон, дугонасини бағридан қўймай.— Умуман, бу ерда ҳамма нарса янгича эди. Бунга сабаб, унинг инқилоб нурига тўла қайноқ юраги бўлса керак!.. Оҳ, Тозагулим, сиз уни билмайсиз... Уни мен биламан!

— Аммо мана бу мудҳиш кошона,— деди Эъвозхон, дугонасига Бадриддин махдум болохонасини кўрсатиб,— бу чаёнлар уяси. Шўронинг душмани Бадриддин махдум, унинг илон ёғини ялаган болалари Азмиддин билан Комил шу уйлик...

Эъвозхон болохонага қараганда унинг дарчасидан шу томонга мўралаб турган катта саллалик узун соқол кишини кўрди. Махдумни таниди Вужуди сесканди. Лекин Тозагул қўрқмасин деб, унга индамади-да, гапни бурди:

— Вой, мен сизни гапга овора қилиб, оч қолдирдим. Ҳозир жой соламин, чой қўямиз!

Эъвозхон уй эшик-деразаларини очиб ташлаб, супуришга тушди. Тозагул бўйра-наматларни йиғиб, унга боқибди.

Ярим соатга қолмай, уй-айвонга жой солинди, ҳовли ёғ тушса ялагудай бўлди.

Эъвозхон самовар қайнатди.

Умарқул карвонсаройдан қайтиб келганда дугоналар чой ичиб ўтиришарди.

Умарқул бозордан келтирган иссиқ нонларини дастурхонга ёйиб ташлади.

Чойдан кейин учови янги шаҳарга йўл олишди. Қидира-қидира, «ўрис дохтор опа»ни топишди.

Умарқул баланд оқ уй олдидаги боқчада қолди.

Эъвозхон Тозагулнинг қўлидан ушлаб, дохтор опа ҳузурига кириб кетди.

* * *

Тошкент аёллари ўртасида «ўрис дохтор опа» деб донғи кетган врач Мария Николаевна Кончаловская Қизил Армия командири Петр Андреевич Кончаловскийнинг хотини бўлиб, эндигина йигирма беш ёшга кирган гўзал жувон эди.

Мария Николаевна асли киевлик. Унинг отаси Никола Якименко революциядан аввал Крещатикдаги баланд уйлардан бирининг ертўласида, ўз квартирасининг таги-

да яширин босмахона қурган. Хотини Катерина Платко ва уч-тўрт дўстлари билан марксистик китоблар, большевистик варақалар нашр этган, тарқатган. Бир неча марта сургунда бўлган ва шу сургунлардан бирида В. И. Ленин билан ёнма-ён яшаган, бирга ишлаган. Октябрь революцияси ғалаба қилгандан кейин Микола Якименко аввал Киев шаҳар партия комитетида ишлаган, кейин Москвага, Касаба союзлар Марказий Советига раҳбарлик ишига юборилган. Шу сабабли хотини ва қизи билан пойтахтга кўчиб келган.

Киев Медицина институтининг сўнги курсида ўқиётган Мария ота-онаси билан пойтахтга кўчиб келиб, ўқишини Москва Медицина институтида давом эттирди.

Мария ўқишни битиришга бағишланган кечада Петрни учратди. Петр ҳам илгари шу институтда ўқиган, лекин уни тугатмасдан Қизил Армияга кўнгулли бўлиб ёзилиб кетган эди. У бир неча фронтда жанг қилди. Афсонавий Чапаев дивизиясида чиниқди. Энди Туркистон фронтига, Фрунзе ҳузурига кетиш олдидан Москвага, ота-онасини кўришга келди. Уша кунни ўқишни тамомлаган дўстлари билан хайрлашиш учун институтга борди. Ёш врачлар солдат кийимидаги қизил командирини ўраб олиб, зиёфатга, танцага таклиф қилишди. Петр институтнинг байрам тусини олган ёрқин залида Мария билан танишди. Уни валсга таклиф қилди. Мария унга ёқиб қолди. Қиз ҳам Петрга ложувард уфқни эслатувчи ростгўй кўзлари билан термилди. Улар эртага яна кўришмоқчи бўлдилар. Мария Петрни ўз уйига таклиф қилди.

Мария Крапоткин кўчасидаги уйларнинг бирида битта кенг хоналик квартирада ота-онаси билан бирга турарди. Бу меҳмондўст оила Петрни самимий кутиб олди. Петр, айниқса, Мариянинг отасига маъқул тушди. Микола ундан таржимаи ҳолини, турмушини, қайси жангларда бўлганини, қаерга кетаётганини сўради. Фрунзе номини эшитиши билан Якименкога жон кирди.

— Э, Михаил Васильевич! — деди у. — Танийман. Кўп учрашганмиз. Михаил Васильевич Туркистонни тинчитади. Қаҳрамон саркарда. Ҳақиқий ленинчи! Бахтли экансан, йигит, Фрунзедан кўп нарса ўрганасан!

Якименко Петрдан Туркистонга қачон жўнашини сўради ва «икки кундан кейин» деган жавобни олиб, қизига: «Хўш?..» дегандек, савол назари билан тикилди.

Мария ўйлаб-нетиб ўтирмай:

— Мен ҳам Туркистонга ишга бораман,— деди.

Қизнинг фикрини Петр ҳам қувватлади:

— Агар ижозат берсангиз, Мария мен билан кетади. Албатта, армия хизмати ўзингизга маълум, оғир. Эҳтимол, бир ерда бўлолмасмиз... Уруш... Очлик... Аммо Мариянинг бахтли бўлиши учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан. Менга ишонсангиз бўлади!

Якименко хотинига савол назари билан қаради:

— Хўш, сен нима дейсан, Катюша?

— Мария энди катта бўлиб қолди, ихтиёри ўзида. Лекин ёлғизимиз. Суянганимиз. Кетиб қолса, бизга қийин бўлади.

Хотинининг бу адолатли сўзлари Якименкони ўйлатиб қўйди.

— Тўғри айтасан, Катюша. Мария кетиб қолса, бизга қийин бўлади. Лекин, Катюшам, ўз турмушимизни кўз олдингга келтир. Қанча машаққатлар чекмадик, қанча жудоликлар тортмадик. Гоҳ мени қамадилар, гоҳ сени сургуни қилдилар. Энди ёшлар бахтли бўлсин. Туркистон — гўзел ўлка. Одамлари меҳмондўст. Фрунзе армияси босмачиларни қириб ташлайди. Юрт тинчийди. Бироқ Туркистон қолақ мамлакат. Халқи саводсиз. Ҳар хил касалликлар кўп. Хусусан иситма-безгак деган ёмон офат бор. Владимир Ильич у ерга врачлар юбориш кераклигини айтди. Жуда кўп врачлар керак. Гинеколог врач Мариянинг мутахассислиги ҳам у ерда иш беради. Туркистон меҳнаткаш хотин-қизлари врач деган сўзни ҳали эшитганлари ҳам йўқ. Уларни шу вақтгача шайхлар, табиблар, фолбинлар майиб қилиб келган. Улар қора кулбаларда, зах ерда, ўзлари каби саводсиз кампирлар қўлида қийналиб туғишади... Агар Мария борса, туркистонликлар уни бошларига кўтаришади. Хўп де, жоним. Борсин!

Умр бўйи эрининг йўлдоши, маслакдоши бўлган Катерина қизининг Петр каби камтарин йигитни севганидан кўнгли тинчиб, узоқ Туркистонга кетишига розилик берди.

Эртаси кун Петрнинг ота-оналари келишди. Петр билан Мария дўстлари қуршовида ЗАГС га бориб, никоҳдан ўтиб келишди. Кичкинагина ўтириш бўлди.

Яна бир кундан кейин улар келин билан куёвни Қозон вокзалида поездга кузатиб қўйишди.

Поезд йўлда тўхтаётганда, Тошкентга бир ой деганда етиб келди.

Петр ҳар гал шу узоқ сафарни эслаганда:

— Никоҳ саёҳатимиз,— деб куларди.

У хизмат қилган дивизия Самарқандга келиб тушди. Мария госпиталга хизматга кирди. Эр-хотин кичкинагина бир хонада уч ҳафта туришди.

Олтин куз эди.

Петр машққа кетган кунлар Мария Регистоннинг зангори минораларини томоша қилар, юз хил анвойи мевага тўла бозорни кезар, паранжилик аёллар билан сўзлашолмай қийналар, бу кўҳна Шарқ унга тилсимотдай сирли туюларди.

Уч ҳафталик машқдан кейин дивизия Бухорога, Амирга қарши урушга кетди.

Мария Самарқандда ёлғиз қолди. У бу кунларни ўзбек тилини ўрганишга бағишлади.

«Дунё овоза билан тўлиқ» деганларидек, «ўрис дохтор опа» келгани ҳақидаги хабар маҳаллама-маҳалла, уйма-уй тарқалди. «У хотинларни қийналтирмай туғдирармиш, туғмайдиган жувонларни дори-дармон билан шифолармиш...»

Марияни ўзбек хонадонларига таклиф қила бошлашди. Айниқса, хотинлар туголмай қийналганда уни чақирар, у кўпинча фожиа устидан чиқарди. Ана шундай оғир ҳолларда аёлларни извошда госпиталга олиб келар, операция қилар, ҳам она, ҳам боланинг саломат қолишига жон-жаҳди билан уринарди. У ўзининг ҳар бир муваффақияти — фанинг муваффақияти эканини, хурофот ва бидъат асири бўлган аҳоли учун инқилобий аҳамияти борлигини биларди.

Шундай қилиб, то Петр Бухородан қайтиб келгунча, Мария Николаевна Кончаловская ўзбек аёллари орасида «ўрис дохтор опа», «Марьям опа» бўлиб танилди. Петр ва, Самарқанд госпиталига оғир ярадор ҳолда олиб келинди. Мария яраланган эрининг ҳузурига келганда, унинг яраланган боши бўйни аралаш дока билан ўралган, ўзини билмай ҳушсиз ётарди. Еш ҳарбий врач — хирург уни операция қилишга ботинолмай, Тошкентдаги ҳарбий госпиталга олиб боришни, у ерда тажрибали хирургга операция қилдиришни маслаҳат берди.

Мария эрининг ярасини эҳтиёт билан боғлаб, Тошкентга поездда ўзи олиб келди.

Вокзал яқинидаги, Мерободдаги госпиталда кекса хирурги уни кўриб, яранинг оғирлигини, бундай бемор минг-

дан бир ҳолда соғ қолиши мумкинлигини айтди. Операция қилди. Афсуски, бу операция ўша мингдан бир ҳол бўлиб чиқмади. Петр профессор қўлида жон берди.

Қизил командир Петр Андреевич Кончаловский шонли қаҳрамонларга муяссар бўладиган тантанали маросим билан Ўртоқлар мазорига дафн қилинди.

Мария Николаевна Кончаловская ота-онаси ва қайната-қайнанасига хат ёзиб, Петрнинг ҳалок бўлганини ва ўзи Тошкентда қолиб ишлашга қарор берганини хабар қилди.

Эъвозхон билан Тозагул ана шу «ўрис доктор опа» ҳузурига ҳурков оҳулардек ҳам қўрқа-писа, ҳам умидвор бўлиб киришди...

* * *

Мария Николаевна кабинетда ёлғиз ўтирарди. У, бир-бири билан ушлашиб олган паранжиллик жувонларни кўриб, уларни ўрnidан туриб қаршилади.

— Келинглар, сингилларим, келинглар!

Мария уятдан юзлари қизарган дугоналар билан худди ўзбек аёлларидек елка қоқишиб, иссиқ кўришди. Унинг ўзбек сўзларини бийрон-бийрон айтиши, хушмуомаласи буларни мафтун қилди. Юракларни қоплаб олган аллақандай ўнғайсизлик бир зумда тарқалди.

Мария Николаевна уларнинг бошидаги паранжи-сачвонларни ўзи олиб, қозиққа илди-да, юмшоқ курсиларга ўтқазди.

— Келинглар, сингилларим, хуш кўрдик.. Қани, қаёқдан келдинглар, нима ҳожат билан келдинглар?.. Шартим шуки, ҳеч нарсани яширмай, ўртоқларча очиқ-ойдин сўзлашамиз. Хўпми?

Тозагул уялиб ерга қаради.

Эъвозхон дугонасига имо қилиб:

— Хўп, опажон,— деди.

Мария Николаевна тушунди. Тозагулга меҳр билан боқиб:

— Мендан уялманг, синглим,— деди.— Мени доктор опа, Марьям опа, деб айтасиз. Хўпми? А, сизнинг отингиз нима?

— Тозагул...

— Жуда чиройли исмингиз бор экан: ҳам гул, ҳам тоза... Исмингизнинг жисмингизга монандлигини, қа-

ранг-а!.. Ана шу тоза гулнинг ўзи каби гўзал меваси ҳам бўлиши керак. Шундайми?..

Тозагул тонг шафағидек бўзарди.

Мария Николаевна Эъвозхонга қаради:

— Сиз бу кишининг дугонасимисиз? Отингиз?

— Эъвозхон... Эъвозхон Исмоил қизи... Биз Тозагул билан Қумқишлоқдан келдик. Тозагул — Ҷамоамизнинг раиси Утап оғанинг оиласи... Фарзанд масаласида...

— Жуда яхши. Бажону дил даволайман. Менга ишониб келганингиз учун раҳмат.

Мария Николаевна бир ўрим қилиб орқасига ташланган йўгон оч-сариқ сочини кўкрагига олиб силади-да, рангпар оқ юзида, тиниқ мовий кўзларида ўзига хос чиройли жилва кўриниб, Эъвозхондан сўради:

— Сиз, Эъвозхон, ҳойнаҳой, халқ оғзида дoston бўлган Ботирали Исмоиловнинг ўртоғи, Қумқишлоқ мактабининг муаллимаси бўлсангиз керак-а? Ё, янглишдимми?

Шу пайтгача уялиб ўтирган Тозагул беихтиёр гапга аралашиб:

— Топдингиз!— деб юборди.

Эъвозхон ҳаддан ташқари таажжубланди:

— Қаёқдан билдингиз, Марьям опа?

— Бир мен эмас, бутун Тошкент, бутун Туркистон биллади сизни, Эъвозхон, Ботиралининг халқ учун, инқилоб учун қилган хизматларини газеталар кўп марта ёзди. Сизнинг Қумқишлоқда қолиб, муаллималик қилаётганингизни ҳам газетадан ўқиб билганман. Тўғриси айтсам, сизни бир кўришни, тўйиб суҳбатлашишни орзу қилардим. Буни қаранг-а, ўз оёғингиз билан келиб-сиз!

Мария Николаевнанинг бу сўзлари Эъвозхоннинг руҳида аллақандай нашъали ўзгариш ясади. Шўро туфайли оддий ўзбек аёлининг меҳнати ўз қадрини топганини ва умуман, Қумқишлоқдаги воқеаларнинг инқилобий аҳамиятини кенгроқ, чуқурроқ тушунди.

— Менинг ҳам турмушим сизникига ўхшаб кетади,— деди Мария Николаевна, Эъвозхонга яқинлигини исбот қилиш учун.— Менинг эрим ҳам Қизил Армия командири эди. Фрунзе армиясида хизмат қиларди. Эҳтимол, у билан Ботирали бир-бирларини билгандирлар. Петр Амирга қарши урушда ҳалок бўлди. Аммо мен бахтсиз бўлиб қолганим йўқ. Мана, сиз ҳам бахтсиз эмассиз. Сиз билан бизни Октябр инқилоби бахтсизликдан қутқарди.

Рухимиз озод. Меҳнатимиз халқимизга сув билан ҳаводек керак. Шундай эмасми, Эъвозхон?

— Раҳмат, опа — деди Эъвозхон Мария Николаевнага. — Ҳурматингизга раҳмат!

Тозагул қишлоқда руслар ҳақида Эъвозхондан мақтовлар эшитган бўлса ҳам Сергейни фақат узоқдан кўрган, рус аёли билан биринчи марта юзма-юз сўзлашиши эди. «Руслар сеҳргар бўлар экан, — деди ўзига-ўзи у, — Мени ўзига боғлади-қўйди!..»

Содда Тозагул рус кишиларининг инсонпарварлиги, олижаноблиги, камтарлиги ва улуғлигини ўзича шундай таърифлади.

Мария Николаевна Тозагулнинг болалигидан то шу кунгача кечирган турмушини унинг ўзига батафсил ҳикоя қилди. Айниқса, унинг қорбўронга учраган вақтдаги саргузаштига тафсилоти билан қизиқди. Утап билан турмушига доир саволлар берди. Шундан сўнг уни ичкари хонага олиб кириб синчиклаб текшириб кўрди. Яна анча саволлар берди.

Кўчада кута бериб, ҳар хил шубҳаларга берилган Умарқул эшикни қия очиб мўралаганда хонада Эъвозхон ёлғиз ўтирарди.

— Тозагул қани? — у ташвишланиб сўради.

— Шу ерда, ота. Хотиржам бўлинг. Дохтор опа кўряптилар.

Умарқул эркин тин олиб, орқасига қайтди.

Тозагул ичкари хонадан қувониб чиқди. Унинг кетидан чиққан Мария Николаевна жиддий огоҳлантирди:

— Бола кўришингизнинг битта шарти бор: касалхонада икки ҳафта ётасиз. Ваннага тушираман. Яхшилаб даволайман.

Тозагул Эъвозхонга қаради:

— Қандай бўларкин-а, опа?

— Тозагулнинг дадаси ҳам келган... Шу ерда. — Эъвозхон Тозагулнинг ташвишини Мария Николаевнага тушунтирди. — ўзингиз бир сўзлашсангиз...

Мария Николаевна эшикни очиб, Умарқулни чақирди:

— Ота, кира беринг.

Умарқул кирди. Мария Николаевна уни курсига ўтқазиб, ўзига хос илиқ назокат билан сўради:

— Набира кўришни истайсизми, отахон?

— Албатта истайман. Шунинг деб келдик, дохтор қи-

зим.

— Агар набира кўришни истасангиз, Тозагулни икки ҳафтага касалхонага ётқизишимизга рухсат берасиз. Бу ерда махсус аёллар бўлими бор. Ҳар кун хабар олиб туришингизга қоғоз ёзиб бераман. Хўпми, отахон?

Умарқул ўйланиб қолди.

Тозагул ердан кўзини ололмас, Эъвозхон билан Мария Николаевна чолнинг оғзига қарарди.

— Майли,— деди Умарқул ниҳоят ва ўрнидан туриб, қалпоғини кийди.— Тозагулни сенга, сени худога топширдим, доктор қизим!..

Мария Николаевна Умарқул номига пропуск ёзиб берди. Эъвозхон билан эски қадрдонлардек қучоқлашиб хайрлашди. Бегона ерда қолаётган Тозагул Эъвозхонни қучоқлаб йиғлади, «хабар олиб туринг», деб ёлворди. Мария Николаевна Тозагул билан ичкарига — касалхонанинг гинекология бўлимига кириб кетди.

Умарқул билан Эъвозхон Уқчига яёв етиб келишганда, кеч кирган, қоронғи кўча йўловчилардан холи бўлган эди.

Масжид минорасидан сўфининг хуфтон намозига чақирган ҳазин овози эшитилди.

Умарқул Эъвозхонни уйига киритиб юбориб, ўзи масжидга қараб кетди.

* * *

Салимхон Тиллахон уйидаги кенгашдан кейин ишдан ҳайдалган ва қариндош-уруғлариникида уйма-уй беркиниб юрган Азмиддин кеча қайнатаси Салимбойникида тунади. Гулноз тунни ташвиш билан ўтказиб, азонда эрини излаб, отасиникига чопди. Азмиддин қайнатасининг меҳмонхонасида оёғи куйган товукдай типирчилар, ҳеч қаерга сиғмай телбаланарди.

Салимбойнинг бугун кўчадан топиб келган хабари уни жуда шошириб қўйган эди ва куппа-кундуз куни отасининг олдига, маслаҳатга келишга мажбур бўлди.

Азмиддин Қашқар маҳалладан Уқчига хотинининг паранжисини ёпиниб, сачвонини тутиб келди. Меҳмонхонага чиқиб, паранжисини бошидан олганда, отаси ҳангу манг бўлиб қолди.

— Дада, маслаҳатга келдим,— деди у отасининг қаршисига ўтириб.— Турклар эртага ватанига жўнатилади.

Махдум пинагини бузмай жавоб қилди:

— Алҳамдулиллоҳ, кофирлар дастидан халос бўлишди...

— Ундоқ эмас, дада.— Азмидин эътироз билдирди.— Улар ватанига бормайди. Йўлда тушиб қолишади. Анвар-пошшога қўшилиб, «лашқари ислом»да хизмат қилишади.

Бугун Ботиралининг уйдаги жонланишдан тажанг бўлиб ўтирган маҳдум бобиллаб берди:

— Хизмат қилишса, айти муддао! Аммо ҳазор даринги, улар «лашқари-ислом»да хизмат қилармиш-да, менинг ўғлим мансабдан маҳрум этилиб, ўз элида паранжи ёпиниб юрармиш! Астафйрулло!..

Дадасининг тажанглигини вазминлик билан босиш учун Азмидин ёлворишга ўтди:

— Жон дада, аччигингиз чиқмасин. Бу қора кунлар ўтиб кетади. Мен сизга аччиқ ҳақиқатни айтишга ва кўмак сўрашга келдим.

— Гапир!

— Эртага вокзалда турк афандиларни кузатиш маросими бўлади. Бухоро амирининг бир вақтлар оқ пошшо ҳазратлари учун қурган залида шаҳримизнинг аслзода бойлари турк зобитларига зиёфат ташкил қилишаётибди. Улар қайнатамга: «Қудангиздан мавлуд ўқишга ризоликларини олиб беринг», деб илтимос қилишибди. Мен ҳузурингизга шу мақсадда келдим.

— Ҳа-ҳа!— Маҳдумнинг жонсиз танасига қон югурди.— Тошкент уламолари мақсади-муборакка мени танлашибдими?

— Демак, розилик бердилар, деб айта берайми?

— Айта бер!

— Ана энди бошқа масалаларга ўтайлик. Аввало, бир машъум хабар эшитгандим. Сизга айтмай иложим йўқ. Бўронбек билан Комил Чирчиқдан ўтаётганда қизиллар тўсиғига учрашибди. Бек сонидан яраланган ҳолда Раҳмонқул ҳузурига етиб олибди...

— Комил-чи?— даҳшатли хабарни эшитган маҳдумнинг кўзлари қинидан чиқиб кета ёзди.

— Комил ярадор ҳолда қўлга тушибди. Уни Абдураҳмонбой тўдаси билан бирга кеча ЧЕКАга олиб келишибди. Менга кўрганлар айтишди.

Маҳдум деворга беҳол суялиб қолди. Кейин чўнтагидан халтачасини чиқариб магиздай афъюн ютиб юборди. Оғир уф: тортди.

— Э, худованди карим, ўз паноҳингда асра!..

— Иккинчи машъум ҳақиқат шуки,— деди Азмиддин,— бугун тонгда Салимхон Тиллахон қамоққа олинди.

Махдум ғазабига чидалмай, ўғлига бақириб берди.

— Энди навбат сенга экан-да?!

— Ё менга, ё менинг душманларимга!— Азмиддин муштарини қисиб, ўрнидан туриб кетди.— Биз эртага турк жанобларни кузатамиз. Улар Шарқий Бухорода большевиклар ҳокимиятига қарши ғазот урушини алангалатадилар. Мен ўзим Фарғонага жўнайман. «Лашкари-ислом» кучларини бирлаштираман. Мухторият ғоясини яна тириштираман. Барча, маслакдошларни исенга кўтараман!.. Йўқ, биз ҳали таслим бўлганимиз йўқ. Биз турк ва ислом оламини оёққа турғизишга қодирмиз!..

Масжиддан сўфининг хуфтон намозига чақирган товуши эшитилди. Айни вақтда Ботиралининг эшиги очилди. Азмиддин болохона дарчасидан қараб, ҳовлига ёлғиз кирган Эъзозхонни кўрди. Кимдир уни кузатиб қўйиб, масжидга кириб кетди.

Махдум ўғлининг ҳайронлигини сезиб, заҳрини сочди.

— Инқилобчилар бугун яна пайдо бўлишди. Бизни масхара қилмаган энди Ботиралининг хотини қолди!..

Отасининг бу аччиқ сўзлари Азмиддинга ўтмас пичоқ билан сўйгандаги таъсирни ўтказди.

— Намозхонлар кутишиб қолди, мен чиқай,— деди махдум қозиқдаги салласига қўл чўзиб.

Азмиддин уни суяб ўрнидан турғизди, саллани олиб бошига кўндирди-да, нарвондан пастга тушириб қўйди.

Махдум нарвондан инқиллаб тушаётиб, ўғлидан сўради:

— Сен қоласанми, кетасанми?

— Кетаман, дада. Сизни эртага пешинда вокзалда кутишади.

— Маъқул. Хайр, худога топширдим!

Махдум масжидга кириб кетди.

Азмиддин болохонага чиқиб, долчин ҳиди гуркираб турган янги банорас паранжини биллагига ташлади-ю, нарвондан тушаётган ерида ўйланиб қолди. Унинг кўзига Қумқишлоқ, кўримсиз мактабда Ленин сўзини янгатган юпун болалар, паранжилик муаллима хоним — Эъзозхон кўришиб кетди. У ҳозир уйда ёлғиз. «Мен уни ўлдираман. Бу билан мен озодлик ғоясини ўлдираман,— ўйлади Азмиддин.— Кўча холи...— Ҳамма масжидда... Ҳеч ким кўр»

майди...» Мовут галифесининг чўнтагидаги наганини ушлаб қўйди. Кейин маҳсисининг қўнжидаги ханжарни олиб, қўлигига қистирди. Паранжини ёпиниб, пастга тушди, кўчага чиқди-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради. Ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгандан кейин, Ботиралнинг эшигини аста итарди, ичкарига кириб, ўзини девор панасига олди.

Эъвозхон уйда чироқ шуъласида китоб ўқиб ўтирарди. У ҳовлидаги шарпани сизди. Китобдан бошини олиб, деразадан қаради. Ҳеч ким кўринмади. «Умарқул отам масжиддан келган бўлса керак», деб ўйлади. Яна Навсий «Фарҳод ва Ширин»нинг мутолаасига машғул бўлди.

«Менга на ишқ, на ошиқлик ҳавасдир,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдир».

Шу байтни дилида икки-уч қайталади, ёд қилиб олди. Азмиддин девор таги билан юриб келиб, айвонга чиқди. Паранжини айвон пешига қўйиб, ханжарни қўлига олди-да, уй эшигини барала очиб юборди.

Бегона эраккни кўрган Эъвозхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Товушингни чиқарсанг, ўз жонингга жавр қиласан!— деди Азмиддин, ханжар кўрсатиб.

Эъвозхон уни таниди. Қўлидаги китобни сийнасига босиб, икки қадам орқага тисланди, тахмонлар ўртасидаги китоб терилган токча деворига суялиб қолди.

— Икки оғиз гапим бор. Эшит!— деди Азмиддин, унинг қаршисида газабдан қалтираб.

Эъвозхон ёнининг қўллари титраётганини очик кўрди. Ишқ достонини кўкрагига яна маҳкамроқ босиб, қуролли малъуннинг сўзларига қулоқ солди.

— Сенинг эринг Ботирали менинг ашаддий душманим эди,— кўзларига қон тўлган Азмиддин яна яқинроқ келиб ханжарни Эъвозхоннинг бошига кўтарди.— Сен унинг ишини давом эттиряпсан. Демак, сен ҳам менинг ашаддий душманимсан. Сен қишлоқ хотин-қизларини ислом миллати ғоясига қарши кўтаряпсан. Урисларни мақтаяпсан. Муҳаммад маслагини оёқ ости қилиб, Ленин маслагини тарқатяпсан. Шунинг учун ҳам мен сени ўлдираман!

— Ўлдиролмайсан!— деб бақириб юборди Эъвозхон.— Шўро давлати, Ленин ҳақиқати олдида сен ва

сенинг шерикларинг ожиз бир хасдан бошқа нарса эмас. Ленин фирқаси Шарққа озодлик, саодат, адолат келтирди. Сен бу улуғ қўёш нурини сўндирилмайсан. Бу мангу ҳақиқат замон-замонлар машъалдай порлайди!

Эъвозхоннинг сўзлари Азмидиннинг қора юрагига ўткир тигдай ботди. У аламига чидолмай, ханжарли кўлини баланд кўтариб, Эъвозхоннинг кўкрагига санчмоқчи бўлди. Аммо у қўлини кўтариши билан иккинчи бир кучли қўл унинг қўлини қайирди-да, ханжарни уй бурчагига улоқтирди.

Эъвозхонни Азмидин ханжаридан омон сақлаб қолган Раззоқ эди.

Эъвозхон азбаройи қўрққанидан Раззоқнинг уйга келганини ҳам, Азмидинга ташланганини ҳам кўрмаган эди.

Азмидин ўзини Раззоққа отди. Иккови ерга йиқилиб олишиб кетишди. Азмидин ханжарга интилар, Раззоқ уни нарига тепарди. Буни кўрган Эъвозхон ханжарни олиб, деразадан ҳовлига улоқтирди. Лекин Азмидин чўнтагидан наганини олишга улгурди. Уқ варанглади.

Эъвозхон ҳовлига югуриб чиқиб, дод сола бошлади.

Уқ овозига, хотин кишининг додига қўни-қўшнилари, масжиддаги намозхонлар етиб келишди. Улар Ботиралининг уйига киришганда Раззоқ Азмидиннинг қўлидаги наганини тортиб олиб, иблиснинг бошини унинг ўз қуроли билан уриб ёрган эди.

Содир бўлган воқеани маҳалладагилар изоҳсиз ҳам тушунишди.

Раззоқ билан Умарқул ярадор Азмидинни ЧЕКА га олиб бориб, Сергейга топширишди. Эъвозхон ҳам улар билан бирга борди.

— Ана, айтмадимми?— деди Сергей, Раззоқнинг елкасига қоқиб.— Сўзим тўғри чиқдими?

— Раҳмат, оғайни!— Раззоқ Сергейнинг сўзларини ҳамроҳларига тушунтирди.— Мен бундан бир соат аввал Сергейнинг олдида эдим. У сизларни ёлғиз ташлаб келганимни эшитиб ташвишланди. Албатта, хабар ол, деди. Елиб бориб, даҳшатли воқеа устидан чиқдим...

— Сиз бормаганда мен ўлувдим,— деди Эъвозхон, кўзига ёш олиб.— Раҳмат, азиз акаларим!

Сергей Эъвозхонга Раззоқ билан дарҳол қишлоққа жўнашни, Умарқул эса, Ботиралиникида қолиб, Тозагулдан хабар олиб туришни маслаҳат берди.

Умарқул Эъвозхон билан Раззоқни Эскижўвадаги қарвонсаройга бошлаб борди. Утапнинг аравасини қўшиб берди.

Раззоқ шу кеча Умарқулни Ботиралиниқига ташлаб, Эъвозхонни аравада Қумқишлоққа олиб кетди...

Ун учинчи боб

Шаҳар Совети ижрокомидаги мажлис Сергейда икки хил таъсир қолдирди, икки хил ҳис уйғотди. Фавқулодда масала — жаҳон урушида асир тушган Туркия фуқароларини ватанига жўнатиш масаласи кўрилган бу мажлисда асирларни шунчаки, поездга чиқариб юборишдан ташқари, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш зарурлиги ҳам таъкидланди. Тошкент бойлари, зиёлилари туркларга зиёфат бермоқчи эмиш; майли, берсин. Вокзалда мавлуд ўқитилармиш; майли, ўқитилсин. Кузатишга миллий оркестр чиқарилармиш; майли, чиқарилсин. Кузатиш маросимида нотиқлар яхши тилаклар айтармиш; майли, айтсин. Аммо бу нутқлар совет-турк дўстлигига хизмат қилмоғи учун кузатувда ишчи-деҳқонлар ҳокимиятининг вакиллари ҳам сўзласин; чунончи, шаҳар маорифининг янги мудирини Қосимов Шўролар ҳокимиятининг Туркия жумҳуриятига, меҳнаткаш турк халқига дўстона туйғуларини баён этса айни муддао бўлади.

Сергей Коммунистлар партияси ва Совет ҳукумати-нинг барча давлатлар билан, айниқса қўшни мамлакатлар билан тинч-тотув яшашга қаратилган сиёсатини яхши билади. У В. И. Лениннинг докладлари, нутқлари, мақолаларини жумлама-жумла ўқиб, миясига синдириб олган. Ана шу ҳужжатлардан ўз иши учун хулосалар чиқаради. Асир тушган турк ҳарбийларининг гуноҳидан ўтиб, уларни ўз ватанига қайтариш — Ленин партиясининг қўшни Туркия билан муносабатларни яхшилашга қаратилган муҳим тадбири эканини ҳам Сергей яхши билади. Шунинг учун туркларнинг хавфсизлигини ишчи-деҳқонлар ҳокимиятининг бир вакили сифатида муҳофаза қилади. Бу ишга милиция ҳам, халқ дружиналари ҳам, партия дружиналари ҳам сафарбар этилиши турган гап. Майли, турклар тантана билан кузатилсин. Улар Ленин ватанининг олижаноблигини, совет халқининг меҳмондўстлигини билсин, яхши эсдаликлар билан кетсин.

Сергейда мажлисдан қолган биринчи таъсир, мажлисда туғилган биринчи ҳис шу эди.

Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор эдики, буни Сергейнинг виждони ҳам қилолмасди. Бу иккинчи томон — уришқоқ турк армиясида командирлик вазифасида хизмат қилган бир қанча турк афандиларнинг ҳар хил аксилинқилобий ташкилотларда ички душманлар билан бирлашиб, Совет ҳокимиятини ағдаришга уринишлари эди. Бу мақсадда улар зиёлилар ўртасида пантуркизм, панисломизм ғояларини тарғиб қилдилар, миллатчилик руҳида варақалар, китоблар, шарқийлар тарқатдилар. Саид афанди ватандоши Анвар пошшонни кўриш баҳонаси билан Бухорога жўнади ва у ердан аскар, қурол, ўқ-дори сўраб Азмиддин орқали Азизийга мактублар юбориб турди. Талъатбей миллатчиларнинг тегирмонига сув қуйиб, уларни босмачиларга қўшилишга ундаб келди. Шаҳарнинг энг катта пулдорлари турк зобитларини пул билан таъминлаб келдилар ва энг яхши меҳмонхоналарини аскилинқилобчиларнинг мажлисхоналарига айлантирдилар.

Мустабидлик мақсадларидан ҳалигача воз кечмаган ана шу миллатчи турклар ўз ватанига тинчгина кетадими? Улар йўлда Анвар пошшога қўшилишга уринмайдими? Турклар тушган эшелонни Шарқий Бухородан омон олиб ўтиш мумкинми?!

Шуларни ўйлаганда Сергейнинг виждони қийналар, ўзи олиб бораётган мураккаб тергов калавасининг баъзи нозик иплари узилиб кетаётганини ҳис қиларди.

Инқилоб оловида пишган барча ёш совет ходимлари каби, Сергей ҳам ҳар бир масалага ўз давлати нуқтаи назаридан қарайди. Шунинг учун ҳам унда: турк зобитлари ўз ихтиёри билан босмачиларга қўшилиб кетган тақдирда, бу фитнадан беҳабар Туркия ҳукумати Совет давлатига даъвогар бўлмасмикин ва бундан халқаро жанжал чиқмасмикин? деган фикр туғилди ва бу ҳақда ЧЕКА раиси билан маслаҳатлашишни лозим топди.

Сергей раис ҳузурига кирмоқчи бўлиб турганда уни раиснинг ўзи чақириб қолди. Сергейнинг мулоҳазаларини муфассал эшитди, мулоҳаза қилиб кўрди, маъқул топди. Бинобарин, Туркфронт штаби билан маслаҳатлашганини, турклар эшелонини кузатиб борадиган қуроли отрядга Сергейнинг ўзини командир қилиб тайинлаш ҳақида буйруқ чиқарилганини айтди. Эшелон Когон орқа-

ли Красноводсккача боради. У ерда пароходга ўтирилиб, Каспийдан Бокуга ўтилади. Бокуда пароходни Закавказ фронтининг вакили кутиб олади. Шундан кейин поездда Туркия чегарасигача борилади. Чегарада асирлар Туркиянинг расмий вакилларига топширилади.

Сергейнинг: «Турклар Анвар пошшога қўшилишга уришган тақдирда қандай чоралар кўриш керак?» деган саволи ЧЕКА раисини ўйлатиб қўймади. Раис бу масалада Ҳукумат билан маслаҳат қилган бўлса керак, аниқ-равшан жавоб берди, яъни, мусофирлик, қашшоқлик азобини тортган асирларнинг кўпчилигида ўз ватанига, ота-оналари, бола-чақалари ҳузурига эсон-омон етиб олишдан бошқа ният йўқ. Туркистонда ҳалол ишлаб, тўғри юрган бу меҳнаткаш турклар ўз оиласига тезроқ етиб олишга интилади, холос. Лекин пантуркизмнинг йиртиқ байроғини ҳамон қуёш деб кўтариб юрган аксил-инкилобчи тулалар ана шу ўз ватандошлари — софидил турк фуқаролари шаънига доғ туширди. Бу авантюрист уришқоқлар халқаро кўламда Мустафо Камол раҳбарлик қилаётган Туркия республикасига боришдан кўрқади, шунинг учун ҳам Анвар пошшо каллакесарларига қўшилишни орзу қилади. Уларнинг бу мақсади сир эмаслигини уларнинг ўзига тушунтириш керак. Айни вақтда босмачи шайкаларни эшелонга яқинлаштирмаслик зарур. Бу ҳам ёрдам бермай, улар йўлда тушиб қолса, Сергей отрядининг бир қисми ҳам қолсин. Уларни таъқиб этсин. Қўлга туширсин. Бошқа чора йўқ.

Сергей раиснинг кабинетидан енгил тортиб чиқди. Ишларнинг ҳаммасини шахсан унинг ўзига топширди-де, гарнизонга бориб, қирқ кишилиқ отрядни қабул қилиб олди.

У вокзалга келганда саккиз вагондан иборат эшелон биринчи йўлга чиқарилган, паровоз ўтхонаси гувиллар, чала ёнган кўмир тутуни бурқсиб, перронни аччиқ дуд қоплаган эди. Одамларнинг бақриқ-чақриқлари, тартибсизлик орқасида келиб чиққан шовқин-сурон мияни қоқиб қўлга бергудек даражага етган эди. Поезд атрофини ўраб олган оломон вагон эшикларини очишни, пасажирларни киритишни талаб этар, қизил шапкалик проводниклар алланима деб жавоб айтар, лекин уларнинг сўзини ҳеч ким эшитмасди.

Қуролли отрядни ва унинг олдида шахдам қадам

ташлаб келаётган Сергейни кўрган вокзал бошлигининг юзига қон югурди.

Сергей ҳар бир вагонга иккитадан қуроли соқчи кўйди.

— Пассажирларни билетига қараб чиқарилсин,— деди вокзал бошлиғига.

Вокзал бошлиғи елкасини қисди:

— Билет сотилмаган. Эшелон шуларнинг ихтиёрида.

Сергей тартибсизликнинг сабабини энди тушунди. Шу яқинда юрган дружиначилар командирини чақирди. Мил-тқ таққан ўрта бўйли, қотма, хушмўйлов ўзбек келди. Сергей у билан қўл бериб кўришди.

— Неча кишисизлар?

— Ҳттиз киши.

— Ҳар бир вагонга тўрт кишидан бўлининглар.

— Есть, ўртоқ Иванов!

Сергей перронни тўлдирган туркларга баланд овоз билан деди:

— Гувоҳномаларингизни тайёрланг! Вагонларга тартиб билан чиқинг!

Дружиначилар туркларни вагон эшикларига навбат билан келтиришди. Қизил аскарлар уларнинг ҳужжатларини кўриб, чиқариша бошлашди.

Ярим соатга қолмай перрон сув сепгандай жимжит бўлди. Говур-гувур, бақир-чақирлар энди вагонлар ичига кўчди.

Сергей вагонма-вагон юриб, пассажирларни тартиб сақлашга, шовқин қилмасликка чақирди. Ҳар бир вагонга биттадан қизил аскар киритиб, туркларни рўйхат қилишни буюрди. Ҳзи отряднинг бир қисми билан охириги вагонга бориб жойлашди.

— Штаб-вагонимиз шу бўлади,— деди у жангчиларга.— Бегоналар киритилмасин!

Сергей проводник хонасига ўтириб олиб, вагонлардан келтирилиб турган рўйхатларни кўздан кечирди, қайта-қайта ҳисоблаб чиқди. Ватанига қайтаётган турклардан қирқ бир киши етишмас эди. Қизил аскарларни яна вагонларга юборди, кечиккан пассажирлар келиши билан уларни рўйхатга олишни ва дарҳол штаб-вагонни хабардор этишни илтимос қилди.

Шаҳар томондан — вокзал майдонидан миллий музика садолари эшитилди. Сергей ўша ерга чиқди. Вокзалнинг асосий залига кира беришда, гиштин зинапоя тепасидаги

йўлакда чолғучилар турк шарқийлари оҳанглари чалар, зиёфат эгалари — «соҳиби хоналар» шу ерда меҳмонларга интизор эдилар. Сергей оркестр қаршисига қатор тизилган узун қора камзуллик, тошкентча мош ранг духоба дўпилик бойларни, уларнинг олдиротидаги кенг кимхоб чопони ичида сўрайиб турган рангпар Бадриддин махдумни таниди.

Қўш от қўшилган ясатиғлик извошлар бирин-кетин келиб тўхтаб бошлади. Олдинги извошдан пучуқ Таль-атбей тушди. У билан келган икки киши афтидан, зиёлилардан бўлса керак, унинг чарм чамадонларини кўтариб тушишди. «Соҳиби хона»лар унинг истиқболига чиқиб, қўл қовуштиришди.

Иккинчи извошдан Эски шаҳар бойваччалари Саид афандини суяб туширишди. У қўлидаги кумуш зўлдирлик чарм таёқчани ўйнаганча Таль-атбей кетидан залга кириб кетди. Сергей унинг Бухородан қайтиб келганидан хабардор бўлса ҳам, ҳали кўрмаган эди. Юзини кўзидан ажратиб бўлмайдиган бу қора чўтир «зобит» худди букри каби букчайиб қолибди...

Бошқа извошларда келган турклар ҳам музыка зарбига таманно билан қадам ташлаб, зиёфат залига виқор билан кириб кетдилар.

Сергей уларни бирма-бир санади. Боягина рўйхатда етишмаган қирқ бир киши ана шулар эди. Булар перрондаги папахларини ёғ босган, кўзлари киртайган озин туркларга ўхшамасди. Урушда пачаги чиққан бу «зобит»лар ҳали ҳам ўзларини кўкларда ҳис қилар, ҳали ҳам голиблардек мағрур эдилар...

Вокзал бошлиғи Сергейнинг олдига ҳовлиқиб келди.

— Ўртоқ Сергей, ҳозиргина келган турклар ўзларига алоҳида вагон талаб қилмоқдалар.

— Вагонингиз бўлса, беринг.

— Қандоқ бўларкин?

— Беринг. Охирги вагоннинг олдига уланг!

— Есть, ўртоқ Иванов!

«Йўлда зерикмайдиган бўлдик, — Сергей мийиғида куйиб қўйди. — Човушлар билан отамлашиб кетамиз!..»

Сергей перронга чиқиб, штаб-вагонга кираётганда дружиначилар командирига дуч келди.

— Яна қандай хизмат бор? — деб сўради хушмўйлов йигит.

— Дружинангиз билан штаб-вагонга кириг.

— Есть, ўртоқ Иванов.

Штаб-вагонга йиғилган қизил аскарлар вагонларга турк асирлардан бошқа ҳеч ким чиқмаганини айтишди.

— Ҳамма чиқиб бўлди,— деди Сергей.— Қолганларга алоҳида вагон уланяпти.— Кейин сўради.— Ҳамма вагонларда соқчилар борми?

— Иккитадан.

— Жуда яхши. Уланаётган янги вагонга ўзим қарайман.

Дружиначилар командири ўз жангчилари билан кириб келди. Сергей милтиқли ўзбек йигитларини кўздан кечирдида, мулойим товуш билан деди:

— Жойлашинглар, ўртоқлар!

Сергейни пастдан аллаким чақирди. У вагон ойнагидан қараб, шаҳар маорифининг янги мудирини Қосимовни кўрди. Тушди. Кўришди.

— Зиёфат бошланди,— деди Қосимов,— аммо мен таклиф қилинмаганман. Қандай кирсам экан, ўртоқ Сергей?

— Юринг.

Сергей Қосимовнинг қўлидан ушлаб олиб, уни перрон орқали зиёфат залига бошлаб кирди. Зал тўрида тикка туриб ранслик қилаётган ҳўкиз гавдали семиз кишининг афти буришди, қўлидаги биллур қадаҳ титради...

— Жаноблар!— деди Сергей, зал этагида қўл кўтариб.— Шаҳар маорифининг мудирини ўртоқ Қосимов турк афандиларга Ҳукумат номидан оқ йўл тилашга келибди. Ижозат берсангиз, мажлисда қатнашса!..

— Марҳабол! Марҳабол!— деган товушлар эшитилди.

Сергей Қосимовни зиёфат тўрига ўтказиб юборди. Узи пастроқдаги бўш стулга ўтирди.

Тўрдаги йўғон гавдали бой қора камзулининг ёқа тугмасини ўйнаракан, азбаройи семизлигидан базўр эгилиб, ёнида ўтирган Саид афандининг қулоғига: «Ошга пашша тушди», деб пўнғиллади. Талъатбейнинг қовоғи осилиб, япалоқ бурнидаги қилич изи чуқурлашди. Сергей унинг қадаҳ айтилишини ҳам кутмай, ароқни ютиб юборганини кўрди. Човушлар бир-бирларига маъноли кўз қисиди...

Тўрдаги бой ўзини босиб олиб, сўзида давом этди:

— Биз,— деди у, мажлисдаги бойларга бир-бир қараб олиб,— улуғ Туркиянинг асл фарзандларини ўз юртимизда қабул қилиш шарафига муяссар бўлган эдик. Сиз, афандилар, ёшларимизга таълим бердингиз, ўсмир-

ларимиз миясига маърифат уруғларини сочингизким, бу уруғларнинг униб чиқиб, кўкариб, яхши мева беришига гумонимиз йўқ. Эндиликда сизлар бизни ташлаб кетмоқдасиз. Бу жудолик биз учун жуда огир. Лекин, биродарлар, суратингиз кўнглимизда ҳамиша қолади. Мана, қадрдонимиз Талъат афанди... Сиз бизни ташлаб кетаётибсиз.— Нотиқ кўзига ёш олиб, дастрўмоли билан артиб қўйди.— Бу жудоликка чидаш қийин. Аммо, иложимиз қанча? Эсон-омон етиб олинглар. Соғ бўлинглар, афандилар!..

Афандилар ўринларидан туриб, қадаҳларни уриштирдилар, ичдилар, анор шарбатидан закуска қилдилар.

Миллий музика янгради.

Афандилар шарқий бошлаб юбордилар:

Бизимдир бу замон,

бу улуғ жаҳон,

Қонли жанг, зўр кураш —

биза имтиҳон...

Ҳамма ўтиргандан кейин Талъатбей ўрнидан турди.
— Бой жаноблари,— деди у, мажлис раисига мурожаат қилиб.— Жаноблар! Афандилар! Турк давлати, пантуркизм гоёси турк миллатларина замон-замонлардир раҳнамо ўлди ва раҳнамо ўлажак! Биз бу ўлкадан кетюрмиз ва локин қалбимиз, гоёмиз қолажакдир. Ичалим, дўстлар, пантуркизм гунашинин абадий музаффар ўлмоғина!..

Талъатбей қадаҳни бўшатиб, дастурхонга отди. Чилчил синди.

Яна қадаҳлар уриштирилди. Яна шарқий айтилди.

Сергей юқорида кўзлари ёниб ўтирган Қосимовга қаради. Новча дурадгор ўрнидан турди. Шимининг чўнтагидан занжирли соатини чиқариб, мажлисдагиларга кўрсатди.

Ҳамма жой-жойига ўтириб, жим бўлди.

— Поезд жилишига беш минут қолди,— деди у олдидаги қадаҳни бир чеккага суриб қўйиб.— Ишчи-деҳқонлар ҳукумати мени турк асирларни ватанига кузатишга вакил қилиб юборди. Шу сабабдан менинг айтадиган сўзларим — кечаги дурадгорнинг ёки бугунги маориф мудирининг сўзларигина эмас. Балки, халқ сайлаган қонуний ҳукумат.

нинг сўзлари ҳамдир. Эътибор билан қулоқ солишингизни сўрайман!

Залдагилар стулларга суялиб ўтириб олишди. Талъат-бей Қосимовга еб қўйгудек тикилди. Саид афандининг қоп-қора манглайига совуқ тер чикди. Бадриддин махдумнинг кўзига кечаги отишма, Ботиралининг уйидан боши боғлаб олиб кетилган ўғли Азмиддин кўриниб кетди. Сергей ҳаммани оғзига қаратиб қўйган нотикқа завқланиб боқди.

— Гапнинг ўғил боласи шуки,— деди Қосимов,— биз жаҳон урушида асир тушган туркларни доҳиймиз Ленин раҳбарлигидаги Шўро ҳукуматининг қарорига биноан кузатаётибмиз. Сиз, афандилар, Шўролар давлати билан дўст бўлишни ваъда қилган Туркия жумҳуриятининг янги ҳукумати имзолаган битимга мувофиқ ўз ватанингизга қайтаётибсиз. Аммо сиз шуни унутмангизки, бизнинг мамлакатимизга қарши милтиқ ўқлаб, қилич яланғочлаб келган эдингиз. Сиз Русия армиясидан, халқларидан енгилдингиз. Шунинг учун ҳам, (Қосимов тўрдаги семиз бойга қараб қўйди) сизнинг «Улуғ Туркия» ҳақидаги гапларингиз пуч. Туркия — урушда енгилган, ожиз мамлакат. Унинг халқи оч, яланғоч. Уни тўйдириш, кийинтириш керак. Бу бечора халқнинг тинч бўлмоғи учун эса, унинг «зобит»ларининг қонини совутиш керак. Мустафо Камол ҳукуматининг боши шу масалалар билан банд. Сиз Талъатбей, сиз ҳам Саид афанди, сизлар ҳам, жаноблар, пантуркизм эндиликда занглаган тешик пақир эканини билиб қўйингиз. Туркистон халқларига Октябрь инқилоби, улуғ Ленин озодлик, бахт келтирди, маърифат ва маданият йўлини кўрсатди. Пантуркизм гоёси бизга ҳеч қачон раҳнамо бўлган эмас, бўлолмайди ҳам! Бу баҳсда енгиласиз, афандилар! Шўро ҳукуматининг бирдан-бир маслаҳати ва айни вақтда сизларга шафқат ва меҳрибонлиги шуки, ватанингизга, бола-чақаларингиз, қариндош-уруғларингиз ҳузурига тинч-омон етиб боришингизга имкон бераётибди. Бундай ёрдам давлатимизнинг улуғлигидан, инқилобимизнинг инсонпарварлигидан далолат беради. Аммо шуни ҳам унутмангизки, жаноблар, бу муҳташам зиёфатга таклиф қилинмаган бошқа юзлаб турклар, ватандошларингиз, яъни сиз кўтариб келган йиртиқ байроқ қурбонлари ҳозир вагонларда қопларига ёнбошлаб, поезднинг тезроқ жилишини кутаётибдилар. Сиз, афандилар, аввало, бошқа эл-

ларни оёқ ости қилиш ниятини хаёлингиздан юлиб ташлаб, шу бечора ватандошларингиз тақдирини мулоҳаза қилиб кўрингиз. Кимки, Шўро ҳукуматига қилич кўтариб келса, қиличдан боши кесилажагини эсда тутингиз!

Сергей Талъатбейга қаради. Бу ростгўй қарашга бардош беролмаган човуш пучуқ бурнидаги қилич изини бармоғи билан силаб қўйди...

Қосимов сўзининг охирида қадаҳ олди.

— Туркия халқининг Шўро мамлакати халқлари билан дўстлиги учун ичайлик!

Қадаҳни бўшатди.

Оркестр беихтиёр марш чалиб юборди.

Залга вокзал бошлиғи кирди.

— Кўнғироқ чалинди. Пассажирлар вагонга чиқсин!

Бадриддин махдум ичкилик ҳиди гуркираб турган дастурхон устида қуръон бошлаб юборди. Залдаги ширакайф бойлар, афандилар дуога қўл очишди.

Хамма перронга югурди.

Алоҳида вагон талаб қилган пассажирларнинг ҳужжатларини Сергей ўзи текшириб чиқарди. Тамбурларга соқчи қўйди.

Сўнги кўнғироқ чалинди.

Сергей вагон зинасидан сакраб тушиб, паровоз томонга кетди. Машинист будкасига чиқиб олди.

Поезд жилди...

Шаҳар орқада қолди.

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин поезд тўхтади.

Сергей паровоздан тушиб, охирги вагон олдига келди.

Дружиначилар командири чақирди. Милтиқли хушмўйлов йнгит вагондан чиқди.

— Жангчиларингизни олиб тушинг!— деб буюрди Сергей унга.

Дружинанинг ўттиз жангчиси ва Сергей отрядининг қизил аскарлари вагондан сакраб тушиб, унинг командасига мувофиқ, алоҳида вагонни ўраб олишди.

Сергей дружина командири билан бирга ўнга яқин қизил аскарни олиб, «зобит»лар вагонига кирди.

— Афандилар!— деди у, наганини қинидан чиқариб.— Қуроолар топширилсин!

Вагонда саросима бошланди. Талъатбей галифе шимининг чўнтагидан тўппонча чиқарди. Саид афанди маузерини қўлига олди. Яна бир қанча турк қуролига ёпишди.

— Уқ чиқаришдан фойда йўқ!— деди Сергей совуққой-

лик билан.—Вагон ўралган. Агар қаршилик кўрсатсангиз, ҳаммангизни қириб ташлаймиз!

Турклар вагон ойнакларидан қарашди: чиндан ҳам вагон қуроли кишилар билан ўралган эди.

— Биз, Туркия фуқаролари!—Талъатбей ўртага чиқиб, ҳамма нсмидан гапирди:—Бизни тинтувга ҳақингиз йўқ!

— Ҳақимиз бор,— деди Сергей.—Аммо тинтув ўтказмаслигимиз учун қуролларингизни ўзингиз ихтиёрий топширингиз!

Саид афанди маузерини жаҳл билан ерга олди. Талъатбейнинг тўппончасини дружина командири қўлидан тортиб олди. Бошқа турклар ҳам қуролларини истар-истамас топширишди.

Сергей буюрди:

— Вагондан чиқингиз, афандилар!

Турклар чамадонларини кўтара бошлашди.

— Юкларга тегилмасин!

Талъатбейнинг кўзига қон тўлди, бақирди:

— Адолатсизлик бу! Зўравонлик!

Сергей наганини унинг пешанасига тўғрилади.

— Вагондан чиқилсин, афанди!

Қирқ бир турк вагондан чиқди. Пастдаги дружиначилар уларни ўраб олди.

Сергей қизил аскарлар ёрдамида тинтув ўтказди. Алоҳида вагондан 215 та маузер, 500 милтиқ, 35 чамадон тўла ўқ топилди. Буларнинг ҳаммаси ерга туширилди.

Сергей бу аслаҳаларни дружиначилар командирига бериб, ундан тилхат олди-да, Тошкент гарнизонига топширишни илтимос қилди.

Алоҳида вагон пассажирлари яна ўз жойларини эгалладилар.

Дружиначилар йўловчи аравани тўхтатиб, ўлжаларни ордилар ва аравани ўраб, шаҳарга яёв жўнадилар.

Поезд яна жилди...

* * *

Асир турклар тушган эшелон Когон станциясига уч кун деганда етиб келди.

Поездни Бухоро Халқ ҳукуматининг вакиллари кутиб олдилар.

Турклар Бокугача етарли нон-намак билан таъминланди.

Сергей Когон станциясининг бошлиғидан Чоржўйга-ча йўлни очиб беришни, поездни ҳеч қаерда тўхтатмас-ликни илтимос қилди. Составга янги паровоз уланди, етарлик кўмир ва сув берилди.

Сергей алоҳида вагонга қўшимча соқчилар қўйди. Узи ҳам штаб-вагондан шу вагон тамбурига кўчиб ўтди.

Эшелон кечқурун соат бешда қўзғалди.

Поезд Когондан узоқлашган сари алоҳида вагондаги-лар типирчилай бошладилар. Сергей буни сезиб, провод-никка вагон эшикларини қулфлатди.

Кечаси Талъатбей Сергей билан кўришиш ниятида эканини эшик орқасидан айтди. Сергей жавоб бермади.

Вагон гилдираклари бир меъёрда тақирлаб, эшелон қум тепалар, саксовул чакалаклари ёнидан ўта бошлади.

Сергей тамбурда ўтириб мудраб кетди.

Тонгга яқин эшик аста очилди. Талъатбей оёқ учида чиқиб, Сергей олдидан ўтди. Сергей кўзини очди. Урни-дан турди. Талъатбейнинг елкасидан тортди:

— Қайт!

Талъатбей ўзини пастга отди.

Саид афанди ҳам вагондан чиқмоқчи бўлган эди, қи-зил аскарлар эшикни милтиқлари билан тўсдилар.

Талъатбейда запас калит бўлишини хаёлига келтир-маган Сергей бир нафас ўйлаб турди-да, қизил аскарларга вагондан ҳеч кимни чиқармасликни буюриб, юриб кетаёт-ган вагон эшигидан далага сакради.

Сергей қумга тушди. Урнидан туриб, орқага қаради. Талъатбей икки юз қадамча париди тепадаги саксовул-зорга интиларди.

Сергей ўша томонга югурди.

Талъатбей унинг вагондан сакраганини, шу томонга келаётганини кўрди. Қадамини тезлатди...

Сергей вагондан сакраганда тиззаси лат еганини эн-ди сезди. Оғриғига чидолмади. Тишини тишига қўйиб, Талъатбейга қичқирди:

— Қочиб қутулмайсан, иблис! Қайт!..

Талъатбей Сергейга ўқ узди. Ўқ анча наридан визил-лаб ўтди. Сергей ерга ётиб, қумда эмаклай бошлади.

Орқада шарақлаган товуш эшитилди. Сергей ўғир-либ эшелон тўхтаганини кўрди. Лекин уни поезд тўхта-ганидан ҳам Талъатбейнинг тўппончаси кўпроқ ажаб-дантирарди. Таажжуб: у қандай яшириб қолди экан, бу қўролни?!..

Талъатбей саксовулэсрга яқинлашиб қолди. Сергей шошилиши керак. Агар сустлик қилса, човуш чакалакка беркинади-да, панадан туриб, Сергейни бемалол отиб йиқитади.

Сергей ғоз туриб чопди. Талъатбей яна ўқ отди. Бу гал ўқ Сергейнинг қўлига тегди. Билаги ачишди.

Талъатбей саксовулэсрга кираётганда Сергей ўқ отди.

Талъатбей муккасидан йиқилди.

Сергей Талъатбейнинг тепасига борди.

Поезддан тушган икки қизил аскар шу пайтда етиб келди.

Талъатбей қулоғидан қон оқиб, беҳуш ётарди. Қизил аскарлар уни кўтариб, вагонга олиб кетишди.

Сергей унинг маузериини ердан олиб, камарига тикди.

Қизил аскарлар ярадор Талъатбейни вагонга олиб кириб, ватандошларига топширишди.

Сергей штаб-вагонга чиқиб олди. Қизил аскарлар унинг ярасини боғлашди.

Бу вақт қоронғи туша бошлаган, булутли осмонда милт этган юлдуз кўринмасди.

Паровоз қуюқ тутун таратиб, ташвишли составни судраб кетди.

Оқшом зулматида штаб-вагон тамбуридаги фонусгина хира нур сочарди...

Ўн тўртинчи боб

Бўронбек тўқай ёқасида сонидан ўқ еганда ўзини отган Сергейни кўрди, таниди. Кўз олдида нечундир Ботирали жонланди, вужудини даҳшат қоплади. Юрагини ҳовучлаб, тўқайга интилди. У панага кириб олиши, нафасини ростлаши керак. Унинг бирдан-бир нажот манзили шу. Бошқа йўл йўқ. Шунинг учун ҳам, Бек олдида елаётган отлик ҳомийси Комилдан ҳам воз кечиб, от бошини қамишзор оралаб кетган сўқмоққа бурди. Бурилаётиб, Сергейга яна уч-тўрт ўқ узди. Аммо Сергей ўққа чап бериб, Комилни қувиб кетди. Унинг кетида Оролов елиб ўтди. «Хайрият...— Бек эгар устида қаддини ростлади.— Қолганлари тўқайни билмайди».

Раззоқ билан Мирҳосил чиндан ҳам тўқай йўлини билишмас эди. Улар Бўронбекни ярим чақиримча таъқиб этиб боргандан кейин бирининг оти ботқоққа ботиб қол-

ди, иккинчиси душманин кўздан қочириб, тўқай зулмати қўйнида қаёққа юришни билмай, уч-тўрт дақиқа гаранг бўлиб турди-да, ўқи тугагунча мўлжалсиз отиб, орқага қайтишга мажбур бўлди...

Бўронбек тўқайни кесиб ўтиб, йўлга чиқиб олди ва от бошини ўз ҳолига қўйди. Бу йўл Раҳмонқул макон қилган Майдонтол йўли эди. Терга пишган сариқ ахта эринибгина қор кеча бошлади. Бек қорабайрини эслади. Хипча бел, ингичка оёқ, шахло кўз қорабайир ҳозир унинг тагида бўлса, шамолдай учар, соҳибини ўқ едириб қўймасди.

Бекнинг ўнг сони санчиб оғрий бошлади. Эгарда чапга ёнбошлаб, оғриқ аламига чидолмай ингради...

Бирор соат йўл босилгандан кейин чап ёқда қор кўрпага ўралган толзор, похол босилган томлар кўринди. Бек шу ерда тўхтамоқчи, ярасини боғлатиб, кейин йўлида давом қилмоқчи бўлди. Лекин кўзига яна Сергей кўринди. У Комилни бирёқлик қилиб, шу томонга юради. Бекни топмагунча тинчимайди. Вақт ганимат, ҳарна йўл босгани. Бек шу хавотир билан ялқов ахтага қамчи босди.

Нотекис йўлда от уни силтай бошлади. Яра оғриғи чидаб бўлмайдиган даражага етди. Тишини тишига қўйиб, эгар қошига ётиб олди. Кўнгли озди. Қон кўп кетди шекилли, боши айланди, кўзи тинди. «Ё раббим, ўзинг мадад бер!—от бўйнидан қучоқлаб пичирлади Бек.—Манзилимга етказ!»

Яна бир соатча юрди. Қаршисида, оппоқ даланинг ўнг ёғида қорли тоғлар, уларнинг тубида қатор томлар кўринди: «Майдонтол,—кўнглидан ўтказди Бек.—Ҳа, Майдонтол... Етдим!..»

От бошини қишлоққа бурди.

Ҳаддан ташқари ҳорган ахта ҳам иссиқ қўналгага яқинлашганини, совуқ йўл азобларидан қутулажагини сезди. Йўрғалаб кетди. Лекин унинг туёқларини кўтариб ташлаши энди Бекка тобора азоб бера бошлади. От жilовини тортиб, уни йўрғалатди.

Қишлоққа кираверишда уни милтиқли кишилар ўраб олишди. Отдан суяб туширишди. Бек оёғини босолмади. Икки йигит уни қўлтиқлаб олди, учинчиси отни етаклади:

—Раҳмонқулга обор!—деди Бек, отни етаклаб кет-таётган йигитга.—Раҳмонбердининг ўзига обор!

— Хўжайин банд,— йигитлардан бири совуқ жавоб қилди.— Азонгача кўролмайсиэ.

— Мени лақиллатма!— Бек жавоб берган йигитга бақирди.— Мен уни шу топда кўришим керак! Бор! «Шаҳардан чопар келди, Бўронбек келди», деб айт! Раҳмонқулнинг ўзига айт!

«Шаҳардан чопар» деган жумла йигитларни ўйлатиб қўйди. Улар бир-бирларига қараб олишди. Отни етаклаб бораётган йигит унга сакраб минди-да, қаршида кўриниб турган қоронғи толзорга чопиб кетди.

Бек юролмай қолди. Йигитлардан бири уни опичиб олди.

— Қушдай енгил,— деди шеригига.— Нариги дунёдан келганми?..

Иккинчи йигит кулди:

— Нариги дунёга кетаётир!..

Бек оғзини пештахам қилиб сўқинди..

* * *

Майдонтол қишлоғининг манман деган гуручфуруши Бўрибойнинг кўрасини Раҳмонқул ўзига қароргоҳ қилиб танлаган. Томига пулемёт ўрнатилган, тўрт томонини қуролли йигитлар ўраган баланд деворли бу кўра том маъноси билан бир истехком. Ўзини лашкарбоши деб эълон қилган Раҳмонқул шу истехкомда туриб, атроф қишлоқлардаги босмачиларнинг ҳаракатларини кузатади, уларга раҳбарлик қилади.

Раҳмонқул бундан икки йил аввал Тошкент теварагидаги Шўролар кучайган инқилобий қишлоқлардан бир қанчасига ўт қўйиб, шаҳарга яқинлашиб борди. Унга Бухородан, Фарғонадан чопарлар келиб турди. Тошкентга босиб киришига ёрдам ваъда қилишди. Лекин Фрунзе армияси келиши билан аввал амир қулади, кейин Қўқондан Андижонгача ва ундан нари Қирғизистон тоғларигача кенг уруш майдонида «лашкар ислон» зарба устига зарба еди, шарти кетиб, парти қолди. Чирчиқ тепасида эса, Раҳмонқулнинг зафар юдузи — Миркомил тор-мор келтирилди. Уни Ботирали Тошкентга келтириб, авахтага тикди. Миркомилни қамоқдан Азий қочирди. Бироқ Миркомил бултур кузда Қумқишлоқда яна қўлга тушди. Энди ундан умид йўқ.

Тошкент гарнизонидан Собир Умаров полки Раҳмон-

қул устига юборилди. Қўрбоши мингга яқин аскари билан Қўқон йўлига — Янтоққа чекинишга мажбур бўлди. Дўпписи тор келган ана шу кунларда Кўршерматга чопар юборди.

Раҳмонқулни ёшлиқдан танийдиган, бирга овга чиққан, бирга исловатга қатнаган Кўршермат Янтоққа икки юз йигит юборди, улар кетидан ўзи ҳам етиб келди. У, қадрдон дўстини бирров кўрмоқчи, унга мадад топшириб ва у билан бир коса шароб сипқориб, яна ўз аскарлари олдига, ўт ёнаётган водийга қайтиб кетмоқчи эди. Аммо икки нарса уни Раҳмонқул ҳузурда бир неча кун қолишга мажбур қилди. Биринчидан, у қиёматли дўстининг ҳоли танглигини кўрди. Яъни, Раҳмонқул энди жуда четга улоқтириб ташланган, шунинг учун ҳам инқилобий Тошкентга қарши урушолмайди. Бунинг устига, Собир Умаров полки яна шу томонга йўлга чиққани ҳақида хабар олинди. Натижада Кўршермат олдида фақат битта йўл қолди: ё Раҳмонқулни марказга яқинроқ олиб бориш, ёки водийга бирга олиб кетиш керак. Кейингиси жами «лашқари ислом»нинг мағлубияти бўлади, сабаб-ки, Тошкент атрофидаги босмачилар ҳалқаси олиб ташланади, демак қизиллар учун бу томондан ҳам Фарғонага йўл очилади... Кўршермат бунга йўл қўёлмайди. У йигитлари билан шу ерда қолиб, Раҳмонқулнинг шаҳар атрофидаги ҳалқа-ҳалқасидан узилаётган занжирини улаши керак.

Шу мақсадда Кўршермат Раҳмонқул билан бирга ҳужум планини тузиб, амалга ошира бошлади. Икки ҳафта ичида саккиз қишлоқ босиб олинди. Ҳамоалар ёндирилди. Деҳқонларга солиқлар солинди. Солиқ тўламаганлар отилди, осилди. Ниҳоят, кеча Майдонтолга кирилди. Бу ерда ҳам Шўро тарафдорларининг уйларига ўт қўйилди, омборлари таланди, қизлари босмачиларнинг ҳирсига қурбон қилинди, жамоа олдига дор қурилиб, большевиклар осилди...

Ана шу ур-йиқит кунларда Бўрибой аллақайси қавакдан чиқиб келди. Қўрасини Раҳмонқулга икки қўлаб тутқазди. Унинг йигитларига семиз отларини инъом қилди. Худойига туя сўйди...

Кўршермат ўз вазифасини битди деб ҳисоблаб, водийга жўнаш учун от эгарлаётганда уни яна қолишга мажбур этган иккинчи зарурат пайдо бўлди: Тошкентдан Кўр Карим қочиб келди...

Бўронбекнинг сонига кигиз куйдириб босиб, у саа ўзига келгандан кейин, Бўрибойнинг меҳмонхонасига олиб кирдилар.

Қўра тўридаги меҳмонхона ўн уч ёғочлик кенггина уй бўлиб, оппоқ бордонлар устига гулдор наматлар тўшалган, шипида яшил қалпоқли қирқинчи чироқ осилиб турарди. Юқорида савсар телпақлик Раҳмонқул кенг чакмонга ўралиб, чордона қуриб ўтирибди. Унинг ёнида чувт дўпписи катта бошига бесўнақай қўндирилган чўзиқ юзли, қўй кўзли Кўршермат ёстиққа суялганча хаёлга берилган. Унинг ингичка энглик қизил ёқасидан сержун кўкраги кўришиб турибди. Меҳмонхонада бу икки қўрбошидан ташқари, юзбошилардан беш-олти киши ҳам бор.

Этакроқда Бўрибой чордона қурган. Бу ҳам Раҳмонқул ва Кўршермат каби қирқ бешлардан ошган, соқолмуртига оқ оралаган киши. Лекин бу улардан ҳаддан ташқари паканалиги ва семизлиги билан фарқ қилади. Ердан олинган ёнғоқ тўнкани тўнтариб қўйганга ўхшайди.

Бўронбек меҳмонхонага кириб ўтирганларга салом берди. Токчага тираниб, кўрпачага ёнбошлади.

Ҳамманинг кўзи Бўрибойнинг ёнидаги ўрта бўйли, озгин, рангпар Кўр Каримда. Унинг ўқ теккан чап кўзи буткул юмуқ. Табиб ўйиб ташлаб, ярасига тўтиё босганда қовоғи кўкариб қолган. Гапирганда шу кўзини силаб қўяди.

— Авахтада Азизий деган пўрим йигит менга дуч келди,— дерди Кўр Карим.— Раҳмонқулни ҳам таниймай, Азмиддин ҳам ошнам, деб айтди. Қочиш йўлини қил, деди. Яна хабар бераман, деди. Мен бир режа тузиб, терговда гуноҳимни бўйнимга олдим. Юзбоши бўлганим билан мажбуран бўлганман дедим. Бурчмулаллик бир камбағалнинг боласиман. Аммо, лекин Раҳмонқулга йигит бўлганим рост. Ботирлигим орқасида мени юзбоши кўтарди. От берди, милтиқ берди, пул берди. Урушдим. Гуноҳим катта. Отинглар. Аммо, лекин отишингиздан аввал юрт олдидаги гуноҳимни ювай. Икки одам қўшиб беринглар, Раҳмонқулни тириклай тутиб келай. Кейин отинглар!

— Оббо сен-ей!— Раҳмонқул хихилаб кулиб қўйди.— Муғамбирликда Алдар Кўсани ҳам мот қиладиган бўпсан!

Кўршермат Кўр Каримга ҳушёр боқиб, сўради:

— Хўш, беришдими?

— Бериши,— Кўр Карим соғ кўзни қисиб қўйди.— Қочмайман деб тилхат ёздим. Кечин авахта ҳовлисига олиб чиқишганда маҳбуслар орасидан Азийийни топдим. Яқинига бордим. Соқчига чап бериб, қамоқдан бўшаганимни айтдим. «Раҳмонкулни топ,— деди у.— Айт: Қумқишлоқни ёндирсин, Эъвозхонни йўқотсин», деб тагин такрорлади... Йўлга чиқдим. Икки қуроли бошавой орқамдан кузатиб келди. Чирчиқдан ўтдик. Йўлда бир саройга тушдик. Овқатландик. Отларга ем бердик. Уша ердан бир болта топиб, қўйнимга солдим. Шерикларим милтиқларини елкага осиб, отга минаётганда бирини қоқ калласидан чопдим. Иккинчиси билан муштлашдим. Милтигини тортиб олиб, отиб ташладим.

— Қойил!— Раҳмонкул яна хихилаб кулди.— Кўр бўла туриб, шунча иш қилганинга қойилман!

Раҳмонкул бу гапни ўйламасдан айтиб юборди. У Кўршермат билан эскидан ҳазилкаш бўлса ҳам, кўпчиликнинг олдида қалтис гап айтмас, унинг ҳурматини жойига қўйиб юарди. Бўйнига тер чиқиб, тилини тишлади...

Кўршерматнинг аччиғи келиб, Раҳмонкулга соғ кўзи билан ёмон бир қараш қилди. Раҳмонкул унинг кўзидаги ёвуз ўтни сизди. Ерга қаради.

Бу қалтис гапни бошқалар ҳам тушунишди. Ўртага ўнғайсизлик, жимлик чўкди.

Раҳмонкул гапни буриш учун Бўронбекдан сўради:

— Хўш, Бек, сиз қандай хабар олиб келдингиз?

Меҳмонхонадагилар бир оёғини узатганча деворга суялиб ўтирган Бўронбекнинг докадек оқарган оёғин юзига қарадилар.

Бек мовут кителининг чўнтагидан конверт чиқариб Раҳмонкулга узатди.

— Азмиддин Бадриддин ўғли жанобларидан мактуб...

Раҳмонкул хатни мирзосига берди

— Уқи, Мухторхон!

Юзбошилар қаторида ўтирган оппоқ лўппи юзлик, чиройли йигит конвертни очиб, хатни чироқ шуъласига тутди, шираликкина овози билан қироат қилиб ўқий бошлади.

Бек қизил духоба дўппи кийган гўзал йигитга тикилиб, уни қаерда кўрганини ўйлаб кетди. Бир марта эмас,

бир печа марта кўрган. Мухторхон... Эслади: Қўйлиқда, қовоқхонада кўрган. Мухторхон... шаҳардаги аллақайси бойнинг ўғли, Қўйлиқ карвонсаройи ва қовоқхонасининг хўжайини...

«Ҳаммамизнинг йўлимиз бирлашди.— Бек ўзи каби-лар тақдирини ўйлаб кетди. Ҳаммамизнинг йўлимиз гўрга, тўқай-овлоққа, қамоққа, тоққа элтиди. Қизиқ, бу йигит оқ шоҳи яттак, беқасам тўн, амиркон этик кийиб юрарди. Энди бўлса, қора чопон устидан ўқ терилган камар боғлабди. Милтиғи ёнида. Қани у тунгги айшу ишратлар, хумларда кўпирган бўзалар, садаф терилган дуторлар-у ҳужраларда маст йиғлаган таннозлар?... Энди Мухторхон — тун-кун қон кечиб юрувчи жаллоднинг мирзоси... Мен-чи? Мен кимман? Мен шу жаллоднинг шеригиман. Унинг ойболтасини қайраб бергувчиман, балки, шу ойболта билан бошларни кесгувчи жаллоднинг ўзгинасиман!..»

Мухторхон юмшоқ товуши билан хатни ўқиб берди. Азмиддин Азизийнинг қамалганини, аксилинқилсбчи энё-лиларга раҳбарликни ўз зиммасига олганини, бутун Туркистон ўлкасидаги «лашқари ислом» кучларини бир-лаштириш учун ҳаракат қилаётганини ёзибди. Мана, у бугун Комил билан Бўронбекни Раҳмонқул ҳузурига юборди. Улар икки отда юзта «маузер», хуржунлар тўла ўқ-дори билан етиб келадилар. Раҳмонқул булар билан маслаҳатлашиб, Тошкент атрофидаги инқилоб ўчоқлари-ни янчиб ташлаши керак. Биринчи навбатда Қумқиш-лоққа ўт қўйилсин. Дорга осиладиганлар рўйхати хатга илова қилинади. Рўйхатнинг бошида — Эъвозхон...

— Тағин Қумқишлоқ!.. Тағин Эъвозхон!.. — Кўршер-мат дастурхон ёзилган хонтахтани қарсиллатиб мушгла-ди ва Раҳмонқулга ўдағайлаб берди:— Нима, битта қиш-лоқни кунфаякун қилишга кучинг етмайдими?!

— Етади!— Раҳмонқул ҳам дарғазаб гапирди.— Азон билан босаман!

Мухторхон хатни ўқиб тугатди. Хатда умиддан кўра умидсизлик кўпроқ эканини, ташвишли вазият туғилга-нини Раҳмонқул ҳам, Кўршермат ҳам сезди. Демак, йигитларни кўпайтириш, уларни милтик-ўқ билан таъмин-лаш керак.

Раҳмонқул Бекдан сўради:

— Не олиб келдинг? Комил қани?

Бўронбек дарёдан ўтишда юз берган воқеани ҳикоя

қилади; Сергей Комилни қувиб кетганини ҳам яширмади. Комила қочиб қутулса, келади; қочолмаса, у ҳам, у билан эллик маузер, ўқ-дорилар ҳам кетади.

— Қумқишлоқ бошга битган бало бўлди,— деди Раҳмонқул, Кўршерматнинг ғазабидан сал тушганини сезиб.— Миркомил ҳам ўша ерда қўлга тушган эди. Одамларимиз у ерга яқин боролмаётибди. Большевиклар бойларнинг ҳаммасини қуритди. Жамоа батракларни қуролантирган. Тиқ этган товуш эшитса, шаҳардан асқар чақиради.

— Бу ҳали ҳалва,— Кўршерматнинг ҳийлагар кўзлари ўйнади.— Биз бўшанглик қилсак, бошқа жамоалар ҳам қуролланади. Унда ҳолимиз вой!..

— Тўғри айтдингиз, Шермуҳаммад ака!— деди Бек, сўзга аралашиб.— Улар шаҳардан мадад олаётир. Амиддин жанобларининг сизларга айтишни буюрган яна бир хабари шуки, эрта тонгда Собир Умаров полки яна йўлга чиқармиш, шу томонга юрса керак!

Бўронбек бу хабарни ҳамма гапдан кейин айтган бўлса ҳам, бунинг олдида бошқа гапларнинг аҳамияти қолмади.

— Епира-я?!— Раҳмонқул даҳшатга тушиб, сўради.— Тошкент гарнизонининг бошлиғи Собир Умаров-а?..

— Ҳа, тақсир,— деди Бек, сўзи қўрбошиларни титратганидан кибрланиб.— Ўша сиз билган Собир Умаров.

— Ботир йигит,— деди Кўршермат, бултур Раҳмонқулни Янтоқнинг нарёғига улоқтириб ташлаган полк командирига эслаб.— Умишан мен урушганман. Бундан икки йил бурун икки юз аскари билан тўрт юз йигитимни қирган. Қилични ҳам қаттиқ солади падарлаёт!..

Меҳмонхонадагилар оғир ташвишга тушиб қолишди. Бу ердагиларнинг кўпи Собир Умаров қиличининг тигини тотиб кўрган. Унинг пулемёти сочган ўқ довулидан чўлда, тоғларда қанча-қанча қабристонлар пайдо бўлган...

Юзбошилар бундай пайтларда кескин ҳаракат қилдиган Раҳмонқулга тикилиб қолишди.

Раҳмонқул бир неча дақиқа ўйга толди. Кейин Кўршерматга қараб:

— Вақт ўтмасин!— деди.

Кўршермат бош қимирлатди.

Раҳмонқул сапчиб ўрнидан турди. Юзбошилар ҳам оёққа қалқиб, қўл қовуштиришди.

— Раҳмонқул камаридаги наганини биқинига суриб, буюрди.

— Юзбошилар! Йигитларни кўтаринг! Салимхўжа, сен Қумқишлоқ йўлига чиқ! Тулкибой, сен Тўйтепа йўлини эгалла! Қоражабир, сен тўқайни ёнлаб дарё кечуви-га чиқ!

Раҳмонқул бошқа юзбошиларга ҳам шу хилда буйруқлар берди.

У энди бояги Раҳмонқулга, Кўр Каримнинг ҳикоясига хихилаб кулган Раҳмонқулга, хаёли узун, вазмин девга ўхшамасди.

Унинг ташвиши юзига дафъатан тепди, ғазаби кўзларида ўт бўлиб чақнади. Бутун вужуди биров қаттиқ тепган коптокка айланди.

Юзбошилар телпаklarини бошларига босиб, бешотарларини елкаларига осиб, меҳмонхонадан бирин-кетин чиқиб кетишди.

— Бўрибой!— деди Раҳмонқул, ўзини қаерга қўйишни билмай, қалтираб турган бойга.— Қўрангизни Мухторхон юз йигит билан қўриқлайди.

Бой Раҳмонқулга қуллиқ қилди.

— Аммо,— деди Раҳмонқул,— отларингизни йигитларга берасиз.

— Бош устига, тақсир.

— Мирзо, сиз энди ислом лашкарининг юзбошиси бўлдингиз.

Мухторхон гулдор наMATга тиз чўкиб, Раҳмонқул чакмонининг барини ўпди.

— Бўронбек жанобларига қандай фармон бўлади?— Мухторхон юзбошиларга хос виқор билан сўради.

— Бек жаноблари дам олсин,— деди қўрбоши ва Бўронбекнинг елкасига қоқди.— Оёғингиз сал тузалсин. Қумқишлоққа ўзингиз борасиз!

— Хўп, тақсир!— Бек беихтиёр қўл қовуштириб, Раҳмонқулга қуллиқ қилди. Аммо Раҳмонқул парвосизгина Бекдан юзини ўгирди-да, унинг елкасига қандай қоққан бўлса, Кўр Каримнинг елкасига ҳам шундай қоқди.

— Балли, Каримвой! Сиз биз билан чиқиб, юз йигитни қабул қилиб олинг!

Кўр Карим соғ кўзини силади:

— Қуллиқ, паноҳо!

Раҳмонқулдаги ўзгаришни кўриб, Кўршерматнинг соғ кўзи кулимсиради.

Раҳмонқул Кўршерматни ҳурмат қилиб, унга йўл берди.

Кўр Карим уларнинг кетидан эргашди.

Бўрибой қўрбошиларни кузатиб чиқди.

Меҳмонхонада Бўронбек билан Мухторхон қолишди. Мухторхон Бекка маъноли кулиб қўйди-да:

— Зерикмай ўтиринг, Бек,— деди.— Мен ҳозир юз йигитни қабул қилиб олиб, қайтиб кираман. Отамлашамиз.

Бўронбек меҳмонхонада ёлғиз қолиб, ёстиққа ёнбошлади, Қумқишлоқни, қўрасини, Нурилла махсумнинг ўлиги ёнган мудҳиш алангани эслади, қалбининг тубидаги яраси очилиб, чуқур уф тортди...

* * *

Бўронбек Мухторхонни танигандек, Мухторхон ҳам Бўронбекни таниди. Бек Қўйлиқдаги карвонсарой ҳужраларида маст бўлган кечалар унинг чўнтагидан шалдираб чиққан чирвонларни Мухторхон унутгани йўқ. Бек унинг шу чирвонлар бадалига қилган хизматларини ҳам унутгани йўқ.

Лекин Мухторхоннинг сандиғидаги олтинлар олдида Бекнинг чирвонлари ҳовуздан ҳўплам, холос. Уни Бекнинг чирвонларидан ҳам саргузаштлари кўпроқ қизиқтиради. Тирик отасини ўлдига чиқариш, ўз ўрнига мурда ёндириш, севган отини чопиб ташлаш, суюкли ўйнашини уриб, телба қилиш, Мухторхоннинг фикрича, ҳар қанақа йигитнинг ҳам қўлидан кела бермайди.

Шу сабабдан, бир вақтлар Чирчиқ атрофларини титратган Бўронбекнинг энди келиб Мухторхон билан бир даражада Раҳмонқул хизматига тушиши унда аллақандай гурур ҳиссини уйғотди ва сирлашишга, дўстлашишга қарор берди.

Аммо Мухторхон билан бир даражага тушиб қолиши Бўронбекни ранжитди.

Минг-минг ботмон шопипоялар, ўнлаб обжувоз, тегирмонсаройлар, юзлаб батрақлар ва ниҳоят, дабдабали унвон соҳиби бўлган Бўронбек Шўролар ҳокимиятига қарши урушда ўзини камида бир саркарда даражасида ҳис қилар, Мухторхон кабиларнинг оддий аскар бўлиб хизмат қилишига ҳам кўзи етмасди.

Фалак гардишининг тескари айланиши билан Бекнинг дабдабали шавкат йўлидаги орзулари остин-устун

бўлиб кетди. Энди у қовоқхона соҳиби билан ҳамхона, ҳамтовоқ.

Бек ўқ тешган сонининг оғриғига базўр чидаб, ёстиқни қучоқлаб ётганда Мухторхон кириб келди.

— Йигитлар отларга ем беришайтибди,— деди у, юпқа савсар ҳошиялик телпагини қозиққа илиб.— Бўрибойга айтдим, энг яхши пойгачи отини сизга беради. Қўрани қўргонга айлантирамиз, Бек жаноблари!

У бойнинг жовонидан узун қора шиша олди-да, чироқ шўласига солиб кўрди.

— Асл мол. Оби замзам!

— Қовоқхонангиздан келтирганмисиз?— Бек истеҳзоли кулди.

— Бутун мол-дунём «лашқари ислом»га!— Мухторхон жиддий гапирди.— Ё ҳаёт, ё мамот, Бек жаноблари!

Иккита пиёлага қўйди. Бирини Бекка узатди. Бек олди. Уриштирмасданоқ симирди. Мухторхон унинг ҳудлигини ҳам, беҳудлигини ҳам билиб бўлмайдиган аллақандай муҳмал юзига таажжубланиб қаради. Ароқни ютди.

— Хомуш кўринасиз, Бек жаноблари?

— Оёқ...— деди Бек ижирганиб.

— Оғриғи босилади... Дунё алами олдида бу алам ни-ма деган гап, Бек ака!..

«Бек ака... Демак, унутмабди. Ҳурматимни ўрнига қўяди. Дуруст...»

Бекнинг ароқ ичиш билан порлаган кўзларида мулоийм жилва кўринди.

— Қайғуни қўйинг!— деди Мухторхон, яна бир пиёладан қўйиб.— Қўрбошилар нариги қишлоқларга кетишди. Қўра ўзимизники. Эртага ким бор, ким йўқ. Бўрибойга каклик қовуришни буюрдим. Бир маишат қилайлик, Бек ака!

Бу галги пиёладан кейин Бек оёғининг алами анча ёзилгандай туюлди, деворга суялиб бемалолроқ ўтирди.

Мухторхон тоқчадаги дуторни олиб тинғиллатди.

— Буни ҳам қовоқхонадан опкеганман, Бек ака!— Мухторхон мийиғида кулди.— Танидингизми? Эсингизда бўлса керак-а?.. Назокат...

— Қайси Назокат?— Бек Мухторхонга ялт этиб қаради.

— Қашқар маҳалладаги Салимбойнинг катта қизидан!.. Хужрада роса умр қилмадикми?.. Аммо, лекин дуторни ҳам шундоқ чертардики!.. Иблис Салимхон Тилла-

хон бир кеча қовоқхонада тунаб, фариштани учириб олиб кетди.

Бўронбек Салимхон Тиллахоннинг уйини, унинг қуш гўшти қовуриб, қип-қизил ош дамлаган гўзал хотинини эслади. «Уша ўзимизнинг Назокат экан-да, у гўзал,— ўй суриб кетди Бек.— Энди у ёлғиз тул... Ажабо, Азмиддин Салимхоннинг божаси экан-да? Писмиқ индамади ҳам...»

— Нимани ўйлаяпсиз, Бек ака?

— Салимхон Тиллахон қамалди,— деди Бек яна ёстиққа суялиб олиб.— Азмиддин қочоқ... Комилни Сергей тирик қўймайди. Зиёдилла отаси билан авахтада... Турк афандилардан фақат гап оласиз... Большевиклар кундан-кунга кучаяпти. Қизил қўшин эндиликда ҳазилакам куч эмас... Мен шуларни ўйлаяпман, Мухторхон!

— Биз-чи? Бизнинг қўшинимиз ҳам зўр эмасми?!— Мухторхон Бекнинг кўнглига тасалли берди.— Раҳмон-қулда минг йигит, минг от бор. Кўршерматда бундан ҳам кўпроқ. Қани, қизиллар яқин келиб кўрсин-чи!

— Сиз ҳали ҳам чучварани хом санаб юрибсиз.— Бек заҳарханда қилди.— Бир минг аскар билан Шўро давлатини қулатиб бўлмайди. Мен сизга гапнинг хўрозини айтсам, Мухторхон, шунча аскар билан Қумқишлоқни олса бўлади, холос. Аммо шунда ҳам бошқа қишлоқлар ёрдамга келмаса, Тошкент Қизил қўшин юбормаса!.. Бир минг аскар билан шу ердан чиқсангиз, оғайни, Қўйлиқдаги қовоқхонангизга ҳам етолмайсиз?

— Хўш, нима демоқчисиз?— Мухторхоннинг аччиғи чиқди.— Большевикларга таслим бўлайлик, демоқчимизми?

— Йўқ, ундай демоқчи эмасман.— Бек сонини силаб гапирди.— Мен бу ерга таслим бўлиш учун келмадим. Урушамиз. Ё ўламиз, ё ўлдирамиз. Бошқа йўл йўқ. Бошқа йўллар ҳаммаси бекилган. Эй худо, қани энди менга Рустами дostonнинг қудратини берсанг-у ёвларимдан қасос олсам!..— Бек ёстиққа ёнбошлаб, уфлаб юборди.

— Мана бу гапингиз жойида!— Мухторхон шишани қоқлаб қуйди.— Йигитнинг гапи — бу гап. Ё гоzi бўламиз, ё шаҳид кетамиз. Олинг, Бек жаноблари, дунё рoҳати учун ичайлик!

Уриштиришди.

Бўрибой чинни лаганда қовурилган каклик гўшти келтирди.

Мухторхон янги шиша очди.

— Йўл чарчоғи, очлик таъсир қилди шекилли, Бўронбек маст бўлиб қолди.

— Эъвозхон...— Бек шифтга тикилиб ётганча валдиради.— Қумқишлоқ... Эъвозхон... Мен уни ўлдираман... Уни ўлдириш мингта аскарни ўлдириш билан баробар. У— ўт... Учираман. Ҳамма ёқни қоронғи босади. Шу қоронғида ўқ чақмоқлари чакнайди... Интиқом!.. Қон ичгим келаётир, Мухторхон! Менга шароб берманг, менга бир пиёла қон беринг!.. Ха-ха-ха!..

Мухторхон қўлига дутор олиб, «Тановар» куйини черта бошлади.

Бўронбекнинг тош бағри эриди. У Қумқишлоқдан кетгандан бери биринчи марта ўзи таҳқир этган гўзал Лаълининг шахло кўзларини эслаб йиғлади...

Ўн бешинчи боб

Бўронбек тонг ғира-ширасида қаттиқ бош оғриқ билан турди.

Деразадан қор шуъласи тушиб турибди. Симоб ранг осмон хомуш. Қўрадаги толларнинг шохлари қор вазнидан ергача эгилган.

Ҳеч ким йўқ. Мухторхон ҳам алақаёққа йўқолибди. Бек деворга суялиб бориб, ханик гиштидаги чўян обдастада қўл-бетини ювди.

Мовут кителининг кўкрак чўнтагидан олтин занжирли соатини чиқариб қаради, милларини базўр кўрди: чорак кам олти.

Астари савсарлик чарм тужуркасининг камарига ган осган Мухторхон кирди.

— Оёқ қалай?— сўради у.

— Жойида... Аммо бош оғриётир.

Мухторхон жилмайиб, жовондан қора шиша олди.

— Давоси бу.

Қўйди. Тик турганча ичдилар. Мухторхон тоғчадаги лагандан икки бурда яхна гўшт олиб, бирини Бекке берди.

— Қўра атрофига, саройга, обжувоз, тегирмонларга, йўлларга йигитларни тердим. Қани, большевиклар яқин келиб кўрсин!..

Бек ўрнидан туриб, яраланган оёғини босиб кўрди. Зирқираб оғриди. Мияси, тиш милклари санчди. Афти буришди.

Мухторхон унинг аҳволини тушунди, ачинди. Мас-
лаҳат берди:

— Сиз қўрада колинг, Бек. Қўрбошилар ҳам шу ерга келиб туришади. Чопарларга ҳам шу қўра тайинланди. Аммо қизиллар яқинлашадиган бўлса, нагани сайратасиз. Уқдан қалайсиз?

— Бор.

Мухторхонни деразада аллаким чақирди. У Бекка ҳушёр бўлиш зарурлигини такрор айтиб, меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетди.

Бек аллакимнинг қозиққа илган қиличини олди ва унга тираниб, калта почапўстинини кийди-да, ҳовлига чиқди.

Отхонага борди.

Шамол ғувиллаб ётган узун бостирма тагида унинг кеча шаҳардан миниб келган оти кўринмас, унинг ўрнида ингичка беллик, зулукдек қора ахта куртиллаб беда чайнади. Бекнинг кўзлари ўйнади:

«Қорабайиримга ўхшайди!..»

Бек отнинг ёлини силади, бўйнидан қучоқлади, кўзларидан ўпди. Ерда ётган қашлағични олиб, яғрисини, сонларини қашлади. От эркаланиб, орқа оёқларини бирикки кўтариб ташлади-да, яна қуруқ бедани куртилла-тиб чайнай бошлади.

Бек ҳар аҳтимолга қарши отни эгарлаб қўйди. Отхонадан чиқди. Ҳовли сув сепилгандек жимжит. Мухторхон ҳам, Бўривой ҳам, йигитлар ҳам кўринмайди.

Бекнинг меҳмонхонага киргиси келмади. Ҳовли ўрта-сидаги қудуқ тахтасига ўтириб, соқолини тутамлаганча ўй суриб кетди.

У бугун бўладиган урушни, Қизил Армия полкини ва унинг командири Собир Умаровни ўйлаб кетди.

Бўронбек Собир Умаровни бир марта кўрган. Азмиддиннинг уйига борганда, Бадриддин маҳдум меҳмонхонасининг Ботирали ҳовлисига қараган дарчасидан кўрган. Собир Умаров Роҳатбибининг ҳолидан хабар олишга келган экан. Бир қанча қизил аскарлар билан бирга аллақанча совға-саломлар кўтариб кирганини Бек ўшанда ўз кўзи билан кўрди.

Собир Умаров... Кенг елкали, тик қоматли, ўткир кўзли йигит... Фуражқасидаги ёқут юлдуз чақнади... Оёғидаги лосдай қора этиги ярқирарди... Унинг қадам

олишидан ер гурсиллаганини меҳмонхонадаги Бек ўз қулоғи билан эшитган...

Ўша Собир Умаров энди ўз полки билан донғи элни титратган қўрбошилар устига бостириб келяпти. Ажабо, нега Кўршермат билан Раҳмонқул бостириб бормаяптику, Собир Умаров бостириб келяпти?

Ана шу савол Бекни анча хаёлларга олиб борди.

Агар биров бундан беш йил бурун Бўронбекка: «Сен юртдан қочиб, духоба паранжи ёпиниб юрасан, ёки мўйчинач билан териб юрган соқолингни қўйиб, мункиган чол суратга кирасан», деса, Бек бундай махлуқни кўкрагидан отиб ташлар эди. Мабодо, ўша отилган одам тирик қолиб, Бекни энди кўрса-чи?..

Бек ўша одамни рўпарасида тикилиб тургандек ҳис қилиб, ўзини четга бурди.

«Мен кимман?— ўйлади у.— Бир вақтлар яқинимга келолмайдиган кал Бўрибой қўрасининг чўлоқ қоровули... Ҳатто қовоқхоначи Мухторхон ҳам қаерга кетганини айтмади... Қўрбошилар-чи? Улар қаерда? Чирчиқ водийсини титратган Раҳмонқул нега энди биргина Собир Умаров номини эшитиб, шунча шошиб қолди? Ўзини Искандар Зулқарнайн даражасида ҳис қилган Кўршермат қаёқда? Нега мен билмайман? Нега мендан сир тутишадил! Шу қадар тубан бўлдимми мен?!»

Қўра дарвозасида:икки отлиқ елиб кирди. Орқадаги отлиқ эгардан сакраб тушиб, олдингисини эгардан суяб олди. Бек суяб туширилган даргазаб кишини кўзидан таниди. Қиличга тираниб, унинг қаршисига борди.

Кўршермат газабидан ўзини босолмас, лаблари пир-пирар, соғ кўзидан заҳар сочиларди.

— Раҳмонқул келмадимми?— сўради у, Бўронбекка қарамасданоқ.

— Йўқ, келмади, Шермуҳаммад ака.

— Мухтор қани?

— Чиқиб кетди. Айтмади.

— Нега айтмайди?— Кўршермат Бекнинг устига бостириб келди ва кутилмаганда қўпол муомала қилди:— Сен бу ерда... еб ўтирибсанми?..

Бек бу ҳақоратга чидолмай, Кўршерматга тик боқди:— Оғзингизни пештаҳам қилманг, тақсир. Иш бўлса буюринг, бажараман.

Кўршермат сал жаҳлидан тушди.

— Раҳмонқул келса айт,— деди, Бекни сенсираб.--

Қумқишлоқ томонга юборган йигитлари қириб ташланди. Яна куч ташласин у ёққа!

— Хўп, тақсир.

Кўршермат буйруққа мунтазар бўлиб турган маҳрамининг кўмагида отга мина туриб, Бекка таъкидлади:

— Мухторга ҳам айт, қўрада қолдирилган йигитларнинг ярмини Қумқишлоқ йўлига ташласин.

— Хўп, тақсир.

Кўршермат қўрадан от чопиб чиқиб кетди, маҳрамининг кетидан елди.

Бўронбек Мухторхоннинг қаердалигини билмай гаранг бўлиб турганда унинг ўзи кириб келди.

Бек унинг қаршисига чўлоқланиб чопди.

— Қумқишлоққа юборилган йигитлар қирилибди,— деди Бек, нафаси бўғзига тиқилиб.— Шермат қўрбоши келди. Раҳмонқул акага айтиб, янги куч юборишни таъинлади.

— Раҳмонқул Тўйтепа йўлига чиқди,— деди Мухторхон.— Чопар юбораман.

— Сиз ҳам йигитларингизнинг ярмини Қумқишлоққа юборармишсиз.

Мухторхон Бекнинг елкасига енгилгина уриб қўйдида, муғамбирларча кулди.

— Утиринг, папирос тутатамиз.

Улар қудуқ тахтасига ёнма-ён ўтиришди. Папирос чекишди.

— Бек,— Мухторхон мулоим товуш билан босиқ гапирди.— Шуни билиб қўйингки, менинг хўжайиним Кўршермат эмас. Менинг хўжайиним Раҳмонқул. Кўршермат хўжайинимнинг тўрт кунлик меҳмони. «Ўзи келар, ўзи кетар, ёр-ёр...»

Бек Мухторхоннинг бундай кайфиятидан хийлагина ранжиган бўлса ҳам, унинг фавқулудда тил ботирлигига тан берди.

— Мен бутун дунёни Раҳмонқулга тикканман.— Мухторхон босиқ гапирди.— Гардкам!.. Ё, устидан, ё, остидан!.. Худо хоҳласа, Тошкентда мухторият бўлади. Мухторхон мухториятнинг вазир-аъзими!.. Кўршермат Фарғонасига бораверсин!..

Мухторхоннинг сўнги сўзлари Бекка ёқмади, чунки унинг бутун бахтсизликлари ўзи хизмат қилаётган жабҳада бирликнинг йўқлигидан эди. Папиросни қорга улоқтирди-да:

— Сизнинг фикрингизга қўшилсмайман, юзбоши...— деди.— Шуни яхши билингизки, оғир урушга кираётирмиз. Шўро қўшини кучли. Уни бўлак-бўлак зарбалар билан енгиб бўлмайди. Ҳаммамиз бирлашиб, бир ёқадан бош чиқаришимиз керак. Сиз, Раҳмонқулга мададкор бўлсангиз, мен бутун «лашқари исломга» мададкор бўлишни истайман. Урушимиз — мол-дунё уруши.. Хўжайин битта бўладими, юзта бўладими, гап унда эмас. Гап енгилда. Кимки, шу енгилга хизмат қилса, у бизнинг одамимиз. Ҳозир галга солиш пайти эмас. Қон кечиш пайти ҳозир!..

— Қўйчивон кўпайса, қўй ҳаром ўлади,— Мухторхон заҳарханда қилди.— Кутайлик, Раҳмонқул келсин..

— Епирай!— Бек бўғилди.— Ахир, большевиклар бостириб келаётир. Агар қарши чиқмасак, улар пешинга қолмай шу ергача етади. Кейин нима қиламиз?

— Нима демоқчисиз?— Мухторхон жикиллади.— Ёв ўқига кўкрагингни тутиб бер, демоқчимиз?!

— Урушадиган бўлсак, урушайлик, демоқчиман!— Бек бўш келмади.

— Урушмоқчи бўлсангиз, боринг, урушинг.

— Урушаман!— Бек, азбаройи жаҳли чиққанидан қипқизариб кетди.— Эллик йигит беринг, ҳозир жўнайман.

— Бераман! Жўнанг! Аммо йўлда ер тишлаб қолсангиз, айб менда эмас!

— Ё гоzi бўламан, ё шаҳид ўламан!— Бек тунги сўзларини такрорлади-да, оқсоқланиб қиличга суялиб, юриб кетди.

Мухторхон кулди:

— Қойил! Юрагингизга балли.

* * *

Мухторхон қўрадан чиқиб йўл бўйида пойлоқчилик қилаётган икки йигитни чақирди. Уларга обжувоз-тегирмонлардаги соқчиларни йиғиб келишни буюрди.

Салдан кейин милтиқ осган отличлар бирин-кетин елиб кела бошлади. Ҳовли аскарлар билан тўлди. Мухторхон улардан йигирмасини ажратди, вазифани тушунтирди. Бек яна ўттиз йигит сўради. Лекин Мухторхон кўнмади, қўранинг муҳофазаси ўзига топширилганини важ қилди. Бек ноилож қолиб, йигирма чавандоз олди-да, Қумқишлоққа йўлга чиқди.

Бўрибой шолিপоясидан катта йўлга ўтаверишда Бек Раҳмонқулга дуч келди. Бир тўда оғлиқлар қуршовидаги кўрбоши уни қўл кўтариб тўхтатди.

Бек Кўршермат келганини, унинг Қумқишлоқ йўлига чиқиш ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди.

— Хабарим бор,— деди кўрбоши, яна қўл кўтариб.—

Ҳазрат Али қўлласин, Бек!

Бўронбек қора ахтага қамчи босди. Отлиқлар қорли йўлда қуш сояларидек елди.

Сал кам бир соат йўл юрилгандан кейин тўқай бошланди.

Бек бу ерларни яхши билади. Ҳар бир сўқмоқ, ҳар бир ботқоқ унга маълум. Шу тўқайнинг нарғида — Бекнинг шолипоялари, саройлари, обжувозлари, тегирмонлари бўлган Қумқишлоқ ястаниб ётибди. Уша ерда унинг уйи ёнди. Алангаси бутун қишлоққа кўринди. Уша ерда чопилган хипча бел қорабайир кимларнинг қозонида қайнади экан?.. Сухсур Лаъли-чи? У энди қаерларда тентираб юрибди?

Бек кечаси кайф устида эслагани учунми, Лаъли ҳали ҳам хаёлида. Ҳамон оппоқ юзи кулиб турибди, ҳамон хумор кўзларининг шаҳлоси ёнади...

Уша ёнғин оқшоми ўзи оёқ остига босиб тепган Лаълисини Бек чексиз бир ҳасрат билан соғинди.

«Бир бор кўрсам ўша телбани, сўнгра жон берсам майли эди...— От устида қилич сопини ушлаганча чайқалиб бораркан, ўйлади Бек.— Худо мени ўша бечорага озор берганим учун азоблаётир. Бу сарсон-саргардонлигим олло таолонинг ҳақли жазоси!..»

«Лаъли қаерда бўлса экан,— тагин ўйлаб кетди Бек.— Абдураҳмонбой икки ўғли билан қамоқда... Лаъли у қўрага қайтиб бормаган. Узини ўтга отганми? Сувга ташлаганми? Ёки қишлоқма-қишлоқ тиланчилик қилиб юрибдими?..»

Бекнинг кўзига бўйнига тўрва осган юпун аёл кўринди. Кўйлаги йиртиқ. Оппоқ билаклари исқирт. Кўзлари ёшли... Рўмолга солиб, орқасига боғланган боласи тинимсиз йиғлайди. Бекнинг қулоқларига Лаълининг: «Худо хайрингизни берсин, норастамга раҳмингиз келсин...» деган ноласи эшитилгандай бўлди.

Бек от сағрисига аччиқ билан қамчи босди. Тўқай оралаб кетган сўқмоққа кирди.

Чавандозлар унинг кетидан тизилиб, қамишлар орасига бирин-кетин кириб кетишди.

Булар тўқайнинг нариги томонидан чиқаётганда қаршидаги толзордан пулемёт тириллади. Бек от бошини орқага бурди. Лекин кўкраги тешилган от бир ҳайқириб, муккасидан қулади. Бек қамишлар устига йиқилди. Унинг орқасидан келаётган икки йигит ўқ еди шекилли, ихраб қулади. Бошқа босмачилар от бошини орқага буриб, қочишга тушдилар.

Бек қулаган йигитлардан бирининг отига сакраб минди-да, қочаётганларга қичқирди:

— Оғайнилар, қайтингиз! Кофирлардан қўрқмангиз!
Худо ёр бўлсин!

Беш-олти йигит қайтиб келди. Бошқалар тўқай ичидан писганча жимиб тураверишди.

Бек наганини қўлга олиб, шерикларига буюрди:

— Олга, оғайнилар!

Чавандозларнинг унга эргашган бир қисми тўқайдан йўлга чиқишди.

Аммо толзорда писиб ётган пулемётчи яна буларни нишонга олиб, пулемётни сайратди. Уч-тўрт йигит қулади. Қолганлар пулемётчи яширинган толзорга тартибсиз ўқ уза бошлашди.

Шу вақт бир тўда отлиқ қизил аскарлар толзордан чиқиб келди-да, босмачилар устига ташланди. Бек улардан бирини мўлжалга олди. Отди. Йиқитди. Унинг йиқилганини кўрган бошқа босмачилар бақириб-чақириб отларга қамчи босишди.

Отлар отларга аралашиб кетди.

Тўқайда писиб ётган босмачилардан яна бир неча отлиқ шовқинни эшитиб, шерикларига ёрдамга шошилди. Лекин улар йўлга чиқмоқчи бўлганда пулемётчи уларни кўриб қолиб, қуролини сайратди; уларнинг бир қисми қирилди, қолганлари чекинди.

Йўлга чиқишга улгурган босмачиларнинг деярли ҳаммаси бир неча минутлик жанг натижасида отиб ўлдирилди. Бўронбек яна бир босмачи билан тўқайга қочиб кирди. Бироқ уларни қизил аскарлар таъқиб қилди.

Бек ўзини ҳар томонга ташлаб кўрди, бўлмади. Уқ ёмғири остида кўкрагини эгар қошига босиб, қамчи зарбидан от сағрисини шишириб юборди. Унинг орқасида қочиб келаётган босмачини қизил аскарлардан бири қиличи билан чопиб ташлади.

Бек отдан сакраб тушиб, тўқай ичига кириб кетди. Қизил аскарлар унинг ёнидан елиб ўтишди. Бек санади: йигирма бир отлиқ...

Бир неча дақиқадаш кейин отишмалар яна авж олди. Бек қамишга ёнбошлаб, қулоқ солиб ётди. Унинг тахминича ана энди қиргин бўлиши керак. Қизил аскарлар унинг орқага чекинган йигитларини тутдай тўкишади...

Бек ана шу қиргин-суронни кутиб ётганда отишмалар нечундир эшитилмади. У: «Ҳозир бошланса керак», деб ўйлаган эди, умиди пучга чиқди, бошланмади. Аллақандай шарақ-шуруқ товушлар, бақирӣқ-чақирӣқлар эшитилди. Бекнинг вужудини даҳшат қоплаб олди: «Қиличбозлик бўлаётир... Бизга омон йўқ!...»

Шовқин-сурон узоққа чўзилмади. Ярим соат ўтар-ўтмас ғайри табиий жимлик чўкди. Ев кўзидан яшириниб қолган Бек шу жимликдан фойдаланиб, тўқайга ичкарироқ кириб, овчи таъқиб этган чиябўридай писиб ётди.

Бир оздан кейин жуда кўп от тақаларининг тартибсиз тапир-тупури эшитилди.

Бекнинг юраги ёмон тепиб, ўз пистирмасидан сўқмоқни кузата бошлади.

Аввал отлиқ қизил аскарлар кўринди, сўнгра қурола сизлантирилган босмачилар ўтди, охирида яна қизил аскарлар пайдо бўлди. Бек кейинги отларга босмачилардан ўлжа олинган қурола ортилганини ҳам кўрди...

Ҳамма ўтиб бўлди. Тўқай тинчиди. Энди Бек ўрнидан туриб, сўқмоқ билан келган йўлига яёв қайтиши, панапанадан юриб, Бўрибойнинг қўрасига бир амаллаб етиб олиши мумкин.

Етиб олади... Хўш, ундан кейин нима бўлади?..

Раҳмонқул Бекни йигирма йигитни оти билан побуд қилишда айбламайдими? Кўршермат Раҳмонқулнинг ёнини олиб, Бекни «лашқари ислом» олдида дорга осигга буюрмайдими? Раҳмонқул жуда раҳм қилса, Бекни қудуқ ёнида тикка турғизиб, манглайдан отиб ташлайди.

Бўронбекнинг шаён-шавкати ана шундай тугайди...

Бек наганини чап кўкрагига тиради. Битта ўқ чиқаради. Тамом... Шармандалиқдан, аламлардан қутулади-қўяди...

Хўш, йиллаб чеккан азобларининг роҳати шуми? Қани, унинг ўчли интилишлари? Қумқишлоқни ёндираман, деган аҳду паймони, у ердаги ёруғ юлдузни — Эъвозхонни сўндириш ҳақида оғиз кўпиртириб айтган сўзлари —

бурдсиз ҳезалакнинг мақтанчоқлиги бўлиб қолдими? Ожизлик эмасми бу?

Азизий, Азмиддин ва казо-казо маслакдошлари қилган орзуни, Қумқишлоқда инқилоб ўтини ўчириш орзусини Бўронбек амалга оширмаса, ким амалга оширади? Бу вазифа унга аксилинқилобий ташкилот топширган вазифа эмасми?.. Наҳотки, у Қумқишлоққа киролмаса? Наҳотки, унга бошпана берадиган бирорта махлуқ топилмаса?.. Йўқ, ўлим сўнгги чора эмас. Улим — ожизларнинг насибаси. Бек ҳали уриниб кўради «Епирим, десам, ўрнимдан туришга мадорим етади. Қоч кўзимдан, ажал!..»

Бек ётган еридан туриб, наганни камарига боғлади. Савсар телпакни бостириб кийди. Соқолини таради. Қошларини сийпади. Лекин қаёққа юришни билмай, тарадудланиб қолди. Олдинга юрса, Қумқишлоқ йўлида қизиллар қўлига тушади, орқага қайтса, дарғазаб Раҳмонқул...

У томоғи қақраб, кафтига қор олиб ялади. Яна ўйлади. Ниҳоят, тўқайда тунни кутишга қарор берди. Энди унинг уйи, бошпанаси — тун. «Ажабо, чиябўри нима-ю, мен нима? Иккаламизнинг ҳам маконимиз тўқай. Иккаламиз ҳам тунда овга чиқамиз!..»

Шу совуқ ўй унинг бошини музлатди. Бўри кўзларини ёслатувчи кўзларида оч бўри юрагининг мудҳиш ўти ёнди.

Бек яна қамишларга ёнбошлади. Наганини қинидан чиқариб, ўқлади.

Симоб ранг осмонга оч бўридай тикилди.

Фақат увламади...

Ўн олтинчи боб

Мирҳосил жиннихонага узоқ қатнади. У ҳар гал шаҳарга тушганида нон-намак олиб, ўша ерга интилар, Лаълининг тузалишидан умидвор бўлар, у билан ақалле бир бор кўришиб, ўзини танитишни орзу қилар, аммо ҳар гал врач уни «ҳали эрта» деган қисқа жумла билан ранжитар эди.

Куз ўтди. Қиш кирди. Кўклам бошланди...

Февралнинг бошларида врач унга Лаъли тузалганини, лекин уни қишлоққа олиб кетиш мумкин эмаслигини, касалхонага ётқизиш кераклигини айтди.

Мирҳосил олиб келган нон-намагини киритиб юбориб, уйига, онаси ҳузурига борди.

«Бўйдоқ боши билан жинни хотинга шайдо бўлиб юрган» ўғлидан куйган она ўғлининг ялиниб-ёлворишига ғриди-да, бир бош кийими билан паранжи-сачвонини рў-молига тугиб берди.

Мирҳосил кучери Умрзоқ отанинг чўтир юзидаги ҳий-лагар кулгига ҳам қарамай, қора йўрға қўшилган из-вошда яна жиннихонага елди.

Мирҳосил телба Лаъли билан гўристондаги учрашувини яхши эсласа ҳам, лекин соғ Лаъли билан учрашувини қандай бўлишини тасаввур этолмас эди.

Лаъли, албатта, уни танимайди. Врач унга Мирҳосилнинг кимлигини, шунча вақтдан буён келиб ҳол сўраб турганини айтган бўлиши мумкин. Аммо Лаъли соғ кезларидан Мирҳосилни кўриш у ёқда турсин, исмини ҳам эшитган эмас. У Мирҳосил билан кўришганда ҳам, унинг одамгарчилиги, меҳрибонлиги, раҳм-шафқатини ҳурмат қилиб, шунчаки, парда орқасидан раҳматини айтиши мумкин.

Мирҳосил Лаъли билан учрашувини ана шу тарзда бўлади, деб тахмин қилди. Бироқ бу тахмин унинг бағридаги аллақандай соғиниш ўтини ўчириш у ёқда турсин, қалби ёмон отдай тепа бошлади. Бу бесаранжом қалб бугунги учрашувдан ҳар қалай умидвор эди. Унинг ҳужайра-ҳужайралари аллақандай нур билан ёриди, аллақандай орзу ёлқини билан исиди. Эҳтимол, бу нур инсонда инсонга нисбатан мангу бўлган меҳр нуридир ва инсоннинг абадий йўлдоши бўлган муҳаббат ёлқинидир.

Мирҳосил извошда тебраниб бораркан, Лаъли билан кўришганда ўзини қандай тутишни, нималар дейишни ўйлаб кетди. Акалар сингилларига қандай муомала қилсалар, у ҳам Лаълига шундай муомала қилади. Унингча, Лаълига муомаласи бошқача бўлиши мумкин эмас. У бировга қилган хизмати учун тама қилишдан ор этади. Айни вақтда, кейинги кунларда тузган режаларини ётиғи билан тушунтиради.

Бу режалар врачнинг Лаъли ҳақида айтган мулоҳазаларидан келиб чиқди. Лаълининг жунуни тарқаган бўлса ҳам, ҳали яхши соғайиб кетмаган. Боласи ҳам алоҳида парваришга муҳтож. Шу сабабдан ҳам, уни бу аҳволда қишлоққа олиб бориб бўлмайди. У шаҳардаги касалхонада, врач назорати остида туриши керак.

Мирҳосил Эъвозхон билан Тозагул яхшигина танишиб олган «ўрис дохтор опа»нинг таърифини эшитган эди. Ушанга кўрсатади. Марьям опага топширади Лаълини!..

Лекин Мирҳосил Лаълини касалхонага ётқизишдан аввал ўз уйига олиб бориб, онасига таништиришга қарор берди. Бу қарорини Умрзоқ отага эълон қилганда, у Мирҳосилга мамнун боқиб: «Балли, ота ўғли!» деди.

Аммо она нима дейди? Қўни-қўшни, маҳалла-кўй нима дейди? Баъзи бировлар, айниқса, Мирҳосилни куёв қилишни мўлжаллаб қўйган бўлгуси қайналар билан уларнинг кўкрагини захга бериб ётган қизлари: «Вой, ўлмасам, Мирҳосилдай йигит Бекнинг ўйнаши билан итваччасини етаклаб келибди», демайдими?

Мирҳосил ана шу мулоҳазаларини Умрзоқ отага айтганда, доно кучер: «Болам, ғийбатга қулоқ солма, ўзингга маҳкам бўл», деди.

Мирҳосил ўзига маҳкам. Шунинг учун ҳам беҳуда андишалар уни қийнамайди. У эл оғзида афсона бўлган Лаълини ўз уйига олиб келишга, ҳатто унинг боласи билан ота-бола тутунишга ҳам тайёр. Ким нима деса, деяверсин. Оғзига кучи етмаганларнинг ғийбатидан қўрқмайди. У бир ғарибанинг ва бир етимчанинг бошини силамоқчи.

Уни қийнаётган нарса бу эмас. Лаълининг номаълум муносабати уни қийнапти. Шу номаълумлик юрагини ўйнатпти. Борди-ю Лаъли: «Мен сизни танимайман, йўлингиздан қолманг», деса, унда нима қилади? Мулзамликнинг оғир тошини кўтариб кета берадими? Ёки, Лаълининг тақдири учун ва унинг тақдири билан аллақандай кўринмас иплар орқали боғланган ўз тақдири учун курашадими?

Шу ўйлар билан жиннихона дарвозасига етиб қолганини сезмади.

Тугунни кўтариб, врач қабулхонасига кирди. Лекин у, врач аллақаяққа кетган, навбатчи — оппоқ кулча юзли, оч сариқ сочли дуркунгина ҳамшира ёлғиз ўтирарди.

Ҳамшира Мирҳосилни таниди. У билан илиққина кўришди ва унинг келишидан хабари борлигини айтиб, палатага кириб кетди.

Ҳамшира кетгандан то Лаъли келгунча ўтган ўн беш минут Мирҳосилга ўн беш йилчалик узун туюлди. Шу имиллаб ўтган дақиқаларда у минг хаёлга борди.

«Лаъли ҳозир кириб келади. Мени кўриб, ҳайронликдан кўзлари катта-катта очилади. Гўристонда қилган муомаласи эсига тушса, дод деб қочади. Кейин мен уни бошқа кўролмайман».

«Йўқ, у мenden кўрқмайди. Қочмайди. Уни бу уят ерга, телбалар маконига қатнаб йўқлаб юрган йигит ким бўлмасин, Лаъли уни бир бор кўришни, миннатдорчилигини билдиришни истаса керак...»

«...У ҳозир касалхонанинг ювила бериб эскирган узун халатида кириб келади. Йирик-йирик шахло кўзлари маъюс... Бошида онамнинг эски дока рўмоли... Оппоқ оёқчаларида эски кавуш... Рўмолини юзига ташлаб, қаршимдаги курсига аста ўтиради-да, кўнглидаги дардини айтолмай, пиқ-пиқ йиғлайди... Мен-чи? Мен унинг тепасига бориб, шўрли бошини силайман... «Юр, кетамиз!»— дейман. Бошини қимирлатади. Мен унга онамнинг кийимларини бериб, чиқиб тураман. У кийнади. Кейин извошда олиб кетаман...»

Эшик секингина очилди.

Ҳамшира Лаълини қўлтиқлаб олиб кириб, курсига ўтқазди. Ўзи чиқиб кетди.

Мирҳосил сўз билан таърифлаб бўлмайдиган аллақандай ҳолатга тушиб, курсидан турди-да, Лаълининг истиқболига бир неча қадам юрди.

Лаъли худди Мирҳосил тасаввур этгандек эски халат кийиб, бошидаги дока рўмолини кўзлари устига туширган эди. Оёғида ўша эски кавуш. Қўлларини тиззасига қўйиб, бошини қуйи солди.

Мирҳосил турган ерида тура беришни ҳам, Лаълининг қаршисидаги курсига ўтиришни ҳам билмай, иккиланди. Нечундир, икки қадам орқага ташлаб, деворга суялди ва нечундир, қалби эриб, кўзларига ёш тўлди.

— Лаълиниса,— деди у титроқ товуш билан.— Сиз мени танимайсиз. Етти ёт эркакнинг сизнинг ҳузурингизга келиши ажаб кўринса керак, албатта...

— Мен сизни танийман,— деди Лаъли, бошини кўтариб, ростгўй йирик қора кўзларини Мирҳосилга тикди ва нечундир у ҳам ўпкасини тутолмай йиғлаб юборди.— Сиз худойимнинг менга раҳми келиб етказган меҳрибони, халоскоримсиз... Эсим ўзимга қайтгандан бери дохтир амакидан сизнинг таърифингизни эшитаман. Қайси одам бир бечоранинг ҳолидан шунчалар хабар олади? Қайси мард ташландиқ бир хотинга шунчалар марҳа-

мат қилади? Улуғ йигит экансиз, Мирҳосил ака. Мингдан-минг қуллиқ. Бу яхшиликларингиз мендан қайтмаса, худодан қайтсин!..

Лаъли дока рўмолининг учи билан кўз ёшларини артиб, халоскорига кўз ёш аралаш нафис бир табассум инъом қилди.

Унинг ана шу таърифга сизмайдиған жилвасини кўрган, сеҳрғар товушини, бийрон-бийрон сўзларини эшитган Мирҳосил буткул маҳлиё бўлиб термилиб қолди, кўкраги завқ-шавққа тўлди. Лекин «ташландиқ хотин» деган ибора уни ранжитди. «Йўқ, сен ташландиқ хотин эмассан. Олижаноб инсонсан. Беқиёс гўзалсан!»— деб юборгуси келди. Аммо ҳалқумига аллақандай бир ҳис тўлқини тикилиб келаётганини сизди. Дили гапирса ҳам, тили лол бўлиб қола беришидан қўрқди. Индамади.

Йигитнинг бу ҳолатини сиздими, сезмадими, ҳар қалай, Лаъли сўзида давом қилди:

— Ҳушим ўзимга қайтгандан кейин дохтир амаки бошимдан кечган савдоларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб берди. Саргузаштларимни эшитиб, қайтадан телба бўлаёзим. Хайрият, бўлмадим. Агар яна эсимни йўқотсам, қайтиб тузалмас ва менга бунчалар марҳамат қилган йигитнинг кимлигини билмай, дунёдан ғофил ўтар эдим.

«Демак, умидларим пучга кетмабди,— деб ўйларди Мирҳосил, Лаълининг келишган қадди-бастига, рўмол билан чала яширинган чиройли юзига тикилиб.— Табиатнинг шундай ёрқин гули сўлиб кетмади. У яна барг ёзди ва гунча тугди, яна очилди. Меҳр қуёши унга қувват берди, бахт шамоли уни очирди!..»

— Биргина менинг эмас, бошқа бир норастанинг ҳам ҳаётини сақлаб қолдингиз, Мирҳосил ака,— дерди Лаъли, қаршисида деворга суялиб турган йигитдан ётсирамай.— Шу нораста ўлмаса, катта бўлса, сизни сира ҳам унутмайди!

Лаълининг ҳуснига мафтун бўлган Мирҳосил унинг фарзанди борлигини унутаёзган эди. «Дарвоқе, унинг боласи бор. Ҳамшира қиз ҳозир ўша жажжи чақалоқни йўрғаклаб олиб чиқса керак. Демак, мен икки жон саломатлиги учун курашишим керак!»

Мирҳосилнинг кўнгли раҳм-шафқатга тўлди. У ўз режаларини айтишга жазм этди. Лекин аввал Лаълининг бундан кейин ўз тақдирини ҳақидаги фикрларини билиш учун беозоргина деди:

— Лаълиписа, ўз ҳақингизда ҳам, болангиз тўғрисида ҳам сира ташвиш қилманг. Лекин мен сиздан бир нарсани сўрамоқчиман... Мана, ҳозир бу ердан чиқамиз. Кўчада извош кутиб турибди. Эшитган бўлсангиз керак, Умрзоқ отани... Ботиралининг дўсти Раззоқнинг отаси. Қумқишлоқда уни Қайиқчи ота дейшаркан....

— Эшитганман.

— Ўша Қайиқчи ота ҳозир тўғон қурилишининг кучери. Биз у билан сизни олиб кетишга келдик. Мана, онамнинг кийим-бошлари... Кампир бечора ўзи ювиб-тахлаб берди. Ҳозирча шунини кийиб турасиз... Сўрайдиган нарсам шуки, қаерга боришни истайсиз: отангиз уйигами, қайнатарангиз уйигами, ёки бошқа бирор истаган жойингиз...

— Йўқ, йўқ!— деди Лаъли, Мирҳосилнинг сўзини кесиб.— Отам аллақаерга кетиб йўқолган. Ўгай онамнинг мени кўришга кўзи йўқ. Қайнатамдан оғиз очманг. Мен унинг зиндонидан қайтмайдиган бўлиб чиқиб кетганман. Бошқа борадиган жойим ҳам йўқ мен бечоранинг...

— Ундай бўлса,— деди Мирҳосил, тугунни Лаълига бериб,—кийининг, бизникига кетамиз. Онам билан таништираман. Уч-тўрт кун дам оласиз. Кейин доктор опага топшираман. Ўзингизни ҳам, болангизни ҳам шифолайди. Яқинда Эъвозхон билан Тозагул ҳам ўша опанинг ҳузурда бўлишибди... Эъвозхонни эшитгандирсиз-а?

— Албатта, эшитганман: қишлоғимиздаги ҳурматли муаллима опамиз!..

— Хўш, нима дейсиз? Режам маъқулми?

— Сизга оғир тушмасикинман, ака?..

Мирҳосил мамнун жилмайиб, Лаълининг тепасига борди-да, унинг бошини силади ва унга кулиб деди:

— Сиз бемалол кийина беринг, мен ҳозир келаман. Хўпми?

— Хўп, ака.

Мирҳосил кўчага чиқаётганда дарвозадан кираётган врачга дуч келди.

— Сизнинг ташвишингиз билан юрибман, оғайни.— деди кекса врач, кўзойнагини олиб, оқ халатининг кўкрагига артаркан.— Дарҳол госпиталга боринг. Врач Мария Николаевна Кончаловскаяга учрайсиз. Ажойиб рус аёли. Хонимингизни ўша кишига топширасиз. Яхшилаб парвариш қилади. Тайнладим. Кутиб турибди, ҳа, кечикманг, оғайни!

— Раҳмат, доктор. Мен ҳам ўша опани мўлжаллаган эдим.

Врач муғамбирона кулди:

— Раҳматни тўйингизда айтасиз. Ё, мени унутиб қўясизми?

Мирҳосилдан тер чиқди.

— Гапингизни қаранг-а, доктор,—деди у қизариб.— Худо хоҳласа, ўзингиз бош бўласиз тўйимизга!..

— Яшанг, оғайни!—врач Мирҳосилни қўлтиқлаб олиб, кабинетига бошлади.—Чин инсон экансиз, оғайни. Бахтсиз аёлга ғамхўрлик қилиб, большевикларга хос чинакам олижаноблик кўрсатдингиз. Биз, врачлар ҳаёт учун курашамиз. Сиз ҳам ҳаёт учун курашдингиз. Бундан чиқади-ган хулоса шуки, иккаламиз ҳам умумий бир вазифани бажардик. Демак, инқилоб билан медицина бир-бирига хизмат қиломоғи керак. Яъни, инқилоб медицинани ривожлантиряпти ва медицина инқилобни қувватляпти. Гапимга тушундингизми?

— Тушундим, доктор.

— Тушунган бўлсангиз,—деди врач, ўзидан анча паст бўйлик Мирҳосилга кўзойнағи остидан тикилиб,—мамнунман. Бу айтганларим масаланинг умумий томони. Ҳақиқатга асосланган умумий фалсафа. Аммо мен масаланинг шахсан сизга ва Лаълига алоқадор бошқа томони-ни ҳам айтишим керак. Гапнинг пўскаллеси шуки, сиз, оғайни, Лаълига қилча ҳам озор етказманг. Яъни, демоқ-чиманки, унинг ўтмишини сира ҳам эсига солманг. Унинг дили гул баргидан ҳам нозикроқ. Мен сизни унга ғойибона таърифлаганман. У ҳам сизни ғойибдан ардоқлаб юрарди. Сизни биламан, инқилоб фарзандисиз. Лаъли эса, шу инқилоб тўлқинларида ғарқ бўлаётган бир чечак эди. Икки юрак бир-бирига интилар экан, бирлашмоғи керак. Шунинг учун тўйни тезлата беринг. Ажаб эмас, унинг фарзанди сизнинг фарзандингиз бўлса! Хўш, энди нима дейсиз, оғайни?

— Сиз билан айтишган енгиледи,—деди Мирҳосил, врачнинг билагидан маҳкам ушлаб.—Сизнинг ажойиб бир меҳригиёнгиз бор!

Врач мулойим кулиб, Мирҳосилнинг елкасига енгилгина уриб қўйди.

Остонада чақалоқ кўтарган ҳамшира кўринди.

— Тайёр бўлишди, ўртоқ,—деди у, Мирҳосилга.

Мирҳосил остона зинасига чиқиб, ҳамширанинг қўли-

дан оппоқ сурпга йўргакланган чақалоқни олди, бағрига босиб, қип-қизил кулча юзига, билинар-билинемас қошлари чизигига тикилди, беихтиёр жилмайди.

— Қиз,— деди ҳамшира.— Онасига ўхшайди.

Мирҳосил чақалоқнинг пешанасидан беозоргина ўпиб, кабинетга кириб кетди.

Мирҳосил кирганда, Лаъли кийиниб бўлган, бошига паранжи илган, лекин сочвон билагида эди. Врачни кўриб, таъзим қилди.

— Ана, оппоқ қизим,— деди врач, унга бошдан-оёқ разм солиб.— Ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз, деганмидим? Гапим рост чиқдимми?

Лаъли уялиб, ерга қаради.

— Раҳмат, дохтир амаки, икки дунёда унутмайман!

— Аммо,— деди врач ҳужжатларга қўл қўя туриб,— мана бу йигитни қаттиқ ушланг. Мирҳосил чинакам инсонпарвар ўртоқ. Бундай кишилар камдан-кам бўлади. Унга ишонинг. Бахтли бўласиз.

Лаъли шахло кўзларини тўлдириб, Мирҳосилга ўткир бир қараш қилди. Шу билан у: «Ишонаман,— деди.— Ҳаётимни, тақдиримни шу йигитга ишониб топшираман!»

Врач ҳужжатларни Мирҳосилга берди-да, Лаълига насиҳат қилди:

— Қизим, ўтган фожиаларнинг ҳаммасини унутинг. Одам дунёга бир марта келади. Бир марта туғилади ва бир марта яшайди. Сиз ҳали яшаганингиз йўқ. Утган кунларингиз ҳаётингизнинг муқаддимаси эди, холос. Сиз ҳозир Мирҳосил билан госпиталга борасиз...—Лаълининг Мирҳосилга таажжубланиб қараб қўйганини кўрган врач сўзини қайта таъкидлади.—Ҳа, госпиталга борасиз. Мирҳосилнинг уйига бориш қочмайди. Аввал яхшилаб соғайиб олиш керак. Яна такрорлайманки, бу ердан чиқиб, госпиталга бориш шарт. Мирҳосил у ерда сизни Марьям опа деган докторга топширади. У опани кўриш билан ўзингиз хуштор бўлиб қоласиз, қизим. У сиз каби ўзбек жувонларидан кўпини даволаган. Қўрқманг, дадил бораверинг. Хайр, дўстларим, бахтли бўлинглар!..

Врач Мирҳосил билан қўл бериб хайрлашди. Кейин Лаълига қўл узатди. Лаъли ҳайрон бўлиб, Мирҳосилга қаради. Мирҳосилнинг кулиб қарашидан: «Қўлингни беравер, уялма» деган маънони тушунди. Қўл узатди.

— Хайр, ота,—Лаъли врачни «амаки» дейиш ўрнига

«ота» деб суйиб, унга очиқ юз билан табассум қилди.—
Соғ бўлинг!

— Соғ бўл қизим, омон бўл!

Врач билан ҳамшира уларни извошга кузатиб чиқишди.
Лаъли Умрзоқ отага эгилиб салом берди. Ота уни
извошга суяб чиқарди.

— Балли, қизим! Кўп яша!

Извошда бир неча дақиқа жим боришди. Мирҳосил-
нинг қўлидаги чақалоқ бирдан йиғлаб юборди. Лаъли
уни қўлига олиб, бағрига босди-да, лорсиллаб турган
оппоқ сийнасини тутди. Чақалоқ тинчиди.

«Қизил Шарқ» устахоналари ёнидаги кўприкдан гос-
питалга бурилаверишда Лаъли Мирҳосилдан сўради:

— Дохтир опани ўзингиз кўрганмисиз?

— Кўрмаганман. Эшитганман. Шаҳарда мақтови кет-
ган.

— Илоҳим, қўлларида шифо топай...

— Шифо топасан, қизим,— гапга Умрзоқ ота аралаш-
ди.—Худо хоҳласа, катта тўй ҳам қиламиз.

— Кошкийди...

Лаъли бир оз ўй суриб борди-да, кутилмаганда, Умр-
зоқ отадан сўради:

— Ота, Бўронбек буткул ёниб кетдими?

— Падарига минг арава лаънат Бекнинг!— чол бўғи-
либ гапирди.—Жами мусулмонларнинг шаънига иснод кел-
тирди. Аблаҳ, келиб-келиб, Нурилла сўфининг мурдасини
ёндирибди.

— Ўзи ёнмаганми?—Лаъли таажжубланиб сўради.

— Икки дунёси ёниб кетди баччагарнинг! Тошкентга
қочиб келиб, соқол қўйиб, паранжига ўралиб юрганни
эшитдим.

— Вой ўлмасам!..

Лаълининг тасавуридаги довюрак Бек Умрзоқ ота-
нинг шу гапи биланоқ тугади. У ўз севгиси, умидлари,
хаёлларини бир номардга боғлаб юрганини фаҳмлаб, ач-
чиқ ўкинди.

— Ҳезалақдан ботир чиққанига ўлайми!—чол заҳар-
ханда қилди.—Мана, Мирҳосил билади, қишда тўғонда
чодирда ўғлим Раззоқ билан учовлон ўтирардик, Сергей
милиса бошлиғи Оролов билан қишлоқдан от чопиб келди.
Шаҳардан чиққан икки босмачи дарёдан ўтармиш, деган
хабар келибди. Кутдик. Ҳақиқатан ҳам, икки отлиқ сув
кечиб кела бошлади. Йигитлар уларни қувди. Бири — Ко-

мил экан, Сергей отиб қулатди. Иккинчиси — Бўронбек экан. Сонидан ўқ еб, қочди. Раҳмонқулга қўшилибди, дейишди. Қизил қўшин Раҳмонқул қароқчиларини қириб ташлади. Кўрбоши асир олинди. Кўршермат Фарғонага қочди. Кўр Карим деган яна бир кўрнинг ўлиги тўқайдан топилди. Аммо Бўронбек дом-дараксиз кетди. Яна бирор қавакда ётган бўлса керак-а, мулла Мирҳосил?

Лаълининг саволи Мирҳосилни ўғлатиб қўйди. У: «Лаъли Бекни бутунлай унутган», деб ўйлар, бу тўғрида гап очишини хаёлига ҳам келтирмас эди.

Лаълининг саволи унда икки хил таъсир қолдирди. Биринчидан, «ҳамон Лаълининг Бекдан илинжи бор экан», деган совуқ ўйга борди. Иккинчидан, «бу гап барибир очилар эди, очилгани яхши бўлди» деб, енгил тортди.

— Бек бедарак кетди,—деди у, Умрзоқ отанинг саволига.— Ё ўлиги тўқайда қолиб кетган, ё бўлмаса, ҳали ҳам бирор ерда яшириниб юрибди.

Умрзоқ ота қора йўрға бошини госпитал ҳовлисига бураркан:

— Топилади,—деди.—Тирик бўлса топилади.

Мирҳосил Лаълига қаради: унинг кўзларида умид учқунлари чақнаса керак, деб ўйлади. Янглишди. Лаъли извошдан унинг қўлларига суялиб тушаркан, кўнгилни тинчитувчи назокат билан:

— Мени унутиб кетманг,—деди.

Мирҳосилнинг кўзларида умид шуъласи порлади.

* * *

Жиннихона врач айтгандек, Мария Николаевна Кончаловская Лаълини кутиб турган эди. Извош шовқинига кабинетидан чиқди. Лаълининг чақалоғини қўлидан олди, у билан иссиқ кўришди. Эркакларга кутиб туришни айтиб, Лаълини кабинетига олиб кириб кетди.

Мария Николаевна бултур Эъвозхон билан Тозагулни қабул қилган кабинетида Лаълини юмшоқ креслога ўтқазди ва паранжисини бошидан олиб, диванга ташлади-да, қаршисига ўтириб, мулойим жилмайди.

— Хўш, Лаълихон, Қумқишлоқдан келган экансиз-да?

— Қаёқдан билдингиз, опажон?

— Сизни даволаган докторингиз айтди.

— Ҳа, Қумқишлоқдан келганман.

— Эъвозхонни танийсизми?

Лаъли қайнатасининг қўрасида бўлган тинтувни, қола қош, чиройли йигит Ботиралини эслади.

— Ботирали аканинг хотини Эъвозхонни айтяпсизми?

— Худди ўшани. Демак, танир экансиз. Тозагул-ни-чи?

— Тозагул... Тозагул...—Лаъли қишлоқ жувонларини бир-бир хаёлидан ўтказди. Эслади.—Утап оғанинг ойнаси... Қуралай кўз Тозагул-да!

— Ҳа, ҳа, худди ўша!

Лаълининг кўнглини қоплаган қўрқув ёзилди. У «ўрис дохтир опа»нинг оқиш юзига, оч-сариг чиройли сочига қараб, ҳавасланиб сўради:

— Бизнинг қишлоққа борганмисиз, опа?

— Йўқ, бормаганман.—Мария Николаевна сочини қўли билан тузатиб гапирди:—Аммо боришни орзу қиламан, Эъвозхон билан дўст тутиндим. Тозагул шу ерда бир ой ётди. Тугмас эди. Даволадим. Энди туғадиган бўлди. Мени «опа-опалаб» ҳеч ёнимдан кетмасди у ажойиб жувон!..

Таниш номларни эшитиши, доктор опанинг очиқ чеҳраси Лаълининг кўнглини кўтарди, юрагини умид, ишонч ҳисларига тўлдирди. Дили равшан тортиб, Мария Николаевнага чиройли кўзлари билан кулиб боқди.

Мария Николаевна ўрнидан туриб, диван ёнига борди.

— Қани, Лаълихон, бундай ётинг-чи, бир кўрай.

Мария Николаевна Лаълини диванга ётқизиб, кўзларини очиб кўрди, юрагини эшитди, билагидан ушлаб, «мир зарбларини санади. Кейин сўради:

— Шу ерда қоласизми, Лаълихон?

— Қоламан, опажон. Сиз билан қоламан!

— Яшанг, синглим. Мен сизни олиб қоламан. Қўлимдан келганча даволайман. Буткул шифо топишингизга ишонаман.—Кейин сўради:—Йўлдошларингизга жавоб берамиз, хўпми?

— Майли, опа...

* * *

Мария Николаевна ҳовлига чиқиб, Мирҳосил билан Умрзоқ отага кета беришлари мумкинлигини айтди. Мирҳосилнинг: «Қачон келай?»—деган саволига: «Уч кундан кейин келсангиз бўлади, ундан аввал келишнинг фойдаси йўқ»,—деди.

Мирҳосил билан Умрзоқ ота «ўрис дохтир опа»га миқнатдорчилик билдириб кетишди.

Лекин Мирҳосилнинг сабри уч кунга чидамади. Эртаси эрталаб Лаъли ётган палатага ҳамшира пакетда нон билан майиз олиб кирди.

Лаъли пакетдан ҳиди гуркираб турган иссиқ нонларни олаётганда икки энлик хат ерга тушди.

«Сизни унутганим йўқ,—деб ёзган эди Мирҳосил.— Умуман, сизни унутиш мумкинми?»

Лаълининг қайноқ кўз ёшлари ёстиқни ҳўл қилди.

Лаъли Мирҳосилнинг хатини кўкрагига босиб ётган ерида ҳасратли кўнглига ором берган жумлани ёддан ўқиди:

«Умуман, сизни унутиш мумкинми?..»

Ўн еттинчи боб

Эъвозхон бугун уйдан ҳар кунгидан эртарақ — тонг гира-ширасида, нонушта қилмасданоқ чиқди. Бунга сабаб шу бўлдики, у Ботиралига текканидан бери ўтган беш йил ичида биринчи марта қайнаси билан дурустгина аччиғлашиб олди.

Ҳамма гап болаларнинг жанжалидан бошланди. Айниқса, Тўлқинга эс кириб, ҳар хил нарсани суриштирадиган бўлиб қолди. «Адамла нега ухлаганла?» «Адамла нега уйғонмайдила?» «Қўчқорни адаси тойча оберипти, менга ҳам оберинг!»—каби саволлар, талаблар одат тусига кирди. Учқун ҳам серхархаша. Нимани кўрса, ўшанга интилади. Кўнглидаги бўлмаса, йиғлайди.

Эъвозхон кўпинча эртадан кечгача мактабда бўлгани учун болаларнинг ташвиши Роҳатбибига қолди. Бечора буви набираларига овқат пиширади, кирини ювади, йиртигини ямайди, йиғласа овутади, зерикса ўйнатади. Улар гапга кўнса майли-я, кўнишмайди. Кампир шўрликни жуда қийнаб юборишади.

Бу ташвишларга яна бир катта ташвиш келиб қўшилди ва аввалги ташвишлар кейинги ташвиш олдида ҳолва бўлиб қолди.

Роҳатбинининг бу ташвиши Эъвозхон Уқчидаги ҳовлида бўлган воқеани айтиб берган кундан бошланди: Раззоқ келиб қолмаганда Азмиддин уни пичоқлаб кетарди.

Орадан бир неча ой ўтган бўлса ҳам, Роҳатбиби кўнг-

лидаги гаш ёзилмади, аксинча. кўпайди. Ёвзозхон шаҳарга тушиб, «ўрис дохтир опа» билан дўстлашиб келгандан бери паранжисини истар-истамас ёпинадиган, сочвонини кўлга ҳам олмайдиган бўлиб қолди. Энди ўша опадан ҳар ҳафтада бир хат келиб турибди. Ёвзозхон бу хатларни қайта-қайта ўқийди, жавоб ёзади. Шаҳардан ўша опа юборган китобларга шунақа берилиб кетадики, тонг отганини сезмай қолади.

Қишлоқ хотинлари ҳар жума мактабга йиғилишади. Савод ўрганишади. Ёвзозхон уларга «ўрис дохтир опа» юборган китобларнинг мазмунини айтиб қизиқ-қизиқ бобларини ўқиб беради. Баҳслар хуфтонгача чўзилади.

Ана шундай кезларда Роҳатбиби набираларини етаклаб, мактабга боради. Ёвзозхоннинг ҳикояларига қулоқ солади. Қишлоқ аёлларининг бу ҳаяжонли ҳикояларни сеҳрланиб тинглаётганлигини кўради. Ўзи ҳам келинига тикилганча маҳлиё бўлиб қолади: ажабо, Ёвзозхон китобда ёзилганларни ўзи кўргандай жонли, ҳаяжонли ҳикоя қилади, исботлайди.

Ёвзозхон Лениннинг Шарқ халқларининг озодлиги, Шарқ хотин-қизларининг тақдири ҳақидаги сўзларини ўқиб бераркан, хотин-қизлар озодлиги нима эканлигини ўз тили билан содда, тўпори қилиб тушунтиради. Унинг сўзлари ҳаммага ёғдай ёқади. Роҳатбиби ҳам тушунади, энтиқади. Лекин уни Ёвзозхоннинг муаллималиги эмас, сўзга ботирлиги, тарғибот-ташвиқоти ташвишлантиради.

Шундай дарслардан бирида Ёвзозхоннинг паранжи ҳақида айтганлари Роҳатбибини ўйлатиб қўйди. Россияда, Хитойда, Ҳиндистонда, яна қанча юртларда аёллар очиқ юрармиш. Мисрда ҳам араб хотинлар юзини очибди. Туркистонда эса, аёллар ҳамон ичкари зиндонда, ҳамон бошида рўдапо паранжи, юзида от ёлидан тўқилган қора парда... Инқилоб озодлик, бахт келтирди. Модомики, шундай экан, бечора ўзбек аёллари қачонгача зулмат азобини тортади?..

Она душман кўплигидан қўрқади. Босмачилар енгилгани билан, Роҳатбибининг эшитишича, уларнинг бир қисми тоғларга қочибди, тўқайларга яширинибди. Чунончи, Бўронбекни қидириб топишолмаётган эмиш...

Ана шу душманлар ғойибдан пайдо бўлмайдами? Улар инқилоб қизи Ёвзозхонни соғ қўядими? Раззоқ-ку бир марта қутқариб қолибди, энди ким қутқаради? Ёвзозхонга бир гап бўлса, етимчаларнинг ҳоли нима кечади?..

Болалар ташвишига ана шу ташвиш келиб қўшилгандан кейин Роҳатбиби кўнглига тугиб қўйган бир гапни келинига айтишга қарор берди.

Эъвозхон кеча Мария Николаевнадан яна хат олди. У Эъвозхонни соғинганини, яқин кунларда Қумқишлоққа келиш орзусини ёзибди. Тозагул салом айтибди. «Урис дохтор опа» қумқишлоқлик Лаъли деган жувонни чақалоғи билан даволаётганини, бугун-эрта унга ижозат беришини хабар қилибди. Хат билан бирга Н. Крупскаянинг янги мақолаларини ҳам юборибди.

Эъвозхоннинг секинчи юрагига сизмай, бу янгиликларни қишлоқ хотинларига етказди.

Мақтабдан кеч қайтди.

Кечаси чироқ ёнида китоб ўқишга тушди.

Ҳамма ётди.

Роҳатбининг алламаҳалгача уйқуқи келмади. Набиралари ёнидан аста туриб, келинининг қаршисига келиб ўтирди.

Эъвозхон китобдан бошини кўтариб, қайнанасига жиламайди-да, ўқиётган китобини тушунтира бошлади.

— Қизим,— деди Роҳатбиби, оналарга хос мулоим товуши билан,— китобингизни бир чеккага қўйиб туриб, гапимга қулоқ солинг, бир маслаҳатим бор эди сизга...

— Гапиринг, ойижон!

— Маслаҳатим шуки, Тўлқин билан Учқун «ада»лаб қўйишмаётипти. Кундан-кунга хархашалари ортаёгипти. Бунинг устига, сизнинг юзингизни очиб юришингиз, тил ботирлигингиз, худо кўрсатмасин, тагин бир балога йўлиқтирмасин, деб қўрқаман...

Роҳатбининг мақсадини тушунолмаган Эъвозхон китобни бир четга суриб қўйиб, қайнанасига яқинроқ ўтириб олди.

— Мен сизга фақат қайнана эмас, балки она ҳам бўламан,— деди Роҳатбиби.— Агар сиз ҳам шундай деб билсангиз, маслаҳатим шуки, ёшсиз, дунёга келиб ҳали ҳеч нарса кўрганингиз йўқ, жойи чиқса, эр қилинг, мен розиман!..

Эъвозхон қайнанасидан бундай гапни кутмаган эди, ҳайрон бўлиб, лабини тишлаб қолди.

— Бу нима деганингиз, ойижон... Узи тинчликми?!

— Тинчлик, қизим. Аммо ўлим ҳақ. Ботиралининг умри қисқа экан, бевақт кетди. Сиз энди фақат ўзингизни эмас, болаларингизни ҳам ўйлашингиз керак. Биров-

нинг уйида ҳадеб ўтира бериш ҳам оғирлик қилади. Мана, худо хоҳласа, Тозагул фарзанд кўради. Уйлари ўзларига торлик қилиб қолади. Менинг фаҳмимча, Раззоқ ёмон йигит эмас. Мабодо одам қўйса, йўқ деманг.

Роҳатбиби шу гапларни айтиб, кўзига ёш олди-да, яна қўшиб қўйди:

— Мен розиман, қизим..

Қайнарасининг маслаҳати Эъвозхонни қаттиқ ранжитди. Унга биринчи марта тик боқиб:

— Бу гапни бир айтдингиз, иккинчи айтманг!— деди-да, ўрнидан туриб, ҳовлига чиқиб кетди.

Анчагача ўзини босолмади.

Ойдинда тол шохлари олачалпак шарпа ёйган супа четига ўтириб, ўйга берилди.

«Наҳотки, қайнанам Раззоқнинг менга, болаларимга ҳурматини шунга йўйган бўлса? Наҳотки, Раззоқнинг мени ўлимдан қутқариб қолганидан у шундай мулоҳазага келган бўлса? Тўғри, болаларим катта бўлган сари харшашалари ҳам кўпая ётибди. Қандоқ қилай? Болалик уй— бозор. Ахир, бир кунмас бир кун улар дадасининг кимлигини билар, тушунар-ку? Бошқа ота уларга ота бўладими? Ундан кейин, мен болаларим деб, бошқа эр қилсам, бунга менинг кўнглим нима дейди?.. Раззоқ.. Эл гамида елиб-югуриб юрган одамжон бир йигит.. Наҳотки у менга шу мақсадда меҳрибонлик қилаётган бўлса?.. Мабодо у одам қўйганда ҳам мен розилик бераманми?.. Йўқ, йўқ, мен дунёдан фақат Ботирали хаёлида ўтаман.. У менинг йўлчи юлдузим. Мен фақат унга интиламан ва у орзу қилган мақсадга етаман!..»

Сўнги йўқ занжир ҳалқаларидай тизилиб келган шу каби хаёллардан боши ёрилар даражага етди.

Алламаҳалгача ана шу сўнги йўқ ўй оғушида ёнди, ўртанди.

Салқин шамолдан бадани жунжикди.

Уйга кирди.

Роҳатбиби чироқ пилигини пасайтириб, ўрнига ётган эди.

Эъвозхон чироқни пуфлаб ўчирди. Ётди. Лекин уйқу-си келмади. Яна хаёллар гирдобида қийналди. Қишлоқ хўрозлари бир марта қичқиргандагина кўзи илинди.

Туш кўрди.

Раззоқ Тўлқинни елкасига опичлаб, Учқунни бир қўлига олиб, иккинчи қўли билан Эъвозхоннинг билагидан

ушлаб, катта йўлдан кетаётибди. Йўлнинг икки ёқасида тераклар шовуллайди. Булбуллар сайрайди. Рўпарада ола байроқ уфқдан қуёшнинг олтин баркаши кўтарилаётибди. Раззоқ аллақандай ёқимли ашула айтади. Тўлқин ингичка товуши билан унга қўшилади. Эъвозхон қувонади. У кўпдан буён бунақа яйрагани, қувонгани йўқ.

— Қаёққа борамиз?— деб сўрайди у, Раззоқдан.

— Шаҳарга. Мария Николаевнанинг уйда меҳмон бўламиз. Кейин, мен болаларни бозорга олиб бораман. Этикчалар олиб бераман. Ҳаммамиз ясаниб, Роҳат боқчага борамиз. Томоша кўрамиз.

Тўлқин Раззоқнинг бўйнидан қучоқлаб, «тамоса кўламиз», «тамоса кўламиз», деб қичқирди.

Улар шундай шод-хуррамлик билан кетаётганда қуёш томондан келаётган чавандоз кўринди. Эъвозхон уни дарров таниди: фуражқасидаги юлдузи ярқираб турган отлиқ яқинлашиши билан Тўлқин: «Ада!»— деб қичқирди-да, унга толпинди.

Ботирали отдан тушиб, Эъвозхонни бағрига босди, кўзларидан ўпди. Тўлқин билан Учқунни Раззоқдан олиб, қучоғида эркалади. Раззоқ билан эса, қўл беришиб, кулиб кўришди.

— Дўстларим!— деди у, йўловчиларга ҳамон кулиб қараб.— Йўлингиз тўғри йўл. Қуёш йўли. Бахт йўли. Қайтманглар. Мен розиман.

Шу гапни айтиши билан ўзи ҳам, оти ҳам ғойиб бўлди.

Тўлқин билан Учқун Раззоқни қучоқлаб олдилар.

Тўлқин энди Ботиралини эмас, балки Раззоқни «ада-ада»лаб суйди.

«Ада! Адажон!..»

Эъвозхон шу товушга уйғониб кетди.

Дераза орқасида саҳар бўзарибди.

Роҳатбибининг ёнида ётган Учқун уйғонибди. «Ада-ада»лаб йиғлаяпти.

Эъвозхон унинг ноласига чидалмади. Апыл-тапил кийиниб, паранжисини билагига ташлади-да, ҳовлига чиқиб кетди.

Қайнанаси билан тунги суҳбатни эслади.

Уйга қайтиб кирмади.

Кўчага чиқди.

Шарқ уфқи оч қизил тусга кирибди. Шерикларидан

орқада қолган ёлғиз юлдуз — тонг юлдузи шу шафақдан юқорироқда, зангори кўкда милтиллаяпти.

Дарё томондан эсаётган салқин шамол теракзорда бир текис шовуллайдди.

На тиниқ саҳар жамоли, на эрта кўклам ҳавоси Эъвозхон кўнглини очолди. Унинг хомушлиги тарқамади.

Уйга қайтишга қайнанасидан истиҳола қилди.

«Мен нима гуноҳ қилдим? — ўзига-ўзи савол берди у, мактаб томонга кета туриб. — Нега қайнанам менга эрдан оғиз очди. Нега туш кўрдим? Нега Ботирали рози бўлди?..»

Ана шу саволларнинг ҳар бири Эъвозхон учун юракни азоблайдиган, ақлни шоширадиган жумбоқ эди. Лекин бу саволларнинг қайси бирига жавоб қидирмасин, унинг хаёли Ботиралига бориб уланарди.

Уни эрк, илм, маърифат йўлига бошлаган Ботирали эмасми? Қишлоқда мактаб очиб, «сен муаллима бўласан», деган Ботирали эмасми? Жаҳолат бағрини тилиш, хотин-қизларни озодликка чиқариш ҳақида Ленин сўзларини унга илк бор айтган Ботирали эмасми? Ўз болаларининг, жами болаларининг улуғ келажаги тўғрисида яхши тилаклар айтган Ботирали эмасми? Шу Ботирали тирик бўлса, хотинининг ишларини ўз кўзи билан кўрарди, қувонарди. Ёки, у бошқа бир оламда, узоқ-узоқларда Эъвозхонни ғойибдан кўриб, унинг ишлари, интилишлари, машаққатлари, вафоси — ҳамма, ҳаммасидан хабардорми? Шунинг учун ҳам у, бугун тонг чоғида хаёлда кўриниб: «мен розиман», дедими?

Эъвозхон мактабнинг сув сепиб супурилган жимжит ҳовлисига кирди. Тол тагига икки қатор терилган парталар ёнига борди. Паранжисини шу парталардан бирига отди. Узун доска тагига қўйилган курсига ўтирди. Ёмғир сувига тўйиб, кўкиш куртаклар ёзаётган тол шохларининг дилни очадиган аллақандай хушбўйи кўкрагини тўлдирди. Нечундир, Мария Николаевнани эслаб кетди.

«Марьям опам тезроқ келсайди!.. Менинг дардимни ўша тушунади. Ҳасратларимни йиғлаб-йиғлаб айтаман унга. Маслаҳат беради. Йўл кўрсатади».

Эъвозхон шу ўй билан ўтирганда йўлдан мактабга бурилган арава ғилдираklarининг тақир-туқури эшитилди.

— Ким бўлди экан, саҳарлаб йўқлаган? Таажжуб...

От мактаб эшигида тўхтади.

Ҳовлига Ғани ота кирди.

— Ассалому алайкўм, отин қизим.

— Келинг, отахон.

Эъвозхон Ғани отага таъзим қилди.

— Саҳарлаб нима қилиб ўтирибсан, қизим?

— Ўзим... Ҳали замон болалар келиб қолишади.

— Баракалла!.. Мана, мен ҳам сенга бир арава буюм келтирдим. Бўлисимиз Раззоқвойнинг қоғози билан кеча шаҳарга тушиб, китоб, дафтар, қоғоз, қалам яна аллақанча дов-даскак олдим. Кеч қайтдим. Азонлаб келаётиман, ишинг ётиб қолмасин, болаларни суюнтирай деб.

— Раҳмат, отахон. Бўлисга ҳам раҳмат.

— Бўлисимиз барака топкур элбоп йигит чиқди.— Ғани ота лабини лабига тегизмай, мақтовга тушди:— Унинг ҳиммати билан тўғон ҳам битиб, сув ташвишидан қутулдик. Зовурлар ҳам аллақачон қазилиб бўлди. Йўлларни айтмайсанми? Раззоқвой қишлоқлардан икки юз аравани ишга солиб, ўзи бош бўлиб тош тердираётимди. Мактабга ҳам тош йўл қураармиш. Катта йўлдан кейин шу йўлни бошлаймиз, дейди. Қишлоқдаги эркакларнинг барини ўқитармиш, тўғрими, қизим?

— Тўғри, отахон. Саводсизлар курси очамиз. Қишлоқдаги эркакларнинг ҳаммаси ўқиш, ёзишни ўрганади.— Эъвозхон Ботиралининг сўзларини эслаб, такрорлади:— Меҳнаткашларнинг кўзи дунёни кўриши керак.

— Балли, қизим!.. Раззоқвойнинг тагин айтишича, эркакларни ўзи ўқитармиш, бу ҳам тўғрими?

— Бу ҳам тўғри, отахон. То шаҳардан муаллим келгунча бўлис ўзлари ўқитиб турадилар.

— Қойил-ей! Аммо мен сенга айтсам, қизим, Раззоқвойимиз Ботиралига етиб бормаса ҳам, унга яқинлашиб боради. Умри ўхшамасин!

Ғани ота аравадаги юкни туширишни ҳам унутиб, Раззоқни ана шу хилда таърифлашга тушди.

Яна Раззоқ... Тушида, ўнгида ҳам ўша чўтиргина, паст бўйли йигит... Наҳотки, тақдирида ҳам ўша бўлса?..

Эъвозхон ўзини муттасил таъқиб этаётган ана шу фикрдан қутулиш учун гапни бурди:

— Юринг, отахон, буюмларни тушириб олайлик.

— Сен уринма, ўзим тушириб, ташиб бераман, қизим.

— Юра беринг, кўмаклашиб юбораман.

Ғани ота чиндан ҳам бир арава буюм ортиб келган өдн. Боғлам-боғлам китоб-дафтарларни, яшик-яшик ўқув ашёларини чол аравадан узатиб турди, Эъвозхон ерга олди.

Улар шу иш билан машғул бўлиб турганда ўқувчилар бирин-кетин кела бошлади. Аввал Мавлон аканинг ўғли Султон келиб, муаллимасига меҳрибонлик кўрсатди:

— Вой опагон-ей, мени чақиртирмабсиз-да! Бу бизга бир нафаслик иш. Қани, ота, сиз ҳам дам олинг. Мен ўзим ташиб берман.

Султонга бошқа болалар кўмаклашишди.

Юк мактаб омборига ташиб киритилди.

Ғани ота Эъвозхонни дуо қилиб, гузарга жўнади.

Қўнғироқ чалинди. Унинг садоси Эъвозхон руҳини кўтарди. Бошидаги хаёллар чекинди. Ҳовлидаги парталарни тўлдирган болаларнинг олдига келди. Шогирдлари гурр... этиб ўринларидан туришди. Салом беришди.

Биринчи дарс бошланди.

Эъвозхон машғулотга, болаларнинг ҳавасларига, сўзларига, шовқинларига берилди.

Биринчи смена тарқалиши билан иккинчи смена келди.

Яна биринчи дарсга қўнғироқ чалинди.

Билимга чанқоқ бўлган мурғак кўнгиллар, умид нури тўла қора кўзлар яна уни банд қилди.

Бу смена ҳам тарқалди.

Эъвозхон мактаб ҳовлисидан ҳаммадан кейин чиқиб кетаётганда шу томонга отда келаётган Раззоқни кўрди. Ўзини четга олишни ҳам, унга қарши бора беришни ҳам билмай, иккиланди. У ана шундай саросимада турганда от устида ўй суриб келаётган Раззоқ уни кўриб қолди, отдан сакраб тушди, саман тойни жиловидан етаклаб, катта-катта қадам ташлаб кела берди.

Эъвозхон унга йўл бериб, таъзим қилди.

Раззоқ отни тўхтатиб, тўрт қадам наридан сўради:

— Яхши юрибсизми, Эъвозхон? Мактаб чарчатмаётибдими?

— Раҳмат, бўлис...

Эъвозхон паранжи ичидан бошини кўтариб қаради. Раззоқнинг ихчам кирза этигини, майда қавиқ пахталик шимини, каттагина юлдуз тамғалик камарини кўрди. Унинг кўлидаги қизғиш чарм сумкага дафтар-китоблар сиққанча тиқилган эди.

— Ёрдамга келаётибман,— деди Раззоқ, сумкасини

баланд кўтариб.— Саводсизлар курсини бугун бошлай-
миз. Деҳқон оғайнилардан қирққа яқин киши келади.

Эъвозхон унинг сўзларидан қувониб, биринчи марта юзига қарашга жазм этди. Унинг Қизил Байроқ ордени тақилган эски гимнастёркасини, ич-ичига кириб кетган ҳорғин кўзларини, пешанасидаги икки йўл ажинни, бошидаги аскарлик қалпоғини кўрди. Нечундир, унга раҳми келди.

— Шунча ишингиз бўла туриб,— деди Эъвозхон маъюс товуш билан,— муаллимликни ҳам зиммангизга олдингиз, сизга ҳам қийин, бўлис...

Раззоқнинг чарчоқ кўзлари кулимсиради.

— Коммунистлар фирқасининг топшириғи шу,— деди у.— Мамлакатимиздаги ҳар бир меҳнаткаш саводли бўлиши керак. Лекин мен умримда муаллимлик қилган эмасман. Билмасам, ўргатасиз, янглишсам, тузатасиз, Эъвозхон!

Раззоқ бу сўзини шундай камтарлик ва умид билан айтдики, Эъвозхон унинг ўзига нисбатан самимий ишончини тушунди, фахрланди, бироқ сир бой бермай, у ҳам соддадиллик билан:

— Мен ҳам муаллима эмас эдим. Ботирали шуни ва сийат қилди. Инқилоб қўлимга қалам, тилимга сўз берди,— деди.

— Жуда тўғри айтдингиз, Эъвозхон. Инқилоб меҳнаткашларга ҳаётнинг кенг йўлини очиб берди. Эҳ-ҳе, ҳали қанчадан-қанча ишлар қилишимиз керак. Керак бўлса, қўлга қалам олиб, савод чиқарамиз; керак бўлса, қўлга қурол олиб, ёвларни янчамиз. Инқилоб бошимизни азиз, кўкрагимизни тоғ, юртимизни боғ қилди. Азиз дўстим Ботирали ҳам ҳаётини шу улуғ мақсадга фидо қилди!

Эъвозхон Раззоқнинг бу сўзларини мароқланиб тинглади. Бу фикрлар унинг бошида кўпдан буён яшар, аммо сўз билан ифодалашни билмасди.

— Хўп айтдингиз,— деди у, қаршисидаги йигитдан ётсирамай.— Ботирали ҳам инқилоб йўлида жонини фидо қилди...

— Бир жон эмас,— деди Раззоқ Эъвозхоннинг фикрини қувватлаб,— керак бўлса, минг жон фидо бўлсин инқилобга! Ахир, бу ёруғ кунлар инқилобдан аввал қаёқда эди? Бу мактаб, бу маърифат қаёқда эди? Юзлаб болаларнинг юрагига билим нуруни қуювчи сиз қаёқда

эдингиз?.. Инқилоб бўлмаса, сиз билан биз шу қишлоқда, шу мактабда, шу гўзал навбахор оқшомида учрашмаган бўлардик!..

«Ҳа, учрашдик. Ажаб учрашдик!— дерди Эъвозхоннинг ҳаяжон тўла юраги.— Энди бирга ишлашамиз. Энди сен менинг мададкорим бўласан. Сен ёнимда бўлсанг мен тушлардан ҳам, хаёллардан ҳам, ташвишлардан ҳам қўрқмайман. Сен шундай бир тоғсанки, суялсам, қуламайман. Сен, сенинг дўстлигинг, мададинг етишмас эди менинг надоматли умримда!..»

Раззоқ сумкасидан хат чиқариб берди:

— Мана бу сизга. Тошкентдан. Жамоага кирган эдим, Утап ога берди.

Эъвозхон хатни олиб, паранжи ичига яширди.

— Мактабни кўрсатинг,— Раззоқ саман тойни етаклади.— Курсга дарсхона тайинлайлик!

— Марҳамат, бўлис...

Раззоқ эшик олдида Эъвозхонга йўл берди:

— Сиз мудира, биз муаллимингиз...

Эъвозхон Раззоққа ялт этиб қаради-ю индамади. Ҳовлига кирди. Очиқ дарсхонага қўли билан ишора қилиб, деди:

— Болаларни тол тагига кўчирдим. Уй ичида ўнга стол бор. Курс машғулотини ўша ерда ўтказсангиз бўлади.

— Маъқул.

Раззоқ дарсхонага кириб, уйни, столларни, доскани кўздан кечирди.

— Чироқни нима қиламиз?

— Бериб юбораман,— деди Эъвозхон, уйдан чиқа туриб.

— Жуда яхши.— Раззоқ Эъвозхонни эшиккача кузатиб қўйди.— Сиз энди менинг маънавий муаллимамсиз. Дарсда қоқилсам, сизни эслайман. Сиз менга жасорат бағишлайсиз.

Эъвозхон Раззоққа биринчи марта очиқ юз билан қараб:

— Мен ҳам сиздек мададкорга муҳтож эдим,— деди.— Менга ёрдамингиз, маслаҳатингиз керак, бўлис.

Раззоқнинг кўзларида шу кунгача кўринмаган ажиб нур жилоланди.

— Раҳмат, Эъвозхон,— деди у, муаллиманинг иссиқ қўлини ушлаб, хайрлашаркан.— Мендан Ботиралининг онасига салом айтинг, Тўлқинжон билан Учқунжонни ўлиб қўйинг. Кўпдан бери хабар ололмадим, кечиринг.

— Раҳмат, Раззоқ ака!

Эъвозхон Раззоқ билан хайрлашди-ю биров қувган кишидай чопқилади. У бўлисни биринчи марта ўз оти билан атади, уни «ака» деб сийлади ва шу жасоратидан ўзи қўрқиб кетди.

Аллақанча ерга борганидан кейин орқасига қайрилиб қаради. Раззоқ мактаб эшиги олдида ҳамон кулиб турар. Эъвозхонни кузатарди...

«Мен жинни бўлиб қолдим.— Эъвозхоннинг бошига дафъатан шу фикр келди.— Раззоқ билан очиқ сўзлашиб. Ботиралини юрагим тўридан қувдим. Унинг юзига қаранганимда болаларим ҳам эсимдан чиқди. Шу ғалвали кўк-лам оқшоми — ўнгимда шундай қилдим. Тушимда-чи? Тушимда бундан ҳам баттар иш қилдим: Раззоқ билан қўл ушлашдим. Демак, эс-ҳушим ўшанга кетди. Эс-ҳушини ўзи идора қилолмаган хотин телба эмасми?..»

Эъвозхон теракзорга бурилди. Ёмғир билан ерпарчин бўлган бултурги барглари шатирлатиб босиб, сой бўйига тушди. Паранжисини ерга солиб ўтирди. Сувсиз сойга, унинг қирғоқларини қоплаган юпқа майсага тикилди. Қаттиқ оғриётган бошини ушлаб, уҳ тортди.

Раззоқ берган хат эсига тушди. Конвертдаги ёзувни ўқиди: Тошкент госпиталидан, Мария Николаевна Кончаловскаядан.

— Кеча хат келган эди. Нега яна юборди экан опам?

Конвертни очди. Бир неча жумладан иборат қисқа хатни ҳовлиқиб ўқиб чиқди.

«Азизим Эъвозхон!— деб ёзарди Мария Николаевна.— Бунча тез хат ёганимга таажжубланманг. Бугун мени Средазбюро Хотин-қизлар шуъбасига чақиришди. Катта кенгаш бўлди. Кўрилган масалани борганимда ай-тиб бераман. Сизга ҳам алоқадор. Якшанба кун кечқурун кутинг.

Тозагулга, ойингизга мендан салом денг. Уғилчаларингизни мен учун маҳкам қучоқлаб ўпиб қўйинг.

Сизларни соғинган дугонангиз

Мария Кончаловская».

Бугун жума. Демак, Мария опа индинга келади.

«Уни менга худо етказди,— ўйларди Эъвозхон.— Уша мени азоблардан қутқаради. Марьям опам... Якшанба кун тезроқ келсайди!..»

Эъвозхонни аллаким чақирди.

— Эъвозхону!.. Эъвозхон!..

Эъвозхон Тозагулнинг барала овозини таниди. Урнидан туриб, сочини, кўйлагини тўзатди, рўмолини бошига сириб ўради, паранжисини билагига ташлади.

Тозагул чопиб келиб, Эъвозхонни қучоқлаб олди. Унинг юраги бежо тепар, ҳомиладор бўлгандан бери қалқиб чиққан кўкраги лорсилларди.

— Қаёқларда юрибсиз, қидирмаган жойим қолмади. Мактабга борсам, бўлисимиз бояёқ кетганингизни айтди....

— Салқинлаб ўтирибман,— деди Эъвозхон, ерга қараб.— Уйда тинчликми?

— Тинчлик. Хавотиримиз фақат сиздан. Азонда ноушта қилмай чиқиб кетибсиз. Нима, биздан хафа бўлдингизми?

— Йўғ-е!— Эъвозхоннинг чиройли кўзлари кулди.— Қани ўтиринг, бир оз сўзлашайлик, кейин кетамиз.

— Қоронғи тушиб қолди-ку!

— Қўрқманг, Тозагул, ёнингизда мен бор!

Иккови ёнма-ён ўтиришди.

Эъвозхон дугонасига маъноли боқиб, сўради:

— Кўнглингиз нордон-нордон нарсаларни тусаётгандир-а?

Тозагул қип-қизариб, соддадиллик билан жавоб берди:

— Топдингиз...

Лекин Эъвозхон бу саволни Тозагулнинг кўнглини олиш учун эмас, балки ўз кўнглининг тугёнини босиш учун берганини у сизди. Эъвозхоннинг ўйчан чеҳрасига разм солиб:

— Сиздан бир нарса сўрасам, хафа бўлмайсизми?— деди.

— Сўранг.

— Хаёлингиздаги ўзгаришни нега мендан яширасиз?

— Вой, сизни қаранг!— Эъвозхон умрида биринчи марта дугонасига тик боқолмади.— Менинг хаёлимда ўзгариш бўптими?

— Жуда катта ўзгариш бўлган,— Тозагул жиддий бир қиёфада сўзлади.— Мени Тошкентга олиб борганингизда Раззоқ ака сизни ўлимдан қутқарган кундан буён ўзгардингиз. Сиз уни севиб қолгансиз...

Эъвозхон Тозагулнинг оғзини кафти билан ёпди.

— Бас, гапирманг!
Тозагул Эъвозхоннинг кўлини четга буриб, сўзида давом қилди:

— Гапираман, Эъвозхон. Мен гапирмасам, ким гапир ради? Орамизда сир йўқ. Сиз мени Тошкентдаги дохтор опага кўрсатиб, бахт эшигини очиб бердингиз. Мен ҳам сизга бахт эшигини ақалли узоқдан кўрсатиб қўйишим керак...

Тозагул сўзлаган сари Эъвозхоннинг боши хижолатдан қуйи эгилди, кўзларига ўт тўлди, юзи чўғдай ёнаётганини сезди, лекин қиёматли дугонасининг сўзларини эшитишдан бошқа чора тополмади.

— Бахт эшиги кўриниб турибди,— деди Тозагул. Эъвозхоннинг елкасига қўл ташлаб.— Кўзларингизни катта-катта очиб қарасангиз, ўша эшик олдида турган Раззоқ акани кўрасиз. У сизни чақираётир. Қўрқманг. Боринг. У сизга чин йўлдош, болаларингизга ҳақиқий ота бўлади.

Эъвозхон меҳрибон дугонасининг бағрига бош қўйиб, ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Сиз ҳам менга эр тилаяпсиз...— Кейин бошини кўтариб, Тозагулга тик боқди-да, жиддий бир қиёфада деди:— Шубҳалар илони вужудимни чақаетибди, Тозагул. Ойим ҳам, сиз ҳам шу гапни айтдингиз. Лекин мен Ботиралимга умрим борича содиқ бўлиб қоламан!..

Тозагул унинг ипакдай майин сочларини силади.

— Сўзларимни тўғри тушунинг, Эъвозхон. Бутун умрингиз мотамда ўтмаслиги керак. Агар сиз Раззоқ акадай инсонни рафиқликка қабул қилсангиз, Ботиралимга хиёнат қилган бўлмайсиз, аксинча, унга вафо қилган бўласиз. Наинки, унинг болалари оталик бўлади. Бўлди, йиғламанг. Чўчиманг. Биттагина дадил қадам ташласангиз, олам гулистон бўлади!

Эъвозхон кўз ёшларини артиб, дугонасига қатъий деди:

— Шу масалада янглишдингиз, Тозагул! Раззоқ чиндан ҳам улуғ йигит. Лекин у менга фақат дўст, ака бўлиши мумкин. У менга сирдош ҳам бўлиши мумкин. Аммо менинг муҳаббатим битта. Муҳаббат — қуёш. Ахир, оламда қуёш битта-ку?!

Тозагул дугонасининг юракдан чиқариб айтган сўзларини тингларкан, унинг йирик-йирик қора кўзларига кулиб термилди ва уэр сўради:

— Мени кечиринг, Эъвозхон, кунглингиэга озор бериб қўйдим...

Эъвозхон дугонасининг қўлидан етаклади:

— Юринг, уйга борайлик. Бўлисга чироқ ваъда қилдим.

Улар қўл ушлашганча чопқиллашиб қўрага кетишди.

Қўрага кираверишда Эъвозхон Тозагулни тўхтатиб, илтимос қилди:

— Жон ўртоқжон, ойим билан сўзлашинг. Менга эрдан огиз очмасин!

— Хўп бўлади.

Орадан ҳеч гап ўтмагандай, дугоналар қўрага гурунглашиб киришди...

Ўн саккизинчи боб

Лаъли қизига Саодат деб от қўйди. У қизининг саодатли бўлишини истаганини ва ўзи ҳам саодагга эришаётганини сезгани учун шундай от қўйди. Мирҳосил кўришга келган кунларнинг бирида буни унга эълон қилди. Мирҳосилга маъқул тушди.

— Саодатли бўлсин,— деди йигит, чақалоқни бағрида өркалаб.

Яна бир неча кундан кейин Мирҳосил Лаълини ўз уйига олиб келди. Онаси билан таништирди. Лаълига: «Мен келгунимча шу ерда тура туринг» деб, қора йўрғани Қўйлиқ йўлига ҳайдаб кетди.

Шу кетганча қишлоқдан икки ҳафтада қайтди.

Лаъли айвонда бешик тебратиб ўтирарди. Халоскорини кўриб, ўрнидан турди, унга назокат билан эгилиб салом берди, кўрпача ёзди.

Мирҳосил Лаъли билан қўл бериб кўришди. Остонада этигининг чангини арта туриб, сўради:

— Ойим қани?

— Қўшниларникига чиқиб кетган эдилар...

Лаъли маъюс кўринар, кўзлари нечундир қизарган эди. Мирҳосил унга шубҳали тикилди.

— Тинчликми, Лаълиниса? Ойим сизни хафа қилмадими?

Лаъли ўзини тутолмади, биринчи марта Мирҳосилнинг бўйнидан қучоқлаб, йиғлаб юборди.

— Мени бу маҳалладан олиб кетинг...

Мирҳосил Лаълини кўрпачага ўтқазди. Ўзи унинг қар-
шисига тиз чўкди.

— Қани, бир чеккадан сўзланг-чи, ўзи нима гап?

Чақалоқни бешикка солишга чиққан қўшни хотинлар-
дан баъзилари маҳаллада бўлар-бўлмас гап тарқатган-
нини, бунинг орқасида Мирҳосилнинг онаси бошини кўта-
риб юролмай қолганини Лаъли ўпкаси тўлиб ҳикоя қилди.

— Мен бахти қаро, — деди Лаъли, — сизга, онангизга
бир дунё ташвиш бўлдим. «Вой шўрим, палончининг ўғли
бир шармандани етаклаб кепти!» «Ҳой, писмадончи,
эшитдингизми Мирҳосилнинг кўрсатган ҳунарини, йигит
бўла туриб болалик хотинга ўйланармиш...» каби гаплар-
ни ҳар кун ўз қулоғим билан эшитиб турибман... Жон
Мирҳосил ака, қаёққа десангиз, кетаман, аммо бу ерда
қолмайман!

Тўғон қурилишини тугатиб, ишини топшириб келган
Мирҳосил уйда бундай кўнгилсизликка учрашни хаё-
лига келтирмаган эди. У кеча Қумқишлоқда тунади.
Раззоқ билан, Ўтап билан сўзлашди. Раззоқ Мирҳосилга
Қумқишлоқда қолишни, волижрокомда истаган бўлими-
да ишлашни таклиф қилди. Ўтап бўлса, жамоага котиб
бўлиб қолишни, айни вақтда маориф ишини қўлга олиш-
ни, мактабга ёрдам беришни илтимос қилди. Мирҳосил
кўнмади. Уни Тошкентда онаси, уйи ва кейинги пайг-
ларда пайдо бўлган юрак ўйноғининг сабабчиси — Лаъли
кутарди.

Мирҳосил Лаълининг ҳикоясини дўстларига сўзлаб
берди. Лаълига уйланмоқчи, унинг боласини ўз боласи-
дай тарбияламоқчи бўлганини айтди.

Лаълининг саргузаштини эшитиб, Мирҳосилнинг ўғил
болалигига тан берган Ўтап унинг қишлоқда қолиши
учун яна важ топди. Абдурахмонбойнинг мол-мулки му-
содара қилиниб, унинг қўраси ҳам жамоа ихтиёрига ўт-
ган. Ойшабону билан Баҳрига биттадан уй қолдирилган.
Агар Мирҳосил Лаъли билан қишлоққа кўчиб келса,
жамоа унга шу қўрадан уй беради. Ўтап Лаълининг
бунга ҳақи борлигини алоҳида таъкидлади.

Мирҳосил Лаълининг кўз ёшини кўриб, Ўтапнинг мас-
лаҳатини эслади. «Дарвоқе, нега қишлоққа кетмай? — деб
ўйлади у. — Лаълига уйланаман. Жамоада ишлайман.
Кейинчалик онамни ҳам олиб кетаман».

— Бу ерда қолишнинг ҳеч иложи йўқми? — деб сўра-
ди у, Лаълининг узил-кесил сўзини олиш учун.

— Шу ердан кетсам, жоним қийноқдан қутулади.

Лаълининг сидқидиллиги Мирҳосилни енгди.

— Бўпти!— деди у.— Кетамиз. Сиз Саодатни бешикдан ечиб йўргакланг. Мен йўл тараддудини кўрай!

Мирҳосил кўчага чиқиб кетди.

Лаъли эндигина ухлаган чақалоғини бешикдан ечиб йўргаклаётганда Мирҳосилнинг онаси Азиза опа кириб келди.

— Нега ечдингиз ухлаётган болани?— у Лаълини оналарга хос меҳрибонлик билан койиди.

— Ўғлингиз келган эдилар,— деди Лаъли, Азиза опанинг юзига қаролмай.— Кетар эмишимиз...

— Қаёққа?

— Билмадим... «Саодатни йўргакла» дедилар.

— Вой ўлмасам, Лаълихон... Қўни-қўшни, маҳаллажўй нима дейди? «Азиза опа меҳмонини уйдан қувиб ҳайдабди», демайдами?

Лаълининг юрагида маҳалладаги баъзи бойвуччаларнинг ғийбатига қарши жуда кўп гаплар уюлиб ётган бўлса ҳам, ўзига бошпана берган бир муштипар онанинг ҳурмати учун индамади.

— Кетсам, яна келарман,— деди у, уйқуси чала бўлиб йиғлаётган боласига кўкрагини тутиб.— Ихтиёр ўғлингизда.

— У тентак қаёққа кетди?

— Йўл тараддудини қилишга гузарга чиқиб кетдилар шекилли...

Азиза опа ҳамон ишонмай сўради:

— Кетишингиз аниқми?

— Аниқ, ойижон...

— Ақалли ёзгача қолинг!

— Қистаманг, ойижон. Омон бўлсам, ҳали кўп келаман.

Сўзининг фойда бермаслигини, Лаълининг бир кесарлигини сезган Азиза опанинг уни йўлга жўнатишдан бошқа чораси қолмади. Чақалоққа атаб тиккан буюмларини тугди, қутисидан уч-тўрт қадоқ майиз-туршак қўшди, биттадан кўрпа, кўрпача ҳам берди.

— Бешикни ҳам ола кетинг,— деди у.— Мирҳосил катта бўлган бешик. Болангиз бахтли бўлсин!

— Қуллиқ, ойижон.

Мирҳосил гузарга чиқиб, темирчиликда извошнинг ўқини тузатаётган Умрзоқ ота билан бирга қайтиб келди.

Мирҳосилнинг Қумқишлоққа кўчиб кетиш хабаридан қувонган чол Лаълининг қўлидан болани олиб, қулоғига «азон айтди».

— Ия, бу пучуқни қаранглар, кулишини қаранглар!— деб эркалаб суйди Саодатни...

Мирҳосил Қумқишлоққа ишга кетаётганини онасига эълон қилди. Ҳар жума келиб туришга, кейинчалик уни кўчириб олиб кетишга ваъда берди.

Юклар извошга ортилди.

Азиза опа ўзини ёлғиз ташлаб кетаётган ўғлини кўз ёш қилиб кузатиб қолди.

* * *

Жамоадаги ишини тугатиб, болохонадан энди тушмоқчи бўлиб турган Утап, йўл бўйида тўхтаган извошни айвондан кўрди; қоровул Қўлдош отани томда қолдириб, ўзи нарвондан пастга тушди.

— Айтганим бўмай қомайди,— деди Утап, қисик кўзлари кулиб, Мирҳосил билан қўл бериб кўришаркан.— Қумқишлоққа бир келган киши, қайтиб кетолмайди!

— Маслаҳатингизга раҳмат, оға. Мана, келдик.

Утап извош олдига бориб, Лаълини қутлади:

— Хуш келибсиз, синглим. Уй-жойингиз тайёр. Сизнинг бахтингизга кўз олайтирганлар энди йўқ!

Лаъли паранжи ичидан мўралаб, девқоматли Утапни таниди. Унинг меҳрибончилигидан таъсирланиб, титроқ товуш билан:

— Қуллик, раис...— деди.

— Қани, Мирҳосил, извошга мининг,— деди Утап. Умрзоқ отанинг ёнига чиқиб ўтираркан.— Сизларни мен ўзим жойлаб қайтаман.

Мирҳосил Лаълининг ёнига ўтириб, чақалоқни унинг қўлидан олди:

— Менга беринг, толдингиз.

Умрзоқ ота қора йўргани чуқ-чуқлади.

Одатда камгап Утапнинг бу гал Абдурахмонбой қўрасига етгунча оғзи тинмади:

— Раззоқ катта иш бошлаб юборди. Деҳқонларнинг барини бир-икки йил ичида саводли қилмоқчи. Ботиралимиз бошлаган ишни қўлга олди. Узи ҳам ўқитаётир. Аммо волостда нима кўп — қишлоқ кўп. Брига борса бошқаси қолади. Муаллим етишмаётир. Эъзозхон бечо-

ра эртаю кеч мактабда. Ўзи ҳам дейман, Мирҳосил, халқ илмга роса чанқаган экан-да! Сиз ҳам енгни шимариб ишга тушмасангиз бўлмайди. Маорифни қўлга олинг, оғайни!

Кутилмаганда Утап Лаълига мурожаат қилди:

— Синглим, Абдурахмонбойнинг уйдаги тинтув вақтида саводингиз борлигини, ишга кирмоқчи бўлганингизни пайқовдим... Эслайсизми?

— Эсимда, раис...

— Сиз ҳам Эъвозхонимиздай муаллималик қилсангиз дейман, а, лаббай?

Лаъли Мирҳосилнинг тиззасида ухлаб қолган чақалоғига ишора қилди:

— Сал катта бўлсин-чи...

— Дуруст.— Утапнинг қуралай кўзлари кулди.— Аммо болангизга Ойша опа қараб турса, бўлмасмикан?

Қайнанаси Ойшабонунинг отини эшитиб, Лаълининг кўзлари қўрқувдан катта-катта очилиб кетди.

— Худо кўрсатмасин, раис... У чаён боламни чақиб ўлдириб қўяди...

— Чаён чақадиган замонлар ўтиб кетган!— деди Утап ва бу мавзуга бошқа қайтмади.

— Чапга буринг,— деди у, Умрзоқ отага.— Ҳов анов кўра.

Лаъли барваста раисга мамнун тикилди. Бу — бой кўрасини тинтув қилишга Ботирали билан келган ўша Утап — индамас батрак. Энди бўлса, кўзлари ўткир, тили бийрон. Аммо ҳали ҳам ўша коржомасида. Фақат белига қайишдай камар боғлаб, наган осиб олибди. Худди Мирҳосилнинг наганига ўхшайди. «Нега булар ҳаммаси тўппонча тақиб юрибди?— ўйлаб кетди Лаъли.— Мирҳосилнинг айвонидаги устунда осиглиқ наганини олмоқчи бўлганимда: «Тегманг, ўқи бор», деган эди. Утап ога наганининг ҳам ўқи бўлса керак. Наҳотки, душманлар ҳали ҳам тугамаган бўлса?»

Шу қишлоқдан телбаланиб чиқиб кетгандан бери содир бўлган воқеалардан: синфий душманларнинг макрли найранглари ҳам, Раҳмонқул босмачиларига қарши урушдан ҳам, деҳқонлар турмушидаги, онгидаги ўзгаришлардан ҳам хабарсиз бўлган Лаъли, халқнинг нима сабабдан қуроланганини тушунмас, содда ақли билан ўзича мулоҳаза қиларди. Шунинг учун ҳам, ҳар бир ўзгариш унга янгилик бўлиб, янги олам бўлиб туюларди.

Қумқишлоқ гузарига боришда ва у ердан Абдурахмонбой қўрасига қайтишда анча ўзгаришлар бўлганини кўрди: янги йўллар очилибди, кўприклар тузатилибди, зовурлар қазилибди, у ер-бу ерда қамиш томлик янги уйлар қад кўтарибди. Фақат Абдурахмонбой қўраси ўз ҳолича турар; мусодара қилингандан бери жамоанинг кўли тегиб тузатмагани кўзга ташланарди.

Қишлоқ ўртасидан янги йўл очилиши муносабати билан кўпдан бери арава ўтмаган, ўт-ажриқ босган эски йўлда извош тарақлаб, ундагилар ўтирган ерида сакрай бошлади.

Кўра ҳам ташландиқликда йўлдан қолишмасди. Абдурахмонбой қамалмасдан илгариеқ нураган деворлар бу йилги мўл қор-ёмғир остида буткул ивиб тушибди. Дарвозанинг устунлари қийшайиб, тахталари букилибди.

Извош ана шу дарвоза ёнига келиб тўхтади.

Ўтап ерга тушиб, бешикни олди. Мирҳосил чақалоқни авайлаб кўтариб, Лаълига қўл узатди, уни суяб туширди.

Ўтап дарвозани баланд пошналик битов кўн этиги билан тепди, бир тавақаси тарақлаб қулади.

— Мирҳосилвой, буларнинг барини тузатасиз!— деди раис, хароб қўрага ишора қилиб.

Тўғон қурилишини деҳқонларнинг ҳашари билан битказган Мирҳосил кулди-да:

— Жамоа ёрдам берса, ҳеч гап эмас!— деди.

— Жамоа ёрдамга тайёр!

Айвонда шовла еб ўтирган Ойшабону билан Баҳри бешик кўтариб кирган Ўтапни кўриб, ҳангу манг бўлиб қолишди.

Баҳри қўлини тик дастурхон четига артиб, Ойшабонунинг: «ҳой, тўхта»сига ҳам қарамай, дарвозага югурди. Раисга қўл қовуштириб салом берди-да, қўлидан бешикни олди.

— Лаълининг уйи қайси бири?— деб сўради Ўтап.

— Анови!..

Баҳри Лаълини таниб, уни бағрига босди, юз-кўзларидан ўпиб, йиғлаб кўришди, «болам-бўтам» қилиб суйди.

— Қани, юринглар.

Баҳри Лаълининг уйини очиб, чирогини ёқиб берди.

Уй ҳам, айвон ҳам илгариги ҳолича турар, бироқ Ойшабону палосу кўрпа-тўшакларни, идиш-товоқларни, сандиқлардаги буюмларни ташмалаб тугатган эди.

Баҳри бешикни титилган бўйра устига қўйди.

Лаъли уйининг шипшийда қилинганини кўриб, туси оқарди.

Мирҳосил чақалоқни бағрига босганча, Лаълининг қони қочган чиройли юзига, ёшга тўлган кўзларига маъюс тикилди.

Умрзоқ ота извошда кўрпа, кўрпачаларни келтириб тўшади.

Ўтирдилар.

Умрзоқ ота ёшларни дуо қилди, юртга тинчлик-хотир-жамлик тилади.

Ўтап Лаълидан сўради:

— Отангизнинг уйдан нималар олиб келган эдингиз?

Чақалоқни Мирҳосилдан олиб, эмизиб ўтирган Лаъли Ўтапнинг саволига жавоб бермади, хўрланганига хўрлиги келиб, пиқ-пиқ йиғлади.

— Ойша холани чақиринг,— деди Ўтап Баҳрига.

Баҳри ҳовлига чиқиб кетди.

— Хафа бўлманг, синглим,— Ўтап Лаълига таскин берди.— Барини ундирамиз!

— Менга мол-дунё керакмас,— Лаъли йиғи аралаш сўзлади.— Мен ўз қадримга йиғлайман, раис!

— Шўро даврида қадрингизни топасиз, синглим.— Ўтап босиқ гапирди.— Кўп машаққатлар тортдингиз, энди роҳатини кўришингиз керак.

Ойшабону юзини рўмол билан ёпиб, лопиллаб кириб келди. У ким келганини алақачон сезган, вужудини титроқ-қақшоқ қамраган эди.

Ўтап унга ҳаник олдидан жой кўрсатди:

— Ўтиринг.

Ойшабону омонатгина чўққайди.

— Лаълиниса соғ-саломат келди,— деди Ўтап.— Аммо сизнинг келиндингиз бўлиб, сизнинг уйингизга қайтиб келгани йўқ. Лаълининг ўғлингиз Ибодиллага талор хатини жамоа тасдиқ қилади. Бу — бирламинчи. Билиб қўйинг. Иккиламчи. Лаъли мана бу шаҳарлик йигитга, тўгонимизни қуриб берган Мирҳосилга никоҳ қилинади. Жамоа буни ҳам тасдиқлайди. Учламинчи, жамоа Мирҳосилга ва Лаъли билан унинг боласига мана шу уй-айвонни, олдидаги саҳни билан хат қилиб беради. Тўртламинчи, Лаъли Шўронинг ҳуқуқли фуқароси, мактабимиз муаллимаси эканини ҳам билиб қўйинг. Мабодо, Лаълининг шаънига иғво тарқатадиган бўлсангиз, туҳматчи

бўласиз. Қишлоқдан ҳайдаймиз. Шунини ҳам билиб қўйинг. Тушунарлими, опа?

Ойшабону нафаси бўғзига тиқилиб, базўр.

— Тушундим...— деди.

— Ана энди иккинчи масалага ўтамиз.— Утап Ойшабонунинг қўш-қўш олтин узуклик семиз оқ бармоқлари қалтираётганини кўриб, овозини сал пасайтирди.— Лаълининг келинлигида ўз уйдан келтирган мол-буюмлари масаласи... Палослари, тўшак-кўрпачалари, сандиқлари, кийим-кечаклари, идиш-товоқлари... Бари қани?

Ойшабону Баҳрига хавотирланиб қараб олди-да:

— Хабарим йўқ... Жамоа мусодара қилган...— деди. Баҳри ўзини босиб туролмай, бир вақтлар бойвуччаси бўлган Ойшабонунинг юзига тик гапирди:

— Ёлгон гапиришга худодан қўрқинг, ойи!..— Кейин Утапга қаради.— Лаълининг бир қисм молини ойим сотиб пул қилганлар: олти юз сўм чирвон белларида... Бир қисмини уйларига босганлар!

Шу пайтгача индамай ўтирган Ойшабону бирдан бобиллаб берди:

— Сотган бўлсам — сотибман, босган бўлсам — босибман! Ҳақим бор! Нон-намагимни еган! Боққанман?..

— Бас қилинг, опа!— Утап яна овозини кўтарди.— Бас қилинг!.. Жанжалдан фойда йўқ. Лаълининг белингидаги пулини, уйингидаги молини шу топда беринг. Мана, биз гувоҳ бўламиз. Ишни осонликча битказамиз. Агар қайсарлик қилсангиз, юртга айтамыз. Бу гапни юрт эшитса, сизни қип-қизил ўғри дейди, шарманда қилади. Судга тушмасдан аввал дарров топшинг. Қани, бўлинг!..

Ойшабону қўллари титраб, белига боғлаган қалин шол рўмолини ечди, бир даста чирвонни Лаълига узатди. Лаъли олмади. Утап олиб санади. Бешик бошига, чақалоқнинг ёстиқчаси тагига тиқди. Урдидан турди.

— Юринглар,— деди уйдагиларга.— Буюмларни келтирамиз. Юринг, Ойша опа, ўзингиз инсоф билан ажратиб беринг.

Ойшабону уйдан чиқа туриб Лаълига ўшқирди:

— Ҳу, яшшамагур!..

Лаъли жодугар кампир билан айтишишни ўзига эп билмади.

Лаъли уйда ёлғиз қолди. Эс-ҳуши қайтгандан бери кўрганлари: госпиталь клиникаси ва у ердаги Марьям опа, Мирҳосилнинг уйи, онаси, қанчадан-қанча меҳри-

бонликлар унга тушдай туюлди. Лекин одамларнинг меҳру шафқатини, ёрдам-илтифотини унутмади. Булар туш эмас, ҳақиқат.— Лаълининг ўй-фикрини ёритган қандайдир сўнмас бир нур. Буларнинг ҳаммаси улуғ. Қишлоқдаги бугунги воқеа эса, ҳаммасидан ошиб тушди. Оддий деҳқон, кечаги батрак Утап Лаълининг фожиасини ҳам, бахтини ҳам, келажагини ҳам тушунди. Унинг ҳақ-ҳуқуқини Шўро номидан ҳимоя қилди. Бу большевиклар қандай ажойиб кишилар! Бу қандай ажойиб замон!..

Лаъли ана шуларни ўйларкан, эри Ибодилла, ўйнаши Бўронбек хаёлига ҳам келмади. Улар билан боғлиқ бўлган мушбат унутилди. Фақат Саодат... Йўқ, Саодатнинг Бўронбекка ўхшайдиган ҳеч нарсаси йўқ. Саодат — Лаълининг нухаси: турқи ҳам, туси ҳам Лаълининг худди ўзи. Саодат — Бўронбекнинг боласи эмас, Мирҳосилнинг боласи. Лаъли боласини жамоада шундай деб ёздиради.

Мирҳосил... Лаълининг бутун ўй-хаёли, орзу-умидлари ана шу содда, шижоатли, меҳрибон йигитга боғланиб қолди. Нега илгари, Лаъли лолалар териб юрган қизлик чоғларида кўринмади шу йигит? Бутун иффати, латофати, назокати, ҳусну хазинасини икки қўлаб тутмасмиди Мирҳосилга?

Айвондаги шовқин Лаълининг ширин ўйларини бўлди. Кичик жуссали Умрзоқ ота аллақанча кўрпани бошида кўтариб, уй эшигидан суқилиб кирди. Баҳри кийим-кечак тугилган икки рўмолни Лаълининг олдига қўйди. Идиш-товоқлар тиқилган қопни Утап орқалаб кирди. Мирҳосил сандиқни судраб келди.

Эркаклар жой солаётганда Баҳри самоварга ўт қалади. Ҳужрасидан уч-тўрт зогора нон келтирди. Олма чой дамлади.

Кечагина бегона бўлган кишиларнинг бунчалик ҳаракатини, ғамгузорлигини кўрган Лаъли юзини қайноқ ёшлари билан ювди.

Чой ичилди.

Умрзоқ ота яна фотиҳа қилди.

Утап Мирҳосилга Лаълини Ойшабонунинг хуружидан сақлаш учун шу ерда қолишни ва эрталаб жамоага барвақт боришни тайинлади.

Мирҳосил Утапга миннатдорчилик билдирди.

Утап дарвозадан чиқиб кета туриб, Баҳрига эрталаб

шеркат омборидан Лаълига ун, гуруч бериб юборишини айтди ва унинг чақалоғига қарашиб туришни сўради.

Катта қўрада Ойшабону билан ёлғиз қолиб, унинг сасиқ гийбатларидан безор бўлган Баҳри Лаълининг келишидан хурсанд бўлганидек, раиснинг топшириғини ҳам бажону дил қабул қилди. Айни вақтда, Утапнинг келиб қолганидан фойдаланиб, ўз эрининг тақдирини сўради.

— Карвоннинг аҳволи қандай экан, раис, нажот борми?

— Эрта-индин суд бошланади,— деди Утап, Баҳрига ачиниб.— Эрингизни кўрасиз, опа!..

— Худо хайрингизни берсин, раис, умидим сизлардан!..

Утап индамади. Извошга чиқди. Умрзоқ ота қора йўрғага қамчи урди.

Баҳри извош кетидан бир нафас қараб турди-да, ҳовлига қайтди. Лаълининг уйига кириб чақалоқни бешикка белаб берди, дастурхонни йиғди. Сўхталанаётган чироқ пилигини кўтарди. Уйдан чиқиб кетаётиб:

— Яхши ётинглар,— деди.— Лаълинисо, болангиз йиғласа, чақиринг!

— Раҳмат, айланай опа!..

Уйда Мирҳосил билан Лаъли ёлғиз қолишди.

Бешикка осилиб ўтирган Лаъли, боласи ухлаши билан гаврапешни ёпиб қўйди-да:

— Ухлади...— деди ёш билан ювилган тиниқ шаҳло кўзлари кулимсираб.

У Мирҳосилнинг ёнбошига ёстиқ суриб қўйди:

— Энди сиз ҳам дам олинг.

Урушда қон кечган, меҳнатда чиниққан Мирҳосил ҳали шу кунгача қиз сочидан бўй олмаган, жувон кўзларига тик боқмаган эди. Шу сабабдан Утапнинг никоҳ ҳақидаги сўзлари ҳам, Лаълининг илтифоти ҳам уни шошириб қўйди.

— Мен чарчаганим йўқ. Сиз дам олинг,— деди у Лаълига, ёстиқни унинг биқинига суриб.

Ана шу нозик дақиқада Лаъли фавқулодда жасорат кўрсатди.

— Келинг, бўлмаса, иккаламиз дам оламиз.

Мирҳосил Лаълининг бошини ёстиққа қўйиб, ўзи унга эгилди.

— Ишонмаган эдим,— деди Мирҳосил, Лаълининг

юзига юзини қўйиб.— Бахтим гули мен кутгандан эртароқ очилди.

Лаъли Мирҳосилнинг бўйнидан қучоқлаб, эркаланди:

— Менинг бахтим гули жуда кеч очилди!..

Мирҳосил Лаълининг кўзларидан беозоргина ўпди.

— Илгари очилмаганмиди?— сўради у, бағрида тўлганган жувоннинг таърифга сизмайдиغان ҳуснидан маст бўлиб.

— Илгари қиш бўронлари сўлдирган эди,— деди Лаъли, унинг илмоқли саволига жавоб қайтариб.— Энди уни бахт шамоли, кўклам қуёши кўкартирди!

Мирҳосил Лаълини қаттиқ қучоқлаб сўради:

— Шу кўкламнинг абадийлигига ишонасизми?

— Албатта ишонаман. Богбони сиз бўлганингиздан кейин ишонаман-да!

Лаъли ўрнидан туриб, сочларини тузатди. Чироқни пасайтирди-да, ноз-карашма билан: «Бўлди, ухланг!» деди ва Баҳри опа келтирган тугунни кўтариб, айвонга чиқиб кетди.

Мирҳосил уни бетоқат кутди.

Унга Лаъли юз йил йўқолиб кетгандек туюлди. Ана шу юз йил ўтиши билан Лаъли амиркон кавуши учиди аста босиб кирди. Чироқ пилигини кўтарди.

Энди бу — анов кунги, кечаги, бундан беш дақиқа аввалги Лаъли эмас, тамом бошқа бир гўзал, қора конатласдаги чинакам ҳусн маликаси эди.

— Ҳали ҳам ухлаганингиз йўқми?— деб сўради у, таажжубдан эсини йўқотиб қўйган йигитга ишвали боқиб.

Мирҳосил Лаълини таниб, ўрнидан ирғиб туриб кетди. Дераза олдида унга толпинди, қучоқлади. Лаъли унинг юзига шаппати урди:

— Қочинг, ҳовлидагилар кўриб қолади!

Мирҳосил токчадаги чироқни пуфлаб ўчирди...

* * *

Ойшабону каллайи-саҳарлаб айвонга чиқди. Кўрпача чордона қуриб ўтириб олиб, қаҳрабо тасбеҳини ўғиршига тушди. «Болшавой»нинг кетишини пойлади. Лаълини уйда танҳо босиб, найзасини санчмоқчи, ақалли кечаги олтамиш чирвонни юлиб олмоқчи бўлди.

Ундан ҳам эртароқ турган Баҳри Лаълининг уй-айво-нида ўралашиб юрди: самовар қўйди, чақалоқни йўргак-лади, Мирҳосилнинг қистови билан чойни ҳам бирга ичди.

Ойшабону ҳаммасини кўриб ўтирди. Гоҳ энсаси қотди, гоҳ аччиғи чиқди. «Сувини ҳам иситиб бераётибди оқ-соч...—ўзича ҳукм қилди у.—Ушаларга оғди-кетди таги паст».

Мирҳосил чойни апил-тапил ичди-да, қўрадан барвақт чиқиб кетди. Ойшабону унинг елкага осган сумкасини, белидаги камарини, қизғиш чарм ғилофдаги наганини кўрди. «Болшавой» ҳовлидан гурс-гурс қадам ташлаб ўтди.

Ойшабону сичқон пойлаган мушукдай олазарак кут-ди. Лекин Лаълининг уйига кириб кетган Баҳри ҳадеган-да чиқмади. У ҳар кунгидай Ойшабонуга чой қайнатиб бериш у ёқда турсин, саломга ҳам келмади.

Ойшабону эрини, ўғилларини ўйлаб кетди. Улар ҳо-зир Тошкентда, турмада, Анови кун ош дамлаб, кийим-кечак кўтариб борди. Қабул қилишди. Ҳатто кўришишга ҳам ижозат беришди. Хушфёългина бир йигит уни тур-ма эшигидан киритиб, узун темир тўсиқ олдига бошлади. Тўсиқнинг нарёғига Абдураҳмонбой, Зиёдилла, Ибодил-ла келишди. Ярим соатча суҳбатлашишди. Ҳеч ким хала бермади. Милтиқли аскаргина шу ўртада юриб турди. Зиёдилла тергов тугаганини, яқинда суд бўлишини айтди. «Хафа бўлманг,—деди онасига,—эсон бўлсак, дийдор кўришармиш». Ойшабону шаҳардан қайтиб келгандан кейин кўришув тафсилотини Баҳрига сўзлаб берди. Баҳ-ри ўзини шаҳарга бирга олиб бормагани ва ақалли эри-нинг ҳолини сўрамагани учун Ойшабонудан гина қилди.

Шу ва бошқа сабаблар Баҳрининг кўнглини совутиб юборганини Ойшабону билади. Шундай бўлса ҳам, айб ўзида бўла туриб, Баҳрини «сиркаси сув кўтармаслик-да» айблайди.

Ойшабонунинг тасбеҳ ўгириб Лаъли ҳақида: «Бузуқ-нинг уйига ҳеч ким келмайди», «яккамохов бўлиб қолади», деб ҳукм чиқарди. Уни «яккамохов» қилиш учун Баҳрини ундан айнитишга қарор берди. «Тошкентга бирга олиб ту-шаман, кўнглини овлайман» деб ўйлади у.

Лекин Баҳри сира яқин келмади. У Лаълининг уйидан бир-икки марта айвонга чиққанда Ойшабону: «Ҳой, Баҳ-риниса, бу ёққа келинг!»—деб, доим сенсирайдиган «оқ-

соч»ини сизсираб чақирди. Баҳри унинг сўзларини гўё эшитмагандай, қайрилиб ҳам қарамади.

Жамоа қоровули Қўлдош ака тушга яқин отда бир қоп ун, бир қоп гуруч ташлаб кетди.

Баҳри Лаълининг айвонида супра ёзиб, хамир қоришга тушди.

Баҳри чақириққа кела бермагандан кейин Ойшабону ўзи борди. Уни кесатди:

— Ҳа, Баҳриниса, педдан қочгандай қочасиз? Улиб қоласизми, бирров хабар олсангиз?

Баҳри индамай, хамир муштлай берди.

Ойшабону Лаълининг уйига кирмоқчи бўлганда, Баҳри хамирини ташлаб, унинг йўлини тўсди:

— Чиллалик уйга кирманг!

Ойшабонунинг лаби лабига тегмай бобиллади:

— Ҳа, намунча, сиз унинг доясимисиз?

— Ҳа, доясиман!—Баҳри совуққина жавоб қилди.— Чидасангиз шу! Қайтинг!

Ойшабону мулазам бўлиб, оғзини саситиб қайтди.

Пешиндан кейин Қумри боласини кўтариб очилиб-сочилиб келди. Уни кузатиб қўйган Қамчи бошидаги тоғорани Баҳрига бериб, Лаълини деразадан фарзанд билан табриклади-да, аллақасққа шошиб кетди.

Яна бир оздан кейин Эътибор опа тугун кўтариб келди.

Ойшабону буларнинг ҳаммасига чидаса ҳам, кечга томон келган меҳмонларни кўриб, чидолмади. Бу келганлар Қумқишлоқнинг энг эътиборли жувонлари, ҳамма хотинқизлар бир кўришни орзу қиладиган Эъвозхон билан Тозагул эдилар.

Ошхонада тандирдан кулча узаётган Баҳри бу азиз меҳмонларни узоқдан кўриш биланоқ саватини кўтарганча Лаълининг уйига чопди.

Омонатгина паранжи ёпиниб, ҳовлига яшнаб, чақчақлашиб кирган жувонларни Ойшабону таниди, безгаги тутди. Қоронғи айвонда ёстиққа бош қўйиб, бошига кўрпа тортди.

Уйдаги хотинларнинг ҳаммаси Эъвозхоннинг истиқболига — ҳовлига тушишди.

Эъвозхон уларнинг ҳар бири билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришди. Лаълини анча вақтгача бағридан қўйиб юбормади.

— Фарзандингиз, бахтингиз қутлуғ бўлсин!—деди

у.—Биз сизни қишлоқдаги ҳамма хотин-қизлар номидан табриклашга келдик, Лаълихон?

— Раҳмат, опаюн, бошим кўкка етди!

Баҳри меҳмонларни уйга таклиф қилди. Ўз ҳужрасидаги чироқни ҳам келтириб қўшчироқ ёқди. Уй машъала бўлди.

Хотинлар гурунги бошланди.

— Ҳаммасини эшитдик,— деди Эъвозхон, уй тўрига ярашиб.— Чин бахтингиз энди кулибди!

Лаъли ҳам ўз навбатида Эъвозхонга тўймай тикилиб Марьям опадан сўз очди.

— Тозагулни ҳам даволаган эканлар Марьям опам! Сизни-ку сира оғиздан туширмайдилар. Дунё-дунё салом деб юбордилар.

— Қишлоғимиздаги хотин-қизларнинг ҳаммаси,— деди Эъвозхон, яна кўпчилик отидан камтарлик билан сўзлаб.— Марьям опанинг ҳикоясини эшитишди. Бир кўришни орзу қилишади.

— Шундоғ!—Эътибор опа Эъвозхоннинг сўзини қувватлади.— Қани, бир келсалар, ҳаммамиз навбатма-навбат кутардик!

— Кеча хат олдик,—Эъвозхон ўзига келган мактубни яна кўпчиликка келгандай таърифлади.— Марьям опа йўлга чиқаётган эмиш. Эрта-индин келиб қолади.

Лаълининг кўз олдида меҳрибон Мария Николаевна Кончаловская, унинг доим кулимсираб турувчи кўк кўзлари, оч сариқ қўнғир сочлари жонланди. Эъвозхондан илтимос қилди:

— Марьям опам келсалар, меникига албатта олиб келасиз!

Лаълининг руҳидаги катта ўзгаришни кўриб, унинг «меникига» деган сўзидаги ишонч оҳангини эшитиб, Эъвозхон қувонди.

— Сиз чақирмасангиз ҳам, Марьям опа ўзи ахтариб келди.

Шу зайлда гурунг қизигандан-қизиди. Хотинлар дардлашиб, қувнашдилар.

Шомдан кейин меҳмонлар тарқалмоқчи бўлиб қўрадан чиқаётганда Мирҳосил извошда етиб келди.

Эъвозхон дарвоза олдида Лаълининг оппоқ билакларидан маҳкам ушлаб олиб:

— Мактабда албатта муаллима бўлиб ишлайсиз!— деб қистарди.

— Болам сал катта бўлсин, опажон!

Баҳри унга далда берди:

— Хўп дея беринг, Лаълиниса. Болангизга ўзим қараб тураман, айланай!

Лаъли Эъвозхон билан қучоқлашиб хайрлашаркан:

— Хўп, опажон!— деб розилик берди ва унинг қулогига аста деди:—Хўрматингизга қуллиқ, опажоним!..

Умрзоқ ота меҳмонларни извошга чиқариб, уйма-уй олиб кетди.

Мирҳосил Лаълини қўлтиқлаб уйига кирди.

Баҳри Ойшабонунинг айвони олдига энди борди ва уни кўрпага ўралиб ётган ҳолда кўриб ҳол сўради:

— Тобингиз қочдими, бекач?

Ойшабону жавоб бермай, уҳлади.

Лаълини яккамохов қилмоқчи бўлган Ойшабону аслида ўзи яккамохов бўлиб қолган эди...

Ун тўққизинчи боб

Сергей сафардан қорайиб, озиб қайтиб келди. Ўз ватанининг қадрига етмаган ватанфуруш турк зобитлари уни йўлда ҳаддан зиёд қийнаб юборишди. Махсус вагон пассажирлари Красноводскда пароходга қуроли отряд ўровида базўр ўтказиб олинди. Денгиз долғалари устида улар кенгаш ўтказишди, ўзаро жанжаллари муштлашишгача бориб етди. Агар отряд аралашмаса, улар бир-бирларини Каспий қаърига улоқтириб тинчир эдилар.

Турк човушларининг можароси Сергейга муҳим бир ҳақиқатни очиб берди. Яъни, бу човушлар—Туркия жумҳуриятининг Мустафо Камол ҳукумати олиб бораётган сиёсатининг, бошқа давлатлар билан тинч-тотув яшаш сиёсатининг ашаддий душманлари. Шу сабабдан ҳам улар Туркиянинг янги ҳукуматидан ва уни қувватлаётган турк халқидан қўрқадилар. Уларнинг ватанга қайтмасликка, Анварпошшога қўшилишга интилганликларига сабаб шу. Улар ҳарбий жиноятчилардир.

Бокуга етгунча ана шу уришқоқ туркларнинг ўзи иккига бўлинди. Бир қиеми Туркияга ноилож қайтишга, иккинчи қисми Закавказье қўмондонлиги орқали Совет ҳукуматига мурожаат қилиб, бошпана сўрашга қарор берди. Шундай қилди ҳам. Тальятбей, Саид афанди каби йигирмага яқин ўта аксилинқилобчи пантуркчилар Бокуда

қолди. Сергей фронт штабида буларнинг ҳар бирини таърифлади, буларнинг қўлидан келадиган ярамасликларни айтиб, қўмондонликни огоҳлантирди.

Сергей асир туркларни топшириб, отряди билан Тошкентга қайтганидан кейин госпиталда уч кун ётди, қўлининг ярасини даволади. Уша ерда, дарахтзор ҳовлида тасодифан Лаълини учратди.

Сергейни ўз эри туфайли яхши танийдиган, унинг Қумқишлоқдаги ишларидан Эъвозхон орқали хабардор бўлган Мария Николаевна Кончаловская арғувон дарахти тагидаги скамейкада Лаъли билан суҳбатлашиб ўтирарди. Палатадан чиққан Сергейни узоқдан кўриб, имлаб чақирди. Сергей борди. Мария Николаевна унинг озгин юзига, киртайган кўкиш кўзларига ачиниб термилди.

— Утиринг, Серёжа. Қалай, қўлингиз тузалай дедими?

Сергей Мария Николаевнанинг ёнига ўтирди, скамейкага суялиб, эрта кўкламнинг мусаффо нам ҳавосидан тўйиб нафас олди.

— Раҳмат, Маша, Қўлим тузук. Эртага ишга чиқаман.

Мария Николаевна ёнида бола кўтариб ўтирган ўзбек жувонига ишора қилди-да, Сергейдан сўради:

— Лаълини танимайсиз шекилли? Бу киши ҳам қумқишлоқлик. Бугун кетадилар, хайрлашамиз.

Сергей Лаълининг саргузаштини, унинг шу ердалигини, Мирҳосилнинг унга уйланмоқчи эканини Раззоқдан эшитган, Лаъли соғайгандан кейин у билан учрашиш мақсадида юрарди. Бу тасодиф уни хурсанд қилди.

— Эшитганман,—деди Сергей ва Лаълини табрикларди:—Бахтингиз энди кулади, синглим! Бало-қазолардан қутулдингиз!

— Раҳмат, ака... Мен ҳам сизни эшитганман. Қишлоғимизда сизни кўп таъриф қилишарди.

Сергей Қобил қарвоннинг хотини Баҳрини эслади. У Бўронбек билан Комил Қобилни заҳарламоқчи бўлганини, уларнинг суҳбатини Лаъли эшитганини хабар қилган эди. Сергей шуни эслади-да, Лаълига қаради.

— Синглим, сиздан бир нарса сўрасам хафа бўлмайсизми?

— Сўранг, ака.

Сергей Лаълининг аллақанча азоблар тимдалаган қалбига озор бермаслик учун, сўзни қандай бошлашни ўйлаб,

бир нафас жим қолди. Унинг ҳолатини Мария Николаевна тушунди, далда берди:

— Лаъли энди тамом янги одам. Уни янги ҳаёт йўлига бошлаган яхши дўстлари бор. Сўрай беринг, Серёжа.

— Қобил карвоннинг хотини Баҳри...— деди Сергей ва Бўронбек номини эслатмаслик учун умумий ибора ишлатди:—ўша Баҳри опа эрини душманлар заҳарламоқчи бўлганини ва сиз уларнинг суҳбатини тасодифан эшитиб қолиб, дарҳол хабардор қилганингизни айтган эди. Эслайсизми?..

Лаъли Сергейга ялт этиб қаради:

— Эслайман, ака!.. Эслаганда қандоқ!.. Бўронбекнинг Зиёдилла ва тагин алаким билан суҳбатини дераза тагида ўтириб, ўз қулоғим билан эшитганман... Улар Қобил акага Баҳри опага заҳар солинган ош киритиб, бечорани ўлдирмоқчи бўлишган. Мен Баҳри опага хабар бериб, «Зиёдилланинг ошини киритманг!..»—деганман... Албатта эслайман. Оз бўлмаса, бир бечора ўлиб кетаёзган эди!..

Лаъли ўша қора кунларни эслади. Қишлоқ йўлларида ёлғиз тентираганлари... Бекнинг эшигида совуқда жунжиб ўтирганлари... Бойнинг уйида кўрган хўрликлари... Ҳаммаси, ҳаммасини эслади.

Ҳаяжондан юраги гупиллаб уриб, оппоқ юзи ғазабдан қизарди.

Сергей унинг кечинмаларини тушунди ва янгигина соғайган нозик қалб булогига қўпол тош ташлаганидан ўкиниб, бу ердан тезроқ кетишга шошилди.

— Раҳмат, синглим.

...Сергей эртаси кун госпиталдан чиқиб, уйига ҳам бормади-да, идорасига келди. Туркистон ЧЕКА сининг раиси уни кутиб турган экан, кўриши биланоқ Москвага, Қизил Профессурага ўқишга кетаётганини айтди ва олиб бораётган тергови ҳақида муфассал ахборот беришни илтимос қилди.

Сергей беморлигини ҳам, очлигини ҳам унутиб, Азий билан Азмиддин қамоққа олингандан буён терговда бўлган ўзгаришларни, аксилинқилобий ташкилот буткул фош этилганини ҳикоя қилиб берди. Унинг фикрича, энди суд бошласа бўла беради. Раис Сергейнинг ахборотини дафтарига ёзиб олди, шу бугуноқ Средазбюрога доклад қилишини айтди.

Раис тунда Москвага поездда кетаётиб, Сергейга суд ортагаёқ бошланишини айтди.

Эрталаб Сергейни Туркистон республикаси Олий Судига таклиф қилишди. Азизий ва Азмиддин Бадриддин ўғли бошлиқ аксилнқилобчилар гуруҳи устидан суд бошланишини, Раҳмонқул ва унинг шериклари билан Қумқишлоқ муштумзўр-бойлари ҳам шу гуруҳга мансуб бўлгани сабабли, Олий Суд ҳаммасини биргаликда Судлашга қарор берганини айтишди ва иш юзасидан Сергейнинг маслаҳатини сўрашди.

Сергей суд бошланишига розилик берди ва суд процессининг меҳнаткашларнинг синфий ҳушёрлигини оширишдаги аҳамиятини кўзда тутиб, унинг бир қисмини Қумқишлоқда ўтказишни илтимос қилди.

Унинг илтимоси қабул қилинди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин Олий Суднинг мажлислар залида очиқ суд бошланди.

Сергей залнинг орқароғида ўтириб, қора курсидагиларни кўздан кечирди. Уларнинг ҳаммаси сочини олдирган, соқол-мўйловини тарашлаган, ҳаммомга туширилиб, тоза кийимлар кийдирилган эди.

Сергей уларга бир-бир разм солди: Абдурахмонбойнинг афти докадан фарқ қилмайди, тирик мурданинг худди ўзи. Ибодилланинг ранги заҳил, кўз косалари чуқурлашган. У олдинги скамейкалардан бирида ўтирган семиз онасига қараб, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Аммо қув Зиёдилланинг кўзлари олазарак: шерикларига тез-тез қараб қўяди, аллакимни ахтаради. Бадқовоқ Қобил карвон энди тундлигини ташлаган, бошини қуйи солиб, чуқур ўйга толибди... Комилнинг ўнг қўли йўқ: ўқ егандан кейин кесиб ташланган; чап қўлининг бармоқлари тиззаси устида қалтирайди. Азмиддин ҳам беором: залдагиларга — дам банорас тўнининг ёқасини қоплаган соқолини силаб ўтирган отасига, дам бинафша ранг духоба паранжидаги хотини Гулнозга қарайди: ҳаяжонини босишга уринади. Унинг ёнидаги Салимхон Тиллахон скамейкага суялганча бир нуқтага тикилган: залдаги хотинини ҳам, қайнатасини ҳам кўрмайди. Айбдорларга ажратилган скамейкаларнинг биринчи қаторида ўтирганлар шулар. Иккинчи қаторда — қўрбошилар: Миркомил, Раҳмонқул ва уларнинг шериклари Раҳим домла ўшаларнинг қаторига тушиб қолибди, ёнидагиларни таңиса керак, азбаройи қўрққанидан, скамейканинг бир бурчида қисилиб ўтирибди...

Айбдорлар ичида фақат Бўронбек йўқ... У Раҳмонқулнинг йиғирма йигитини Қумқишлоқ йўлига олиб чиқиб,

дастлабки жангдаёқ қочганича, бедарак кетди. У шаҳарга ҳам тушгани йўқ, Қумқишлоққа ҳам кирмади. Чирчиқ бўйи қишлоқлардаги қидиришлар натижа бермади. Бек ё худди Кўршермат каби, Фарғона босмачиларига қўшилиб кетган, ёки Қумқишлоқ атрофидаги чекка қишлоқларнинг бирида, бирорта ошнасникида яшириниб ётибди...

Гувоҳларга алоҳида жой тайёрланмаган. Улар залда, кўпчилик ичида ўтиришибди. Булар — Хумсондан келган Сотиболди билан Жўрабой ака. Қумқишлоқдан чақирилган Қамчи, Мавлон ака, Баҳри, Умрзоқ ота; тошкентликлардан — айбдорларнинг қариндош-уруғлари: Бадриддин махдум ва унинг қудаси Салимбой, Салимбойнинг қизлари — Назокат билан Гулноз, «Ватан» мактабида калтакланган қора бола Тошмат ва яна бир неча киши.

Сергей Лаълини ҳам гувоҳлар қаторида чақиртирмоқчи бўлиб, клиникага телефон қилди, лекин Мария Николаевна Мирҳосил Лаълини боласи билан олиб кетганини айтди. Сергей заҳарлаш ҳақида Баҳри опанинг гувоҳлик беришини ҳисобга олиб, Лаълини чақирмай қўя қолди.

Айбдорларнинг баъзилари Сергейни кўриб қолишди. Азмиддин Зиёдиллага қараб, Сергей ўтирган томонни имлаб кўрсатди. Миркомил Раҳмонқулнинг қулоғига Сергей ҳақида алланима шивирлаётганда, милтиғини елкасига тираб турган соқчи уни огоҳлантирди.

Зал олдидаги саҳнага Олий Суд коллегияси кириб келди.

Ҳамма гурр... этиб ўрнидан турди.

Раис — ўрта бўйли, тўладан келган қорача ўзбек йигит суд мажлисини очди ва айбномани ўқиш учун коллегия аъзоси ва айни вақтда суд котиби бўлган новчагина, қора кўз, қора қош, жигарранг костюмлик чиройли йигитга сўз берди.

Айбнома тўрт қисмдан иборат бўлиб, уч ярим соат ўқилди.

Биринчи қисмида Совет ҳокимиятининг бутун мамлакатда, шу жумладан, Туркистон Шўролар жумҳуриятида беш йил ичида қўлга киритган муваффақиятлари ва ишчи-деҳқонлар озодлигини, бахт-саодатини кўролмаган аксилинқилобчи тўдаларнинг бой-феодал ва буржуа тузумини тиклаш йўлидаги уринишлари баён қилинган эди.

Иккинчи қисмида мафкуравий кураш ҳикоя қилинган.

Тошкентдаги турли аксилинқилобчи, пантуркчи ва панисломчи миллатчи тўдаларнинг жиноий ишлари, улар-

нинг ягона бир ташкилотга уюшиш йўлидаги ҳаракатлари, «лашқари ислом» деб аталган босмачилар қўшини билан алоқаларни, қишлоқларда, шу жумладан, Қумқишлоқда. Хумсонда Советларга қарши мудҳиш ишлари нақл этилган. Қора курсида ўтирган айбдорлардан Азизий, Азмиддин, Салимхон Тиллахон, Зиёдилла, Комил, қочқиндаги Бўронбек, ҳозир Кавказда яшаб турган Туркия фуқароларидан Талъатбей, Саид афанди ана шу масалада айбланади. Булар Хумсон Советини икки бор тор-мор қилишга ва бошқа жуда кўп жинойтларга бевосита иштирок этганлар.

Айбномада ҳали қамоққа олинмаган, аммо жинойтга дахлдор бўлган бир қанча кишиларнинг номлари ҳам келтирилди. Масалан, Бадриддин махдум аксилинқилобчиларнинг махфий мажлисларида қатнашган, аксилинқилобчи ўғилларига ва уларнинг маслакдош дўстларига ҳомийлик қилган. Шунинг учун у ҳам қамоққа олиниши, суд қилиниши керак.

Учинчи қисм босмачиларнинг қонли жинойтларини фош этишга бағишланган. Раҳмонқул босмачилари — Совет ҳокимиятини йиқитишни ўз олдига мақсад қилиб олган «лашқари ислом»нинг бир қисми, холос. Миркомил каби каллақесарларни ўз атрофига тўплаган Раҳмонқул қўрбоши Қумқишлоқ атрофларидан Бурчмуллага, бутун Чирчиқ водийси қишлоқларига ўт қўйган, минглаб гуноҳсиз кишиларни осган, отган, сўйган, Кўршермат орқали Фарғона босмачилари билан алоқа боғлаган ва биргаликда жинсий ҳаракатлар қилган. Кишилиқ қиёфасини йўқотган бу йиртқичларга одам сўйиш чумчуқ сўйишдек бир гап бўлиб қолган. Маҳаллий бойлар, муштумзўрлар, руҳонийлар уларга қурол-яроғ, пул, озиқ-овқат билан ёрдам бериб турганлар. Чунончи, Майдонтол қишлоғидаги Бўрибой, Қўйлиқ карвонсаройининг хўжайини Мухторхон босмачиларни пул, от, озиқ-овқат билан таъминлаганлар ва ўзлари ҳам урушда ўқ еб ўлганлар.

Тўртинчи қисмда Қумқишлоқдаги воқеалар баён қилинади. Инқилобнинг таянчларидан бири бўлган шу қишлоқда юз берган воқеалар бошқа қишлоқларда ҳам содир бўлаётган воқеаларнинг тимсолидир. Қумқишлоқ жамоаси бошқа жамоаларга намуна бўлгани учун ҳам аксилинқилобчилар унинг раҳбарларига, активларига айниқса кўз тикдилар. Партиянинг ва халқнинг содиқ ўғли Ботиралининг ўлдириш воқеаси соф юракларнинг ҳаммасини титра-

тиб, нафратга тўлдирди. Ботиралининг ўлимига Бадриддин махдумнинг уйида, Азмиддин, Комил, Саид афанди ҳузурида махдумнинг ўзи фатво берди. Кейин, Талъатбей ва бошқа аксилнқилобчилар ҳам буни қувватладилар. Ботиралини ўлдиришга Бўронбекнинг уйида тайёргарлик кўрилди. Ибодилланинг Қумқишлоқ гузаридаги дўкони орқасида, махфий ҳужрада маслаҳатлар бўлди. Қотилларнинг ана шу маслаҳатлари вақтида Ибодилла кўчадан ўтган-кетганларга пойлоқчилик қилди. Ботиралини тўқайда Зиёдилла отди. Бўронбек ярадор Ботиралини извошда бўғиб ўлдирди. Извош ҳайдаб бораётган Қобил карвон жиноятнинг олдини олишга, бу ҳақда жамоага хабар беришга ҳаракат қилмади. Демак, у ҳам, Ибодилла каби, бу жиноятга шерик. Бундан ташқари, Қобил карвон Зиёдилланинг қотиллик қуроладини яширмоқчи бўлган.

Абдурахмонбой ўғилларини ҳам, Бўронбекни ҳам Шўролар ҳокимиятига қарши курашга даъват этиб келган. Бу билан у меҳнаткаш батраклар кучидан фойдаланишни давом эттирмоқчи, бошқалар меҳнати бадалига бойимоқчи бўлган.

Раҳим домла Бўронбекнинг жиноий ишларини масжиҳда намозхонларга савоб деб тарғиб қилган ва Абдурахмонбойнинг уйидаги суҳбатларда «лашқари ислом»ни, қонли жиноятлар йўлига кирган бойваччаларни дуо қилган, яъни Шўро душманларининг тегирмониغا сув қуйган.

Ботиралини ўлдиришда қатнашганларнинг яна бири Комилдир. У Бўронбекнинг уйига жойлашиб олиб, Азийий билан Азмиддиннинг топширувига мувофиқ, улар раҳбарлигидаги аксилнқилобий ташкилот номидан иш кўрган. У Бўронбек билан бирга Зиёдиллани тўқайга, қотилликка йўллаган. Бундан ташқари, Комил Салимхон Тиллахоннинг уйидаги махфий кенгашдан паранжилик чиқиб кетаётганда ЧЕКА ходимини отиб ўлдирган. Империализм малайи Анварпошшони ўзининг устози ҳисоблаган Комил сиёсий авантюранинг ҳам пиридир. Чунончи, у Бўронбекка «ўзини ёндириш» майнабозлигини ўргатган ва бунинг натижасида Шўролар ҳокимиятига қарши исён чиқаришни хом хаёл қилган.

Айбномада Азмиддин билан унинг ҳомийси Азийий жиноятлари ҳақида келтирилган далиллар суд залидагиларнинг ғазабини тошириб юборди. Азмиддин аксилнқилобий махфий уюшмага раҳбарлик қилиш билан бир вақтда, шахсан ўзи ҳам жирканч жиноятлар қилган. У,

Ҳукуматга суқулиб кириб олган Азизийнинг ёрдамида халқ жаллоди Миркомилни қамоқдан қочирган, Хумсонда қасддан нотўғри тафтиш ўтказиб, камбағалларни «бойга ноҳақ озор беришда» айблаган; Қумқишлоқда эса, Бўронбекни оқлашга, софдил коммунистларни қоралашга уринган; жиноятчиларни қамоқдан озод этишга ҳаракат қилган, рус халқининг содиқ фарзанди, ўзбек халқининг чин дўсти Сергей Ивановни кофир деб ҳақоратлаган, муаллима Эъвозхон улуғ Ленинни болаларга ҳикоя қилганда, «савод дарсини буздингиз», деб айблаган ва кейинчалик уни ўлдиришга суиқасд қилган. Азизий қамалгандан кейин эса, Азмиддин ташкилот ишларини бошқарган. Бўронбек билан Комил орқали Раҳмонқулга қурол-яроғ, ўқ-дори юборган.

Узини «қизил» кўрсатиб ва жуда кўп макр-ҳийлалар ишлатиб, юқори маъсабга кўтарилган Азизий юқоридаги аксилнқилобий кучларга суяниб, «лашқари ислом»нинг кучига таяниб, ҳукуматда тўнтариш қилмоқчи ва Туркистонда бой-феодаллар ҳокимиятини тикламоқчи бўлган.

Айбноманинг хулосасида айбдорларнинг ҳаммаси тергов давомида ўз жиноятларига иқрор бўлганлиги айтилади. Айбдорлардан Азизий, Азмиддин, Салимхон Тиллахон, Комил, Саид афанди, Талъатбей, Зиёдилла, Бўронбек, Ибодилла, Раҳим домла, Қобил қарвон, Раҳмонқул, Миркомил ва яна бир қанча босмачилар (рўйхати келтирилган) ҳамда гувоҳ тарзида чақирилган Бадриддин махдум Шўролар ҳокимиятини ағдариш йўлида онгли равишда актив кураш олиб боришда айбланади, бинобарин, Азмиддин, Комил, Зиёдилла, Бўронбек, Қобил қарвон, Раҳмонқул, Миркомил ва қолган босмачиларнинг ҳаммаси бевосита одам ўлдиришда айбланади. Туркистон жумҳурияти жиноят қонунлари кодексининг маълум моддаларига биноан, жиноятчиларнинг ҳаммаси отиб ўлдиришга ҳукм қилиниши керак.

Айбнома ўқиб тамомланаётганда Олий Суд раиси Давлат қораловчисини чақириб Бадриддин махдумни қамоққа олишни у билан маслаҳатлашиб олди.

Мажлис ёпилиш олдидан Бадриддин махдум Суд раёсатига чақирилди. Махдум одатда тўйга киядиган янги узун тўнини судраб, ҳассаси билан залда ўзига йўл очиб, раис рўпарасига келиб тўхтади. Раис унинг қамоққа олинганини эълон қилди ва айбдорлар курсисига ўтиришни буюрди.

Залдагилар қарсақ чалиб юборишди.

Махдум турган ерида гандираклаб, йиқилаёзди. Икки соқчи уни суяб, иккинчи қатордаги қора курсига — Раҳим домла ёнига ўтқазди.

Азмиддин ўрнидан туриб, суд раёсатига қараб алланима деб бақирди.

Унинг сўзига ҳеч ким қулоқ солмади.

Раис суднинг бугунги мажлисини ёпди.

Ҳамма тарқалди.

Сергейни эски қадрдонлари — Жўрабёй ака, Сотиб-олди, Мавлон ака, Умрзоқ ота, Қамчи ўраб олишди; сиҳат-саломатлик сўрашди, анчадан бери бедарак кетганига гина ҳам қилишди. Сергей уларга Кавказ сафарини ҳикоя қилиб берди. «Яқинда Қумқишлоқда кўришамиз, отамлашамиз», деди.

Жўрабёй ака эски қадрдонларнинг ҳаммаси Ботиралнинг Ўқчидаги уйга тушишганини айтди. Палов дамлашни ваъда қилиб, Сергейни бирга юришга қистади. Сергей бугун боролмаслигини айтиб, улар шу ердалигида эртаниндин кўришиш орзуси борлигини билдирди.

Улар Сергей билан ноилож хайрлашиб, Ўқчига тушиб кетишди.

Сергей суд залидан боши қаттиқ оғриб чиқди. Унинг бир неча йил давомида бошидан кечирганлари яна янгидан қалбини эзиб, кўз олдидан бирма-бир ўтди. Айбномага қайд этилган жиноятлар тизмаси судни томоша қилишга келганлар учун ғоят мудҳиш, мураккаб, ҳаққоний ҳикоялардай туюлди. Аммо Сергей бу ҳикояларнинг ҳар бирида ўша ҳикояларнинг қаҳрамонидай иштирок этган. Айни вақтда, шу ҳикоялардаги бошқа қаҳрамонлардан ҳар бирининг ўй-фикрини, босган қадамини, ўқлаган наганини, қурган фитнасини, тузган режасини, уларнинг бир-бири билан алоқасини, улар боғлаган сирли занжирнинг ҳар бир кичик ҳаракатини, айбдорларнинг кўзидан оққан қалбаки ёшдан, бармоғидаги титроққача — ҳамма, ҳаммасини ибтидосидан интиҳосигача яхши билади. У терговни ўзи олиб борган бўлса ҳам, айбномани бошқанинг оғзидан эшитганда жиноятлар ҳалқаси кўзига яна ҳам мудҳишроқ кўринди.

Красноводск йўлида Галъатбей ўқидан қўли яраланганда қон кўп кетганлиги, бир ойлик уйқусиз, бетинч, хатарли сафар чарчоғи, госпиталдаги тинкани қуритувчи дорилар ва айниқса, бугун ўқиб эшиттирилган аянч жиноятлар тарихи қаттиқ таъсир қилди шекилли, чакка-

лари чидаб бўлмайдиган даражада оғриб, кўз олди қоронғилашди.

Кун ҳам кеч кириб қолган, эрталаб ёғиб ўтган ёмғирдан кўчаларнинг чанги босилган, энди куртак чиқара бошлаган яланғоч дарахтлар обдан чўмилиб олган эди. Сергей ана шу баҳор ҳавосининг оромбахш салқинини ютиб, идорасига яёв жўнади.

У йўлда Бўронбекни ўйлаб кетди. Ботиралини бўғиб ўлдирган, яна қанчадан-қанча ифлос жиноятлар қилган Бек ҳозир қаерларда юрибди? Нега ЧЕКА уни ҳалигача тополмайди? Уни Собир Умаров полкининг жангчилари учратибди. Бўронбек бир тўда босмачилар билан Қумқишлоқ орқасидаги тўқайдан йўлга чиқибди. Бир неча дақиқалик отишмадан кейин яна тўқайга чекинибди. Шу йўқолганча йўқолди...

Бекнинг макру ҳийлалари Сергейга кўпдан бери маълум. У бир қавакда тинчиб ётадиган махлуқлардан эмас. Майдондан қочган иблис энди иблислик қилмайди деб бўлади-ми? У ўлимга маҳкумлигини билади. Модомики, очиқ курашдан қочибди, демак, яна яширин жиноятлар, қотилликлар йўлига ўтади. Ана шу жиноятларнинг олдини олиш керак. Уни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам тутиш керак.

Сергей шу хаёллар билан идорасига кирди. Котиб уни кўриш билан госпиталдан Мария Николаевна Кончаловская келганини айтди ва пўлат қутисидан хат олиб берди. Сергей кабинетга кириб, хатни очди-да, дераза ёруғига тутиб ўқиди.

«Серёжа,— деб ёзарди Мария Николаевна, икки энли хатида,— муҳим бир иш билан келган эдим. Сизни тополмадим. Телефон қилинг.

М. Кончаловская»

Мария Николаевнанинг хати Сергейга галати бир жумбоқдай туюлди.

«Таажжуб... Маша ЧЕКАга нега келди экан?» — шу савол унинг бошини қотирди.

Сергей котибни чақириб, сўради:

— Мария Николаевна қачон келди?

— Бир соатча бўлди. Кабинетимда бўламан, деди. **Ховир** госпиталга етган бўлса керак.

Сергей деворга қоқилган сариқ қути телефон олдига

борди, аппарат қулоғини буради, госпиталь гинекология клиникасини сўради. Трубкани Мария Николаевна ўзи олди.

— Серёжа, мени Қумқишлоққа юборишяпти,— деди у.— Сиз билан маслаҳатлашмоқчи эдим.

— Ҳозир етиб бораман, Маша.

Сергей госпиталга қоронғи туша бошлаганда етиб келди. Мария Николаевна уни темир дарвоза олдида кутиб турарди. У Сергейнинг қўлидан маҳкам ушлаб, госпиталь ҳовлисидаги кичкинагина шинам уйига бошлади. Чироқни ёқди. Диванга таклиф қилди. Кейин, Сергейнинг ёнига ўтириб, унинг чарчоқлик ва очликдан қумдай оқарган юзига маънос тикилди-да, билагини ушлаб, томирини кўрди.

— Қаттиқ чарчабсиз, Серёжа. Иссиғингиз ҳам бор... Бугун нима еган эдингиз?

Сергей бугун овқат ейшни унутганини яшириб, мулойим жилмайди-да:

— Эрталаб чой ичган эдим...— деб қўя қолди.

— Муғомбирлик қилманг!— Мария Николаевна унинг ёлғонини фош қилди.— Бугун ҳеч нарса емагансиз. Ҳозир бирга овқатланамиз. Маслаҳатни кейин қиламиз, хўпми?

Сергей гуноҳкорлардай ерга қаради:

— Хўп, Маша...

Мария Николаевна примус ёқиб, това қиздирди, саримойга тўрт-бешта тухум чақиб, қуймоқ пиширди. Чой қайнатди.

Сергей унинг хушвақт табиатини, эпчил ҳаракатларини кўриб завқланди. Фрунзе армиясида хизмат қилган дўсти Петр Андреевич Кончаловскийни эслади. Ана Петр, ҳозир ҳам девордаги портретидан тирикдай тикилиб турибди. Таажжуб бир ҳол: одам ўқ ейди, кексаюди, касал бўлади, ўлади, унинг юраги тўхтайтиди, танаси ер остида чириб кетади... Аммо унинг сурати, руҳи, яхшиликлари бошқа юракларда яшай бошлайди, бошқа кишилар унинг ишини қилади, ўйини ўйлайди, ҳаётининг давомини яшайди...

Дастурхон тузатаётган Мария Николаевна меҳмонидан сўради:

— Ниманинг хаёлини суряпсиз, Серёжа?

— Петрни эсладим. Қандай дилкаш йигит эди у!

Мария Николаевна Сергейни дастурхонга таклиф қилди.

Рўпарама-рўпара ўтиришди.

— Бу жудоликка чидолмасам керак, деб ўйлаган эдим, Серёжа!— деди у, дилни аллалагувчи юмшоқ товуш билан.— Сизлар, унинг дўстлари кўнглимга тасалли бермангиз, аҳтимол, йиқилиб қолардим... Петр ҳам кўплар қатори революция учун жон фидо қилди. Унинг қонидан озодлик чечаклари униб чиқди. Демак, у яшайди... Шу фикр ва ишонч менга мадор бўлди, холос.

Сергей икки стакан қайноқ чой ичиб, ғарқ терга ботди. Бадани яйраб, териси исиди.

— Ўзингизни жуда қийнаб юборибсиз,— деди Мария Николаевна, унга дўстона меҳрибонлик билан боқиб.— Одам ўзига бунчалик жабр қилиши керак эмас. Озгина бўлса ҳам вақтида овқат енг, бир неча соат бўлса ҳам, вақтида ухлаб олинг. Инсоннинг ишда, ҳаракатда, гайратда ёниб тугаши, албатта, табиат қонуни. Лекин мумкин қадар кўпроқ ишлаши, кўпроқ яшаши, қалби узоқроқ ёниши керак. Бу бир врач маслаҳати. Қабул қиласизми,

Мария Николаевна сўзларидаги илиқлик, илтифот Сергейнинг тортилган асабларини аста-секин тинчитди, судда душманларни кўриб тошга айланган юрагини юмшатди, чеҳраси очилди.

— Тўғри айтасиз, Маша,— деди у, юз-манглайини қоплаган терни артиб, гимнастёркасининг ёқа тугмасини очаркан.— Ботиралининг ўлимидан кейинги воқеалар мени жуда эзиб ташлади. Бир кун ҳам тинч ухлаганимни, бир марта ҳам тўйиб овқатланганимни билмайман...

— Ана, айтмадимми!..— Мария Николаевна Сергейга чиройли кўк кўзлари билан тикилди.— Бу аҳволда одамнинг иши ҳам унумли бўлмайди. Агар мени ҳурмат қилсангиз, сиздан бир илтимосим бор...

— Жоним билан, Маша!

— Ётоқхонангизни биламан. Бир вақтлар биз ҳам Петр билан ўша барақда турганмиз. Шовқин-сурон... Ишингиз масъулиятли. Дам олишингиз керак. Лекин у ерда дам ололмайсиз. Менинг уйим сизнинг уйингиз. Вақт-бевақт келиб туринг. Мен ҳам ёлғизман. Бирга овқатланамиз. Дардлашамиз. Ёлғизлик ёмон. Ёлғизлик қалбни зулукдай сўради. Менга ҳам сиздек бир дўст, ҳамдам керак. Хўпми, Серёжа?

— Ишончингиз учун раҳмат, Маша!

Мария Николаевна дастурхондан идиш-товоқларни йиғиштирди. Сергейга яна бир стакан аччиқ чой қўйиб берди.

— Қанд билан ичинг, Серёжа!— деди, унинг чойига икки чақмоқ қанд ташлаб.— Ана энди асосий гапга ўтамиз.

Сергей чойни ичиб, махорка ўрашга тушди. Стулга суялиб тутун бурқситди-да, гўзал жувонга меҳр тўла кўзларини тикди.

— Қумқишлоққа кетяпман,— деди Мария Николаевна.— Нима маслаҳат берасиз?

— Оқ йўл бўлсин, Маша. У ернинг ажойиб аёллари билан танишиб олибсиз. Зериктиришмайди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман.— Мария Николаевнанинг чеҳрасидаги бояги қувноқлик аломатлари йўқолиб, нечундир уларнинг ўрнини ўйчанлик белгилари эгаллади.— Аммо гап зерикиш-зерикмасликда эмас. Срездазбюро коммунист аёллари 8-Март байрамини ўтказишга юборяпти. У ердаги маслаҳат мажлисида ўзбек хотин-қизлари учун бу байрамнинг янгилик бўлишини, кўп ерларда синфий душманлар қаршилик кўрсатиши мумкинлигини ҳам айтишди. Сиз Қумқишлоқни яхши биласиз. Маслаҳат беринг, ишни нимадан бошлай?

Лекин Сергей Мария Николаевнага маслаҳат бериш ўрнига, савол берди:

— Паранжи масаласи қандай бўлади?

— Бу нозик масала. Ўзбек аёлларининг ихтиёри... Агар улар хоҳиш билдиришса, паранжи ташлашлари мумкин. Лекин ёппасига паранжи ташлашни уюштириш учун аввал маҳаллий Советларда хотин-қизлар шуъбаси тузиш, хотин-қизлар ўртасида шошмасдан анчагина тушунтириш ишлари олиб бориш керак бўлади.

— Бу жаҳатдан сиз бахтли экансиз, Маша!— деди Сергей ва ўрндан туриб, йўғон камарини ушлаганча уйда юра бошлади.

Мария Николаевна нима учун бахтли эканини тушунолмади, меҳмонининг оғзига тикилди.

— Шунинг учун бахтлисизки,— деди Сергей фикрини тушунтириб,— сиз билан дўстлашган уч жувон — Қумқишлоқ аёллари уч тоифанинг вакиллари дидир. Эъзозхон — революцияни англаган, революцияга қурбон берган ва революцияни бошидан кечириб, унга шахсан ўзи хизмат қилаётган хотин. У аёллар дунёсида тонг юлдузидай порлаб турибди. Унинг атрофида янги юлдузлар чақнапти. Булар паранжи ташлашга ҳам, ўз эркини жаҳонга намоийш қилишга ҳам тайёр. Менингда, Эъзозхон Қум-

қишлоқ жамоасида хотин-қизлар шуъбасининг мудираси бўлиши керак.

— Фикримиз бир ердан чиқди, Серёжа.

— Ана энди Тозагулга келайлик. Тозагул — эрк ҳавосидан нафас олаётган деҳқон аёлларининг вакиласи. Эъвозхон уни ва у кабиларни ўқитди, уларга революция руҳини сингдирди, уларнинг кўзига ёруғ тонг йўлини кўрсатди. Тозагуллар Эъвозхон учун, демак янги дунё учун ўзини ўтга ташлашга тайёр!

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, Серёжа!

— Лаъли бошқа бир олам. У — ўз синфидан кулфатлар тортган, ўзи кечирган мешчанлик турмушидан безган, Мирҳосил орқали янги жаҳон ҳавосидан нафас ола бошлаган, севгисини ҳам, бахтини ҳам бизнинг жамиятимиздан топган аёл. Лекин у ҳали кўп иккиланиши, тебраниши, изланиши, қийналиши мумкин. Бундайларнинг йўли мураккаб, машаққатли. Чунки, уларнинг сийнасида эски дунё жароҳатлари ҳали битгани йўқ...

— Тўғри айтасиз, Серёжа.

Сергей Мария Николаевнанинг қишлоқ аёлларининг аҳволидан хабардор эканлигидан мамнун бўлиб, фикрини ривожлантирди:

— Мен бугун суддан қайта туриб, Бўронбекни ўйлаб кетдим. Шундай фараз қилайлик. Бек ғойибдан пайдо бўлиб, Лаълининг уйига кирсин, яна ўша эски, сохта муҳаббатини даъво қилсин. Боласини пеш қилсин. Лаъли шунда ўзини қандай тутуди?..

Мария Николаевна Сергейнинг далилига тан берди.

— Оғир масала...— деди у, аниқ жавоб тополмай.

— Ҳа, Маша, оғир масала. Лаъли паранжини ташлаши мумкин, бироқ дилидаги яралар ҳали-бери битмайди. У яраларни 8-Март каби байрам шодиёналари, озодлик шамоллари, дўстларнинг меҳрибонликлари шифолайди. Ё, шундай эмасми?

— Шундай, Серёжа... Маслаҳатларингиз учун раҳмат.

— Сизга ҳам, Маша, ширин таом, оромбахш суҳбат, самимий дўстлик ҳисларингиз учун ташаккур. Энди мен борай.

Сергей фуражкасини бошига бостирди, наганини биқинига суриб, камарини тортди. Мария Николаевна билан хайрлашаркан, унинг оппоқ нозик бармоқларини кафтида силаб, мовий кўзларига тикилди-да, жилайди.

— Сизни қишлоққа ёлғиз юбориб бўлмайди, Маша. Душманлар айниқса гўзалларга ўч бўлишади.

Мария Николаевна қўлларини Сергейнинг қўлларидан олмади, аксинча, ўзи ҳам унинг қўлларидан маҳкам ушлаб, деди:

— Ундай бўлса, бирга юринг.

— Афсуски, ҳозир боролмайман... Лекин яқин кунларда албатта бораман. Суднинг бир қисм мажлислари Қумқишлоқда ўтказилади. Ана ўша мажлисларга хотин-қизларни ҳам таклиф қилинг. Кўзлари очилади, фикрлари ўсади, ҳақиқатни англайдилар.

— Хўп, Серёжа.

— Яна бир илтимос. Эъвозхонни эҳтиёт қилинг. Сиз борганда, у ўз ҳаётига доир муҳим бир масалада маслаҳат сўраса керак. Менга Раззоқ айтди. У волижрокомдаги ишидан ташқари қишлоқ мактабида Эъвозхон билан бирга дарс беряпти. Улар бир-бирига суялишиб қолганга ўхшайди. Раззоқ Эъвозхонни севиб қолибди. Ақлли йигит бўлгани учун шу вақтгача оғиз очмаган. Эъвозхон сезса керак. Лекин, менингча, Эъвозхон Ботиранинни ҳеч кимга, ҳатто Раззоқдек йигитга ҳам алиштирмайди. Унинг юрагидаги муҳаббат абадий. Мен буни Раззоққа ҳам айтдим. Лекин Раззоқ ҳам Эъвозхонни умрбод севиш, болаларига ота бўлиш орзусини айтди. Умуман, бу мушкул савдо. Сиздан илтимосим шуки, Маша, Эъвозхонни бағрингизга олинг, дардини эшитинг, ёрдам беринг.

— Агар у ҳам севса-чи?

Сергей кулди-да:

— Тўй қилишдан бошқа иложимиз қолмайди, — деди. — Ахир, ҳаёт ҳаётлигича қолаверади-ку!.. Ҳа, дарвоқе, Эъвозхоннинг отаси судга чақириган. Қумқишлоққа ҳам боради. Тўй бўладиган бўлса, ўзи бош бўлади.

— Маъқул, Серёжа.

— Сиз қачон йўлга чиқмоқчисиз?

— Эрталаб.

— От минганмисиз?

— Йўқ...

— Омон бўлинг! — Сергейнинг кўзлари яна кулимсиради. — Эрталаб ЧЕКА дан Тошмат деган йигитча — менинг шогирдим иккита от олиб келади. Сизга ювошгинасини бераман. Тошмат Қумқишлоқни яхши билади. Сафарингизда сизга ҳамроҳ бўлади.

— Миннатдорман, Серёжа. Сиз билан суҳбатлашиб, бирам енгил тортдимки!..

— Мен ҳам, Машенька.

— Хайр, азизим.

— Хайр.

Сергей Мария Николаевнанинг уйидан чиқиб кета туриб, унга таъкидлади:

— Жамоа раҳбарларига айтинг, байрам кунлари қуроли дружиналар навбатчилигини ташкил қилишсин. Айниқса, писиб ётган Бўронбек хавфли... Байрамни азага айлантирмаса деб қўрқаман!

Мария Николаевна Сергейни госпиталь дарвозасигача кузатиб қўйди. Сергей у билан яна бир бор қўл бериб хайрлашди-да, Салор кўпригидан ўтиб, «Қизил Шарқ» устаконалари томонга кетди.

Мария Николаевна бир вақтлар Петр Андреевич Кончаловскийни кузатганда қандай аҳволга тушса, ҳозир ҳам шундай аҳволга тушди. Бунга сабаб шу бўлдики, унинг қалбидаги кўпдан бери ухлаб ётган асл туйғулар уйғонди, ҳижронзада дилини шу бесаранжом, софдил йигитга нисбатан қандайдир сўнмас ўт иситди, қандайдир жилвагар нур ёритди.

Боқчадаги скамейкага ўтириб Сергейнинг: «Унинг муҳаббати абадий», деган сўзларини эсларкан, ўзига савол берди: «Менинг муҳаббатим-чи?.. Абадий эмасми?..»

Бу саволнинг жавоби ҳаётнинг ўзи каби мушкул эдики, шу сабабдан ҳам юраги тубидан қатъий ва аниқ бир жавоб тополмади...

Йигирманчи боб

Бўронбек жангдан қочган куни тўқайда ўзини-ўзи отиш фикридан қайтгандан кейин зулмат қўйнида ярим кечагача писиб ётди. Ҳар гал отишмалар пасайганда у ўрнидан турар, лекин яна ўқ овозини эшитиб, тўқайдан чиқишга юраги дов бермасди.

Зах суягига ўтиб, томир-томирларини зирқиратди. Айниқса, сонининг яраси санчиб оғрий бошлади. Лекин аламини ютиб, оғриққа чидашдан бошқа иложи йўқ эди.

Кечаси совуқ кучайиб, қор қотди. Сал қимирласа, қашиш шилдиради. Назарида, биров пойлаётганга, мўлжалга олаётганга ўхшади. Шу мудҳиш туйғу уни дамани

ичига ютиб, отишмаларнинг буткул тугашини кутишга мажбур килди.

Қишлоқнинг чекка қўраларидаги хўрозлар бир марта қичқирди. Отишмалар ҳам эшитилмай қолди.

Бўронбек аста-секин очилаётган осмонга, онда-сонда милтиллаган юлдузларга қаради, аммо йўлни белгилламади У фақат олдинга юрса Қумқишлоққа, орқага юрса, Майдонтол йўлига чиқишини биларди, холос.

Ётган еридан секингина турди. Елкасида, енгида қотган қорни қоқди. Маузерни маҳкам ушлаганча олдинга бир неча қадам юрди. Аллақандай дўнгга дуч келди. Тепиб кўрди. Дўнг эмас, ўлиб ётган от экан. Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди. Бек қўнжидан пичоғини олиб, отнинг сонидан бир парча эт қирқди-да, сумкасига тикди. Кейин, туртиниб-суртиниб, тўқайдан чиқди ва Қумқишлоқ йўлини кўздан кечирди.

Йўл жимжит. На бирор аскар қолибди, на бирор йўловчи кўринади. Уликлар ҳам олиб кетилибди.

Бўронбек тўқай чеккасидаги пастликдан тош йўлга чиқаётганда аллакимнинг шарпасини сизди. Ерга ётиб, маузерини ўшанга тўғрилади. Лекин у ёлғиз эмас, ёнида икки ҳамроҳи бор эди. Бек уларнинг елкаларидаги милтиқларни кўрди, ерга ёпишиб ётиб олди.

Аввал кўринган паканагина йигит шериклари билан Бек ётган ердан ўн қадамча нарида тўхтади.

— Қизил қўшинга балли!— деди пакана йигит.— Қишлоғимизни босмачи балосидан қутқарди.

Новчароқ киши ундан сўради:

— Уликлар сизнинг аравангизда олиб кетилдими, Қамчивой?

— Ҳа, Содик ака. Ўтган жума созлаган янги аравам, эди, ҳаром бўлди-да!

Учови кулишди.

Таниш исмларни эшитган Бек уларни отмоқчи бўлди-ю, лекин улар кўпчилик бўлгани учун: «агар учовини қулатолмасам, қўлга тушаман», деган ўй чўчитди. Ерга ёпишганча нафас олмасликка тиришди.

— Собир Умаров полки, Раҳмонқулни буткул енгиб, Кўршерматни қувиб кетди,— деди яна новча киши — Содик темирчи.— Қочганлар ичида Бўронбек ҳам бўлса керак, деб тахмин қилишаётибди.

— Занғар, менинг кўлимга тушмади-да!— яна Қамчи гапирди.— Киндагидан тешардим...нинг!

Учинчи милтиқли киши гапга аралашди:

— Қочиб қаёққа борарди? Ҳар қадамда дружиналаримизга дуч келади!

— Ҳушёр бўлишимиз керак,— Содиқ темирчи жиддий оҳангга гапирди.— У аблаҳдан ҳар нарсани кутиш мумкин. Нима дейсиз, Қўлдош ака?..

— Тўғри айтасиз,— деди жамоанинг қоровули, елкасидаги милтиқ тасмасини маҳкам ушлаганча.— Қани, юринглар, кўприкдан хабар олайлик!

Улар шу зайлда гурунглашиб, Қўйлиқ томонга кетишди.

Бек уларнинг гапидан Қумқишлоқда ҳам, худди Тошкентдаги каби дружиналар тузилганини, деҳқонлар қуроллантирилганини тушунди. Демак, қишлоққа кириш хавфли. У бориши мумкин бўлган жойлар жамоа қўлида. Шериклари қамоқда. Уни танийдиган кишилар милтиқ кўтариб қидириб юришибди.

Наҳотки. Қумқишлоққа кириш шу қадар мушкул бўлса?..

Бек осон деб ўйлаган ишлари қийинлашиб кетганини англади. Қумқишлоқ энди унинг давридаги, унинг тасаввуридаги қишлоқ бўлмай қолибди. Қумқишлоқ соқчилар билан ўралган қалъага айланибди. У ана шу истеҳкомга кириш йўллари топиши керак.

Дружиначилар узоқлашиши билан Бек ерда, сурғалиб орқасига қайтди, яна тўқайга кирди.

Тун оғди.

Энди у қамишлар ўрмонида узоқ қололмайди. Аммо Қумқишлоқ йўлига чиқолмагандай, Тошкент йўлидан ҳам юролмайди. Орқага — Майдонтолга, Бўрибой дала-ларига қайтишдан бошқа чораси йўқ. Тонг отгунча бир амаллаб ўша ерга етиб олса, бирор ковакка яширинади. Ундан кейин ё Фарғонага бориб, Кўршерматга қўшилиб кетади, ёки Қумқишлоққа кириб олиб, Кўр Карим Тошкентдан келтирган хатда қўйилган вазифани бажаради.

Бўронбек ярим соатча уриниб, тўқайнинг орқа ёғидан чиқди ва йўлни кесиб ўтиб, сўқмоқ билан Майдонтолга кетди.

У нотаниш қорли далаларда бир неча марта адашди. Бир неча ерда уни итлар галади, кийимлари дабдала бўлди. Лекин у бирор уй эшигини қоқишга, бировдан йўл сўрашга журъат этолмади.

Тонг ғира-ширасида узоқдан Майдонтол маркази — Бўрибой қўраси кўринди. Бироқ марказдан ўтиш, қўрага кириш ўлимнинг жодисига бўйин тутиб беришдан бошқа нарса эмаслигини билган Бек, яна шолিপояларда тентиради. Ниҳоят, бой қўрасининг орқасидан чиқди. Дарахтзор ичига кириб, қўра томонни кузатди.

Бу вақт кун ярим чақирим наридаги ҳаракатни кўрса бўладиган даражада ёришган эди.

Қўра жимжит. Ё, ҳамма уйқуда ёки у ерда ҳеч ким йўқ. Ақалли, отлар ҳам кишнамайди. Кеча отишмалар оламни бузган жойда бугун бунчалик сокинлик бўлиши Бекни қўрқитди. Лекин у дарахтзорда узоқ туролмайди. Тонг ёришса, яланғоч тераклар орасидаги одамни ҳар ким ҳам кўра олади.

Ҳаддан ташқари ҳолдан тойган Бек сўнгги кучини йиғиб, ёшроқ бир терак шохларига тирмашди, қўрани кўрса бўладиган баландликка кўтарилди. Ҳовлини кузатди. Ҳовли ҳам, отхона ҳам бўм-бўш, фақат қор устида уч-тўрт ўлик чўзилиб ётарди.

Воқеа унга равшан бўлди. Жанг тугаган. Тунда Содик темирчи айтганидек, Собир Умаров полки босмачиларни Янтоқ томонга қувиб кетган.

Бек теракдан тушиб, қўра яқинига борди. Кирди. Ўликларни кўздан кечирди. Қудуқ яқинида чўзилиб ётган Мухторхонни таниди Қулоғидан кирган ўқ мия касасини пачоқлабди. «Кечагина бирга май ичган эдик.— Эслади Бек.— Нақадар хушвақт йигит эди у!.. Энди бўлса, бу дунё ишларидан буткул хабарсиз, қонга бўялиб ётибди!..»

Бек Бўрибойнинг мурдасини ҳам таниди. Отхонага кира беришда, устун тагида чалқанчасига қулаб ётибди. Кўзлари очилиб қолибди. «Дунёга тўймаган кўзлар!»— ўйлади Бек ва жирканиб, юзини бурди.

Бошқа ўликларни танимади.

Бек у ёқ-бу ёққа аланглади. Яширинадиган жой тополмади. Уйларга, омборхоналарга беркиниб бўлмайди. Собир Умаров полки Янтоқдан қайтаётганда ё шу ерда тунайди, ёки бир бор тинтиб кетади.

Отхонага кирди. Отлар ҳаммаси қаёққадир йўқолибди. Эгарланган ёлғиз от бурчакдаги охурни ялапти. Бек уни таниди: «Мухторхоннинг оти... Бечора оч қолибди...»

Бек охурга бир боғ беда ташлади.

Отхона бурчидан чордоққа йўл бор. Бек уни кўрди-ю

бошида фавқуллода бир режа тугилди. У ана шу чордоққа чиқиб, кечгача похолга ўралиб тўйиб ухлайди. Қоронғи тушиши билан Мухторхоннинг ўлигини отга ортиб, Қўйлиққа, унинг карвонсаройига боради. У ерда Қудрат дев, Раҳматилла олчи, Қулмат сариқ бор. Улар чапани йнгитлар. Мухторхоннинг ўлигини шундан-шу ёққа олиб келган азаматнинг хизмати бадалига жон беришга ҳам рози бўлишади. Бек ўзини ўшаларнинг паноҳига топширади...

Бек бурчакдаги охурга оёқ тираб, чордоқ тўсинига осилди. Чиқди. Қамиш том тагига беда, похол, кунжара босилган эди. Похолнинг ичига кириб, чўзилди. Қаттиқ чарчагандан дарров уйқуга кетди...

Уни шовқин-сурон уйғотиб юборди. Похол ичидан мўралади. Ҳеч нарса кўролмади. Аста сурғалиб бориб, одам сизга бўладиган каттагина тешикдан ҳовлига қаради. Қоронғи тушибди. Уликлар ҳамон чўзилиб ётибди. Ҳеч ким йўқ.

«Роса ухлабман,— ўйлади Бек, маузерини ушлаб кўриб.— Шовқин кўчадан келаётганга ўхшайди».

Бек чордоқнинг кўча томонига бориб, тешикдан қаради. Йўлдан ўтаётган саф-саф одамларни кўрди. Қизил аскарлар...

Бек тешикка яна ҳам яқинроқ келиб, бутун вужудини кўзга айлантириб тикилди. Каттагина бир отряд ўтиб бўлгандан кейин, қўллари орқасига боғланган босмачлар тешикка рўпара келди. Олдинги қаторда бораётган Раҳмонқулни Бек таниди. Қолган юзлаб асирларни таниёлмади.... «Тамом...— Ўзича хулоса чиқарди у.— Шаън-шавкатимиз тугади...»

Асирлар кетидан яна қизил аскарлар ўтди. Энг кейинда пулемёт ортилган отлар кўринди. Улар ҳорғин қадам ташлар, аскарлар уларнинг жиловидан етаклаб борарди...

Полк Бўрибой қўрасига бурилмади.

Бекнинг юрагида умид учқунлади.

Қорни очиб, кўнгли озди. Сумкасидаги от гўштини олиб, хомлигича сўрди.

Бек чордоқдан тушиб, оғилдаги отни ечиб олди, етаклаб ҳовлига чиқди. Мухторхоннинг тепасига борди. Оёғи билан туртиб кўрди. Мурда тарашадай қотибди. От ўлик эгасини искаб, сесканди. Кишнади.

Отнинг бу ноласи Бекни шошириб қўйди. Меҳмонхона даҳлизига югуриб кириб, ердаги шолчани йғиб чиқди.

Ўликни ўради-да, эгар орқасига тизгин билан чандиб боғлади. Отнинг юганидан етаклаб қўрғондан чиқди.

Ҳаво буткул очилган, қорамтир осмонда сон-саноксиз юлдузлар чақнарди. Кўкнинг қоқ ўртасига камалакдай ёйилган сомон йўли алангаси ўчган катта гулхан қўридай жимирилди.

Бек соғ оёғини узангига қўйиб, отга сақраб минди, эгарга ўрнашиб ўтириб олди. Қўрадан чиқаркан, йўл тўғрида қолиб, от бошини четга — шопопяга бурди, сағрисиغا қамчи босди.

Бегона чавандознинг қамчисига ўрганмаган жонивор овози борича кишнаб, Бекнинг кўнглини ёмон қўрқувга тўлдирди...

Йигирма биринчи боб

Бугун Қумқишлоққа Мария Николаевна Кончаловская келади.

Бу хабар Эъвозхон туфайли аёллар ўртасига кенг ёйилди.

«Ўрис дохтир опа» ҳали келмасданоқ қанчадан-қанча уйларда уни кутиб олиш тараддуди бошланди. Савод чиқариш курсига қатнаётган хотин-қизларнинг Эъвозхондан: «Марьям опани бизникига албатта олиб борасиз», деб илтимос қилмагани қолмади.

Эъвозхон билан кўпдан бери опа-сингил тутинишган Эътибор опа, Тозагул, Қумриларни қўя берасиз; буларнинг ҳар бири эрига айтиб, қўй бўғизлатиб қўйибди.

Лаълини жамоага бошлаб келиб никоҳдан ўтган Мирҳосил: «Беш-ўнта одам чақириб кичкинагина ўтириш қилайлик» деб ҳар қанча қистаса ҳам, хотини бу зиёфатни Мария Николаевнанинг келишига қолдирди.

Кеча Эъвозхон жамоага икки иш билан келиб, фирқа ячейкасининг котиби Содиқ темирчига учрашди.

Биринчи иши Мария Николаевнанинг келишига оид бўлиб, қишлоқ аёлларининг шу муносабат билан кўраётган тайёргарлигини сўзлаб берди ва Мария Николаевна ўзбек тилини яхши билгани сабабли хотин-қизлар учун жамоада, мактабда, хонадонларда у билан суҳбатлар ўтказиш зарурлигини айтди. Содиқ ака меҳмоннинг Средазбюро вакили бўлиб келаётганидан хабардор эканини айтиб, Эъвозхоннинг фикрини маъқуллади.

Эъвозхоннинг иккинчи иши шахсан ўзига алоқадор эди. Кеча Раззоқ уни ишдан кейин мактаб ҳовлисида олиб қолиб, анчагина суҳбатлашди. Дунёда бўлаётган ишларни ҳикоя қилди. Мактабга газета, журналлар обуна қилганини айтди-да, «Туркистон» газетасининг кейинги кунлардаги сонларини бериб, ўқишни тавсия қилди. Шу билан бирга, Мария Николаевнанинг келишини Коммунист (большевиклар) партиясига кириш билан кутиб олишни маслаҳат берди. Эъвозхон бу таклифни бажону, дил қабул қилди. Раззоқ келтирган анкетани тўлдирди. Раззоқ унга тавсиянома ёзиб берди. Утап ҳам бу янгиликдан хабардор бўлиб, қувонди. У ҳам тавсиянома ёзди.

Содиқ темирчи Эъвозхоннинг аризасини ўқиб чиқди. Эъвозхон Туркистон Коммунист (большевик)лар партиясининг Қумқишлоқ ячейкасига чиройли дастхати билан ёзган аризасида ўз таржиман ҳолини баён қилган ва жаҳон инқилоби учун жонини фидо қилишга тайёр эканлигини айтган эди.

Содиқ темирчи учинчи тавсияномани ўзи берди ва ячейканинг навбатдаги мажлисида бу масалани албатта кўражagini айтди.

Эъвозхон тақдирини ўз тақдирига ўхшаган ажойиб рус дугонасини ана шундай кутиб олишга аҳд қилди.

Бугунги кеча Эъвозхонга ҳам, Тозагулга ҳам, қишлоқдаги бошқа аёлларга ҳам энг узун кеча бўлиб тўюлди.

Эъвозхон эрталаб мактабга бора туриб, Тозагулни йўл пойлашга қўйиб кетди. «Ҳеч қаёққа қимирламайсиз,— деб тайинлади унга.— Марьям опа келиши билан дарров мактабга чопасиз».

Лекин биринчи смена болалари тарқалди ҳамки, Тозагулдан дарак бўлмади. Иккинчи смена бошланганда, Эъвозхон Мавлон аканинг қизи Саломатойни қўрадан хабар олиб келишга югуртирди. Саломатой бўш қайтди. Тозагул: «Ҳали келганлари йўқ» дебди.

Иккинчи смена ҳам тугади.

Бугун курсларнинг дам олиш куни бўлгани учун Эъвозхон уйга тезроқ кетиш мақсадида дарсхонани апил-тапил йиғиштира бошлади.

Ҳовлида алакимнинг оёқ товушлари эшитилди. Эъвозхон деразадан қараб, этикчангини қоқётган Раззоқни кўрди.

«Дарси бўлмай туриб, нега келди экан? — ўйлади у. — Ёки Мария Николаевнани гузарда кутиб олдимикан? Шу хушxabарни ҳаммадан аввал ўзи етказмоқчи бўлдимикан?»

Раззоқ дарсхонага кириб, Эъвозхонни кўрди-ю, нечундир ранги ўзгариб, эшик олдида тик туриб қолди.

Эъвозхон ҳеч нарса тушунолмади сўради:

— Тинчликми, Раззоқ ака?.. Нега туриб қолдингиз, кираверинг!..

— Мен... ўзим... — деди Раззоқ, нечундир тили тутти-либ. — Сизни истаб келган эдим...

— Келсангиз, хуш келибсиз... Қани, ўтиринг!

Раззоқ Эъвозхоннинг юзига қаролмади, қип-қизариб, пешонасига тер чиқди.

— Сизга... Сизга бир мактуб келтирдим...

У гимнастёркасининг чўнтагидан хат чиқариб, Эъвозхонга берди-да, гўё биров уни қувгандай дарсхонадан шошиб чиқиб кетди.

Эъвозхоннинг:

— Кимдан бу хат?.. Ҳай, шошмасангиз-чи! Тўхтанг! — деган сўзлари ҳавода қолди.

У: «Тавба!» деб, мактубни очмоқчи бўлиб турганда, деразада Раззоқнинг боши кўринди.

— Албатта жавобини кутаман! — деди у. — Шу бугуноқ кутаман!..

Яна кўздан йўқолди...

Эъвозхон энди англади. Юраги ўйнади. Қоғоз тахини текислаб, хатга тикилди. Аммо кўзи тиниб, ўқиёлмади. Нафаси қисилиб, ҳовлига чиқди. Раззоқ алақачон кетиб бўлган, бўм-бўш қўрада тол шохларидаги чумчуқлардан бошқа жон асари йўқ эди... У ана шу сочпопук чиқарган тол тагига, парталар олдига келди. Курсига беҳол ўтирди. Сирли қоғозни тиззасига қўйиб, чумчуқларнинг тинимсиз чуғур-чуғурига қулоқ солди. Энттиди...

Нега энди Раззоқ бундай қилди? Нега у хат ёзди? «Шу бугуноқ кутаман!» Нега у бу қадар бетоқат бўлиб қолди? На рангида ранг, на ҳолида ҳол бор... Ёш болага ўхшайди... Қани у — мардикорликда қор кечган, урушларда қон кечган йигит? Қани у — бутун бир волость қишлоқларининг довиюрак раҳбари? Қани у — одамларга ақл ўргатадиган вазмин йигит?..

Шамол унинг қўлидаги хатни учириб, ариқ бўйига

элиб ташлади. У хат кетидан чопмади. Ҳозир унда ўр-
нидан туришга мажол ҳам йўқ эди.

Унинг хаёли бошқа ёқларда. Унинг фикри-ёди Боти-
ралисига кетди...

Эъвозхон Хумсонда Миркомил қўрбоши енгилган ку-
ни отаси Жўрабой ака Ботирали шарафига берган зиё-
фатни; Уқчида у билан ўтказган саодатли кунларини;
Ботирали ярадор ҳолда уйга базўр етиб келган кечани;
Қумқишлоқда у тўқайга кетаётган тонгни.. яна аллақан-
ча кунларни, тунларни эслади...

Эъвозхон шуларнинг ҳаммасини Раззоққа ҳикоя қи-
либ берган. Шу билан Ботиралига муҳаббати абадийли-
гини англаган. Нега Раззоқ Эъвозхоннинг шу ҳикояла-
рини эшита туриб, аҳволини била туриб, хат ёзди? Ёки,
Раззоқ Эъвозхоннинг ахир бир кун кўнгил қўйишидан
умидворми? Йўқ, йўқ!.. Ботиралининг севгиси каби севги
Эъвозхонга бир марта насиб бўлган эди, бошқа насиб
бўлмайди!.. Эҳ, у шукуҳли кунлар!.. Эҳ, у зум қадар қис-
қа саодат!..

Эъвозхоннинг кўз косалари қайноқ ёшга тўлди. Кўнг-
лига ҳеч нарса сизмади. Тол шохларини тўлдирган пар-
рандалар нағмаси ҳам ортиқчалик қилди. Бу шовқиндан
узоқ кетмоқчи, хатни олиб йиртмоқчи, Раззоқ муҳабба-
тини унутмоқчи бўлди. Лекин қандайдир иккинчи бир
куч, қалбидаги аллақандай раҳм-шафқат туйғуси унинг
кўзларини хатга қаратди, ғойибдан эшитилган аллақандай
бир овоз: «Ўқи!» деб, ёлворди.

Эъвозхон хатни ариқ бўйидан олиб, қоғозни ёзди,
ўқиди.

«Ҳурматли Эъвозхон!

*Мен сизнинг мудҳиш мусибат қиймалаган дилингиизга
озор беришдан қўрқиб, шу пайтгача индамай келгандим.*

*Кейинги кунлардаги самимий суҳбатларимиз ҳам-
корлигимиз, маслаҳатли ишларимиз, дўстона муносабат-
ларимиз менга шу мактубни ёзиш, юрагимдаги орзу-
умидларимни изҳор этиш ҳуқуқини беради деб ўйлайман.
Аmmo шунда ҳам бетма-бет сўзлашишга ботинолмай,
ниятимни қоғозга туширишга жазм этдим.*

*Агар мактубимдаги орзуларим сизга ҳам маъқул бўл-
са, жавоб ёзарсиз. Агар жавоб ёзмасангиз, маъқул бўл-
мабди, деб тушунман. Лекин шунда ҳам сизга бўлган
ҳурматимни, муҳаббатимни заррача ўзгартирмайман.*

Уткинчи ҳаваслар ўтиб кетади. Ҳақиқий туйғулар эса умрбод яшайди. Менинг сизга нисбатан туйғуларим чин юракдан эканини хатимнинг бошидаёқ айтиб қўйишни ўз вазифам деб ҳисоблайман.

Эъвозхон!

Мени аввало Ботиралингизнинг шоғирди, дўсти, маслақдоши деб биласиз. Бизларни инқилоб юзага чиқарди. Қора ишчи эдик, аскар, хизматчи бўлдик. Батрак эдик, давлат арбоби даражасига кўтарилдик. Лекин қандай вазифада бўлмайлик, инқилобга, Шўрога, халққа хизмат қиламиз. Давлатимиз чақирса, жангга кирамиз. Биз, большевиклар, худди Ботирали каби, курашда жон фидо қилишга тайёرمىз.

Демак, Эъвозхон, сизга оддий бир ишчи, жангчи юрак дафтарини очяпти. Ўқинг, мулоҳаза қилиб кўринг. Фикрингизни айтинг.

Мен сизни сидқидилдан ҳурмат қиламан. Сизга интиганим сари ўзимда нуқсонлар топаман. Сиз ўқиётган китобларни ўқийман. Сиз ўйлаётган нарсаларни ўйлашга ҳаракат қиламан. Мардикорлик машаққатлари, уруш азоблари, босмачилик қирғинлари бизнинг иродамизни буколмади. Бизнинг тан-жонимиз, инқилоб оловларида чиниқди. Мен ана шу йиллар давомида ўқиёлмаганларимни ўқишим, улгуришим керак. Эҳтимол, шундан кейингина илмим, идроким билан сизга яқин борарман.

Аммо кўнглим сизга шу қадар яқинки, унинг овозига қулоқ солмай иложим қолмади. У сизни севиб қолганини барала айтаётибди ва арзи-ҳолини сизга етказишга мени мажбур қилаётибди.

Ҳурматли муаллимам!

Мен бугун тонг чоғи Ботиралининг қабрига бордим ва уни лолаларга кўмдим. Мен ундан узр сўрадим. Сизга бўлган муҳаббатимни рўйирост айтажогимни билдирдим. Болаларингни бағримга босиб, улғайтаман, дедим. Болаларингни ҳам инқилобнинг худди ўзинг каби жасур аскарлари, янги ҳаётнинг худди ўзинг каби ижодкорлари қилиб етиштираман, дедим. Эъвозхонни бошимга кўтариб юраман, буни кўрган дўстларинг кулиб, душманларинг куяди, дедим. Биз Эъвозхон билан бир тан-бир жон бўлиб, сенинг ишингни давом эттирамиз, дедим. Шундан кейингина сизга хат ёзишга ўтирдим.

Ҳар бир нарсанинг давоми бўлади. Баҳорнинг давоми

ёздир, дарёнини давоми денгиздир, ҳурматнинг давоми муҳаббатдир!..

Умидли дунё. Эҳтимол, бизнинг ҳам болаларимиз бўлар. Агар шундай бўлса, улар Тўлқин билан Учқуннинг давоми бўладилар.

Мен болаларимизнинг Ботиралимиз амалга оширолмаган орзуларини амалга оширишига инқилобга содиқ аскар қалбим билан икки қўлимни кўкрагимга қўйиб, онг ичман.

Баҳор келди. Ғуссаларни унутинг.

Ошиёнлардан янги қушлар ҳавога учаётибди.

Биз ҳам севги боғларига учайлик, қувнайлик.

Мен сизни қандай бўлсангиз, шундай қабул қиламан. Сиз ҳам мени қандай бўлсам, шундай қабул қилинг.

Менга сизнинг азиз бошингизни умрбод бағримда эркалашдан улуғроқ бахт йўқ!

Жавобингизни бетоқат кутаман.

Раззоқ».

Эъвозхон мактубнинг сўнги сатрларини ўқиганда кўзига чиндан ҳам ям-яшил боғлар, баҳорнинг ойдин кечалари кўрингандай, қулоғига қушлар ашуласи эшитилаётгандай туюлди...

«Ошиёнлардан янги қушлар ҳавога учаётибди...»

«Шоир экан бу йигит!..— Эъвозхон беихтиёр жилмайди...— Нега мен шу вақтгача унинг шоирлигини билмай юрган эканман?.. Уз вазифасини индамасдан бажариб юрган кўримсиз йигитнинг торлари таранг дутордек нозик дили бор экан!..»

Айниқса, Раззоқнинг бугун тонгда Ботирали қабрини зиёрат қилгани, унинг ҳурмати учун алақайси далалардан лола териб келгани Эъвозхонни ҳаяжонлантирди. У раҳмсизларча йиртиб ташламоқчи бўлган мактубни яна бир марта, яна бир неча марта ўқиб чиқди.

«Менга сизнинг азиз бошингизни умрбод бағримда эркалашдан улуғроқ бахт йўқ!»

— Ростмикан унинг шу сўзлари? Юрагим мажбур қилди, деяпти-ку, демак, рост!..

«Умидли дунё. Эҳтимол, бизнинг ҳам болаларимиз бўлар...»

Ажабо, Эъвозхон бунга хаёлига ҳам келтирмаган эди. У Ботирали кетди-ю мен учун умид сўнди, ҳаёт тугади, деб ўйлаган, шу кунгача ана шу ўйга содиқ бўлиб қол-

ган эди. Бу шоир қалбли йигит бўлса, давомат ҳақида ёзибди. Нақадар гўзал ёзибди, бу йигит:

«Хурматнинг давоми муҳаббатдир!..»

— Мен уни ҳурмат қиламан. Бу ҳурматим давом этади. Демак, бу ҳурмат муҳаббатга бориб туташадими?

Эъвозхон кейинги кунларда Раззоқ ҳақида кўп ўйласа ҳам, унинг ишини, хизматини, халқпарварлигини Ботиралига ўхшатса ҳам, уларнинг иккови ўртасида ички ўхшашлик тополмас, икковини бошқа-бошқа дунё деб биларди.

Мактуб унга янги бир олам очди. У Раззоқнинг ҳам худди Ботирали каби ўйлашига, Ботирали билан ҳамфикрлигига ишонди. Ботирали болалари ҳақида қандай орзулар қилган бўлса, Раззоқ ҳам шундай орзулар қилибди. Ботирали қабрида: «Болаларингни бағримга босиб, улғайтаман», деб онт ичибди..

Эъвозхон Раззоқ мактубини қайта-қайта ўқиркан, унинг ҳар бир жумласи, ҳар бир сўзи қулоғига янгилик бўлиб эшитилди; уни қийнаган саволларга жавоб бўлиб янгради.

Унинг кўнгли аллақандай енгил тортди.

«Нега мен Раззоқнинг мактубидан ором олдим?— ўзига ўзи савол берди Эъвозхон.— Кўнглимда унга ишқ уйғонгани учунми? Йўқ! Унга ҳурматнинг давоми муҳаббат бўлса ҳам, менга ҳурматнинг давоми дўстлик, умрбод пок дўстликдир!»

Хатни таниб бўлмайдиган даражада қоронғи тушганига қарамай, яна бир марта ўқимоқчи бўлди. Лекин аллакимнинг чақирган товуши ҳалал берди. Хатни буклаб, нимчасининг чўнтагига тиқди-да, сапчиб ўрнидан турди.

Мактаб ҳовлисига Тозагул кирди. Тол тагидан қаршисига келаётган Эъвозхонни кўриш билан ҳовлиқиб гапирди:

— Суюнчи беринг, Марьям опам келдилар!

Эъвозхон очилиб кулди-да, нимчасини ечиб узатди:

— Мана, суюнчи, жоним!

Тозагул тантиғланди:

— Бу билан қутулмайсиз. Чақалоғимга бош-оёқ сарпо қиласиз!

— Сиз айтмасангиз ҳам қиламан. Гулдор беланчаги, духоба ястикчаси, ўйинчоқ-қўғирчоқлари билан!

— Айланайин сиздан!..

Тозагул Эъвозхонни қучоқлаб, ҳовлида гир айлантирди.

— Ана энди менга айтинг,— деди у, дугонасининг кўзларига тикилиб,— нега қоронғида мактабда ўтириб-сиз? Аммо билингики, айтмаганингизга қўймайман!..

Эъвозхон нимчасини кия туриб, хандон уриб кулди:

— Нимчани суюнчига олмай, ютқиздингиз, Тозам! Мана бу ерда,— Эъвозхон Тозагулга нимча чўнтагидан чиқиб турган хатни кўрсатди:— ажойиб бир мактуб бор!

Тозагул дугонасига маъноли боқди:

— Унданми?

— Ҳа, жоним, чин дўстимдан!

Тозагул Эъвозхонга таажжубланиб тикилди:

— Фақат дўстликмикан?

— Ҳа, асл дўстлик! Ҳақиқий дўстлик! Нима, сизга бу кам кўринадими?

— Сўзларингиз жумбоқли. Тушунмадим...

Эъвозхон дугонасининг кўлидан судради:

— Юринг уйга!..— Кейин қўшиб қўйди.— Раззоқ ака менинг ҳақиқий дўстим. Бундан ортиқ ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас. Қарорим шу!..

Дугоналар қўлтиқлашиб, қўрага чопишди.

Эъвозхон қўра эшигида қўй етаклаб кираётган Раззоққа дуч келди.

— Меҳмонингиз қутлуғ бўлсин!— деди у, Эъвозхонга йўл бера туриб.

— Қуллуқ...

Эъвозхон Тозагулнинг билагидан маҳкам ушлаганча ҳовлига кирди-да, бир тўда хотинлар билан сўзлашиб турган Мария Николаевнага ўзини отди.

Раззоқ унинг ҳолатидаги бу ўзгаришга, маъюслик ўрнини эгаллаган шодликка ўзича маъно берди. Жилмайди...

Йигирма иккинчи боб

Раззоқ Утапнинг маслаҳати билан жамоа қаршисидаги болохонага, бир вақтлар Ботирали яшаган болохонага кўчиб келди. Анча вақт ёлғиз турди. Отаси тўғон қурилишида қолиб кетди. Отасининг дўсти самоварчи Ғани ота об-овқатидан хабар олди, ҳолини сўради, ҳамдардлашди.

Лекин Раззоқ ўз уйида камдам-кам тунарди. Қумқишлоқдан хотиржам бўлгани учун кўпинча волостнинг

бошқа қишлоқларига борар, гоҳ Уртасаройда, гоҳ Тўй-тепада, гоҳ Майдонтолда, гоҳ бошқа узоқ қишлоқларда бир неча кунлаб қолиб кетарди.

Тўғон қурилиб битгандан кейин Умрзоқ ота ўғлининг болохонасига кўчиб келди. Извошни ҳам саройга киритди. «Энди Раззоқвойнинг бошини иккита қилиб қўйсақ ҳам бўларди» деб орзу қилди чол ва ўғли билан бу ҳақда бафуржа гаплашишни дилига тугиб қўйди. Аммо Раззоқвой сира ўзини тутқазмади. У қишлоқлардан қайтиш билан дарҳол шаҳарга тушиб кетар, ё бўлмаса, мактабга чопарди. У ердан эса, қорни очиб, кўзлари киртайиб, кеч қайтарди-да, олдига қўйилган таомдан татир-татимас яна аллақаёққа жўнарди.

Бу орада Умрзоқ ота ишсиз қолди. Мирҳосил билан шаҳарга тушиб, Лаълини кўчириб келгандан бери извош саройдан чиқарилгани йўқ. Қора йўрға ҳам эртаю кеч беда чайнаб, кишнагани-кишнаган.

Март кириб, осмон тиниқ кўкиш либос кийди, ариқларга сув келди. Деҳқонлар экин-тикинга банд бўлди. Раззоқнинг иши яна кўпайди. Умрзоқ ота эса, унинг йўлини пойлайвериб толди.

Ана шундай кунларнинг бирида Раззоқ Тўйтепадан ярим кечада қайтди. Умрзоқ ота, бугун дам олса керак, деб умидланди. Болохона нарвонига ўтириб олиб, тонггача мудради: ўғлининг уйғонишини кутди. Аммо Раззоқ бугун ҳам азонлаб аллақаёққа яёв жўнади. Лекин болохона нарвонидан туша туриб, отасига извошни тайёрлаб туришни, шаҳардан меҳмон келаётганини айтди.

Умрзоқ ота извошни мойлади, отни ювиб-таради. Гузарда соч олдирди, соқол-мўйловини тарашлади. Кейин чойхонага кириб, Ғани ота билан чой ичишди.

Раззоқ пешиндан кейин саройга қўй етаклаб кирди. Юз-бўйни қора терга ботган, уст-боши чанг, якка қўйни етаклаш машаққатидан бўлари-бўлган эди.

— Бозорга бордим,— деди у, чолларга кулиб қараб.— Дохтор Марьям опамиз келаётибдилар..

— Менга айтсанг бўлмасмиди, тентак!— Умрзоқ ота ўғлини койиди.— От, извош бекор ётибди, сен бўлсанг, дунёнинг у бурчига яёв борибсан!

— Қизиқ табиатингиз бор-да, бўлис!..— Ғани ота ҳам койиган бўлди.— Иккита чол бекорчиликдан ўзимизни қаёққа қўйишни билмай турибмизу сиз бўлсангиз.. Аммо, лекин Ботиралининг қуйиб қўйган ўзгинасисиз-да!

Умрзоқ ота қўйнинг арқонини ўғлининг қўлидан жаҳд билан тортиб олди:

— Қаёққа боғлай?

— Саройда тура турсин, меҳмон келиши билан Утап оғаникига элтамиз!

Умрзоқ ота қўйни молхонага судраб кетди.

Ғани ота чой дамлаб келтирди.

Раззоқ чойнак-пиёлани самоварчининг қўлидан олди.

— Раҳмат, ота... Чойни болохонада ичаман. Озгина ёзувим ҳам бор...

— Ихтиёрингиз, бўлис.

Раззоқ болохонага чиқиб кетди.

Икки чол кечгача суҳбатлашиб ўтиришди.

Раззоқ болохонадан намозгарга яқин тушиб, мактабга кетаётганини, бирор соатда қайтиб келишини айтдида, яна пиёда жўнади.

Чоллар ҳеч нарса тушунолмай, тонг қотганча қолишди.

— Ҳукуматнинг иши ҳам осон эмас-да, оғайни.— Ғани ота гап бошлади.— Уғлингизнинг эртаю кеч тиними йўқ.

— Барака топсин, юрт ғамида юрибди.— Умрзоқ ота соқолини тутамлаб, ўйчан гапирди.— Аммо шу кунларда хаёли жойидамас. Ишқилиб, тинчлик бўлсин, оғайни.

— Тинчлик бўлади, худо хоҳласа. Босмачи балосидан-ки қутулдик, бу ёқ ишимиз юришиб кетар дейман.

— Тинчлик бўлади!— Умрзоқ ота Ботиралининг: «Сиз — Ҳукумат кишиси», деган сўзларини эслади-да, Фахрланиб гапирди:— Шўро омон бўлса, меҳнаткашларнинг ошиғи олчи, оғайни. Мана, йигитлар ҳам ўсиб улғаяётибди. Бизнинг Раззоқвой ҳам элнинг отаси бўлиб қолди: катта-кичик дуо қилгани-қилган.

— Бу ёғи жойидаку-я, оғайни, лекин Раззоқвойни уйлантириб қўйиш ҳам керак. Токай сўқир боши билан ёлғиз юради!

— Баракалла сизга!— деб юборди Умрзоқ ота, кўнглидаги гапни топган ошнасининг зукколигига тан бериб.— Мен ҳам тун-кун шуни ўйлайман. Келин кўрсам, неваря кўрсам, дейман. Аммо унга айтишга ботинолмайман...

Ғани ота оғайнисига яқинроқ ўтириб, катта бир сирни очаётгандай, қулоғига шивирлаб гапирди:

— Чамамда, яқинда тўй қиламиз, оғайни.

— Хўш?

— Агар маслаҳатга юрсангиз, Раззоқвой билан Эъвозхоннинг бошларини қовуштириб қўяйлик.

— Хўш, хўш?

— Улар иккови ҳар кун, кун ора мактабда бирга. Раззоқвой аввал куни мендан бир арава буюм юбортирди. Оқшом яна ўзи борди. Шу топда ҳам ўша ёққа кетди, чамамда...

Ғани отанинг бу сўзлари Умрзоқ отани шошириб қўйди. Ботирали билан Эъвозхонни алоҳида тоифадаги кишилар деб билгани, айниқса Эъвозхонни ўз хаёлида худди бир париштадай тасаввур этгани учун Ғани ота айтган янгилик унга бир тушдай туюлди.

— Епира-я!..— деди Умрзоқ ота, азбаройи ҳовлиққанидан ўрнидан туриб кетди.— Сиз бир нарсани билиб гапирасиз, оғайни, ажаб эмас, бизнинг Раззоқвойга ҳам олам бир гулистон бўлса!.. Епира-я!.. Аммо, оғайни, айни кўнгилдаги муддао бўларди-да!.. Эъвозхон бир жаннатидай хотин. Дунёга келиб ҳеч нарсани кўргани йўқ бечора... Епира-я!.. Шояд айтганингиз келса, оғайни!.. Аммо ўзим ҳам болаларини бошимга кўтариб юрардим-да! Жўрабойни айтмайсизми!.. Мен одамнинг бунақа тилло-сини кўрмаганман. Қани энди, у билан қуда бўлсак! Жўрабойнинг ҳам тоғда юргани бас! Келсин шу қишлоққа: нима кўп, иш кўп. Ҳаммамиз бир ерда бўламиз. Бу, оғайни дейман, ернинг тагида илон қимирласа, биласиз. Бир индалло айтинг-чи, Эъвозхон бизнинг Раззоқвойга кўнгил қўярмикан-а?

Оғайнисини ҳовлиқтириб қўйган Ғани ота унинг елкасидан босиб, палосга ўтқазди-да, бир пиёла чой тутди:

— Мановини ичинг, оғайни. Сал ҳоврингиздан тушинг. Биласизки, мен бир гапни ҳавога айтмайман. Мактабга аравада буюм оборманимда Эъвозхон ўз оғзи билан ўғлингизга раҳмат айтди.

— Епира-я!.. Тўй бўлади, денг?

— Тўй бўлади, оғайни.

Буларнинг суҳбати шу ерга етганда Раззоқ ҳовлиқиб кириб келди-да, чоллардан гина қилди:

— Омон бўлинглар-е!.. Ҳали ҳам шу ерда ўтирибсизларми? Меҳмон аллақачон келди. Жамоада деҳқон оғайнилар билан гурунглашаётибди. Қани, дада, дарров извошни олиб чиқинг! Амаки, сиз жамоага бир-икки чойнак чой киритинг!

Раззоқ шу гапни айтиб, яна Жамоага чиқиб кетди.

Чоллар йўлга чиқишиб, Жамоа болохонасида чироқ ёниб турганини, унинг теракзорга қараган айвонига анчагина одам йиғилганини кўришди. Пастда, теракзорда икки от кўринар, тўппонча таққан йигитча уларни пойлаб турарди. Бу йигит чолларни кўриш билан қаршиларига келди, салом берди, Ғани отанинг, қўлидаги чойнакларни олди.

Умрзоқ ота извошни Жамоа рўпарасида кўндаланг қилаётиб, йигитчани таниб қолди:

— Ия, ўзимизнинг Тошматвой-ку! Наган муборак!

— Раҳмат, ота. Меҳмон опани олиб келдим.

— Яшанг-е, Тошматвой, сиз ҳам камисар бўпсиз-да?

Тошмат индамай, мийгида кулиб қўйди.

Булар болохона айвонига чиққанда узун столнинг тўрида ўтирган Мария Николаевна қишлоқ активларига сафарини ҳикоя қиларди:

— Умримда биринчи отга минишим. Тошматнинг ёрдами билан қишлоғингизга етиб олдим. Лекин ўзим кўпдан бери келмоқчи бўлиб юрардим. Бу ердаги ишларни газеталардан ўқиб билганман. Ажойиб қизларингиз Эъвозхон, Тозагул, Лаъли билан шаҳарда анчагина суҳбатлашганман. Сергей ҳам кўп нарсалар айтиб берди. У ҳаммаларингизга салом йўллади.

Айвондагилар барала жавоб қилишди:

— Саломат бўлсин!

— Барака топсин Сергейимиз!

— Нега ўзи келмади?— деб сўради, Мария Николаевнанинг ёнида ўтирган Утап.

— Эрта-индин келади. Суднинг давоми шу ерда бўлармиш.

— Сергей боламини соғиндик,— Умрзоқ ота гапга арашди.— Келса, бир отамлашардик!

Ғани ота меҳмон опага чой узатди.

— Йўлдан чанқаб келгансан, қизим, ич!..

Бир пиёладан чой ичилгандан кейин Утап Мария Николаевнани уйга таклиф қилди:

— Аёллар кутиб қолишди, опа. Борайлик!

Ранс болохонадагиларга тайинлади:

— Барингиз борингиз, оғайнилар!

Ҳамма теракзорга тушди.

Мария Николаевна келиши биланоқ Ботиралининг қабрини зиёрат қилган бўлса ҳам, унинг ёнидан ўта туриб, яна бир нафас тўхтади.

Бошқалар уни ўрашди.

Мария Николаевна Раззоқ бу тонг келтириб сочган лолалар қучоғидаги қабрга маъюс тикилди. Тиниқ кўк кўзлари ёшга тўлди.

— Бу қаҳрамоннинг таърифини эшитиб, бир марта кўришни орзу қилардим,— деди у.— Энди бўлса ер бағрида мангу ухлаб ётибди. Қаҳрамонларнинг умри қисқа бўлади шекилли ўзи... Юринглар, хотинини, болаларини кўрайлик!

Утап Мария Николаевнани извошга суяб чиқарди. Тошмат опанинг ёнига чиқиб олди. Утап Раззоқни таклиф қилди. Лекин у ҳозир ўзи етиб боришини айтиб, кўнмади. Мирҳосил билан Мавлон ака ҳам извошда жўнашди.

Шаҳардан келган отларнинг бирини Раззоқ, иккинчисини Содиқ темирчи етаклади.

Раззоқ қўйни отга ўнгариб, извош кетидан жўнади. Қўйни Утапнинг уйига киритмоқчи бўлиб турганда Эъвозхон билан Тозагулга дуч келдики, биз ўтган бобда ҳикоямизни шу ергача етказган эдик.

* * *

Умар оға қўйни Раззоқнинг қўлидан олиб, ҳовли этагига судради.

Раззоқ ҳовлида эркаклар даврасида бўлса ҳам, кўзи Эъвозхонда эди. У бугунги мактуби унга қандай таъсир қилганини билишни истар, Эъвозхондаги қувноқлик аломатлари уни умидлантирарди. Чиндан ҳам ҳаёти, тақдири Эъвозхоннинг жавобига боғлиқ эди. Муҳаббати юрагига сиғмас, тошқин вақтидаги сел каби дил қирғоқларини бузиб юборишга тайёр эди. У ана шу туйғулар тошқинини шу даражага еткунча эплаб келди. Энди эплолмай қолди. Эъвозхонни ҳам ранжитиши, ҳам севинтириши мумкин бўлган мактубни ёзишга журъат этди, энди жавобни кутиб тоқатсизланаётди.

Эъвозхон ўзини Мария Николаевнанинг бағрига отганини, икковининг қучоқлашиб, ўпишиб кўришганини Раззоқ кўрди. Уларнинг самимий дўстлигидан севинди. Айни вақтда бугун кечки курс машғулоти бўлмай туриб, Эъвозхоннинг мактабдан кеч қайтганлиги сабабларини ўйлади. Демак, у мактубни ўша ерда қолиб ўқиган. Ўқиганда ҳам, сўзма-сўз ўқиган, муҳокама қилган. Эҳтимол, бирор қарор-

га ҳам келгандир... Агар ижобий қарорга келса, жавоб ёзган ва ҳозир учрашганда жавоб хатни берган бўларди... Агар салбий қарорга келган бўлса-чи? Унда ҳам важини кўрсатиб, жавоб ёзарди...

«Мен нималар деяпман?—Раззоқ ўзига-ўзи танбеҳ берди.—У қандай қилиб дарров жавоб бериши мумкин? Аввал ҳар томонини ўйлайди. Отаси билан, қайнанаси билан, дугоналари билан маслаҳатлашади. Шундан кейингина жавоб беради. Албатта, ижобий жавоб беради!..»

Шу фикр Раззоқнинг кўнглини ёритди, уни хотиржам қилди.

Утап эркакларни ўз уйига таклиф қилди.

Раззоқ ҳовлидаги хотинларни энди деразадан кузатди.

Мария Николаевнани кутиб олиш учун қишлоқнинг кўпгина аёллари тўпланишибди. Раззоқ Адолат опани, Эътибор опани, Лаълини, Қумрини, Баҳрини таниди. Уларнинг ҳар бири меҳмон опа билан қучоқлашиб кўришди, «хуш келдингиз» қилишди. Бошқа ўнлаб хотинлар Раззоққа нотаниш. Лекин уларнинг ҳаммаси Эъвозхонни танишади, ёши анча катталари ҳам «муаллима опа» деб ҳурмат қилишади. Ҳозир ҳам уни ва унинг меҳмонини ўраб олишиб, табриклашяпти, сийлашяпти.

«Наҳотки, шу гўзал жувон, шу оқила хотин менинг умр йўлдошим бўлса?—яна беихтиёр ўйлаб кетди Раззоқ.—Ёки, мен бу бахт афсонасини ўзимга ўзим тўқиб юрибманми? Агар унинг мен орзу қилиб юрган севгиси фақат бир туш ва фақат бир эртақ бўлса-чи? Унда нима қиламан?..»

Раззоқ шундай тахминлар чангалида қийналган кезларида унинг юраги: «Йўқ, бу туш эмас, ҳақиқат, эртақ эмас, турмуш!»—деб қичқирар ва ўз овозидан ўзи тасалли топарди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Унинг кўзлари кўрмаётган бўлса ҳам, дил кўзгуси Эъвозхоннинг ҳар бир ҳаракатини, имосини, жилвасини акс эттиряпти; қулоқлари эширмаётган бўлса ҳам, унинг сўзларидаги маънони уқиб турибди. У-чи? Раззоқ қалбининг ҳароратли интилишлари унга ҳам маълумми?

Дунёдаги энг мушкул жумбоқ ҳам шу бўлса керак.

Аёлларнинг чуғур-чуғури анча вақтгача давом этди. Тозагул Мария Николаеванинг қўлидан судраб, меҳмонхонага бошлади.

Хотинлар бир-бирларини сийлаб, бир-бирларига йўл

кўрсатиб, бир-бирларининг қўлларидан ушлаб, меҳмон опа кетидан уйга бирин-кетин киришди.

Ҳамма ўтиргандан кейин Роҳатбиби «ўрис дохтир опа» ни ва меҳмонхонадагиларнинг ҳаммасини дуо қилди.

Дастурхон теварагида гурунг бошланди.

— Зап кепсиз-да, айланай,—деди Адолат, қизини ши-фолаган опага тўймай боқиб.—Тозагул эртаю кеч сизни оғзидан қўймайди. «Менга бахт берган опам», дейди.

— Мени айтмайсизми,—чақалоғини тиззасида тебра-тиб ўтирган Лаъли гап қўшди.—Опамнинг яхшиликлари-ни икки дунёда унутмайман!

Қумри ўғилчасининг бармоқчаларини ўпиб, жилмайди:

— Эъвозхон опа сизни ҳаммамизга таърифлаб бер-ганлар. Уртоғингиз худди Ботирали акамизга ўхшаб, ўқ еган эканлар. Вой опажон-ей, қандан-қаёқдан келиб, бизга шунчалик меҳрибонликлар қиялпсиз. Унутармидик бу яхшиликларингизни!..

— Инқилобдан илгари бу кунлар қаёқдайди?—деди Эътибор опа, Мария Николаевнанинг олтин ранг қўнғир сочига ажабланиб боқиб.—Хат таниш у ёқда турсин, кўча бетини кўрмасдик. Энди болаларимиз тугул ўзимиз мак-табга қатнаётимиз. Дохтир деган гап тушимизга ҳам кирмаган эди. Энди бўлса, Маскопдан келган опажонимиз билан дийдор кўришиб, қувонишиб ўтирибмиз.

Мария Николаевна Қумқишлоқ хотин-қизларини ўз атрофига уюштирган, уларни янги ҳаёт йўлига бош-лаган Эъвозхонга, ўз ёнида чиройли кўзлари кулиб ўтир-ган ана шу гўзал жувонга, унинг тиззаларига эркаланиб бош қўйган ўғилчаларига тўймай тикилди ва ёқимтой талаффузи билан ўзбек сўзларини териб-териб:

— Дугоналарим, ҳурматингиз, муҳаббатингиз учун раҳмат!—деди.—Мен оддий бир ишчининг, инқилобчи-нини қизиман. Эрим Петр билан Туркистонга келаётганим-да дадам шу томонларда врачлар кераклигини, айниқса аёлларга ёрдамим тегиши мумкинлигини айтди. Аввал Самарқандда турдик, кейин Тошкентга кўчиб келдим. Эрим Бухоро амирига қарши урушда ҳалок бўлди... Мен Москвага, ота-онам олдига қайтиб кетмадим. Чунки Туркистонда яшаб қолсам, илмим, меҳнатим сизларга керак бўлишига ишондим...

Мария Николаевнанинг оғзига маҳлиё бўлиб тикилиб ўтирган Тозагул:

— Раҳмат, опажон!—деб юборди.

— Кўп яхши қилибсиз, ўргилай,— деди Эътибор опа.— Худо хоҳласа, кам бўлмайсиз!

— Аммо,— Мария Николаевна ҳикоясини давом эттирди,— ўзбек хотин-қизлари билан тил топишимиз қийин бўлди. Уларни ўз исканжасида эзган бидъат, хурофотга берилган эркаклар, «саводсизлик», эзиб-ичкилар, фолбинлар, тиббий илмлардан буткул хабарсиз бўлган тўтиёфуруш «табиб»лар ва ниҳоят, «ичкари» балоси йўлимни тўсди. Сизлар билан сўзлашмоқчи, дардлашмоқчи, сизларни шифоламоқчи бўлардим юракларингизга йўл тополмасдим. Қанчадан-қанча бойваччалар мени ҳақорат қилди. Шундай кунлар ҳам бўлдики, жонимдан тўйиб, бошим оққан томонга кетиб қолмоқчи бўлдим. Ана ўша кунларда менга инқилобчилар ёрдам беришди. Сергей акани яхши биласизлар, ўша менга: «Бардошли бўл, қийинчиликларни енгасан, мақсадинга етасан, ўзбек аёллар сени севиб қолишади!», деди. Тилингизни, урф-одатларингизни ўргандим. Ўзбек жувонлар ношуд доялар қўлида туғолмай қийналиб ўлаётганда, баттол эрлари менадан ёрдам сўрашга мажбур бўлишди. Ниҳоят, улар мени танишди, холис ниятимни тушунишди. Ичкариларнинг эшиги очилди. Ўзбек аёллари билан аста-секин дўстлаша бошладик. Рус халқи, рус инқилобчилари, рус врачлари бошқа халқларга ёрдамдан бошқа ҳеч нарсани истамаслиги энди кундай равшан. Лекин шу равшанликка етиб келиш осон бўлдими?..

Мария Николаевнанинг сўзлари Роҳатбибига ўғлини, унинг тортган қийинчиликларини эслатди.

— Мен ҳам Ботиралига: «Сени инқилобга туққанман», дегандим. Доим эсимга соларди шу сўзимни. Сизнинг ҳам онангиз, айланай Марьямхон, инқилобга туққан экан!

Роҳатбибининг гапига хотинлар хандон уриб кулишди. Адолат билан Тозагул лаганларда кулчатой, гўшт, сопол товоқларда шўрва олиб киришди.

«Раззоқ ака етаклаб келган қўйининг гўшти,— ўйлади Эъвозхон.— Менинг меҳмонимни у кутиб бераётибди. Ажойиб йигит Раззоқ акам!..»

Эъвозхон Раззоқнинг мактубини, «сизни бошимга қўтариб юраман», деган сўзларини эслаб, беихтиёр жилмайди.

Хотинларнинг «олинг-олинг»лари ўзаро нозик илтифотлари бошланди.

Мария Николаевна энди 8-Март байрами ҳақида бир ҳафтадан кейин Қумқишлоқда ҳам биринчи марта хотин-

қизлар байрами ўтказилиши ва у ўзи ҳам шу муносабат билан Тошкентдан вакил бўлиб келгани тўғрисида сўзлади.

Овқатдан кейин эрларининг қўзғалганини сезган уларнинг хотинлари ҳам кетиш тараддудига тушишди. Аммо уларнинг ҳар бири «ўрис дохтир опа»ни ўз уйига таклиф қилди.

— Мен Эъвозхоннинг меҳмониман,—деди Мария Николаевна янги дугоналари билан ҳовлида хайрлаша туриб.—Эъвозхоннинг изми билан бора бераман.

Эъвозхон ҳамқишлоқ дугоналари билан хайрлашаркан, Лаълига эртадан мактабга келиб, болаларни ўқита бошлашни тайинлади. Лаъли чин дилдан севиниб розилик берди. Улар дарвозадан чиқаётганда Эъвозхонни Содиқ темирчи чақирди.

— Эртага эрталаб Жамоага боринг,—деди у.—Фирқа ячейкасида аризангизни кўрамиз.

— Хўп, Содиқ ака.

— Ана,—деди Эъвозхон Лаълига.—Эрталаб келишингиз айниқсанги зарур бўлиб қолди.

— Хўп дедим-ку, опажон. Менга бахт эшигини очиб бераётисиз, раҳмат!

Умрзоқ ота аёлларни извошга тушириб, уйма-уй олиб кетди. Эркаклар отларига миниб жўнадилар. Раззоқ ҳаммадан кейин қолди. Утап уни «ётиб қолинг» деб ҳар қанча қистаса ҳам, кўнмади. Утап унга отини чиқариб беришга отхонага кириб кетди.

Раззоқ эшик олдида ёлғиз турганда алаким уй томондан ҳовлига лип этиб ўтди ва унга яқинлашди. Раззоқ уни ўз юрагининг хапинишиданоқ таниди. Бу — унинг умид юлдузи Эъвозхон эди.

— Раззоқ ака,—деди у, ойдинда аллақандай гўзал қиёфа касб этиб,—эртага фирқа ячейкасининг мажлисига чақиршаётибди. Бораверайми?

— Албатта боринг, Извош юбораман. Мария Николаевнани ҳам олиб боринг.

— Сиз ҳам бўласизми?

— Бўлганда қандоқ! Кутаман!

— Хўп.

Эъвозхон аллақандай нафис таъзим қилиб, уйга кириб кетди.

Утап отхонадан от етаклаб чиқди.

— Қолсангиз бўларди,—деди у яна, Раззоқнинг севинчдан ёнган кўзларига кулиб қараб.

— Раҳмат, раис.

Раззоқ отга сакраб миниб, дала йўлидан чопиб кетди. Уша кеча ухламаган кишилар алламаҳалгача от чопиб юрган телбани кўришган бўлса керак.

Бу чавандоз — баҳор тунининг шабадасида юрак ҳовурини ёзиб юрган Раззоқ эди..

Йигирма учинчи боб

Эрта баҳорда табиатда қандай ўзгаришлар бўлса, Эъвозхоннинг юрагида ҳам тахминан шундай ўзгаришлар бўлди.

Эрта баҳор ирмоқлари тоғлардан шовиллаб оқиб келиб, ариқларни, сойларни, дарёларни тўлдиради, кузнинг хору-хасларини аллақаяқларга оқизиб кетади. Шу байрам баҳорида Эъвозхон юрагида уйғонган шодлик қўшиғи ҳам жудолик сукунатини буэди, меҳнат ва умид тонгининг шамоли ҳасрат хазонларини йўқликка учириб келди.

Эрта баҳор нашидаси дала-даштларга, лолалар қучоғига, майсалар бағрига чақиради. Эъвозхон юрагида янграган қўшиқлар ҳам унинг айрилиқ мунгини босиб, ҳаёт оғушига тортди.

Эрта баҳор тонгининг латофати қиш туманлари, булутлари, ёгинлари, совуқларини унутдиради, олам янги-ланаётганидан, гўзаллик уйғонаётганидан далолат беради. Эъвозхон юрагида уйғонган ҳислар ҳам ҳасратлар кетидан севинчлар келиши мумкинлигидан, умидлар чечаги бир қиш билан сўниб битмаслигидан, аксинча қишлар кетидан яна баҳорлар, кечалар кетидан яна кундузлар келиб, орзулар гули гунча боғлаши, яна очилиши муқаррар эканидан далолат берди.

Лекин бу қандай ўзгариш, қандай уйғониш!.. Севгимми?.. Ёки, фақат байрам нашъаси-ю дўстлик сезгиларими?..

Эъвозхон Раззоққа муносабатини ўзича аниқ белгилаб олган бўлса ҳам, бу саволга узил-кесил жавоб беришдан нечундир қўрқарди.

Йўқ, у янги, улуғ туйғуни, инсоний дўстликни туйди, холос!..

Ана шу фикр унинг жонига ўрнашди, онгига сингди. Узун кечинмалар, омонсиз азоблар сўнгида шу тушунча туғилгандан кейин биринчи дафъа енгил нафас олди.

Мария Николаевна Қумқишлоққа келганда Эъвозхоннинг юрагида юз бераётган ўзгаришлар шу нуқтага етган эди.

Мария Николаевна кеча келиши биланоқ Эъвозхоннинг юрагидаги уйғониш шуъласини унинг аллақандай сеҳргар нурга, жилвагар табассумга тўла кўзларидан уқиб олди. Сергейнинг Эъвозхоннинг тақдирига аралашини ҳақидаги илтимосини эслади. Лекин Эъвозхон билан бетма-бет сўзлашиш имкони бўлмади.

Тунда ҳамма хотинлар бир уйда наматга қатор жой солиб ётишди. Мария Николаевна Эъвозхон билан Тозагулнинг ўртасида ётди. Бўлажак 8-Март байрами ҳақидаги суҳбат давом қилди. Мария Николаевна: Қумқишлоқ хотин-қизлари атрофдаги қишлоқларнинг хотин-қизларига намуна бўлсалар арзийди, деган фикрни айтиб, бугун танишган дугоналарини шавқ-завқ билан таърифлай кетди. Мария Николаевна бу ёқларда ҳали эшитилмаган байрам ҳақида сўзлаб берди. Байрам йиғилишида Эъвозхон қишлоқ хотин-қизларининг янги турмуши, саводга, маърифатга интилиши ҳақида сўзлайди. Тозагул-чи?.. Наҳотки сўзламаса? Эри жамоа раиси, ўзи, онаси, дадаси — шеркат аъзолари, қишлоқнинг олдинги кишилари... Улар инқилобдан аввал даштма-дашт кўчиб юрганда, беватан бўлганда аҳволи қандай эди-ю, энди Шўро даврида аҳволи қандай? Тозагул шуларни қишлоқ аёлларига сўзлаб беролмайдими?.. Мария Николаевна шу фикрни айтганда Тозагулга мойдай ёқиб тушди. У ўзича ўйлаб ётиб, бунигина эмас, яна бундан ташқари «ўрис дохтир опа»нинг меҳрибонликларини ҳам айтмоқчи бўлди.

Дугоналарнинг уйқуси қочиб, паранжи масаласини ўйлаб кетишди. Паранжи, албатта, ҳамма аёлларнинг жонига теккан. Ҳамма ҳам уни ташламоқчи. Лекин: «Палончи нима деркин», «Писмадончининг юзига қандай қарайман?»— деган мулоҳазаларгина уларни ушлаб туради. Хотин-қизлар озодлигининг душманлари: «андишанинг оти қўрқоқ», деган гапни кўтариб олиб, паранжи ташлашга наинки қишлоқларда, шаҳарларда ҳам тўсқинлик қилишаётибди. Ҳамма гап биринчи қадамни босишда, биринчи паранжини бошдан улоқтиришда. Гап-сўзлар ўз-ўзидан босилади. Ғийбатчилар, туҳматчилар оғир очиб кўрсин-чи!..

Эъвозхон Мария Николаевнанинг фикрига қўшилди. Қумқишлоқнинг илғор аёллари паранжи ташлайди.

Эъвозхон ўзи бошлаб беради. Тозагул, Лаъли, Қумрилар ҳам тайёр. Эътибор опа ҳам қатордан қолмайди. Гулхан ёқилиб, паранжи-сочвонлар ёндирилса қандай бўларкин?.. Агар шундай қилинса, зулмат, зулм, ҳақсизлик, ҳуқуқсизлик ёндирилган бўлмайдими?..

Эъвозхоннинг сўзлари Мария Николаевнани жуда севинтирди. Унинг фикрини Тошкентда партия ташкилотларига етказишга ваъда берди.

Тун оғиб, қишлоқ хўрозлари иккинчи марта қичқирди. Дугоналар бир ёстиққа бош қўйиб, ухлаб кетишди. Аммо улар салдан кейин қўрадаги шовқиндан чўчиб уйғонишди. Раззоқ билан Оролов от чопиб келиб, Утапни чақришди. Уларнинг шовқинига Тошмат ҳам чиқди. Аввал, ҳовлида эркакларнинг ғовур-ғувури бошланди. Кейин, улар қўрадан чиқишди. Бир оздан кейин Утап ҳовлига қайтиб кириб, Тозагулни деразадан чақирди, унга алланималар тайинлади. Сўнгра отличлар дала йўлидан гузар томонга чопиб кетишди.

Тозагул дугоналарига эрининг муҳим иш билан Қўйлиққа кетганини айтди-да, Эъвозхонга эртага туш вақтида Мария Николаевна билан Жамоага етиб бориши кераклигини тайинлади.

Эрталаб Тозагул меҳмон опани янги туққан сигирининг оғизи ва ўғирдан иссиққина чиққан оқшоқ толқон билан сийлади.

Нонуштадан кейин Мария Николаевна Эъвозхон билан мактабга йўл олди. Ана шунда улар уйда айтолмаган гапларини айтиш имкониятига эга бўлдилар.

Мария Николаевна Эъвозхоннинг тирсагидан маҳкам ушлаб олиб, қадамни секинлатди-да, ундан илтимос қилди:

— Соё бўйида бир нафас ўтирмайликми?

— Марҳамат, опажон!

Улар тераклар тагидан соё бўйига бориб, қуёш нурида ёрқин товланаётган майсага ёнма-ён ўтиришди.

Мария Николаевна соё тошларида сакраб юрган читтакка завқланиб қаради, оч-сарик қўнғир сочини тузатди, дугонасига айтмоқчи бўлган сўзларини ўйлаб жилмайдиди-да, унинг елкасига қўл ташлаб деди:

— Қани, Эъвозхон, юрагингиздаги гаплардан гапиринг-чи!

— Юрагимдаги гапларни гапирдим-ку, опажон!

— Ҳаммасини гапирганингиз йўқ... Тўғрироғи, асосий

гапингизни ҳали гапирганингиз йўқ... Чунончи, Раззоқ билан муносабатингиз...

Эъвозхон Мария Николаевнага ажабланиб қаради:

— Сиз буни қаёқдан биласиз, опа?

— Биладан...— Мария Николаевна Эъвозхоннинг кўзларига мулойим тикилди.— Мен сизни алоҳида муҳаббат билан севаман, синглим. Бизнинг орамизда сир бўлмаслиги керак. Раззоқ сизни астойдил севиб қолганини менга Сергей айтди. Раззоқ Сергей билан дардлашибди. У сизни шу қадар севиб қолибдики, Ботирали хотирасига тўлиқ дилингизга озор етишидан қўрқиб, сизга оғиз очолмабди. Ҳасратини дўстига айтибди. Улуғ йигит экан Раззоқ!..

Эъвозхон дугонасидан уялиб ерга қаради-да, нимчасининг чўнтагидан хат чиқарди:

— Кеча хат берди... Айтолмай юрган гапларини ёзибди. Мана, ўқиб кўринг...

Мария Николаевна хатни ўқимади, буклаб, Эъвозхоннинг чўнтагига солиб қўйди.

— Ўзингиз ўқиган бўлсангиз бас. Ошиқнинг дафтари фақат маъшуқасигина ўқиши керак. Менга фақат бир нарсани айтсангиз кифоя: сиз ҳам уни сеvasизми?

— Қайдам... Бошим қотиб қолди... Севаману... лекин хотин эрни севгандай эмас!.. Биласизми, бир мақсад йўлида биргаликда машаққат чекувчилар севгиси қандай бўлса, менинг ҳам унга севгим шундай!.. Яна нима десам бўлади! Мен унга умрбод ҳамдам, йўлдош, ҳамдард бўлишим мумкин, лекин бир ёстиқча бош қўёлмайман! Унинг хафа бўлишини биламан. Лекин жавобим шу!

— Ишонаман, Эъвозхон... Сизнинг унга муносабатингиз бошқача бўлиши мумкин эмас. Мен сизнинг ҳаёт йўлингизни жуда яхши биламан. Сиз қизлик чоғингиздаёқ Ботиралини маҳкам ушлаб, тоғдан шаҳарга тушгансиз. Қиз бола учун бу катта мардлик бўлади. Ботирали бевақт ҳалок бўлгандан кейин сиз унинг ишини давом эттириш учун, у ишлаган қишлоқда яшаб қолдингиз. Бу эса, ўзбек аёли учун қаҳрамонликдир. Ана шундай мардлик ва ана шундай қаҳрамонлик қўлидан келган Эъвозхоннинг муҳаббатини бошқача тасаввур қилиш қийин. Албатта, Раззоқдек олижаноб йигитга кескин рад жавоби бериш жуда қийин. Унинг қалби бутун, синмаган. Қаттиқ жавоб унинг дил кўзгусига тошдай тегиб, парчалайди. Бу унга жиддий синов. Агар унинг сизга

муҳаббати чин бўлса, бу зарбага бардош беради, сизга ҳурмати яна ошади. Мен уни шундай йигит деб тасаввур этаман. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас!

Эъвозхон дугонасини қучоқлаб оппоқ юзларидан суйиб-суйиб ўпди.

— Раҳмат, кўнглимдагини топдингиз! Сизни менга худо етказди!..— деди у кўзлари ёшланиб.

— Янглишдингиз,— деди Мария Николаевна,— мени сизга ва сизни менга буюк инқилобий дўстлик етказди. Агар иккаламиз бир маслак, бир мақсад кишилари бўлмасак, янги ҳаёт учун биргаликда курашмасак, эҳтимол, кўришолмай ўтардик. Мени Туркистонга сизга муҳаббатим, дўстлигим келтирди. Сизни менинг ҳузуримга ҳам шундай туйғулар етаклаб борди. Ё, шундай эмасми?

— Тўғри айтасиз, опа..

Мария Николаевнанинг тиниқ кўк кўзларига аллақандай чуқур ўй чўкди.

— Демак, Раззоқнинг севгиси сизни анча қийнабди-да?..

— Опажон, жоним ҳали ҳам қийноқда... Мен унинг севгисини қадрлайману, лекин у истаганча севомайман. Бунга сабаб шуки, менинг тилим севги сўзини осонликча айтолмайди. Севги деганда мен Ботиралимнинг севгисини тушунаман, холос. Гўё, онам мени ўша учун тукқандай. Мен ўша севгига лойиқ бўлишга интилдим. Ҳаётимнинг маъноси, орзум, гоям шу эди, опажоним!.. Бошқа ҳеч қандай севги ўша севгига ўхшамайди. Бошқа севгиларнинг ҳаммаси ўша севги қаршисида шунчаки бир ҳавасга ўхшайди... Иккинчи марта эрга чиқишим ҳақида биринчи оғиз очган қайнанам бўлди. Болаларимни ўртага солди. Насиҳат қилди. Раззоқдан сўзлади. Мен ўзим ҳам Раззоқдаги ўзгаришларни сезиб юрган эдим.

Лекин мен кеча унинг хатини олмагунимча, унинг мақсадини англамагунимча бу тўғридаги ҳар қандай фикрни хаёлимдан қувишга ҳаракат қилдим. Ниҳоят, хатини ўқидим... Унинг сўзлари, орзулари, мақсадлари менга Ботиралини эслатди. Ботирали ўйлаган нарсаларни ўйлабди бу йигит ҳам... Шу кичкинагина бўз йигит дилида сўнгсиз умидлар бор экан. Таажжубки, менинг ниятларимни тушунибди, интилишларимни билибди. Унинг менга: фирқага кириш, деб берган маслаҳати ҳам бежив эмас экан. Ҳаётнинг катта йўлида мен билан бирга қадам ташламоқчи экан. Таажжубки, опажон, у менга бир хо-

тинга қарагандай қарамади, балки, ўз ўртоғига қарагандай қаради. Ботиралимни эслатган жиҳатлари ҳам шу... Мен ана шуларни ўйлаганда у билан умрбод дўст бўлгим, унга кўмаклашгим келади. Лекин у менинг соф ниятларим, эзгу орзуларимни тўғри тушунармикан?..

Эъвозхоннинг сўзлари Мария Николаевнага унинг ўз ҳаёт тарихини эслатди, Петрни хаёлда тирилтириб, кўз олдига келтирди, ниҳоят, Сергей билан анов кунги суҳбати ёдига тушиб, ўз тақдирини Эъвозхон тақдири билан таққослаб кўрди. «Агар мен ҳам Сергейдан шундай хат олсам, нима деб жавоб қилардим?— шу саволни ўз юрагига берди ва дарҳол жавоб ҳам топди: Менинг севгим Эъвозхонникидан бошқача. Сергей мени эмас, мен Сергейни севиб қолдим. Агар у менга севгисини изҳор қилса, мен унга ҳаётимни бағишлашга тайёрман!..»

— Шу фикрингизда тура беринг,— деди у Эъвозхонга кўм-кўк кўзларига севинч ёшлари тўлиб.— Бир вақтлар Ботиралини қандай маҳкам ушлаган бўлсангиз, энди Раззоқни ҳам шундай маҳкам ушланг. Унга эрга чиқшингиз шарт эмас. Чин дўст бўлинг. Менинг сизга дўстларча маслаҳатим шу!

— Раҳмат, опажон!— деди Эъвозхон эркин тин олиб ва қўшиб қўйди:— Дадам ҳам келсин-чи!.. Унга ҳам шу фикримни айтаман!

— Дадангиз бугун-эрта келади. Юрагингиздаги гапларнинг ҳаммасини айтинг. Дадангиз қайнанангизга ўзлари тушунтирадилар. Роҳат хола ҳам ноиложликдан сизга насиҳат қилган-да!..

— Билмадим, опажон!.. Ҳали ҳам кўнглим тинчимаетибди.

— Кўнглини гам-ғуссалар босиб ётгандан кўра унинг шу гам-ғуссалардан озод бўлиб, қайнагани, куйлагани, шодликларга тўлиб ҳайқиргани маъқул!.. Юринг, мактабингизни кўрайлик, болаларга қўшилиб қувнашайлик!

— Ажойбсиз-да, опажон!..

Эъвозхон Мария Николаевнанинг қўлидан судраб, мактабга бошлади.

Улар мактаб ҳовлисига кирганда бир тўда ўқувчилар қуршовидаги «янги муаллима опа»— Лаъли нима қилишини билмай, болалар шовқинидан қулоғи битиб турарди. Эъвозхон билан Мария Николаевнани кўрди-ю, шу томонга илдам келиб, улар билан қучоқлашиб кўришди.

Эъвозхон ҳовлида пайдо бўлиши билан болалар кекса тол тагидаги парталарга ўтиришди.

Мария Николаевна Эъвозхоннинг болалар билан муомаласини, дарс бериш тартибини кузата бошлади.

Эъвозхон Мария Николаевна ва Лаъли билан шу ерга келганда болалар гурр этиб ўринларидан туришди. Салом беришди. Муаллима улар билан кўришиб, дугоналарини таништирди.

— Марьям опа Тошкентдан келдилар,— деди у.— Асли масковлик бўладилар. Ҳурматли дохтир опамиз.

— Бу опангиз,— Эъвозхон энди Лаълига ишора қилди. Янги муаллима. Мен билан бирга шу мактабда сизга дарс берадилар. Исмлари Лаъли опа. Муаллима опа, деб чақирасизлар. Хўпми, болалар?

— Хўп, хўп!— деган янгроқ товушлар ҳовлини тўлдирди.

— Биринчи дарс — ҳикоя дарси бўлади,— деди Эъвозхон ўзи ўйлаган нарсадан руҳланиб.— Мен сизларга 8-Март байрами ҳақида ҳикоя қилиб бераман...

Эъвозхон биринчи дарс давомида тунда Мария Николаевнадан Халқаро хотин-қизлар байрами ҳақида эшитганларини ва у юборган китоблардан ўқиганларини болаларга содда тилда лўнда-лўнда қилиб сўзлаб берди. Ҳикоя давомида ўқувчиларнинг ўз ҳаётидан, уларнинг оналари, опалари ҳаётидан мисоллар келтирди. Айниқса, худди дадасиники каби оқ юз, кўк кўзлик Саломатойнинг яхши ўқиётганини мақтади. Унинг онаси Эътибор опа саводини чиқариб олганини айтди. Ана энди, яна бир ҳафтадан кейин Қумқишлоқ хотин-қизлари 8-Мартни ўз тарихларида биринчи марта байрам қиладилар.

Мария Николаевна болалар Эъвозхоннинг сўзларини сеҳрланиб тинглаётганлигини кўрди, унинг кичик далиллардан катта умумлашмаларга ўтишдаги ўқитувчилик маҳоратидан қувонди.

Эъвозхон ҳикоясини тугатиб, ўқувчиларга танаффус берди-да, Лаъли билан суҳбатлашди. Лаълининг ҳаяжонланаётганини кўриб, уни ёнига ўтқазди-да, қуюқ киприклар остидаги чиройли кўзларга кулиб боқиб, унга насиҳат қилди:

— Аввало, Лаълиниса, бу болаларнинг ҳаммасини ўз болаларим деб қаранг. Ҳаммаси яхши болалар. Сира ҳовлиқманг. Бугун ҳисоб ўқитинг. Каррага келганмиз, Ҳисоб жадвалини ёдлатинг. Уқувчиларнинг ҳар бирига

савол беринг. Вақт ўтганини, болалар қизиқиб, ҳатто баъзиларга навбат келмай қолганини кўриб, дарсингиздан қаноатланасиз.

Лаъли ҳамон чўчиб сўради:

— Ёнимда бўласиз-да, опа?

Эъвозхон унинг елкасига қоқди, юмшоқ жилмайди:

— Бир оз бўламиз. Кейин кетамиз.

Дарсга қўнғироқ чалинди.

Лаъли — кечагина Бўронбек оёғи остида хор-зор йиғлаган Лаъли; мазор қучоқлаб нола қилган телба жувон; бир камбағал йигит юрагининг саховатидан тирилган хотин; Шўро туфайли инсонлик қадрини топган шу гўзал Лаъли ўзига тикилиб турган қора кўзлар меҳридан эриб, титроқ товуш билан дарс бошлади.

У қанчалик ҳаяжонланмасин, Эъвозхон ундан ҳам кўпроқ ҳаяжонланди. Бу икки ўзбек аёл ёш авлодни тарбиялашдек улуғ масъулият юкини чидам билан кўтараётганини, шу масъулиятни чуқур ҳис қилган, кўрган Мария Николаевна ҳам беихтиёр ҳаяжонлана бошлади.

Лекин Лаъли дастлабки титроғини тезда босиб олди. Ҳисоб жадвалига болалар қанчалик берилиб кетган бўлса, ўзи ҳам шунчалик берилиб кетди. Ҳатто, Тошмат билан Умрзоқ отанинг дарсхонага яқин келиб, Эъвозхон билан Мария Николаевнани чақириб кетганини ҳам сезмай қолди...

* * *

Дугоналар Жамоа болохонасига кўтарилишганда, ком-ячейка аъзолари: Содиқ темирчи, Оролов, Раззоқ, Утап, Абдукарим ака, Мирҳосил ва яқиндагина партиёга қабул қилинган Қамчи айвонда суҳбатлашиб туришарди.

Содиқ темирчи аёлларни ва коммунистларни кабинетига таклиф қилди. Мажлисни очди. Кун тартибидаги икки масалани: партиёга қабул қилиш ва 8-Март байрамини ўтказишга тайёрликнинг бориши ҳақидаги масалаларни эълон қилди. Биринчи масала юзасидан унинг ўзи ахборот берди: Эъвозхон Жўрабой қизининг аризасини, анкетасини, тавсияномаларини ўқиб эшитдирди. Қумқишлоқ партиё ташкилоти ва умуман, волость партиё ташкилотлари тарихида биринчи марта хотин киши Коммунистик партиёга кириш учун ариза берганини ва бу ҳол Туркистон Компартияси тарихида ёрқин саҳифа эканлигини айтди.

Шундан кейин Эъвозхонга сўз берилди. У қисқа га-
пирди. Қишлоқда саводсизликни тугатиш, хотин-қизларни
паранжи-сочвон зулматидан озод қилиш, маданият ва
маърифат тарқатишга бутун ҳаётини бағишляжагини
айтди.

Музокаралар бўлди.

Утап сўз олиб, Эъвозхоннинг камтарлик қилиб айтма-
ган хизматларини бирма-бир санаб ўтди.

Қамчи ўз ҳаёти билан хотини Қумрининг ҳаётини ми-
солга келтириб, Ботирали билан Эъвозхон Қумқишлоққа
Ленин ғоясини олиб келганликларини сўзлади.

Развоқ Эъвозхонни Шўролар Шарқининг озодлик юл-
дузларидан деб таърифлади.

Қишлоқ муаллимаси Эъвозхон Жўрабой қизи Комму-
нист (большевик)лар партиясига қабул қилинди.

Шундан кейин иккинчи масала юзасидан Средазбю-
ро вакили Мария Николаевна Кончаловская доклад
қилди.

Мажлисда кун тартибига киритилмаган учинчи маса-
ла юзасидан маслаҳатлашилди. Бу масала тунда қиш-
лоқни оёққа турғизган ҳодисага доир эди. Қумқишлоқ
милициясининг бошлиғи Усмон Оролов қишлоқдаги шу
бетинчилик ва Қўйлиқда ўтказилган тинтув ҳақида ахбо-
рот берди...

Йигирма тўртинчи боб

Бўронбек Мухторхоннинг ўлигини унинг Қўйлиқдаги
карвонсаройига етказиб келганидан кейин саройини ва
унинг қовоқхонасини тебратиб турган кишиларга бу мол-
мулк ҳаммаси ўз қўлига ўтганини, Мухторхон жон бера
туриб ана шундай васият қилганини айтди. «Лекин,— деди
Бек, гумашталарни оғзига қаратиб.— Мухторхон Раҳмон-
қулнинг юзбошиси бўлгани учун, бу гапнинг Шўро идо-
раларига етишидан қўрқиб, ўз ўлигини махфий равишда
кўмишни илтимос қилди».

Мухторхоннинг пул топиш йўлида одам ўлдиршгача
ҳар қандай жиноятдан ҳазар қилмайдиган «чор ёри»—
Олим полвон, Қудрат дев, Раҳматилла олчи, Қулмат са-
риқ Бўронбекдек «баланд мартабали» кишининг сўзла-
рига чиппачин ишондилар ва унинг буйруғи билан ўлик-
ни ўша тундаёқ яширинча кўмдилар. Олим полвон гўрга

кетмонлаб тупроқ ташлаётиб: «Мусофирнинг ўлигичалик ҳам қадр топмади», деди.

Мухторхондан Бўронбекка «мерос қолган» карвонсарой кўпдан буён номигагина карвонсарой бўлиб, аввалги гуриллашидан асар ҳам қолмаган, онда-сондагина йўловчилар келиб қўнар, қовоқхонага ҳам қатнов камайган, илгариги чирвон санайдиган маст-аласт бойваччалар ининига кириб кетган эди. «Чор ёр»: Бек энди савдони авж олдиради, деб ўйлади. Улар белбоғни бураб боғлаб, енгни баландроқдан шимаришди. Лекин Бек савдони ривожлантиришни хаёлига ҳам келтирмади. Аксинча, гумашталар билан маслаҳатлашиб, хизматни улар орасида тақсимлади: Олим полвон қовоқхона хўжайини; Қудрат дев — унга приказчик; Раҳматилла олчи — карвонсарой хўжайини, Қулмат сарик — Бекнинг дастёри ва айни вақтда карвонсарой қоровули. Бек унга: «Қоровул деганимга хафа бўлмайсиз, аслида маҳрамимсиз» деб, ўқланган наган берди. «Чор ёр»га яна шуни ҳам айтдики, уларга маълум бўлган сабабларга кўра, Бек ўзи яширинча яшайди. Шу мақсадда у эҳтиёт чораларини кўрди: карвонсарой этагидаги чекка ҳужрани танлаб, ундан орқадаги, дарё томондаги шоликорликка махфий эшик очтирди ва уни девор тусида омонат шуватди; ертўла қазитиб, унга ҳам махфий йўл очтирди. Паранжи-сочвон тахт. Маузер ўқланган. Бундан ташқари Қулмат ҳам шу ҳужрага кўчиб кирди: гўё, унда Бўронбек эмас, Қулмат яшайди...

Ҳамма иш Бекнинг кўнглидагидек бўлди-ю фақат ташқи дунё билан алоқа узилиб қолди. Бунинг натижасида унга ҳамма ёқ қоронғи, кунлар узун, емаги заҳар туюлди. «Чор ёр»нинг сассиқ ғийбат ва бемаза аскиядан иборат «шакар гуфтор»лари бир вақтлар Бекнинг кўнглини очган бўлса ҳам, эндиликда эски ўранинг қўланса ҳидидай димоғини ачитди. На улфатчилик руҳини ёритди, на май кўнглини ёзди.

Бек фақат қоронғи кечалардагина ҳужрасидан чиқиб, шу атрофдаги далаларни кезишга журъат этарди. Ана шу кезларда «чор ёр» кун бўйи эшитиб, унга етказган гапларни қайта-қайта мулоҳаза қилиб кўрар, ҳар хил режалар қураб ва буларни гумашталари ёрдамида амалга оширишни ўйларди.

Тошкентдан қайтишда карвонсаройга қўниб, ёки қовоқхонага кириб ўтган йўловчилар кейинги кунларда Бек учун ташвишли хабарлар келтира бошладилар: Олий

Судда катта иш кўрилатган эмиш, бу ишнинг катта қисми Қумқишлоққа оид эмиш...

Қулмат сариқ бу хабарни Бекка дарҳол етказди ва йўловчидан олган «Туркистон» газетасини берди. Газетада суд ҳақида жуда қисқа ёзилган бўлиб, айбнома ўқиб эшитдирилгани хабар қилинган ва айбдорлар рўйхати келтирилган эди. Бек шу рўйхатда ўз номини ҳам ўқиди. Ўқиди-ю биринчи режаси туғилди: Қулматни икки вазифа билан шаҳарга юборади: у очиқ суд мажлисларида қатнашиши ва Бадриддин махдум билан алоқа боғлаши керак. Шу мақсадда Қулмат белига иккита нон боғлаб, шаҳарга жўнади.

Қулмат шаҳарда икки кун қолиб кетиб, учинчи кун саҳар паллада мурда тусида қайтди. Унинг Бекка ҳовлиқиб айтган сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, судда айбдорлар ўз гуноҳларига иқроор бўлишаётибди. Чунончи, Зиёдилла Ботиралини извошда Бек бўғиб ўлдирганини айтди, Азмиддин Бек билан Комилдан Раҳмонқулга қурол-яроғ бериб юборганига иқроор бўлди; Раҳмонқул Бекнинг урушда қочганини айтиб, «ҳезалак», «хоин» деб сўқди... Қулмат махдумнинг уйига бормабди. Чунки, махдум ҳам қора курсида ўтирибди... Қулмат яна шуни топиб келдики, Сергей суд залида кўз-қулоқ бўлиб ўтирганмиш. У Қулматни таниб, унга уч-тўрт тикилибди. Қулмат кеча йўлга чиқаётганида орқасидан одам тушганини сезибди. Шунинг учун ҳам, кеча кечкурун етиб келиш ўрнига, шаҳар чеккаларида айланиб юриб, ҳалиги одамни чалғитибди-да, бугун азондагина етиб келибди...

Бу гаплар Бўронбекни қаттиқ ташвишга солиб қўйдди. У тўқайда ўзини қувган, сонини тешган Сергейни, унинг даҳшатли овозини эслади, сесканди... Демак, йўлларнинг ҳаммаси берк... Сўнгги макон — карвонсарой ҳужраси ҳам хавфли. Бу ердан кетиш керак, кетганда ҳам тезроқ кетиш керак...

— Қулматвой, Сергей сизни чиндан танидими-а?

Бекнинг қаршисида қўл қовуштириб турган Қулматнинг лаби қичиб, сариқ мўйловини қашиб қўйди-да:

— Таниди,— деди.— Қумқишлоққа ўтганда шу ерга кириб, пиво ичиб кетарди. Таниди...

— Сизни ким кузатди, қаергача кузатди?

— Ешроқ бир ўзбек йигитни аввал Пиён бозорда пайқадим. Кейин у Мерободда кўринди. Хавфсирадим. Қўй-

лиқ йўлига бурилмай, вокзалга юрдим. У сал орқароқда қолди. Салор бўйига тушдим. Чойхонада бир чойнак чой ичдим. Чиқаётсам, ҳалиги йигит ўралашиб юрибди. Далага чиқишга, агар тагин эргашса, отиб кетишга аҳд қилдим. Аммо далага бурилишим билан у ҳам гумдон бўлди. Шундоғ бўлса ҳам, тун оғишгача йўлга чиқмадим. Мана, келдим, Бек ака...

— Отмаганингиз яхши бўпти, Қулматвой... Сергей сизни танийди. Худо кўрсатмасин!— Бекнинг муғомбир кўзлари ясама кулди.— Аммо бу ёғига ҳушёр бўласиз. Аввало, карвонсаройдан ташқарида бирор холи жой топинг. Ҳозироқ ўшаққа ўтайлик!

— Сиз хотиржам бўлаверинг, Бек ака,— деди Қулмат, кўкрагига уриб.— Мана, биз бор!

— Қойил, Қулматвой!

Бўронбек деворга суялганча соқолини силаб ўтираркан, унинг бошида иккинчи энг қалтис режа туғилди:

— Қумқишлоқда ҳеч кимни танийсизми, Қулматвой?— деб сўради маҳрамидан, уйқусизликдан киртайган кўзларида ёмон ўт ёниб.

— Танийман, Бек ака. Гузардаги самоварчи Ғани ота биздан чой-пой олиб турарди.

— Ғани ота... Ҳалиги, пақанароқ чолми? Жамоа рўпарасидаги чойхонадагида?

— Худди ўша, Бек ака.

— Айни муддао, Қулматвой... Сиз қоронғилатиб ўша ерга боринг. Самоварга қўнинг. Ғани отага совға-салом олволинг. Уни гапга солинг. Кўпдан буён Қумқишлоққа бормаганингизни айтиб, эски ошналарингизни суриштираётган бўлинг-да, Қулматвой?

— Ҳа-да, Бек ака.

— Ўтапни сўранг. Қамчини суриштиринг. Мавлон акадан гап очинг. Содиқ темирчи деган бор, фирқа. Оролов деган милиса бошлиғини ҳам чолга мақтаб беринг. Раззоқни таърифланг, Ботиралини эслаган бўлиб, хотини Эъвозхондан гап очинг... Ҳа, Эъвозхондан!.. Бизга ана ўша керак... Кейин гап орасида Абдурахмонбойнинг келини Лаълини сўранг. Шулар бари қаерда туришибди, нима иш қилишаётир... фаҳмладингизми, Қулматвой?

Қулмат сариқнинг чиндан ҳам аччиғи келиб, мўйловини ямлади.

— Фаҳмламай нима, мени гўлга чиқариб қўйдингизми, Бек ака?..

— Яшанг, Қулматвой.. Ана энди Олимнинг, пешинга ўз кўли билан...

...пешингача тоқатсиз... фикри елдим тезлигида ишлади. Қулмат Қумқишлоққа бориб, душманларининг қаердалигини аниқлаб келиши билан кўпдан бери ўйлаган сўнги режасини: қишлоққа кириб, Эъвозхонни ўз қўли билан этиб ўлдириш, Лаъли билан видолашиш ва шундан кейин ўз ҳаётини ҳам тугатиш режасини амалга оширишга қарор берди.

«Мен кимларга ишониб юрган эканман?— аччиқ алам билан эслади Бек.— Қани у, ҳукумат номидан тоғ-тоғ заъдалар берган Азийий? Қани раҳнамо Азмиддин Бадриддин ўғли? Ўзини Анварпошшо даражасида ҳис қилган Комил қани? Раҳмонқул шавкати сув устидаги кўпик эканми? Кўршермат қизилларнинг битта полкига бардош беролмади-ку? Бадриддин махдум ўз соясидан ўзи қўрқадиган қўрқоқ бўлиб чиқди-ку?.. Энди кимга ишонаман? Ўсмачиларнинг арвоқларигами?..»

Ана шуларни ўйларкан, казо-казолар бажармаган вазирани — Қумқишлоқда инқилоб юлдузини сўндириш вазирасини ўзи бажармоқчи, шу билан барча маънавиятдан устун эканини исбот қилмоқчи бўлди.

Бек бу хаёлга шу қадар берилиб кетдики, саройдаги иқ этган ҳаракат унинг юрагини қалтиратиб, даҳшати минг чандон оширди. Пешинга яқин ҳужрага яқинлашган Қулматнинг оёқ товушларини танимай, маузерини тангаллаганча орқа эшикка ёпишиб олди.

— Бек ака, очинг!

Бек эшикни очди. Қулмат унинг докадек туссиз юзи а қараб кулди:

— Дадил бўлинг, Бек ака. Худо хоҳласа, яхши кунларга етамиз.

Раҳматилла офтобада иссиқ сув билан дастшу кўтаиб кирди. Бекнинг қўлига сув қўйди. Олим полвон ош узиб кирди. Қудрат дев четвертда мусаллас келтириб, қолларга қўйди.

Бек ошдан кейин вазият жиддийлашганини, Қулмат угун муҳим иш билан Қумқишлоққа кетаётганини, қоллар қовоқхонани ёпиб, саройни қўриқлаши кераклигини айтди.

Кечқурун қовоқхона ёпилди. Сарой дарвозаси қулф-

ланди. Олим полвон икки шериги билан сарой ҳовлисидаги супага ёнбошлади. Бек ҳужрасига беркинди. Чироқлар ўчирилди. Қулмат сариқ яёв жўнаб кетди ва Қумқишлоқ гузарига ярим кечада кириб келди.

Ғани ота Утапникидан қайтган Развоқнинг отини саройдаги отхонага боғлаб чиқиб, чойхонани ёпай деб турганда қўлида тугун билан кирган Қулматни таниди, таажжубланди:

— Келинг, Қулматвой, баҳай?

— Бир кўрай деб келдим, оқсоқол. Кўпдан бери шаҳарга тушмай қўйдингиз...

— Одамгарчилигингизга балли, Қулматвой! Қани ўтиринг, самовар ўтини янгилаб юбораман.

Ғани ота меҳмонга кўрпача ёзди, ўтқазди, фотиҳа қилди.

— Манови арзимас совғани кетирдим, оқсоқол,— деди Қулмат, чолнинг ҳаракатларини муғомбирона кузатаркан.

Ғани ота унинг қўлидан тугунни олди, дуо қилди, самоварга ўт қалади.

— Қишлоқ тинчликми, оқсоқол?

Ғани ота қишлоқнинг тинчилиги билан қизиқиб қолган Қулматга таажжубланиб қаради-да, жавоб берди:

— Тинчлик. Ҳамма соғ-саломат. Босмачилар йўқолгандан бери элнинг еган оши ичига тушаётибди.

— Ҳа-ҳа...— Қулмат мўйловини бураб, гап айлантирди:— Бизнинг ёр-биродарлар ҳам яхши юришибдими?

— Кимларни айтаётибсиз, Қулматвой?

— Кимларни айтардим? Ўзингиз билган эски қадрдонларни-да!.. Биз томонларга бормаё қўйишди азаматлар!..

— Бозор касот денг, Қулматвой? — Ғани ота кулди.

— Ошнам Қамчи қалай? — Қулмат кутилмаганда сўради.— Ишлари бешдир-а?

— Қамчивой шеркатимизга раис кўтарилди-ю бош қашишга қўли тегмай қолди. Бунинг устига, дружиначилари билан кечалари ухламайди. Ҳукумат халққа хазина бергандан кейин, уни қўриқлаш керак-да, Қулматвой!

— Утап ога қалай юрибди?

— Ия, бу Қулматвой дейман, Утапни ҳам билар экансиз-да, а?

— Билганда қандоқ! Арслонбекнинг гуручинини сотиб юрганда бизнинг карвонсаройга қўнарди-да!

— Ха-ха... Эсимда... Аммо у вақтлар бултурги селдай ўтди-кетди... Утап энди юртга ота бўлиб қолди!

Ғани ота чой дамлаб келтирди. Қулматнинг қарши-сига тиз чўкди. Унинг қишлоқ катталарини суриштиришдан аллақандай шубҳаланаётган бўлса ҳам, сирни бой бермай, кулимсиради-да, нон ушатди, чой узатди.

— Кани, олинг, аччиқ чой йўл чарчоғини босади.

— Мавлон аканинг ҳам шаҳарга тушмаганига анча бўлди. Қалай, соғ-саломатми? Уша эски кўрасидами?

— Тирикчилиги билан банд,— деди чол, Мавлон аканинг ҳозир шаҳарда, судда гувоҳлик бераётганини Қулматдан яшириб.— Ўзи ҳам беозор одам-да, а, лаббай, Қулматвой?

— Гапнинг ўғил боласини айтдингиз, оқсоқол. Мавлон ака сиғирнинг сутини ичмайдиган одам, бузоқнинг ҳақи бор деб... Аммо Усмон ака бошқача... Милисаларни ҳам хиллаб опти-да, азамат!..

«Эпирай! Нега бу сариқ, катталаримизни йўқлаб қолди?..— Яна ўйлаб кетди чол.— Оролов билан бунинг нима иши бор?..»

Аммо сир бой бермай, ўсмоқчилади:

— Усмон деганингиз, ҳалиги, Ороловми? Жамоа милисасининг бошлиғи-да!

— Худди ўзи... Сиз ҳам дейман, оқсоқол, қишлоқда туриб, катталарнинг ҳаммаси билан нон-қатиқ бўлиб кетгандирсиз-а? Бўлис ҳам самоварингизга келиб турсалар керак?

— Йўқ, бўлис келмайди... Доим олис қишлоқларда юради...— Ғани ота Раззоқнинг болохонадалигини яшириб, ўзини соддаликка солди.— Ҳалиги шаҳарлик пака-на йигитни айтяпсизми?

— Ха, ўшани.

— Йўқ, у қорасини кўрсатмайди.

— Содиқ темирчи юрибдими?

— Содиқвойни ҳам анчадан бери кўрганим йўқ. Чой-хонага киришга вақти борми уларнинг!..

Ғани ота Қулматнинг ана шу кишиларнинг биронтаси билан ҳам ошна эмаслигини биларди, шунинг учун ҳам, унинг муғомбирлик билан сўраётган гаплари тагида ёмон бир нарса ётганлигидан шубҳаланди.

Саволлар шу тарзда қалтис бўла бергандан кейин чолнинг кўнгли ваҳимага тўлди. «Раззоқни уйғотаман. Хабар бераман.— Ўзича ўйлади чол:— Бу аблаҳ ну-

қул катталарни суриштираётибди. Тагин худо кўрсатмасин...»

У меҳмоннинг қолиш-кетишини билмоқ учун сўради:
— Озгина ош дамлай, Қулматвой, ҳамдамлашамиз.
— Ихтиёрингиз, оқсоқол.

Ғани ота ошга унаш баҳонаси билан саройга кирди. Болохонага чиқди Раззоқни уйғотди. Воқеани айтди. Раззоқ чолга меҳмонни гапга солиб туришни тайинлади-да, ўзи апил-тапил кийиниб, сарой этаги билан қишлоқ йўлига аста чиқиб кетди.

Ғани ота савзи-пиёз кўтариб кириб, Қулматнинг ёнига ўтирди, пиёз арчишга тушди.

— Ўзим ҳам ёлғиз овқат қилолмай, очқаб ўтирувдим,— деди у, Қулматга ер остидан кўз ташлаб. Кейин сўради:— Қалай, Мухторхон юрибдиларми?

Чол Мухторхоннинг босмачиларга қўшилиб кетганини, Майдонтолдаги урушда ўлганини, лекин ўлиги топилмаганини Раззоқдан эшитган бўлса ҳам, Қулмат айтётган гапларнинг рост-ёлгонлигини яна бир марта аниқлаб олиш учун атайлаб савол берди.

— Хўжайин саломат,— деди Қулмат, чолнинг пиёз тўғраётган ўткир тигли пичоғини кўздан кечириб.— Шаҳарда... Қўйлиқда биз кўкракни захга бериб ётибмизу чирвонни хўжайин санаб олаётибди!

— Хўжайинлар ўзи шунақа, Қулматвой, хафа бўлмайсиз. Мана, бизнинг йўриғимиз бошқа. Савдони қиламиз, пулни Жамоага топширамиз. Маошимизни қуртдек санаб оламиз.

Қулмат Ғани отанинг бу сўзларини қулоғининг бир чеккасидан ўтказиб юборди. Мўйловининг ингичка учини чайнаганча хаёл суриб ўтирди-да, тўсатдан сўради:

— Ботиралининг болаларини кўриб турасизми? Қалай, катта бўлишаётибдими?

— Хабарим йўқ. Юришган бўлса керак...

Чолнинг бу жавоби Қулматни ишонтирмади. Ботиралининг оиласини, айниқса муаллима Эъвозхонни қишлоқда ҳамма танишига, гузардаги самоварчининг унинг аҳволини ҳаммадан кўпроқ билишига унинг ишончи комил эди. Яна сўради:

— Мактаби ҳали ҳам Асрлонбекнинг қўрасидами?

— Мен мактабни қаёқдан билай, Қулматвой!

Чолнинг жавоб беришни истамаётганини сезган Қулмат ўз сирининг очилишидан чўчиб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Абдурахмонбойнинг келини жинни бўлганча кета бердими, отахон?

— Шунақа деб эшитдим...

— Занғарнинг ҳусини жуда таърифлашарди-да...

Чол индамай, ўзича чамалаб кетди: «Раззоқ ҳозир милисага етган бўлса керак. Ороловни уйғотади. Хали-замон келиб қолишади... Тезроқ келиша қолсайди!..»

— Бировнинг келини билан менинг ишим нима, Қулматвой! Қўйинг, ношаръий гаплар билан оғзингизни чарчатманг.

Қулмат тирсагига ёнбошлаб, кулди:

— Сиз, чоллар, у дунёни ўйлайсиз. Бизнинг бу дунёдан ҳали умидимиз бор.

— Яхши гаплардан гаплашайлик, Қулматвой. Шаҳардаги судни эшитдингизми?

— Эшитдим... Менга қаранг,— Қулмат чордона қуриб ўтириб олди.— Сиз қизиқ экансиз-ку! Беш-ўнта муслмон жазога тортилса, сиз шуни яхши гап дейсизми?

— Ҳа, яхши гап дейман.— Чолниқий ҳам тутди.— Шу сабабдан яхши гап дейманки, одам ўлдириш, элни талаш муслмончиликка кирмайди. Раҳмонқул дорга осиладиган бўлса, мен ўзим сиртмоқ ташлаб бераман, Зиёдилла отиладиган бўлса, гўрини ўзим қазийман. Чидайсизми шунга, Қулматвой?

— Нега чидар эканман? — жаҳли тез сариқнинг кўзлари йилтиллади. Тўни ичидан осиб олган наганига қўл босганини ўзи ҳам сезмай қолди.— Хўжайинларимга қасд қилганларни киндигидан бўғизигача тиламан!

Ғани ота Қулматнинг белида қурол борлигини сезди, гапни то Раззоқ етиб келгунча чўзишга ҳаракат қилиб, баҳсни кучайтирди:

— Хўжайинларга қўл берганларнинг бири Қобил карвонмиди? Абдурахмон зикнадан нима фойда кўрди? Ўша-ўша оёқяланг. Умри қамоқда ўтаётибди. Хўш, Қобил карвон нима топди, шунча хизмати бадалига? Тўни иккита бўлдими, ёки оёғига чориқ битдими? Қўйинг, қонимни қайнатманг, Қулматвой!

— Менинг қонимни сиз қайнатаётибсиз! — Қулмат энди дўкқа ўтди:— Ҳой, чол, мени ҳали ҳам билмас экансиз-да? Билмасангиз, билиб қўйинг: мен Қўйлиқнинг хўрози Қулмат сариқ бўламан! Ҳали менга биров гап қайтаролгани йўқ! Оппоқ соқолингизни ҳурмат қилиб турибман, бўлмаса, шу топда...

Қулмат қўлини этигининг қўнжига олиб бориб, дўп-пайиб турган пичоғига ишора қилди:

— Исфихон пўлатидан бўлади бу!..

Ғани ота ҳам савзи тўғраётган пичоғини чирок шуь-ласига солиб ялтирагди:

— Қалай?..

Қулмат сариқнинг аччиги бурнининг учини қизартирган пайтда чойхонага Раззоқ, Ўтап, Оролов, Тошмат кириб келишди.

Қулмат уларни кўриш билан Ғани отага ёвқараш қилди-да, наганини гилофидан суғуриб, ўрнидан туриб кетди.

— Нима жанжал, яхшилар? — сўради Ўтап, Қулматни таниб.— Нега отамизга ўшқираётирсиз, Қулмат тўра?

Оролов Қулматга буюрди:

— Нагани бу ёққа бер!

Қулмат қарсиллатиб узган ўқ Ороловнинг ёнидан ўтиб, деворга санчилди.

Ўтап ўзини Қулматга отди, нагани тортиб олиб, Ороловга берди ва ёвнинг қўлларини орқасига қайрди. Тошмат камар билан боғлади.

Оролов яна буюрди:

— Қани, чиқ кўчага!

Қулмат Ғани отани ёмон сўз билан сўқди. Чол оғзидаги носни унинг бетига тупурди.

Қулматни милицияга олиб келишди. Сўроқ қилишди. Лекин у ким юборганини, қишлоққа нима учун келганини айтмади.

Оролов ҳовлида соқчилар исиниш учун ёққан гулханга деразадан тикилди-да, навбатчи милиционерга буюрди:

— Қулматни гулханга ташланглар!

Қулмат ана шунда тилга кирди. Бўронбек Қўйлиқдаги карвонсаройда яшириниб ётганини, қишлоққа ўша юборганини, Жамоа активлари ҳақида маълумот келтиришни буюрганини айтиб берди.

Оролов Қулматнинг қўлини ечиб, қамоқхонага жўнатди.

* * *

Тўрт отлиқ карвонсаройга тонгга яқин етиб келишди.

Оролов дарвозани узанги билан тепиб тарақлатди.

Жавоб бўлмади.

Тошмат девор ошаётиб, сарой ҳовлисида — супада ухлаб ётган кишиларни кўрди.

— Хей, туринглар!

То улар тургунча отликларнинг ҳаммаси эгарлардан деворга сакраб, ҳовлига ошиб тушди.

Супадагилардан бири — Олим полвон кўз ишқаб, ҳеч нарсадан хабарсиз кишидай тўнғиллади:

— Тинчлик борми, йўқми?

Оролов унинг кўкрагига наган тираб сўради:

— Бек қайси ҳужрада?

— Бек нима қилади бу ерда? Қанақа Бек?..

Оролов Олим полвоннинг биқинига қўл югуртираётганини сезиб, буюрди:

— Қўлингни кўтар!

Тошмат Олим полвоннинг белига ёпишиб, наганини қинидан суғуриб олди. Утап билан Раззоқ Раҳматилла билан Қудратнинг пичоқларини тортиб олдилар.

Оролов Олим полвоннинг ёқасидан ушлади:

— Бўронбекни қаерга яширгансан, аблаҳ?!

Олим полвон Қулмат сариқнинг қўлга тушганини фаҳмлади, бурчакдаги ҳужрани кўрсатди:

— Ушоқда...

Оролов ҳужра эшигини тепиб йиқитди. Лекин унда одам тугул жин ҳам йўқ эди.

Ҳовлидагиларни Тошматга пойлатиб, Раззоқ билан Утап ҳам ҳужрага киришди.

— Йўқ, — деди Оролов уларга. — Ё, бошқа ҳужрада, ёки қочган...

Раззоқ ҳужра деворидаги дарзни кўриб қолди. Ороловга кўрсатди:

— Қаранг-а...

Оролов деворни тепди. Шувоқли эшик тарақлаб очилди.

— Қочибди!

Улар шудгор қилинган ерга чиқишди. Тонг қоронғи-сида далада ҳеч нарса кўринмади. Сарой девори бўйлаб Оролов ўнгга, Раззоқ чапга югурди. Утап далани кесиб кетди.

Сарой ҳовлисидан ўқ товушлари эшитилди. Оролов сарой деворидан қулаган Олим полвонни кўрди.

Бўронбек топилмади.

Оролов, Раззоқ, Утап сарой ҳовлисига қайтганда Олим полвоннинг девор тагида ўлиб ётганини, Тошмат Раҳматилла билан Қудратга тўппонча ўқталиб турганини кўрдилар.

Тирик маҳбусларнинг қўллари боғланди. Уларни Оролов отининг олдига солиб ҳайдади.

Улик Тошматнинг отига ортилди.

Ўтап билан Раззоқ ўз отларига миндилар.

Улар жўнашди.

Карвонсаройни Тошмат пойлаб қолди...

Йигирма бешинчи боб

Жўрабой ака Қумқишлоқ гузарига қош қорайганда етиб келди. Отни теракзорга боғлаб, Ботиралининг қабри ёнига келди. Тиз чўкди. Шу ўтирганча анча маҳалгача ўтириб қолди.

Жўрабой ака кейинги бир йил ичида қизидан, набираларидан хабар ололмади. Бунга унинг бетоблиги сабаб бўлди. Ғалати бош оғриқ касалига йўлиқди. Ҳар кун, кун ора кечга томон чаккалари қисар, кўз олди қоронғилашиб, боши айланарди. Мадорсизланиб, отга миномайдиган бўлиб қолди. Унинг ёшидаги ва унинг касалидаги кишилар учун Хумсондан Қумқишлоққача йўлни яёв босиш осон эмас. У кучи келганда, ишга чиқар, кучи келмаганда, уйда ихраб ётарди. Унинг ошнаси Сотиболди Эъвозхонга хабар бериш ҳақида ҳар гал оғиз очганда Жўрабой ака унинг фикрини рад этар, қизини икки ёш боласи билан шундан шу ёққа овора қилишни истамасди.

Сотиболдининг шаҳарга тушганда врач олиб чиқшидан бошқа иложи қолмади. Бирров касал кўришга келган врач тоғда икки ҳафта қолиб кетди. Қўлидан келган дори-дармоннинг ҳаммасини қилди.

Бундан бир ой муқаддам Жўрабой ака енгил тортди. Бош оғриғи қолди. Лекин ҳамон дармони йўқ, узоқ юролмайти. Авваллари Хумсондан Тошкентга етиб келгунча Байтқўрғонда бир тўхтаса, бу галги келишида тўрт-беш жойда тўхтади.

Бугун пешинда Олий Суд айбдорлар билан гувоҳлардан дастлабки сўроқни тугатиб, танаффус эълон қилди. «Эндиги мажлис икки кундан кейин Қумқишлоқда бўлади» деб эълон қилди суд раиси.

Қумқишлоқликлар: «Эртага азонда бирга йўлга чиқамиз» дейишларига қарамай, Жўрабой ака болаларини азбаройи соғинганидан дарҳол отга минди-ю Қўйлиқ йўлига равона бўлди.

У намозгардан сал ўтганда Қўйлиқдаги карвонсаройга етиб келди. Ўзини суст сезиб, бир пиёла чой ичмоқчи бўлди. От бошини сарой дарвозасига бурди. Аммо дарвоза олдида наган ушлаб турган Тошматни кўриб, уни таниди, ҳайрон бўлди.

Тошмат Жўрабой акани отдан суяб туширди. Эрта-лаб бўлган воқеани сўзлаб берди.

— Юринг, амаки, бир амаллаб чой қайнатамиз. Жўрабой ака энди чойни ҳам буткул унутди.

— Падарлаънат Бек Қумқишлоққа кирган бўлмасин... У аблаҳдан ҳар нарсани кутса бўлади... Мен борай Тошматвой!

— Майли, амаки, мен сизни кузатиб қўярдиму, лекин постни ташлаб, кетолмайман.

Жўрабой ака Ботирали қабрини зиёрат қилиб ўтирганда самоварини йиғиштираётган Ғани ота деразадан кўриб қолди, дарҳол ишини йиғиштириб, кўчани кесиб ўтди-да, унинг тепасига келди, чиқилди:

— Жўрабоймисиз? Келинг, биродар, ассалому алайкўм!

Жўрабой ака ўрнидан туриб, Ғани ота билан қучоқлашиб кўришди ва эски қадрдонидан сўради:

— Соғ-саломатмисиз, Ғани ака? Қалай, болаларим омонми?

Ғани ота Жўрабой аканинг оппоқ оқариб, кумуш тусига кирган соч-соқолига, ажинлар из солган кенг мангалайига, ёшли кўзларига қараб, ачинди:

— Болаларингиз соғ-омон, Жўрабой. Ўзингиз дуруст-мисиз? Вой-бў... ҳам енгибди-ку сизни, биродар!.. Қани, юринг, озгина дам олинг!

Жўрабой ака от тизгинини теракдан еча туриб:

— Болаларим олдига борай,— деди.— Жуда соғиндим.

— Бир пиёлагина чой ичинг, биродар, мен ҳозир дамлаб чиқаман.

Ғани ота чойхонага ҳаллослаб кириб, бир зумдаёқ чойнак-пиёла кўтариб чиқди.

Жўрабой ака йўл устида чой хўплади.

— Ғанивой ака, Бек яна қочибди-да?

— Оролов милисалари билан ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилаётибди. Бек топилмаётибди-ю, аммо Қўйлиқнинг бетамизлари қамалди. Олим полвонни бўлса, Тошмат отиб ўлдирибди.

— Эшитдим... Хайр, мен тезроқ борай!

— Боринг, биродар. Болаларга биздан ҳам дуо деб қўйинг!

Жўрабой ака Утапнинг қўрасига яқинлашганда қоронгида мактаб томондан келаётган икки аёлни кўрди. Улар ҳам буни кўришди. Эъвозхоннинг муштоқ юраги отда келаётган киши отаси эканини дафъатан сездди. У Мария Николаевнани йўлда қолдириб, отлиқ қаршисига чопди...

Ана шу келаётган ўз қизи эканини Жўрабой аканинг юраги ҳам сездди. От жиловидан тортиб, эгар қошига осилди, ерга тушди-ю «дадажон!» «дадажонгинам!»— деб келаётган қизига бағрини очди.

— Оппоқ қизим! Ширмон қизим! Отин қизим!

Эъвозхон ўзини тутолмай ўкраб йиғлар, эрта қариган дадасининг оппоқ соқолини силар, эски тўнининг ёқасини кўз ёшлари билан ҳўлларди...

— Дадажоним!.. Дадажонгинам!.. Сизни кўрар куним ҳам бор экан!..

Жўрабой ака шу томонга чопганда паранжиси йўлда тушиб қолган қизининг ипак сочларини титроқ қўллари билан сийпар, ўпар, бағридаги жигарининг қайноқ меҳридан интизор дили эриб, соқолига сув бўлиб оқарди...

— Эсон-омон юрибсанми, ойдин қизим? Болаларинг яхши юришибдими? Роҳатбиби саломатми? Нон-намакдан қийналмадингми?..

— Ҳаммалари соғ-саломат, дадажон!.. Ҳамма нарсамиз бор. Фақат сизни соғиниб эзилдик!..

Эъвозхон ёнига келган Мария Николаевнани дадасига таништирди.

— Марьям опам билан танишинг, дадажон!

Жўрабой ака Мария Николаевнани ҳам бағрига босиб, «болам-бўтам» қилиб эркалади.

Қўрага киришди.

Ҳовлида бир-бирини қувлашиб юрган Тўлқин билан Учқун бувасини кўриш билан унинг бўйнидан қучоқлаб олишди.

Жўрабой ака уларни:

— Болагиналарим!.. Қўзичоқларим!.. Тойчоқларим!— деб суйди.

Болалар ўз навбатида:

— Бува, бува!.. Йима оптелдиз?..— деб унинг қулоқларидан, соқолидан тортишар, дам унинг бўйнига, дам хуржунига осилишарди.

Жўрабой ота набираларига келтирган тўнчалари, белбоғчалари, сурнайчаларини берди.

Ховлидаги шовқинга уйдан Роҳатбиби, Тозагул, Адолат чиқиб келишди. Жўрабой ака уларнинг ҳар бири билан кўришди, келтирган совғаларини — кимга пешонабоғ, кимга кўйлақлик, кимга рўмол улашди.

— Набираларингиз катта бўп қолишибди, Роҳатбиби! — деди Жўрабой ака, севинч ёшлари хира қилган кўзлари билан қудасига жилмайиб. — Худо хоҳласа, Ботиралингизнинг ўрнини босишади!

— Айтганингиз келсин, айланай қуда, — деди Роҳатбиби, дока рўмолининг учи билан кўз ёшини артиб. — Шўхликлари ҳам худди адасининг болалиги!..

«Ботирали болалигида шунақа шўх экан-да! — қайнанадан биринчи марта бу янгиликни эшитган Эъзозхон завқланиб кулди ва Раззоқнинг мактубидаги бир жумлани эслади: «Булар — Ботиралининг давоми...»

Жўрабой ака у ёқ-бу ёққа қаламлаб, Тозагулдан сўради:

— Қизим, дадангиз қанилар? Утап қанилар?

— Отам обжувозда, Утап дружинаси билан Бекни қидириб кетган.

— Ит занжирини узибди, — Жўрабой ака ўйчан гапирди. — Уни тугилмаса, битта-яримтани тишлайди.

Тозагул Жўрабой акани уйга таклиф қилди:

— Қани, ота кирайлик!

Уйда яна Бўронбекдан гап кетди. Жўрабой ака Қўйлиқда Тошмат билан учрашганини, унинг сўзларини айтиб берди. Тозагул тунда Оролов билан Раззоқ келганини Утап билан Тошматни бошлаб кетганини, Утап кундуз кўрадан хабар олиб, яна гузарга жўнаганини сўзлади. Мария Николаевна Жамоода маслаҳат мажлиси ўтказилганини, дружиначилар милицияга ёрдамга чақирилганини ҳикоя қилди.

Роҳатбиби бир вақтлар ўғлига берган саволини энди қудасига берди:

— Босмачилар қачон тиниб-тинчиркин, айланай қуда?

— Тошкентда судда қатнашдик, — деди Жўрабой ака, тиззасига ёнбошлаган набираларининг бошларини сийлаб. — Бўронбекдан бошқа ҳаммаси қора курсида ўтирибди. Сўроқ вақтида: «Шўро ҳокимиятини йиқитишни мақсад қилиб олганмиз», деб оппа-очиқ айтишди. Бун-

дан чиқадики, ё Шўро туриши керак, ё босмачилар туриши керак. Албатта, Шўро яшайди. Босмачилардан эл шунақа бездики, асти қўя берасиз! Шунинг учун ҳам, Қизил Қўшин уларни янчди. Энди юрт тинчиб қолади.

Тозагул ташвишланиб деди:

— Бўронбек тагин бир бало чиқармасайди, айланай, ота...

— Битта Бекнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, қизим. Аммо ҳар ҳолда қутурган итни тезроқ ер ютгани маъқул.

Эъвозхон дадасининг тиззасида ухлаб қолган Учқунни кўрпачага ётқизди-да, Тўлқинга деди:

— Буванг чарчаб келганлар, Тўлқинжон ёнларига тушиб ўтир!

Тўлқин бувасига яна қаттиқроқ ёпишиб:

— Ўзимни бувам! — деди.— Сизга бермийман!

Хотинлар унинг содда сўзларига кулишди.

Мария Николаевна Жўрабой акадан сўради:

— Ота, қишлоқдаги суд куни тайинландими?

— Ҳа, қизим, тайинланди. Эртадан кейин бошланади. Сергей маҳбусларнинг эртага келтирилишини айтди.

— Ўзи ҳам келадими?

— Эртага азонда шу томонга йўлга чиқади. Хўш, унда ишинг бормиди, қизим?

Эъвозхон Мария Николаевнага маъноли қараб қўйди.

— Қишлоқ аҳолиси судни кўриши керак,— деди Мария Николаевна.— 8-Март байрами олдидан судга хотин-қизларни ҳам таклиф қилмоқчимиз. Душманлар кимлигини билиб олишсин. Мақсадимиз шуки, халқнинг байрами аксилинқилобчиларга мотам бўлсин.

— Режанг ўринли, қизим.

— Эъвозхонни табрикласангиз арзийди, ота.— Мария Николаевна шу гапни айтаркан дугонасига фахрланиб қараб қўйди.— Қумқишлоқ хотин-қизлари ўртасида биринчи бўлиб Компартияга қабул қилинди.

— Табриклайман, қизим. Большевикнинг ўғли ҳам, қизи ҳам большевик бўлади. Ажаб иш қилибсан!..

— Қишлоғимиз аёллари Эъвозхонга «фирқа опа» деб ном қўйишди,— деди Тозагул.— Ҳамма мақтагани-мақтаган.

— Фирқа деган гап — улуғ гап,— Жўрабой ака сўвида давом қилди.— Душманларнинг фирқадан қўрқиши

бежиз эмас... Фирқа халқ учун ўтга ҳам, сувга ҳам киреди. Фирқага аъзо бўлган киши ҳеч нарсадан қўрқмаслиги, агар керак бўлса, халқ учун ўзини фидо қилиши керак. Элинг, ўртоқларинг сенга катта ишонч билдиришибди. Қўрқмас бўл, улуг бўл, қизим!..

— Раҳмат, дадажон,— деди Эъвозхон отасининг насиҳатини дилига тугиб.— Менинг эл-юрт хизматидан бошқа мақсадим йўқ!

— Балли, қизим, шундоқ бўлиши керак!

— Эъвозхон бутун Туркистон хотин-қизларига намуна кўрсатяпти.— Мария Николаевна Жўрабой аканинг фикрларини ривожлантирди.— Яъни, у ўз намунаси билан: «ҳар бирингиз мендек ўқинг, эркин нафас олинг, ҳақ-ҳуқуқингизни танинг!»— деяпти. Бу Шарқда катта инқилоб ҳисобланади! Шундай эмасми, амаки?

— Шундоқ, оппоқ қизим, шундоқ!

Мария Николаевнанинг сўзлари Жўрабой акага бундан беш йил аввалги Хумсонни, ўз уйини, Ботиралини, Эъвозхоннинг «Шаҳарга бориб ўқийман!»— деб туриб олганини эслатди.

— Эъвозхон — инқилоб қизи, Марьямхон! — деди у.— Хотин-қизлардан чиққан инқилобчи — менинг ширмон қизим!..

Хотинлар яна қувнаб кулишди.

Шу зайлда суҳбат қизигандан-қизиди. Уйдагилар гапга берилиб, қопда гуруч орқалаб келган Умарқулни ҳам кўрмай қолишди.

Умарқул Жўрабой аканинг келганини йўлда деҳқонлардан эшитганини айтди ва ундан ҳол-аҳвол сўраб, суҳбатга аралашди.

Вақт ярим тунга яқинлашди. Лекин Утапдан дарак бўлмади.

Тозагул Жўрабой ака билан отасига ўз уйига жой солди. Кун бўйи юриб чарчаган чоллар ёнбошлаш биланоқ мудрашди.

Утап билан Раззоқ азонга яқин кириб келишди. Улар уйдан чиққан Жўрабой ака билан кўриша туриб, Бек топилмаганини айтишди.

— Ё, ўзини сувга отган, ё бирор ковакда беркинган,— деди Раззоқ,— Оролов қишлоқ йўлларини кўрнқлаётибди.

Ховлидаги эркаклар суҳбати уйдагиларни уйғотиб юборди. Лекин хотинлар Раззоқ билан Утапнинг нима

хабар келтиришганни билишолмади. Эркаклар уйга кириб кетишди. Қўрага яна жимлик чўкди.

Эъвозхон энди ортиқ ухлаёлмади. Мария Николаевна бунга сезди. Дугонасидан сўради:

— Нималарни ўйлаяпсиз?

Эъвозхон унинг қулоғига аста гапирди:

— Дадам бечора жуда қарибди... Кўриб, жоним ачиди. Юрагим ҳозир унинг Раззоқ билан сўзлашаётганини сезаётимди. Агар Раззоқ ўз муҳаббати, орзуларидан гап очса, дадам бечорага бу яна азоб бўлади. Менинг бу ташвишим уни йиқитади...

— Тинчланинг, жоним.— Мария Николаевна кўнгилга ором берувчи мулоим товуши билан шивирлади: — Дадангиз доно киши. У аввало сиз билан сўзлашади, сизнинг фикрингизни олади.

— Менинг фикрим қатъий, опажон. Ботиралини сира унутолмайман... Унинг хаёли билан ўтаман бу дунёдан!..

— Ана шу мақсадингизни дадангизга ҳам айтинг. Чиндан ҳам, илк севгини унутиш мумкинми!.. Масалан, мен... Петрни унута оламанми? Ҳеч қачон! Петрнинг хотираси мен учун муқаддас!.. Аммо мен бу масалада сиздан бошқачароқ ўйлайман. Ҳаёт шу билан тугади, деб ҳисобламайман. Қулоғингизни берироқ олиб келинг, мен сизга шу вақтгача очмаган сирим пўлат сандиғини очай!.. Менга Сергей ёқади. У ҳусни, гапдонлиги, давлати, ёки аллақандай баланд шуҳрати билан эмас, балки, шижоати, ростгўйлиги, одамийлиги билан ёқади. Мен уни бир неча кунлаб ухламаган, чарчаганликдан йиқилар даражага келган оч-наҳор пайтларида кўрганман. Яқинда уйимга келди. Аҳволини кўриб, ич-ичимдан ачиндим. Лекин мен уни ачиниш туйғуси билан севмайман. Қандайдир нури умид билан севаман...

— Арзийди, опажон!

— Бугина эмас. Мен Сергейни юрак дардларимни тушунгани учун севаман. Баъзи одамлар бўлади, «ичимдагини топ» деб ҳурпайишади. Сергей очиқ йиғит. Кўнглидагини айтмаса ҳам, юзидан, кўзидан билиниб туради. У мени севишини айтгани йўқ. Майли, айтмасин. Лекин барибир яширолмайди. Феълидан, муомаласидан, кўзларидан, ҳа уйқусираган чарчоқ кўзларидан билиб оламан.

Эъвозхонга Раззоқ ҳам худди Мария Николаевна таърифлаётган Сергейдек кўриниб кетди. У ҳам шижоатли, у ҳам ростгўй, самимий... Фақат, у — Ботирали эмас!..

— Раззоқнинг ўй-фикрлари ҳам менга кундай равшан, опажон,— деди Эъвозхон, дугонасининг юзига юзини теккизгудек яқин келиб.

— Ана энди шу Сергей яхши кунларнинг бирида қошимга келиб: «Мария, қўлингни бер, жоним!» деса, мен нима қилишим керак: эски бахтим хотирасини деб, янги бахтимни инкор этишим керакми, ёки қўлимни сўраган Сергейга юрагимни ҳам қўшиб тутишим керакми?

— Албатта, юрагингизни ҳам қўшиб тутишингиз керак.

— Тўғри айтасиз, Эъвозхон. Шундай қиламан. Меннинг сиздан фарқим фақат шу, холос.

— Сиз уни севасиз,— деди Эъвозхон.— Ундан кейин, Петр акадан болаларингиз йўқ. Эҳ, опажон, дадасини йўқлагувчи болаларининг хархашасини билсангиз эди!.. Сизнинг бутун ҳаётингиз олдинда...

Мария Николаевна юзини ёстиққа яшириб, қалбининг тубидан чуқур уҳ тортди. Эъвозхон унинг оч сариқ ипак сочларини силаб, юпатди:

— Менга ишонинг, опажон. Сергей ака муҳаббатингизни сўрайди. Сизни улуғлайди у ажойиб йигит!.. Эзилманг... Истайсизми, у билан мен ўзим сўзлашаман?..

— Йўқ, жоним. Сергейнинг худди Раззоқ каби чиройли хат ёзишини кутаман. Ўзбеклар айтишади-ку: «интизорликнинг оши ширин», деб.

Мария Николаевна бир оз ўй суриб ётгандан кейин деди:

— Сиз ҳам қийналманг, жоним. Юрагингиздаги дардларингизни дадангизга ҳам, қайнанангизга ҳам ўзим туншунтираман. Хўпми?

— Майли, опажон... Раззоққа нима десам, экан-а? Икки энлик хат ёзиб, топшира қолайми?

— Ихтиёр ўзингизда...

Икки дугона қуёш ҳовлидаги катта тол орқасидан мўралагунча бир-бирларига ана шундай дил розини сўзлаб чиқишди.

Эрталаб ҳовлида эркаклар тапир-тупури бошланди. Тунда отхонага боғланган икки от яна эгарланди. Эъвозхон деразадан қараб, Раззоқ билан Утап нонушта қилмасданоқ аллақаяққа отланганини кўрди. Умарқул билан Жўрабой ака улар билан кўчага чиқиб, кузатиб қайтишди. Салдан кейин Умарқул ҳам белбоғига нон тугиб, далага, ишга жўнади.

Дадаси ҳовлида ёлғиз қолганини кўрган Эъвозхон кийиниб, ювиниб, унинг олдига чиқди. Салом берди.

Ҳовлидаги супада ўтирган Жўрабой ака қизининг саломига алик олиб, ёнига чақирди:

— Кел, опоч, ўтир!

Эъвозхон дадасининг ёнига омонатгина ўтирди. Унинг юраги саҳар паллада эркаклар ўртасида ўзи ҳақида маслаҳат бўлганидан, ўз тақдири ҳал этилганидан далолат берарди, жароҳатланган қушдай типирчиларди. У нечундир дадасининг юзига қаролмай ерга тикилди.

— Раззоқ жавобингни кутаётган экан,— деди Жўрабой ака, Эъвозхоннинг хаёлчан юзига меҳр кўзлари билан боқиб.— Дуруст йигит...

— Дадажон!..

— Яна ўзинг ўйлаб кўр!— Жўрабой аканинг кўзлари ёшдан филтиллади.— Раззоқни кўп вақтдан бери билман. Ботиралининг қиёматли дўсти. Мабодо, турмушга чиқиш ниятингда бўлса, Раззоқдан маъқулроғи учрамас дейман...

Эъвозхон ўзини дадасининг бағрига отиб, ҳўнграб йиглаб юборди:

— Бас, дадажон, гапирманг!..

— Йиғлама, оппоқ қизим!.. Ёшсан... Болаларинг нораства... Раззоқ сенга яхши ўртоқ, болаларингга чин ота бўлади. Мен энди қариб қолдим. Беш куним борми, йўқми, яратган биледи... Агар хўп десанг, мен ҳам шу қишлоқда қоламан. Хумсонда ёлғиз нима ҳам қилдим?... Хўпми, опоч?..

— Наҳотки, шуни маслаҳат кўрасиз, дадажон?!

— Раззоқ билан маслаҳат шу бўлдики, байрамларинг кунини кичкинагина тўй қиламиз. Ўзим бош бўламан. Гузардаги эски уйингга кўчиб бор. Утапга ҳам юк бўлма. Мен ҳам ўша ерда, ёнингга туравераман.

— Дадажоним, наҳотки, менинг ҳасратимни тушунмасангиз. Мен бу қишлоқда эрга чиқаман деб қолганим йўқ. Мен Ботиралининг васиятини бажараман, инқилоб ишини давом эттираман деб қолдим. Раззоқнинг ҳурмати учун раҳмат. Лекин мен унга ҳали жавоб берганим йўқ. У менинг қанақа жавоб беришимни ҳам билмайди. Сизга шуни айтиб қўяйки, дадажон, юрагимга тўй сиғмайди. Умрбод Ботиралини дейман. Менинг юлдузим ўша. Оҳ, қани эди, у тирилса-ю бир кўрсам! Тоғ-тоғ ҳасратларимни

унга айтиб, ёзсам!.. Ох, дадажон, мен шўрли қариган чо-
гингизда сизга бир дунё ташвиш бўлдим!..

— Бас! Бас қил!— деди Жўрабой ака, қизига маъюс
боқиб.— Арт, кўз ёшингни! Сен шўрли эмассан, опоч. Сен
фирқасан, муаллимасан, меҳнат, айрилиқ, қаттиқчиликла-
ри ўтида пишган Шўро қизисан, 8-Мартда жами хотин-
қизлар байрамини ўтказиш ўрнига кўз ёш қилиб ўтирга-
нингни қара-я!..

— Кечиринг, дадажон!..

— Бор, юзингни ювиб ол. Мен ҳозир гузарга бора-
ман. Шаҳардан келадиганларни кутиб оламан. Сен мак-
табинга чиқ. Болалар шовқини кўнглингни ёзади. Бас,
йиғлама. Қувнаб юргин, опоч, хўпми?

— Хўп, дадажон...

Эъвозхон дадасининг тўнини уйдан олиб чиқиб, кий-
дирди. Унинг отини эгарлаб берди, юганидан етаклаб
кўчага чиқарди. Дадаси узангига оёқ қўйганда, уни суяб
миндирди.

— Қачон келасиз, дада?

— Мендан хавотир қилма, қизим. Хайр-хўш!

Жўрабой ака отга қамчи уриб, йўл чангитиб кетди.

Эъвозхон папкасини кўтариб мактабга келганда, сув
сепиб супурилган ҳовли жимжит, уч-тўрт бола тол тагида
парталарда дарс тайёрлаб ўтиришарди. Улар муаллима
опани ўраб олиб, саломлашишди. Эъвозхон уларга шов-
қин қилмай ўтиришни таъкидлаб, дарсхонага кириб кетди.

Паранжисини партага ташлади-да, курсига ўтирди.
Папкасидан қоғоз-қалам олди. Уйга толди...

Бошида, қалбида фикрлар, сўзлар кўп, лекин Раззоқ-
қа жавобини қандай бошлашни билмасди. Сўзлар ҳам
аччиқ, ҳам чучук бўлиши керак.

Аччиқ сўзлар аччиқ ҳақиқатни — унинг рад жавобини
ифодалаши лозим.

Чучук сўзлар йигитнинг муҳаббатли юрагига тасалли
берсин.

Ёза бошлади...

Йигирма олтинчи боб

Тўқайдаги урушда ўз шерикларига хиёнат қилиб, қа-
мишлар ичида чиябўридай писиб, кейин қуёндай қочган
Бўронбек ўша тундаёқ қуроли дружиначиларни кўр-

ган ва Қумқишлоқ большевикларнинг ёв киролмайдиган мустаҳкам қўргони бўлиб қолганига ишонч ҳосил қилган эди. Шунинг учун ҳам, Қулмат сариқни у ерга юборишга юбориб қўйди-ю, аммо соғ қайтишига кўпда умид боғламади. Бунинг устига, қумқишлоқликлар Қулматнинг изига тушишига, шу карвонсаройга етиб келиб, бу ердигиларни босишига Бекнинг кўзи етди-да, Қулмат кўздан йироқлашиши билан ўзини четга олиб туришга, унинг қайтишини олисдан кузатишга қарор берди. Сарой супасидагилар ёнбошлаб, гапга тушганидан фойдаланиб, ҳужра эшигини ичидан танбалади, наганини камарига осди, паранжи-сочвон тугилган қийқни кўтариб, орқа эшикдан далага чиқди.

Ҳамма ёқни қоронғилик қоплаган, кул ранг осмондаги юлдузлар сўнаётган гулхан қўрларидек милтилларди. Шудгор қилинган кенг шопипоя жимжит. У ер-бу ерда калакланган якка толлар қорайиб кўринади. Қиш уйқусидан уйғонган ҳашаротлар чийиллайди. Узоқдан, пастликдан Чирчиқ сувларининг тинимсиз шовқини эшитилади.

Бек шудгор этаги билан дарё томонга юрди. Ундан кечиб ўтишга, Қумқишлоқ йўлига чиқишга, яна йўл ёқасидаги тўқайда паналаниб, Қулматнинг қайтишини кутишга қарор берди. Қулмат омон қайтса, йўлига чиқиб, келтирган хабарини эшитади; қайтмаса, Қумқишлоққа киради-да, мўлжалланган нишони — инқилобнинг тонг юлдузини сўндириб, кейин ё қочиб қутулади, ё ўз хонумонига ўз қўли билан ўт кўяди...

Бек шу хаёллар билан дарё бўйига келди. У ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ. Фақат сув шовиллайди. Фақат тўлқинлар мавжланиб, инсон тушунмайдиган тилда қадимий ҳикоясини сўзлайди...

Бек тугунни бўйнига боғлаб, елкасига ташлади-да, ўзини сувга отди. Совуқ сув баданини қақшатди. Сонининг битиб кетган ярасида санчиқ турди.

У нариги соҳилдаги тол илдизларига тирмашиб, қумлик қирғоққа чиқиб олди. Кийимларини ечиб, сувини силкиди, шамолга тутиб, намини сал қочирди. Сўнгра кийиниб, қишлоқ томонга юрди. То йўлга чиқиб олгунча ҳеч ким учрамади. Лекин йўлни кесиб ўтишга кўнгли дов бермади. Янги қазилган зовурга тушиб, оғриқ оёғини силаб, йўлни кузата бошлади.

Тун оғди. Ҳеч ким ўтмади. Бек зовурдан чиқиб, йўлни эмаклаб кесиб ўтди-да, тўқайга кириб олди.

Орадан кўн вақт ўтмай, қишлоқ томондан отлиқлар чопиб кела бошлади. Бек қамишлар ичида писиб, йўлга тикилди. Тўрт отлиқ елиб ўтди. Улардан учтасини: Утапни, Ороловни, Раззоқни таниди. Тошматни танимади.

«Қулмат қўлга тушибди!.. Булар Қўйлиқни босишди!..» Шу даҳшатли фикр унинг миясига ўқдай санчилди.

«Мабодо, мен Қўйлиқдан кетмасам, нима бўларди?!»

Ўз режасига ўзи қойил қолиб, совуқ жилмайди. Лекин у ўзига бошпана берган, ўзи учун энди қамалиб кетиши муқаррар бўлган гумашталари тақдирини ўйлаб ҳам кўрмади.

Бек бошқа нарсани ўйлади. Яъни, унинг Қумқишлоққа кириш йўли энди узил-кесил қирқилди. Қўйлиққа от чопиб ўтганлар қишлоқни, унинг дружиналарини оёққа турғизишганига шубҳа йўқ. Милиция ҳам, дружиначилар ҳам ҳозир йўлга чиқишади. Агар Қулмат сўроқда оғзидан гуллаб, Бекнинг Қўйлиқда яшириниб ётганини айтган бўлса, ҳамма ёқни титишади...

Бек ўз хизматини бажаришга жон тиккан содиқ гумаштасининг қўлга тушгани, сирни очгани учун оғзи толгунча ғойибона сўкди.

Тонг ёришди.

Бек йўлни кўздан кечириб, тунда сурғалиб ўтганида тупроқда қолган изларини шамол супуриб текислаганини кўрди-да, хотиржамланди. Лекин, ҳар эҳтимолга қарши, тўқайга ичкарироқ кириб, эгилган қамишларни тиклаб қўйди. Тугунга бош қўйди, кўзи илинди...

Қуёш кўтарилиб, йўлни, тўқайни нурга чулғади. Бек говур-гувур эшитиб чўчиб уйғонди. Саман тойга минган Раззоқ Олим полвоннинг ўлиги ортилган отни етаклаб ўтаётганини кўрди. Қўллари боғланган Қудрат дев билан Раҳматилла олчини Оролов отининг олдига солиб ҳайдаб кетяпти. Орқадаги отга чўкиброқ ўтирган Утап ўйчан кўринади.

Лекин бу чавандозлар азон палладаги каби елиб эмас, балки, аксинча, майда қадам билан секин ўтишди.

Бек қамиш шитирлашидан кўрқиб, нафас олмасликка ҳаракат қилди.

— Тўртинчи йигит қани?— ўзига савол берди у.— Карвонсаройни пойлаб қолганми? Ёки, мени қидириб кетганми? Йўқ, у мени танимайди. Демак, саройни пойлаб қолган... Мени бошқалар, жуда кўп кишилар қидиради энди...

Жамоа раҳбарлари асирларни ҳайдаб ўтгандан кейин ҳам Бекнинг юрак ўйноғи анчагача босилмади.

Унинг тахминлари тўғри чиқди. Тушга яқин тўда-тўда қуролли кишилар йўлдан ўта бошлади: уларнинг баъзилари Қўйлиқ тарафга кетишди, баъзилари ҳар хил сўқмоқларга тарқалишди. Бир неча киши шу йўлни пойлаб қолишди. Бундан чиқадики, Бекнинг макони яна тўқай, яна тун, яна очлик...

Шу очлик, чанқоқлик, аламли, оғир дақиқаларида Бўронбекка бирорта ҳам дардлашадиган кишиси, суянадиган дўсти, ишонадиган бошпанаси йўқлиги таъсир қилди. У инқилобдан илгари дадаси билан бирга беклик, мингбошилиқ шаън-шавкати сурган вақтларида унинг тўкин дастурхони атрофида маст-аласт қийқирган улфатлари энди ковак-ковагига кириб кетди. Инқилобдан кейин волижроком раиси — «Бўлис» даражасига кўтарилганда атрофида ўралашган хушомадгўйлар у мансабдан туриши билан ерга синган ёмғирдай йўқолди-кетди... Батрақлар, чоракорлар, кучерлар, отбоқарлар, молбоқарлар, ошпазлар, жувозкашлар, тегирмончилар-чи?.. Ҳаммаси Шўродан ер-сув олди, бахт топди. Энди улар Бекни кўрса, яқинига келишга ҳазар қилади...

Бек шуларни ўйларди-ю, бироқ зулм билан давлатни сақлаб қолиш, лаганбардорларга ишониб мансабни ушлаб туриш мумкин эмаслигини тушунмас, ёки тушунишни истамас эди. Дуруст, Шўро ҳокимиятининг кучига, Қизил Армиянинг қудратига, озодликнинг меҳнаткашларни курашга тортувчи жозибасига унинг ақли етди. Лекин у бу куч-қудратни энгиш, бу жозоба нурини сўндириш мумкин деб ўйлаб, тузатиб бўлмайдиган тарихий хатога йўл қўйди. Мана энди ер ва давлат эгалари шу ер билан давлатни, озодлик гулини ҳидлаганлар озодлик боғларини қўлга қурол олиб ҳимоя қилаётганини ўз кўзи билан кўриб турибди. Узи эса тўқайда изтироб чекиб ётибди...

Дружиначилар кун бўйи йўлда юришди. Бек, қоронғи туриши билан улар кетишади, тўқайдан чиқаман, қишлоққа кираман, тунда мақсадимга етаман, деб умидланди. Лекин дружиначилар кетиш ўрнига, Бекнинг рўпарасига — йўл ёқасига гулхан ёқиб, қумғон қайнатишди, чой ичишди. Гурунг бошланди. Бек уларнинг сўзини эшитмаётган бўлса ҳам, кулгилари, аскияларини эшитиб ётди. Уйқуда алаҳлашлардан қўрқиб, кўз юммади.

Яна тун оғди. Тонг отди. Кечаги дружиначилар кетиб,

янги дружиначилар келди. Кеча жимжит бўлган йўлда бугун қатнов бошланди. Тушга яқин шаҳардан бир тўда отлиқлар ўтди. Бек ўнга яқин кишилар орасидан Мавлон акани, Қамчини, Умрзоқ отани таниди. Улар шу ерда тўхтаб, дружиначилар билан кўришдилар. Қамчи дружинаси ёнида қолди. Қолганлар қишлоққа кирди.

Кечга яқин ЧЕКА соқчилари маҳбусларни ҳайдаб келди. Бек маслакдошларининг ҳаммасини таниди.

Узоқ йўл юриб ҳорган, уст-боши чанг маҳбусларнинг аҳволини кўриб, Бек ачинди. Ўзи ҳам ўшалар ичида бўлиши мумкинлигини ўйлаб, бу мудҳиш фикрдан сесканди.

Дружиначилар уларга йўл беришди.

Қамчи, соқчиларга бошчилик қилиб келаётган Сергейнинг олдига бориб, у билан кўришди-да, сўради:

— Маҳбусларни яёв ҳайдабсиз-ку, Сергей, ака?

— Узимиз ҳам яёв келаётибмиз, — деди Сергей, Қамчининг елкасига қоқиб. — Яёв юриш фойда: овқат ҳазм бўлади, оёқнинг чигали ёзилади.

Дружиначилар хахолаб кулиб юборишди.

— Қишлоқда ишлар қалай? — сўради Сергей Қамчидан.

— Ишлар беш, ака! — Қамчи фахрланиб жавоб берди: — Доктор Марьям опа келганлар. 8-Мартни байрам қилишмоқчи. Уйларимизда тўй бўлаяпти, ака!..

— Палов ер эканмиз-да? — Сергей кулди.

— Бизникига бормасангиз хафа бўламан, — Қамчи Сергейни сидқидилдан таклиф қилди. — Ўғилчамни — кичкина Ботиралини кўрасиз, ака!

— Раҳмат, оғайни, албатта бораман!

Соқчилар маҳбусларни қишлоққа ҳайдаб кетишди. Улар ўтаётганда Бек Қўйлиқда пойлоқчилик қилиб қолган Тошматни таниди. У ҳам соқчиларга қўшилибди...

Яна тун бошланди. Қамчи дўстлари билан гулхан ёқди. Яна ўт атрофида гурунг бошланди. Қамчи ҳамқишлоқларига шаҳардаги судни ҳикоя қилди.

Бек бу кеча ҳам кўз юмишга қўрқди. Сўнгги чидамини йиғиб, очликка, аламга чидади. У 8-Мартни ўйлади. Байрамни мотамга айлантиради у...

Яна тонг ёришди. Ўтган кунларни санаб, саноғига етолмади: бугун бир ҳисобда бешинчи март, чоршанба; яна бир ҳисобда олтинчи март, пайшанба, учинчи ҳисобда еттинчи март, жума чиқди.

Эрталаб аввал кунги дружиначилар келиб, бу кеча тунаганлар кетди.

Бекнинг мурдадан фарқи қолмади: юрак уриши тинчиб қолгандай сезилди, мадори тугади. Ҳлик-тириклигини билиш учун ётган ерида бармоқларини букиб, қарсиллатиб кўрди.

Бугун эрталабдан кун ҳам исиди, йўлда қатнов яна ҳам кучайди. Шу атроф деҳқонлари янги яктак, янги дўппилар кийиб, уларнинг хотинлари ясан-тусан қилишиб, қишлоқ марказига оқа бошладилар. Дружиначилар уларни кутиб олар, бир нафас гурунглашар, гузар томонга кузатишарди...

Кечаги қаролларнинг собиқ хўжайинлар устидан бугун бўладиган судга тўйга отлангандек бориши Бекнинг лиммо-лим сабр косасига оқизилган охириги томчи бўлди. Тўппончасини қўлига олиб, ана шу одамларни ўқи етгунча отишга шайланди. Тирсагига суялиб ўтирди. Нурсиз совуқ кўзларида ғазабнинг ожиз учқуни милтиллади... Лекин сўнгги дақиқада шу ёвуз кўзларга Эъвозхон кўринди. Эъвозхон мактабда Лениндан дарс берапти. Эъвозхон хотин-қизларнинг онгини очаяпти. Эъвозхон ёлғиз эмас, у минглар етакчиси!

Шу фикр Бекни шаҳиддан қайтарди. У албатта қишлоққа киришга, бутун ғазаби, бутун аламини Эъвозхон бошига даҳшатли қуюндай ағдаришга қарор берди...

Яна кеч кирди. Яна тун бошланди. Яна дружиначилар гулхан ёқди. Яна тонг ёришди. Аммо саҳар паллада Қамчи кексароқ бир дружиначи билан келди-да, уни йўлга қўйиб, қолганларга алланималар деб, уларни қишлоққа бошлаб кетди.

«Судга олиб кетди,— деб тахмин қилди Бек.— Гувоҳлик беришса керак...»

Дружиначилар кетиб бўлгандан кейин Бек йўлда ёлғиз қолган қуроли чолни кузата бошлади. Дружиначи бирор соат юргандан кейин толди шекилли, йўл четига чиқиб тўнини ерга ёзди, ёнбошлади. Мудраб кетди. Бек уни таниди: Жамоа қоровули Қўлдош ака... «Э, сен ҳам большевик бўлганмисан? — Бек заҳрини ютди.— Шошма сени!..»

Бундан кейин бунақа қулай фурсат келишига кўзи етмаган Бек ҳар хил режалар туза бошлади. «Чолни босиб, уни бўғиб ўлдираман. Тўқайга тиқаман. Кейин, қишлоққа паранжи ёпиниб кираман...» «Йўқ, бу режа қалтис. Миллиция духоба паранжидан шубҳаланиб, гузарда тўхтатади. Текширади. Ахир, Комилни Сергей ушлаганда, хуржун-

дан паранжи чиққан-ку!» «Чолни босиб, бўгамай. Улди-раман. Унинг эски кийимларини кияман. Қопини орқалайман. Қишлоққа гадой тусида кираман...»

Сўнгги фикр унга маъқул бўлди. Эски чориқ, эски тўн, эски дўппига соч-соқоли ҳам мос тушиши, қоп ҳам тайёрлиги уни қувонтирди. Тўқайдан аста чиқа бошлади. Чол шарпани сезиб, бошини кўтарди, у ёқ-бу ёққа аланглаб, ҳеч кимни кўрмагандан кейин, милтигини тагига босди, яна мудраб кетди...

Бек этиги қўнжидаги пичоқни олди, тўқайдан чиқди, чолга ташланиб, унинг биқинига тиг санчди. Чол типирчилаб, бақирмоқчи бўлди. Бек унинг оғзини ёпиб, юраги устига яна пичоқ суқди. Чол шилқ этиб ётиб қолди. Бек уни тўқайга судраб кирди, кийимларини ечди, тўнидаги қон доғларини тўқай балчиғига тикди, йўқотди, кийди, эскигина кигиз қалпоқни бошига бостирди. Тугунни қопга солиб, орқалади. Йўлга чиқди.

«Хамма судда. Қулай пайт,» ўйлади у.— Ё, хизр, ўзинг қўлла!..»

Бек тўқай ёқалаб бораркан, учраган якка-ёлғиз йўловчилардан юзини яширарди. Лекин улар ҳаммаси гузарга елиб борар, гадой чолга парво қилмасди...

Жамоа олдидаги теракзорга тумонат одам йиғилган, тахтадан ясалган кенг минбарда Олий Суд аъзолари ўтирар, ҳамманинг кўзи гувоҳлик бераётган Мавлон акада эди.

Узун соқолик мукчайган гадой чол қиёфасидаги Бек таёққа суяниб, оқсоқланиб, ўша ерга борди, одамларнинг ичига кириб, қопини ерга қўйди-да, унга ўтирди. Ҳеч ким парво қилмади. Фақат шу яқинда ўтирган бир хотин ундан жирканиб, нарироққа сурилди...

— Қобил карвон,— деди чиройли соқоли оқ юзига ярашган Мавлон ака, қора курсидаги маҳбуслардан бирига қўлини пахса қилиб.— Қамчини бўғиб ётганингизда етиб келган мен эмасмидим? Агар мен ўғлим билан етиб келмасам, сиз уни ўлдирмасмидингиз? Ҳа, ўлдирардингиз. Зиёдилланинг Ботиралини отган қуролини кўмганингиз бир гуноҳингиз бўлса, Қамчини ўлдирмоқчи бўлганингиз яна бир гуноҳингиз. Бўронбек ярадор Ботиралини извошда бўғиб ўлдирганда...

Бек ўз номини эшитиб, ўтирган ерига миҳланиб қолди: кетмоқчи бўлди-ю, ўрнидан туришга мадори етмади.

— ..сиз, Қобил карвон,— деди Мавлон ака, газабидан

қалтираб,— Бекка: «қой, мусулмон тўхта, бу ишинг номардлик-ку!»— десангиз бўлмасмиди? Демагансиз. Бу сизнинг тагин бир гуноҳингиз бўлади...

Теракзорда ўтирганлар Қобил қарвонга нафрат билан қараб, «сотқин», «ярамас», «отилсин!» деб қичқиришди.

Суд раиси қўнгироқ чалиб, халқни тинчитди.

Навбатдаги гувоҳ — Қамчига сўз берилди.

Бек ёнига қараб, нон чайнаб ўтирган самоварчи Ғани отани таниди. Ҳам ўзини таниган-танимаганини синаш, ҳам нон сўраш учун унга қўл чўзиб, деди:

— Ё олло дўст, ҳақ олло, ҳақ дўст ё олло! Худо хайрингизни берсин, садақа қилинг!

Ғани ота Бўронбекни танимади. Қўлидаги нондан бир бурда берди. Бек уни дуо қилди...

Қамчи минбарга чиқиб, камарини тортиб тузатди-да, ўз уйи тагига Қобил қарвон Зиёдилланинг тўппончаси билан милтигини кўймоқчи бўлганини, у билан муштлашганини, Мавлон ака ўғли билан етиб келганини ва шундан кейинги воқеаларни батафсил ҳикоя қилди.

«Навбат Қобил қарвонга келганга ўхшайди,—ўйлади Бек.— Бошқалар сўроқ қилинибди шекилли...»

Бек теракзорда ўтирган Жамоа активларини кўздан кечирди. Утап ҳам, Усмон Оролов ҳам, Содиқ темирчи ҳам, Раззоқ ҳам шу ерда. Жўрабой ака Умрзоқ отанинг ёнида хомуш ўтирибди. Аёллар паранжида. Бек уларни танимади. «Эъвозхон шу ердамикан?— ўйлади Бек.— Лаъли-чи?»

Боягина ундан нарироққа сурилган хотин ёнидаги аёлдан сўради:

— Ботиралининг оиласи шу ердами, айланай?

— Яқинда шу ерда эди,— жавоб берди у.— Боя мактабга кетди.

Бек таёғига тираниб ўрнидан турди, қопини елкасига ташлади-да, теракзордан чиқа бошлади. Лекин у минбардагилардан олдинги қаторда ўтирган паранжилик аёллардан кўзини узмади. «Лаъли шу ердамикан? Боласини кўтариб ўтирган хотинларнинг бири ўша эмасмикан? Мени таниса, нима дер эди?..»

Бек атайин букчайиб юриб, йўлга чиқди. Йўлдан яна теракзорга қаради. Қаради-ю... деҳқонлар ичида ўтирган Сергей бемаҳал йўқлаган гадойга тикилиб қараётганини пайқади-да, қадамини тезлатиб, бир вақтлар ўз қўраси бўлган ерга — қишлоқ мактаби томонга юрди...

Сергей гадой чолга чиндан ҳам шубҳаланиб қаради. Айниқса, у теракзордан чиқиб, мактаб йўлига бурилганида шубҳаси ортди. Ёнида ўтирган Раззоқнинг қулоғига гумонини билдирди, гадойни таъқиб этмоқчи бўлганини айтди-да, орадан чиқиб, Жамоа болохонасининг орқаси билан якка оёқ йўлдан мактаб томонга юрди.

Қув Бек теракзорга яқинлашганда, Сергей орқасидан тушганини, қорама-қора келаётганини сездди. Лекин қайрилиб қарашга ботинолмади. Теракзорга кириб, яшириниш ўрнига, тезроқ мактабга етиб олишга, вазифасини, мақсадини бажаришга шошилди.

Лекин унинг кетига тушган Сергей ҳам қадамини тезлатди. Наганини қинидан олиб, чўнтагига суқди-да, қўлида маҳкам ушлаганча югурди....

Буни аниқ сезган Бек мактаб эшигига етиб, ўзини қўрага олди. Болалар тарқаган бўлса керак, ҳовли жимжит эди. Бек ҳовлида у ёқ-бу ёққа аланглади. Эъвозхонни авраб чақириш мақсадида таёғини ерга дўқиллатиб уриб, овози борича қичқирди.

— Ё олло дўст, ё олло! Садақа балогардон!..

Эъвозхон паранжисини билагига ташлаб, дарсхонадан бир даста дафтар кўтариб чиқиб келди. Гадойнинг товушини эшитиб, таъвия қиёфасини кўриб ҳайрон бўлди.

— Ё олло дўст, ё ҳақ!— деди Бек, Эъвозхонга яқинроқ бориб.— Садақа — хайри худо!..

Эъвозхон чолга яқинроқ келиб:

— Ота, бу ер мактаб,— деди.— Садақани кўчадан сўранг!

Бек қопини ерга қўйиб, тўнининг ичига қўл солди, наганини олмоқчи бўлиб турганда орқасида шарпа сездди. Тоқатсизланди...

— Жўнанг!— деди Эъвозхон, гадойнинг ножўя ҳаракатидан таажжубланиб.

Эъвозхон эшикдан кирган Сергейни кўриб, унга интилди:

— Сергей ака, манови гадойни қаранг, кет десам, кетмайди.

Шу вақт ўқ узилди, Эъвозхон:

— Дод!— деб йиқилди.

Сергей ўзини Бек устига ташлади-да, унинг қўлидаги қуролни тортиб олди ва «гадой чол»нинг қорнига тепиб қулатди.

Бек йиқилган еридан туриб, Сергейга интилди. Лекин Сергей унинг қулоғига мушт урди. Бек иккинчи марта йиқилди. Сергей газаб ичида уни этиги билан ҳушидан кетказгунча тепди. Эъвозхоннинг бошига борди. Уни суяб тургизди, яраланган билагини тиззасига қўйиб, қўйлагининг енгини йиртди-да, ярасининг қонини артиб боғлади.

— Йиғламанг, Эъвозхон, ҳозир уйингизга элтаман, Машани чақираман, дорилайди!

— Бу кўргулик ҳам бор экан менга,— Эъвозхон йиглаб гапирди.— Сиз келмасангиз, мен ўлардим, Сергей ака!

Сергей Эъвозхонни партага суяб ўтқазиб, Бекнинг устига борди.

— Тур, аблаҳ гадой, қора курсида сен етишмай турган эдинг!

Эъвозхон ундан сўради:

— У гадой эмасми, Сергей ака?

Бекнинг қўлларини, оёқларини чандиб боғлаётган Сергей заҳарханда қилди:

— Бу иблисларнинг иблиси Бўронбек!

— Вой ўлмасам, чинданми?

— Чиндан, Эъвозхон. Бу — халқимизнинг нафратига йўлиққан чаён!

Сергей Бекни тол тагига ётқизиб, Эъвозхоннинг соғ қўлидан суяб олди:

— Юринг, синглим, қўрага борайлик!

Қон кўп оққандан Эъвозхон дармонсизланган, юрган-да оёғи чалишарди. Сергей уни суяб, қўрага келтирди, қайнанасига топширди. Кейин, мактабга қайтиб келиб, Бекнинг оёғини бўшатди-да, гузарга ҳайдаб кетди.

— Юр, оқпадар, инқилоб суди кутяпти сени!..

Бек энди букчаймай қаддини ростлаб юриб кетди. Лекин унинг отган ошиғи чикка ётганидан боши қуйида, нурсиз кўзлари ерни кўрмай, ҳар қадамда қоқиларди.

Йигирма еттинчи боб

Сергей Бўронбекни ҳайдаб келиб, қора курсига ўтқазди ва минбарга чиқиб, халойиққа икки оғиз сўз билан мурожаат қилди.

— Бу аблаҳ,— деди у, шериклари ёнида чўкиб ўтир-

ган «гадо»ни кўрсатиб.— Байрамимизни мотамга айлан-тиришни мақсад қилиб келган Бўронбек... У ҳозир мактабда халқимизнинг севимли қизи Эъвозхонни отди...

Теракзорда ўтирганлар ҳаммаси бир кишидек ўрнидан туриб кетди, шовқин-сурон, тўс-тўполон бошланди. Суд раисининг қўнгироғи фойда бермади. Агар милиция аралашмаганда, оломон Бекни уриб ўлдириши турган гап эди.

— Оғайнилар! Биродарлар!— овози борича бақирди Сергей.— Ака-укалар! Тинчланингиз! Эъвозхон тирик! Чап қўли яраланди, холос. Оғайнилар!.. У эртага байрамга келади.

Халқ ҳамон тинчимаётганини кўрган Сергей овози борича такрорлади:

— Эъвозхон тирик, оғайнилар!..

Ҳовлиққан, ғазабланган, ҳаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан, хотинлар пиқ-пиқ йиғлаётганини, кексалар кўз ёшларини белбоғларига артаётганини кўрди.

Мария Николаевна Утапникига кетаётганида бошқа хотинлар, эркаклар, чоллар, болалар ҳам унга эргашди. Одамлар дала йўлини тўлдириб, Эъвозхон уйига оқди. Улар севимли муаллиманинг тирик эканини ўз кўзи билан кўриб ишонишни истар, унинг саломатлиги учун ўз жонини беришга тайёр эди!..

Булар етиб келгунча Утапнинг қўрасига анчагина аёллар йиғилибди. Адолат билан Эътибор опа, яна қанча хотинлар Эъвозхоннинг бошида парвона эдилар.

Мария Николаевна болаларини бағрига босиб, иссиқлаб, инграб ётган Эъвозхоннинг ярасини очди, дорилади, дока билан боғлади.

— Ўқ суягингизга ҳам зарар етказибди, Эъвозхон, — деди у дугонасига. — Ярангиз жиддий. Лекин албатта тузаласиз!

— Бахтимга Сергей ака етиб келди, опажон!.. Бўлмаса, ажалимдан беш кун аввал ўлардим!

— Қишлоғимизда пайдо бўлган гадойдан Сергей шубҳаланибди, — деб, урни тўлдирган кишиларга ҳикоя қилди Мария Николаевна.— Гадонинг гузардан чиқиб, мактаб йўлига бурилганини кўрган Сергей изига тушди. Мен унинг югуриб кетганини кўрдим. Хайрият, етиб келибди.

— Сергейжонни, сизни худо етказди, айланай Марьямхон! — деди Эътибор опа.— Сизнинг ҳам шу ердалигингизни айтмайсиэми!..

— Болаларингизнинг бахти! — Эъвозхоннинг ёнида елиб ўтирган Адолат севиниб гапирди.— Бу ёқдаги умрингиз энди фойдага қолди, айланай.

Бутун қишлоқ Утапнинг қўрасига оқиб кела бошлади. Кечгача келмаган одам қолмади ҳисоб.

Суд мажлиси тугагандан кейин Утап билан Раззоқ ҳам қишлоқ активлари билан етиб келишди. Сергей ҳам келди. У Бек сўроқ қилинганини, барча гуноҳларига иқрор бўлганини сўзлаб берди.

Қишлоқ кексалари — Ғани ота, Умрзоқ ота, Мавлон ака, Жўрабой ака ҳам азонгача ухламай, Бекнинг кирдикорлари ҳақида сўзладилар.

Хуллас, Қумқишлоқ чумоли инидай бетинчланиб қолди.

* * *

Байрам тонгги ана шундай уйқусизлик, гусса ва ташвиш билан отди.

Лекин тадбирли Утап комячейка котиби Содиқ темирчи билан маслаҳатлашиб, байрамни мотамга айлантирмоқчи бўлган Бўронбекка ва унинг маслакдошларига: «сенларнинг ниятинг пуч!»— деган ҳақиқатни лўнда қилиб кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

Утап тонгда кўрадагиларнинг ҳаммасини гузарга, байрам ҳашарига олиб кетди. Фақат Эъвозхон Мария Николаевна ва яна бир неча кекса хотинлар билан қолди.

Жамоада байрамга тайёргарлик маслаҳати бўлди. Раззоқ билан Сергей кеча суд тугаганини, бугун фақат ҳукмгина эшитдирилишини ҳисобга олиб, шу ҳукм эшитдирилиши биланоқ байрамни бошлаб юборишни таклиф қилишди.

Бу таклиф ҳаммага маъқул тушди. Лекин бир савол ҳамманинг бошини қотирди:

— Эъвозхон байрамга кела оладими?

Жўрабой ака қизи байрамга албатта келишини айтиб, ҳаммани тинчитди.

Ана шундан кейин жамоада, саройда, йўлда, қўраларда байрам тараддуди бошланди.

Содиқ темирчи Эъвозхон мактабининг бир тўда ўқувчиларини ишга солиб, қизил алвонларга шиорлар ёздирди. Жамоа биноси олдида, йўлларда, суд бўлаётган теракзорда: «Инқилоб ва Шўро душманларига, ўлим!» «Яшасин

халқаро хотин-қизлар байрами — 8-Март!», «Яшасин жаҳон инқилоби!» деган ёзувлар пайдо бўлди.

Усмон Оролов саҳарлаб милиция постларини айланиб чиқиб, идорасига келди, маҳбусларни қўриқлаётган соқчиларни алмаштирди.

Утап кечқурун теракзорда гулхан ёқиш учун Мавлон ака билан ўзининг аравасини ўтинга юборди.

Мирҳосил болаларни ўқитишда Лаълига ёрдам бериш ва ўқувчиларни дарсдан кейин байрамга олиб келиш учун мактабга жўнади.

Умрзоқ ота ош дамлайдиган бўлди. Жамоа қопларда юборган савзи, пиёзлар ҳашарчиларга бўлиб берилди. Умарқул сўйилган қўйларнинг гўшитидан ошга ажратиб, тўғрашга тушди.

Утап ошнинг ўзи кифоя қилмаслигини айтиб, шўрвага ҳам қозон остирди.

Қамчи аллақаяқдан отига икки хум мусаллас ортиб келди.

— Қойил!—Сергей унинг елкасига қоқди.—Байрам шу билан ширин-да, оғайни!

— Бугун ҳар нима қилсак арзийди, ака!—Қамчи севинчини юрагига сиғдиролмай гапирди.—Занғар Бўронбекнинг тутилганини айтмайсиэми!..

Раззоқ комячейка билан маслаҳатлашди-да, атроф қишлоқларга чопарлар юбориб, у ердаги хотин-қизларни араваларда байрамга етказиб келишни буюрди.

Пешинга яқин, суд бошланиши олдидан гузардаги теракзорга одам сиғмай кетди.

Раззоқ ҳам идорасидан чиқиб ўша томонга йўл олди. Теракзорга кираётганда уни Мария Николаевна чақирди.

Раззоқ врачдан Эъвозхоннинг соғлигини сўради.

Мария Николаевна жавоб бериш ўрнига, минбар яқинидаги скамейкаларга ишора қилди. Раззоқ қаради. Тозагул билан Қумрининг ўртасида қўли бўйнига осилган Эъвозхон ўтирарди.

Раззоқнинг кўзига севинч ёши тўлди. Теракзор хира тортди. Ҳеч нарсани кўролмай қолди.

— Сизга хат,—деди Мария Николаевна, Раззоққа буқланган қоғоз узатиб.—Ундан...

Раззоқ хатни олиб, кўзига сурди, ўпди. Мария Николаевнани ёлғиз қолдириб, теракзор орқасига — хилваг ерга борди. Теракка суялиб, қоғоз тахларини текислади, ўқиди.

«Ҳурматли Раззоқ ака!— деб ёзарди Эъвозхон чиройли дастхати билан.— Мактубингизга кечикиб жавоб ёзаётганим учун кечиринг. Кўп ўйладим, қийналдим, йиғладим... Ниҳоят шу қисқа жавобни ёзишга ўзимда куч топдим.

Мен сизни туғишган кишимдай, азия акамдай, вафоли дўстимдай ҳурмат қиламан, севаман. Лекин мен Ботиралини унутолмайман. Борлигим, хаёлим, ҳаётим у билан. Сизни хафа қилиб қўйишимни била туриб, шу ачиқ ҳақиқатни, шу узил-кесил қароримни сизга билдиришни лозим топдим.

Сиз билан доимо дўст, ҳамдам, ҳамкор бўлиб қолиш орзусида ёздим.

Эъвозхон, 7 март. 1923.»

Раззоқ теракка суялганча узоқ тин олди, беихтиёр ух... тортди.

«Эъвозхон шундай жавоб беради деб кутган эдим.— Ўйлади у.— Айтганим келди. Нақадар улуг бу хотин! Нақадар олижаноб қалби бор унинг!..»

Хатни авайлаб тахлади. Ҳарбий кўйлагининг кўкрак чўнтагига солиб тугмалади...

Суд бўлаётган ерга борди.

Олий Суд сайёр коллегияси минбардан жой олган, соқчилар маҳбусларнинг қора курсиларини ўраб турарди.

Сергей билан сўзлашиб турган Мария Николаевна шу томонга келаётган Раззоққа қаради: йигитнинг ранги оқарганини, ёшли кўзлари қизарганини кўрди, ич-ичидан ачинди.

— Эъвозхон Раззоқнинг муҳаббатини қабул қилмади,— деди Мария Николаевна Сергейга.— Йигитнинг жони қийноқда.

— Энг яхши табиб — вақт,— деди Сергей севгилисига жилмайиб.— Вақт жароҳатларни битиради...

Суд раиси ўрнidan туриши билан теракзордаги говур-ғувур пасайди. Эркаклар бир-бирларига: «Ҳой биродар, тинчланинг, эшитайлик», деб илтимос қилар, ерда ўтирган юзлаб паранжилик аёллар ёнларидаги болаларига: «Шовқин қилма! Қулоқ сол!»— деб танбеҳ берардилар.

Халқ бир қадар тинчиди.

Суд раиси ҳукми ўқиб эшитдирди. У ҳар бир айбдорнинг далиллар билан исботланган ва ўзи иқрор қилган жиноятларини қонун тилида батафсил баён қилди.

Хукмининг аввалида Азизийнинг номи ўқилди.

Бошига мовут фуражка бостириб олган озгин Азизий суд раисига совуқ кўзларини тикиб, уни менсимагандай қулоқ солди...

«Неъматулла Азизий Шўро ҳокимиятига қарши аксил-инқилобий ташкилот тузган,— деб ўқиди раис.— Босмачилар билан алоқа боғлаган. Иброҳимбек, Кўршермат, Раҳмонқул каллакесарларига минглаб милтиқ, тўппонча, юз яшиклаб ўқ ва аксил-инқилобий варақалар етказиб турган. Инглиз разведкаси билан алоқа боғлаб, Туркистонда Шўро давлатини қулатиш режаларини тузган. Бинобарин, Азизий Азмиддин Бадриддин ўғли орқали миллатчиларга, босмачиларга ҳомийлик қилган. Чунончи, ҳукуматдаги ўз мансабидан фойдаланиб, жаллод Миркомилни қамоқдан қочирган... Шу жиноятлари учун Азизий олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади».

«Отиб ўлдириш» сўзини эшитган Азизий курсига суялганча кесак бўлиб қолди.

Халқнинг чапак, қийқириғи теракзорни янградди. Раис кўнгироқ чала бериб, тала-тўполонни сал босди-да, иккинчи жиноятчига — Азмиддинга ўгди.

Азмиддин қўлларини тиззасига қўйган, титроғини бошига беҳуда уринарди.

«Азмиддин Бадриддин ўғли Азизий раҳбарлигида жуда кўп жиноятлар қилган,— деб ёзилган эди ҳукномада.— Аксил-инқилобий махфий ташкилотнинг раҳбари бўлган. Укаси Комилни Зиёдиллага қўшиб, Қумқишлоққа юборган. Ботиралининг ўлимини ташкил қилган. Эъзозхонни пичоқламоқчи бўлганда қўлга тушган. Мактабда Ленин таълимотига қарши чиққан. Азизий ёрдамида Миркомилни қамоқдан қочирган. Комил билан Бўронбек орқали Раҳмонқулга қурол-яроғ юборган. Анварпошшо орқали чет эл разведкаси билан алоқаси бўлган. Шу ва бошқа жиноятларни қилгани учун хоинлик, сотқинлик, аксил-инқилобчилик ва қотилликда айбланиб, олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади».

Азмиддиннинг юзи қум оқарди, лаби-пирпиради, кўзлари аллақандай сўнди...

Бу ҳукм ҳам аввалги ҳукм каби, ерни ларзага келтиргудек олқишлар билан кутиб олинди.

Навбат Салимхонга келди. Ўз номи айтилиши билан, у ўрнидан туриб, раисга таъзим қилди. Теракзорни бара-ла кулги қоплади.

«Салимхон Тиллахон пантуркизм, панисломизм миллатчилик мафкурасининг тарғиботчиси бўлган. Шаҳар маорифидаги вазифасидан фойдаланиб, «Ватан» мактабида миллатчи туркларнинг аксилинқилобий ҳаракатларига йўл қўйиб берган. Кейинчалик, ўз меҳмонхонасини Шўро душманларининг мажлисхонасига айлантирган. Азмиддин билан биргаликда иш кўрган. Шу сабабдан Шўро ҳокимиятининг, Шўро мафкурасининг ашаддий душмани сифатида ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади». Салимхон «отиш сўзини кутган бўлса керак, «ўн йил»ни эшитиб, рангига қон югурди, яна ўрnidан туриб, раисга қуллуқ қилди. Бу гал боягидан ҳам кучлироқ кулги янгради.

«Бадриддин махдум Ўқчидаги мачитда аксилинқилобий тарғибот юргизган,—деб ўқишда давом қилди раис.— Уғилларининг ва бошқа душманларнинг Шўрога қарши жинойи ишларига йўл-йўриқ кўрсатган; уларни суствликда, ҳаракатсизликда айблаган; меҳмонхонасида аксилинқилобий кенгашлар уюштирган. Олий Суд коллегияси уни ҳам ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилади».

Махдум ўтирган ерида чайқалиб скамейкадан ерга қулаёзди. Уни Комил ёлғиз қўли билан ушлаб қолди...

«Комил Бадриддин ўгли Ботиралини тўқайда отишни ташкил қилган. Узи ҳам Тошкентда бир чекист йигитни отиб ўлдирган. Босмачиларга қурол-яроғ олиб кетаётганда қўлга тушган. Қотилликда айбланади. Олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади».

Комил ўрnidан дик этиб турди-да, қўлини пахса қилиб, раисни сўқди. Соқчи уни тинчитди...

«Раҳмонқул қўрбоши босмачилик ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири бўлгани, халқни талагани, минглаб гуноҳсиз кишиларни отгани, осгани, сўйгани учун Шўро ҳокимиятига қарши ашаддий душманчиликда, қотилликда айбланади ва олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади».

Теракзорда ҳамма оёққа туриб, чапак чалди. Бу билан ҳукмнинг адолатли экани тасдиқланди ва халқнинг Раҳмонқул балосидан қутулгани намойиш қилинди.

Миркомил қўрбоши ҳам худди шу жиноятларни қилишда айбланади. У ҳам олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилинади.

Ҳукм навбати Бўронбекка келганда тумонат одам нафасини ичига ютиб, у қилган жиноятлар ҳазаридан даҳшатланиб тинглади.

Хукмда Бекнинг қоронғи тарихи: дадасининг чет элга қочгани, буни яшириш учун уни ўлдига чиқаргани, Раҳим домланинг бу ишдаги «хизмат»лари, бўлислик вақтидаги найранглари, Мавлон акага зулми ва бундан кузатган мақсади баён қилинди. Бек Ботиралини ярадор ҳолида извошда олиб кетаётиб бўғиб ўлдирган... Қобил карвон қўлга тушгандан кейин Бек Зиёдилла билан Комилни ўз уйига яширган. Зиёдилла қамалгандан кейин эса, Нурилла махсумнинг мурдасига ўт қўйиб, ўзи қишлоқ активлари устидан Ҳукуматга сохта ариза ёзган. Бу ҳам натижа бермагандан кейин тўғридан-тўғри қотиллик йўлига ўтган. Қобил карвонни заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлган, Раҳмонқулга қўшилиб, Қизил Армияга қарши урушган. Кеча халқ дружиначиси Қўлдош отани тўқайда пичоқлаб ўлдирган ва қишлоққа гадо суратида кириб, мактабда Эъвозхонни отган. Демак, у — маккор душман, ўтакетган аксил-инқилобчи, хоин, қотил.

«Туркистон Жумҳуриятининг Олий Суди Бўронбек Арслонбек ўғлини энг олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилади».

Теракзорда яна тўполон бошланди. Одамлар ҳукми ўзаро муҳокама қилиб кетишди. Уни ҳамма бир оғиздан жуда юмшоқ деб топди. Баъзилар Бекни осий керак, десалар, бошқалар, ўтга ташлаб ёндириш керак, кули кўкка совурилсин, дейишди... Аллаким Бекка тош отди, уни дўндириб сўкди... Яна чапак бошланди.

Раис қўнғироқ чала бериб, халқни кўп машаққатлар билан босиб олди ва навбатдаги жиноятчиларга ҳукм ўқий бошлади.

«Зиёдилла Абураҳмонбой ўғли инқилобчи, большевик Ботиралини отиб ўлдиришда айбланади ва қотил сифатида олий жазога — отишга ҳукм қилинади».

Оломонда: «Тўғри», «Қойил» деган хитоблар янгради. Боласини эмизиб ўтирган Қумри: «Яшанг раис!» деб қичқирди. Зиёдилла уни таниди. Тишини гижирлатиб, юзини буриштирди...

«Қобил карвон — қотилларнинг шериги. Ўз хўжайинларига кўр-кўрона хизмат қилиши орқасида уларнинг мудҳиш жиноятларига йўл қўйиб берган ва ҳатто Бўронбек Ботиралини извошда бўғиб ўлдираётганда индамаган. Демак, у ҳам жавобгар...»

Баҳри опа суд раисининг шу сўзларини эшитиб, қора курсида ўтирган эрига қаради. Бир вақтлардаги гавдали,

паҳвалон Қобил энди кичик тортиб кетган, кесак ранг юзини, нурсиз кўзларини ҳадеб элдан яширарди... «Уни ҳам отишади,— ўйлади Баҳри опа, кўзлари ёшга тўлиб.— Уликнинг кетида шаҳид бўлиб кетади Қобил...»

— Лекин,— деди раис, овозини сал пасайтириб.— Олий Суд коллегияси Қобилнинг ўз қўли билан жиноят қилмаганини, саводсизлигини, камбағалдан чиққанлигини, кексалигини ва тавбасини ҳисобга олиб, уни ўн йил қамоққа ҳукм қилади.

Баҳри опа эркин нафас олди.

Буни сезган Қумри уни тирсаги билан туртди:

— Ана опа, Шўронинг адолатига раҳмат денг!..

— Раҳмат, Қумриниса... Худойга минг қатла шукур...
Ҳукмда Абдураҳмонбойнинг Шўродан ер яширгани,

камбағалларни лақиллатиб, фойдахўрлик қилгани, Зиёдилланинг жиний ишларига фатво берганлиги айтилди. Олий Суд уни ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилди.

«Ибодилла акаси Зиёдилла ва унинг дўстлари Бўронбек билан Комилнинг махфий маслаҳат мажлисларидан хабардор бўлган. Қишлоқ гузарида дўкон очиб, унинг орқа ҳужрасини шу душманларга бериб қўйган. Дадасининг фойдахўрлик, чайқовчилик режаларини онгли равишда амалга оширган. У ана шу жиноятлари учун беш йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади».

Бу ҳукмни эшитган Лаъли бурнини қийшайтирди-да, Ойшабонуга эшиттириб: «Ажаб бўлди!»— деди.

«Раҳим домла Бўронбек хизматида аллақанча фирибгарлик қилгани, мачитни гийбатхонага айлантиргани, душманларга маслақдош бўлгани учун олти йил қамоқ жазосига тортилади».

Олий Суд коллегияси Бўронбекни яшириб келган, унинг жиноятларига йўл қўйиб берган Раҳматилла олчи, Қудрат дев ва Қулмат сариқнинг ҳар бирини беш йилдан қамоқ жазосига ҳукм қилади.

Азийий бошлиқ аксинқилобий ташкилотга аъзо бўлган ва Қумқишлоқ большевикларини ўлдириш режаларига алоқадор бўлган Саид афанди, Талъатбей ва бошқа жинийтчиларнинг ишлари то улар қамоққа олингунча очиқ қолдирилди.

Раис Суднинг ҳукми қатъийлигини, ҳеч қандай шикоят қабул қилинмаслигини айтганда, бутун халқ оёққа қалқиб, унинг сўзларини қарсақлар билан маъқуллади.

Жиноятчилар олиб кетилаётганда Бўронбек раисга му-рожаат қилиб, шу қишлоқлик Лаъли деган жувонни ўлим олдидан бир кўриш орзуси борлигини айтди. Раис буни Утапга билдирди. Утап теракзордан бир гала хотинлар билан чиқиб кетаётган Лаълини чақирди.

— Синглим, бу ёққа қаранг. Бек сизни кўрмоқчи эмиш.

Лаъли индамади. Боласини бағрига босиб, Бек кутиб турган ерга — минбар олдига борди. Бек унга интилди. Аммо Лаъли юзини четга буриб, Бекнинг заҳил юзига тупурди...

Маҳкумлар олиб кетилди.

Одамлар енгил нафас олишди.

Боғнинг хазонини, ҳовлининг ахлатини суширганда, кўзгунинг чангини артганда, кўнгил қандай равшан торт-са, ҳозир ҳам шундай бўлди.

Бунинг устига, Мирҳосил мактаб ўқувчиларини сафга тизиб етказиб келди. Болалар, қизлар ҳаммаси ясаниб олишибди. Сафлар олдида Султонвой қизил байроқ кўта-риб олибди.

Лаъли эрининг олдига чопиб бориб, сўради:

— Эъвозхон опани кўрдингизми? Ҳол-аҳвол сўради-нгизми?

Мирҳосил хотини билан Эъвозхоннинг олдига борди. унга саф тортиб турган ўқувчиларни кўрсатди:

— Ана шогирдларингиз, Эъвозхон!..

Эъвозхон болалар билан саломлашди ва тарқаётган аёлларга деди:

— Тарқалишманг. Байрам энди бошланади, сингил-ларим!

Теракзорда ўйин-кулги, гурунг бошланиб кетди.

Одамлар жамоа олдида тўпланишиб, Эъвозхонни ўраб олишди. Ҳол-аҳвол сўрашди. Тасалли беришди.

Кечга яқин Утап араваларда келтирилган катта тўнка-ларни йигитлар билан биргаликда ҳаҳалашиб тушириб Жамоа олдидаги кенг саҳнага устма-уст қалади. Лампа мой қуйиб, гугурт чақди. Буюк гулхан ёнди.

Боягина ҳукм ўқилган минбарга энди Мария Николаев-на кўтарилиб, ердаги палосларга ўтирган аёллар нчидан Эъвозхонни, Қумрини, Тозагулни, Адолат опани, Лаъли-ни, Эътибор опани, Роҳатбибини президиумга таклиф қилди.

Умри бино бўлиб бунақа шарафни билмаган аёллар бир-бирларига қарашиб олди.

— Эъвозхон бошланг!— деди «ўрис дохтор опа» муло-йим товуш билан.— Бугун сизларнинг байрамингиз. Келинлар!

Эъвозхон ҳамшираларни бошлади. Теракзордаги юзлаб кишилар уларнинг ҳурматига ўринларидан туришди, Бутун халқ уларни чапак билан табриклади.

— Дўстлар!— деди яна Мария Николаевна.— Оналар! Опалар! Сингиллар! Оталар! Ака-укалар! Бугун Қумқишлоқ меҳнаткашлари ўз тарихларида биринчи марта жаҳон хотин-қизларининг озодлик кунини байрам қилиш-япти. Бу байрамга яна бир байрам уланди. Шўронинг ички душманлари кўз олдингизда жазога тортилди.

Теракзор яна табрикларга, қарсақларга тўлди.

— Ана шу байрам кунига Қумқишлоқ хотин-қизлари улуг совга тайёрлаганлар. Бу совга нимадан иборатлигини ҳурматли Эъвозхон айтиб беради.

Эъвозхон эски банорас паранжисини бошига илган ҳолда очиқ юз билан минбар олди келди. Паранжини бошидан олди, билагидаги чиммат устига ташлади.

Бутун гузар шодлик қийқириқларидан ларзага келди.

— Душманлар жазосини тортди,— деди у, қуралай кўзлари чақнаб.— Маломат қилувчилар, туҳматчилар, ифвогарлар йўқолди. Мен ўз қизингизман. Нега мен ўз онам, ўз отам, ўз акам, ўз укамдан юзимни яширай. Ҳаммамиз бир хонадон, бир оила, бир қишлоқ, бир халқ эмасмизми? Мана, юзимни очдим. Кўринг. Ҳаётини хизматингизга бағишлаган қизингизман. Оталарингиз — отам. Оналарингиз — онам. Сизлар — дўстларимсиз. Мен опа-сингилларимни ҳам юзларини очишга чақираман. Зулмат пардасини парчаланг. Озодлик боғларида эркин нафас олинг. Кўзларингиз дунёни кўрсин. Яшасин дунё хотин-қизларининг ҳуррият байрами — 8-Март!

Эъвозхон шу сўзларни айтиб, халқнинг табриклари остида гулхан олди борди. Паранжи-сочвонини ўтга отди.

Ҳамма гулханни ўраб олди.

Эъвозхон кетидан Қумри, Тозагул, Лаъли ҳам паранжиларини аланга қаърига отдилар. Ҳеч ким кутмаганда, Баҳри опа ҳам паранжисини бошидан олиб, ўтга ташларкан, ҳаммани кулдириб:

— Ордона қолсин!— деди.

Яна бир қанча хотинлар ҳам паранжи-сочвонларини оловга ташладилар.

Гулхан лопиллаб кўтарилиб, алангаси теварак-атроф-ларни кенг ёритди...

Ана шу вақтда Султонвой ўқувчилар сафидан чиқиб келди-да:

— Саккизинчи март — бандагидан торт!— деб қичқирди ва онасининг паранжисини судраб келиб, алангага улоқтирди.

Одамлар йигитчанинг шўхлигига хохолаб кулишди.

Умарқул хотини Адолатнинг паранжи-сочвонини:

— Бор, барака!— деб гулханга отди.

Байрам ана шу зайлда қизигандан-қизиди.

Паранжи ташлаш натижасида ўзларини аллақандай ўнғайсиз ҳолда сезаётган аёллар ана шундай самимийлик, хушнудлик муҳитидан аста-секин очилиб, хурсандчиликка кўшила бошладилар.

Қамчи саройдан хумларни думалатиб чиқди.

Ўтап ҳаммани зиёфатга таклиф қилди.

Косаларга мусаллас қуйилди.

— Сен ҳам бир пиёла ич,— деди Қамчи, хотинига ҳазиллашиб,— ўғлингга сут бўлади!

Қумри эрининг билagini яқин ўртада кўки кетмайди-ган қилиб чимчилади...

Мария Николаевна Тўлқин билан Учқунни гулхан ёнига — Эъвозхон олдига етаклаб келди. Эъвозхон уларни бағрига босди, эркалади. Уларга гулханни кўрсатиб:

— Дадангиз шунини орзу қилган эди!— деди.

Раззоқ келди. Эъвозхон унинг шу ерда, гулхан ёнида тўхтаганини, алангага исиниб, термилиб турганини кўрма-са ҳам, сизди...

Эъвозхон унга қараб, майин жилмайди.

— Ажойиб гулхан...— деди у, чиройли кўзлари кулиб.— Унда зулмат ёнди.

Милиция идораси томондан ўқ товушлари қарсиллаб эшитила бошлади.

Эъвозхон Раззоққа савол назари билан тикилди.

— Ҳукм ижро этилди,— деди Раззоқ.— Зулмат бандалари лаҳадга тушди.

Гулхан ловаси тераклардан ҳам юқорироқ кўтарилди.

— Бу — озодлик машъали!— деди Раззоқ.

Эъвозхон кўнгилни сеҳрлагувчи табассум билан бош қимирлатиб, унинг сўзларидаги буюк ҳақиқатни тасдиқлади.

Т а м о м

Тошкент. 1958 — 1961.

МУНДАРИЖА

ВИРИНЧИ КИТОВ 5
ИККИНЧИ КИТОВ 317

На узбекском языке

ХАМИД ГУЛЯМ . СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В 4-х ТОМАХ

ТОМ II

СВЕТОЧ

Роман

Редактор *Х. Мансурова*
Рассом *И. Кириакиди*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *В. Барсукова*
Корректор *М. Холматова*

ИБ № 806

Босишга рухсат этилди 06. 06. 78. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 18,25. Шартли босма л. 30,66. Нашр л. 32,65+0,18 (6 вклейка). Тиражи 60 000 (7-муқовада 10 000, 5-муқовада 50 000). Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 103—78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва қитоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан 1-қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1979 йил. Заказ №1175. Баҳосы 7-муқовада 2с. 30т. 5-муқовада 2с. 20т.

Уз
F 79

Гулом Ҳамид.

Асарлар: 4 жилдик.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

2-жилд: Машъал: Роман.—5846.

Атоқли ўзбек совет адиби, Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати Ҳамид Гуломнинг машҳур «Машъал» романи ўқувчиларнинг севимли асарларидан биридир. Тарихий-инқилобий мавзуда ёзилган бу роман Октябрдан кейинги дастлабки йилларда Тошкент ва унинг яқинидаги Қумқишлоқда содир бўлган воқеаларни ўз ичига қамраб олади.

Гулям Ҳамид. Собрание сочинений. В 4-х т. Т. 2.